

95584

GANI-E-SHAYARAN OR TREASURES OF POETS

By

SORABJI MANCHERJI DESAI

Author of " History of Navsari " &c.

NAVSARI

1901

NAVSARI ARYA VIJAYA PRESS

વડોદરા એસ વી જય પ્રેસ

नमस्तस्मै सदैकस्मै वस्मैचिन्महसे नमः ।
यदेतद्विश्वरूपेण राजते गुरु राजते ॥

हे गुरुराज ! मन के वचन आदिथी नाल्ही नहीं सकाय
ओवु, अने ओकज स्वरुपे रहेतु ओवु आपतु लयोति स्वरुप,
ने आ जगतरे ओसे छे, तेने प्रथम छे नभुं छु । प्रथम
छुं तेने प्रथम कर छुं

21. 21. ଲାଗିଲେ ମୋଲିଲେ

ଶାଈ

ଅମର.

ଓଠାକାଠି ଲେଖାଅଛି ମାଧବୀ

ମାତ୍ରୁଳ.

3 ଟା ଲେଖା ଅଛି.

ଲା. ମୋଲି

୧ ୧୫୫

સરદાર ખાન બાહદુર કારિમ માજી મીથા, જ. પી.
Sardar Khan Bahadur Karim Maji Mitha, J.P.

१० * र भर एवार्थे.

SARDAR KHAN BAHADUR

CASUM HAJER MITHA J. P.

IN GRATITUDE FOR THE SOLICITUDE IN

HAS SHOWN IN ENCOURAGING

THE ART OF POETRY

AND FURTHERING THE WELL-BEING

OF

HER LATE IMPERIAL MAJESTY'S

INDIAN SUBJECTS.

THIS TREASURY OF POETS

IS

MOST RESPECTFULLY DEDICATED

BY THE AUTHOR.

" Had I been a nightingale, I should have sung the songs of a nightingale, or had I been a swan the songs of a swan, but, being a reasonable being, it is my duty to hymn God. "

નેકનામ સરદાર ગાનબહાદુર કાસમ હાજી મીઠા

જે. પી.

*"If to the Tongue of Tongues thou hast a mind
If to the Best of Books thou art inclined
Make this thy way, which pleasant is and plain
Affects the eye and heart, instructs the brain."*

પ્રિય વાંચકો ! આ ગંજ એક લાયકમાં લાયક મહાપુરુષને અર્પણ કરવાના પ્રયોજન લેજે તે નામવરની જીંદગીનું હું કે ચરિત્ર અત્રે રજુ કરવાની રજા લઉં છું. શાયર અત્તારના કેહવા પ્રમાણે કાવ્ય-કવાયદે ઇમાન-અને સર્વથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નવમું બેહેસ્ત, એ ત્રણેની ઉત્પત્તિ એકજ મુળમાંથી થઇ છે. શઅર (કાવ્ય)-શરેઅ (દીનના કાયદા)-અશ (નવમું સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ) એ ત્રણેમાં ત્રણ હરકે રીત-ઝમન-રે સમાવડા હોવાથી એ ત્રણેના માળાપ એકજ માળાપલાં છે, જે ગદ્યસ્થ કાવ્યને માન આપનારો છે, અને શાયરીના પુસ્તકોને ઉત્તેજન આપનારો છે, તે ધણી દીનના કાયદાને માન આપનારો છે, તે ધણી નવમાં બેહેસ્ત સૂઝી પોહોંચનારો છે. એ રીતે અવ લાંબીને શાયરીના આ ગંજનો કદરદાન, તે પોતાની દીનનો કદરદાન છે, પોતાના પેગંબરના સર્વોત્તમ નવમા સ્થાનનો ફેજરશાન છે.

હુમનશી બેહ અઝ કેતાળ મખાહ,

કે ચું સાહેબ શુઅદ ગાહો બ ગાહ.

ઓ કદરદાન ! તારા સોળની લેજે સારી ચોપડી શિવાય તું બીજા કોઇને પસંદ મા કર ! કારણ કે પુસ્તક એ એવો સાથી છે, કે જ્યારે જ્યારે પણ તું માંગશે ત્યારે ત્યારે તે તારો સાથી થઇ શકશે.

ઉમર જેવા મહાન ખલીફાનું નામ ધરાવનાર ઉમર નામે હુલાઇ મેમન, જેઓ મોજે ભાનવડ તાલુકે જામનગરમાં જન્મ્યા હતા, અને જેઓ કાળસંજોગે શાહ ૧૮૧૬ના " અગલ્લેતેરા " દુષ્કાળની કાળ ખાઇને સહપરિવાર મોજે લીમડી જીલ્લે ચાણામાં આવી વસ્યા હતા, તેઓને પેટે મધુરનામવાળા મીઠા પુત્રનો જન્મ થયો, અને એ જીલ્લાં મીઠાં મુળમાંથી હીન્દી રાને ૧૨૫૫માં આપણા નેકજામત નાયકનો જન્મ થયો (ઇ. સ. ૧૮૩૮). ગ્રીક, રોમન, અને અસલી ફ્રેન્ચોના બાનવા પ્રમાણે જે ઇસમના નામમાંથી એનેઆમ, પેલીન્દ્રોમ ગ્રાદિ

કાયદાઓ મુજબ કાંઈક સંધિયુક્ત વાક્ય, વર્ષ, કે વતન નીકળી આવે
 ને ઇસમનો જન્મ સાક્ષ્ય હોય છે. તે અનુમાન અસુક રીતે
 અહિંઆં નીકળી આવ્યું છે. “અખજદે સરદાર સાહેબ
 કાસમ હાંઈ મીઠા.” યાને ફારશી ભાષાના અખજદના કાયદા
 પ્રમાણે એ નેકબખ્તના નામમાંથી એઓના જન્મનું દીજરી વરસે
 ૧૨૫૫ અનાપાસે નીકળી આવે છે, એ કાંઈ ઓછી અનુગમનીની વાત
 નથી ! ગરીબ માતપિતાનું છત્ર-વતન છોડી એઓ સાહેબે વ્યાપાર
 અર્થે ઇ. સ. ૧૮૬૩માં મુંબઈ પધારી પ્રથમ મેસર્સ આર્ટિન કુંપની,
 મેસર્સ શીવલાલ મોતીલાલની કુંપની, તથા મેસર્સ જેરામ પીરભાઈની
 કુંપનીમાં પરત્રપણે કાર્યસિદ્ધિની શરવાત કરી, ઇ. સ. ૧૮૬૭
 માં સ્વતંત્રપણે સ્વતઃ કમીસન એજન્ટ અને બેંકરની પેઢી મુંબઈ
 બંદરના માંડવી બંદરમાં સ્થાપિ, ઇ. સ. ૧૮૬૮થી નીમકના વેપારનો
 પ્રારંભ કર્યો. વસાઈ-ભાયદર-ઉરણુ-ત્રાન્બે-જેલાપૂર-પેન-માદુંગા-
 આદિ ઢેકઢેકાંણે મીઠું પકવવાના અગરો રાખવાનું મંડળું માંડ્યું.
 મીઠામાંથી જન્મેલા પુરપનો ઉદરભાગ પણુ મીઠામાંજ થવા-લાગ્યો,
 નાગપૂર-રાજનાંદગાવ-કુંગરગઢ-રાયપૂર-વરોરા-ચંદ્રપૂર-આકોલા-ખાન્
 ગામ-ધુલિયા-મનમાર-ખારૂસી-શીકંદ્રાબાદ-મદ્રાસ વગેરે અઠ્ઠાવીશ ઢેકાણે
 પોતાના આડતિઓના થાણાં સ્થાપિત કરી ત્યાં નીમક પોહોંચતું
 કંઈ, અને ત્યાં મુંબઈમાં તેમજ પરદેશોમાં ક્રિયાણું વ અનાજ
 જે ચતું કરી, એક અગ્રણ વેપારીને જાજતી કુનેદ્યી ધમધાકાર ધંધા
 શિક્ષાઓ; અને લક્ષ્મી દેવીને પોતાની કરી લઈ લક્ષપતિમાં નામના
 કરાવી. એ પ્રમાણે ઇશ્વરકૃપાએ કરીને એકે કપાટે રાખેલ પર્વત, અને એકે
 રાપાટે રંકેનો રાય થનાર પુરખે પોતાના બોહોલા વેપારવનજની ધમાલ
 છતાં સાવરીનો ઉંચો શોખ રાખ્યો છે, અને સાવરીના સાહિત્યને દર
 હમેસા ઉત્તેજન આપ્યું છે, તેવાજ એક સાવરપોર્સીદા નરને આ
 પુસ્તક નજર કરવાનું મેં વાજળી વિચાર્યું છે.

ગર હસ્ત દસ્ત દસ્તે દરોમાંન્દેગાં બેગીર,
 દર યા બ વકતો દાદ દરોમાંન્દેગાં બેગીર.

“ અગર તારા હાથ છે તો વાચ્યાર લોકના હાથ પકડ ! નાચાર
 લોકની દાદ ચાહવાનો વખત તારા હાથમાં છે.”

એ પ્રમાણે એમનો સ્વાર્થ સધાયો. હવે પરમાર્થ બાકી રહ્યો.
 સ્વાર્થ સાધ્યા વગર પરમાર્થ થતો નથી એ તો અર્થશાસ્ત્રનું ધરખં

રહેલું' સિદ્ધાંત છે. હિંદુ અને મુસલમાન એ બન્ને બાઈબલ ક્રામોમાં ઇ. સ. ૧૮૯૩ના જે ભારે અને ખાનાખરાળી કરનારા હુલ્લડે કચાશ, કડવાશ, અને કચવાટ પ્રસરાવ્યો હતો, તથા જે નેહેસ્ત હુલ્લડે પ્રજા અને સરકારની સુલેહ શાંતિમાં લવાનક લાગાણુ પાડ્યું હતું, તે હુલ્લડ વેળાએ ઉશકેરાયલાં લોકોને શાંત પાડવાનું મુશ્કેલ કામ આવા એક ભારખમ નરથોજ યજ્ઞ શક્યું હતું. પ્રજાની શેવા બળવવા ઉપરાંત, હુલ્લડખોરોને નરમ પાડવા ઉપરાંત, ખુદ સરકારની પણ એમણે તન મન ધનથી શેવા બળવવાની બકાત રાખી નથી. રાયદતો રોપ હેઠો પડતાં મૂંઝી, શું નેટીવ કે શું યુરોપિયન સર્વ રેશમેન્ડોને દહાડાઓ મુઝી ખાધ ખોરાકી પોહોંચાડી અને એક પાછ સરખીએ સરકારથી વચુલ લેવાની માત્ર એકજ શબ્દની કિંમતે સાફ ના પાડી કે, “મારી ફરજ” ફરજ માત્ર પોતાની કામ તરફની કે સરકાર તરફનીજ નહીં, પરંતુ હિંદુઓને પણ પોતાનાજ ગણાને “મારી ફરજ”નો મુદ્રાલેખ જોગવી રાખ્યો. પાવધુની કાલસા મોહલાની આસપાસ વાસો - કરનારા સકંજનમાં છકકાછ સિકકાછ પડેલા તમામ હિંદુ વેપારીઓને અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી વેળાસરની મદદો આપી, જેથી આશરે ૫૦૦ હિંદુ વેપારીઓની સહીઓ સાથની, એ નેકનામની કીર્તિની સ્તુતિથી ભરેલી એક અરજી નામદાર ગવર્નરને પોહોંચાડવામા આવી, અને કદરદાન સરકારે ઇ. સ. ૧૮૯૪માં એઓને, નામના નહીં પણ કામના “સુલેહના અમલદાર” નિર્ધાર્યા. એવા એક લાયક જે. પી. સનમુખ આ અથ મેં રજુ કર્યો છે.

જુજ્ઞ ગરત કે અજ ખસ્ક હમયુ સાથે અગર,

ચુના રવદ કે દીને મુરુમ ન આઝરદ.

જુજ્ઞ તેજ છે, જે દુન્યાની ઉપર વાદળના સિતળ ઝાંખાની મી-સામે શાંતિ પાંચરે છે, અને યાજ એવી ચાલે છે, કે એક કીડીને પણ નુકસાન પહોંચાડતો નથી.

હુલ્લડનું સંકટ છેડી હવે નેહેસ્ત કદમી, તિરસ્કાર પાત્ર, પિત્તાર યોગ્ય મુબાહની મરકીનો પ્રસંગ યાદ કર્યો, તો તે સમયે પણ આ સરદારે કાંઈ પાછી પાની કરેલી જણાશે નહીં. આરંભમાંતો સરકારી દલાખાનાઓ સ્થપાયાં અને વિવિધ પ્રકારે યત્ન પ્રયત્ન બંદી રહ્યા, તથાપિ એક સમૃદ્ધ મોજના એમણે સરકારને બતાવી, કે પ્રત્યેક કોમોના મુખિઓ જે પોતપોતાના ઘરાઓ ઉપર કોમના સ્વતંત્રતા

ખેં ઓરપીટલો રચાવે તો વિશેષ લાગ થાય. આ સલાહ રાજમાન્ય રહી, અને માત્ર મોટેથી સલાહ આપીનેજ બેઠી ન રહેતાં એઓએ મજબૂર મેળના અપલગાં મુકવાની પહેલ દાઢી, કાલજા મોહલાના અમેસરે સાથે મસલહત ચલાવી મેહોમેદન કામ માટે એ સત્તાના જગાતખાનામાં એક ઓરપીટલ ઉઘાડી. આ દવાખાનાની ઉત્તમ સારવાર, ઉમદા વ્યવસ્થા, અને ઉત્કૃષ્ટ ફારોગારની મોકલણ જોઈ સરકારને બહુ આનંદ થયો, જેથી બીજી કામોમાં પણ ઉત્સાહ થયો; અને એજ પદ્ધત ઉપર બીજી કામવાળાઓએ ઓરપીટલો ઉઘાડી. ઇ. સ. ૧૮૯૫માં એઓને નામદાર સરકારે “ખાન બહાદુર” તો ખેતાળ એનાયત કરીયા. ડા. હાફીનવાળી મરકીની રસી મુકાવનારા દરેક ગરીબ આસામી દીક્રા ચાર આના ઉદરપોષણાર્થ આપવાનું સરકારે શરૂ કર્યું, ત્યારે હમરો જીવડાઓ ખેતાના ખારા જીવના અને ખેતાના પેટના બચાવ અર્થે મરકી-રસ મુકાવા લાગ્યા. તેઓના સંપૂર્ણ લાભમાં માટેની દાઢ દેડે ધરી અત્યાહતાલાના અવ મોહ્યમેન નામ ઉપર ઉસ્તવાર રહી એ રોકે ખબુર અને અનાજનો મોટો જથ્થો ખેતના સત્તાવાળાઓ ઉપર ગરીબોના પેટનો ખાડો પૂર્ણપણે પુરવા સાર મોકલી આપ્યો. વારંવારની આવી રહેમદિલીથી સરકારની ફીદાગીરીમાં એમના પ્રત્યે વધારાજ થતો ગયો.

હમે શાય બખ્તે તો ફીરોઝ ખાદ,

હમે રોઝગારે તો નૌરોઝ ખાદ.

તારં બખ્ત, તારં નશીબ, વર્ષોવર્ષ ફતેહમદ થાય ! તારો તમાગ જમાનો નૌરોજના જેવો થાય !

મરકીનો કાળો કેહેર નરમ પડ્યો નથી, તેટલાં દિવસે માથે શુર્ગમાન મધ પડ્યો કુખાગનો દેડ કોળા ધુરકતો અકેક વરસને અંતરે પોતાનું કાળમુખું કહુપું સ્વરૂપ બતાવે લાગ્યો, મોટા વેપારીઓ અને ટુટકાયા ફેરીયાઓ મરકીની સરવાતથી મુબબને છેડી સમામ કરી જવાની બીરમાં પડ્યા, ત્યારે અનાથ કે વચ્ચે વાધેનાઓને અનાજ મેળવવાનીએ પંચાતી પડવા લાગી. પણ પેતે તો અત્યાહતાલાના અર્થુ કરીમ નામ ઉપર મુસ્તાક રહી ગરીબોની વારે ધયા. પાંચધુની ખાતે અનાજની હમરો જીવડાઓ એક કુંગર બાંધી દરેકે દરેક કામના મરીબ હકીર ફકીરો કે અનાથ બીચારાઓને સસતું અનાજ આપવાનું શરૂ કર્યું. દુરના લતાઓ ઉપરથી સસતું મેળવવાને લોકો જેહમત લેતાં પણ અપતાં હોવાથી મોલાવાથી માંડીને ટેક માહીમના નાકાં

સૂધી ચક્રે ચક્રે સસતું અનાજ આપવાના નાકાં માંડ્યાં, અને દુકાનિ તથા પેટા શાખાઓ ઉંઘાડી, દરરોજ રા. ૨૦૦ ને શુભારની ખોટ ખમી, મહિનાઓ ગણત્રિ ગરીબોના આશિર્વાદ લઈ જય જય પોકરાઓ સ્વદેશમાં જ એવો ધર્મ કરીને ન બેસતાં પરદેશના દુકાન્યાંઓ માટે ન તે લતાઓ ઉપર ચોખાની ૨૨૦૦ થી વધારે ગુણે મોકલી આપી એટલું જ નહીં પણ મુંબઈના આગેવાન અકાળરોને આગ્રહ કરી બહાં ગામના ગરીબોમાં વેહેંચી આપવા કાળે અનાજની હજારો ગુણે પોહોંચાવી; એટલું જ નહીં પરંતુ સ્થિતિએ ગરીબ તોપણ નામ કામે ગરીબ નહીં એવાં-પૈસાથી બીયારાં થયલાં પણ આખરથી ઘટ નહીં ગયલાં એવાં-૨૦૦ કુટુંબોમાં પોતાના વિશ્વાસુ માણસો મોકલી, શું નહાના કે શું મોટાં પ્રત્યેક માણસ દીક્રા તથા પાપથી અનાજ આપવો શરૂ કર્યો, જે કામ દિવસો સૂધી ચાલ્યું; એટલું જ નહીં પણ હજારો આકાંક્ષામાં હોયો કર્યો કરતાં લોકોને ઇચ્છાનુસાર હજારો રવાના કરી પાછાં ફરતાં જેને તેને દેશ પોહોંચવા ખાધ ખોરાકી અને સાથે વળી ટીફીડ વટીક આપી નિદાય કર્યાં.

દોઆએ ખાકસારાં મીકુતદ અગદાદ શાહારા,
કે બાશદ શેહ પરે મુરે કરાદ તખ્તે સુલેમારા.

ગરીબ લોકોની દુઆઓ છે તે પાદશાહેને પણ મદદ કરે છે. નહાની જેવી કીડીઓએ પોતાની પાંખના જોરથી સુલેમાન પાદશાહનું તખ્ત હવામાં ઉડાવ્યું હતું.

આવા એક નામદારને પોતાનો સરદાર ગણવો એ પ્રભ માટે તો કેવળ વાળખીજ હતું, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં મરહુમ શાહન-શાહખાનું વિજયી વિકટોરિયાની કાયમંડ લુનિસીના મુગારક દિવસે કદરણુજ સરકારે આ પરમાર્થિ પુરપના પરમાર્થિકોની લાયકાત પી-છાંણીને " સરદાર " નો અતિ માનવંત ખેતાળ એઓને ઓનાયત કર્યો. આ પ્રમાણે આવી દુકે મુદત દરમ્યાન અકેડ ૧૪થી તથા તથા ખેતાઓનું માન મેળવનારા કોઈકજ બાગ્યશાળી થતા હશે. બાગ્યશાળી થવા જેવાં કામો પણ તેવાંજ એમણે કર્યા છે. અને કામો પણ નામદારી બરેલાં પુન્યનાજ કર્યા છે. શરદરતુમાં અનાજ ગરીબોમાં દેશ પરદેશ પેટમાં ઘાલવા અનાજ, અને શરીર ઉપર પેહેરવા ઓડવા ધાળખાં ધાળખીઓ પ્રતિવં વેહેંચવાનો એમનો રવૈયોજ છે.

ખુદારા જર આં બંદેહ બખશાયસ અસ્ત,
કે ખલક અઝ વલુદશ દર આસાયસ અસ્ત.

અત્યાદનાસાની બક્ષેશ તેજ બંદા ઉપર ઉતરે છે, જે બંદો
તમામ પ્રાણને આસપાસમાં રાખી સંકટો ટાળે છે.

સ્વયં તરફના પ્રેમ અને આરથાને લીધે પોતાના જન બાધ-
ઓના કષ્ટોણ અર્થે આજ ત્રીસ વરસ થયા દક્ષિણ દેશમાં અદ્વત્તન-
ગર મધ્યે એક મદેસા સ્થાપિ આજ પર્વત તેનો નિભાવ પોતે કર્યા
જન્ય છે, અને રોષમાં ધળી ધળી મશાદોમાં પોતાની નાદર સખાવનો-
નો દિસે આપવાનું આપુજ છે. ખાનગી કિંવાં જાહેર સખાવનો
મંગી, એકંદર કિંવાં પરચુરણ સખાવતો મંગી, એઓ લગભગ
૩૫૫૫૦૦૦૦થી વધારે સખાવત કરી જગમાં જવજવને પાખા છે.
જે વર્ષ ઉપર સખત માંદગીએ એમના ઉપર દુઃખનો કુપાથી નવે જન્મે
ત્યારથી એઓ પાછા જન્મ્યા છે ત્યારથી, પોતાનો વેપારવનગ પોતાના
પ્રજે સાહેબજાઓને છુટા છુટા ધંધામાં મેંપી દઈ, દુન્યાંદરીની
પામધુમમાંથી ફારેમ થઈ, આ હાનમદિલના સુખ મુખમગાન
સાહેબ એકોત જીંદગીમાં પોતાના પેદા કરનારની રોષમાં અકબુર
મદ રજા છે, અને હજારો બપોલે લાખો લોકોની દુઆ એ રીજ છે કે
આવી સુખી, અને જન્મ્યું પ્રમાણ કર્યા ત્રીજેની આ જીંદગી દળુ
વધારે લંબાય !

દાવનત ફરું ખાદો ઇંજનત બર દર્વામ,

ઇન દોઆએ એ માનવ વક્ત દર સુખેશામ.

તારી દોલત બપાદે થાય ! તારી ઇંજન આગર વધો ! સહવાર
સાંજની મારી આ દુઆઓ છે તે હરપલે આંમીન થાય !

આવી વધાયોગ્ય જીંદગી બેગવતાર પરમાર્થિ પુરુષની મુનારક
મુખમુદાના દર્શન હમારાં કદરદાન માલકોને હરહંમેશ થયા કરે.
એના ઇરાદાથી એ સરદાર સાહેબની આબેદુગ ધળી હમે આ
મંજૂર્ગા શુંકાવી લીધી છે.

હજાર શોક કે અસમ અઝ રખતમ નવજર શુદ;

મેરાદે દિલ કે એ હક ખાસ્તમ મયસર શુદ.

પ્રુદાતાસાના હજારો હજાર શુકર કરં છું કે મારી અસમ
તારો મેહેરો જોવાથી રોસન થઈ, મારાં દિલના જે મુરાદે પ્રુદાથી હું
આહું છું તે મને મળી છે.

આવી એક લખોગી અને ઉધોગી જીંદગી પ્રથમનારા સાહેબને
હું નિચલા શબ્દોમાં આ મંજૂ અર્પણ કરં છું:—

નામદાર અંગ્રેજ સરકાર બહાદુરના

વિશ્વાસુ અને રાજમાન્ય

સુલેહ સાલાર સરદાર

ખાનબહાદુર કાસમ હાજી મીયા જી. પી.

જેઓના ઉપર અદલાહતાલાના નામીયાં નબ્યાંજી

નામોની ખુબીની બરકત ઉતરજો !

બલકે

જેઓના ઉપર અદલાહતાલાના નૌતમ નવસો

નબ્યાંજી નામોની તાસીર ઉતરજો !

જે સાહેબે

હુલ્લ—ફુકાજ—મરહી વિગેરે

હિંદના પ્રત્યેક સંકટોમાં એક સાચા સરદારને શોભે

એવાં મહાભારત કામો બજાવ્યાથી

પ્રજા જલ્લાનો સર્વ પ્યાર પોતેજ ખેંચી લીધો છે

એવા એક

નામાંકિત જરને

તેમના તરફના મોટાં માનને માટે

સંકટો શાયરોની નેક દુવાઓથી જરેલો આ ગંજ

અર્પણ કરું છું.

સુખલાને મનુ પુમપતો વૃમ્હીમ્ વસા અસ્લાહ
 અસ્લાહુ અસ્ત્રી ખસ્ અસ્ત્ર અર્જ અસ્ સમા.
 એનૂશાએ તના બડોત્તેદ્ યા સાનએ અસ્ વશુદ્
 દ અગાદરેસૂના બ દ્વસદ્ યા સામે અદ્દુઆ.

—~~~~—

હજી બખશનાર તથા મોહોડ આણનાર જે સહિય તેજ પુન્ય
 પરમાત્મા છે, જેણે આ બુધી અને આ આકાશ રચ્યાં છે, તેના
 શિવાય અન્ય કોઈ ઈશ્વર નથી. એ હાલીના હાલિયર કિરતાર !
 પ્રથમ તે તારી કૃપાદ્રષ્ટિથી હમેને હોર ! અને ત્યાર પછી, હમારી
 નામ પ્રાર્થનાનું અવધ કરનાર એ ખુદ ! તારાં સખી હોમથી હમેને
 માફી બખસ !

INTRODUCTION.

Various books on poetry have seen the light of this world and that too at the hands of able and well-known writers. Whatever progress the moderns may have made in practical science, still it is an acknowledged fact that the ancients were in no way below the high lines of literature and philosophy, but that they were markedly superior in these branches of learning and knowledge, and that this their superiority remains unsurpassed to a certain degree in this new century of progress all around.

From Pre-historic times the Egyptians, Grecians, Romans, Iranians and Arabs were famed for their collections of poems; and the present-day science has confirmed the particular importance of the ancient Sanskrit poems of India above all the others. Besides, admirable beauty, force and fashion are visible in the poetic compositions of other Prakrit languages of the Hindoos. The writings of Narsingh Mehta, Premanand & others are found supreme in the Gurjar language which is reckoned to be the last & much ignored in the rank of languages. Hence this book "Ganj-e-Shayaran" or the collection of poets will be found useful to some extent to students as a means of finding out the excellence and interest, lying concealed in the interior of the writings of different countries at different times and in various conditions, and also as a means of finding out the pleasure accruing from them. With this object in view, taking the

figures of speech as the starting point I have tried to construct in its broken condition an eye-glass by which it would be easy to look into the unexplored depth of the ocean of poetry.

The work of this deficient pen in this book is to collect and tie together in order the scattered gems and ornaments of different languages that were in its grasp and understanding; and standing on this basis and after a lengthened period of toil I have tried to explain satisfactorily and clearly one and all the figures of speech with various examples that I came across from Gujarati, Persian, English, Sanskrit, Hindustani, Arabic, Urdu, Marathi, Latin, Zend-Avesta and such other languages.

The figures of speech in Persian cannot be made to amount to 40; similarly English could not boast of more than the same number; and the same is the case with Sanskrit. But a certain figure that is found in one language cannot be found in another and many times it is totally impossible to find an exact equivalent of the same in other languages.

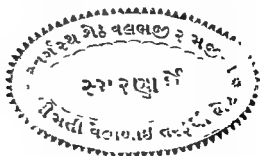
I have made use of the best writings of many standard authors including poets and prose-writers; and examples from many books will be seen collected in this book. More than 200 figures are gathered together including their minor divisions. In poetry its author has sometimes given full play to his imagination in his production without assigning any name to the figure used, and for that reason in many places the name of the figure has to be coined in terms expressive of the same. This book is divided into 45 chapters, and not only does every one of these

serve the purpose of furnishing examples for the same, but that each can be used in different ways at different times in every sort of business in this life, and many of them will be found useful gems in the path of divine knowledge.

In short it will be seen in this that the long-forgotten jewels of ages past, that had gone down to the bottom of the stream of time, have now been dived for and reclaimed and handed down to the cause of knowledge and education as a literary boon to the public, and if this attempt of mine serve as an addition to the growing revival of some of the ancient supposed dead languages and to the appreciation of their beauty and force I will consider my labour in this branch as more than compensated, and whether this object is realised in some way I leave to the educated public to decide.

I must take this opportunity of acknowledging my deep gratitude to my friend Mr. Rustamji Bezoni Rangi who has kindly rendered me very prompt assistance in publishing this collection.

Navsari, 26th, }
November 1900. } SORABJI MANCHERJI DESAI.

‘મસ્તાવના.

“ *This field is so spacious, that it were easy for a man to lose himself in it; and if I should spend all my pilgrimage in this walk, my time would sooner end than my way.* ”—*Bishop Hall.*

અરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે, આ અને બીજી અળજે પૃથિવ ઉપર મહિલી પોતાની બાજી સમજાવવાને, પવિત્ર પેત્રબરો, રક્ષક રૂપિઓ, સુરા સાલેકો, મુની મહાત્માઓ, સદાચારિ-સંતો, યોગ્ય યોગીઓ, અને શુદ્ધ સેન્ટો (*Saints*) પેદા કરવાનો પ્રારંભ કાબેલ કવિઓથી કરેલો છે. તે કવિઓને જ્ઞાન-કલ્પના આપી લખવા વાચવાનો હુન્નર પ્રથમથીજ પ્રદિત્ત કરેલો છે. અળખ આ અંચના ઉપોદ્ધાત લેખે આપણે લખવાના હુન્નરનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જણાવવો બસ છે, કેમકે તે હુન્નર જે અસ્તિત્વ ન ભોગવતો હોત, તો આ અંજ પશુ હેમાત ન હોત તેજ હુન્નરના પ્રતાપે આપણે હજારો વર્ષ ઉપરના યુગોની રીતભાત જાણે છીએ. આપણે આજે સિખ્યા છીએ, કે પ્રાચીન કાળમાં આજના જમાનાની માફક પૈસાનું ચલણ ધાતુના દુકડાઓથી નોહતું, પરંતુ મેઢાં, બોકરાં, એજ તે વેળાએ પૈ-સવાયા-કે રૂપ્યા પૈસા ગણાતા હતા. કાન્કસ કે ડોલર્સ એ સૈના જાપ મેઢા બોકરાંનાં મસ્તકેજ મરામલા હતા કારણી શબ્દ જનીમત, અંગ્રેજી શબ્દ *Pecuniary*, લાટીન *Pecunia*, એ પૈસાને માટે વપરાતા શબ્દોમાં ગતમ=એટલે મેઢાં, તેમજ *Pecus*=મેઢા બકરાં, એવા ધાતુ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયલા છે; અને તે ઉપરથી કાબલેલોજરો સિદ્ધ કરે છે, કે આગલા જમાનામાં મેઢા બકરાં, એજ નાણાંનું ચલણ હતું. સસ્કૃત ધન એટલે પણ બકરાં મેઢાંનું નાણું થાય છે. એમ ધણુકરી અત્યેક મુળ શાષાઓમાં જણાય છે. તેજ પ્રમાણે કાગળ શબ્દ, જેને માટે અંગ્રેજી *Paper* શબ્દ, લેટીન *Papyrus*, ગ્રીક *Papuros* એ સૌ પેપાઇરસ નામના છજ-પશીઅન બરોડાના ઝાડની જાલનો અર્થ બતાવે છે. સસ્કૃત પત્ર એ એક ઝાડના પાદડાં (*Laurus cassia*) ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ છે. તેનું કારણ જણાઇ આવે છે કે, તે જમાનામાં કાચજ લેખે તે સરોડાની જાલનો ઉપયોગ થતો હતો. તેજ મૂળસાતી શબ્દ અષ્ટપત્ર તથા અંગ્રેજી

• *Parchment* શબ્દ, અને સંસ્કૃત પર્મ પત્રા શબ્દ બતાવે છે, કે લખવાના કામને માટે કપાવેલું થેટાનું ચામડું પ્રાચીન કાળે વપરાતું હતું. અને તેજ પ્રમાણે તાલપત્ર વિગેરેનું સમજવું. ત્યારે કવિતા, કાવ્ય, *Poetry*, નાટ્ય, શાવરી, એ શબ્દો વડે પણ કાંઈ પ્રાચીન કાળે સર્વે પ્રજામાં તેનો અર્થ એકજ પ્રકારે સમજવામાં આવતો હતો કે કેમ, તેનો નીચલી લીટીઓ ઉપરથી ખ્યાલ થશે.

• દુઃકમાં હશે તો દુઃખાંતા એક અનુ કે પરમાનુમાં જે પ્રમાણે આપ્તું જગત કલ્પવાની વાત વસિષ્ઠ મુની કહે છે, તે પ્રમાણે એક અનુ કે પરમાનુમાં જગતના જગતો બે કાંઈ યોગીથી પણ કલ્પ શકાતાં ન હોય, તો આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિનો વિચાર પડજે મેલતાં, એક કવિ તો ખરેખરજ એક અનુમાં સોંકેલો પૃથ્વી કલ્પ શકે છે, અને તેને અક્ષરશર્યા સંગારવાને તે સમર્થ છે. રાજ-કવિ દ્રાધદને કવિ શબ્દનું લક્ષણ કીર્ત્તુજ કહેલું છે કે:—

કલ્પનાપૂર્વક વિચાર કરનારો અથવા લખનારો તે કવિ. કવિતાના વજનની બનાવટ કરનારો અથવા તેના પ્રકારની રચનાઓ શોધી કાઢનારો તે કવિ. *Poet* યાને કવિ શબ્દનો જે અર્થ થાય છે, તે એવોજ છે કે બનાવટ કરનાર. જે શબ્દ કાંઈ ઉપજાવી કે રચી શકે નહીં, કે કાંઈ નવું શોધી કાઢે નહીં, તેને કવિનું નામ શોભતુંજ નથી. કાવ્ય એટલેજ ગદ્ય કે પદ્યમાં જે રચના કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તે. કાવ્યના લક્ષણમાં એટલુંજ કહેવું છે, કે આપણી કલ્પના-શુદ્ધિ જ્યારે જોશ ઉપર ચડેલી હોય, અને આવેશમાં આવેલી હોય, ત્યારે વજનસરનાં જૂઠાં જૂઠાં રૂપોમાં તે કલ્પનાને અનુસરતી સાગણી અને વિચાર પ્રગટ કરવાની રીત તે કાવ્ય છે. *For poetry is the blossom, and the fragrance of all human knowledge, human thoughts, human passions, emotions, language.* એવું વિદ્વાન કાલરીજનું કથન છે. ફારસીમાં પણ નાટ્ય (યાને કવિતા) શબ્દનું હદાણુ એજ પ્રમાણે કહેલું છે કે; વ્યવસ્થેશીર અનુક્રમમાં ગેઠવવું અને મુંકવું તે, એટલે કે રચવું તે. કવિતાને માટે ફારસી શબ્દ જે શબ્દર કરીને છે, તેનો અર્થ કલ્પના-શુદ્ધિ અથવા સમજણુ એવોજ નીકળે છે. *Poesy* (કાવ્ય) શબ્દ વડે એટલુંજ સમજવું, કે કવિતાઓ રચવાનો અથવા બનાવવાનો દુનર અથવા દુસ્વારી. જેમકે રાજકવિ દ્રાધદને કહે છે કે, " ...

the heavenly gift of poetry. " લેટીન Poeta તેમજ ગ્રીક Poietes તથા ફ્રેન્ચ Poete અને અંગ્રેજ Poet એ સર્વ શબ્દોનો ધાતુ ગ્રીક Poico એટલે જનાવટ કરવી, ઉપજાવી કાઢવું, કંપનાથી જનાવવું, એવો એક સરખોજ થાય છે. તેમજ સંસ્કૃત મું ઉપરથી આવયમી નો અર્થ પણ જનાવવું થાય છે. જેનો અર્થ મનના લુપ્તસ્થાથી કાંઈ કંપનાની જનાવટ કરવી એવો થાય છે. વળી સંસ્કૃત કાવ્ય, કવિ, કવિતા, એ શબ્દો વડે તેમના કું ધાતુ ઉપરથી, કંપના અને શુદ્ધિની જનાવટ ઉપરથી કાનને સારી અસર કરનારો અવાજ રચવો તે. અર્થાત દરેક જગાનામાં કવિનું કામ ઉપજાવી કાઢવાનું, જનાવવાનું, એવોજ અર્થ દરેક ભાષામાંથી મળી આવે છે. જેથી તે તે કાળોમાં કાવ્યનું લક્ષણ એક સરખુંજ ગણાયલું જણાઇ આવે છે. દુર્લભાં કાવ્ય એ માણસના દિલમાં કાંઈપણ એક અસર કરે એવી જનાવટ છે.

કવિ રવિનસર પોતાનું પ્રખ્યાત " ફેરી કવીન " નામનું કાવ્ય સંપૂર્ણ કરી અર્ધ આઠ સાહિત્યપટનની આગળ લઇ ગયો, કેમકે તે ઉમરાવ કાવ્યનો પુનર્નરી હતો. તેનું લખાણ વાંચતાંજ ઉમરાવ ધણો ખુશાલીમાં આવી ગયો, અને પોતાના આકરને ફરમાવ્યું, કે કવિને ૨૦ પાઉન્ડ આપવા. જરા આગળ વાંચતાં તેને એટલો તો ઉત્સાહ થઇ આવ્યો, કે આકરને કહ્યું કે કવિને જીજ્ઞ ૨૦ પાઉન્ડ આપ ! વળી વધારે આગળ ચાલ્યો, અને એટલો તો મગ્ન થઇ ગયો, કે કવિને ફરીથી જીજ્ઞ ૨૦ પાઉન્ડ આપાવ્યા. એમ કરતાં કાવ્યના અધવચમાં આવતાં તે એટલો તો ખુશીમાં આવી ગયો, કે પોતાની સજીરી ખોલી દઇ આકરને એકદમ હુકમ કર્યો, " જા ! એ કવિને ધરમાંથી તુર્ત બાહાર કાઢી મુક ! કેમકે જો હું વધારે આગળ એ કાવ્ય વાંચતો જઇશ, તો હું તેની ખુરખાનીમાં માથું સર્વસ્વ ખોલી બેસીશ. " એ પ્રમાણે કાવ્યનો રસ લેનારને શરૂ છુટે છે.

બોપાલની એક બેગમે એવું પાણુ લીધું, કે પરણું તો એક કવિ સાથેજ પરણું, નહીં કે કોઇ પાદશાહ સાથે. આ ઉપરથી એક ફારશી શાયર તેણી સાથે હાથ મેળવવા બાહાર આવ્યો, અને પોતાને પરણવાની રીતના બદલામાં તેણીને એક ઉત્તમ ભેટ આપવા કશુલ કરી. તેઓ પરણ્યાં, અને તે માલવીએ અલેક્-બે-પેના અનુક્રમે સંવત્કૃષ્ટ કવિ-રાજેના અલેક્વારી રહીએ-ઉત્કૃષ્ટ બેતો ચુંટી કાઢી એક ઉત્તમ અર્થ

જનાઓ; જે પ્રથમ આજે "તત્ત્વકરનુલ, ગોચરા" ના નામથી વિખ્યાતિને પામેલ છે. આપણે આ પ્રથમ કલાવારી કે અલેક્ષવારી ક્રમે ગોઠવેલ નથી, પરંતુ અલંકારવારી પદ્ધતિ ઉપર અલંકાર સમન્વયવાની સાથે ઉત્તમ છદો, દોહરા, જેતો, કવિતાઓ, ગઝલો, અને ગાયનો આદિની લેખનો સમાવી, નીતિ ધર્મ આદિલઈ અનેક ઉપયોગમાં લેવાની કાંક્ષાથી ઉભો કરેલ છે.

ત્યારે પ્રાચીન તવારીખો, પુરાના હસ્ત લેખો, કદીમ પુસ્તકો, પુરાતન લખાણો, જુના લેખો, અને અસલી કાદંબરીઓ, આપણે તપાસીએ છીએ, ત્યારે તે સવર્ણનાં ઉત્પત્તિસ્થાન જાણવાની આપણુ પ્રત્યેક મનુષ્યને ઉત્કંઠા રહે છે, અને તેજ પ્રકારની જિજ્ઞાસા સર્વ સુરા વાંચનારની હોયજ છે, એવું ધારી આપણે એક દટાઈ રહેલી ખાંણને ખોદી કાઢવાની પેઢેલી કોશિશ કરીશું; અને ધર્મના અભ્યાસીઓને કિંવા તેમના પૈકી જેઓ પરિપક્વતાએ પોહોંચી ચુકા છે, તેમને વિનંતી પૂર્વક સમાર વધારે લક્ષ આપવાને આપણે લખામણુ કરીશું.

આજની વિદ્યાની પદ્ધતિ સાથે સરખાવતા આમણા મુદ્દોમાં લખવાના હુન્તરની પ્રકૃતિ નિવિધ વાંચનોથી પુરી પડી છે સર્વથી પુરાતન જેમાનામાં પૃથ્થરો ઉપર લખાણો કરવામા આવતા; અને સીનાઈ પર્વત ઉપર તે કાયદો અસ્તિત્વ ભોગવતો હતો. નાં, એટલુંજ નહીં, પણ જરથોસ્ત્રની ધર્મની માર્ગિક ખીસારોકી તપ્તીઓના લખાણો પૃથ્થર ઉપર જણાયાં છે. યાહુદીઓને અક્ષરોની બક્ષેશ કરનાર મોઝીઝ પેઢેલવેહેલો હતો; અને સૈબેરીતન ભાષાજ પેઢેલવેહેલી હતી, અને તેજ પેઢેલી લખવામાં આવી હતી ઉપડી ચોળના તે વખતમાં સઘલેજ પ્રસાર પામી હતી. નજર અને મજશુત પદાર્થો, જેવાકે ધાતુ, પથરા, શીલા વિગેરે ઉપરજ રાગ્નઓના હુકમો અને પાઠશાહી પરવાના આપવામા આવતા હતા * *Latus of the Tuche Tables* કરીને રોમનોમાં જે પ્રખ્યાત હતા, તે એવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હતા, કે ૧૨ તકતા અથવા શીલા ઉપર (તે તકતા પિત્તળ, હાથીદાંત, અથવા એક જાડના બનાવેના હતા.) કોઈ પણ લખાણુ લખીને યા કરીને વહેરમાં ખુલા મુકવાને

* એ રીતિ અઘારિ પર્વત સણા રાગ્ન પાઠશાહોને ત્યાં આજુ છે, સંખળ માવત ચંદ્રોક્ષણ પર્વત તે પરવાતા અને ફરમાને કાય પામતા બને.

ખાતર લટકાવામાં આવતા હતા. પરંતુ માનવીના મસ્તક ઉપર લખાંણ, કરી સંદેશા ચલાવાની રીત, લગાર રમુજ અને. આશ્ચર્યમાં મરકાય કરે એવા પ્રકારથી પેદા થઈ છે. તે યુક્તિદીપ્ત્યના નામના સાહસિક નરે. પ્રથમ દાખલ કરી હતી, જેને ગાદે હીરોદોતસ જેવો તવારીખોનો, પિતા કહે છે, કે જ્યારે હીરસ્મસ, દારાધસની બેઠે ધરાંનમાં રહેતો હતો, ત્યારે તેને એવી ઇચ્છા થઈ, કે ગ્રીસમાં રહેતા એરીસ્તાગોરસને સંદેશો મોકલી ધરાનની દરબારમાં બંડ મચાવવાની યોજના ધકારી, પણ એટલે દૂર સુધી આવી છુપી અને. જોખમભરી ખાતમી કેવી રીતે પુગાડવી એ તેને મુજ પડ્યું નહીં. છેવટે લાંબો વિચાર ચલાવતાં, એક અદ્ભુત અખતરો કરવાનું, તેને લાગુ આવ્યું. તેણે. પોતાના એક ખાસ નોકરને ચુંટી કાઢ્યો, જેની બંને આંખો નાદુરસ્ત હતી. બાદ તેને કહ્યું કે. જો તારે તારી આંખનું દરદ. સાફ કરાવવાની અ-ભિલાષા હોય, તો તારું માથું બેઝવી તે ઉપર તચકા (નરતર) મરાવ. પેલો આંખનાં અમુલ્ય રત્નને બચાવવાને વિધિવિધ યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી ચુક્યો હતો, પણ, કંઠાળી જવાથી મજબૂર સલાહ પ-સંદ કીધી. જ્યારે તે તચકા મરાયા આવ્યો ત્યારે હીરસ્મસે પોતાની જે જે કાંઈ ખાતમીનું કહેણ કહાવાનું હતું, તે તે તેનાં માથાં ઉપર કાતરી દીધું. પછી તેને ગુપ્તમણે ધરમા ભરાઈ રહેવા કહ્યું. જ્યારે પાછા બાલ ઉઘા ત્યારે તેને ગ્રીસ તરફની હવા ખાવા કહી દરમાબંધુ કે, તું ત્યાં જઈશ અને એરીસ્તાગોરસ પાછું તારું માથું બેઝશે, તથા ખચિતજ તારી આંખ વા માથુ તે સાફ કરશે. જ્યારે તે એરીસ્તાગોરસની આગળ ગયો ત્યારે તે મહાન પ્રખંચી એતી ગયો, અને માથું મુકતાં તો ઉપરી આવેલા હરદો સ્પષ્ટ નજરે પડ્યા. આવી રીતે તેણે પોતાનું તે કામ બરાબર સરંજામ ઉતાર્યું. પણ ત્યાર પછી છુપા સ-દેશાનું લખાંણ માથાં ઉપર કરવાનો રહેયો ગ્રીસ, ઇશ્વર અને ધરાંનમાં દાખલ થયો.

વળી ગ્રીક લોકોમાં એવો ધારો હતો, કે કોઈપણ લખાંણ પિ-ત્તળના ત્રિકોણ આકારના કડકાઓ ઉપર કાતરવું, અને ત્રિયોગ્યસ તો એવી ખાતરી આપે છે કે ક્રાંતિના જાહેર કીર્તિસ્થંભો તો અસંખ્યામાં રપાનાં પત્રાં ઉપર લેખો રાખતા હતા. એજ રીત ધરાનની દરેદમેહેરો અને પૂરાતન આતશખાંનાઓમાં ચાલુ હતી. જે કોઈ જોલમા મોટાં આતશખેહેરાઓની બેઠ લેતો, તે પોતાના શુભ રાખુનો રપાનાં પત્રાં

ઉપર કોનરીને એક દરવાજો ઉપર ચોંટાડી જતો. આજે પણ આત-
શબેહેરાંગોમાં રૂપાના પત્રાં વગેરે મુકી અસલી ધરાંનીઓની લક્ષી નેમને
માન આપવામાં આવે છે. ૪૦ સં ૧૮૦૭ માં રેવરંડ કલોડીઅસ
થુકેનને હિંદુસ્થાનમાં યાહુદીઓને જોયા. તેઓ મોડે તેમના પૂર્વજોને
મળેલા હુકમોના પરવાના પિત્તળના તકતાઓ ઉપર હતા. એક મંથમાં
લખે છે કે, પેગંબરે હિંદના એક સાલેકને કહ્યું, “ મારા ધર્મનાં
લખાંણો પવિત્ર પરથરની સપાટિઓ ઉપર જલવાઇ રહેશે. ” એ
ઉપરથી જણાય છે કે પેગંબર જેવા પેગંબરને પણ પરથર ઉપર
(લખાંણુ કરવાનું) મુગમ જણાયું હતું.

અસલના કોલડીઅનો તો ખજોળવિધાના અવલોકનોને ઇતિરડીઓ
ઉપર કોતરતા હતા. અને મોન્ટ ફોકન કહે છે કે, રોમના સ્ત્રી
ખાતેના મેહેલમાં તેણે એક ચોપડી જોઇ, કે જે મારખસના પાનાંની
ખનાવેલી હતી; તેનાં પાનાં ઘણાંજ તાલુજીભરેલી રીતે પાતળાં કરે
લાં હતાં !! આગલા આરખ યોધમાઓ બંકેકને ઘરે જ્યારે મળવા
જતા, ત્યારે પાટીયાઓ ઉપર નવા નવા લોગતો અને જેતો લખી જતા.
પાછળથી તે પાટીયાનાં દુકડાઓની વહી ખતાવામાં આવતી હતી. આજે
પણ ફારસીખાંઓને ત્યાં “ બેઆઝ ” કરીને એક વહી પડેલી રહે
છે, જે ઉપર નવા આવનારા નવાં લખાંણુ કરી જાય છે. અને દર
ધરસે ધણુઓને ત્યાં એવી બેઆઝ નવી કરવામાં આવે છે. દાયોજનીલ
કોરશ્વસ, ફલીનથેસ નામનાં ગ્રીક ફિલસૂફને માટે કહે છે, કે તે ધણો
ગરીબ હોવાથી અને કાગળ ખરીદવાને અશક્ત હોવાથી, પોતાની વા-
એળે અને પોતાના ઉરતાદ એનોની કિંમતી શોધો, નહાનાં શીપનાં
કોટલાંઓ ઉપર લખતો હતો ! શીપનાં નહાનાં કોટલાંઓ ઉપર કેવી રીતે
લખાંણુ કરવું પડતું હશે એ સમજાઇ શકતું નથી.

પણ વાંચનારને વધારે તાલુજા કરે એવી રીત ચીનમાં આગલ
આલતી હતી. લખવાના હુજરને ગમે એવાં સ્વરૂપ તેઓ આપી શકતા.
એકે પ્રસને રૂઝ્યનોના હાથ ઉપર ચીનાઓ સપડાઇ ગયા, ચીનાઓ
હુજરમંદ તો ખરાજ, પણ યુક્તિ કાંઇ સુજી નહોં. આખરે એક
સ્વદેશાગિમાની સ્ત્રીએ પોતાનાં એકપૂરાં જાળકને અર્પણુ કર્યું. ચીના-
ઓએ તે જાળકનું પેટ ચીરી તેમાં એક સંદેશો લખેલુ આમકું
મુક્યા પછી પેટ સાંધી લઇ મહોં ઉભી પાળી ઘોડી દીધી. બાદ યુમના
પાટીયાં ઉપર ચતું જાધી તે જાળકને તરતું દરિયામાં મુકી દીધું.

આવે છે, તેમાંથી તેઓ ૧ પુટથી અર્ધ પુટ જેટલી લાંબી અને ૨ ઈંચ જેટલી પોહોળી પટીયો કાપી કાઢે છે. આ પટીઓ સુવાળી હોય છે, અને તે ઉપર જે આંટણુ જેવાં હોય છે તે છરી વડે સાફ કરે છે, અને તેની સાથે કાંઈ પણ મેળવણી કર્યા વગર તેને લખવાના ઉપયોગમાં લે છે.

દામોદરસ સીક્રમુક્ત્ય નામનો પંડિત ખાતરીથી જાણી શકે છે કે, અસહી ધરાંનીઓ પોતાના સઘળા લેખપોટ ચાંમડીઓ, ચાંમડાંઓ વગેરે ઉપર કરતા હતા, અને હોરોદોતમ (જે ક્રિસ્ત્યવન સનેની પપ૦ વર્ષ કરતાં વધારે આગસતો થઈ ગયો છે) એવું કહે છે કે બકરાના ચાંમડાંઓ અને મેઢાંની ચાંમડીઓનો તો અસહી એઓ-નનો લખવામાં સારી રીતે ઉપયોગ કરતા હતા. મી૦ ઇલ્સ નામનો લખનાર ધણીજ ખાતરીથી જાણી શકે છે, કે મોઝીઝને હાથનો લખેલો કાયદા-ઝોઠો પણ તૈયાર કેળવેલાં ચાંમડાંઓ ઉપરજ છે ! ! આ વળી નવાઈ જેવી વાત છે કે ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં ડોક્ટર ક્લૅઈઅસ બુકેનને, હિંદુસ્થાનના મલાયાની મધ્યે કાળા માહુદીઓનાં એક દેવળમાં ધણીજ આગલા કાળનો હાથનો લખેલો શકો મેળવ્યો; તેનો આગલો ભાગ જે હિંદુ-ધર્મ-શાસ્ત્રમાંનો હતો, તે ધણીજ રાતા રંગેલાં ગેટાંનાં ચાંમડાં ઉપર લખેલો હતો; અને કાશ્મીરના માહુદીઓ, જેઓ દર વર્ષે ચીન દેશના મધ્ય ભાગમાં મુસાફરી કરવા જાય છે, તેઓએ કેટલાંક મંદીરોમાં ધર્મના કાયદાઓને ચાંમડાંનાં શકા સાથે વિંટાયેલાં જોયા. વળી તે પણ સાદ્દા હોપીસ્તાં ઉપર તો નહીંજ, પરંતુ રાતા રંગેલાં ગેટાંનાં ચાંમડાંઓ ઉપર જોયાં હતાં ! ! એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કાગળને ટેકણિ ચાંમડાંનો ઉપયોગ આગલ બોહોળો હેલાયલો હશે.

જ્યારે ફ્રેન્કો-જરમન લગાઈ થઈ ત્યારે ફ્રેન્ચોએ પોતાના સ દેશા કશ્મીરનાં પીછની નળીઓમાં ધાલી કશ્મીરને ઉડાવી સ્વગતન મોકલ્યાં હતાં; ત્યાં એક સુદમદ્દરક મ તથી ખાસ રીઠી પ્રભાવે તે લખાંણુ ઉકળવામાં આવતું, અને જોઈતો વેહવાર શાંતિથી આવતો હતો. એ રીતસ દેશો લખવામાં પાછળથી તો સાધારણ થઈ પડી, અને હ્યુશાઈની ચહાઈ વેળા પણ તેનો ઉપયોગ થયો હતો.

રેવરંડ મી૦ તૌનલે (જેના “ બાઈબલીકલ મીતરેચર ” નામનાં સર્વોત્તમ પુસ્તક ઉપરથી આજની બાબદનો ઘણોક ભાગ લીધો છે) કહે છે કે *Pentateuch* નામના ધર્મ-શાસ્ત્રની છ નકલો, જે હાલમાં સુધળી ઈસાઈમાં જણાઈ છે—માહુદીઓના કબજામાંની બાદ કરતાં—

મીનગરાં, અને ખીલા એ સઘળું સીસાંનું જ હતું ! તેમાં ઇશ્વરપ્રત્ય-
નોના આકારો અને અધર લખાણ હતું. વળી " *Works and
Days of Hesiod* " નામની કેતાબ પણ સીસાં ઉપર લખવામાં
આવી હતી; જે ધણીજ સંભાળથી " ટેમ્પલ આવ ધી મ્યુઝીઝ " માં
સાચરી રાખવામાં આવી છે. જ્યારે તે પોસેન્યાસને જતાવવામાં આવી,
ત્યારે મુદતોથી તે સઘળી ધસાઇને ખવાઇ ગયલી જણાઇ હતી.

લખાણમાં શુદ્ધ સ કેતની લીપીની શોધ થવા પહેલાં, જે
પુરાતન કાળના લોકોને બેઢમાં લખાણ કરવાની જરૂર પડતી, તે તે
તરેહવાર કળાઓથી કરવામાં આવતાં. સાધરસને તેના કાકાની સામે
પ્રપંચ રમવા સાર, તેને ઉકેરવાની દારપેગસની જ્યારે ઇચ્છા થઇ,
ત્યારે તેણે પોતાના સંદેશ કપડાં ઉપર લખીને એક સસલાંના પેટમાં
બરીને મોડવા હતા ! એ રીત પાછળથી લખવાના હુન્નરનો એક
મકાર હોય તેવી થઇ ગઇ. વળી અસલમાં એવી પણ રીત હતી, કે
લાકડાંના કકડા અથવા તકતાઓ ઉપર લખાણ કરવામાં સુગમ
પડતું હતું. પ્લીની જેવો નામાંકિત કથા લખનાર કહે છે કે, હોમર
કવિના વખતની આગમ્ય રેખા ઉપર રાખવાની લાકડાંની ચોપડીઓ
તો જાળજ વપરાતી હતી ! તે લખ-કેતાબનાં પુરાં તેમજ પાનાં
સઘળાંજ લાકડાંનાં રાખતા ! લાકડાંનાં પાટીયાંઓ ઉપર ધુળ નાંખી
હાથની આંગળી વડે હરફે પાડીને તો આપણી એક બે પેહેડી આગ-
મ્યના સાહેબો લખતા હતા; જેવી પાટીઓ અદ્યાપિ દેખાત છે. એવી
લખવાની રીત ઉપરથી સાધારણ કહેવત પડી છે કે " પાટીયાંપર
ધુળખુલ નાંખેલી કે ? " કાગળની શોધ થઇ તે આગમ્ય લાકડાંનાં
પાટીયાં અથવા વાંસના કકડાઓ ઉપર ચીનાઓ લખાણ કરતા હતા;
અને ઑલફર્ડની સ્કોએન્યન લાઇબ્રેરીમાં ' ઇયુરીક ' અથવા અસલી
એરેબીક લખાણોના નમુના હજી છે, તે પાટીયાંઓ ઉપર લખેલા
છે, અને તેની લંબાઇ આશરે ૨ ફીટ અને જડાઇ ૬ ઇંચની છે.
સ્પાર્ટાનો રાજા હેમોરેતસ જ્યારે સ્પેનીશ કોર્ટમાં પનાહગીર થઇ
પડ્યો હતો, ત્યારે એક લાકડાંનાં પાટીયાંની ઉપર બેઢમાં લખાણ કે-
રાવી તે કારેલા હરફેને મીણથી પુરી રાખી, પોતાની રમતને વાંકે
કરવા સાર દરખાસી બેઢેલ આગળ આવેલી નદિમાં નાંખ્યું હતું,
જ્યાંથી તેના દેલીઓને હાથ આવ્યું હતું. આ ખબર ઉપરથી, તવારી-
ખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઝંડસીસના સંખ્યાબંધ સરકર સામે રાફરેશન

મેળવવાને શ્રીકા તૈયાર થયા હતા ! આ અબર માટે એમ પણ કહે છે કે, કેટલાક દુતોનાં શરીર ઉપર લખી મોકલેલા સંદેશાથી કામ પાર પડ્યું હતું. વડોદરામાં કાનૂજી જેવો રાંજી જે અનારસ હતો, તેણે વડોદરાના મોટા અકાને દાલતોને પોતાના પ્રમાણથી બ્યારે કેદ કર્યા હતા, ત્યારે નવસારીના એક પારશી લાકડિયાએ પોતાની પીઠ ઉપર નવસારીવાળા દેશાઈના સંદેશા લખાવી લઈને યોગ્ય ઠેકાણે પોહોંચાડ્યા હતા. પીઠ પર પેગમ લખવાની, જોડાની અંદર સંદેશા લઈ જવાની, અને માથાં ઉપર લખાણો કરાવાની રીતો હિંદુ-સ્થાનમાં ઘણી ગમ પ્રસરેલી હતી.

અસલના ખીટનોમાં અસલી રૂઢી પ્રમાણે ન્હાની લાકડીઓ ઉપર છરીથી લખવામાં આવતું હતું. તે ધણુંકરીને ચોરસ અથવા ત્રિકોણ રાખતા હતા. એવી રીતે એક લાકડી ૩ કિંવા ૪ સિટિઓ ધરાવતી હતી. એવી એવી કેટલીક સોટીઓને સાથે કરીને વચાવ એવી ફ્રેમ બનાવતા, જેને *Peilhyen* અથવા *Elucidator* કરી કહેતા હતા. અને તેની રચના એવી રીતે કરેલી, કે વાંચનાર પોતાની સગવડ માફક વાંચતી વેળાએ જેમ ગમે તેમ દરેક સોટીને કાગળ માફક ફેરવી શકેતો.

બીશપ નીકલસન પોતાની “ ઇંગ્લીશ હિસ્ટોરીકલ લાઇબ્રેરી ” નામની કેતાબમાં કહે છે, કે ડેન્સ લોકો પોતાના લેખપોટો મોટા પથ્થરો અથવા તેના ટુકડાઓ ઉપર લખી રાખતા; અને લખાણુનો સઘળો વહેવાર કાગળની માફક પથ્થરો ઉપર ચલાવતા. એ પથ્થરો ઉપર પોતાને ગમતી તરેહતાલથી ઠારતા. વળી જે ઘણી અગત્યની બાબદ નહોં; યાને કાગળો, પચાંગો વિગેરે, તે લાકડાં ઉપર ઠારવામાં આવતા; અને ડેન્માર્કમાં બીચનું લાકડું ધણુંજ પાકતું હોવાથી (જે-કે ફર અને ઝોડના લાકડાં સ્વીડન અને નોર્વેમાં બહુ પાકે છે) લખવાના કામોમાં તેજ વપરાય છે; અને તે જાતના લાકડાંને તેઓ પોતાની બાપામાં *Bog* કહે છે; તે ઉપરથી *Book* શબ્દ નીકળેલો છે. જે ગરીબ વર્ગના હોય છે, તેઓ ઝાડની જાલ વાપરે છે; અને રેનડી-બર તથા સાબરના શિંગડાં સાફ પોલીશ કરીને કેટલાંક પાનાઓની ચોપડી બનાવે છે ! ! તેઓનાં ઘણાં પચાંગો, જનવરો તથા માછલાંનાં દાડકાં ઉપર છે; પણ કપડાંઓ, ધારો, દોપીસ્તાઓ, અને કાગળો ઉપર જે લેખો થયા છે, તે એક પાછળથી થયા છે.

હી સ્થોર અધિકૃત એવું બતાવે છે કે, છુપાં લખાણો લખવાની રીતી શોધનારા પેહેલવેહેલા સ્પર્ધાનો હતા, અને રફીતેડી તેમના મૂળ તત્વો ગણાયાં છે. ખુતાઈના કહેવા પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ એ પ્રમાણે હતો કે, બ્યારે મીસીઅત મેજ્જેરો દરીયાઈ સરદારને અથવા જેનરલ-ને બ્યાં પણ મોકલતા, ત્યાં નવાના આકારની એક લાકડાંની પોકળ ભુંગળી આપતા; જેના જેવી આમેહુબ સમતોલ ભુંગળી પોતાની ખાસે રાખતા. પછી જો લડાઈમાં ગયા બાદ છુપી બાતમીઓ ચલાવવાની અગત્ય જણાય, તો એક ચર્મપત્ર લઈ તેની ઉપર સ્કુના આકારમાં તેને વિંટાળતા. પછી તે પત્રની કિનારીઓ ઉપર જે લખવાનું હોય તે લખતા. ત્યાર બાદ તે સાંકડી પટીને પાછી ઉપાડી લઈ લડાઈમાં સરદારો ઉપર મોકલતા, ત્યાં તેઓ એક સરખી બડી ભુંગળી, જે આગળથી લઈ રાખેલી હોય છે, તેના ઉપર સ્કુના આકારમાં પાછી વિંટાળતા; જેથી જે હરફો ખોળાઈ ગયા હોય તે આબાદ મળી જતા અને સાફ પંચાઈ શકાતું. એવી રીતે લખાણ પોંડાચાડવાની રીતિઓ અમધોકાર આજે પણ રક્ષનોમાં ચાલે છે.

સીધીઅનો પોતાના વિચારો, આકારો કાપીને અથવા દેખડાવીને બહેર કરે છે; તેમજ લાકડાંના ન્હાના કડકાઓ ઉપર પાડેલી બત બતની લીટિઓ ઉપરથી લખાણનો વેહેવાર ચલાવે છે; અને ચોક્કસ ગેથસ કહે છે, કે મોક્કનના અસલી કાયદાઓ તો (જે એથેન્સ ખાતે રાખવામાં આવ્યા છે.) લાકડાંના ટુકડા ઉપર લખેલા છે. આ કડકા ચોખંડ હોવાથી જે કોઈ વાંચનાર જે બાબુએથી વાંચે તેને દરેક બાબુના જેવીજ બાબદો વાંચવાની મળે ! ૪૮૫ નાં વર્ષમાં ઝેનો બાદશાહની શાહનશાત વખતે સેટ બારનેબસની લાસ સેલેમીસ ખાતેથી હાથ લાગી હતી, જેની સાથે સેંટ મેથ્યુનું ગોરૂપલ, દિલ્હીમાં લખેલું લાસની 'બતી ઉપરથી મળી આવ્યું હતું', જે તેણે પોતાને હાથે લખ્યું હતું. તેના પાનાં લાકડાંનાં હતાં. તે લાકડું ઘણું સુગંધીદાર અને મોઘું હતું. આવી બતના તકતાઓ ઉપર ઘણુંકરીને મીથુનાં ૫૩ કરી લીધેનાં હોય છે; કેટલીકવાર ત્યાં અથવા ખ્રીસ્તરનાં લાકડાં કરેલાં હોય છે; જેની ઉપર મુઠાઓ વડે લખેલું હોય છે. મીથુના તકતાઓ પણ ઘણાજ પાછળના જમાનામાં વપરાતા હતા. ક્રાન્સના રાજકુટુંબમાં ઘણા વિશાળ અને સાચા લેખો (૧૩ મી મને ૧૪ મી સદીના) જે મીથુના તકતાઓ ઉપર લખાવેલા હતા, તે હજી

હેવાત છે. ક્રાન્સના ધર્મનાં મંકાનોમાં થોડાવાર જાહેરમાં મુકવાને અર્થે તે રાખેલા છે; અને મથોની તવારીખો વગેરે તે ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં પૃથ્વિરાજના વખતમાં ખાનગી અને મહત્વના સંદેશ તલવારોની સપાટી ઉપર લખવામાં આવતા હતા, અને લગાઈનાં મેદાનમાંથી જે સિપાહી એવી રમશેર સહી સલામત લાવતો તેને “ જાત્રી ” કહેતા હતા. વિનચેસ્ટર ક્ષેત્રમાં ૧૩૯૫નાં શાલમાં દ્વિસાળના ચોપડામાં જૂના જૂના ધણીઓની ખાબદો લખી રાખવાને સાર રાખેલા તકતાને લીધી મીચુથી ઢાંકણુ કરવાનો ખરચ લખેલો છે; એટલુંજ નહીં પણ ૪૦ સં ૧૭૧૮ સુધી તો ક્રાન્સમાં કોલેજને લગતી ખાબતો, અવશ્યકરોને રાખાન શેહેરના દેવળ સંબંધીના પ્રકરણો, સાર ઉપર જેવા મીચુના તકતાઓને લખવાનાં કાગળ દાખલ કામમાં લીધેલા છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે મીચુ ઉપર પણ આગળ બહુ લખાણુ ચાલ્યું છે.

સીમેનમાં ધરોનાં ખત વટીક હાથીઓના ચાંમડાંઓ ઉપર થયેલાં હળુ જણાય છે. એટલુંજ નહીં પણ ગજરાજના દંતુરાળ તો ખાસ પરવાનાઓમાં ત્યાં વપરાયા છે. સીઆમમાં પણ ધણી ગમ હાથીના અથવા ભેંસના ચાંમડાંઓ લખવામાં વાપર્યા છે. સ્પેનમાં તેમજ ક્રાન્સમાં મીચુના ટુકડાઓ અથવા ટેંગલો ધણીવાર સ્લેટ (Slate) ના બનાવેલાં હતાં, અને તેના આકાર ઉચકી લઈ જવાય એવી કેતાણોના જેવો કરેલો હતો.

એરીસ્ટોટલના વાંઘમાં બેઠી લખાણોની રીઠી ધણી સુધરેલી ઢબ ઉપર મુકાઈ હતી, અને એનીસને માટે કહે છે કે, તેણે છુપાં લખાણોની તરેહવાર યુક્તિઓ શોધી કાઢી હતી. દાકમોની ખસ ઉપર— ઊંના બનાવેલા સપાટ કકડાઓ ઉપર—મુસવાટના કાંટાઓ ઉપર— માટીનાં વાસણો ઉપર—વિગેરે તરેહવાર વસ્તુઓ ઉપર લખાણો કરવાનું શોધી કાઢ્યું હતું. એનીદી દૂરતો નામના બરમીસ કારિગરે ત્યારે ધાસને એકડું કરી તેની ઉપર લખાણુ કરવાની રીઠી ચાલુ કરી ત્યારે તે એમ બોલ્યો હતો કે, “ એથી પણ સગવડ ભરી બીજી વસ્તુ હવે શું નીવડશે, કે જે આ કલમનો ખાર ઝીસશે ! ” અર્થાત્ છેલામાં છેલ્લી અને સવડ રીત તેજ છે ! પરંતુ તેને થોડીજ ખજાર હતી કે, તે તો ૬ મી સદી હતી, અને આ ૧૯ મી સદીમાં કેમ કેમ અને કેવું કેવું બનાવામાં આવશે ! પણ ૧૯ મી સદીના કારીગરોએ કાગળની બનાવટથી

ઉપ ૩૩ દફતો માફક વિચાર કરવો નહિ. કેમકે કાગળથી પણ ઉત્તમ જીનસ હવે પછી શોધી ગઢવામાં આવશે.

રોમનોમાં એક એવો કાયદો હતો કે સભાના હુકમો વગેરે હાથીગાતના કામચો ઉપરજ લખવા જેથી તેને *Libri Elephantis* કહેતા હતા ગાંડોની યાને તો આખી દુન્યામાં, અને ખસુસ કરીને દિલ્હીમાં જાનજા વપરાય છે.

સ દેશ લખવાની એક ધણીજ નવી રીત ન્યાજ્યામાં આવતી હતી તેઓ જે મુનકમાં સપડાયા હોય તે મુનકમાંથી પોતાનાં વતન તરફ પ્રકાશ પવનનો પ્રસંગ જોઈ, કનકવા જેવું ઈંડાનાં આકારનું ફેફસા જેવું કાંઈ હાંકે “ સાજ ” ચઢાવી, તે ઉપર તેઓ પોતાની વિપત્તિઓ લખી દેતા તે “ સાજ ” જ્યારે અતિધણી ઉઘાડાએ ચડે કે હાથમાં રાખેની દોરી પવનનાં સુમાર ઉપર હોડી મુકે; અને પેનું ધારેનું ફેફસું આનાદ પોતાના મુનકનાં ઉદામાજ જઈ પડે. એકનાર એક ગ્રીસ્મન સરદાર સારસીજ, પોતાના દુસ્મનના હાથ ઉપર સપડાઈ ગયલો હોવાથી, જ્યારે તેને જાનણીમાં લઈ જતા હતા, ત્યારે પોતાની કનેની કટારી કાઢી નખો વડે તે ઉપર પ્રેડીમધસ તામની મોહોર પાડી તે કટારને ત્રીજ વોગડનાજેવી નિશાન કાઢી રહેને નાંખી જ્યારે તેના સાથીઓ યોગ કરતા આવ્યા ત્યારે માયમ પડ્યું કે, દુસ્મનના માત્ર ચાર સખસોએજ તો સપડાવેનો છે આ ઉપરથી વેહેલા તેઓ પૂઠે પડ્યા, અને અધન્યમાંજ તેમને પકડી પાડી સરદારને ઉઘાડ્યો.

અસનના ત્રીજ રોમનો, અને ઇજીપ્તનોમાં તો ચિત્ર કોરીનેજ લખાણની મલનજ સમજવવામાં આવતી ધણીક ગમ સોના, રૂપા, ત્રાયા પિત્તલ વગેરેનો કામજ પેઠે ઉપયોગ થાય છે ત્યારે વગી દતિરડી, પાદડાં, લાકડાં, અને જાલનો તથા ચથરનો ઉપયોગ પણ ધણી ગમ બેળાકે આવે છે કાગળની શોધ પેહેલા એવી રીતિઓ ધણી આવતી હતી કોરીના કામો ઉપર ફોરેલા લખાણો પણ હાનમાં ઈંસાડના મુજબમાં જણાય છે.

એ પ્રમાણે લખવાનાં હુન્નરનાં હુકે ઇતિહાસ આ ગળના દીવાયા રૂપે જમ્ય થશે.

આ મથ ન્યસ પેહેલા “ કાબ્લ રસ ” એ વિષય નવસારી જ્ઞાન પ્રસારક મહાળી તરફથી મળિ શુભેચ્છા મિત્ર મરહુમ મદદ નિહાન ગ બા દરિના ૧ હા ૧૫ મુનના પ્રમુખપણા હકામ બાબુ

ફેપે હમે રજુ કર્યો હતો. તેનો પેહલો અવતાર બાલ્યાવસ્થામાંજ પૂર્ણ થવા પછી “ માસિક મળહ ” નામના પ્રખ્યાત માહવારિમાં તેનો કંઈક થોડોક ભાગ પ્રગટ થયો; અને તરણાવસ્થામાંજ તેનો બીજો અવતાર લય પામ્યો. પછી સાવસંપૂર્ણ ત્રંચ અલગાઇ ઉપર સુધ રહેલો હતો. પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી તેનો ઉદ્ધાર કરનારો એક સાહિત્યોત્તેજક દોરત મળી આવ્યાથી, તેણે આ ત્રીજા અવતારે વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મ લીધો છે. જે પરમમિત્રની હિંમત ઉપર હું “ તવારીખે નાયસારી ” પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો, તેજ પરમસ્નેહિ એશ્વર સાહેબ જ્ઞાતમણ બેજનણ રાનણ જેવા પરમાર્થિ પુરુષનાં હોંપ, ઉત્સાહ, અને ઉત્તેજનને આ ગંજ પણ આભારી છે. એક ત્રંચ રચવો જેટલો કઠણ છે, તેના કરતાં બેવડો કઠણ ભાગ, તેનો પ્રગટ થવા પછીનો સંસ્કાર છે. અને તે સર્વ પરિશ્રમ લેવા માટે હું મારા મિત્ર મોસુદનો જેટલો ઉપકાર માનું એટલો ઓછોજ ગણાશે.

આ ત્રંચ રચવામાં પણ મારી શુદ્ધિ કરતાં પારકાઓની શુદ્ધિ ખરી પડેલાં પ્રલોનો મેં તો માત્ર ગંજ યાને ઢગલો ભેગો કરેલો છે. તેમાં પણ મેસર્સ કુકા, ઝવેરી, શેપર્ડ, નર્મદાસંકર, વીલ્યમડોઅસન, દુરખીન, આદિના પુસ્તકો જેવાં આશરે ૩૦૦ ઉમદા પુસ્તકોના, તથા જૂદા જૂદા લગભગ ૪૦૦ લેખકો અને કવિઓના આધાર લીધેલા છે. એ સર્વનો હું ઉપકાર માનું છું. આ પુસ્તકમાં પેટા અલંકારો સહ ૨૦૦ ઉપરાંત અલંકારો ભેગા કર્યા છે, અને તેના યથાયોગ્ય દ્રષ્ટાંતો ગૂજરાતી-દ્વારશી-અંગ્રેજી-સંસ્કૃત-હિંદુસ્થાની-એરેબીક-ઉરદુ-મરાઠી-લેટીન-જદ અવસ્તા-વગેરે ભાષાઓમાંથી જે ઉત્તમ મળી આવ્યાં તે દૃષ્ટાવી લીધેલાં છે. જે કેટલાક અલંકારો દ્વારશીમાં છે તે અંગ્રેજીમાં નથી, અને અંગ્રેજીમાં છે તે બીજી ભાષાઓમાં નથી. કોષમાં અલંકાર ૩૦ જણાવ્યા છે, તો કોષમાં ૪૦ જણાવ્યા છે, કિંતુ આ ત્રંચમાં તે સર્વને એકરસ કરી અલંકારનો સંગ્રહ ૨૦૦ ઉપરાંતનો ભેગો કર્યો છે. જેમણે વાંચનું એ કામ બહુ કંટાળો ઉપજાવનાર છે, તેમને તો પેલા મીઆંબાઈવાળાં રામાયણ જેવુંજ આ પુસ્તક જણાવાનું. એક છુત્ત એક ગામમાં રામાયણમાંથી કથા સમજાવતા હતા. હિંદુઓ ભેગા એક મુશ્કેલીન ભાષાગંધ પણ દર રાતે તે દરદાસની કથા સાંભળવા જતા હતા. મીઆંબાઈને પરધર્મનું મુશ્કેલી, પોંજન જેવું, લાગવાથી કથામાં જવાનું માંડી વાળ્યું. દુસરા મીઆંબાઈએ પ્રશ્ન કર્યો

કે આટલા દહાડા કયા સમગ્ર આવ્યા તેમાં એટલું બધું શું શું આવ્યું તે કહો. મીઝાંજીએ હુકમાંજ પડાવ્યું કે,

“ એક થા રામ, ઓર એક થા રાવણા;

ઉન્ને લીધ ઇનકી જોર, ઇન્ને લીઆ ઉનકા ગાંવરા;

“ એ સાલા સજ રેંટ રેંટ રેંટ કરેકે રામાયન બનાયા ! ”

એટલે સારણે રામની ઘેરી લાઇ લીધી. ને રામે રાવણનું ગામકું લાઇ લીધું, એટલી વાતને પીંજી પીંજીને આવું મોટું રામાયણ બનાવી કાઢ્યું ! તેમ અલંકાર સમજવાની આટલી એક વાત, તેનું આવું મોટું ગંજે સાપરાન બનાવી દીધું ! એમ પણ અલંકાર લાગશે, પરંતુ એટલુંજ માંડું છું કે, આ ગંજમાં ખામી ખેડ પુષ્કળ હશે તે દરમિયાન કરી, સમુદ્ર જેમ કચરો હોય તે દીનારે કાઢી નાંખી મોતી હોય તેને પોતાના પેટમાં રાખી મુકે છે, તેમ જો કુચો જણાય તે યુકી નાંખી, ગબડું જણાય તે હજમ કરવાથી, ધણી નહીં તો થોડી પણ શક્તિ આવશે; માત્ર પામન કરવાની શક્તિ જોઇશે.

“ સિંહણ કેરું કુધ જો સિંહણ યતને તેહ જરે,

કનક પાત્ર પાંખે સહુ ધાત્ર ફાડીને નીસરે.”

કહે છે કે સિંહણનું કુધ સિંહણના બચ્ચાનિજ હજમ થાય. તે કુધ સિંહણના બચ્ચાં શિવાય બીજું કોઇ પીએ તો તેને જરૂર નથી. તે એટલે સૂધી કહે છે, કે જો તે કુધને સોનાના કોરામાં રાખે તોજ રહી શકે, મગર સોના શિવાયની બીજી કોઇ પણ ધાત્રના વાસણમાં બરો, તો તે વાસણને ફાડી નાંખીને બધું કુધ બહાર ધોળાઇ જઇ રસ્તો બેશે. તેજ માફક જ્ઞાનનું કુધ સોનાના માને અશ્વલ લેવા લાયક પ્રાત્ર કાન જેના હશે તેવાજ કાનમાં બરવાથી તે જ્ઞાન-કુધ રહી શકશે, મગર કુધાત્ર કાન જેના હશે તેવા કાનને તો ફાડી નાંખીને બીજા કાનને રસ્તેથી એ જ્ઞાન-કુધ ધોળાઇ જઇ બહાર નીકળી જશે.

એવીજ જાતનો પોતાના જમાનાને અનુકુળ પડતો એક સંમત જૂદાંજં ધોરણ ઉપર બેગો કરવાનો શોખ મારા મરહુમ પીતામહ દેસાઇજી શ્રી બરજોરજી નવરોજજીને હતો. અને તે શોખ મારામાં ઉતરવાથી મેં અમુક ક્રમ બાંધી અલંકાર રાસના નિયમ ઉપર આ ગંજ બેગો કર્યો છે. એ ગંજ જેમ તેમ કરીને પણ એકજવાર

“ સમાપ્ત ” સૂધી વાંચી જવાનો પરિશ્રમ લેવામાં આવશે એટલેજ મારી મેહેનતનો જલ્દો નળી રહેશે. આ અંથને આશ્રય દેનારા મારા દેશ પરદેશના બહાવા શુભેચ્છકોનો અને મેહેરજાન માદકોનો દુઃસાંતઃકરણ પ્રેમપૂર્વક આશીર્વાદ થયો છું. આ અંજ વિશે કાઠીઆવાડના કવિ ઝાંરીશંકર ગોવિંદજીએ જે બોલમાંજ નીચે મુજબ અભિપ્રાય આપ્યો છે:—

હાહા,

કવિ પંડિત મત સરસ છે, સુ નિત સુધંધી પંથ;
સુર રસીક સોરાળકો, કંજ કાવ્ય રસ અંથ.

નવસારી	}	શોભ મં દેશાઈ.
તા. ૨૬ નવેંબર ૧૯૦૦		

સાંકળિયું.

અર્થકાર.	પૃષ્ઠ.	અર્થકાર.	પૃષ્ઠ.
પ્રકાંતરપાત્રકાર (<i>Allegory</i>)	૩	પ્રપુનઃઉચ્ચારણ (<i>Epanorthosis</i>)	૩૫
અનુપ્રાસિકાલકાર (<i>Alliteration</i>),	૫	સુચરેચ્ચારણ (<i>Euphemism</i>)	૪૧
વર્ણ્યાલકાર—વર્ણ્યાનુપ્રાસ	૫	કથાપાત્રકાર (<i>Fable</i>)	૪૫
નિસારાલકાર (<i>Anticlimax</i>)	૮	વિવર્ણ્યાલકાર (<i>Hypallage</i>)	૪૬
ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ (<i>Climax</i>)	૧૦	અદર્શનાલકાર (<i>Elision</i>)	૪૮
સારાલકાર "	૧૦	શબ્દાંતરાલકાર (<i>Hyperbaton</i>)	૪૮
અર્થાવિરોધાલકાર (<i>Antithesis</i>)	૧૧	અતિરેચ્છાકિતકા (<i>Hyperbole</i>)	૫૩
હુદાલકાર (<i>Antonomasia</i>)	૧૩	અતિરેચ્છાકિતસહકારી	૬૦
ચમુપ્રાસ	૧૫	સંભવિકાલિરેચ્છાકિત	૬૨
કર્ણપ્રાસ	૧૫	અસંભવાલકાર	૬૩
પ્રવર્ણ્યોપાલકાર (<i>Aphæresis</i>)	૧૬	રૂપકાલિરેચ્છાકિત	૬૬
અત્યવર્ણ્યોપાલકાર (<i>Apocope</i>)	૧૭	અપદ્ધાલિરેચ્છાકિત	૬૬
અર્થ વાક્યાલકાર (<i>Aposiopesis</i>)	૧૮	અસંબંધાલિરેચ્છાકિત	૬૬
બાષ્પાલકાર (<i>Apostrophe</i>)	૧૯	અ-ચોક્કિતકા (<i>Irony</i>)	૬૬
સ યોગલોપાલકાર (<i>Asyndeton</i>)	૨૨	વ્યાજ રજુતિ "	૬૬
લક્ષણાખંડાલકાર (<i>Catachresis</i>)	૨૩	વ્યાજ નિંદા "	૬૬
પદ-સુનતાલકાર (<i>Ellipsis</i>)	૨૭	ટકાર "	૬૬
વ્યાકરણવિરોધાલકાર (<i>Enallage</i>)	૩૦	સુવેદ્યોક્કિતકા (<i>Litotes</i>)	૭૫
નિરંગમાલકાર (<i>Exclamation</i>)	૩૧	અલ્પાલિરેચ્છાકિતકા (<i>Meiosis</i>)	૭૭
		ઉત્પ્રેક્ષાલકાર (<i>Metaphor</i>)	૮૨
		વર્ણ્યવિપર્યય (<i>Metonymy</i>)	૮૨
		સત્યાસત્યદીપક (<i>Paradox</i>)	૯૮
		સમ્પ્રેક્ષી અર્થકાર (<i>Etymological Verse</i>)	૧૦૫
		શ્લેષાલકાર (<i>Pun</i>)	
		(<i>Paronomasia</i>)	૧૦૮

अक्षरंकार.	पृष्ठ.	अक्षरंकार.	पृष्ठ.
यथासंख्याक्षरंकार	२७१	काकुत्स्तर	३३७
रेतनावणी	२७७	पृच्छा	३३७
आवाक्षरणं		पञ्चाक्षिका (Echo verses)	३३८
(Acrostic)	२७७-४३७	डिलिपायंकार (Jesuitical—	
आवातंरत्रापिका	२७७-४३७	verses अथवा Equivocal—	
स्वराभाषी (Lipograms)	२७८	verses)	३४१
इपक (Duplicate		प्रासानुप्रास	३४२
Rhyme)	२८७	छेकानुप्रास	३४२
अभेदइपक	२८०	द्वयानुप्रास	३४३
समगुण्य अभेदइपक	२८०	श्रुत्यनुप्रास	३४३
उपमा	२८०	अंत्यानुप्रास	३४३
इपीवायकइपक	२८०	सादानुप्रास	३४४
सुनगुण्य अभेदइपक	२८१	यमक	३४४
अधिकगुण्य अभेदइपक	२८१	स्वरसौंदर्यता (Assonance)	३४५
तदइपक	२८१	अेकाक्षरी शब्दाक्षरंकार	
पारिक्षिका (Bouts Rimes)	२८३	(Monosyllabic verse)	३४७
भिन्नलुपरिभाषिका		निरर्थकाक्षरंकार (Amphigourne	
(Macaronics)	२८८	अथवा Nonsense verse)	३५०
व्यंजना प्रकरण्य	३०७	पंथरंगिका (Centones, अथवा	
चरुव्यंजना	३०७	Mosiacs)	३५६
अक्षरंकारव्यंजना	३०७	दुट्पि (Anagrams)	३७१
रसव्यंजना	३०७	परस्परिका (Palindrome)	३८५
चरुत्प्रेक्षाक्षरंकार	३१०	गतागत	३८५
प्रभात्तराक्षरंकार (Dialogue)	३१२	होतरही	३८५
कहवत वपाक्षरंकार (Proverbial—		समनिंदाक्षरंकार (Blasphemous	
Poems)	३१८	rhyme)	३८५
वित्र (Wonderful pun)	३२३	कमप्रभाषाक्षरंकार (Poems of	
कालगणुनाक्षरंकार		Kinder garten system)	३८८
(Chronograms)	३२७	क्षकृत्तिका Extemporaneous	
अेकानेकाक्षर	३३४	dialogue)	४००

અલંકાર.	પૃષ્ઠ.	અલંકાર.	પૃષ્ઠ.
નંશચરિત્ર વૃક્ષ (<i>Genealogical poems</i>)	૪૧૨	વિદગ્ધ સંકલ્પાલંકાર (<i>Quaint-conceits</i>)	૪૪૯
અંકાકાર (<i>Numerical verse</i>)	૪૧૩	કાવ્યાર્થાપત્તિ	૪૫૩
બેવડપ્રાસ (<i>Double rhyme</i>)	૪૧૪	રંગસરંગી (<i>Pathetic-fallacy</i>)	૪૫૪
અર્થાવળી	૪૧૬	ઉલ્લેખ	૪૫૭
ઉખ્યાંચાલંકાર (<i>Riddles</i>) તથા (<i>Enigmas</i>)	૪૨૦	વિભત્તિયાલંકાર (<i>Dissimilarity</i>)	૪૫૯
દ્રષ્ટાંત રૂપક	૪૨૪	અતિરેક	૪૫૯
પ્રતિમૃતિપ્રબંધ (<i>Parody</i>)	૪૨૮	અપહ્રુતિલંકાર	૪૬૦
પ્રતિપ	૪૩૦	છેકાપ્રહુતિ	૪૬૧
પ્રતિપાલંકાર	૪૩૦	મુકરી	૪૬૧
પુર્ણઉપમા	૪૩૧	રશ્મિર વિરોધ પ્રબંધ	૪૬૨
લુપ્તઉપમા	૪૩૧	પરિણામ અલંકાર	૪૬૨
પીંગળા દર્શિકા (<i>Antistrophe</i>)	૪૩૨	વિરોધાલંકાર	૪૬૩
પતિચબ્દાદિ વર્ણુ	૪૩૨	હેતુપ્રેક્ષાલંકાર	૪૬૪
પરિહાસાલંકાર (<i>Mock Heroic verses</i>)	૪૩૫	ધપમેયોપમા	૪૬૫
હાસ્યરસોત્પાદકપ્રબંધ (<i>Burlesque</i>)	૪૩૫	અનન્ય	૪૬૫
અંતરલાપિકા (<i>Acrostic</i>)	૪૩૭	અસ્તતા અલંકાર (<i>Inversion</i>)	૪૬૬
પ્રથમાક્ષરબંધ	૪૩૭	સ્વકપોલાલંકાર	૪૬૮
અંતરબ્દારલાપિકા	૪૩૮	મુગ્ધબંધ પ્રબોધ	૪૭૦
નિંદાત્મક કવિતા (<i>Satires</i>)	૪૪૯	વિરોધાલાસ	૪૭૧
ટાંક પ્રબંધ (<i>Epigram</i>)	૪૪૯	તરંગ સાધક	૪૭૨
સૈન્ય પંક્તિકા	૪૪૩	સિંહાવલોકી	૪૭૫
દ્રષ્ટાંતરૂપક ઉપમાપંક્તિ	૪૪૫	તાર્કિક પ્રબંધ (<i>Logical verse</i>)	૪૭૬
નિદર્શના	૪૪૬	તર્ક સામ્યાલંકાર	૪૭૬
ગુલાલંકાર	૪૪૬	દક્ષિણોત્તરાલંકાર	૪૭૯
		યજ્ઞમાનાવળી	૪૭૯
		નજ્ઞમાનાવળી	૪૭૯

અલંકાર.	પૃષ્ઠ.	અલંકાર.	પૃષ્ઠ.
ધૂમકેતુ પ્રતીક (Representative Rhythms)	૪૮૧	ઠપકાચે સ્તુતિ	૫૨૯
વર્ણનાલંકાર	૪૮૧	સુદૃઢ	૫૩૦
કાવ્યહૃદ	૪૮૪	પરિવૃત્તિ	૫૩૦
અપેક્ષાલંકાર	૪૮૮	સહોદિત	૫૩૦
કટાવખંધ	૪૯૧	આધીપ	૫૩૦
અનુક્રમ અલંકાર	૪૯૪	સંકીર્ણ (અલંકાર સંસર્ગાલંકાર=	
સમુચ્ચય	૪૯૪	Compound Figures)	૫૩૦
સાર	૪૯૫	સંગારરસ (Love)	૫૩૦
કારણમાળા	૪૯૫	હાસ્યરસ (Risibility)	૫૩૧
ગમતમ પ્રતીક	૪૯૬	વીરરસ (Courage)	૫૩૧
સ્વપ્ન	૪૯૯	ભયાનકરસ (Terror)	૫૩૧
સંજોધન (Pathetic fallacy)	૫૦૩	કરુણરસ (Pity)	૫૩૧
અલંકાર સંસર્ગાલંકાર		શાંતરસ (Peace)	૫૩૨
(Compound Figures)	૫૦૭	બિભત્સરસ (Disgust)	૫૩૨
પ્રાચીન હિંદુ કાવ્ય	૫૨૧	અદ્ભુતરસ (Wonder)	૫૩૨
અપવાદવાળી સરખામણી	૫૨૬	રોદ્ધરસ (Rage)	૫૩૨
વિભવન	૫૨૯	કાળગણના વિરદાલંકાર	
		(Anachronism)	૫૪૨
		અર્વાચીન હિંદુ કાવ્ય	૫૪૩

કાવ્ય રસ.

યાને

કાવ્યની લેખત-ઝમક-અને ફાશીનો.

"Thou say'st that Poetry descended is—
From Poverty thou tak'st thy mark amiss.
In spite of weal or woe, or want of help,
It is a kingdom of content itself."—Taylor.

કાવ્ય એ પરમેશ્વરની બાપા છે. કાવ્ય એ દેવતાઓની
બોલી છે. કાવ્ય એ પીર પેગંબરોની જુબાન છે. કાવ્ય
એ પડીતો અને શીનસુકોની વાચા છે. કવિ અને કવિતા,
કવિતા અને ગાયન, ગાયન અને ગાયન જોડનારાઓ વિગેરે
વિષયો ઉપર ઘણી વિદ્વાન કલ્પભ્રમોએ ચઢેલું કરી છે, પરંતુ
આ વિષય જુદાજુદા હેતુ પર રચ્યો છે. કાવ્ય રસનું લક્ષણ એવું કહેલું છે કે
વાચ્યં રસાત્મકં કાવ્યં = એટલે કે જે વાક્યનો આત્મા અથવા રસ છે
તેને કાવ્ય યા કવિતા કહીએ. જે વાક્યો અથવા લીટીઓનો અંકુરને
અનુસરતો રાગ નીડળી શકે, અથવા તાનસુગ લઈ શકાય તેજ કાવ્ય
કવિતા અથવા કાવ્ય રસ નથી એક ચિતારો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચિત્રો
ચિતારી બીજાઓના મન ઉપર અમર કરતો હોય, તે ચિત્ર-કવિ છે,
અને તેનું ચિત્ર તે કાવ્ય અથવા કવિતા છે એક ચિત્રનદોર સરમમાં
મરમ ચિત્રન બરી પારકા મનને લવચારનો હોય, તે ચિત્રનદોર ચિત્રન-કવિ
છે, અને તેનું બંધુ ચિત્રન તે એક જાતનો કાવ્ય રસ છે એક કોતરનામ
કરનારો નક્કીગર જે કવિમાં કવિ કોતરકામ કરીને માણુમેને છકું ક-

રી નાંખતો હોય તો તે નક્ષ-કવિ છે, અને તેની નકશી એ તેની કવિતા છે તેજ માફક એક કવચમકસ પોતાની કવચમકસીમા એવાનો ઉગમ અને અસમકારક વિચારો અને તાંત્રિકી નયા અમુગાનેના નમુના બતાવતો હોય કે જોવા લેના સખદેશુબ્દો, વિતાર જેવા ખુમીરત લાગતા હોય તો તે બાધા-કવિ અને તેનો કવચનો વિતાર તે કાવ્ય અધના કવિતા કહેવાય છે પ્રતાપરૂપ નામના ધુરુષકમા કાવ્યનુ વ્યાખ્યાણ (Definition) નિચે મુજબ છે —

गुणालंकारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ।

गद्यपद्योभचमयं काव्यं काव्याविदो विदुः॥

એટલેકે—જેમા શબ્દો અને અર્થાવાધાવગરના છે, અને જેમા શબ્દના અવકારો તથા અર્થના અવકારો મળના હોય છે, તેને કાવ્ય કહીએ પછી ગમે તો તે લખાણ ગદ્ય (Prose) હોય, કિના પર (Verse) હોય

એ વિષય ઉપર આગમ આવતા આપણે લખાણથી શરૂ કરીશું, પણ કાવ્યરસ તે શું છે તે આપણે બાકી જોઈએ

કાવ્ય એટલે (Poems) અથવા કવિના સામ્ય, અને રસ એટલે Rhetoric-figures અથવા અનકાર અનકાર એટલે આલુપણ અથવા ધરેણું સ્ત્રી જેમ ધરેણીથી શોભે છે, તેમ કાવ્ય પણ સ્ત્રી શોભે છે. જે પ્રમાણે સ્ત્રીના ધરેણા સાફળી બાગડી, એડીંગ, નયની, વગેરે જુદાં જુદાં હોય છે, તેજ પ્રમાણે કવિનાના ધરેણા મજાનિયા લકાર, લક્ષણાલકાર, અનુપ્રાસલકાર, વગેરે જુદાં જુદાં નામનાવા હોય છે વધી એટલું પણ ધ્યાનમા રાખનાવું છે, કે આકળી જેમ ગયામા પેહેરવાવું ધરેણું છતાં કાનમા ધાતો, અથવા બાગડી જેમ લાથમા પેહેરવાવું ધરેણું છતાં નાકમા ધાતો, અને તે જેવું બેઠપ અને એડાવ લાગે, તેમ રસોભાવકારની જગ્યાએ ડ્રાગરપ્રકાર બેસી જાયો તો, તેપણ અલુષક અને અનાડી લાગે. જે મગજની અદર તરફ, જોવાઈ ધુઈ, અને અવકાર સમાવયો હોય, તેમગજ વિના જોડવાને પ્રશ્ન વાચક છે ગૂંજગતી કાવ્યમા જે મુખ્ય અનકારો વપરાયતા હોય. આવે છે, તેરીજ કાસમના અનકારો ખીજ બધી બાવાઓમા આવમ પડે છે કાવ્ય રમને સેજાદાર બનાવાને માફ મુખ્ય નિયમ આવકારોનો વપરાવ ૮ -

દ્રષ્ટાંતરૂપાલંકાર-અનુપ્રામિત્વલંકાર (વર્ણનાલંકાર) -નિમાસલંકાર-
 નિરોત્તરરૂઢિ - અર્થેવિ ૧૧લંકાર- હુદાલંકાર - પ્રવર્ણ્યોપાલંકાર-
 અત્યગ્ણ્યોપાલંકાર - અર્ધરાક્યાલંકાર - ભાષ્યાલંકાર - સયોગલોપા-
 લંકાર - લક્ષણાખંડાલંકાર - પદ-પુનરાવર્તનલંકાર-વ્યાકરણ વિરહાલંકાર-
 અર્થનાલંકાર- ગદ્યાતરાલંકાર-અતિશયોક્તિકા-અન્યોક્તિકા-સુવેપ્તો-
 ક્તિમ-અરુપાતિશ્ચોક્તિકા- ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર-વર્ણવિષય-લાક્ષણિકાલંકાર-
 દ્રષ્ટાંતરૂપકથાલંકાર-સત્યાસત્યરૂપક-સ્વરચક્રતાચરણ-સ્થેચાલંકાર-શબ્દા-
 તિસ્થાલંકાર- વાક્યાતિશીઘ્ર- પુનરુક્તિકા- સયોગાતિશીઘ્ર- ઉપમાનાલં-
 કાર- બાધબંધીઘ્ર-નિજિત્વપીઠ- મંથાક્ષરોપાલંકાર- લક્ષણાદિકા-
 એકયોગ્યાલંકાર-ભાષ્યોક્તિ-કષ્ટવેપથા-નિરૂદ્ધાવિગેષણા-મેહુલ - શરના-
 દિકા -મૂલકાદિકાલંકાર- ગુણાસરિ-ચિત્રોક્તિકા- દ્વિઅર્થિકાલંકાર- ગ-
 ઘટકી- મંથાકૃષ્ણા- અક્ષરાભાસી- સ્વરાભાસી- પારિક્ષિકા- મિત્રાણ-
 પરિમાપિકા - પ્રત્યોત્તરાલંકાર - કેહવતરૂપાલંકાર - કાળગણનાલં-
 કાર - પદચાતુષી- ધ્વનિધર્મલંકાર - એકાક્ષરીશબ્દાલંકાર-નિરર્થકા-
 લંકાર-પરચીઘ્ર-દુષ્ટી-પરચરિકા-અલંકારસર્ગાલંકાર-વગેરે એ
 ઉપરાંત ખીજ નીચે છે અને કાવ્યમાં અવશ્ય જરીને એ અલંકારોનો
 ઉપયોગ થાય છે

અલંકાર નમરુ કાવ્ય તે સજ્જાર વિનાની સ્ત્રી જેવું છે

હવે ઉપના દરેક અલંકારોના ઉદાહરણોની નીચે મુજબ
 સમજ આપીશ

૧. દ્રષ્ટાંતરૂપાલંકાર—એને અંગ્રેજીમાં Allegory અને
 ફારસીમાં “ તમઝીલ ” અથવા “ મનાયે સુખશી ” કહે છે.
 એટલે કે જે કાંઈ વાત મનજાવવાની હોય, તેને માટે તેના જેવીજ
 કાંઈખીજ વાત ક્રિયાદગી જે આમલ મુદ્દાની વાત મનજાવવી દાખલા
 પરતો દાખલો આપવા, તે આ અલંકાર છે જેમકે —

“ સાદ નારિયે નારર, નાર આડે નરર જાણ
 આડે નરે નરર એડ, પુરુષ એ ત્રીસ પ્રમાણ
 બાર પુરુષ જાણત, એક નરર નરપતિ જેવો,
 એના નરે દસસહસ્ર, તરતિમે ભોગવ્ય તેવો.

ગ્વામી જે સત્યાગીશક્તો કૃમ્યપદ મુન જોગ જોગરે,
શુભ આશિષ ગામગમત ભણે, ભૂપતીનુ મુખભોગરે "

દ્રષ્ટાન્ત — ૧-પળ, ૨-ધડી, ૩-પોહાર, ૪-વિમ, ૫-મામ,
૬-નરસ, ૭-ચંદ્ર, ૮-સૂર્ય એ પ્રમાણે દ્રષ્ટાન્તરૂપાન ૧૨ વપરાય છે.
કવિ બન્યનની "પીલગ્રીમ્મ પ્રેમ્મ" તથા રપેડેતગ્ના ૧૯૬ મા
અકમા ઉપાયનો "મીરજાનો રમ્મનો," તથા આજ લખનારની
"માસિક મજાલુ"મા વખાએની "દાદાગુની દગ્ગાગ." તથા
બાઈબલનું ૮૦મુ શામ, વગેરે ખગેખા. દ્રષ્ટાન્તરૂપાવધાર છે ગોમ
તીપૂરનો રહેનાર ગૂજરાતી કવિ આમળસર જે ધ રસ. ૧૭૨૫ મા
શબ્દ ગયો છે તે, તથા ખીખ ગૂજરાતી બાસાના મિત્રો એવા બન-
કાર ધણા દરગાવી ગયા છે એ અનકરનો એક બીજેબી ભાગ છે,
જેનો પ્રેમાનંદ નામનો પ્રખ્યાત કવિ અડો અબારી હતો તેણે
જાણુવેતા એવા સંખ્યાબધ દ્રષ્ટાન્તરૂપાલક્ષરોમાથી એ ૧૬ દાખરો
આપીએ —

" હુ? ચક્રી ટીકી દિમરી મેહેતામે મમથા થી દગી,
અન્યો અન્યે નયણા બરી, બેરયા બેકએ આ ર કગી
મસ્તક ઉાર મુકી દાય પામે બેમાગિ પ્રિ વાત
કુવરખાઈ મ્હે કુગળ ખેમ, આમરિવા કાષ આણે છે પ્રેમ,
રૂડો દિવમ આ થો દીમરી, તો મોસાગુ કન્શે દરી
કુવરનાથ બોવી વીનતી મોસાગુ કાઈ તાન્વા નથી
નામરિનાલે રહેરો કેમ લાલ, રિના દ્રવ્ય આન્વા રો મન્
નિગ્માદ્ય નિગ્ધનતો અવતાર, નિરધનતુ છ મુ દિ ૧૨
નિરધનતે કાષ નર મણે નારાખે ઉતો આગણે
સ્વરૂપણ નિધનતું જોહ, ધેવામાલી ગણારે તેહ
લોક મોસાવે દુર્લભ દહી એથી પિતા કાષ માં નહી "

દ્રષ્ટાન્તરૂપાનકાગ્નો આ પણ એક વિભાગ છે, જેના વાત પરથી
વાત મરિનાઈ ઉપર કવિ દારી પડ્યો ? અને મુળ વાત સમજાવી
છે, બન્યન મિની પીલગ્રીમ્મ પ્રેમ્મસમા એક કાસ્ટ્રીબનની ધાર્મિક
સ્થાનો વિચાર આપતા તેને એક જગ્યાનું દાખલ ગણુ થા છે અને

Destruction થાતે મહા નામના ગેરે (આપણી દુન્યામાં) નીકળીને Caltantani થાને ગયો. ગોરામાં તે જાત ક્રાંતિ થઈ. તથા વિવિધ વેળે તે ગેરમાં પોતે છે ગેરું. એ તે ક્રાંતાત્તરના મર નેમજ બાઈના દંભા તા આપણા ભવો, જે અપથી લાનસાગના વના ગયા. અનચિતારમાં ગાળીને, એ મુકે છુલ્લમાંથીજ છજાયનામ્નો પેનેટ્ટાનમાં આયાદતા એ પ્રમો એ અનમરના હમારી પાને સખ્યામ દાખવા છે, પરંતુ કુલ જગાળો વિચાર કરીને તથા લગભગ ૨૦૦ અનકારોનું જ્ઞાન કરવાનું દાનથી આપણે થોડા થોડા દાખલાથી / સતોડ પામીશું હાલ જણાવેલા પીનમીમ્મ પ્રોગ્રેમના અનકારને માટે મહાન તપાસીજ કરના મેકાને કહે છે કે — The finest allegory in the world થાતે એ આપણી દુન્યામાં સાથી સુદર ક્રાંતાત્તરના કાર છે

(૩) અનુપ્રાસિત્તિના એને અમેજમાં Alliteration અને કારણી બાપમાં ' ગયરે મહેલુ ' કહે છે ધબાયા એને વર્ણાનુપ્રામ કહે છે માટે આપણી નાનુનામ કહીશું એજ તરહના અક્ષરોથી શરૂ થતા શબ્દોથી બનેલી કવિતા તેને અનુપ્રાસિત્તિના કારણી કવિતા કહે છે જેમાં આ અને લખાણ પ્રસામાં આ અનમર ધબો સેહેલ છે આજના પ્રહનાતા વિશ્વનો છતનગાગો પશુ આજે તો એજ અનમરમાં મમાયે છે મરણકે વગર મેનને લાચન થઈ શકે એવો સેહેલી યુક્તિવાતો એ અનમર છે આગના જુના કવિઓથી તે લાનના મન કવિઓમાં એમની-ખાચિત્ત અમી-એવો કવિ હિ હશે કે જેણે જાણી નેધને મિવા અનલપણે આ અનમર વાપવા નહીં હોય જુનામાં જુનો ગૂજરાતી મિ નજસિ હ મેહેતો, જે જુનામદનો વડનના નગર, જે મવનપર માયાત ઈ સ ૧૪૫૬માં થઈ ગયો, તેણે જનમત એ આકાર નાપરના દાખલા નીચે મુજમ છે —

“ એસારે અમે એસારે એ ॥ તમે કહોહો વગી તેવારે

સઘળા માયમાં હુ એજુડે જુડથી રળી જુડારે.

ભક્તિ ભાવનો ભેદ ન જાણે, ભુતયો થઈ ભાળેરે. "

તેજ પ્રભાણે પ્રખ્યાત કવિ પ્રેમાનંદ પણ એ અસંકારનો વધારે રોગીન જણાય છે, તેણે જાળજી વાપરેલા મધેથી એકાદ જણાવ્યે:

"જામ કુદરને સેતેરિ સાજુ, મખર વહુ ધર ચેજુંજી;
લક્ષ્મી વહુને લાજ વહુને, લાલા વહુને પડોજુંજી.
જશભાદે જશાદ જીવી, જમુના જાનકિ વહુજેજી;
ચરણ ચોળી ને ધરસાડી, પટેરી ઉભાં સહુજેજી. "

તેજ પ્રભાણે વિનય વિજય નામનો કવિ જે ઈ. સ ૧૬૮૨માં રાંદેર ગામમાં થઈ ગયો છે, તેણે પણ જાળજી એ અસંકાર વાપરેલો છે,—

"સાયો સાયો સહુ કહેરે સકળ સભા તીણુ વાર;

સકળ સભાથી શોગુણી, ચતુરાઈ ચિત્તમાંહી;
દીગે દે તે દાખવો, આંણી આગ કિહાદિ "

વળી અગ્રેજી બાપામાં તો એ અસંકાર ધણેજ અસ રીતે દીપાવામાં આવ્યો છે. 'ડોક્ટર ટોમસ ચેંઝલુ' ચરિત્ર લખતાં દીન પીકાક લખે છેકે:—

1 " Medical men, my mood mistaking,
Most mawkish monstrousnesses making,
Molest me much more manfully
My mind might meet my melody;
Medicine's more mockery murders me "

કિંતુ બાપામાં, જો કે એ અસંકાર જાળજી વપરાતો નથી, તો પણ સાચર જરૂરની અવસેખા કેટલીક મઃ એ અસંકાર દીપમાં આવે છે, જેના કે.—

" મેં તુમારે સજ સર્પદામે નમુદાતમે દું.

મેરી મીઠકનો મોહનત મેર મનહણ છૂટકદએ.

કયા કું ક્યુ કે કુએમે નેરે રો કુ આયા,
પુઝકોપાયાલો નદી ખુબ મે રો કરઆયા ”

સરદૂત બાપામા આ અવકાર કાઈ લેવો તેવો બ્રામ બનવતો
નથી સરદૂત કાવ્યને આ અલકારે વધારે દીપાવ્યું છે તે શુભો

શ્લોક.

ઘાસહાનિ સ્તદ્વસ્ત્રાણિ નાહિ દ્વારાણી પંજરે
શુપુમ્ના લાંબચી શક્તિ શેષાસ્ત્વેવ નિર્રથકઃ

વાંનિ—પીઠગની માફક નંગેથી બધાપના શરીરમા ૭૨૦૦૦
નાડીઓના હાથથી ડગીને વાયુનુ આનંદું થાય છે તેમજ શુપુમ્ના
શામની વામની નાનિ ઠ, અને

શ્લોક.

કંઢચી કુટિલાકારા મર્ષવત્પરિ કીર્તિતા
સા શક્તિશ્ચાલિતાયેન સયુક્તો નાત્રસંશયઃ

વાંનિ—આ કુડીનો આમર સાપની માફક કુટિલાકાર છે,
એની વાન યોગીઓએ ટકી છે, તેવી જે પુરુષ એ કુડીનો મુળ
આધાર જે અંક તેના ઉપર નાપત કરે છે, ત્યાર ને પુરુષ મુક્ત થયે
કહેવાય છે

દનપત કાવ્યમા એક ધનાશરી હંદમા એ આકાર દીપારેલો છે,

“પાર્ષ પાર્ષ પ્રેમપાન પ્રથમ ને કુટ કયા,

પડી પીઠપમાડી વિજેમપાન પાર્ષ પાર્ષ, ”

એ વર્ણનુગ્રામ પણ છે અને વળી ઇતિસદ્દિ વર્ણ પણ છે.
જેને અંગ્રેજીમા Antistrophe અને રાસીમા “રદ્દલ અશુક
અથી ઉસદર ” કહ્યું છે જેમા પ્રાગ્બના સન્દો તેજ અતમા
પણ હોય છે જેમક “ પાર્ષ પાર્ષ ” રાગી એક ગૂંદો કવિ
કહે છેક ‘ પ્રાચીન પરત્વરા રશુમિતો પારે પિતાજી પુ. ”

એ પણ અનુપ્રાસિક છે વળી એક દ્વારશી ગાયર એ / અંજારમાં
કહે છે કે —

“ જરોગે ગડુને ગદાન—ગોદગારા ગદું કદું
બર અરે એદે તમીન—નાડસાન મદું કદું ”

ચાો—રે ખુ ! ! આ ગોલ વમ્પસ આમરાની આગીમાં બન-
જના ખરા પેદના તાલદાઓ જેના જવારે અગાધને ખાત્ર થઈ
જમીનદોરત થયા છે, ત્યારે તે / આ તાલના ચકાનની અસરથી
ખરા ટીન્ડા જેના હીચારાઓ ના તાય સખસો ગોયા મદાો
મ મા ખીને સરકરાછડુ દોળ ધાનતા નજરે પડે છે વગી બે-
લમેદના ઘેરા માટે જોડાયતી એ મરિતામાં પેદેરી લીગથી છે ની
મૂંઠીમાં અગેછ એ બી રી થી માડી છે એ મૂંઠીના હ
રોનો બનાવેલી મરિતા ઘણી વખણાઈ છે જેની ચોડી લાઇન
નમુના માટે બમ થતે —

An Austrian army, awfully arrayed
Boldly by battery besieged Belgrade
Cossack commanders cannonading come
Dealing destructions devastating doom,

એ શિવાન અગ્રેજીમાં સખ્યાબધ દાખલા છે

એ અનમારના બીજા સખ્યાબધ દાખલા છે, પરંતુ થોડાંની
જગા મરી આખો હવે આખો ના રે તે પેદેના જાણુવું કે એ અન-
કાર કાવ્યરસમાં ફીક ગણી શકો

(૩) નિશારાલ કાવ્ય — નિ = એટલે નહીં, અને મા =
છોટા તાન કે એટલી પાછળ બીજો ઉતરતો અને બીજાની પાછળ
રીતે ઉતરતો એવું અનમાર એ એ અગ્રેજીમાં Anticlimax અને દ્વારશી
વાણીમાં “રાયજે લાગ્યાએ નુખત” મદું છે ૧૪ રમમાં દ્વારશી
બાણીમાં અનમાર અનમાર ઘણો અગ્રેજીમાં જાણ લખવે છે એ અસ-
કારની મગજજી નિયમો ઉપર લેવાયે પડે —

“ વિપરીત ત્યાં વિચરે જમદૂત, વિવિધ પેરનાં ત્યાં હોય ભૂત,
ચિત્રા, સિંહ, ત્રિષુ, વિકરણ, સાબર રોષ ને લોંલા શિયાળ;
નાદાર શશા જંગલ મોહાર, વાનર સેન ન લાગે પાર.
મોટા ભુજંગ મણિપર નેહ, નવકુળના અધિકારી તેહ. ”

કુતલપુરનો રેહેવાસી કવિ ગુલસી, જે ઇ.સ. ૧૫૫૮માં થઈ ગ-
યો છે, તેણે મુખ આખ્યાનની અંદર ઉપમેા અલંકાર જંગલના વિકરાળ
દેખાવ બાબત આપ્યો છે. તેમાં જમ, ભૂત, ચિત્રો અને સિંહથી ઉક
ઉતરતાં ઉતરતાં રાક્ષસાં, અને વાંદરા સુધી ખ્યાન કર્યું છે. એટલે શપરે
લાગ્યાં શુખન સખીને કાવ્યરસ લીધો છે. અંગ્રેજી ભાષાનો એક ખરાબરે
ભાગ્ય પડતો કાવ્યમેા આપિયે:

“ And thou Dalhousie, the great God of war,
Lieutenant-general to the Earl of Mar ”

એમાં દેલાહુસીને પેહેલી લીટીની અંદર ઇશ્વર કરીને સખ્યો છે,
જેવારે ઉતરતાં ઉતરતાં તેને ઉક મોટા અમલદારના આસીસ્ટન્ટ જેવો હ-
લકો ખીજી લીટીમાં બતાવ્યો છે. ખીજા ભાષા તેગજ દિંદુરયાની ભાષા,
મા અલંકારમાં પૂરી છે. સારંગ રાગનું એક પદ આ અલંકારથી કા-
વ્યરસને કૃપી અઘી રીતે શોભાવે છે તે જુઓ:—

હરી હરી હરી સુમરીન કરો, હરી ચરણાં ખાંદ ઉરમે ધરો.
હરીકી કથા હોઈ જમ જહાં, ગંગા હુ ચક્ષી આવત હાં.
યમુના સીંધુ સરસ્વતી આવે, ગોદાવરી ખીલવન લાવે.

એમાં પરમેશ્વરથી ઉતરતાં ઉતરતાં ગંગા નદિ, પછી તેનાથી
ઉતરતીજ જમના નદિ, પછી તેનાથી ઉતરતાં સતવાહી સીંધુ, સરસ્વતી,
અને ગોદાવરી નદિઓને અતુકમે, અને ઉતરતા દરજ્જાએ યાદ કરી છે.
શેલીએ એ અલંકારમાં કહ્યું છે કે:—“ I die, I faint, I
fail. ” એવા અલંકાર કાવ્યરસ માટે જરૂરના છે.

(૨)

“ True Poetry is—Attired in the Majesty of art;
Set high in spirit with the precious taste
Of sweet philosophy; and, which is most,
Crowned with the rich traditions of a soul
That hates to have her dignity profaned
With any relish of an earthly thought. ”

જોશવાળા, મેહેરી, ઉઢેગી, માવિક, અને ચિત્તજીવિતાના વિચારથીજ કાવ્યરસ બને છે. કાવ્યરસ તો આપારસનો એક વિભાગ છે. કવિનાકરણનો અલંકારરસનો ગોણા એક ઉપભાગ છે. પરંતુ કાવ્યરસના મધ્યપ્રકારમાં વિચારરસનું મધ્ય યોગ્ય ગણાય છે. સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષા ઉપમાનાલંકારમાં ચઢીઆતી ગણાય છે; જ્યારે ગ્રીક અને લિંડુસ્થાની દ્વિઅર્થિલંકારમાં એટ ગણાય છે; ત્યારે કેલ-વતરપા અને રસેવાલંકારમાં ગૂંજરાતી અને ઉરદુ ચડે છે. અંગ્રેજી ભાષા કથા અલંકારોમાં ઉત્કૃષ્ટ છે. આગળ આપણે તે પૈકીના ધોડાકનું જ્ઞાન કર્યું છે.

(૪) ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ:—એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં Climax કહે છે. નિમાસલંકારથી ઉત્તરો એ અલંકાર છે. નિમાસલંકારમાં એકની પાછળ બીજો ઉતરતો અને બીજાની પાછળ ત્રીજો ઉતરતો દરજ્જા આવે છે, જ્યારે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં, એકની પાછળ બીજો ચઢતો, અને બીજાની પાછળ ત્રીજો ચઢતો એવો દરજ્જા આવે છે. એને સાસલંકાર પણ કહે છે. મીક ભાષામાં Klimax એટલે નિસરણી કહેવાય છે, અને દાદર આથવા નિસરણીની માફક એક પછી એક પગથિયાં ચઢવાનું એ અલંકારમાં આવે છે. જેમકે:—પ્રેમાનંદ કવિ કહે છે;

“ સેવક સખિયો સઉકા કહે છે, એણીએ માળા લીધીરે;
બાંધી, ટાંગો, મારો, પછાડો; અળજા આઠળી કીધીરે.”

એમાં બાંધવાથી ચઢતું ટાંગવાનું, ટાંગવાનાથી ચઢતું મારવાનું, અને મારવાનાથી ચઢતું પછાડવાનું કવિએ બરાબર બતાવ્યું છે. વાંચનારે એટલું પણ લક્ષ્ય લેવું કે ઉપર કવિત ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળો અલંકાર જેમ સમાવે છે, તેમ અલંકારસંસર્ગલંકાર પણ સમાવે છે, કેમકે તેમાં અનુપ્રાસિકાલંકાર પણ સમાવેલો છે, જે પેહેલી લીટી વાંચતાં જણાશે કે, તેમાં પેહેલ્લા ત્રણ સરસા આવેલા છે. વિચાર અને વાણી એ અલંકારમાં ધીમે ધીમે એટલી તો મજબુતી બતાવતી જાય છે, કે સાચી છેલ્લે જણાવેલો વિચાર સાચી જોમદાર હોય છે. જેમકે મારમ્બનમાં એક છે કે:—

“ While round it toils and bleeds and dies—one
Caledonian pride. ”

• એમાં સાચી છેલ્લો જુરસો “ મરી જાય છે ” એ શબ્દમાં છે. તેથી ઉતરતો “ મોલી વહે છે ” એ શબ્દ છે, અને તેથી ઉતરતો

“ પરિશ્રમ પડે છે ” એ શબ્દ છે. દાદરેની માફક શબ્દો ચઢેલા છે. તેમજ મીઠન કવિ ઉપર મેકાલેએ લખેલા નીચધમાં છે કે “ Shio Grows, sho hisses, sho sting.” વળી સામગ્રી ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિના અલંકારમાં ઉત્તમ દાખલા આપી ગયેલા છે. જેમકે:—

“ કાઈ આજ કાઈ કાશ, કાઈ માસે કાઈ ખટમાસે;
કાઈ વર્ષે દરાખાર, કાઈ પચીસ પચાસે.
કાઈ સાઠ શીતર, કાઈ પોણેસો એંરી;
જે જાણું તે જાણ, નથી રહેવાનું બેશી. ”

એમાં પશુ આજકાલથી તે છેક ૮૦ વરસ સુધીનું જ્ઞાન બરાબર ચઢતા દરજ્જાથી જ કહે છે. મહાન ઓલમા મુદલાંદીરોને ફારશી ભાષામાં ઉપમા અલંકારનો એક નમુનો આપ્યો છે તે જુઓ:—

“ મહી દાને કારદ દીગરંબેદ્રવદ, સીયુમ કસ સુએ આલીઆ બસ બરદ;
એકારમ પોઝક નાને પજમ ખુરદ, દરધનનોએ કરકસ હમી પરવરદ. ”

યાને કે:—એક જથ્થો દાણો રોપે છે, અને બીજો જથ્થો કાપે છે, ત્રીજો જથ્થો ધંદી આગળ લઈ જઈ આટો કરે છે, ચોથો જથ્થો રોટલી પકાવે છે, અને પાંચમો જથ્થો ખાય છે, એવી રીતે દરેક જથ્થો પરવરદ થાય છે. ઉપલાં ફારશી બેતમાં પશુ એક પછી એક ચઢતો ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિનો અલંકાર બતાવેલો છે. એવા અલંકારથી કાવ્યરસમાં ખરેખરો વધારો થાય છે.

(૫) અર્થાવિરુદ્ધાલંકાર:—એ અલંકાર એવો છે, કે જેમાં એક વાક્ય કે એક લીટીમાં, સામસામેના અર્થ ધરાવનારા અથવા અઠેકથી વિરુદ્ધ ગુણગુણવાળા શબ્દોનો વપરાસ થાય છે. જેને અંગ્રેજીમાં Antithesis કહે છે. ફારશી ભાષામાં એ અલંકારને માટે “ મા-આરજત, ” અથવા “ મવાજઅત ” શબ્દો વપરાયલા છે. ફારશી ભાષામાં એને “ તઝાદ ”—“ તબ્યાક ” અથવા “ મતાબકે ” પણ કહે છે. સાચે જ કમલ ઇન્દ્રમાયલ કહે છે કે:—

પોરતે મન બેરીકનો પએમાન મરોકન;

પુને મન મીખુરો ઝીનહાર મખુર.

યાને:—મારી ખીક બાંગી નાંખ, પણ મારું વચન નાં બાંગ, મારું ભોલી પી, પણ તેં કદી પી નાં જતો.

સર હખ્તુ જોન્સે એક ઉત્તમ અર્થાવિરુદ્ધાલંકાર વાપરેલો છે:—

" On parent knees a naked new born child
Weeping thou sat'st, while all around thee smiled;
So live, that, sinking to thy life's last sleep,
Calm thou may'st smile, whilst all around thee weep."

કપીર જેવા સંતે આ અલંકાર સરસ રીતે વાપરેલો છે. કેમકે:-

" વાહવા સાહેબજી, કમા પ્રુખ ખ્યાલ તુમારાજી,
ગગન સેકર બાજ ઉડાવે, ઠોઝા તીર ચલાવે,
જદ બકરીને બાધ પછાડા, ઉસકું કાથ છુડાવે.
જદ સુવેને બીલ્લી પકડી, મુરખી-ધર ધર રોવે,
બંદર કે ધર ધ્રુમ મચી હે, છિંટ ખીસન પદ ગાવે,
ગુંગા બહેરા બાત ચલાવે, અંધા કુરાંન બાંચે,
જદ કુંઠાને મુરંબ બાજા, લંગડા ક્યા પ્રુખ નાંચે.
કહત કપીરા ઉસડી બાની, ખીરલા દોઝેક જાને,
શોકી ગ્રહા પુરા દોઝેગા, ઝોલી બાત પછાને. "

એમાં અધ્યાવિશ્વાસકાર વાસ્તવિક રીતે મુકાયેલો છે, કેમકે આ-
ધર્મો કુરાંન વાંચે, લંગડો નાંચે, કુંઠા વગાડે, એ રીતે અકેકથી વિશ્વ
અને ઉમટા શુદ્ધો દર્શાવેલા છે. જો કે બોગસનાથી વિચારથી જોનાં
એના અર્થ જુદોજ છે. આવા અલંકારો નિશ્ચયમાં અર્થેજ
ભણતા વિદ્યાર્થીઓને શિખવવામાં આવે છે, પરંતુ ગૂંજાતી ગાંધનારી
આશ્રમ તેથી બેનસીમ રહે છે, તે દેવુળી સંજાંબથી સગદ પાડી
આપણે કાબરસની સેઝા-ઝમક-અને ફાસીનોતું રમુજ અને રસીક
ખ્યાન કરવાનું છે. કેમકે નહિનું ખ્યાન કરતાં એ અલંકાર વપરાયેલો
છે તે અત્રે તાંકેલો વ્યર્થ ગણાયો નહીં:—

" Though deep yet clear, though gentle yet not dull;
Strong without rage, without overflowing full. "

એમાં એ નહિને ઊંડી તોપણ સ્વચ્છ, ધિગી તોપણ હળુ
ચાલતી નહીં, એવી અકેકથી કેવળ ઉમટા શુદ્ધવાળી એ નહિને
ગિતારી છે. ગૂંજાતી ભાષામાં પણ એ અલંકારની ખુટ નથી. સા-
મજાવાટે દીને પત્રની ઝોળવાપ છે તે વિરે, તથા સોકપ વિરે
જે હાંપા રહેલા છે, તે અનુક્રમે નિચે ઉતારી, લીધાથી આ અલંકારની
પૂરી શખખ મળશે:—

- " સરેવર સુંદર સાર, નોતમે નીર ભર્યું છે;
 નહિ આરો નહિ પાળ, સિંધર પથ્થુ ઠામ દર્યું છે.
 વનસ્પતિ સિંધર વેલ, વિના પથ્થુ મૃગ ચરે છે;
 વિના ધૈનુધ્ય ને બાણ, વિના કર ચોટ કરે છે. "

એમાં પથ્થુ વળી ઓઆરા અને પાળ વગરનું તળાવ કહી, તેમાં પાણી સિંધર રહેલું છે, તથા વગર પૂજે પશુ ચરે છે, અને વગર તીરે કિંવા વગર હાથે બાણ કુટી ચોટ મારે છે, એવું અોકથી ઉક્ત જણાવેલું છે.

- " હસ્તિ સિંહને પ્રીત, પ્રીત વાપચુને હરણી;
 ગરુડ સરખને પ્રીત, પ્રીત તીમર તે તરણી.
 ઉંદર બસાડી પ્રીત, પ્રીત મીની ને શ્વાન;
 પ્રીત સરખ તે નેળ, પ્રીત લપટ ને ધ્યાન. "

એમાંતો વળી હાથી અને સિંહની દોસ્તી, ઉંદર ને બીસાડીની દોસ્તી, એમ અોકથી ઉક્તી વાત જણાવી અર્થાવિશ્વાસ કરાવે દીપાવી કાવ્યરસમાં વધારો કરેલો માલમ પડે છે. એટલુંજ નહીં પથ્થુ એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે કાવ્યની લેખક સેવામાં અને અલંકાર શાસ્ત્રમાં આપણા આગલા ગૂઝરાતી કવિઓ પૂરા હતા; તેઓનું કાવ્યરસ અધુરું નોહોતું. તેમ તેઓની કાવ્યની દ્રશીને તરેહવાર જાતજાતની નહીં હતી એમ પથ્થુ નોહોતું પોપે માનવી ઉપર લખેલા નિબંધમાં એક અગ્રે અર્થાવિશ્વાસ કર આપેલો છે:—

- " Created half to rise and half to fall;
 Great lord of all things, yet a prey to all;
 Solo judge of truth, in endless Error hurl'd;
 The glory, jest, and riddle of the world ! "

(૧) હુદ્દાલંકાર—યાને કોઈ એક શબ્દનું નામ નહીં વાપરતાં, તેનો હુદ્દો-દરજો-ધધો-વિલાકળા, વગેરે વાપરી તેનું ધ્યાન કરવાનો અલંકાર. તેમજ ઉપજાથી ઉક્તીજ રીતે સામાન્ય નામને જન દોષે નિરોપનામ વાપરવાનો અલંકાર. એને અંગ્રેજીમાં Antonomasia કહે છે. કાવ્યની ક્રમક વધારવાને માટે સૌથી ઉત્તમ આ અલંકાર છે. રામાયણ અને માલમહારતમાં તે વારંવાર વપરાયેલો છે.

- " બાળન લાગીરી બસરી યજ્ઞ નંદલાલડી
 જીવન સુનલ સુધ શુભી તનહી. "

એમાં કાઠાંન ને જલે નંદલાલ નામ લખવામાં આવેલું છે.
બીજામાં એવા લખાયા થયા છે.

“ દીઠ નથિ દાય એણે દશાનન તણ્યા,
ત્યાં લગી મોજ મન સાથ માણે;
કુંક મારી થકી પહાણુ ધરે’ થણા,
એક અભિમાન તે યુગ આણે. ”

એમાં પણ રાવણને માટે દશાનન શબ્દ વપરાયેલો છે. આ
લખનાર કમતરીને બનાવેલી એક કવિતામાં પણ આ અલંકાર છે:—

રામ કંઈ એમાં નથી, દિલમાં વરણે છે રાવણો;
ગરીબ તો શીરામ પણ, રસ્તમ પેરે છે ગાવેણો.

એમાં રામ નથી, એટલે રામનાં જેવાં પરાક્રમે, ને તેના જેવા
ગુણો નથી, પરંતુ રાવણના જેવા અવગુણો તેના દિલમાં છે. ગરીબ
છે તોપણ શીરામ પેરેલગાનના જેવું જોર છે, પરંતુ રસ્તમના જેનો
ગરર છે. એમાં કુદાલકાર વપરાયેલો વાંચનાર બરાબર જોઇ શકશે.
એજ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં ભૂમીતિના રચનાર મુક્ષીકને The philoso-
pher of Megara કહે છે, તથા રાણીસાહેબને Her Majesty
કહે છે, ગવર્નરને His Excellency કહે છે, તથા કાઠાંનને “ ગો-
કુલ મયુરાંનો ” કહે છે, તે એજ અલંકાર છે. વળી તેથી ઉત્કટ
ગાળા અને શાણા ચખચને સૌત્રામન-સૌત્રેરીશ કે કેટા કહે છે; તેમજ
ઉત્કટ ભાવણુ કર્તાને શીરોરા, કેમોસ્થેનીઝ, કે જેમમેટા કહે છે. મીઠ
ગદાસટનને Grand Old Man કહે છે તે પણ કુદાલકારમાં આવે છે.
હારથી બાપામાં પણ આ અલંકાર જાળજા વપરાયેલો છે:—

“ બ નાપાકગદે મદારોદ ઉમેદ,

કે હીંદુ જસોસ્તાનનગરદદ સેદેદ. ”

પાને કે:—નાપાકગદાથી તમે કાંઈ ઉમેદ રાખતાજ ના ! કેમકે
હીંદુને ગમે એટલો પણ ધોરો તોપણ તે સુદેદ નહીં થવાનો. કંમેશાં
જંગી સોકનું ખ્યાન કરતાં જંગી અને જંગલી સોકને માટે હારથીમાં
હીંદુ શબ્દ જાળજા વપરાયેલો છે.

પણ મીઠ શીરોરે એ અલંકાર સાથે શ્લેષાલંકારનો સમાવેશ કરી
જે મુલિન રચી છે તે ભૂખો:—

“ ત્રીશ દોરોનો દારો આવે છે, કીર્તિ જરાથી લાકવો લાવે છે,
આજ દરખે સખી સર્વ આવોરે, હિન્દ સારી હસથી મળવોરે. ”

એમાં જે તમામ ખ્યાન કરેલું છે તે મહા પ્રતાપી પ્રોફેસર ડાદાભાઈ નવરોજી એમ. પી. નું છે, છતાં એમાં તેમનું નામ નહીં વાપરતાં “ દિન્દોનો દાદો ” એટલે ખાપ કરીને હુદાસંકાર વાપરેલો છે. વળી ડાદાભાઈ ઉપર દાદો લખીને, દાદા શબ્દ ઉપર શ્લેષાસંકાર વાપરેલો છે. ઉત્તમ પ્રકારના પરબ્રહ્મા અથવા મરશીઆ જોડનાર કવિ ટોમસ એએ આ અલંકાર અદ્ભુત સરસ રીતે વાપરેલો છે, તેનો નમુનો નીચે પ્રમાણે મુખ્યો:—
 “Some village Hampden, that with dauntless breast
 The little tyrant of his fields withstood;
 Some mate inglorious Milton here may rest,
 Some Cromwell guiltless of his country's blood.”

ઉપરી અંગ્રેજી લાઈનોમાં જણાવ્યું છે કે, “ અલંકારો ચુપકીરી પકડી બેઠેલા કેટલાક અપકીર્તિવાળા મીલટન કવિ પડેલા હશે, તેમજ કેટલાક કોમવેલ જેવાઓ અલંકાર પડેલા હશે. કે જેઓ પોતાના જાતી બાધઓનું લોહી રેડવાના દોષમાંથી મુક્ત હશે. ” અર્થાત મીલટન કવિ જેવા મુજો ધરાવનાર મહાન પુરુષો, તથા કોમવેલ જેવું ખમીર રાખનાર પ્રખ્યાત પુરુષો પડેલા વાને દર્શાવેલા હશે. હુંકમાં કવિ જેવું સામાન્યનામ વાપરવાને ગદ્યે મીલટન જેવું વિશેષનામ આ ઠેકાણે વાપરેલું ખુલ્લું જણાય છે. કાવ્યરસમાં આ અલંકારનો રસ ધણો છે. પરંતુ એ રસ ધણા કવિઓ લેતા શિખ્યા નથી, અથવા ખુદરતે તેમને શીખવ્યા નથી. એ અલંકારના હમારી પાસે સખ્યાબધ દાખલા છે, પણ જગાની તમાસને લીધે એટલાજ પુરતા મળ્યે છે. વળી ઉપલા અંગ્રેજી ફકરામાં બીજો એક રસીક સમાસ થયેલો છે. Blood શબ્દને બરાબર દેખાવમાં એક મળતો પ્રાસ Blood શબ્દ વાપરેલો છે, જેને અંગ્રેજીમાં Eye-Rhyme વાને અક્ષુપ્રાસ એટલેકે માત્ર આંખે દેખાય એવો દેખાવમાંજ માત્ર મળતો અનુપ્રાસ કહે છે. આવી રીતે અક્ષુપ્રાસ ગૂંજરાતી બાપામાં કદિ બની શકતોજ નથી. એથી ઉઠતો Rhyme વાને કર્ણપ્રાસ એટલેકે કાન ઉપર એકસરખા અવાજવાળો પડે તે પ્રાસ છે, જે કાવ્યમાં હંમેશાંજ દીક્ષામાં આવે છે. અક્ષુપ્રાસતો માત્ર કર્ણપ્રામનો એક અપવાદ છે. જરૂરોસ્તીઓના પાક અવસ્થામાં પણ ધણી ગગ એ અલંકાર વપરાઈને કાવ્યમાં રસ પેદા કરે છે હોરમજદ વસ્તામા નિમ્મલી કવિતા ઉપરથી તેનો સાર સમજાશે:—

૩. આમૈતિય રૂપેન્તય.

અંમેયામ ત્વમેયો સિયન્દય દ્વેમ,

પદ્ધરિ ઉપિ વારય દ્વેમ,

હાંમ ગચ નિદેરે જય દ્વેમ,

હાંમ નન્વ નન્વમય દ્વેમ,

અધપિ દેરેઝવનેમ દરેઝય દ્વેમ. "

ધાતો.—તે છુંડા પાપી હસમોની અદેખાધને સફંદારમદની
ખારરતે તમેા કાપી નાંખો, તેમની અડમ્મને આસપાસ ઢાંધી નાંખો,
તેઓના બન્ને હાથોને સાંધે બાંધો, તેઓના ગુટપોને સાંધે છુંદીને
મેડી પાડો. એમાં પણ કુદાવંકાર સમાયેલો છે. સફંદારમદ આમ.
ધિતિ ધાતે નમંતામ તથા સબ્યતા ઉપર મવકાશ છે. તેથી નમંતામ
પડે અદેખાધને કાપી નાખ, એમ હાંખવાને બદલે સફંદારમદથી
કાપી નાંખ, એવો અસંકાર વાપરેલો છે. અવસ્તાભાષા, અને અવસ્તા-
નું કાવ્યરસ કરેક અસંકારોમાં 'પુર' પડે એવું છે. આ અસંકારની
પુરેપુરી સમજ હવે મારા કદરહાંને વાંચકોને પડી હશે, માટે એટલાજ
હાખસા બસ થશે.

(૭) પ્રયર્જ્જિતોષાસંકારઃ—પ્ર+વર્જ+યોપ+અસંકાર. પ્ર = પે-
હેસા, વર્જ = હરફ અથવા અક્ષર, લોપ = છુંડી અથવા ઊડી દેવું
તે અસંકાર; જેને અંગ્રેજીમાં Aphoresis કહે છે. એ અસંકારને
શરણી બાધામાં " હઝફ " કહે છે. અનુપ્રાસ અને વચન મેળવવાને
'સાર' શબ્દોના પેહેલા અક્ષરો કાઢી નાંખી કાવ્ય રચવાનો એ અસંકાર
છે, જેમકે:—

ફરજખા કહાવે તું બાખલો શીવાજી,

જુઓ વાત એ શરતની તાજ તાજ.

અફરજખાને બદલે ફરજખા સખવામાં આવી અ કાઢી
નોંખવામાં આવ્યો છે, જેથી પ્રાસ જરાજર ઉતર્યો છે. અંગ્રેજીમાં એ
અસંકાર તો ડગલે ને પગલે વપરાય છે શીસસ્ટ્ર કેતો એ આત્મભાષણ
(Soliloquy) વિશે લખતા એ અસંકાર છુટથી વાપરેલો છે:—

" 'Tis the Divinity, that stirs within us;
'Tis Heav'n itself, that points out = hereafter. "

એમાં It is ને બદલે 'Tis વાપરી I શબ્દ કાઢી નાખી કરિતાતું
વચન જરાજર મેલવી દીધું છે. વળી આ અસંકારથી વિરુદ્ધનો અસંકાર

“Heaven શબ્દમાં વાપડી શબ્દના મધ્યમાંથી E હરફ કાઢી નાંખ્યો છે. કાવ્યરસમાં આ અલંકાર, દરિયો તરી નવા માટે એક પૂલ જેવો છે. તે શિવાય કાવ્યમાં એ અલંકારથી કાંઈ રસનો વધારો થતો નથી.

(૮) અંત્યવર્ણુલોપાલંકાર:—અંત્ય+વર્ણુ+લોપ+અલંકાર અંત્ય=છેડો. ઉપલા અલંકારથી કેવળજ ઉત્પન્ન આ અલંકાર છે. એમાં છેડેનો શબ્દ લોપ થાય છે. પ્રાસ અને વજન મેળવવાને સાર કોઈ શબ્દમાંથી છેડેલા હરફ કાઢી નાંખવામાં આવે છે, જેને અંગ્રેજી મ Apocope કહે છે. નિચલા કવેતરૂં પી દોહરાઓમાંથી તેની સ્પષ્ટતા થાય છે:—

“કા’વેળા નવનિધ્ય ધરે, કા’વેળા નહીં દામ;
કા’વેળા સેવક સહુ, કા’વેળા પરકામ.
કા’વેળા ખટરસ સહિત, પેરપેર પકવાન;
કા’વેળા કષ્ટે મળે, મઠ કુશકા ખડધાન.”

એમાં કોઈ શબ્દ નહીં વાપરતાં ઈ હરફ કાઢી નાંખી કો અક્ષર રાખ્યો છે. યાને છેડેનો હરફ લોપ થયો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં આ અલંકાર પણ વિશેષવાર વપરાયલો છે:—

“Th’ adored Name,
I taught thee how to pour in song,

Tho’ large the forest’s monarch throws

His army shade.”

એમાં પણ વજન લાવવા સાર The ને બદલે Th’ અને Though ને બદલે Tho’ વાપરી અંત્યવર્ણુનો લોપ કરેલો છે. એ અલંકારના અસખ્ય દાખલાઓ છે, પરંતુ કાવ્યરસમાં એ અલંકાર રસ ઉત્પન્ન કરતા નથી, પણ લાંબે રસ્તે એક મુસાફરને ચલાવાને બદલે ટુંકે રસ્તે ઈઈ જનાર જોતિયા જેવો આ અલંકાર છે.

એક લખનાર જણાવે છે કે:—“Versification would be an easy business, if it were permitted to lengthen words at pleasure.” યાને કે મરજી માફક જેમ ગમે તેમ શબ્દોને લંબાવવાની જો છુટ હોય, તો કવિતા રચનાનું કામ પણ સહેલું થઈ પડત. ત્યારે શબ્દનહીં લંબાય, અને કવિતા રચનાનું વજન નહીં જમડી જાય, તેને માટે ઉપલા બેડ અલંકારની જરૂર છે.

૩

" Is poesie inborn,
Or is it to be gained by art or toil ?

It is underived, except from God; but where
Strongest, asks most of human care and aid."

Bailey,

કાવ્યરસનું પદ્ધતિ અલંકાર, રમયીજ થાય છે એમ કાંઈ નથી. અલંકાર રસ માત્ર પદ્યમાં વાને કાવ્યમાં જ લેખકના હાથે છે એમ કાંઈ નથી. પદ્ય કરતાં ઘણી તાર તો ગદ્યમાં અલંકાર રસ સ્વાદિસ્ત અને ઝમકદાર લાગે છે. હવે આ અલંકાર ક્રમમાં ચર્ચવા પછી પ્રમાણે કાવ્યશક્તિ એ સ્વાભાવિક વાને કુદરતી છે કે શું ? કેવા એ શક્તિ દિક્ષિત કે પરિચયથી પ્રાપ્ત થાય છે કે શું ? બેલી એવો અથગ લખનાર એવું જ અનુમાન કાઢે છે કે, કાવ્યશક્તિ એવો કુદરત તરફની જ બક્ષેશ હોવી જોઈએ. પરંતુ આપણે આગળ વધીને કહીશું કે અલંકાર ગદ્યલેખકો અલંકાર પદ્યલેખકો થઈ શક્યા છે, અને થઈ શકે છે. કેમકે તેઓમાં કાવ્યબુદ્ધિનો હોય છે, પણ તેઓ કવિતા રચતા નથી. આપણે કાવ્યરસ માટે હાથ તો અલંકારરસ પકડેલો છે, પરંતુ અલંકારથી જ કાંઈ કાવ્યનો રસ પૂરો થતો નથી. અલંકાર સંગ્રહ સમપ્રાપ્ત થવા પછી બીજા સંગ્રહ ઘણા આપણે હાથ ધરવાના છે.

(૬) અર્ધવાક્યાલંકાર:—અર્ધ = અર્ધ, વાક્યનઅલંકાર આ અલંકાર લખવા કરતાં બોલવામાં, અને પદ્ય કરતાં ગદ્યમાં વધારે સારી રીતે વપરાય છે. એમાં લખનાર અથવા બોલનાર, લખનાં અથવા બોલતાં અર્ધ વાક્ય બોલીને એવી રીતે એકાએક અચકી જાય છે, કે જાણે બાકીનો ભાગ તે બોલવા ઇચ્છતો નથી, અથવા બોલવાને આરાગ છે. આ કમીના લખનારની જનાવેલી કવિતાઓમાંથી નિચેના દાખલો આપીશું:—

વહું ચાલ પાપી, કહું ચાલ સેજ; અરે પણ જવા દીએ જસ હાથ એજ.
જાગી મધ આંખો, નૂર તેનું તેજ; લાગી થઈ જીમ, તીર તેમ તેજ.

એમાં એક પાપી પુરુષની બહ્યાલનું વર્ણન કરવા જતાં એકાએક અચકી જઈ, તે વાત પાછું જવામાં આવી છે, અને અર્ધ વાક્ય

રહેવા દઈ બીજા જાગત ઉપર ઉતરી પડ્યો છે. પદ કરતાં ગદ્યમાં આ અલંકાર વારંવાર વપરાય છે, અને ત્યાં તે તેના ખરા રૂપમાં શોભે છે.

કેમકે:—“હું આ પરમાર્થિ પુરુષની લાયકાતનું ખ્યાન કરું છું કે—પણ અહરથો હવે તેમની વધારે સ્તુતિ કરી તમારો વખત લેવાને બદલે હું મુળ જાગદ ઉપરજ આવું છું.” એ પ્રમાણે તે પુરુષની લાયકાતનું ખ્યાન કરવાનું લેખકે રહેવા દીધું છે. વળી પદ, ગદ્ય, એ બેકે કરતાં બાપણ કરતાં એ અલંકાર ‘ધ્વજોજ વપરાય છે. તોપણ ધણીવાર કાવ્યરસમાં એની ગધુરતા જણાઈ આવે છે. ઉપર આપણે જે ચાર લીટી જણાવી છે, તેમાં બીજા રસ પણ સમાયલા છે. દરેક શબ્દ બેજ અક્ષરોથી બનેલા ચારે લીટીમાં દીક્ષામાં આવશે ! વળી ચાલ, અને તેજ એ બેઉ શબ્દો બંને અર્થમાં વપરાયલા છે. વળી છેલ્લી લીટીના છેલ્લા શબ્દો અનુપ્રાસિકાલંકારવાળા છે. કેમકે સામટા ત્રણ તત્તા આવેલા છે. શાહાનશાહ સરખા સીઝરના પ્રેત ઉપર તેના મિત્ર માર્ક એન્ટોનીએ કરેલાં પ્રખ્યાત કાવ્યરસી બાપણમાં આ અલંકાર અચ્છી રીતે દરશાવેલો છે —

“But here's a parchment with the seal of Cæsar;
I found it in his closet,—'tis his will;
Let but the commons hear this testament
(Which, pardon me, I do not mean to read),
And they would go and kiss dead Cæsar's
wounds.”

એમાં સીઝરનું વીલ સર્વ આમલોકોને એન્ટોની સંભળાવા કહે છે, અને પછી એકાએક અટકી પડી કહે છે કે, હું એ વાંચવા માંગતો નથી, માટે મને માફ કરવો એ પ્રમાણે આ અલંકાર પણ કાવ્યરસમાં વધારો કરવાને લાયક ગણી શકાય. એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં Aposiopesis કહે છે.

(૧૦) ભાષ્યદાલંકાર:—એને ફારથી બાપમાં “ ઇલિ-
ક્ટા ” કહે છે. યાને કે બાપણ કંઈ અથવા લખનાર કે કવિ પોતાના બોલવા કે લેખવાની જાગદથી એકાએક ફરી જઈ કીત્યા પુરુષમાંકાઈ નિર્ભય દિવા સહ્ય ચીજ, જે ગેરલાજર હોય કે લાજર હોય તેને કહેવા મંડી જાય છે તે. એને અંગ્રેજીમાં Apostrophe કહે છે.

નીચસો દાખલો આખાદ આ બાબદની સમજ પાડશે —

જ્યમ નિર વીન પીડાયલી મગ્ધ તરફડે તીરે;
હમ વાલી ખીન છુડાયના હિયા સહે મારો
માતખી તુ પિતખી તું છે ખુદખી તુ જ,
મધ્યોજ પાવનહાર તેતો નર સખી સારો
એ બાપ નોશીરવાન ! તુ જમ ક્યા સુતો છોડી,
આધુપ હમારા લખ કરી તુ આવરે પાછો
પુત એક તારા મર્ણુથી, જીવીઆ હમે ખાતો,
હેવનમાથી ઉગરી કર ધર્યો તો તાહરો
તુ માનજો એ બાપ તુ પુત્રો હમે છપ્પએ,
દર્ધ દિલ દિલાસો રકને તુ બાપ રે આરો

એમાં પારસી ઝોરફનેજના ઝોરફનો રૂદન માતા માતા સખી
વજ્રદ મરહુમ શેઠ નસરવાનજ પીગીને બલો તેઓ જીવતાજ હોય
તેમ બોલાવે છે, અને તેઓ સામજતાજ હોય તેમ સમજાવે છે એ
જાતનો અનકાર ધણો ખુશતુમાં લાગે છે કાવ્યનો રસ વધારે છે

ઉરદુ શાબર જફરે એ અનકારો ધણીવાર ઉપયોગમાં લીધા છે,
તેમાંનો એક —

“ સુને પરબી મુજસે ખફા રહે મેરી લાસકે તછ દેખકે,
કર્ષ માનીયાબી સુના ગએ કછ ઠોકરોબી લગા ગએ
કહે જહર અએ મનયાગે પટો ફાતીહા તુમ ચાંહાં,
મેરી તુગી કબરકી થી નીશા આબી આકે મીટા ગએ, ”

એમાં પણ શાયર એકાએક ગેરહાજર મનપારોને ફાતીઆ
બલુવા કહે છે એ પણ એક સુદર અનકાર છે ખીજ તથા હિદી
બાપામાં તો કાવ્યના કાવ્ય એ અલકારમાં જોડેલા જડી આવે છે,
જેમકે —

“ રે મન સુમરન કર રે તુ બજ હર નામ આધાર
મે બવસાગૂરમે દુખ રહત હે કેસે ઉતરોગે પાર ”

એમાં પણ નિર્જીવ ઝીજ અને ગેરહાજર વસ્તુ જે મન, તેને
કેવેશ્વર બોલાવે છે પણ વગી આ અનકાર વાખ્યાનકાર દોના ઉપ-
સંત, નિર્જીવજીવિમના અલકારમાં પણ ગણી શકાય, કેમકે નિર્જીવ
મનને સજીવ વસ્તુની માફક આ દેખણે બોધ કરેલો છે પણ એ ઉપરાંત

વળી એજ અલંકાર લક્ષણાદિમાં પણ સુકી શકાય, કેમકે મન એ માનવીનો એક ભાગ છે, અને રે માનવી ! ને બદલે રે મન વ-પરાયલો છે. ખીજો દાખલો નીચે જણાવ્યે:—

“ કેતે ગણુ રહેઓ રે ઉદાસી ઓ ભંવરા તું—

મુખ તેરા કાલો, બદન તેરા પીળા,

સગલી પુલનકો રે બાસી—ઓ ભંવરા તું કેતે ”

એમાં પણ ભરો જાણે સમજતોજ હોય, તેમ એકાએક તેને કેટલા ગુણ છે, તે વીશે પુછવામાં આવે છે. વળી એ અલંકાર પણ નિર્જીવજીવિકામાં પણ સુકી શકાય એવો છે. અંગ્રેજી કાવ્યમાં એવા દાખલા દ્રષ્ટાંતો તો રંકમજા દીક્ષામાં આવે છે, પણ તેના ધણા દાખલા આપવા દુરસ્ત લાગતું નથી, તોપણ કનીંગ્સમનાં કાવ્યમાં પ્રિયાના મોત ઉપર જોડતાં તે નીચે પ્રમાણે મુએલી કુંવારી કન્યાને બોલાવે છે:—

“ Oh, what'll she do in heaven, my lassie ?

Oh, what'll she do in heaven ?

She'll mix her ain thoughts wi' angels, sangs,

An' make them mair meet for heaven. ”

એમાં પણ, સ્વર્ગમાં ઓ પ્રિય છોડી તું શું કરશે ? એવી રીતે ગેરહાજર મુએલી યીજ જાણે બોલનારની આગળ જીવંતીજ હોય એમ મુછે છે. આ અલંકાર કવિતા જોડવામાં સુરતી મોરની માફક ઉભરાઈ જાય છે, પરંતુ જો બરાબર રીતે એ અલંકાર કાવ્યમાં વપરાય છે, તો કાવ્યમાં સ્ફુટ ધણી પડે છે. કવિ મીઠ્ઠને પોતાની વાહાલી માતાનું ચિત્ર જ્યારે મેલવ્યું હતું ત્યારે, તે પીકચર તરફ બાપણ આપતાં આ અલંકાર ધણે સરસ રીતે વાપરેલો છે:—

“ The meek intelligence of those dear eyes

(Blest be the art that can immortalize,

This art that baffles Time's tyrannic clasp

To quench it) here shines on me still the same. ”

એમાં પ્રખ્યાત કવિ સાહેબ, ચિત્રની સાથે પોતાની માતાને એ-હેરે, તેની વાહાલી અચમો, વગેરેની સરખામણી કરતાં કરતાં ચિત્ર-ત્રણાની સ્તુતિ અને હેમાં ઉપર ઉતરી પડ્યા છે. એવા દાખલા ધણા રંગીન અને ધણા જગ્યામાં હોવાથી હમેને જેવી ખજાણી માગે તે

તેવીજ ખુશાલી સર્વ વાચકોને લાગતી હશે, એવી લોભી આશામા વધારે દાખના આપવાનો લોભ થાય છે, પણ દવે એટલા ઉપરથી સદ સાહેબોની એ અનકાર વિરે સમજણ અને ખાતરી થઈ હશે.

(૧૧) સયોગલોપાલ કાવ્ય — સયોગ = એટલે સળધ અથવા નિરળત, લોપ = એટલે કપાઈ જવું. યાગી બોલવા ટિપ્પણનામ, શબ્દયોગી અભ્યયનો લોપ કરવાનો એટલે તેની વાપરવાનો અનકાર એક દેશજીતકે ધણા દેશો ઉપર ચઢાઈ કરી, હુમે મેળવી, અને દેશો જીતી ખાઈ. પોતાના સ્થાન ઉપર આલ્યો ત્યારે સધળી દહી તેના ગણ સમ્મ માજ રીપોઈ ક્યો, જેમા આ અવકાર તેણે ધણેજ સરસ રીતે વાપરેલો છે. “ I came, I sang, I conquered ” યાને કે, હું આલ્યો-મે જોયું-મે જીત્યું એમા સમ્મયે જી અભ્યય અમને વાપરનાનો તે વાપરેલો નથી આ અવકારને અગ્રેમા Abundant છે છે આ સખનામની એક કવિતામા એ અનકાર વપરાયતો નીચે ઉતારિયે છે -

મે જાળવી મે લગવી, મે તળવી જેદાનતે,

મે મળવી, મે ધુળવી મે દળવી જગ કહી

એમા પણ શબ્દયોગી અભ્યય વાપર્યા શિવાય, સયોગ લોપાલકાર વાપર્યો છે. વળી એમા દરેક શબ્દની નીચે એજ વજનના, એજ પ્રાપ્તના અને એજ રકમના શબ્દો અકેની નીચે વાપરેલા છે. ઉપસા અનકારની સમજણ આપના સાર તેની વિરૂધ્ધના એક અવકારનો આપણે દાખતો આપીશું તેથી જરાબર સમજ પડશે એક શાયર લખે છે કે —

“ તો તવાની નકુની દર હડકે કસે તકસીરે,

યા દમે, યા કદમે, યા કલમે યા દેરમે ”

યાને કે — કોઈના હકમા તારાથી કાંઈબી જની નહી સકે તો તણુ, અથવા તો બેલીને અથવા તો ચાલીને અથવા તો લખીને, અથવા તો પૈસા ખર્ચીને તારાથી જનતુ કરવાને જું તમ્સીર મા કરતો! એ ફારસી બેનમા દરેક સળધમા શબ્દયોગી યા જાળવી વાપરેલો છે હવે એવો યા જ્યા નહી વાપરેલો હોય તેને સયોગ લોપાલકાર કહે છે સરજૂત બાદમા તો આ અનકાર હદથી જાદા રહે યાને બીનકુન સયોગ શબ્દમા વગર અગ્રી રીતે વપરાયતો છે, જેનો નીચના શ્લોકથી ખ્યાલ આપશે —

અહિંસા સત્યમર્ત્તેનયં બ્રહ્મચર્યં ક્ષમા ધૃતિઃ ।

દયાર્જવ મિતાહાર શોચંચૈવ ચમાદશ ॥

માને કે:—હિંસા કરવી, સાચું બોલવું, શુદ્ધાષ, બ્રહ્મચર્ય, દરમુ-
જરી, ધૃતિ, દયા, આત્મેજી, મિતાહાર, ક્ષાય, એટલાં દશ યમ (એટ-
લેકે આપણી ઈન્દ્રિયોને કાન્યમાં રાખવાના શુદ્ધી શુદ્ધી પ્રકૃતિના દશ પ્ર-
કાર છે) એમાં સંયોગ લોપાલંકાર બરાબર વપરાયો છે, કેમકે શબ્દો
કે વાક્યના અર્થને સાંધનારો સંબંધ યા સંયોગી શબ્દ એક પછી વપ-
રાયલો નથી.

જદર જેવા ઉરદુ આયરે સંયોગલોપાલંકાર જાળજા વાપરેલો
છે, તે શુઓ:—

“ જો કુચ હોના યા હુવા હમખર તુમારે ઇસ્કોમે,
હમને ઇતનાખી ન પુછા ક્યા હુવા ક્યું કર હુવા.
છસકો મેહરામે ઇમાદત હો ખમે આખરે એ ચાર.”

એમાં પણ “ ન પુછા ” એ શબ્દની પાછળ શબ્દયોગી સં-
બંધ કે તથા “ ક્યા હુવા ” ની પાછળ સંયોગી શબ્દ ચોર જેવા
શબ્દ વાપરેલો નથી. એ પણ સંયોગલોપાલંકાર છે. ઉરદુ કરતાં ખી-
ન્ડ અને હિંદવી ભાષામાં એ અલંકાર અમ્મી રીતે શોભે છે. નીચલી
ધૃપદ ઉપરથી સમજાશે:—

“ હે ખીધી એક, દુએ રવી ગ્રસ, તીને તલોક,
ચક ચાર, પચ બાન—હે ખીધી એક.
ખટ દરવન, સપ્ત ઉદીત, અખટ નાયક નવ નીધી,
દસ દીસાં ઉગત, અમારે રૂદર, બારે ગાસ,
તેરે તંબોલ, ચઉદે રતન, પદરે તીથી,
સોલે સુંગર, સતરે તીરીઅતન આન,
અચારે બાર બનરખતી, ઓઝનીસ તૃતકલા,
ખીસો ખીસે રામરામ જનલુ—હે ખીધી એક. ”

એમાં વીશ પ્રકારની અનુક્રમણિકા જતાવી છે, એટલે કે સોજ
સુંગર છે—માર મામ છે—દરશન છ છે એવી રીતે વીશ પદ બના-
વ્યાં છતાં, એક પણ સંયોગી શબ્દ વાપરેલો નથી. એટલા માટે સં-
યોગ લોપાલંકારનો આ દાખલો પણ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

(૧૨ મો) લક્ષ્યાઅલંકાર:—એ અલંકાર કંઈ પણ

મીસલ, રૂપક, કે ઉપમા, તેના ખરાં લક્ષણમાં ન વપરાતાં ખોટી તમ-
સીલથી દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે તેનો છે. એમાં સખ્દોનો ગેરકર્યો-
ગ કરી, એક સખ્દને બદલે બીજો બાંધતો સખ્દ વાપરી કાવ્યની લેખ-
તા વધારવાની તજવીજ કરવામાં આવે છે. કુંઠમાં તાંણી તોડીને મીસ-
લ આપવાનો એ અલંકાર છે. એને અંગ્રેજીમાં Catagorizing કહે
છે. અને શાસ્ત્રીમાં " મીરજએ ખીરંગીન " કહે છે, આ લખનારે
એક કાવ્ય રસિક કાવ્યમાં તેનો દાખલો આપેલો નીચે જ-
ણાવિયે:—

નાંવ જેવો કાતો, ને નાગ જેવો કાગ;
મીસ જેવો બાતો, બોલાવ છે જે ભગ.
તરવાર જેવું નાક, ને તળાવ જેવી આંખ;
બરવાર જેવો દાંતો, પરાંર જેવી પાંખ.

નાંવ એટલે હોદી, અને કાવી વસ્તુને માટે કાંઈ મીસલ આપવી
ાય, તો કાળજ જેવું કાધું—અથવા રાત જેવું કાધું, વગેરે બોલી
ચકાવ; તેને બદલે હોદી જેવું કાધું—એમ લખીને લક્ષણનું ખંડણ કરવામાં
આવ્યું છે. તેમજ કાગડાને નાગ જેવો ચિતારવો; તથા તેના નાકને
તરવારના જેવું રૂપ આપવું, તેમજ તેની આંખને તરાવની બરાબરની
ગણવી, અથવા તેની પાંખને પરાંગની ઉપમા આપવી, એ કેવળ બે-
કુંઠ છે. ઉરદુ બાપામાં એ અલંકાર જદર જેવા શાયરે ધણીવાર
વાપરેલો છે:—

“ આંધને ગીરીઆમે મેરે સીના એ દીદા હએ સોગ્ગ;
દેખો હસ શીદદતે બારાંમે ચે ધર જલતે હએ. ”

એ લક્ષણખંડાલંકાર ગણાય. વળી હિંદવી અને ખીજ ભાષામાં
પણ એ અલંકાર દીક્રમાં આવે છે: નીચલી લીટીઓમાં એ અલંકાર
વાપરી તેનો તુર્ત ત્યાંજ સુધારો કરેલો પણ જણાઈ આવે છે:—

“ મીરગા નેણી, ચંદ્ર બદની, ચમક બદની, ગજે ગવની, હંસ
ગવન, પીકે પરણી, આગમ નીગમ પાયોધટ અત ખીસાર = મીરગા
ચુપચટક તેરી કલન પરન મોહે કોકન

“ કંઠ ગવે ચનોવે મોસ્ત માલમ—મીરગા. ”

એમાં પણ ચંદ્રરૂપની, કેદવાનો હેતુ કવેશ્વરનો હોવાથી,
બદન ને પાછવથી ચમક બદની દરચાવી દીધો છે. તેમજ “ હા-
થીના જેવાં ગવનની, ” એમ એક સુંદરીને કેહવું, એ લક્ષણનું ખં-

ઉણ કયાં જગખર કાંને જણાયાથી પાછળથી તુર્ત હમના જેવી
ગાથની કહી છે. જીજ્ઞે એક ગૂલરાતી બાધાનો અલંકાર જણવાજોગ
કે તે જૂઓ—ત્રેમાનંદ ઉપરથી;

“કાન લૂયા ચરણ રાતાં, જગાઠયો ગણગણે;

અરિય નીકલ્યાં તરયા માડી, જમાનક હણહણે.”

એમાં પણ વળી કાનને યુવા લખ્યા છે, અને પગને
||ટા લખ્યા છે; તેને બદલે “પગ લૂયા,” અને કાન રાતા
લખાવા જોઈએ, બદલે એકેકના લક્ષણો જૂદાં પછી સખ્તને જે
ઉપયોગ કરેલો છે. અલંકાર જે વાપરવાના તે તાંણી તોડીને નહીં,
પણ સ્પષ્ટ વપરાવા જોઈએ. કેટલાક અલંકારો વળી કાવ્યમાંજ શોભે
છે, કેટલાક માત્ર ગદ્યના લખાણમાંજ શોભે છે, અને કેટલાક બાપણમાં
સારા લાગે છે; સખગ ઉપર જણાવેલા સધળાજ કાંઈ કાવ્યમાં આવવા
જોઈએ એમ નથી, પણ પદ્ય, ગદ્ય, કે બાપણમાં લાગુ પડતા વાપ-
રવા જોઈએ. અથવા ખરાબર બોલ્યે તો ગુફરતી રીતે વપરાઈ જવું
જોઈએ; જેથી રસ ખરાબર લાગે છે. વળી જે ઠેકણે સાદું લખાણ
શોભતું હોય ત્યાં અલંકારીક વાપરણું એવી કઠંગુ લાગે છે વળી સાદું
અને અલંકાર, એ બેકે લક્ષણો ગુચવાડો પેદા કરે એવી રીતે એકજ
વાક્યમાં વાપરવાથી ધણુંજ ગોળું લાગે છે, જેમકે “બોઈલ એ
રસાયન શાસ્ત્રને પિતા અને અર્ધે આદિ કાંઈનો લાભ હતો.” આ
કેવળ ગોળું છે. કેમકે એકગમ પિતા સખ્ત અલંકારીક રીતે વા-
પરેલો છે, જ્યારે પિતાની નિસ્ખતનોજ લાભ સખ્ત તુર્તજ તેજ વાક્યમાં
સાદી ધંબારતમાં લખેલો છે, એ કેવળજ કઠંગુ લાગે છે. તેમજ વળી
એકજ બાળને અલંકારતું રૂપ આપતા તેમાં જૂદા જૂદા અને મિ-
શ્રણના બેજમબેજ અલંકારો વાપરવા એ પશુગોળું લાગે છે; જેમકે:-

“ I huddle in my straggling mass in vain

That long to launch into a bolder strain.”

પાને કે:—રીમઝીગ કરતા મારા વિચાર, કે જે વધારે મજબુત
રાગની અંદર એક વાહાણની ગાફક ધસવા માગે છે, તેને મેં લગભગમાં
સાખવા કીધા પણ ફાટ્યું. એમાં પ્રથમ વિચારને ઘોડો બનાવવામાં
આવ્યો છે, પછી તુર્તજ વાહાણ બનાવવામાં આવ્યું છે, અને પછી
તેજ વાક્યમાં ગદ્યેયો બનાવવામાં આવ્યો છે. એ કેવળ નાદુરસ્ત અને
નારવા દીસે છે. એ પ્રમાણે વળી આખા લખાણના લખાણ અલંકારિક

બાપામાં લખી, વાંચનારાઓને ચાકવી નાંખવા, એ પણ દેવળ ગેરવા-
જખી છે. ખાસ અલંકાર લાવવા સારજ કાંઈ કવિઓ કવિતા જોડવા
ગેસતા નથી.

સજ્જનનસે દુર્જન બસે કે પરનિધા કરત,

દુર્જનકું ઉધારત આપે નરક પડત.

એમાં સજ્જન કરતાં દુર્જનને બધો કષ્ટો છે. અને તેના કારણમાં
કહે છે કે તે પરાઈ નિંદા કરે છે, તે કેવો બગોળે, કે તેવી નિંદા કરવા-
થી પોતે તો દોષખમાં પડે છે, પણ બીજાનું પાપ બીચારો ધોઈ
નાંખે છે ! લક્ષ્યાખંડ જણાવી, વગી વિચાર તો બરાબર જણાવ્યો
છે. નીચલા દાખલામાં અઠેક પછી લક્ષણોના ખડખડ કરેલાં છે:—

“ નદી સમાન નહીં કોઈ જલા, બધું સમાન નહીં કોઈ બલા;
સુરજ સમાન નહીં કોઈ તેજો, સૂરી સમાન નહીં કોઈ હેજો;

પછી કહે છે:—

મેધ સમાન નહીં કોઈ જલા, આપ સમાન નહીં કોઈ બલા;
મેથુ સમાન નહીં કોઈ તેજો, આન સમાન નહીં કોઈ હેજો. ”

એમાં એક લક્ષણ ના પાડી, બીજો લક્ષણ કહેવો છે. એક
ધ્વજર ભક્તો અઠેકથી ઉચટાં લક્ષણ નીચે મુજબ સ્ત્રી જાતિ ઉપર
વાપરે છે:—

“ નારી નાગણ એસી બધ, દો તરફસે ખાપ;

જીવતે જીવતો ધન હરે, મુવે નર્ક સે ભાપ.

નારી નિંદા મત કરો, કોઈ રતનકી ખાણ;

નારીસે તો નર ઉપજ્યા, કું પ્રલ્લાહ સમાન.

જદ નારી પરસન બધ, દે ન શકત કણુ ઓર;

મુત પાત્ર આગે ધરે, -વોહી નરકકી ઠોર. ”

એમાં પેહેલાં નાગન રૂપે નારીને ચિતારી કહે છે કે, જીવતાં
પૈસે ખુદાર કરે, ને છેવટે તો એ સ્ત્રીસંગથીજ દોષખમાં જવાનું
ચાપ છે. પાછો ઉચટાવીને તેને રતનની ખાણ જનાવે છે, ને કહે છે,
બલા બલા નરો કુંવર અને પ્રલ્લાહ જેવા પેદા પડ્યા છે તે તો તેજ ખાણુ-
માંથી યાને નારીથીજ, માટે તેની નિંદા ના કરો. પછી પાછો નારી
કૃપાને રજુ કરનારી, નરકની હાંલસી આમળ ધરનારી વગેરે ચિતારી
લક્ષ્યાખંડ કરેલાં છે.

" Poetry is in itself a thing of God;
He made His prophets poets: and the more
We feel of poesie do we become
Like God in love and power-under-makers. "

Bailey.

ઉપલી અંગ્રેજી કવિનામાં કહે છે કે, કાવ્યમાં પોતામાંજ પરમેશ્વરનો વિષય સમાયેલો છે; તે સાહેબે પોતાના પેગંબરોને કવિજ પેદા કરેલા છે; અને જેમ જેમ વધારે કાવ્ય તરફ આપણી સાગણી વધે છે, તેમ તેમ માયા અને બળતી બાબદમાં આપણે પરમેશ્વરના જેવા આસીન્ટંદ અથવા મદદતીસ પરમેશ્વરો યમએ છીએ. કાવ્યનું મોટું બ્યારે આટલું બધું છે, ત્યારે જે સ્ત્રીજથી કાવ્ય બને છે, તે ખુદરતી વિચાર અને અલંકાર છે, ત્યારે તેનું મદદત્વ કાંઈ એવું નથી. પરંતુ ને કાવ્ય કેવું? તે કાવ્ય તે એવું જોઈએ, કે પારકાં દિલો બેહેલાવી શકે. નર્મદાશ કરે એક સ્લોક કયાથી કાણુ જાણે કાકયો છે, તે અત્રે તાંકેલો રદ જશે નહીં.

किं कवेस्तस्य काव्येन किं कान्ठिन धनुष्मतः

परस्य हृदये लग्नं न निहंति च यच्छिरः॥ १

અર્થ—જે કવિનાથી પારકાનું હૈયું ભેદાયું નહિ—જે કવિનાથી સામાને અસર ન થઈ, અને જે તીરે સામાનું ડાકું ન ઉરાડયું, તેથી કવિતા કવિએ કીધી તો તે શા કામનું તથા તેથી શું? અને તેનું તીર ધનુષ ધરનારે માર્યું તો તે શા કામનું તથા તેથી શું? તે પ્રમાણે કાવ્યરસ અને અલંકારરસ એવા રસિક અને મીઠા બનાવવા જોઈએ અથવા ખુદરતી બની જવા જોઈએ, કે જેથી મોમાં પાંણી છુટે અને ઉધ કે ભુખ પિસરી જવાય. જે કાવ્યથી સામાનું દિલ એક ચર્ષ જાય તેનું નામ કાવ્ય.

૧૩ પદ્મચુનતાલંકારઃ—એટલે અધુરા શબ્દોત્પત્તિ અલંકાર, જેમાં શબ્દો છોડી દેવા, યા શબ્દોનો જનતમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે; અને તેમ છતાં જે કહેવાનું તે મતલબ ઉપરથી જણાવ સમજાઈ જાય. એને અંગ્રેજીમાં Ellipsis કહે છે નિયત્તા ઘખલામાં ક્રિયાપદ જનતમાં વાપરેલો છે:—

“ રાય રનેલિ માને નહીં, જે સોપી દે પ્રાણ;
સમં સોની ને સર્પની, માને પ્રીત અગ્નિજ્વ.
સિંહ અદી ને છત્રધર, માને ગિત્ર અગ્નિજ્વ;
જે ત્રુકે તો ગુગુ કરે, રૂકે તો લે પ્રાણ. ”

એમાં સર્પ, સોની, રાત્ર, સર્પ, સિંહ, અદી અને છત્રધાર, એટલા સાત સાહેબો “ જે ત્રુકે (એટલે એટલેખાંન થાય) તો ગુગુ કરે, ને રૂકે તો છત્ર લે. ” એ ક્રિયાપદ જૂદા જૂદા સાતસાર વાપરવાને બદલે એકજવાર વાપરેલો છે. તેઓજ ક્રિયાપદ જલ્પતમાં વપરાયેલો બીજો દાખલો એજ સામળનટ આપે છે:—

“ વાળે વેણા વાંસંગી, સારંગી ને સાજ;
તાળ કાંસિ ને તાંબુરો, જત્રો અને પખાજ.
નગર લોક એવા મળ્યા, કરે નાચકા નાચ;
’ એ અવસર શોભે સત્રા, સુરપતિજેની સાચ. ”

એમાં પણ વાંસંગી, સારંગી, કાંસિ, તાંબુરો, જત્રો, પખાજ, વગેરે વગેરે તમામ વાજંત્રોને માટે વાળે જેવો એકજ ક્રિયાપદ વ.પ-રેલો છે એવા દાખલાનો દગલો ને પગલો કાવ્યમાં દીદામાં આવે છે. એની કાંઈ નવાઈ નથી. પરંતુ અનંકાર સમજવા સાર દરેક જાતના એકલા દાખલા નિચે આપ્યે. લજ્જતરામ નામનો કવિ જે ઇ સ. ૧૭૮૭ માં અમદાવાદમાં થઈ ગયો છે, તેના કાવ્યમાંથી.—

“ રાજ મહામાં રાજ બેઠા, રાયકડા તેડાવ્યારે;
રતનો, રૂપો, રાત્રો, કાત્રો, રાયકડા સૌ આઠ્યારે.
શું છે રાજ, શું છે રાજ, શું છે અગાર ” કામરે;
શાંતે કાત્રે શું કરવાને, તેડાવ્યા આ કામરે. ”

એમાં રતનો, રૂપો, રાત્રો, કાત્રો—એ શબ્દો વચ્ચે શબ્દયોગી અવ્યય નીકળી જઈ પદન્યુનતાવકાર થયેલો છે. એનો સમાવેશ સંયોગ સોપાનકારમાં પણ થઈ શકે થીજ બાપા કે દિંદવી જાપા દરેકમાં આ અલંકાર ઢગલેડેર દીદામાં આવે છે:—

“ બાળપન બેવમે જોયા, જુવાની નીંદગર સોયા;
જુદાપા દેખકે રોયા, નજીજી અસરા તેરા. ”

એમાં વળી સર્વનામ “ તમને ” અથવા “ તુને ” કાદી નાંખી જલ્પતમાં લખેલું છે.

નિચલાં પદની અદર નામ નહીં વાપરીને પદન્યુનતાની મેદા

આપી છે, તે જૂઓ તુલસીદાસ કહે છે —

“ નાહક ચેત લગાયો બાલમ ભેદ જો હુ નહી પાપોરે—
જોગી બનકે રાજ જગ દુહ્યો, ધર નર અવધ જગાયો;
ગગા જમના એર ગોમતી, ઘાટ ઘાટ સળ નાહ્યોરે.
અતપ નીરજન અપન, રોમમે રોમ રોમમે છાયા;
માયા ભીયોબ નજે તન દુતી, તા થઇ નજર ન આંચારે.
બદરીનાથ દુવારીકા આયો, જગનનાથ કુ આયો;
મે જાણુ કહુ પાપ કટગો, ઉનટો દાગ લાગ્યોરે.
શ્રી દાકારકી સેના કાની, દાય લે ઘટ બળગ્યો,
તુલસીદાસ ધરે મરકપર દાય, માયે તીનક ચદાયોરે ”

એમા વચ્ચી ગગા-જમના-ગોમતી રંગેરના નામ લખીને નહી
એ રામ જનવતમા ગુલ્ય રાખ્યો છે. તેમજ બદરીનાથ-દુવારકા-અન
જગનનાથ, જોહરોના નામો જાવન રાખી તીર્થ રામ તથા શોહરે રામ-
જનવત રાખી બલ્ય સમજ છુપાવી છે

એમ માફક વિશેષજ્ઞ જનવતમા લખી કાવ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાને
શામળબટે પણ વંટવું કરેતું છે —

“ તાલ મુ-મ ત્રુષ દોષ, રાગ મારગિ સનારી,
વેશુ વરી જત્ર, તાજુસે ને ગોનારી.
કારી નરધા બેર, નફેરી ડક શરનાધ;
ભુંગળ શ્રી કરનાઠ, ડાક ડમડ ગોમુખાધ
બજરી મજિરા મોરચ મ, સંખડિપ મ નોખત લક્ષી,
એક બે ચે ખટ નરજરના તાર તણા છત્રીશ મળી.”

એમા બધા મળી છત્રીશ વચ્ચત્ર છે, તે સર્વ સારા છે, એવું
જણાવાને માત્ર એક વિશેષજ્ઞ લક્ષી વાપરેલો છે એટલે વિશેષજ્ઞ
સળે પદ્યનુનતા વપરાયેલો છે એ પ્રમાણે વ્યાકરણ ઉદીના દરક
પ્રકારોનું ખડણુ અથવા ઝાડ કરેવાના અમર્યાદાખ્યા છે પણ
આ જગાએ માત્ર અર્થકારનીજ સમજણ આપી કાવ્યરસ મમતાવાના
દોષો ધણા દાખવાની જરૂર લાગતી નથી.

એક કવિએ નીચલો પદ્યનુનતા વાપરેલો બહુ રંગીન છે —

“ જતી જોગી, મની નારી, રખ મળે કોઈ શુનત,
ગામ મળે કાંઈ બકતજન, એ નારે પૃથ્વીના રથન ”

એના ગારે જણા માટે એકજગેણુ ડેખે વાપરી નુનતા બતાવી

છે. વળી નીચલો દાખલો ઉત્તમ છે:—

“ રામ નામ સગ કાઇ કહે; હમ, હાકાર, ને ચોર;

ધુ પ્રહલાદ જે તર ગયે, વોલી નામ કહુ ઓર. ”

એમ રામનું નામ ૩ જણા કહે છે, અને સૌ કાઇ કહે છે, તેને માટે કહે વાપર્યો, પછી એક પદ ઓણું રાખ્યું, કે ધ્રુવ પ્રહલાદ સૌ જાવસાગર તરી ગયા તે કાંઈ ખીણું નામ દશે ? ચાને તેનો જવાબનો નકારમાં આવે છે, છતાં કાવ્યમાં બતાવ્યોતો નથી, ત્યારે તેને પદ-યુનતા કહે. વળી એના જેવુંજ એક આત્મચાનીનું પદ છે.

“ શ્વાશે શ્વાશે રામ જમ, મીઠ્યા શાસ મન ખોય;

ના જાણું એ શ્વાસકી, આવન શીર નહી હોય. ”

કહે છે કે, દરેક દમે દમ ખુદાને બજતો રહે, એક દમ પણ ફાકટનો જવા ના દે, કેમકે હું નહીં જાણુનો કે, જે દમ હમથા આવી ગયો, તે દમ પાછો નહીં ફરમે કે કેમ ? એમાં જોકે જવાબનો તે કવિ જાણે છે, પણ શંકામાંજ પડતી યુનતા બતાવી મુકી છે. તુલસીદાસે એક પદ નીચે પ્રમાણે બનાવેલું છે.—

✓ “ તુમશો તવપ ન છોડીએ, નીચે લીજે નામ;

મનુખ્ય મનુરી દેત હે, કયું રખેગો રામ. ”

એટલે ખુદાની તલપ છોડવી નહીં, કેમકે જ્યારે માણસ મનુરી કરનારને તેના પુરતું દામ આવે છે, તો ખોદાતાવાની બક્તિ કરવા માટે ઈશ્વર કેમ તેને આપ્યા વિના છોડશે. એ છેલ્લો અર્થ પદ-યુનતા છતાં સમજાય છે. વળી કહે છે:—

“ જ્ઞાન, ઝરીળી, હરિભજન, કામળ વચન અદોષ;

તુલશી કયદુ ન છોડીએ, કામા—શીલ સંતોષ. ”

✓ { તુલશી જગમે આવ કે, દર લીજે જે મામ;

દેવે કા કુદા જામા, લેવે કા દરિ નામ. ”

પ્રથમ ૭ ગીત નહીં છોડવાને માત્ર ન છોડીએ શબ્દ અંક-જ્યાર છે, તેમજ જે ગીત કરવા કહી છે, છતાં તેને માટે એક પદ વાપર્યું છે.

૧૪ મો વ્યાકરણ વિરહાસિંહાર:—અંગ્રેજીમાં એ અલંકારને Enallage કહે છે. એ અવકારમાં તમેશાં વ્યાકરણ મોકલે જવ્ને ખીનરૂપમાં મુકેલું આવે છે. નામને જવ્ને વિશેષણ, અથવા વિશેષ-જુને કેમજે વિશિષ્ટ વિશેષણ તમેરે વાપરવામા આવે છે. જેમ જગન્નાથમે

અભિમન્યુના આખ્યાતમા વાપરેનો છે —

“ પર ભૂમિ પર ભૂપતિ આગળ, પર નમતુજ કહેવું,
પર ઓલિયાળે પેઢળ ભરવું, પરને દિલ ન દેવું.

+ + +

તે દુખ માહે વળી દુખ મોટું, છાનિ કેમ રહેરો,
સુરે તે કહે લો બહિરમુખ, કપટ બોન કેમ સહેશે.”

એમા પ્રવગ પદ શબ્દ વિશેષણ તરીકે વાપરીને ભૂમિ અને ભૂપતિ નામોને લગાડેનો છે, પણ પછીના ત્રણ પર શબ્દ વિશેષણ હોના છતાં, પદ એટલે પારખને એવા અર્થમા નામ તરીકે વપરાયલા છે તો બાકીના નિરૂદ્ધાનકાર તેમજ કપટ એ શબ્દ “ નામ ” હોના છતાં કપટ બોલ = એટલે કપડી બોલના અર્થમા વિશેષણ લેખે વપરાયેનો છે અથેજ બધામા પણ ઘણા દાખલા છે, જેમાથી એક નિચે આપ્યે —

“ The evil that men do lives after them,
The Good is oft interred with their bones ”

યાને કે, ખરાબ વારવાર આદમીની પછનાડે રહી જાય છે, અને નેક ઘણીનાર તેમના હાડકાની સાથેજ દટાઇ જાય છે એમા ખરાબ અને નેક (evil અને good) એ વિશેષણના રૂપમા નામને ઠેકાણે વપરાયલા છે તોપણ એ બન્ને શબ્દો નામ લેખેજ આ જગાએ અમલ લખનારે મુકેલા છે, એમ પણ તકેાર લાયવામા આવે છે સગળ ઉપના દાખલાથીજ જો બરાબર સમજ થતી ન હોય, તો આ લખનારની કવિતાઓમાથી નિચલી લીટી બરાબર ગર્જ સારશે —

જૂઓ મારી કલમ કેવા ખીલી રહી છે,
જૂઓ મારી પ્યાર પર તેણી ખીજી રહી છે,
દિલ મારું દંછ મેહ ને દનમ લખે કધરે,
ખડ્યો મગજ કલમ તણે એકસ પી ચધરે

એમા પણ પ્યાગી ને બદલે પ્યાર નામ વાપરેલું છે, અને એકસ પ “ નામ ” ને બદલે “ એકસ પી ” વિશેષણ વાપરેલું છે. એ પણ હાલની લેઝન વધારવા, ને વળી તરેહવાર કાલીન બદનવાને ઉપયોગી અનકાર છે.

૧૫ મો વિરમયાલંકાર:—સાધારણુ લટણે નહીં લખતા

વિરમય થકને, જેઓમાં વપરાય જતા શબ્દોથી બનેલો અવંકર. એ અવંકારથી સખનારો પોતાની સામગ્રી અને જુરમા પ્રમાણે અચરતી વપરાતે એવો દેખાવ કરે છે, અને મામાને પણ પોતાની સામગ્રી સાથે ફોરીને વિરમય પમડ્યાની પેરતી કરે છે. એ અવંકારને અથેજમાં દિરલોપતાદિતિ કહે છે; જેમકે:— સુદર વિવામ કપરતી:

“ અહો હરિદેવ ! ન જાનત સેવ, અહો હરિરાય ! પશેં તેરે પાએ, સુનો પદ માથ ! અહો મમ દાથ, અનાથ અનાથ ! અનાથ અનાથ ! અહો પ્રભુ નિત્ય ! અહો પ્રભુ સત્ય ! અહો અગિનાસિ ! અહો અગિગત્ય ! અહો પ્રભુભિન ! દિમે જુ પદત્ય ! નિદત્ય નિદત્ય ! નિદત્ય નિદત્ય ! અહો પ્રભુ પાવન ! નામ તુનાર, બને નિન કે સખ જાદિ મિકાર, કરી તુમ સંતાનથી જુ સદાય, અહો હરિ હો હરિ હો હરિ રાય ! ”

એમાં જાણે પોદાતાકાને અચરત થકને વિરમયતાથી સુદરદાસ સંભારે છે.

એના કરતાં વધારે સારો દાખવો નિચે પ્રમાણે સામળમટ આપે છે —

“ રાંક જાત તે રત્ન શું આગળે, આખર ચૈતન ચાકરનો;
ગરીબ તણે ઘેર પેટ ભરે તે, ઠાક શું જાણે ઠાકરનો;
મેરી તણે મહિમા નય દીડો, કરે વખાણ તે કાંકરનો;
આખરતી ખીચોડી અંગદ, રવાદ શું જાણે સાકરનો. ”

એમાં કાલા કરેલા શબ્દોથીજ વિરમયાત્કાર સહેજથી સમજાઈ જાય છે, તો પણ કમસા બળે કરતા વધારે સારા દાખલા પ્રેમાનંદ કવિના નળાખ્યાનમાંથી મળે છે તે જુઓ:—

“ તેજ કરીને જેવો જાન, એ નળ આબોરે !
શીતળતાએ સોગ સમાન, એ નળ આબોરે !
અતે કેસરિ જેવો કહેવાય, એ નળ આબોરે !
મહિમાયે સકર રાય, એ નળ આબોરે !
મનરિધરતાએ જેવો મેર, એ નળ આબોરે !
ધને બીજો જેવો કુમેર, એ નળ આબોરે !
મત્તયાદી શિબિ સમાન, એ નળ આબોરે !
અંધવં નિધિય રાખન, એ નળ આબોરે !
જુપે રોજો જેવો હંદ, એ નળ આબોરે !

અરે હાથરે ! કલમ જુલીખાં ! અરે હાથ ! લેલા નાજુક.
કલમ શીરીન બેઠે માથુક વચ્ચે, લથું મહથુકેતું જળખર.
શીરીન ઉપરના પ્યાર પત્રમાં, કલમ કરે ઉલટાં જળખર.
અંતઃકરણ કંઈ લખવા કરશે, બલતું કલમ લખવાનીરે !
અરે પ્રભુ ! બે આવી બેરી, શું શું હેરાંન કરવાનીરે !

પોતાનો પ્રિય વ્યાસક નહોં મળવાથી હવેરી બાવરી થઈ
મયલી એક માથુક ઘણીજ નિઃશ્વાસો નાંખીને વિરમવાત્કાર
વાપરે છે:—

“ રોજ રૂપસારોંછી લેતા હે મને ખુબોંછી,

બેહતાર ધૂસ શુભસેં હજળમ હુનર ક્યા હોગા ? ”

યાને:—ખુબસુરતી બરેલા નોજવાંનેને, સહવારતું પોહોર થાય
છે, ત્યારે રોજનો રોજ અંચે હજળમ ! તું શુએ છે, અને તેઓના
ખીસેલા કામળ ગાળો ઉપર તું નજીસ હાથે રોજ પસવાડીને (યાને
હજળમત કરતી વેળા પાણી ફેરવે છે, વિગેરે) મળ લે છે, તો પછી
ઓ હજળમ ! એથી વધારે સરસ તુને શું જોઈએ છે ? વળી એક
કવિએ બેવડા અસંકારનો એક દાખલો રજુ કર્યો છે:—

ધર માળે, ધર ઉગરે ! ધર રાખ્યે, ધર જમ ॥

એક અચંખા એસા દેખા, બે સમા કાળકું ખાધ ॥

એમાં ધર બાળી નાંખ્યે તો ધર જમી જાય, અને ધર ખચાવી
રાખ્યે તો ધર જતું રહે ॥ આ જોકે આત્મચાનિઓ માટે માર્ગિક
લખેલું છે, પણ ખુસ્તો વિરમવાત્કાર તેમાંથી જણાઈ આવશે.
વળી કહે છે કે:

“ જલકે જેતી છત્ર મીઠા, ખીન ખાતી ખીન તેલ :

ચાદીસ સુરજ ઉગીઆ, ડેસા અલ્લુત ખેલ ॥ ”

એમાં, વગર ખતીએ અને વગર તેલે દીવો ખળે છે, (સુરજ
ઉગવા વીશે) એ કેવો વિરમવાત્કાર ખેલ છે, એમ વિરમવાત્કાર
ખતાવેલો છે, વળી તુલસીદાસે કહેલો છેકે:—

“ તુલસી દીડા લીમકા, ચખા ચાહે ખાંડ;

મન ચાહે પેરાગકું, ધરકું ચાહે રાંડ. ”

તુલસીદાસ કહે છે કે, એક કીડો લીમકામાં રજુ રહેવા માંગે
તો વળી ખાંડે ખાવા માંગે ! વળી એક આદમી પેરાગને પણ ચાહે,
અને ધરમાં વિપથ પૂરો પાડવા રૂંડીને પણ માંગે એ રસ અલ્લુત

નેવું । એમાં વળી જુઓ તો ચાહે અને આંડ ઉપર પણ મોંપ સહ શકારો. વળી કહ્યું છે કે:—

“ રામ નામ અમોલ હય, ખીન દામલી ખીકાય ।

તુલસી અચરજ દેખીએ, કાષ્ઠ માદાક ન થાય ।। ”

યાને, જોકે ખુદાનું નામ બહુ અમુલ્ય છે, તોપણ વગર રસે વેચાય છે, તેમ છતાં તુલસીદાસ કહે છે કે, હું વિરમય થાઉં છું કે, મુક્ત છે તોએ કોઈ ધરાક યત્ન નથી ।

“ નવ દારેકા પોંજરા તામે પછી પવન,

રહેનેકા અચરજ હય ગમે અચ'બા કાન । ”

એમાં કહે છે કે, માયુસતું પોંજરું યાને શરીર છે તેને આંખ નાંક, કાન, પીગેરે જ દરવાજા છે, તેમાં પવન પડી કેમ રહી શકે છે, યાને છવ કેમ ટકે છે, એ અચ'બાની વાત છે ।

એમાં વિરમયાલંકાર બરાબર વપરાયશે દીક્ષમાં આવશે. આ અલંકાર શાબ્દરસમાં આગેવાન બાગ બળવતો હોવાથીજ ધણા દાખલા આપેલા પડ્યા છે.

૫

“ All great lays, equals to the mind of men,
Deal more or less with the Divine, and have
For end some good of mind or soul of man.
The mind is this world's, but the soul is God's !
The wise man joins them here all in his power.”

BAILEY.

(૧૬) પ્રપુનઃઉચ્ચારણુ:—એને અંગ્રેજીમાં Epanorthosis કહે છે. યાને કે, વક્તા, લેખક, કે કવિ; બોલતાં, લખતાં, કે જોડતાં, પોતે પ્રથમ જે બોલ્યો હોય, લખ્યું હોય, અથવા જોડ્યું હોય, તે એકદમ પાછું યાદ કરીને, વધારે સારા શબ્દોમાં અથવા તેજ શબ્દો ઉપર ભાર મુકીને, અથવા ખીજા અસરકારક શબ્દો મુકીને નવેશર પોતાનું બોલવું, લખવું, કે જોડવું, પાછું શરૂ કરે છે. પ્ર = એટલે વિશેષ અથવા વધારે. પુન = એટલે ફરીથી, અને ઉચ્ચારણુ = એટલે ઉચ્ચારવું અથવા બોલવું તે; જેમકે સીઝરના કમકમાટ ભવો મો'ત વિશે અંગ્રેજીમાં અચ્છો દાખલો આપેલો છે:—

"I should do Brutus wrong, and Cassius wrong,
Who, you all know, are honourable men:
I will not do them wrong; I rather choose
To wrong the dead, to wrong myself, and you,
Than I will wrong such honourable men.

Show you sweet Caesar's wounds, poor, poor
dumb mouths,
And bid them speak for me. But were I Brutus,
And Brutus Antony, there were an Antony—"

ઉપલી સત્તરમાં ત્રીજી લીટીમાં જણાવે છે કે: "હું તેઓને
અન્યાય કરીશ નહીં, જાણકે મુ'એસાને, મને પોતાને અને તમને હું
અન્યાય કરવાનું પસંદ કરીશ; " તેમજ વળી ૬ લીટીમાં તથા
૭-૮ મી લીટીઓમાં જણાવે છે કે:—" ગરીબ, ગરીબ મુ'માં
મેંદાઓ.....પણ હું તો ખુલ્લસ એનટની દોલ—" એમાં પ્રધુન-ઉચ્ચાર
રજુ જરાજર વાપરેલું દીકમાં આવે છે. તુલસીદાસના નિયતમાં પદમાં
આ અલંકાર અમલી રીતે વપરાયેલો છે તે જુઓ:—

તુલસી કર પર કર કરે, કર તર કર ન કરે;

તો દિન કર તર કર કરે, એ દિન મરણ કરે.

અર્થ:—એ તુલસીદાસ કાષ્ઠનાથી દાંધની ઉપર દાંધ મુકું
કાષ્ઠના દાંધની તળે દાંધ ના મુક. એટલુંજ નહીં પણ જે કદાચ
કાષ્ઠના દાંધની તળે દાંધ મુકવાનો વખત આવે, ત્યારે તો મરી
જવું બેદતર છે. આવાયે એ છે કે, દાંધ પર્મ કરનારો પછી દમેદાં
બીજા માણસને જણેસ આપની વખતે પોતાનો દાંધ ઉપરજ રાખે છે,
અને સ્વાભાવિક રીતે એનાર પછીજો દાંધ નિયેજ આવે છે, કેમકે
તે દાંધ એજ છે. તેથી જે કદાચ દાંધ તળે રાખવાનો વખત આવે,
તો બીજાની પાસે બીજા માંજાનો વખત આવે ત્યારે તો મરી મર-
જવું બેદતર છે. એમાં " કર તર કર કરે" રી રી જ.પરીને
રવિએ પ્રધુનોચ્ચારજ કરેનું જણાઈ આવે છે, અને તેથી તેનું
કરેનું વપારે અમરારારા જામે છે.

નરનિક ઘેટવાને નિયતો લીટી તખી છે —

"સમજા સાધમાં હું એ જુડો, જુડાથી વળી જુડો;

તમારે મન માને તે કહેજે, નેહ લાગ્યો છે મને હોરે. "

એમાં પણ " શુદ્ધ " રાજ વાળીને કવિ ધરાયો ન હોય તેમ " શુદ્ધી વળી શુદ્ધરે. " એમ લખીને આ અલંકાર દીધાવ્યો છે.

નિચલો દાખલો. કવિ કાળિદાસ આપે છે:—

" સમળી વાતે છે તમે સ્યામ, પાણી માત્ર કરે પ્રણામ;
'પરણામી' પરમાત્મા શ્રીહરિ, સારંગ પાણી હોય;
અદ્ભુત શક્તિ આપની તારે, પાર ન જાંણે કોય;
પાર ન જાંણે કોય લગાર, કુંકેમ પામીય તારો પાર."

એમાં પણ કાલા કરેલા મોટા અક્ષરો અઠ પ્રપુનોચ્ચારણનો ખ્યાલ આપશે, એના કરતાં ઉત્તમ દાખલા કવિ શામળભટ્ટના છે, તે નિચે ઉતારવાની ધણી જરૂર છે:—

" દૂકમ હોય હજૂરી કેરો, સોપી નાંખું બધો સાગર;
દૂકમ હોય હજૂરી કેરો, મહાકામ કરવા છું માહર;
દૂકમ હોય હજૂરી કેરો, જોરે જુદા કરું ત્યાં જાહર;
કાસદ કામ સોપું કેમ મુજને, છેક મને કેમ લીધો કાપર.

કહો તો ગદ લંકના સદસ્ય કટકા કરું, ધધોળીને કરું ધૂળધાંણી;
કહો તો કું સાત સાગર જળ રોપિને, આજ—વપાળ કરું પૂર પાણી;
કહો તો રાક્ષસ બધા રોળી નાંખું વળી, જો વહો વદન મહારાજ વાણી;
કહો તો દશ કથનું દેહવટ વાળીને, રોવરાવું બધી રાવ—રાણી. "

અંગદ વાલ્મીકી ઉપર પ્રમાણે રામરાજને અંગદ પુછે છે કે,
"જો તમારો દૂકમ હોય તો, બધા સાગરના સાગર પી જાઉં, એટલુંજ નહીં પણ એથીને મોટાં કામો કરવા છું પ્રવિષ્ટ છું, એટલુંજ નહીં પણ લંકાના ગદના તુકડે તુકડા કરી નાખવા તૈયાર છું, એટલુંજ નહીં પણ સાતે દરિયાનું પાણી શોષિ લેઈને જળ પ્રજયનો પૂર બનાવી દેઉં, એટલુંજ નહીં પણ કહો તો બધા રાક્ષસોને રમદી નાંખું." વગેરે વગેરે પ્રપુનોચ્ચારણ કરી અચ્છો કાવ્ય રસ લીધો છે.

હવે એક અંગ્રેજ કવિનો દાખલો લઈએ.—

" Curse ye, curse ye, his useless, useless shield
My arm that wrought the deed of sorrow,
The fatal spear that pierc'd his breast

His comely breast on the braes of Yarrow."

એમાં Curse ye તથા Useless તથા His breast

એ શબ્દો પેતાના પાછલ પોતાનો... અર્થના શબ્દો, મતલબને વધારે સારા આકારમાં મુકવાને સાર લખતો આવેલા આપણને જણાઈ આવે છે.

મોટી હપ્તનયસ્તમાં તેનો સરસ દાખલો:—

"આતશ બોધ મઝદાઓ અદુરલા અહી,

મધ્યે ઉશ વોઈ અહિયા રપેનિસ્તો અહી"

યાને કે:—ઓ આતશ ! તું તો દાદર હોરમજદની એક નિશાન છે, ઓ આતશ ! તું તો તે મીનોદાદરની સરસ શક્તિ કરનારી એક નિશાન છે.

એમાં આતશને ઇશ્વરની માત્ર એક નિશાન લેખીનેજ લખનાર બેશી રહ્યા નથી, પણ વળી આગળ વધીને શક્તિ કરનારી નિશાન કરીને ઉમેરે છે.

એકીન નામના સાપરે એક રેખતામાં જે સેજત લીધી છે, તે ઘણી પસંદ કરવા જોગ છે:—

"હાતસે વેહશત કે કુકરે પેરહન હો ભએમા,

પેરહન કેઆ મીજ હએ કુકરે બહન હો ભએમા.

યાને કે:—એહાતાલાના ફરમાનોની જે ચીંતા અને ખોદ છે, તે ખોદના હાથથી સરીરમાંનાં કપડાંની કુકડા થઈ જશે—નહીં એટલુંજ નહીં, તે કપડાંની શી મીજ છે? કેમકે સરીરનાળી કુકડા થઈ જશે.

એકાકમાં તસ્લીન થયેલો એક આશક બોલે છે કે:—

હમે લાસે તો યાકુત અસ્ત, યા કુત અસ્ત મરખાસ,

શીએ ગરમે તો બાદામ અસ્ત, યા હામ અસ્ત મુરખાસ.

યાને:—ઓ મારી પ્યારી ! તારા લાસ હેઠ તે તું કાંઈ યાકુત છે ? યાનો ખાસ બનનો સેવરો કુત યાને ખોરાક છે ? તારી કાલી આંખો તે તું કંઈ બાદામ છે, યાનો રોગરોગને પકડવાનો હામ યાને શક્તિ છે ? એમાં વળી સ્વેદાલકાર પણ સમાયો, અને કાળા કાંધેલા શબ્દોથી અચ્છે પ્રયુક્તો આશક થયો છે. વળી આ અલંકારને એક સાપરે સેજત લઈ લખને આવેલો છે તે જુઓ:—

ખાસે તો દાને દાને, મુઝે તો હામ હામ,

મુઝે કે દાને મીઠ, મીરફતાર હમ શુદ.

યાને:—બહાલી માથુક ! તારા મુખમાં ઉપર તમ છે, તે અના-
જનો એક દાનો છે. અને તારાં બુલકાં છે તે ફસાવનારો ફાંદો છે; જો
કાંઈએ ખચારા મુરજે તે દાનો ચુન્નો, યાને વીંછી લીધો હોય, તો
તે બુલકાંના ફાંદામાં ગીરફતાર થઈ પડે છે ! એમાં પણ દામ અને
દાને એ શબ્દોના ફરી ફરી ઉચ્ચાર કરી લેજા લેજા માટે વાપરેલા
છે. વળી એક શાપરે ફારશી મીસરો આપેલો છે કે:—

મેહમુદ મઝનવી કે હઝારાં શુલાંમ દારત;

એરકશ ચુનાં બેકુશ, શુલાંમે શુલાંમ શુદ.

યાને:—મહમદ મઝનવી નામનો પાદશાહ હઝરો શુલામો ધરા-
વતો હતો, પરંતુ એશકે તેને એવો તો મારી પાડ્યો, કે તે શાહ
છતાં શુલાંમનો શુલાંમ થઈ રહ્યો.* આ પણ પ્રપુન:ઉચ્ચારણનો આશ્ચર્ય
નમુનો છે. પ્રેક્ષક દાદાભાઈ નવરોજી, એમ. પી. થયા તે આગમચ
પાંચેક વર્ષ ઉપર આ લખનારે “ ગૂજરાત દર્પણ ” માં એક કવિતા
જોડી મોહલી હતી, તેમાં એ અજાંઝર અનાયાસે વપરાઈ ગયો છે:—

અરજ મોહલો વિનવી છે તમારો,

વક્રોલ એજ ને એજ છે ફર હમારો;

મુગા ચતુના કાંન ફાંડી કે' બાધ,

પ્રતિનિધિ છે હિંદનો દાદાભાઈ.

એમાં વક્રોલ શબ્દ વચમાં આશ્ચર્ય તમારો તથા હમારો
એ બેઉ શબ્દને વળગી અર્થ કરે છે, તેથી તે પદ્ધતિમાં પણ સ-
માશે અને તે ઉપરાંત બીજી લીટી આખી પ્રપુન:ઉચ્ચારણની બનેલી
જણાશે. એક પ્રહારસી કવિ કહે છે કે:—

“ ભક્તિ બાવ બાદર નહી, સરિતા ચલી ધોરાય,

સરિતા તો તમ જાનીએ, જો જેટ માસ ઠેરાય. ”

એમાં સરિતા યાને નદિના ધોરા વિષે લખીને તુર્તુજ તે સરિતા
યાને નદિ, જો જેટ માસમાં ઠરેલી રહે તો તેનેજ નદિ કહેવી, એમ
કવિએ પ્રપુન:ઉચ્ચારણ કર્યું છે. એવી રીતનો ફાંકડો દર્શાવે છે. બીજો:—

મહમદનો અચાજ નામનો એક વાહલો શુલામ હતો, તેના

ઉપર તેનો એટલો તો મ્યાર હતો, કે તે જે કરે તે રાજ્યમાં ચતુ
હતું; તે એટલે સુધી તવારીખ લખનારા કહી ગયા છે કે, મેહમુદનો
બાંધેલો તે છોડવે, પણ તેનો બાંધેલો મેહમુદથી નહીં છોડવી શકાતે
હતો ! તે શુલામનો મહમદ તો ગયા ગોલાંમ થઈ ગયો હતો !

“ મરના મરના સડે કહે, મરી ન જાણે કાય;
જો મરનેકું જાણે તો શીર ન મરના હોય. ”

કાષ્ઠ કાવ્યને ગાયલ્લથી જૂદું પાડે છે, કાષ્ઠ કાવ્યને ગદ્ય એવા-
રતથી જૂદું કહે છે, અને કાષ્ઠ તો કવિ અને કવિતાને બાધાની એક
નિરાળીજ ડાંખળી દાખલ લેખવે છે. પરંતુ કમળરીનના વિચાર પ્રમાણે
તો કાષ્ઠથી વાક્યમા ખુદાઈ, કલ્પિત, અને કમકદાર એવો રમ સમા-
વસો હોય, કે જેથી તેની કમક, લેહન, અને ફાશીન, તેના મંબજાવ-
નારાને એકદમ અસર કરી શકે, તે કાવ્ય કહી શકાય; પણી તે કવિતા
હો કે ગાયન હો; નસર હો યા નજમ હો; પદ હો, વા ગદ્ય હો; જેમ-
કે આ ખાકમાર શેવકની ગદ્ય એવારતમાંથી તેનો ખરો હેતુ સમજાવી:-
“ ખાંર ને ગુલાંમ કરનારી અએ પ્રીયા ! મોહખતને એક લોંડી કા-
ખલ ઉઘી રાખનારી અએ માશુકે મન ! આજ સાંજે તું નારા
સિધા સરોવર જેવા આરખી તોખારો ઉપર સ્વારી-કરવાથી પરહેજ
રહેજે ! આજ ચંદ્રચંદલનો દિવસ છે. અને પૃથ્વિમાં એક ઉપર,
તથા એક નિચે એવા બે ચંદ્ર જોઈ ચંદલ પોતે વિચારમાં પડી ગુ-
ચવાઈ જઈને કદાપિ તનેજ લાગી જશે ! સાંજનું છે કે, પાદશાહ
આજે ખાતે ગુલાની ગુલાકાતે નિકળનાર છે, તે તને ગુલાખ સમજી
તોડી ભેરી ! શહેરમાં દાંડી પીટાઈ છે કે, પાદશાહના તાજમાંતું બે-
ચુકું મોતી કડે પડી મધું છે. તે સોથી આપનારા જાણુગો. સુલમાં
‘રમે તું’ને મોતી ખંણી ઉચકી લઈ જાય ! મારે એ પ્રિયા ! આજ
ફરવા જવાનો વખત નથી. ” એમાં અસંગત ગદ્ય રચના છે ખરી,
પણ કાવ્યના લક્ષણો તેમાં પૂરેપૂરાં છે, મારે એ કાવ્યનોજ રસ કહે
વાય. રચના મધની છે, પણ વિચાર કાવ્ય જુદાના છે. કાવ્યને અને
સાધારણ એવારત ઓળખવાને મારેજ પ્રામ-વજન વગેરે મુંઠી ગદ્યથી
પદ નિરાળું જતાવેલું છે; પણ લક્ષણગતો જે વાક્યમાં ખુદરતી ખ્યાલ,
વિચાર, તુરંમ, અને રસ હોય તેનેજ કાવ્ય કહેવું. માત્ર અદેકને જૂદાં
જૂદાં ઓળખવાને સારજ એવાડીલાં નામો આપેલાં છે; કાંઈ ગુણ ઉપર
;કિંવા લક્ષણ ઉપર કાવ્યની ઐશ્વર્ય ગદ્ય ઉપર જ એમ મેલકતું મત
; નથી. અદેકે મત લખનાર મળીનાર કવિને માદાત કરે છે. કાવ્ય કે,
;તેના વિચાર ખુદરતી દોનાથી તે કવિ છે. એક દડી કવિનો મ્લોક નર્મદાએ
એ સળખમાં આપેલો આ જમાએ જારી આપણે આમજ માધીશું:-

કાવ્યં યદાસેઽર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષેતયે,
સયઃ પરનિવૃતયે કાંતાસંમિતયોપદેશયુજે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—કેટલાએક યશ યાને કિર્તિને સાર, કેટલાક દ્રવ્યને સાર, કેટલાક વ્યવહાર બાણવા સાર, કેટલાક કલ્યાણને સાર, કેટલાક મનના સમાધાન અને મુક્તિ માટે, અને કેટલાક કાવ્ય નાટકના મનોરંજક ઉપદેશને સાર કવિતા કરે છે.

૧૭ મો સુસ્વરોચ્ચારણ:—સુ = એટલે સારો; સ્વર = એટલે સુર, સાદ, અથવા આવાજ; અને ઉચ્ચારણ = એટલે બોલવું અથવા વાપરવું તે. એને અંગ્રેજીમાં Euphoniaism કહે છે. કહોર અથવા સુગ લાગે અને કંઠાસૌ ઉપજે એવાં વાક્યને નરમ પાડી નાંખવાનો એ અર્થકાર છે. અથવા તો ધાનને નહોં રૂચે એવો ઉચ્ચાર કરવાને બદલે તે કહોર શબ્દની જગા કોઈ બીજા નરમ અને વિવેકી શબ્દને આપવાનો અર્થકાર; જેમકે:—

“ ઉત્તરા ઉત્તરા શું કરે, સાંભળ મારી માત;

રણમાં જ્યારે ધા પડે, ત્યારે નહિ દે ઉત્તરા હાથ.

ઉત્તરા ઉત્તરા શું કરે, ઘેલી થઇ મુજ માત;

દૈવતું તેડું આવશે, નહિ આવે ઉત્તરા સાથ.”

એમાં છેલ્લી લીટિ કેવળ સુસ્વરોચ્ચારણ છે, કેમકે “ જ્યારે મરી જઈશ ” એવા શબ્દો બોલવાને બદલે “ દૈવતું તેડું આવશે ” એવા નરમ શબ્દો મુક્યા છે, તેમજ “ ઉત્તરા મારી સાથે મરી જશે ” એવા સુગ લાગતા કહોર શબ્દને બદલે “ નહિ આવે ઉત્તરા સાથ ” એમ સુસ્વર મુકેલા છે. બીજી લીટીમાં “ નહિ દે ઉત્તરા હાથ ” એ પણ લગભગ તેવોજ અર્થકાર છે. તેમજ:—

“ કંઈક તણી રાંચે રંડાવું, કંઈ ભાગ્યું ધર સુત

દુર્યોધનને ઉભો મળું તો પાંડુ રાવનો મુત.”

એમાં પણ કંઈક બીઓના ધણીઓના જીવ લેઉં, તથા કંઈક ધરના જીવાંન પુત્રોને મારી નાંખું એવા શબ્દોને બદલે સુસ્વરોવાલી ૧ લી લીટિ મુકી છે. તેવીજ ૨ જી લીટિ છે.

“ સકાર મુખથી નિકલ્યો ઉચાર, મકાર બૂલિ ગયો તેણીવાર;

પછે વાલુએ દાધું કામ, મલ્લ મારિ નાંખ્યો તે કામ.”

એમાં પણ લીમતું બને મલ્લનું નામ લઇ બોલવાને બદલે

લકાર એટલે બીમ અને મકાર એટલે મથ, એવા નરમ શબ્દો બતાવ્યા છે. કેમકે એક માણસ મરી ગયો એમ અંગ્રેજીમાં એવી રીતે નથી બોલતા કે " He is dead " એને જદલે " He is no more. " યાને " તે વધારે વારનો નથી. "

" ધર્મ તથા' મન વિસ્મય પામ્યું, ઉપ-ચો વળી વિચાર.
દુપદને દેખાને રાખ, આંસુ આંસુ પાત.

x x

x x

x x

પરાધીન થઇ પેટજ લરવું, એ દુઃખ નાંચે અંત."

એમાં પશુ કાસા કરેલા શબ્દો સુસ્વરોચ્ચારણના છે. ભોઈ બાઈને સાગર ઉપર એક કવિતા ભેટેલી છે, તેમાં આ અસંકાર દ્રશ્ય રીતે વાપરી વાંચનારાઓને મજાદ આપી છે:—

" And send'st him, shivering in thy playful spray
And howling, to his gods, where haply lies
His petty hope in some near port or bay,
And dashest him again to earth:—there let him
lay. "

એમાં લગભગ ચારે લીટિઓ " મરી જાય છે " એ શબ્દને નરમ કરવાને માટે વાપરેલી છે. ૧ લી બે લીટિનો અર્થ " મરી જાય છે " એટલેજ છે । એ રીતે સુસ્વરોચ્ચારણ વાપરેલો છે. ઉરડુ શાયરો સુસ્વરોચ્ચારણ વાપરવામાં ધણી ધણી લેકોતો વાપરી જયા છે:—

" કે ગોલાખીસે જાંમકુ સાકી;

મેહ બરસતા હમે અગર જાએઆ હમે. "

માને કે:—ગુલાખી રંગના શીશામાંથી, એ સાકી મને એક જામ બરીને શરણ આપ, કેમકે આ તરફ વરસાદ વરસે છે, અને પેલી તરફ વાદલાં બરાઈ રહ્યાં છે. અર્થાત કે એક આંખમાંથી આંસુ પડે છે, અને બીજી આંખમાં આંસુ બરાઈ આવ્યાં છે. એમાં રહ્યું આપે છે એ શબ્દો કંઠે હોવાથી ઉપર પ્રમાણે સુસ્વરોચ્ચારણ કરેલું છે.

પાદશાહ જોશંગીરનો પોતાની શણી નૂરજહાન ઉપર અણુદહ પ્યાર હોવાથી તેણીને બ્યારે ગમે ત્યારે પોતાની પાસે બોલાવતો હતો. એક દિવસે તેણીને દસ્તાન જલ્લુ હતું, તેની જાણ પાદશાહને ન હો-

વાથી તેણીને જોલાવી. હવે પાદશાહોનો ધારો છે, કે તેમની આગળ કોઈના મોહોતની વટીક ખજાર સારા શબ્દોમાં સમજાવવી જોઈએ. કાંઈ પણ માહા સમાચાર કે સુગ લાગે એવા શબ્દો શાહોની આગળ વપરાતા નથી. તો પછી રત્નપ્રાપ્તિની સ્થિતિ એક એરત બર દરબારમાં કેમ કેદવડાવી શકે. નૂરજોહાંન એક શાએરા વાને સ્ત્રિ-કવિ હતી, એટલે તેણે સુસ્વરોચ્ચારણ અક્ષરો પસંદ કરી મોઢમમાં લખ્યું કે:—

બ્રહ્મહરમ મ નગર, ગરબે દર નજર સબ્દમ;

વલે ચું બગે હેના ખાતેનમ પૂર મે ખુનસ્ત.

વાને:—મને જાહેરમાં તું ના જો ! અથવા તું મને હંમેશના શયગાર પ્રમાણેની દાલ નાં સમજતો ! બસકે મેહેંદીના પાતરાંની માફક માફ અંદરૂન વાને બિત્તર પેટાખાનું લોહીથી બરેકું છે.

પાદશાહ આલમગીરની કીન્નત ઉલ્લ નીસા નામની શાયરા બેટી હતી. તે મીરાંબાર્ધના જેવી બકતાણી હતી. તે ઈશ્વરિ આશકને લીધે એક આત્મશાની સામેક ઉપર શીદા હતી. રોજ તેણી તે કુટીરને ઘર જતી, અને ખુદાઈ જાન મેળવતી. લોકો તેણી માટે તરેહવાર બદ શખુન પણ લઈ જતા હતા. એક પ્રસંગે બધાં દિવસની તેણીને આવતી બધ પડેલી જોઈને સુશીએ નીચસો સુસ્વરોચ્ચારણ લખી મોકલ્યો:—

અએ કે મી શુધ કે મી આમમ, નમી આધ એરા ?

પાએ શંકતરા મમર રંગે હેના કંઝીરે પાસ્ત ?

વાને કે: વારંવાર તું કહેવાડયા કરે છે કે, હું આંઉ છું, હું આંઉ છું, ને નહીં આવતી તેલું શું કારણ ? શું તારા શોકના પમને મગર હેના એટલે મેદીના રંગની જાજર પડી છે કે શું ? અર્થાત પુછવાની મતલબ એવી હતી, કે તું દસ્તાનમાં બેઠેલી છે કે શું ?

• મેહેંદીના પાત્રાં હમેશાં લીલાં આવે છે, પણ તેને ખુબ ચોળ્યે તો તેમાંથી ઉઘડે લાલ રંગ નીકળી આવે છે, તે ઉપરથી ઉપસો અક્ષરો ગોઠવેલો છે. ફુલો છેકે:—દગા બાજકી રીત પેહ, કે બાત કરે મુરકે આપ; જૈસે પતિ મેદીકે લાલી લીખીન બય = વાને દગા-બાજની રીત એવી છે કે, બાદરથી હથી હથી ને વાતો કરે છે, પણ જમ મેદીના પાત્રાં લીલાં છતાં તેને ચોળેથી લાલ રંગ નીકળે, તેમ દગાબોરનો અલુબચ લેતાં ખરો રંગ નીકળી આવે છે.

પણ શાહમદીને તેવું સુમત્તમામણું પુછવાને બદલે સુસ્વર લખ્યો, કે સુસત્તમાન બેઠીઓ જ્યારે બેઠીથી પગ રંગે છે, ત્યારે ધરમાંજ રહે છે, તેમ તું રહી છે કે શું ? ત્યારે એજ અવકારમાં પેલી શાહ-મદીએ જવાબ લખ્યો કે:

મરચે મન લએલી અસાસમ, દીલ સુમનનું દર નવાસ્ત;

સર બસહેરા મીઝનમ, લેહીન હયા જંઝીરે પાસ્ત,

અર્થ:—અમરચે હું લેલીના જેવી તારી સાથે તો છું, પણ મારું દિલતો મનનુનની માફક તેના આવાજ ઉપર છે. મારું માયું જંગલમાં બમાવું છું, યાને તારી તરફજ દીલનો લટકી રહેલું છે, પરંતુ શરમની જંઝીર મારાતો પગમાં પડેલી છે. એ પ્રમાણે તેણીએ પણ ખુદ્દુ દુર બેઠેલી છું એમ નહીં લખતા સુસ્વરથી બીજાજ બોમોમાં લખ્યું. ફકીર આ વાંચીને વિચાર કરવા લાગો. તે વેલા તે ફકીરના મુઘમાં કાસમખાં નામનો નવાબ બેઠેલો હતો, તેણે ફકીરની પાસે તેનો જવાબ લખવાનું માંગી લીધું. પછી તેણે નીચે પ્રમાણે, અક્ષર કારની મળ સમજ્યા વિના લખ્યું, અને કસુબર કરી નાંખી:—

એરક તા ખાંમસ્ત બાસદ બસ્તએ નામુસો નંમ;

પોખ્તે મગઝાને જનુરા કે હયા જંઝીરે પાસ્ત ?

યાને કે:—જ્યાં સૂધી ઇશક ખામ એટલે કાંચો હોય છે, ત્યાં લંગી તે નામદારી અને નામુસીને આધિન રહે છે, પણ એરકના દીવાનાપણામાં પક્કાં મગજવાળાને શરમ કંઈ પગનો જંઝીર થઈ પડતી નથી. એ પ્રમાણે કાસુ કપાયું. અને અક્ષકારની મળ લીધા વિના, પેલા કહે તેમ, “ યાનીને યાની મળે તો રસની છુટા છુટ, અઘાની યાની મળેતો કિસડી માધા કુટ. ” તેમ અવકારનો રસ છુટવા-ને યાની સાથે અઘાની મળવાથી આવું બોલું થયું. આથી પેલી શાહમદી ફકીર ઉપર ગુસ્સે થઈ અને ધાર્યું, કે એરકે હકીકી તણને હવે એ અંકાળ એરકે મીઝનજ ઉપર ઉતર્યો છે. તેથી તેણીએ જવાબ લખ્યો કે:—

આશકાને એઝદીરા, સર બસર બાસદ હયા;

સું તું મુર્મે બે હવારા, કે હયા જંઝીરે પાસ્ત ?

અર્થ:—બોલકાં આશકાને તો કુન્યાનો હર સાંપવોજ જોઈએ; તારા જેવા બેશરમા મરધાને તે (મરધો સ્ત્રી લપટ છે, અને એરકમાં ઉધાડો અને બે શરમ છે) સાજ શરમની જંઝીર પગમાં ક્યાંથી હોય ?

આ પ્રમાણે આ અક્ષકારની ખુબી છે.

૬

૧૮ મેં કથા રૂપાલંકાર:—એ અલંકાર દ્રષ્ટાંત રૂપાલંકારને બોલાય છે. દ્રષ્ટાંત રૂપાલંકાર સાંભો હોય છે, ત્યારે કથા રૂપાલંકાર બહુ ટુંકો હોય છે. એ અલંકાર કથારૂપી વાર્તાથી બનેલો હોય છે, પરંતુ તે વાર્તા ખરી નેરી લાગે છે, અને ધડે મળે છે; નથી નીતિ અને વિવેક શિખાય છે. દાખલા તરીકે પેલા ધરડા ડોસાએ પોતાના બેટાઓને, પોતાના મરણના બીછાંબા આમસ બોલાવી લાકડીઓનું એક બંડલ બાંધવા આપેલું, તે વાર્તા કથા રૂપાલંકાર કહેવાય. પણ આ અલંકાર કાવ્યરસમાં પણ વપરાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં *Incidents* કહે છે. રોવક હજીર અને ફકીરના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી એને માટે એકજ દાખલો સાંભો દોવાને લીધે બસ થશે:—

ન્યાયાસનપર બેઠડો, ઉભી કરે પંડ માય;
બવ બાળી દિલમાં ધરે, કરિ ન મુકિત યાય.
મદદગાર મર્બપાતમાં, તાત છુપે મુંજ માત;
સજા વિના નહિ ન્યાય ખરો રેહ, હોય માત કે બ્રાત.
ન્યાયતણાં પલ્લામાં બેતાં, મુન્હા યયો પુરવાર;
ન્યાયતણાં ચરમાએ બેતાં, દીશે તે અનવાર.
આરે કલમ મુંજ બાંગી ભજો, લખતાં આએ ઠરાવ;
આરે જીભલડી જળીજ ભજો, બોલતાં એ બદરાવ.
આરે ચરમ તમ અંધી યાજો, વાંચું આ જજમેંત;
આરે કર્ણુ બેહેરા યજો તમ, સુનતાં તેજ સમેંત.
કોણ શીપાહી પકડી લલ્લ ભ, કડી કરી બેડે હાત;
કહે કાંપદો સજા માસ નવ, પટતી છે તુંજ માત.
માદર નાડર નારડ એતો, સાદર યયો કુકમ;
થકી ન્યાય કરવા અદલ, આ બેડું છું જોખમ.
બોદાઈ તખત પર બેશી કીયો, ન્યાય તણો મેં પાઠ;
પડી રહિય અંદીખાને હું, આવી તારી સાથ.
હતો એક બ્યારે એવો દિ, હતો હુંજ બધવાન;
પેટ હણું બંદીખાતું મુંજ, તુંજ હતી બળવાન.
કેહ કાધો તો મને માવજી, મદિના નવજ સજ;
આંરડાંને નેસ કડીથી, સીકડી કીધી કજ.
કુન્યામાં નહીં થકું હશે તે, કીધુંજ આ મેં કજ;

હામા કરો એ ગુન્દા દમારો, દરી દરી દરરામ.
 ન્યાયતણું મંદીર પાક છે, વેચો નહોં ઇનસાફ;
 લાંચી મોંરાણુ અમ્મલને, કરો ખુદ નહોં માફ.
 રૂપાં કે ગુન્દા યહી, ન્યાય ચેર કે મથુ;
 તોફાની આપે તે પાપી તો, માથ દરી નહોં જથુ.
 માત હોય ગર ખાતલાન, કે દાદી પેસાદાર;
 ગરીબનેશી ન્યાય વિના, છોડે નહોં તે કિરતાર.

એ એક કથા છે; અને તેથી તે કથા રૂપાંકાર છે. કથા હોવા છતાં ન્યાય કરવાનો ઘડો આપે છે. એ વાત બનવા ભોગ નથી એમ મથુ નથી લાગતું. કુંકર્માં કથા રૂપાંકારને આ દાખલોજ વાંચક વિદ્યા વર્ગને જસ છે. કોઈ પણ ખરા કવિજાને કવિની આંખથી જુઓ, અને તેની કવિતાને કવિના જેવાં મગજથી વાંચી તો સાધરણ વાંચક કરતાં કાંઈ ઓરજ ભેદત આપશે. આ વિષયમાં ખાસ ઉત્તમ કવિતાઓનો સંમૂલ તો કરવાનો નથી, પણ જે દાખલા આપવાના છે, તે આપણે વિષય સમજવા ઉપરાંત ખીજી પણ મમતો આપે એવા હેતુથી બેરોડા ફાવેલો, અને બેરોડા રસ આપનારાજ અત્રે તારવી કોઢી આપવાના છે.

૧૯ મેઝા—વિવર્ણાલંકાર : વિ = એટલે જૂદું; વર્ણ = એટલે વિભક્તિ સમૂહ; થાને કે કોઈ વાક્યમાં વિભક્તિના શબ્દો અદલા બદલી કરવાનો અલંકાર. એને અંગ્રેજીમાં Hypallage કહે છે, આ અલંકારનો કાવ્યરસમાં શીરોશકર માફક બળી જાય છે. એ અલંકારની કાવ્યમાં ઘણી જરૂર છે. ગીરધર કવિ. એ અલંકાર વારંવાર વાપરે છે. એ સંવત્ર ૧૮૫૩ના અરસામાં વડોદરામાં મર્ધ ગયો છે.

“ મેં તો તુજવિનારે રેવાય નહીં; હો વાહારે;
 અને મુઠીને જાશે કેમ; કુંવરજી કાસારે.

x x x x

હું રવાની સાથે વનમાં જઈ છું કરવા પતિ સેવાય
 માટે આઠા આપો ગુર નાય વિજેત્રે મેં એકલાં નવ રહેવાય. ”

સામગ્રીમકવિ:—

તેને મલ્લ હીંડે છે જોતો, મોટા મહિપતિની પત જોતો
 એવું સાંમગનાં ચઢી રીસ, પગથી જળવા લાગી રીસ.”

ઉપસા બન્ને દાખલામાં મારાઈને ને બદલે " મે તો " તથા " મે " સમજાવાપરી વિભક્તિનું ખંડણ કર્યું છે, તેમજ " પગથી શીસ લગી જાળા લાગી " ને બદલે " પગથી જવાળા લાગી શીસ " વાપરી વિભક્તિ ખોડવી છે. તેના કરતાં નિચલો દાખલો વધારે અસ્વકારક છે—

પગમાં ધાલીને પેટાવા, આંસુનો દર્બ લાગ્યોરે ।

નેહરની આંસુ છળ છળીને, સ્નાને શરિરે ક્યોરે ।

એમાં " પેટાધામાં પગ ધાલીને " ને બદલે " પગમાં ધાલીને પેટાવા " લખી વિવર્ણ અતાવ્યો છે. તેમજ " હૃદયનાં આંસુ " ને બદલે " આંસુનો દર્બ " એમ લખી વિભક્તિની અદલાબદલી કરી છે. " આંસુની નેહર " ને ટેકાંચે " નેહરની આંસુ " લખ્યું છે. વળી " શરિરે સ્નાન કર્યું " ને બદલે " સ્નાને શરિર કર્યું " એમ વાપર્યું છે. એ વિવર્ણાલંકાર છે. વધારે સમજ આપવાને જણાવીશું કે અંગ્રેજીમાં એવા અલંકાર બહુજ સાધારણ છે, જેમકે— " The gutters ran with blood " યાને લોહીથી ગટરે ચાલી, તો જો કે " The blood ran in the gutters યાને ગટરમાં લોહી વાહ્યું, એમ લખવાની મક્કસ છે. અલંકારવાળી પરદી વિભક્તિને ફારશીમાં લણી અચ્છી રીતે વાપરવામાં આવે છે, અને તે જાતના અલંકારવાળી વિભક્તિને " ઇઝાફતે મકલુખી " કરીને કહે છે. જેમકે " શાહે જેહાંન " કહેવાને બદલે " જેહાંનશાહ " તથા " ચારે શાહ " ને બદલે " શાહચાર " કહે છે; એમાં " મુઝાફે અલીયે " ને મુઝાફ " ની આગલ મુકવામાં આવે છે, અને ગૂજરાતીમાં વિવર્ણાલંકારને મળતો ફારશીમાં " કલ્મે ઇઝાફત " કહેવાય છે.

" રામ નામ સજ કુ કહે, દશરથ ન કહે કોઈ,

એકવાર દશરથ કહે, તો કોઈ જન્મ રજા હોઈ."

એમાં તાવ નો જંધ બેસાડવા " સજ કોઈ કહે " લખવાને બદલે " સજ કુ " કહે, એમ ઉલટી રીતે વાપરેલો છે. તેમજ કોઈનો પ્રાસ લાવવા હોય ને બદલે હોઈ કરેલો છે. તેમજ વળી ખીજો કહે છે કે;

" રામ જકતકા રોઠીયા, રહે વૈકુઠ કે આંહે;

નીસ દીન વો હીસાબસે, આપે ઉનકે ત્યાંહે."

એમાં “ લીમાજરો ” શબ્દથી એમ સમજાય, કે રામ તે દશ-
રથ રાખતો બેઠો, જે બેઠેલમાં રહે છે, તે પરમાત્માને લંગેસ બરાબર
લીસાળ દેનારો છે. તેમજ એ વિવર્ણથી એવું પણ સમજાય, કે આપે
શબ્દનો અર્થ દે થાય, તેમજ વળી રામ આપે યાને પોતે પોતાનેજ
ત્યાં દિસાળ રાખે છે. વળી “ માંહિ ના અનુપ્રાસ માટે ત્યાં ને બદલે
ત્યાંહિ, એવો પણ વિવર્ણ કરેલો જણાશે. ”

૨૦ મો:—અદર્શનાશ્વકાર:—અત્યર્થલોપાસકાર વગેરે જે
અસકારોમાં, પ્રારંભનો-મધ્યનો અથવા અંત્યનો દરક અથવા હરફોનો
લોપ થયેલો છે તે સર્વ અસકારોનો આ અસકારમાં સમાવેશ થાય
છે. જેથી તે સંખ્યના જૂદા જૂદા નણ દાખલા બસ ચરો.
એને અંગ્રેજીમાં Ellision કહે છે. કાવ્ય કૌસ્તૂભમાંથી નિચલા
દાખલા મળે છે:—

“ સુવાળી વાલી’ઓ, નરમ નરમાથી અલિહિસે;
પ્રમાણી માનીતી, મન અધિક મોશુ મુજ વિશે. ”

+ + +

હોંસડી પે’રાવોછો હેત તજને, હોંસથી કરવા બેઠાસ જોને,
બેનો ન રાસ મળતી કદાપી આવે, કો’વાયકદમાં કંગાળ બેરે.
એમાં મધ્યમાંથી હરફોના લોપ થયા છે. પેહરાવો-વાહુ-
લીઓ—કોહવાય એ શબ્દોમાંથી હુ હરફ લોપ થઈ અદર્શન થયું
છે. અંગ્રેજીમાં એવા ધણાજ દાખલા દીક્ષમાં આવે છે:—
“ ‘Tis not enough when swarming faults are writ’
That here and there are scatter’d sparks of wit;
એમાં પણ ‘Tis શબ્દમાં પેહેલો હરફ લોપ થયો છે: Writ શબ્દમાં
છેલ્લા હરફોનો લોપ થયો છે; અને Scatter’d શબ્દમાં મધ્યના
હરફોનું અદર્શન થયું છે. એવા દાખલાતો સેકડે છે. પણ તે નહિ-
સખાવતાં આગળ ચાલે.

૨૧ મો શબ્દાંતરાલકાર:—એમાં શબ્દોનો અંતર રાખી એક
શબ્દનો બીજાની જગોએ અને બીજાને બીજાની જગોએ, એમ ફેર
બદલી શબ્દો મુક્યાનો અલંકાર. એને અંગ્રેજીમાં Hyperbaton
કહે છે. કાવ્યની રચનાજ ખુદ શબ્દાંતરાલકારને આભારી છે. એ
અલંકાર ન વાપરે તો કાવ્યમાં રસજ પડે નહિ. એ અલંકાર ન
વાપરે તો કાવ્યનો રસ હીન સાથે બેજાપત્રી શાકર જેવો લાગે છે.

કવિતાની કાંઈપી લીટીમાં ધણુંકરીને એ અલંકાર સમાયેલો છે, માટે એનો દાખલો આપવામાં કાંઈ બારી નથી, તેથી તે દાખલા સાથે કાંઈ પીછળી ગમત બેઝાપડી દોષ એવો નિચે આપ્યો:—

“યદા સંક્ષિયતે પ્રાણો માનસચં પ્રલીયતે ।

તદા સમર સત્ત્વં ચ સમાધિરં મિધિયતે ॥

પાને.કે:—જ્યારે પ્રાણ અથવા આત્મા નાબુદ મનની અંદર સિમ થઈ જાય છે, ત્યારે અમર બાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા સપંગા સંકલ્પનું સમાધાન થાય તેનું નામ સમાધિ છે. એમાં પ્રલીયતે શબ્દની આગળ સંક્ષિયતે, તથા સમાધિર શબ્દ છેલ્લે યુક્તવાળી સાધારણ અને સામાન્ય રચના થાત, પણ કાવ્ય રસને સાર શબ્દોના અંતર પાડી દીધાથી રસ મળે છે. હિંદુસ્થાની ભાષામાં, તેને ઝમકદાર બનાવાને સાર આ અલંકાર દમચે ને પમચે વપરાય છે, જેનો નમુનો નિચે આપ્યો:—

“તાત મિત્રે પુનિ માત મિત્રે સુત, ભ્રાત મિત્રે ગજ બાજિ મિત્રે સખ,
સાજ મિત્રે મન વંછિત પાછ, લોક મિત્રે સુર લોક મિત્રે;
વિધિ લોક મિત્રે વધકુંઠકુ જાછ; સુદર ઔર મિત્રે સખહી સુખ,
સંત સમાગમ દુર્લભ બાછ. ”

એમાં તાત જેવો પ્રાસ લાવવાને, તથા મિત્રે શબ્દની “તાલ” મારવાને, તથા લોક શબ્દ ઉપર અઘાપ લેવાને, તથા “તાલ” બરાબર લાવવાની તાલ રચેલી જણાઈ આવશે. એ શબ્દાંતરાલંકાર છે. કેમકે તાલ, પ્રાસ, ને અઘાપ લાવવા શબ્દોને અલલ બદલ અંતરે મુકેલા છે. નિચલા વસંત નીચક વૃત્તમાં એ અલંકાર બહુ દીપેછે:—

“તુંલાલિલ લલકતી ખુબ મિદ વાણી,
મૂળે થઈ મલકતી સુખ માજ શાણી;
તુંના છે છલકતી ધનકે—ગીરાના,
જવાહીરથી ઝળકતી સરખી હીરાના.
સ્વાદેયિ ના ઠળકતી તુંજ દાડ પ્યારી,
ચોખ્ખાઈમાં ચળકતી શશિ જેવી સારી.
તું ઓઢણી ઠળકતી શિર ઓઢી રાખે,
હાય સુડી ખળકતી ખુબ ખંત દાખે.
વાતે વડી વળગતી નહિં કાવં વિના,

દેશે યજી સગમતી ન દિડી પ્રવિણા;
તારી પ્રિયા અર્ધંગ તિલક બુદ્ધિ જેવી.
ખાસી ખુમી ખલકમાં નયિ ક્યાંય એરી;" .

એમાં જે સખ્તો કાળ કરેલા છે, તેની રાસ રચનામાં અને તેનો દાર મુકવાને લીધે, જ્યાં ગમે ત્યાં સખ્તોનો અંતર લીધેલો જણાયે. સાધારણ યોદ્ધા અંગ્રેજી જાણનાર એ. બી. સી. શીખેલાને પણ નિયત્તા અનુપ્રાસિત્ત આગ્રહમાં સમાવવા સખ્તંતરાત્રકારથી ખબલ અને ગમત પડ્યા વિના રહેશે નહીં; એમ જાણી નિયત્તી અંગ્રેજી કવિતા ઉતારી છે, જેમાં સખ્તોના અંતર ધણી રીકમાં આવશે:—

" The thrifty that teacheth the thriving to thrive
Teach timely to traverse the thing that thou 'trive,*
Transferring thy toiling to timeliness taught,
Thus teaching thee temp'rance to temper thy
thought.

Take trusty (to trust to) that thinketh to thee,
That trustily thriftiness troweth to thee.

Then temper thy travell to tarry the tide,
This teacheth thee thriftiness, twenty times try'd
Take thankful thy talent, thank thankfully those,
That thriftily teacheth thy time to transpose
Troth twice to be terched, teach twenty times ten
This tradethou that taketh, take thrift to thee thou."

અંગ્રેજી જાણનાર વાંચકોને ચોક્કસ દરજ્જે ગમત સાથે જાન થાય, એવાજ હેતુથી હમો અંગ્રેજી બાતના મુનદા કરતા આ વિષયમાં રજુ કર્યે છે. એકની એક બાતના દાખલા આપવાથી ખીજી બાત જાણનારાઓને ગેરબનસાદ ન થતાં, યુગમતી, ખાસી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિંદુસ્થાની, અવસ્થા, ઉરદુ, ફારસી, વગેરે બાતઓના દાખલાની વાંચક વર્ગને ઇનસાફ મળે એ મૂળ હેતુ રાખ્યો છે.

સોલો સાધરે બનાવેલા એક રેખામાળી કાવ્યના રસ સાથે

*'trive 'સખ્ત Contriveને જણે બવતમાં મુકેલા છે.

વળી ઉપસા અવંકારનો રસ પણ જણાય છે.—દુરખીનના ગજસ-
રતાંનમાંથી:—

“ ખુખીએ રૂપસારે ખુખાં ગુપ્તે પુછા ચાહીએ;
એમનેગમે આરેકા જુવજુવમે પુછા ચાહીએ.
ને ગુનગતી હએ દમરે હાવપર જુવજોંકુ દેખ;
ઉડી માહીઅતકે તઈ સુમયુગસે પુછા ચાહીએ.
ખાનએ ખુખાં જાન દએ બારેદ નોગે પર પુદાંગ;
જેખુદીજી જાત જાકર મુગસે પુછા ચાહીએ.
એહવે કશગીરે સેફાહા અએશ કરતે દએ મુકાંમ;
હીંદી લજગકે તઈ કામુવમે પુછા ચાહીએ.
સોગ કેહતે હએ અમુગ ખેરે હુંજ સોદા હવા;
કુહ એવાજ ઈમ મરજકા કાકુવસે પુછા ચાહીએ.”

યાને કે—‘માથુમના ગાલની ખુખી પુછવી હોય, તો ગોલાખને
પુછવી જોઈએ. અને આશકો કેવા એન કે આરાંમ વિનાના થઈ જાએ
છે, તેની હકીકત જુલજુલને પુછવી જોઈએ હમારા અશકત હાલ
ઉપર હમારી માથુકના કાખાં જુવજોં નોપાથી ને કાંઈ ગુનરે છે,
તેની હકીકત જાણવી હોય તો રામજુલ નામના કુલથી જાણવી
જોઈએ. હંમેશાં શરાખ પીનારાઓ ઉપર માથુકો હશે છે, તે સમવાર
છે, પણ જોં બેદારીની વાત પુછવી હોય તો શરાખને પુછવી
જોઈએ. કાશમીર અને ઇમરુદ્દાન સેહેરાના રહીશો દરહંમેશ ખુશ
ખુશાવી કરે છે, પણ હિંદુસ્થાનના મુલકની મજા પુછવી હોય તો
કાબુલી લોકોને પુછવી જોઈએ. સોકા કહે છે કે અમુક ખેરે
ગમગીન સોદા થયો, યાને દેવનો થયો; પણ એ મરજનો જે
કાઈ ઇવાજ જાણવો હોય તો માથુકના બાલના ચોટલાને
પુછવો જોઈએ.

એ પ્રમાણે આ અવંકારના દાખલાનો હજારો હજાર રજૂ
કરી શકાય એવા છે, પણ તે વાપરનારાગી કવિઓજ હોય છે. કવિતાને
નામે કવિતા જોડી, અને એકમાર્ગી કવિઓને આજ સમાકાસે બેવ-
કુદો મારે તો નિયતી સરડીશીક્ટ બસ છે —

“ક્લિચિત કવિતા કવિત સુનાવે ।

કુંહલિયા અરુ અરિલ દનાયે ॥

કેચિત્ત્વં સ્વર્ગ્યા જોરે ।

જહાં તહાંકે અદાર ચોરે ॥ ”

શીરદોશી તુમીએ માદનામામા એક મલો! જનમ શર્યાતરા વાપરેતો છે -

“ યુ બિનંદગા આશરીન દેરા, નખીની મરજ દો બીનદરા ”

યાને — ધંધરને શોભ બોવથી જોનારાઓને જ્યારે તે સાહેબ દેખાયો નથી, તો પછી અએ આદમ ! તે માફગરે જોરા માર તારી બને આપોતે ઇત્ત દાવ આપે છે ? એમા છીનંદગાંથી નખીની શબ્દ, અંતરે આ-નો છે, નેમજ વળી તે વચ્ચે વચ્ચામા મુકાર્ધ જાહેરે જુદો અર્થ પશુ બતાવે છે વળી છીનંદગાં એટલે જોનારા આદમીની મીશાનનો શબ્દ છીનંદગા યાને જોનારી આખોતી સાથે જોજીને અનંકારની મજા લીધી છે. વળી કસિદામ તુનલી કહે છે કે. —

“ તુનલી છસકે મુખસે, ધોખે નીકસે રોમ;

ઉસકે પાઉકી મોજડી, મેરે તનમ ચામ ” V

એમા ખરેખર તો છે-ની લીધી એરી જોખએ કે, “ મારા શરિ-
શના ચામડાનો તેને વાસ્તે જોડા શીરાકુ, ” તેને બદલે શર્યાતરા અવંકાર વપરાધને, “ તેના પગનો જોડા, તે મારા બદનનુ ચામકું ” એમ જોડવાયનુ જણાય છે વાહ ! કેવો સરસ રસ કસ કાવ્ય રસ ખરાવે છે ! વળી ગોપાગદાસ એક અતેકઅર્થી વાપરે છે —

“ મે કલો ગોપાન બજ, મેં ન કલો ગોપાગ, |

મે ન કલો ત્યુ તેને કીયો ક્યુ ન પડે જાનત.” |

યાને — મેં તો ગોપાળને યાને ધંધરને બલ્વા કહ્યું, મેં એમ નહીં કહ્યું કે ગોપાનદામ બક્તને બજ ! મેં તેમ નથી કહ્યું તેમ કહ્યું તો મુશકેલીમા નહીં આવી જાઉ ? એમા “ તેને કીયો ” શબ્દના અતરને લીધે એ અવકાર જૂદી જૂદી ગમત આપે છે કમકે તે કવિ કહે ઉકે, ગોપાલ મને જે બના-યો છે, તે તેલો બના-યો છે. વળી ખીજો શર્યાતરા એવો છે કે, ગોપાળને યાને ખુદને બજ, એમ મેં કહ્યું છે, કદાં ખોદાવાનાએ અભિમાનથી મે કરીને નથી કહ્યું ! વળી તું કરીને ધણાજ દસલ જેવો તું કરો કુ નથી બોલ્યો, એતો તે સાહેબેજ પોતાની લાલચી બતાવા પોતાને તું કરેલો છે, બાવીકું જે તે સાહેબને અભિમાન અને તોછઘાઈથી તું કરીને તું કરાયા કહ્યું, તો મુશકેલીમા નહીં આવી જાઉ ?

દર્શાવવાનો અનંકાર એ અવકારને દારથી ભાષામાં મખાલગત અથવા ઇતરૂ કહે છે, અને તેમાં શદસમાતમયો વર્ણવાને “ જુ મવાયગન ” કહે છે એ અનમરો અર્થેષ્ઠમા IIyporbole કહે છે જેમકે, લગ્ન યાવના લોલીની નદિ નહેા લાગી, અને મુઝાના પાકાડો થઈ ગયા । એ અનકાર કાવ્યમને જડુ શોભા આપે છે. એ અનંકાર તો શીરદોશી સાવગ્નો માનીનો છે.

શીરદોશીનું શાદનામું તો અતિશયોક્તિમાં કાઢને પોહોંચી શકતું નથી તેમાં ઈસ્તમ અને અક્રાવીઆમની લગાઈનું બ્યાન લખતાં લખે છે કે—

“ એ સુમમે સતુરાન દર અંન પેહન દસ્ત,
જમીન શીરા શુદે આસમાન મરત દસ્ત.
દરે રફનો બર રફત રજે નવઈ,
બ માલી નમે ખુને જરમાહ એરફ. ”

પાને—ને બોલવા મેદાનમાં પોડાની ખડીઓથી જમીન છ ઘણ ગાંધ, અને આમમાન આઠ ઘણ ગયાં. અને લગાઈને વિવસે લોલી એટ-લુ બધું રેડાયું કે તેનો પમરાત છેક દરિયાની ગાંધીઓ સુધી પોહોંચ્યો, અને પુણ ઉડી તે છેક અંદ સુધી પુગી । ।.૦.૦ એની સમજણ એરી છે કે, ઘણાં ઝોવમાંઓનો અભિપ્રાય છે કે, આ ધરતી ઉપર અકેક પછી ૭ પડો છે ખાક—પાણી—ધાતુ ત્રિગેરના તેમાંનું પહેલું પડ જે ખાકનું છે, તે પડ ઈસ્તમ પહેરાનના લયકરના પોડાઓથી ખજુ-ઈ બોદાઈને પુણ ઘણ આકાશ ઉપર ઉડી ગયું અને એ આકાશના પણ ૭ તમકકા વિદાનો ગણે છે. તેમાં જમીન ઉપરથી ઉડેલું પુખાડું એક પડ અથવા આસમાન મધ જઈ, ૭ આમમાનના ટ કરી દીધા, અને જમીનના પડમાંથી એક ઝોણું ઘસાથી ૬ જ ઘઈ ગયા । । પછી કહે છે કે એ જગમાં જે લોલી રેડાયું તે એટલું બધું દગુકે, પાતાગમાં બસા માછલાનું રેડાણ છે ત્યાં સુધી તેનો પમરાત ગયો, અને લગાઈથી જે જગમની પુણ ઉડી તે અંદમાંસુધી કેને જઈ પુગી । ।

આ અવકારની ખુગી જે સમજે તેજ સમજે છું સુદર અવકાર છે ।

કાવ્યમાજ એ અવકાર ધણે દીપે છે કહિં પ્રેમાનંદે નગાખ્યા-નમાં દમીપતીનું વર્ણન આપતાં નિચે પ્રમાણે અનિરોધકિત કરી છે.

“ દમપતીનો ચેરવો રેખી અતી સોદામ.

આભિમાન મૂકી લજ્જા આણી, પાતાળ પેઠો નામ.
 બીમક સુતાનું વદન સુધાકર, દેખીને શોભાય;
 ચંદ્રમાતો ધીણુ પામી, આમમાં સંતાપ.
 સુટી કરતાં બ્રહ્માગ્રએ, બચું તેજનું જાત;
 તે તેજનું પ્રજા પતિએ ધણું, દમયંતીનું માત.
 તેમાંથી કાંઈ શેષ વાધ્યું, ઘડતાં ખરો ખડિયો;
 બ્રહ્માએ એકહું કરીને તેનો ચંદ્રમા ધડિયો,
 નળ કહે નારદને, એ વખાણુ ભાવન પહોનો;
 દમયંતિ હમણાં અરતરી, ચંદ્ર પેહેલો ન હોતો.”

એમાં દમયંતીનો નાગના જેવો ગુડેલો ચોટલો જોષ લાગીને પાતાળનો નામ બરાબ મયો । વળી તેણીનું વદન જોષને સુરજ પોતે તો પ્રકાશે છે ।। ચંદ્ર તો તેણીની ખુબસુરતી જોષ હારી ખાઈ જમ આકાશમાં ચીખાઈ જાય છે ।।। વળી કશ્વરે જેટલું તેજ બતાવ્યું છે, તે સપજું તેજ દમયંતીમાંજ છે, પણ કાંઈ બાકી વધેલા ખેરામાંથી ચંદ્રને બનાવેલો છે; વળી તેટલુંજ બસ નહીં હોય તેમ પેહેલાં ચંદ્રતો દમયંતીજ હતી. અને ચંદ્ર તો દમયંતીની પછી જન્મેલો કહેવાને બાકી રાખવામાં આવ્યાથી નવે તોણો કયો છે ।।

નીચલા અધ્યાત્મિકચોક્તિના જીવાણે કે તેને અતિસ્થોક્તિમાં શા-
 ખાનો તો ત્યાં પણ દીપશે, અને અધ્યાત્મિકચોક્તિમાં અતિસ્થોક્તિના
 બેલાગથી પણ બચાશે.

[illegible]

અર્થ:—મારે નરીજ એવું છે, કે જે દેવદાસ દરિયા
આગળ જાઉં, તો દરિયામાં પાણી રોયું નહીં તે દેવદાસ દરિયા
મુકાસટ થઈ જાય છે । જે દેવદાસ દરિયા એવો
મેળવવા ને જુદું જાઉં, તો તેજ આટલું જ રહેશે
જે ગયસો મળી આવે । એક પાણી જેવું છે
જેના સેવા જાઉં, તો પથરાળી જેવું છે ।

કામની પાસે કંઈ માંગણી કરતા હું જાઉં છું, તો તે એકદમ બેહેરા-
જ થઈ જાય ! અને આરખ્યાં ઘોડા ઉપર અચારી બીડતા હું જો
કરું, તો ગધેડાં જેવાં તેના પગલાં યદ્યપ્ય છે પણ એ સર્વ છતાં
હું પરમેશ્વરનો પાડ માનું છું કે, રખેને એથી ખરાબ મારું
નથીય થઈ પડે !!

“ નવમ યક લેહડે અઝ માટે તો ખામુશ :

હરામોરી શુદેહ અઝ દેલ હરામુશ ”

યાને:—એક પગ પણ, એ દીવજનન ! હું તને યાદ કરવાને
ચુક્યો નથી. તે એટલે સુધી કે “ ભુલકણાપાતું ” પણ ખામું દિલ-
માંથી ભુલાઈ ગયું છે. કેટલી બધી અતિશયોક્તિ ! તેથી વધારે
વળી ખીછ છે:—

“ સુનાં તીરેહ ગેતી કે અઝ લખે ખરશ ;

એ બાસ તીરગી રેહ નજુરદી બગુશ. ”

અર્થ:—અધાર એટલું બધું હતું, કે હોડમાંથી જે પોકાર ની-
કળતો તે પોકારને પુષ્કળ અધારાને લીધે, કાંન આગળ જવાનો રસ્તો
પણ માસમ પડતો નહતો.

એટલી અતિશયોક્તિકા બસ ન હોય તેમ વળી જણાવે છે કે :

“ દમયંતીના અધર દેખી, પેટ વેધ્યું પ્રવાગિ ;

એ કામનીતો કંઠ સાંભળી, કાદિયા થઈ કાળી.

રસના વાણી સાંભળી, સરસ્વતીને આગ્યો વેરામ ;

કુંવારી પોતે રહી, સંસાર કીધો ત્યાગ.

કાંત દેખી દાહમ દાદ્યું, કપોત સંતાડે મહોતે ;

તે નાહ કરતો ફરે વનમાં, કહે કુખ કહું કુંકાને.

દમયંતીના કુચ દેખી, હાથે, કુંજર કુંજર કુંજ ;

તે કીડતાં આસતાં હાથી, માથે ધાવે ધુજ.

હરત કમળથી કમળ દાયું, જળમાં કીધું પર ;

દમયંતીનું ઉદર દેખી, સુકાનું સરોવર.

સરોવર સુકાનું સાંભળી, નગરાય મનમાં રંજ્યા ;

દમયંતીની જાણ દેખી, કેળ રહી કાકરંજા. ”

એમાં પણ તેનો કંઠ સાંભળીને કાવચ કાળી થઈ ગયો !
સરસ્વતી વિદ્યાએ વેરામ લીધો ! કાંત જોઈને તો દાહમ ફાટી ગયું !
તેણીનું પેટ જોઈને નો સરોવર સુકાનું ગયું ! વગેરે દરેક લીટિમાં

અતિસ્થોકિત કરી છે.

મી. કુડાએ જામા કરેલા અતિસ્થોકિતના દાખલા ઉતાર્યો:—

" બખ્તમ જાગર તલાશીએ શબ્દાએ ગમ કુનદ;

યક રોએ ખુશ જાગરદુમે આલમ નમી રસદ. " (મુદલાં નામ)

યાને:—જે સતો મેં ગમખાશીમાં ગુમરી છે તે સનોનો બદલો-

જાને મને મારું નશીબ આવે, તો દુન્યામાં આદમીને માટે એક પણ દહાડો ખુશી ખુશીનો રહે નહીં. એટલો બધો ગમ મેં ખાધો છે, કે તેના બદલામાં ખુશાલીના દહાડા જેટલા બધા મને બખ્તશવા જેમએ, તેટલા આપવામાં આવે તો, એક દહાડો પણ કાઢીને વારતે ખુશીનો રહે નહીં !

" અઝ દેલે મન મર ને દરદમ આતશી બરખાસ્તી;

હામે અશમે મન જેહાંની સર બસર દરખાસ્તી. "

(શાહ કબુલ જામે)

યાને:—જે મારાં દિલમાંથી આતશનો સોલ્લો બહાર આવ્યા

કરે છે તે જો નહીં આવે તો, મારી આંખમાંથી ટપકતાં આંસુઓથી કરીને આખી દુન્યાં એક દરિયાવ જની જતો. અર્થાત મારુકની જુદાઇમાં જેટલાં બધાં તો હું આંસુ પાકું છું, કે દીલમાંનો અગ્નિ તે પાણીને સુકવી નાંખે નહીં, તો દુન્યાં દરિયાવ જની જાય.

" હઝાર બાર બશુર્કઅમ દેહન બમસ્કેઝા જોલાબ,

હનુઝ નામે તો જોહૂતન કમાલે ખીઅદખીસ્ત. " (હાફેઝ)

યાને:—હજાર વાર હું મારું મોહું કસ્ટુરી અને ગુલાબજળથી

ઘોળું છું, તોપણ તારું નામ લેવું એ મોહામાં મોટી બેઅદખી છે. યાને આ પાપી મોહું તારું નામ લેવાની બેઅદખી કદિ કરી શકનાર નથી.

વળી કહે છે કે:—

" જોધ જિમક સુતાની કટી, સિંદની જાત વનમાં ધટી,

દંસને પણ ચમ ચટપટી, ચાવ ઝોરીની આગળ મટી;

રામા અંગની રોમાવળી, વનસ્પતિ દવે મરે છે બળી,

તેના વજ્ર રણાં જળ દળી, દેખી આમમાં પેસે વીજળી;

પગ પાનીથી હાવો અળતો, રહે અળળાને પાએ લળતો;

નેપુરનો નાદ સાંભળતો, રહે મોંઘવેનો સાથ બળતો;

વરણથી ચપક નવ જાળિયો, માટે મધુકરે તેને તાળિયો;

એવું રૂપ બ્રહ્માએ સર્જિયું, બીજું કંઈ નથી નિર્મલિયું.”

એમાં પણ દમયંતીની કમર જોડેને જંમલમાંથી સિંદૂ મળી ગયા. તેમજ તેણીની ચોથા કુમકતી જોઈ હંસનેથી ચટપટ થઈ. તેના પોશાકનો ચમકારા જાણી શકે જોડેને વિચળી પણ સંતાપ જોડી. બન્ને સદરામત કીધી છે. શીરોશી તુરણી સાદનામાં રૂશમ પેહેવ-
વાનના રમસ નામના જંમ-જેવ ઘોડા વિશે લખનાં એક જોત લખેએ, તેમાં એવી અતિશયોક્તિ કરે છે, તે રખમની આંખ એટલી બધીતો તિસણુ હતી, કે કાળી આધારી રાને-મધ્યરાત્રે બાર માંડ ઉપરના કાળા મર્કતના કાળા પથરા ઉપર પડેલા એક તમામ કાળા બાકને તે સેહે-લાઇથી જોઈ ચકતો હતો. વળી શેવકે એક લખાણમાં જણાવ્યું છે કે, મુરદાની ત્યાગણ બાકુતી રડનારીઓ એવીતો કળ બાકને રડતી હતી, કે ખંદર આંકે ઉપર લડનાં લશ્કરમાં તોપ ફાડનારા કેવળ બેઢેરા તોપચીનાં કાનમાં પણ તે રડનારીઓના રડના આવાજ ધોંધાટ કરી રહેતા હતા. એ ખરેખરી અતિશયોક્તિકા છે.

“ હસ્ત શીરો હઝરતે કાઝી જમાવા બી ગઝાફ,
સુખરૂ ખુરપદ નેહાલી સુ બપુરન ઉદ્ધતદ લેહાફ.”

(સેખ મહમદ ખાતુન)

યાને:—અતિશયોક્તિ કર્યા વગર કલો તો પવિત્ર કાશ જમાનાની કાલી એવી છે, જે તેઓ અબર પડીને સુએનો નીમે બીજાણુ જોવી તે થઈ પડે છે, અને ચતો સુએ છે ત્યારે ધાખણી એકાદા બરાબર શાપ છે. એવી અંખવર કાલી છે.

“ અજલ રેહ બર સરખ નવ સાંનદ આવરદન સખે હેજરાન,
સુનાં કહ કહે આદમ ખાને તારીકરો રોઝનહમ ”

(હયરાની કબી)

યાને:—મારી માશુક સામે થયેલી જુદાઈની રાતે મારી હાથ અફરોશના કુંઝાડાથી મારું ઘર અને બારી બારણાં એટલાં બધાં તો ભરાઈ ગયાં, કે અધાર થવાથી મોહતને પણ મારા ઘરમા આવવાનો રસ્તો સુખ પડતો નથી. એટલે મોહતતો ગમે એવી જગ્યાએ મમે તેમ કરીને જાય, પણ મારા ઘરમા તો, હાથઅફરોશના કુંઝાડાને કીધે, તેને રસ્તોજ સુખતો નથી.

“ હરફ આલમ કીમતે ખુદ ગોફતેઈ,
તમે બાલા કુન કે અરસાની હુઝ.”

ઓ માણક ! તું કહેછેકે તારી કામંત આ અને પેલી બન્ને દુન્યાં જોઈ છે. પણ હુંનો કહુંછુંકે તારા નીરખમાં ધાને કામંતમાં હમુ વધારો કર, કેમકે તોપણ તુતો મળવી મોઢી છે ।। વળી કવિ અનવરી કહે છે કે:—

“ અમે ખાજેહ દરાઝીત રસીદરત બંનઈ,
કહ એહલે સમાનાત જશુયત બેરસદ સૌત;
ગર ઉમે તુ ચું કદે તુ છુની બ દરાઝી,
તુ ઝીન્દેહ બેમાન્દીઓ બેમુદાઈ મલક અલ મેત.”

ઓ ખાજેહ ! તારું કદ એટલું તો લાંબું છે કે, આકારો, દુન્યાંમાં આસતી જોડતેગો પણ તું સમજી શકે છે. જોઈલું લાંબુ તારું કદ છે, એટલી લાંબી જો તારી જીંદગી હોત, તો તું વમરાળ કરતાં પણ વધારે વખત જીવેતો રહેતો

વળી શાયરા નૂરજોહાને નીચે પ્રમાણે પોતાની અતિશયોક્તિ કરેલી છે.

“ નૂરજોહાંન અમરગે બ સુરતે કન અરસત;

દરે સુકે મગ્દાને આ યેરફતાન અગત.”

નૂરજોહાંન જોકે સુરતમાનો ઓરત છે, પરંતુ મરેહોની સફા તો વાધને માંરનારી છે ! તેજ માફક નૂરજોહાને પોતાનો જોહાંગી-રની, એક ખેલવત વખતે આ અલંકારમાં તારીફ કરી છે:—

“ અમ હેખતે શાહેજોહાંન લરઝ જમીનો આસમાન,

અંશુસ્તે હેરત દર દેહાન નીમે દરૂન નીમે બેરૂન.”

ધાને કે:—પાદશાહના ધાકથી આમમાનખી કાંપે છે, અને જમીન પણ ધ્રુજે છે. હેરતની આંગલી અરધી અંદર અને અરધી બાહાર છે તો કાં નહીં જમીન ને આસમાન ધ્રુજી મરેવ * એમાં એક તો અતિશયોક્તિકા થઈ છે, ને વળી બેઉ જીટીમાં પ્રાસિકા વપરાયેલ છે, તે કાળા હરફો બતાવી દેશે. તુલસીદાસનો એક શૂદ્ધ આ અલંકારમાં વપરાયેલો છે:—

“ એક ઘડી, આધી ઘડી, આધીમે પણ આધ;

તુપરી સંગત સાધકી, દટે પ્રીટી અપરાધ.”

* આ લાઇનો બેઠી છે, પણ તેની સમજણ આપી શકાતી નથી. પણ માત્ર અલંકાર સમજવા સાર આ જોડીઓ લેવી પડી છે.

એમાં એક ધડી, અથવા એક અરધી ધડી, અથવા તો તેથીને પણ અરધી ધડી જે સાધુ સંગત કરે તો એક કરેલ ગુન્દા કપાઈ જાય ! ! એટલી બધી અતિરથોક્તિ કરેલી છે. જાણી એ અસંકારમાં એકની પાછળ બીજો ઉતરે, અને બીજાની પાછળ ત્રીજો ઉતરે એવો એક સમાધાન નિમારાસકાર પણ સમાવેલો છે.

ફારસી બાણમાં એ અસંકારના પણ બાગો કરેલા છે. અને મુળ અસંકારને “ મજાલગે ” કહે છે. તે પણ નીચે પ્રમાણે:—

૧—તળલીમ. જ્યારે અતિરથોક્તિ તો હોય, પણ ફારસી પૂર્વક અને અનુભવ સિદ્ધ દોષ ત્યારે તેને “ તળલીમ ” કહે છે: જેમકે:

“ બીનમ મુ બા રકીજ રોઝી નયસ્તેહ તનહા;

આઝ ફેકરે આન નઆવદ ખાળમ બદીદેહ શખહા.”

અર્થ:—એક દહાડો મેં તુને યોડેસ્વારની સાથે એકત્રે બેઠેલા દોઢા, તેની ધાસ્તીને લીધે રાતે મને હાથ નહીં આવી.

ઉરદુ સાપરો આ અસંકારમાં કેવા કાબેલ છે તેનો એક દાખલો:—

“ રોતે રોતે જાન જાંવંગી ફરાકે પારમે,

આંસકકા હરીઆ મેરા મુરદ બહા લે જાએમા.”

અર્થ:—મારા ખાસાની જુલાઈમાં રડતાં રડતાં મારો જીવ નીકળી જશે, અને તે રડવાના આંસથી જે હરીઆવ થઈ જશે, તેમાં મારું મુરદું તથાઈ જશે.

નીચલી કુમરી કાવ્ય રસમાં આ અસંકારને દીપાવનારી છે:—

“ આગનમે મત સોયરી સજની, મે ન કહું તુમે કોન કહેગો.

મૈને સુના એક જોશીકે મુખરી, કે અંદકે આજ ધરથ લગેગો;

અદ્ર સરીખેહે બદન તેહારો, અંદકે છેડકે તોએ લગેગો.”

કહે છે કે, આ ખારી તું બહાર આંગણમાં ના સુઈ જા, કેમકે આજે અદ્રમદથ છે, અને તું ચાંદના જેવી છે, તેથી અહુબૂ પોતે ચાંદો જાણીને તુંને લાગી જશે !

સુંદરદાસ કવિએ આ અસંકાર ઉપર એક ધણુંજ સાંધું પણ મમતભર્યું કવેત જોડ્યું છે, તેમાંથી સુટીને યોડીકે સતરો અત્રે દાંડા લાઈએ; તો જોકે આત્મચાનના અને જહારસના અભ્યાષિઓને માટે એ કાંઈ અતિરથોક્તિતો નથીજ પણ ખરી બાબત છે.

“ અંખા તીન લોકકો દેલે, બહિરાં મુને બહુ વિચિનાવ;

નકટા ત્રાસ કમલકી લેવે, ગુંગા કરે નહુ સંવાદ.
 ઠુંઠા પકરિ ઝઠાવે પર્વત, પંગુલ કરે નૃત્ય અલ્હાદ.
 કુંદરકો કીરી મિલિ બેઠી, સિંહહી સ્વાય અચાનો સ્થાલ;
 મછરી અગ્નિ માંહિ મુલ પાયો, જલને દ્રુતી બહુત વેહાલ.
 પંગુ ચઢયો પર્વતકે ડપર, મૃતફલી દેલી ડરાનો કાલ.
 ઘુંઘિમાંહિ સમુદ્ર સમાનો ! રાઈમાંહિ સમાનો મેર !!
 પાની માંહિ તુંબિકા ટૂંચી ! પાહન તરતન લાગી વેર !!
 મછરી મગલાકો ગહે! સ્વાયો, મૂપા સ્વાયો કારો સાપ ।
 ઘુવે પકરી ચિલારી સ્વાઈ ! તાકે મુવે ગયો સંતાપ !

એ સિવાય બીજી દશ ઘણી સગરો છે, પણ જમા દુક નેથી
 કુકુ કરવું જામ પડે છે. ઉપા અપંગરને મુલ સંકારમાં પણ મુંઠી
 ધકાય એમ છે. હજારે જરથેસ્ત્રની તારીખમાં એક એપમાએ એકે-
 મા દારથી એનો આ અલંગરનો ખરો ખ્યાલ પેદા કરે છે;

કુખ દાનમ બનઆતે જી સખુન ગોધત,
 નદાનમ નાઆતે જી સર તા બપુગોધત.
 અગર કીરતાસ ગરદદ બર્ગે અસખર,
 અગર મર્દદ મુરકકળ આમે અબહાર;
 અગર મર્દદ હસમ શુરમે નએરતાં,
 શવદ કાતેખ બદુનાં શુરમે ઇનસાં.
 નવીસદ નઆતે જી તા રમે મહઆદ,
 અજાં રમે કે મસનેદ ખરક હબદ.
 હિ સદ મક ના નવીરને વરમે જિનાં,
 કે નાવદ દર મખુનહાએ મખુ દા.

અર્થ:—પેગંજરાંન પેગખરની શ્રુતિમાં હું શું રાખ્દે? ઉગારી
 શકું? કારણ કે પ્રારંભથી તે અંતરથી મારાથી તેની તારીખમાં
 સખુન કાદવાની શકિત નથી. તમામ સહિના ઝાડોના પાદમાં અગરને
 કાગળો બની જાય, અને દુનાં ઉપરના સઘળા મમુદોના પાંછીની ગાંઠી
 બની જાય, અને કુવે આવગના મંગસોના ઝાડો તથા વાસોની કસમ
 કરવામાં આવે, અને કુવે પૃથ્વી ઉપરના માણસો લખનારાં બને, અને
 જ્યારથી દુના પેદા થઈ અને આદમજન જ્યારથી પેદા થયું ત્યારથી

તે રાજી શરવાળેજ સૂધી, યાને દુન્યાંની આખેરી સૂધી તે બંરહક પે-
મંબરની તોરીક અને વખાણ જારી રાખને, તોપણ તેની તોરીકના
૧૦૦ હીસ્સામાંથી એક હીસ્સોની પૂરો થયલો સમજવો નાં!!! આતો
અતિશયોક્તિનો અંતજ આવ્યો છે.

નજરાજની ખુબસુરતી વર્ણવતાં નિચે રમુજ અલંકાર વપરાયો છે:—

અમો કોટિક નારી નરખી, નયિ નજને પરજુવા સરખી.

એકવાર છઠ્ઠાએ શું કયું, સકળ તેજનું પાવજ બયું.

તે તેજનો ધડયો નજરાય, રજ વાધિ પાત્રને માંય.

તેની એક થપોલિ હવી, તેનો આકાશે કીધો રવી.

સાંજે વહાણે નજ નિસરે, તેજવંત તે વનમાં ફરે.

સુર્ય બિહિનો જાંખી કાઢે કાર, સાંજે વહાણે ઠાઢે પહોર.

ધરમાં અટ્ટહ થાય રાજન, ત્યારે નિથલ તપે મધ્યાન.

એટલા ઉપરથી એમ તો સિદ્ધ થાય છેકે, આગળા દિંદુ કવિએ

કાવ્યરસમાં પૂર્વિણ હતા, પરંતુ ખુબસુરતા એસો માટે તેઓ પાછલ

રહ્યા હતા. ગૂજરાતી કાવ્યરસ કેવું ઉત્તમ છે, તેનો ખ્યાલ થવા માત્ર

નિચથી હીટી આપી આગળ ચલો.

“ વણ અપરાધે વિપરિત કીધું, દીધું કારણ દુઃખજી;

સાત સમુદરે ન જાવ સામતા, ધોનાં મારં મુખજી. ”

એમાં કહે છે, કે દુઃખ એવું લાગ્યું, કે તેથી મારી ને એ આ-
ખરનો કાળાસ મારાં મોં ઉપર ફરી રહ્યો, તે તો સાત સમુદ્રથી વણ
ધોવાય એવો નથી.

એ પ્રમાણે અતિશયોક્તિનો અલંકાર આગળા કવિએ
હીપાવી ગયા છે.

વળી અસાદી સાયર કહેછે:—

“ સુનાન દારમ ધન રાજરા રોઝો રખ;

કે બા જાનજીઅદ ગર બર આપદ એ લખ. ”

યાને; રાત દહાડો હું મારો બેદ બરખ એવી રીતે તો રાંખું
હું કે, મારા પ્રાણની સાથેજ તું ખાડેર આગરો, યાને કે જ્યાં સૂઈ હતું
જ્યોતો હું ત્યાં સૂઈ રો રો બેદ જુલસેજ નહીં. હવે એ બનવા જોઈ
છે, તોપણ અતિશયોક્તિ છે.

૨:—એમરાક: એમાં અતિશયોક્તિ તો હોય, પરંતુ તે બનવા જોઈ
હરતાં સંબંધિત માત્ર કહી શકાય; નેમકે:—

“ દર રાત્રે હજાર હર ચંદ્ર ખીલે દેહી શરાખમ;
દુર અઝ તો રાખ નળાયદ અસલન બેદીદેહ ખાખમ. ”

યાને:—હીબરીની રાતે (નાહાશ ભાગની રાતે) જેટલોખી
દાર મને તું આપે, તોપણ તારા વગર રાતે મને કવચિતજ
હવે આવે છે.

વળી “ જોરહી ” શાયર કહે છેકે:—

“ મારા બકામે ખીશ બેદીદેહ દેલસ બેસોખત;
દુશ્મન કે હીચગાહ મળાદા બકામે મા. ”

પેદેહી સતરમાં કહે છેકે; દુશ્મને પોતાની ઈચ્છા મુજબના મુશ-
કેહીમાં આવેલા હમોને જોયા, અને તે દિલગીર થયો. જ્યારે એક
દુશ્મન પોતાના શત્રુને મુશકેવીમાં આવેલો જોય, ત્યારે દિલગીર થાય એ
અશક્ય છે. તે ધણે ભાગે અસંભવિક છે. પરંતુ અહીં આં તો કવિની
કહેવાની મતલબ એવી છે કે “ હમે એટલું બધું તો દુઃખ ખમ્યું,
કે દુશ્મન વડીક આજુરદે થવા લાગો.

એ અક્રમને અનુકુલ લાગે છે, તોપણ અતિશયોક્તિ છે. વળી
શાયર હાફિઝ કહે છેકે —

“ એ મન આતશ નેહુફતે કે દર સીનેએ મન અરત;
ખુરશીદ સોઅલે ઇરત કે દર આસમાન ગીરફત. ”

અર્થ.—મારાં દીલમાં જે આતશ છુપાયેલો છે તે આતશનો સોલો
સુરજ છે; કે જે આસમાન ઉપર છે.

૩—મલકએ: જ્યારે અતિશયોક્તિ તદ્દન એવીજ રીતે વપરાય
હોય, કે તે પ્રમાણે જની શકેજ નહીં, ત્યારે એ અસહ્ય આવે છે.
એને ગૂજરાતીમાં અસંભવાશંકાર પથ્ય કહેલો છે. જેમકે:—દીરદોશી
લખે છે કે,

“ શવદ કાહે આહન ચુ દરિયાએ આખ;

અમર બેશનવદ નામે અફરાશીઆખ. ”

યાને કે, જ્યારે અફરાશીઆખનું નામ સાંભળવામાં આવે,
કે લોખંડનો પાટાઃ પણ દરિયાના પાણી જેવો થઈ જાય ! !

“ એ તો મીઆંબમની સરેહ, ” એમ બોલવાનો આપણા
લોકોમાં એક રવંચો પડી ગયો છે, અને તે કેટલો બધો દુખદુ છે, કે
અતિશયોક્તિનો અલંકાર તો ખરૂં પુછાવો તો ઉરદુ શાયરોજ અચ્છી
રીતે વાપરી મયા છે. તેઓએ એ અલંકાર વાપરવાનો ગોવા મનોજ

રાખ્યો છે, તેથી તે ચાપરોના રેખતાઓ દુરળીન મજલસતાનમાંથી રી-
ધી કાઢી આ ઢેકાણે, ઢેમણે પાડ્યા છે —

આદરશાહ શાયર:—

કેઆ નાજકતામે ગેત સુરમા દએ ચરમે ચારકા,

ખારે કાકુલરી કગર કયુ કર ન લચકે ખાર ખાર.

અર્થ — મારી માથુક એટલીનો નાણુક છે, કે તેની આંખમાં જે
સુરમે આગ્નેસોડે તેની તેણીને તો બારી લાગે છે ! ખાટે તેનો જે
શુધેતો એટલો છે, તેના બારથી તેણીની કમર, પારવાર લખકંપા કા
નહી કરમે !

કેટલીબધી અતિરયોગિન !

મીર શાયર:—

દેખ મેરા રોના ઉમને દસ દીઆ, બકે અમજી અલ ખારાં યમ રહા;
મેરે રોનેજી હકીકત અસમે થી, એક મુદત તક વેા કાગજ નમ રહા.

પાત્રે કે — મરે રડયું જોઈને મારી માથુકેતો બેઠીકરીથી હતી
દીકુ, તોળેકે ગરી ઉપરથી થીજી અગતવા લાગી, અને વરસતાં
વાદલા થય ચર્ષ રહ્યા. મરે રડ્યા પીના જે કાગજમા લખેલી હતી
તે કાગેજ એક દેહ અધી બીનાએણે ને બીનાએણુજ રહ્યું.

સોહા શાયર:—

આરક આપુદેહ વોહ બીસેર જખો ઉગ્રી દેખ,

લે સાગારોકું જખી પર મહે અનવાર જોકા

પાત્રે કે — જ્યારે રોશન અદ્રમાએ તેણીની બીસેર જેવી પેશાની
પરોવામા ગરક થઈ ગએલી જોઈ, ત્યારે તે બેઠેલા ચાઈને પોતાની
સાથે સવગા સોગારાએને લઈને જખીન ઉપર દુગી પડ્યો !!

નારાયણ શાયર:—

પાએ નાણુક જળ રખા ઉસને હમારી કગર પર,

પારહાએ સમે મરગર રધકે શતે હુએ

જળ સમે વારીક મેં હમ કુએ જાનાકુ ચતે,

આગે આગે જનએ મશઅન આતશી નાં હુએ

અનેકે:— જ્યારે હમારી કગર ઉપર હમારી માથુકે પોતાનો નાણુક
પગ મુક્યો, ત્યારે સમેમરમરનો પધરોળી રતા પોહોલીઆની ચીસાને
નરમ ચર્ષ ગયો ! જ્યારે અધારી રાત્રે હમે હમારી પ્યારીના મોહો-
દનામાં ગયા, ત્યારે હમારા આતશથી બરેલા પોહાર, મરાવની માથુક

હમારી આગલ ચાલવા લાગ્યા.

હસન શાયર:—ઇસ કદર રોતે હે આશકકે નેહર ચશમોકે,
નાંભેસે નાભઆ નદીસે બેહર હોતેહે.

યાનેકે:—ઓ પ્યારી ! તારો આશક એવી રીતે રો છે, કે તેનાં
આંસુઓની નેહરથી નાંભાંતું નાંભું અને નદિનો દરીઆય યધ જાએછો
હોવા શાયર:—ઇએ ન વોહ દરીઆ કે છસસે ગુજરીએ પુલ ખાંધ કર;

મોજે અસ્મે આશેકાં હે તોર પલમે પીલકે પુલ.

યાનેકે:—તે કંઈ એવો દરિઆય નથી, કે જેની ઉપરથી પુલ
ખાંધીને આપણે પેલે પાર જઈએ; કારણકે આશક લોકોની આંખમાં
ના આંસુઓના મોજા એક પલમાં તે પુલને કઠકા કરીને બાંછ નાંખે !
આખાદરણ ઉપરથી:—

"ધુન્ધો ધુવ ને મેર ડગિયો, ખજબજિયાં પાતાળ,
સાગરે મરજક મૂકી, રોહ્યા દરા દીગપાળ—૧

અષ્ટ પવંત ગળ્યા બૂમીએ, યધ સુખી વનસ્પતિ સર્વ,
જક્ષ હીનર વિદ્યાધર કાંખ્યા, અપ્સરાને ગંધર્વ—૨

ત્રેલોક્યમાં છુબાણુ વરત્યું, યાય ગર્ભનો પાત,
વાયુ રૂંધાયો વિશ્વનો, યધ કોરી છવની ધાત"—૩

શિવ અને કૃષ્ણના મુહનું વણું આપતાં આટલી બધી
સદરાગાત કરેલી છે.

"રણમાં ખરે જપોરે, પંચાગ્નિથી બળી બળી યાજી,

કહે બ્રહ્મા કયાં જાગે, ધુળ ફાફૂં ફૂં વિરામકલાં પાજી." (ન. ૬.)

એમાં વિધવાના દુઃખનું વણું અતિસ્થોક્તિમાં કરેલું છે.

"અધાર કોઠે વિરહાગ્નિ ધૂમે, ચારે ખુલ્લે વાધ કુતકં ધૂમે."

એમાં વિરહના અગ્નિના ધુમાડાથી કોઠામાં અધાર અધાર

ઘર્ષ ગયું છે, તથા તેમાં ચારે ખુલ્લે કુતકં રૂપી વાયો જમે છે.

"બહુ કાર્તિ છે સભામાં ભણીરે, દલે ગાહ શું રાજ ખૂળી ધણીરે,
સુણી નામ મોટા મરે શત્રુઓરે, સુણી નામ દેરે કરે જાચકોરે."

હે રાજ તારી કાર્તિ તો ધંદ્રે પોતાની સભામાં ગાઇ છે. હું શું
ગાઉં ? તારું નામજ સાંભળતાંવાર મોટા શત્રુઓ મરી જાય છે, અને
તેજ નામ સાંભળતાં જાચક પોતાના દીધમાં સંતોષાયા એમ સમજેછે,
દલે કવિ નર્મદાએ એ અધંકારના બીજા ત્રણ વિભૂઓ છુટા
પાડ્યા છે તે જણાવીયું:—

૧—રૂપકાતિશયોક્તિ—જ્યાં રૂપક અને અતિશયોક્તિ બન્ને હોય તેને કહે છે. જેમકે:—

“ કૃષ્ણ કમળમાંથી કહાડિ એ સખ્ત તીર,
મધુરિ અપળ ચાલી ચોકવી તે અમીર,
મધુર પુરુષ ચેતી તેજ વેળા કર્યોરે,
ધરણિ પર ધ્રુજને વેદ પીડે પડ્યોરે. ” (ન. ક.)

• કાળાં કમળમાંથી યાને કાળી આંખોમાંથી એ સખ્ત તીર કાઢતી કે તે અપળ મધુરી (સ્ત્રી) પેલા આંખોને ચોકવીને ચાલી ગઇ. એમાં આંખનું નામ ન લેતાં કમળને નમે વર્ણન છે, માટે રૂપક છે અને કટાક્ષને ઠેકાણે તીર એ અતિશયોક્તિ છે.

૨—અપલાતિશયોક્તિ—જ્યાં કારણની આગે કાર્ય જોડ્યું હોય તેને કહે છે. જેમકે:—ઉપરજ આગેવી લીડીએમાં “ મધુર પુરુષ ચેતી તેજ વેળા કર્યોરે ” એ અપલાતિશયોક્તિ છે. •

૩—અસંબંધાતિશયોક્તિ—જ્યાં કોઈ એક વસ્તુનો સંબંધ છતાં અસંબંધ વર્ણવ્યો હોય તેને કહે છે. જેમકે “ હે રાજા તું જ્યારે મોટો દાતાર છે, ત્યારે અમે કદપટ્ટને પણ માનતા નથી. ” એમાં કદપટ્ટને માનવાનો સંબંધ છતાં અસંબંધ બતાવ્યો છે. (અસંકાર વિવેક)

“ મુરવીર તે દિગ્ગત કરી તે આજ પડેપણુ નવ હારેજ. ” (ન. ક.)

એમાં ખીહીને હારવાનો સંબંધ છતાં અસંબંધ બતાવ્યો છે.

• એવા દાખલા સેંકડોની સખ્યામાં શેવકની નોંધપોડીમાં નોંધાયેલા છે, પણ તે બધાની લેખન કેમ અખાડું ? તે સર્વનીજ અગત્ય કેવી રીતે આપું ? આહા ! તે બધાની જગા નહીં કરવા માટે હું અમાનિયો છું. કેવી કેવી સરેહ છે ! કેવી કેવી અતિશયોક્તિ છે ! તેનો ખ્યાલ ઉપરના દાખલાથી યશે.

૨૩ એ અસંકાર અન્યોક્તિકા:—એનો બીજો ખોલ બ્યાજ રત્નિ અથવા બ્યાજનિંદા કરીને જોલાય છે. અન્યોક્તિ એટલે ટકોર. હોય તેથી ઉદાહરણ બોલી ટકોર કરવાનો એ અસંકાર. એ અસંકારને માટે દારશી અને આરબી બાપામાં ઘણા સખ્તો વપરાય છે; તન્ન-નકુલ-અમમત-પ્રસાદ-તસખર-તીકસત-હઝા-હઝુ-સા-મેહ-સાઆખ; વગેરે સખ્તો છે. અને ટકોર બરેલાં જોલવાને ઝુગન્ન-

અગત્યનું માનકુલનું—એરે કહે છે, અને તે “ બે ઐરોન” કરીને કહેવા છે જેને અગ્રેજીમાં Ironicly અથવા Ironical કહે છે. અને ખુબ અનંકારને Irony કહે છે જેમકે દેવ બગીચાને આપણે “ ચોખ્ખા દરવાજા ” કહે છે, આ અનંકારથી કાવ્યમાં લેખત પડે છે. સુદરદારા કહે છે કે —

“ કપડા ધોખીકો ગહિ ધોવે, માગી જપુરી ઘડે કુમાર !
સૂઈ બિચારી દર્શિદિ સીવે, સોના તાવે પકરી સુનાર ! !
લાગી સમે મિઠાઈ ખારી, મીઠો લગો એક વહ લોન !
પર્યંત ઉડે રૂઝ રિયર બેઠી, ઐસો કોઈક જાળ્યો પોન ! !
પરધન હરે કરે પર નિદા, પરતિપકો રાખે ધરમાહિ !
માસ ખાય મદિગા પુનિ પીવે, તાહી મુકિતકો સરાય નાહિ ! !
અકર્મ ગહે કર્મ સમ ત્યાગે, તાહી સગત પાપ ન સાહિ ! !
સોમી લગે સખનકો ખારો, નિલોબીકો કાહર નાહિ !
લકરીમાહી ચૂના દીયો, રોટી ઉપર તવા ચઢાઈ ! ! ! ”

એમાં અકેકથી કેનળ ઉનઠી વાત કહી છે, અને ટકાર કરી છે. કથળુગનો નિતાર આપતા કહે છે કે, ધોખીને કપડા ખુબ, કુમારને માગી ઘડે, પાપી માણસને મુકિત મળે, ચુલા ઉપર રોટી મુકી તે ઉપર તવાઈને જુને, સોવતો દરજીને શીવે ! ! એ સૌ ટકાર છે. અગ્રેજીમાં હુમેલીનના પાછા પાછપરની કવિતામાં નિચલો દાખલો ઉતમ છે —

“ A text which says, that Heaven's Gate
Ope to the Rich at as easy rate
As the needle's eye takes a camel in ! ”

યાને કે, બાઈબલનું વચન એવું છે કે, જોટલી સેહેલાઈથી સો-
પના છુટા કાનામાંથી એક ઉંટ પસાર થઈ શકે છે ! તેટલી જ સેહેલી
સુતરી રીતે પૈસાદાર આદમીને માટે સ્વર્ગનો દરવાજો ઉઘડી જાય છે ! !
નજરાજની ખુમસુરતીનું અતિશયોક્તિના અવકારમાં કરેલું વર્ણન,
જોકે એક અતિશયોક્તિજ છે, તોપણ અન્યોક્તિના વર્ગમાં જો લાગુ
પાડ્યે, તો તે કેનળજ બેહુદ ગણાયે નહીં. કેમકે નળને બદલે કોઈ
કાલા અને બદસુરત આદમી માટે નિચલી કવેત જરામરજ અન્યોક્તિ
માય છે —

“ નૈવધરાયના રૂપ આગળ, દેને થઈ ચિતાય,
રખે આપણિ સ્ત્રીયો વરે નળને, સર્વે માડી રક્ષાય

લક્ષ્મીનું મન ચત્રજાળ, બાણી, વિષ્ણુ મન વિભાસે;
 પ્રેમદાને લઈ પાણિમાં પેદા, બેદા, બેદા શેષને વાંમે.
 હીમસુતાને હર લઈ નાહા, મયા ગૂંચા માપ;
 સદમ આખ્ય ઉદે દરી, કરવા નારીની રદાપ.
 સિદ્ધિબુદ્ધિને ધીરે નહીં, રાખે મલુપનિ અરો નિશ પાસ;
 રૂપિ પત્નિને રૂપિ લઈ નાહા, જઈ રલા વનવાસ.
 પાતાળમાં લઈ પદમનીને, વસિયા વરણુ તે બૂપ;
 સ્વાહાને સાચવવા વન્દિગે, ધર્મ અઠાગિસ રૂપ.
 ચંદ્ર ને સુરજ નાદા ફરે છે, રખે વરતી નારી:
 નારદજી આગળથી ચેત્યા, મારે રલા ધ્રુવચારિ.
 હંસબાણે હો બામની એમ સઉએ સામા સંતાડી;
 નળના વધુના વાનથી, સરવે સુદિ કદ પમાડી.
 પૂરૂષને અદેખાધનું બળવું, નારીને દેહ કામ;
 અનળ પ્રગટયો સર્વને, મારે નળ ધરાબ્યુ નામ. "

એમાં અન્યોક્તિકાજ કરેલી છે, કેમકે એક આદમી જાતની
 ખુબસુરતી જોઈને દેવતા, વિષ્ણુ, હર, હંદ્ર, મધુપતિ, રૂપિ, વરણુ,
 વન્દિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, નારદમૂની, વગેરે દેવતાઓ પોતાપોતાની ક્ષીઓને
 લઈ નાથી જાય, અથવા બરાઈ ને ચીંમણ બેસે, કે રખે તેમની
 ક્ષીઓ નળ ઉપર મોહી પડે, અને નળ હરી લઈ જાય. એ
 સૌ અન્યોક્તિના રૂપમાં લાવી ચકાવ, જે કે કવિનો ઉદ્દેશ તો અતિ-
 રચોક્તિનો છે. પરંતુ " આક્રમો હેનરી " ની આદર કેનમર
 પોતાના દુશ્મન મારડીનર વીશે નીચે પ્રમાણે અન્યોક્તિ કરે છે,
 અને ખુદરતી રીતેજ તેનો ઉલટો અર્થ આપણે સમજી શકીએ:—
 " Ah, my good lord of Winchester, I thank you.
 You are always my good friend; if your will pass
 I shall find your lordship Judge and Juror,
 You are so merciful."

એમાં કેનમર પોતાના દુશ્મન મારડીનરને " વીન્ચેસ્ટરનો બસો
 અમીર " (1)—" મારો હંમેશનો બંધો દોસ્ત " (1)—" ખોદાવીંદ-જ-
 કન-જુરર " (1)—અને છેવટે " તમે એટલા બધા દયાવંત છો " (1)
 વગેરે સારા શબ્દો કહે છે; એ કેવળ અન્યોક્તિ છે. નિયમા દા-
 રણી બેતોમાં પણ અન્યોક્તિ સમાવશી છે:—

" યુરુદ્ધ શુભ ગરતે બાઝ આપદ ઝે કન્યાન ગમ મધુર,
ગીદમે એહેજાન શવ" રોઝે શુભેરતા ગમ મધુર. "

યાને કે — યુરુદ્ધ કન્યાન રોઝેરના કુવામા જાણ થયેલો છે, તે
પાછો આવશે, (1) તુ તેનો ગમ ના ખા, કેમકે ખાતરનો ટેકડો
(ઉકરડો) છે તેમાખી બાગ થાશેજ હમેશા આવી (1) નીશાની
અન્યોક્તિની હોય છે, કેમકે જે ચીજ નહી બને એવી, અને જણા-
વામા આવેલી બાબદથી ઉતરી હોય, ત્યારે એવું ચિન્હ વપરાય છે,
એના કરતા ઉત્તમ દાખશેા નિચે મુજબ છે —

"કે સેહેલ અસ્ત લાવે બદખશાન શીકસ્ત,
શીકસ્તે ન આવદ દીગર બાર બસ્ત "

અર્થ — બદખશાન નામના મુલકનું લાલ છે, તે ભાગનામા ધણું
સેહેલું છે (1) પણ પાણુ તેને સાધવા માગશે તો ખીજવાર સ-
ધાવાનું નથી. અર્થાત, દોરતી જોડવા પછી એકવાર તોડવી, અને પછી
પાછી જોડના માગે તો બનવાનું નથી આમા જોવાતું એટલું જ છે, કે
બદખશાનનું લાલ ભાગવું ધણું મુશ્કેલ છે, હતા અન્યોક્તિનો અલ કાર
દીપાવના કેવળ ઉલટું લખાયું છે હવે એક છેલ્લો પણ ઉત્તમ અગ્રેજ
દાખશેા, સીકર રાજના મોહોત માટે માર્ક એન્ટનીએ આપેલો અન્ને
આપી આગલ આલે —

" *The noble Brutus*

Hath told you Caesar was ambitious
If it were so, it were a grievous fault,
And grievously hath Caesar answer'd it
Here under leave of Brutus and the rest
(For Brutus is an honourable man,
So are they all, all honourable men),
Come I to speak in Caesar's funeral
He was my friend, faithful and just to me,
But Brutus says he was ambitious ?
And Brutus is an honourable man "

સીકરનું મોહોત આણનાર જુગસ હતો અને માર્ક એન્ટનીના
સીકર રાજ મિત્ર હતો, જેથી જુગસ ઉપર બહુજ ધિક્કાર નાખતો
હતો, તેપણુ એવી અન્યોક્તિ વાપરી છે, કે જુગસને " ધણો બક્ષો

પ્રુટસ "—“ પ્રુટસ ધણો આપ્પુદર-માણસ છે ”—એવાં એવાં દમ્ભે પગલે સારાં વિશેષણો લગાડી શાસનમાં લપેટીને ખાસકાં માર્યાં છે; જે-નેના ઉલટો અર્થ એવો થાય છે કે, “ પ્રુટસ ધણો બુઢો માણસ છે. ”—
 “ પ્રુટસ ધણો જેઆગરનો માણસ છે. ” એવી રીતે અન્યોક્તિ ધણી સરસ વપરાયલી છે, અને અંગ્રેજીથી જેનશીખ વાંચકોને તેની ખરેખરી સેજતા નહીં મળે એ વાત રીયકને ખચિતજ બદ્ધ દિલ-શીર કરનારી છે.

નિમિત્તે અ-યોક્તિકાનો દાખલો ધણો નિતમ છે —

“ નિંદા હમારી જે કરે, મિત્ર હમારા સોય; -

સાણુ લેવે ગાંઠકા, મેલ હમારા ધોય. ”

એમાં કહે છે કે, જે મારી નિંદા કરે છે તે મારો મિત્ર છે. નિંદા કરનારો હંમેશાં આપણો દુશ્મનજ દોય, પણ કવિએ તો ઉલટાં તેને મિત્ર કહ્યો છે; કેમકે શત્રુ નિંદા કરે છે તેથી તો ‘પેલાતું’ પાપ ધોએ છે. શોખસાદો, એક દહાડે મરધાને કુકરે કુક કરીને વાસતાં સાંભળાને દશી પડ્યો, અને ટકાર કરી, કે એનો સહવારનું પોહોર થાય છે તેવોજ ખોદાની પાદમાં કુકરે કુક કરીને તે સાહેબને મળવાની કાશીશો કરે છે ! પછી એ અલંકારનો બેઠ તે નીચે મુજબ ખેલે છે:—

“ અએ મુરગે સહરે એરક એ પરવાને જે આમુકા !

કાં સીખ્તેશ જાં શુદો આવાજ ન આમદ ! ”

યાને;—અરે હેમકે ગરધા ! ખોદાઈ આશક શું ચીજ છે, તે તો પરવાના યાને મગતરાંથી શીખી લે, કે તે મચ્છરે બચારાંએ પોતાનો જન આપી દીધો છે, ને તેની કાંઈને ખબર જી પણ પડી નથી, કાંમ કે તેણે એક સબ્દ પણ બોલ્યા વિના માણુક પર જીવ સદેકે છોધો છે.

ફારશી સાયરો, એવી ચીજે ધણી બનાવે છે. તેમાં એક ઝોરત કે મરદની તારીફ ધણીજ કરીને, ફક્ત એકાદ ગબ્દ એવો મુંકી દે છે, કે તેથી વાંચનાર વિચારમાં પડી જઈ, તે અ-યોક્તિકા છે, એમ પામી જાય છે, જેમકે:—

“ અદલો ઈનસાફ તો સાહા બકમાલ અસ્તો લીક

ઈન કદર દસ્ત કે દર બજૂય નદારી ઈનસાફ ”

એમાં “ વલીક ” એ સબ્દ પડતાંજ આપણે ધાર્યે છે, કે હવે પછી કાંઈ પાદસાહની ખ્યાનત આવશે.

મુખતારી:—“ ગરજ સમાયેલ ચુન બેહરે રાઅર મોઝુન અસ્ત;

ચેરાસ્ત બેહરે કફરા અતા ના મુઝુન.

અર્થ:—કાવ્યના વચન અને તાલ પ્રમાણેનો જોતેનો સ્વભાવ નિય-
મિત અને પ્રમાણસરનો હોય, તો પછી તેના સખાવતી દસ્તના દરિયા-
વને કેમ કાંઈ હદ કે પ્રમાણ નથી? અહિંઆં “ ના મોઝુન ” રાખેલી,
શાયર હદ બાહાર તારીફ કરવા મંડી ગયો જણાય છે. એથી ઉલટા
અલંકારને ફારશીમાં “ તાકીદે અઝઝમ બ માષ્ટસ્તેહ અલમદેહ ”
કહે છે. તેના દાખલા પણ ધણાક છે:—

“ નદારંદ ખલ્ક અઝો દેરમ ને દીનાર;

વલી દારંદ અઝુ આઝરે બીર્યાર. ”

અર્થ:—દુન્યાના લોકોને તેનાથી કાંઈ પૈસો મળતો નથી, પણ
તેનાથી ધણી મુશીબતો દુન્યાને સોશવી પડે છે.

વળી નર્મદાશંકર તો કહે છે કે, ઉપરથી નિંદા કરી હોય, અને
અંદરથી સ્તુતિ કરી હોય, તે પણ અન્યોક્તિજ છે. જેમકે:—

“ ઓ પ્રભુ કેવો તારો અવિચાર કે પાપીઓને પણ મોક્ષ આપે છે. ”

“ બાધ તમે ગણા ને હમે ઘેલા; હવે કંઈ કેહેવાનું છે ? ” એમાં
ગણા તે ઘેલાના અર્થમાં અને ઘેલા તે ગણાના અર્થમાં છે. “ હુંજ
ગાંડો કે મેં તેને કામ સોપ્યું. ” એને પણ અન્યોક્તિજ કહી છે.

અરી અન્યોક્તિજ નીચલી છે.

“ ડાપણુમા તુજ નહિં મણા, માણે મોટી મોજ,

વાઃવા બધ વાઃવા તને, અબળા મારે રોજ. ”

એમાં ઉપરથી તો વખાણુ દીસે, પણ અંદરથી ખાસમાં માર્યો છે.

“ સાચવટે પૂરો બદ્દ, તારી શી કહ્નું ધીર,

સિધું પાછું આપે નહીં, બહુ બટકે પણ બીડ. ”

એમાં પણ અંદરતો નીંદા છે.

રશીયે કાશાની ઉપરથી એક અમ્હો દાખલો મળે છે. તેમાં
જે બાધઓ બાપનો વારસો વેહેચી લે છે. હુમ્મો બાગ્યો સાદેદીલ
બાધને સગળવે છે.—

“ માલો ચનાલે દઝરતે બાબા બેરાદરા !

યક નીમે અઝ તુ નીમે દીગર અઝાને મન.

મન આન નીમ કે શુર્ષમ અઝીન જનસહા કે દસ્ત,

જનસી કે બાશદ અઝ હમે બેહતર અઝાને મન.

નને બેરાદરીએ છ મે છ હરએ બેહતાર અસ્ત,
 બદ હરત હરએ નને બેરાદર અજાને મન.
 કજે પેદર કે અજ હમે ખીશ અસ્ત અજાને તો,
 વન્દેદસ કે હરત અજ હમે કમતાર અજાને મન.
 દાધ કે શીર દાદેહ બબાબા અજાને તો,
 ગાવી કે ખુસ્ત ખુને દેલે મા અજાને મન.
 આં ચાર બાગે ખુરરમે મરહુન અજાને તો,
 આં યક દો બાગ કોહને ખીદર અજાને મન.
 મીસ્કે નરીસે ખાલેસે રોહર અજાને તો,
 એમંલાકે હીચ નઈ ન બાલદ અજાને મન.
 આં માંદીઆન કે દાસ્તે સદ કુરરેહ જાને તો,
 આં ઉસ્તરાને બારકશે નર અજાને મન. "

અર્થ:—વાદલા બાધ ! આપણા બેહેસ્તી બાવાની માલ મીસકતને
 આપણ બેઉ વચ્ચે બરાબર એક સરખો ફાલો પાડીશું. નીમે હું
 લઈશ, અને નીમે તુંને આપીશ. પણ હું એવો માણસ નથી, કે જે
 સરસ બાગે હોય તે હું લઈ લઉં; કેમકે હું મારા જીવ કરતાં પણ
 વાદલો બાધ છે, વાસ્તે જેથી ઉત્તમ મીરાસ છે, તે તુંનેજ હું આ-
 પી દેવા માંશું. આપણા બાપડું જે ધણીજ સારી રકમનું
 કરજ છે.

આપણાં નાણું છું; જ્યારે બાપને મળતું ધણું
 છે, તે હું રાખું છું, જે દાઈ બાપને મળ્યું
 ને એમની એમ હું તારે હવાલે કરું છું.
 પણ વાદલા (૧) બાધનેજ માથે
 આપણને બહુજ મહેનત આ-
 વર ખુશનુમા બાગો જે મીરા
 વાલે કરી દેકે છું, અને હું તો
 પલ થતાં બચ છે, અને
 તોય પામીશ. પેલી અ-
 તે તો મારા ખાસ
 ફક્ત તેજ ધરને-
 આપતી નથી.
 બચ્ચાં ધયાં છતાં,
 તો ફક્ત પેલાં નર બચ્ચ-

પરવાર
 બન)
 કે તેણે

શબ્દ તેમાં
 કે મરહની છે. માટેદીલ
 છે, કે તેથી.
 પામી બચ છે

" આ !
 હવે મને
 એમાં " કે હસ્ત.
 પાછી મંધ પાદર
 જોને મન.

મીઠાઈ એવા આવામાં આવતાં હતાં, તે તારે ભાગે મુકું છું. આ મુદ્દે બાઈ માર્યા કરનારો વાંકાં શીંગડાંવાળો મેંદો સંભાળવાનું હું મારે માથે રાખું છું, અને મેંદાંની લડાઈની ગમત અને તમારો જોવાની મજા લેવા કરવાનું તું જ જેવા વાહાલા બાઈને વારતેજ રાખું છું. આ હઠીલું અને લાટ ઝાડવા કરતું ખચ્ખર મારે હિરસે મુકું, અને તેને બદલે તારે ફાળે આ બીલાડી, જે આપણા : બાપાની હંમેશની સોજતી હતી તે આપી દેઉં છું. આપણાં આ બાપાનાં કાં ધરને પ્રણા નાહનો ભાગ હું રાખું છું, યાને કે, માત્ર ભોંપતલયેથી તે છાપરાં સૂધીનોજ ભાગ હું લઉં છું, અને તારે મારે તો બાકી રહેલો તમામ મોટો ભાગ રહેવા દઉં છું, એટલે કે છાપરાંથી તે છેક આસમાન સૂધીનો જખરદસ્ત ભાગ તારેજ હિરસે બસ આપી દઉં છું. વાહ વાહરે વાંટણી કરનાર ! કેવી અન્યોક્તિ કરી છે ! મોટા હરોવાળો અલંકાર એ સમજારો.

"And thou, sweet Poetry, thou loveliest maid,
Still first to fly where sensual joys invade;
Unfit in these degenerate times of shame,
To catch the heart, or strike for honest fame;
Dear charming nymph, neglected and decried,
My shame in crowds, my solitary pride;
Thou source of all my bliss, and all my woe,
That found'st me poor at first, and keep'st me so."

Goldsmith.

કવિતા જાણે કે મીઠા રસમંદરી હોય; કવિતા જાણે કે મીઠા પ્યારી પુત્રી હોય; અને કવિતા જાણે કે મીઠા પાણેલી અખ્ખરા હોય; એવા પ્યાર અને એખલાસથી મોંમાં મીઠાઈ અને કલમમાં રસ લાગીને કવિ ગોઠડરમીઠ કાવ્યની એટલી બધી સરદ કહે છે, કે જો તેના તમામ ચપ્પો છાતીની તપ્તી ઉપર સોનેરી ચાદીએ ફાટરી રાખ્યા હોય, તો તેથી બસ નથી. આ જમાનામાં આદમજાતના બધા દરેક વૃન્દોનો શિક્ષક આદમીજ છે. સરસ ચિતારવાનું—ઉત્તમ કોતારવાનું—સર્વોત્કૃષ્ટ ભરવાનું—અને જ્યાં દિશમનું બાપકામ કરવાનું, એ સૌ બાજુસને બાજુસજ શિખરે છે. પરંતુ એ સૌ

માનવી હુન્નરો છે; અને જે જોદાઈ હુન્નરો, જેવાં ગાવું-
કવિતા રચવી, વગેરે ગણત્રિના હુન્નરો, તેનો શિક્ષાગરબી પરમેશ્વર
છે; એ હુન્નરોની બક્ષેસ તેજ એ હુન્નરોની તાલીમ છે, અને તે
તાલીમ આપનાર ધંધરજ છે. નવા નવા રસ અને નવા નવા અલંકારો
આદમીના મગજમાં ઉપજાવી આપનાર તેજ સાહેબ છે, તેવા કદબાકનું
મપાન કર્યું છે, અને ખીલવ્યોનું હવે શરૂ કર્યું:—

૨૪ મો સુવેષ્યોક્તિકા:—સુ=એટલે સારો અથવા નરમ;
વેષ્ય=એટલે સખ્ત; યાનેકે, એક હકીકતને નાનતવ આપી દેવું તે. અ-
થવા નરમ શબ્દમાં જણાવવી તે. આયવા કપકા બરેલાં વેણોનો ત્યામ
ઠરી વધારે મળજીત અને સંગીન આકારમાં જે જણાવવું હોય, તે
જણાવવાનો એ અલંકારનો હેતુ છે. એને અંગ્રેજીમાં *Lirotos* કહે છે.
સદાનંદ દવિ નિચે પ્રમાણે સુવેષ્યોક્તિકા કહે છે:—

“અંતર પાડીરે, સમજને સવળા આંદી;

માથું જાતારે, મેથે નહિ તે નર માટી.”

એમાં “માથું જાતારે” એ વાક્ય “છવ જાતારે” શબ્દોને માટે
નરમ આકારમાં મુકેલો છે.

પાદશાહ આલમગીરનો એવો ધારો હતો કે, પાછલી રાતથી
સહવાર સૂધી નીમાજમાં રોકાવું; જેથી જેવો પાછલી રાત્રે મરથો
કુકરે કુક કરે, તેવોજ તેને ઉઘમાંથી ઉઠાવે; એવી એક ભોંડીને તા-
કીદ ફરમાવી હતી. એક દહાડાને સમયે એવું બન્યું, કે મરથો કવ-
ખતે વારથો, જેથી ભોંડીએ રાતે એક વાગેથી સાહેને ઉઠાડ્યો. સાહે
એખાદતગાહમાં ગયો, અને બજીતાં બજીતાં ચાકી ગયો, તોપણ
સહવાર ન પડી, અને પછી તો ૩ વાગે મરથો ફરી વારથો. ત્યારે તો
સાહે બહુ રીસે બરાંણો. સહવાર થતાંજ ગુસ્સામાં બડબડતો ચાલી
ગયો કે, “ સર જુરીદન લાઝમ અસ્ત, ” યાને ભોંડીનું માથું છટ-
કાવી દેવું વાજબી છે. આ વેણુ સાંભળી ભોંડી બહુ ધ્રુજવા લાગી,
અને શાહનશાહની સાયરા બેટી નામે એજીનનીશાની પાસે જઈ
રડી પડી. એજીનનીશાએ તેને હિમંત આપી, નીચલા સુવેષ્યોક્તિકા
અંકારનો ઉપયોગ કર્યો;

“ સર જુરીદન લાઝમ અસ્ત, આં મુર્ગે બિહીંગાંમરા;

ઈ પરીપેકર ચે દાનદ, વખ્તે મુખે આ સામરા । ”

યાનેકે; આ કવખતે બોલનારા મરઘાનું માથું કાપવું સજી

વાર છે, એ જ્યારી પરી મીઠાવની લોડી સહવાર અને સાગ ॥
વખતને શું સમજે વાર ? આમ તેણી, પાદશાહ સમજે તેમ
બોલતી, ચાલી ગઇ જેથી પાદશાહનો મીઠાજ નરમ પડ્યો, અને આ
અનંકારથી એક પુનઃ યતુ અટક્યું

નિયત્તા સરસ્વતી શ્લોકમા અંગી સુવેણોદિતકા સમાવેલી છે —

શ્લોક.

ન વિજાનાતિ શીતોષ્ણ ન દુઃખ ન સુખં તથા ।

ન મામનાપમાન ચ યોગી યુક્ત સમાધિના ॥

યાનેકે—આ સપૂર્ણ સમાધિરાજા યોગિ પુરવતે થકુ, મરમ,
સુખ, દુઃખ, માન કે અપમાન છાકું માલમ પડતું હોય એમ
નથી. સારાશ મુદલજ આવમ પડતું નથી વળી નિયત્તા પુરણી પદમા
સુવેણોદિતકા સમાવેલી જણાય છે —

“ માઈ રાધા મોહન સહજ સનેહી

સહજ રંગ શુભ સહજ લાડની એક પ્રાણ દે દેહી.

સહજ માધુરી અગ અગ પ્રતી સહજ સદા નન ગેહી,

સુર રંગામા રંગામ દોડ સહજ સહજ પ્રીતી કરી લેહી ”

એમાં જેમ “ સહજ ” શબ્દ વપરાયતો છે, તેમ “ વધારેને
વધારે ” રૂપવાન-શુભવાન-મધુર-અને પ્રીયનો અર્થ સમાવેલો છે

મુલતાન તુલાનશાહ સીનજુડી પોતાના દરબારીઓ સાથે
સોફટી રમતો હતો અને તે છગ્ગાને પાસે પડવાની તે ખાદેશ
શખતો હતો, તેને બદલે બે એકીનો પાસો પડ્યો, અને પેલી બે છ-
ગ્ગીનો પાસો તો જરાબર નીચે પડ્યો જેથી પાદશાહ બહુ શરસે
થયો, અને દરબારીઓ કાંપના લાગ્યા, એવામા લુડીમ અરજીઓ
દરબારી મરેઆને પોતાનું બનાવેલું નીચતું માણ માન કહ્યું, જે
રામામ સુવેણોદિતકા જોડેલું હતું —

“ મરે શાહ દુયશ ખાસ્તો દુયક ઝખ્મ ઉશ્તાદ,

હાન ઝન્ને ન જરરી કે કઅખતીન દાદ નાદ,

આન નરશ કે કરદેહ પુન શાદનતેહ પાદ,

દર ખેદમને શાહ રઈ જર ખાદ નેહાદ ”

માને—પાદશાહે બે છગ્ગીના પાસા પડવાને આશું, પણ પાસા
તો બે રેળના પડયા, તે ઉપરથી એમ નહીં દિવારવું કે, પાસાઓ

પાદશાહના-હુકમને તાબે નહીં થયા । જલકે જે દીપકાને પડવાને શાહે ફરમાવ્યું, તે દીપકાઓ પાદશાહ તરફના જાણુ માનાયે પોતાનું માંયુ ખાક ઉપર મુકીને પાદશાહની મરજી મુજબ નમીને પડ્યા છે । ચાને તે બે હગ્ગી નીચે નમીને પડેલી છે । પાદશાહનો સ્વભાવ જગડતો એકદમ અટક્યો, અને સાધરને નવાજી નાંખ્યો. એવી આ અવધારની ખુશી છે.

છેવટે શેવકની જનાવેલી બેચાર કલીઓમાં જે સુવેશ્યોક્તિકાનો ખ્યાલ થાય છે, તે ઉપરથી બરાબર સમજાશે:—

રહી પીયર કે સાસર ગર્હ, તો ઝોણું અન્ન ન ખાતીતી;
જુએ દીવર કે જેઠ જેઠાણી, અહ્ય અરક નહીં પીતીતી.
બલી કહો કે જુડી સાસ તે, સેહેજ રંજ નહીં દેતીતી;
એવી સાસ ને નહુંદ બોળધથી, ઝોણું દુઃખ ન સેહતીતી.

એમાં “ ઝોણું અન્ન ન ખાતીતી ” એટલે વધારે ખાતી-તી; ઝોણો અરક એટલે દારૂ નહીં પીતીતી, એનો માથનો કે ધણો દારૂ પીતીતી, ” સેહેજ રંજ નહીં દેતીતી એટલે થોડો ધણો નહીં પણ પુષ્કળ રંજ આપતીતી; અને ઝોણું દુઃખ ન સેહતીતી એટલે વધારે દુઃખ ખમતીતી એ પ્રમાણે સારા નરમ શબ્દો વપરાયલા છે. અર્થ તો તેનો તેજ, પણ સ્પષ્ટરૂપના જુદી જાતની છે.

૨૫ મેા અલપાતિશ્યોક્તિકા:—અતિશ્યોક્તિકાલંકારનો આ અલંકાર એક ભાગ છે. અહ્ય = એટલે થોડું અને અતિશય = સાધારણ કરતાં વિશેષ. કોઈ જાબદને અતિશય સરેહથી વર્ણવતાં તેને ધણુંજ મોટામાંમોટું રૂપ જેમ અતિશ્યોક્તિકામાં આપવામાં આવે છે, તેમ આ અલંકારમાં કોઈ જાબદને સરેહ સાથે વર્ણવતાં ધણુંજ નાહનામાં-નાહતું રૂપ આપવામાં આવે છે. એક ચીજ જેટલી મોટી અને વધારે તેના ખરા આકારમાં હોય, તેને જિણટાવી નાહના આપવામાં આવે છે. એને અંગ્રેજીમાં *hyperbole* કહે છે; જેને ફારસી જણાશે “ખીત-ખાતગત ” કહે છે. કવિ કહે છે—

‘ જે હાક પશ્ચિમમાં પડે તો, પૂર્વમાં પાછો ફરે;
‘ ખસિ જાય કાછડી ખાસા, જ્યાં ધાય વાણ સંચરે;

‘ નામદાર ધરીને જિરફ, ધાનું દરદ દેખી ડરે;

ખાંડા તણો ખખડાટ સુબિને, સ્થળ જેનું યરથરે;

**

**

**

માંચી તણા માકડ સમા, નીકેતથી નવ નીસરે;
શીકાર સસલાનો કરી, ધીકકારથી નવ ઝોસરે;

**

**

**

કાપડ સજી કરિ ઠાપટિય, પાપડ નહીં ભાંજી શકે;

માપડ થકી ફરિજન્ય મુખ, તહિ સીંદ ધ્વનિ સાજી શકે; .

એમાં રજપુતોને માટે એટલી બધી તો અલ્પાતિસ્થોકિત કરી છે, કે રજપુત લોકો સર્વથી શુરા છતાં, પશ્ચિમ દિશાથી બુમ પડે તો પૂર્વ દિશાએ નાહરી જાય—ધા જામ દેખીને ધુજી જાય—માંકડની માફક ધરમાં બરાઈ રહે—સસલાનોજ શીકાર કરી જાણે—જુન્યો પાપડખી ભાંચી નહીં શકે—એકજ તમાચાથી મોં ફરી જાય, એવી રીતનું નાહનત્વ રજપુતોને આપ્યું છે !! બાળસરતની બાબદમાં વરને માટે એક કવિ કહે છે કે:—

“ વહુવર એ શી વસ્તુ છે, છે દાડમ કે દ્રાખ;

શું સમજે અદાન સિ શું, ઉડડી દણુ ન આંખ.”

એસે ધણી અને ધણીઆણી તે શું ચીજ છે. દાડમ છે, કે દ્રાખ છે, તેની નાનકડે માટી જણતો નથી !! વળી પરદેશી ચીજના મોંઠ ઉપર કવિ કહે છે કે:—

“ લેતાં દેશી ચીજ છાધ આપણા તો લાગે ?

દેશી ચીજ જોઈ ચડે કાયામાં કપારી.”

એમાં પણ અલ્પાતિસ્થોકિત વાપરેલી ઝટ જણાઈ આવશે, એક ફારશી શાયર સરમ્ને ધણુંજ નાહનત્વ આપી અલ્પાતિસ્થોકિતકા જણાવે છે. તે જુઓ.

“ ગરબે ખોરશેદે ફલક ચરમે એસમે બાલમ અસ્ત;

રોશનાઈ જખ્સ ચરમે ઉસ્ત ખાકે પાયે તુ.”

એટલે કે:—જો કે આશમાનનો ખુરશેદ બાલમની આંખોને રોશન કરનારો છે, તોપણ તેજે રોશનાઈ આપે છે, તે તો તારા (બાલમા) પગની ખાકની રોશની છે !!!

“ચાર પહરકા લેના દેના, ચાર નીન્દમે કાદા;

આઠ પહર યું ધુસર ગએ તળ, આવા મુદલમે તોટા.”

ફળા કરેલા તમામ ચપ્પે અલ્પાતિસ્થોકિતકાના છે. મદાન કવિ

ફીરદોશીએ એક બે નહીં, પણ ધણી વાર આ દોરંગી દુન્યા માટે અ-
વ્યાપ્તિશ્યોકિત કરેલી છે, તેનો કારણ બેત ન આપતાં, મી. મનમુખ-
નો ગૂંજરાતી તરજુમોન સમજ પડ્યાં સાર નિચે ટાંક્યે છે:—

“આવ તેથી એ બધ કે દુર રાખીએ રંજ,

કે નથી કાઢની યધ આ સરાએ સેપંજ.”

“સરાએ સેપંજ ” એટલેકે ૩-૫ ત્રણ પાંચ દિવસની આ
ફાની દુન્યાં. એમાં દુન્યાની કમર માત્ર ૩-૫ દહાડાની જણાવી છે. “
એ અવ્યાપ્તિશ્યોકિતકા છે. એવાદખલા પુષ્કળ છે, પણ જમા પુષ્કળ નથી.

શ્રુતિ.

बाल्यं शतं मागस्य शतया कल्पि तस्यच ।

માગો જિવઃ સવિજ્ઞેય इति चाऽऽह परा श्रुतिः ॥

ધાર્નિકે:—શરીર ઉપરના નીમાળા (ખાલ)ની અણીને ૧૦૦
માત્ર કલ્પિએ, યાને તે અણીના સોમાત્ર ધાયે, તેમાંના એક માત્રનાં
જેવી સૂક્ષ્મ આકૃતિ (ખારીક આકાર) જીવની રહેલી છે, તે જાણુ-
વી થોડા છે. એવી ખીજ અનેક શ્રુતિઓ આત્માના અનુભવને કહેછે.
આ સ્લોકમાં અવ્યાપ્તિશ્યોકિતકા શાક્ષાત ખીરાજે છે. ઉરદુ શાયર ન-
જરે એ અલંકાર નિચે પ્રમાણે વાપરેલો છે:—

“જુલફો કાકુળ ખાંધો અખર કે હજે એહ ચારેં ગુલાંમ,

મુશકે તીખ્ખ મુશકે ચીન મુશકે ખતા મુશકે ખુતન.

અર્થ:—તેણીના જુલફાં: તથા ચેટલો: તથા તલ: તથા ભર્વા:
એ ચારનાં નિચે લખેલા ૪ ગુલાંમો છે. તીખેટ દેશની કસ્તુરી-ચીન-
ની કસ્તુરી-ખતા દેશની કસ્તુરી-અને ખુતન દેશની કસ્તુરી. એમાં
પણ એ ૪ ઉમદા ગુણની કસ્તુરીઓને પ્રિયાના ગુલામ સેજે ચિતારવાની
અવ્યાપ્તિશ્યોકિત કરેલી છે. શાયર સેરાજ વળી ધણી સરસ દાખલો આ
પેછે કે:—“જાન દેતા હજે તેરે હેજરકે સખ્તીસે સેરાજ-આરોતાખી
સેતી ઈએહ જાન રમક બાજી હજે.” યાનેકે-તારી જુદાઇની સખ્તીથી
સેરાજ પોતાનો જીવ આપી દેછે. આ ચારી દિવદાર । ૬ જલદીથી
આવ । કંકે તેનામાં માત્ર કરચ જેટલો જીવ બાજી રહ્યો છે. એ
પણ અવ્યાપ્તિશ્યોકિત છે.

न्ययिज्य नामनो कवि नियत्रो दापत्रो पूत्रो पात्रे છે:—

“કોષ તે જોષ નિરોષ છે, કોષ તે સજ્જન પાત્રીર.

કોધ તે નરકનું ખારણું, કોધ દુરિત પક્ષપાતીરે."

એમાં ક્રોધને નરકના ખારણા સાથે સરખાવ્યો છે. એના કરતાં ઉત્તમ દાખલો હીંદુધ્યાની બાધના કાવ્યમાંથી મળી આવ્યો છે.

"કિધો પેટ ચૂસો કિધો બાઈ કિધો જાર આદિ;
જેમ કહ્યું જો કિયે સુ સખ ઝરિ જાતુ દે.
કિધો પેટ ચણ કિધો વાવિ સાગર દે;
જેતો જલ પરે તેતો સકય સમાતુ દે.
કિધો પેટ દેત કિધો ભૂત પ્રેત રાક્ષસ દે;
ખાંડે ખાંડ કરે કહ્યું નેક ન અપાતુ દે.
સુદર કહત પ્રજુ કોન પાપ લગો પેટ;
જનહી જનમ ભયો તનહીકો ખાતુ દે."

એમાં પેટને રાંધવાના ચુદવાની સાથે સરખાવ્યું છે, અને તેમાં જેની નાખવામાં આવે છે તે રાંધાઈ જાય છે એમ કહેવર કહે છે. વળી બીજાં ચરણમાં પેટને કુવા, વાવ, અને સાગરની સાથે સરખાવ્યું છે, અને તેમાં જેટલું બી પાણી રેકતામાં આવે છે, તે સમગ્રું તેમાં સમાઈ જાય છે એમ કવિ કહે છે. વળી ત્રીજામાં પેટને દેવ કે રાક્ષસ તથા પ્રેતની સાથે સરખાવ્યું છે, અને તે રાક્ષસ બસ ખાઈ ખાઈ કંઈ કરે છે, અને મને જેટલું ખાવા છતાં ભૂતની મારફત તે ધરાતો નથી, તેમજ ભયી મધ તેમાંથી ન નિકળતાં દુર્ગંધી પદાર્થજ તેમાંથી નીકળે છે. એવું તો પાપી પેટ પરમેશ્વરે સરજ્યું છે, કે આદમીને જ્યારથી જન્મ થયો, ત્યારથી એ ખાય છે ને પીએ છે.

શાહજહા આલમગીરના બાઈ મોરાદજહાને પોતાનો મેહેલ સું-ગારવાનો જેટલો શોખ હતો, જેટલો બીજા યોગનેજ હતો. તેણે એક ધણેજ સરસ અંગેઈન સુંગારીને પોતાના એક આલમગાની ફકીર મિત્રને તે જોવા બેઠાવી લાવ્યો, એવું ધારીને કે, તે જોઈને તે દોરત ધણો ખુશ થાય. ત્યાં બીજાવેલા સુદર ગાવીયા અને હાડી જુઝમરો મલકાઈ મયકાઈને તે ફકીરને બતાવ્યાં, અને પછી પુછ્યું કે, આવી બેમુલી ત્રીજોની કિંમત તું શું ધારે ? ફકીરે જવાબ દીધો,

"ગીરમ કે સરી રતજ બીલોરો ધંધમ અસ્ત,

સુંગશ બીનદ હરો કે ઉરા અસમઅસ્ત;

૭ મસનદે કાક્રો,* સમુરો,* સજાજ*,"

*કાક્રો-સમુર-અને સજાજ એ ત્રણ પ્રાણીઓના બાધનાં ને

‘દર નકરે બેરીમાં નશીનાન પશમ અસ્ત. ’

અર્થ:—હું કણુલ કરું છું કે, તારું તપ્ત બીભૃતનું અને સંગે-
ધશમ જેવા કિંમતી પદ્યરત્નું છે, પરંતુ જેને પરવરદેગારે બારીક
નજરે જોવાની આંખ આપેલી છે, તેની નજરમાંતો એક પથરો
જેવું છે ! અને જે કે તારા ગાલીયા છે, તે કાકમ, સમુર, અને
સંજળખના બનાવેલા છે, પણ ચટાઈના બેસનારાઓની નજરમાં તો
તુચ્છચીજ બરાબર છે !! હુંકમાં આવી બેશુભી ચીજની કિંમત કંઈજ
નથી, એવી અલ્પાતિસ્થોક્તિકા કરી છે. વળી ભક્ત કવિ તુલશીદાસે
પોતાને છેકળ કમીનો બતાવા સાર નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“ તુલશી તુલશી સખ કોઈ કહે, તુલશી બનકા ધાસ;

કૃપા ભઈ ભગવાનકી, હો ગયે તુલશી દાસ. ”

પાને:—સૌ કોઈ મને તુલશી તુલશી કરી મોટો વડો કરે છે,
પણ તુલશી તો વનમાંનું એક ધાસનું તણુખલું જેવું છે, પણ
ખુલની રહેમથી તે તુલશીદાસ થઈ પડ્યો છે. એમાં વળી તુલશી
નામના જે ઝાડને સોડો પુજે છે, તે ઝાડને માટે તુલશી સખ ઉપર
માર લાવીને શ્લેષાલંકાર પણ કરેલો છે.

બાવલા રજપુતો ગિરે કવિ ખુલાખીએ જે હરિગીત છંદ જોડેલા
છે, તે તમામ આ અલંકારમાંજ રચેલા છે; તેના ચોક્કસ ક્રમે:—

“ નામરતનું ધરિને ગિરદ, ધાતુ દરદ દેખી ડરે;

ખાંડ*તણો ખખડાટ મુથિને, રથૂળ*જેનું ચરચર.

નવ હામ ચાલે નામ આગળ, અંધીને ઉપાડવા;

શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?

મુખ વાધનું વિકાળને, દેખામ પૂંઠ સિયાળની;

દાદૂરના શબ્દે ડરે, વાતો કરે વિષુ માલની.

નવ ત્રાસ જેના તેજનો, ક્રિક ક્રેક અરિ પ્રોચાડવા;

શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?

પાંચરણમાં પેશાખ કરિ, લાગે સુમીને હાંડવા;

શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?

સુગમાં બને છે, તેને એજ નામથી ઓળખવામાં આવેલાં છે.

*ખાંડ = તરવાર. રથૂળ = ઘરિર. દાદૂર = દેડકો. પાંચરણ = પેદરણ.

ખમ્મ માળ અરિની ખાંધુખાં, નવ રક્ત રગમાં ઉભે;
 નવ ભમર વાંકી ચાપ, હેયું-હોઠ-હસ્ત ન ઉઠે.
 આસમય છે અસિદ્ધ જેમની, દગ ડાહ્યના પથ વાડવા;
 શી ધાડ મારે મુદ્દમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ? ”

એમાં ખાવલા રજપૂતોને એવા ચિતાર્યા છે, કે ધા પડેતો દેખી
 કરનારા ! સમશેરના ખખડાટથીજ ધ્રુજનારા ! દેડકાના રાખ્દથી
 કાંપનારા ! ભેંગામાંજ મુતરી પડનારા ! અને માળ ખાપ તોએ જરા
 દાસે ચાસે નહીં એવા ! જેમની તરવારથી ડાહ્યનો દગનો પથ નહીં
 ઉડાય એવા ! વિગેરે અસ્પાતિરચોક્તિ કરેલી છે.

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं ।

शय्या च भू.परिजनो निज देह मात्रं ॥

वस्त्रं च जीर्णं शतखण्डमयी च कंथा ।

हा हा तथापि विषयान्न जहाति चेतः ॥ ૧ ॥

અર્થ:—ભિખ માંગ્યા વગર તો ખાવાનું એ મળતું નથી, અને
 મળે છે તે પણ વાસીકુસી, અને તેપણ વળી એકજ વખત મળે છે.
 સૂતાને વાસ્તે પથારી તો રહી, પણ દેડકાંબ્યાંની જમીન ઉપર સુવું
 પડે છે; અને સાથીમાં તો કાંઈ સમુવદાકું પણ નહીં; માત્ર સાથી
 તો પોતાનું શરિરજ છે તે માત્ર. એવવાનું જોઈકું છે, તે પણ સત્તર ગ-
 મથી ફાટેકું ને સત્તર ઠીંગાંનું. તોપણ, અરેરે ! પુરપટું મિત્ર
 વિષયોને ઊડી શકતું નથી ! કેટલી અસ્પાતિરચોક્તિ !

૧૦

૨૬ એ ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર:—યાનેકે એક વસ્તુનું ખીછ વસ્તુને
 નામે અથવા ખીછ નષ્ણેસ્તી વસ્તુનું રૂપ આપી ખ્યાન કરવું. તે.
 ઉપમા આપવી તે. અસલ નહીં તેવું રૂપક દેખાડવું તે. મીસલ આપવી
 તે. દ્રષ્ટાંત આપી સમજા કરવી તે. જેને માટે ફારસીમાં રંગીન-રંકબા-
 વર-મનગ્રી-મુસલા-મસ્તલેહ-માઆતીએ ગસ્તલેહ-મસ્તલાહાત વગેરે
 શબ્દો આવે છે. અને તેવા અલંકારને માટે “ તવજ્જ કરદન ”
 —“ ઇસ્તીઆરત જોહૂતન ” વગેરે વપરાયલા છે. એને અંગ્રેજીમાં
 Metaphor કહે છે. ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર (Metaphor) અને ઉપમા-
 નાલંકાર (Simile) એ બેમાં કેટલોક ફરક છે, જેથી ધણાએ

અસિ = તરવાર.

ચુંચવાઈ જાય છે. એક ચીજ ને આગળ જોવામાં નહીં આવી હોય, તેની ખીસાલ જો આપવી પડે તો ને ચીજ જોવામાં અથવા જાણવામાં આવી હોય, તેનું જ્ઞાન આપી તે નહીં જણાવથી ચીજની સમજ પાડવામાં આવે છે. ઉપમાનાલંકારમાં, જેમ-જેવું-જેટલું, એવા શબ્દો આવી લંબાણથી ખીસલ સમજાવામાં આવે છે, ત્યારે ઉત્પ્રેક્ષામાં જેમ અને તેમ ખીસલને સંકેત આપી નાંખી, જેમ, જેવું, જેટલું, એવા શબ્દોનો ધણે બાજે ત્યાગ કરેલો હોય છે. જેમકે,

ઉત્પ્રેક્ષા:—ખાળપણ એ છંદગીતું પડેદીધું છે.

ઉપમાનાલંકાર:—જેમ દિવસની શરૂઆત પડેદીધું છે, તેમ છંદગીની શરૂઆત ખાળપણ છે.

ઉત્પ્રેક્ષા:—દીલ એ વખતનો ચોર છે.

ઉપમાનાલંકાર:—જે પ્રમાણે એક ચોર આપણી જાણ બહાર ઠાંઈ વસ્તુ ચોરી લઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે દીલ આપણી જાણ વિના આપણો વખત ચોરી જાય છે.

એટલા ઉપરથી સદમજ પડશે, કે ઉત્પ્રેક્ષામાં ખીસલને ધણી સંકેતવામાં આવે છે. ત્યારે ઉપમાનાલંકારમાં પોહોળા ચોહોળા રીતે લંબાણથી સમજાવામાં આવે છે. એ વિષે વધારે હકીકત અને સમજણ આપણે ઉપમાનાલંકાર આગળ આવતાં આપીશું. તેટલાં કાવ્ય રસમાં એ અલંકાર કેવો શોખ આવે છે, તેના કેટલાક દાખલા આપ્યે, ફારશીભાષા એ અલંકારમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહી શકાય. એ અલંકારથી-જ કવિઓનું પેટ ભરાય છે. એ અલંકાર વગરનું એક પણ કાવ્ય હોયજ નહીં. એક પણ કાવ્ય એવા અલંકારથી ખાલી હોવું નથી. કાવ્યનો રસ એજ અલંકારનો રસ છે.

માધ કવિ ને ભોજના વખતમાં મારવાડ તરફ એક પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ કોણે પ્રસિદ્ધ હતો, તે ધર્માતુ હોવાથી લોકો માંગવા આવતાં તેને આપતો હતો, પણ અવરથા ગરીબ આવી ત્યારે માંગવા આવનારાંને તુચ્છકારવાને બદલે પોતાની રિયાત ઉત્પ્રેક્ષામાં કહેતો હતો:—

દારિદ્ર્યા નલ સંતાપ: શાંત: શંતોષ વારિણા ।

દાનાશા મંગ જન્માતુ કે નાયમુપશામ્યતુ ॥

અર્થ:—ગરીબાઈ રૂખી અગ્નિનો સંતાપ હું મારા સંતોષ રૂખી પાણીએ ઠંડો પાડું છું, પણ ગરીબોના આશાભંગથી તાપને હું

થી રીતે જાનતા કરે ? પણી તો ધણા લોકોને નીરાશીમાં પાછા ફરતા જોઈ પોતાની જાયડીને એક સરફૂત રતોડ કહ્યો. તેનો અર્થ એમ, કે જે ઉદાર છે તે આપત્કાળે વખતે પોતાનો દેશ છોડે છે; જેમકે સર્વે પણ દિવસની આખરે ખીજ દ્વીપમાં જાય છે. તેથી તે માત્રીબેર જોઈ રાજની દરબારમાં “ માધકાવ્ય ” લેખવા ગયાં, તેમનાં માત્ર એકજ કથોક સાબળી રાજાએ એક લાખ રૂપીઆ ધનામ આપ્યું હતું. ॥

“તુલશી એ તન ખેત દય, મન વચ કમંડી સાન;

પાપ પુન્ય દોઢ ખીજ હય, જોવે સો દાણે નીદાન.”

એમાં સરીરને ખેતરની ઉપમા, તથા મન-વચન-અને કામને સાનની ઉપમા, અને પાપ તથા પુન્યને ખીની ઉપમા આપી કવિ કહે છે, કે જેવું વાવો તેવું છુલ્લુશો. વળી તેજ કહે છે:—

“તુલશી ખુરા ન માતીએ, જો ગમાર કહી જાય,

જેસે ધરકા નર્દવા,* બલા ખુરા વહી જાય.”

એમાં કહે છે, કે જે પ્રમાણે ધરમાની ખાજ પા મોરીમાંથી જેમ સારું તેમજ ગંદીયું પાછી વહી જાય છે, તેમજ જો કાઠ ખરાબ ચમુન પણ આપણને કહી જાય, તો તે એમજ માતીને મનમાંથી કાઢી નાંખવું, કે મનું પણ આપણી ખાજ મોરીમાંથી યાને એક કાનમાંથી ખીજ કાનમાં રહી નીકળી જાય છે, તેમ જુકું પણ વહી જાય છે. વળી તેજ બકતો કહે:—

“તુલશી એ તન તવા દય, તપત સદા તિતાપ;

શાંતિ હો જળ શાંતિ પદ, પાવે રામ પ્રતાપ.”

એમાં માણસના સરીરને તવાની સાથે સરખાવેલું છે, કે જેમ તણે સુખા ઉપર મુકેથી હમેશ તપેલો રહે, અને જ્યારે સુખેથી ઉતારેલો હોય ત્યારે શીતળ રહે, તેજ પ્રમાણે માણસનું સરીર તપેલું કે શાંત રહે છે.

“સુધરી ખીગડે બેગહી ખીગડી ફીર સુધરે ન;

દુધ કાટે કાંછ પડે, સો ફીર દુધ જને ન.”

માને જે પ્રમાણે દુધ કાઢી જઈને કાંછ જની ગયા પણી પાછી તે કાંછનું દુધ નહીં જને, તે પ્રમાણે, દુધ જેવું જે નિર્મળ માણસ હોય તે જગડીજાય, પણ પાછું તે જમડેનું સુધરતું નથી.

* નર્દવા = યાને ખાજીયા, મોરી, છત્તાદિ ગંદીવી ચીજો જલવાના રરતા.

પાનડું, ગળ કરછીની કાઠી, હુમતેનીતો મ્યમચ, હુખતે
ચીમટો, હુવરેશતનો ધંદ, લીતરની ચશમે.

“ નીસ્ત વસફસરા દબાતો ખામેએ કાફી ઝાંકે હસ્ત,
આં દેહાને બી ઝખાનો છે ઝખાને બી દેહાન.

હસ્ત હરીવારા એ કીસ્તી કસએ ચોખીન બકક,

હારદ આહજે મદાઇ આન કહે ગોહર ફેશાન. ” (મતની)

અર્થ:—તે સાહેબની તારીફ સખી કાઢવાને ખૂડ્યો અને કમમ બ.
સ મનાર નથી, કમકે એકને મોહું છે, પણ જીભ નથી, અને બીજાને
જીભ છે પણ મોહું નથી. દરિયામાં જે વાદાથ ફરતું તું જીએ છે, તે
તો ફરીરનો બીસા માંગવાનો લાકડાનો કટોરો છે, જે સમને દરિયો
બીખ માંગતો આવે છે, એવી આશાથી કે તે મોતી વરસાવનારો હાથ
(જોદા તાલાનો હાથ) ઉપરથી કાંઇ નાંખે !

આ અખંઠાર ઉત્પ્રેક્ષા સાથે વળી ઉખ્યાણા રૂપી પણ છે.

“ મૂછાં વગીને હિંદિ બેહિ બાઇ, દેખાઇ જાણે કરમાઇ જાઇ. ”

જાણે કરમાઇ મયધું જાઇનું કુવ હોય તેવી દેખાઇ, એ ઉત્પ્રેક્ષા છે.

“ રામ નામ રામચીર પકક કે, ફૂલ્યુ કટારાં બાંધ લીયા;

દયા ધર્મજી દાસ બનાવે, જમકા દારા છત લીયા. ”

રામના નામની તરવાર બનાવી, ફૂલ્યુના નામની કટારી બનાવી,
દયા અને ધર્મ રૂપી દાસ બનાવી, તોપછી યમરાજને છતી સકાવા વીશે
ઉપમાન વાપરેલું છે.

શીરદોશી તુશીની કબરમાંથી નિકળેલો નિચલો જવાબ શુઓ:—

તેમુર સંગ:—“ સર અઝ ખાખ બરદારો ધરાંન જોખીન;

જાકામે દેલેરાનો તુરાંન જોખીન. ”

શીરદોશીની કબરમાંથી:—“ તુ ખાલી શવદ જેશે અઝ નરરે શર;

કે હર શવ હર આવાદ રોમે દેલેર. ”

પાર્નેકે:—તું કબરમા સનેલો છે, તે હિંદને ધરાંન જમીનને નિહાલ,
(કે તેના શા દાસ મયા છે !) તુરકી લોકોની મોરાદને અને તેમની
જહોજસાલીને તું હવે જરા જો ! જવાબ:—જ્યારે શેરબચ્ચા પાને
વાધ વગર જંગલ ખાલી પડે, ત્યારે ત્યાં કેહલસાંઓ દોડતાં ફરે
અને દેલેર થાય (તેમા શ નવાઈ !) એમાં ધરાંનીઓને શેર બચ્ચા
એટલે વામની સાથે ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે, અને તુરકી લોકોને કાહસાંઓની
સાથે સરખાવ્યાં છે. ફારશીમાં એ અખંઠાર જેમ દિખાવેલા છે, તેમ

સંસ્કૃત ભાષામાં કાંઈ ઓછો રસ આપ્યો નથી:—

મંત્ર

एषो ऽस्मिस्त पत्येष सूर्य्य एष परर्जन्यो मघधानेप ।

वायुरेष श्रयिवौ रविर्देवः सद सर्चामृत न्वयत् ॥

યાને કે:—આ શ્રવ આતશ યધને તપે છે, તેમજ તે સૂરજ
રહ પ્રકાશે છે, તેમજ તે વરસાદ યધને વરસે છે. અથવા તે ઉદિરાજ
રહ ખલકતતુ' પોષણ કરે છે, તેમાં વળી તે રાક્ષસોનો પથ નાશ કરે
છે. એમાં પ્રાણને આતશ-સૂર્ય-મેધ-અને ઉદિરાજ સાથે સરખાવ્યો
છે. આ પણ એક અઘો દાખલો છે.

“ પરબુતી ચું દાયમાંને તીફે નાલાંન દર બમલ;

તીફસરા અઝખાળ દરતે દાયમાન અન્ગીખતે. ”

યાને:—એક શીદલ વળગનારો એક દાઇના જેવો છે, કે જે પોતાના
દાયમાં એક રડવાં છોકરાંને લઇને બેઠેલો છે, જે છોકરું ઉધતું હતું,
તેને તે દાઇનો દાય લાગી ગધાથી જાગી ઊઠી રડે છે । કેવી ઉત્તમ
સરખામણી ! શીદલને ઉધતું બાળક બનાવ્યું છે, શીદલના દાયમાંની
મે (ગજ) ને દાઇનો દાય બનાવ્યો છે, શીદલને દાઇ બનાવી છે,
અને દાયજીના કેડપર રડતું છોકરું હોય તેમ શીદલ વળગવાના કામને
કેડું સરસ ચિતાર્યું છે ।

“ કુમિત્રહી પ્રિત હય, જેસે ખસખસકા ધુલ;

ઉપર દીપે સુભાવના, અદર મરનેકા મુલ. ”

એમાં ઉપમા એમ આપેલી છે કે, જે પ્રભાણે ખસખસના
ધુલ, ઉપરથી બહુ મનમોહન મનોહર લાગે છે, પણ અંદર તો મર-
વાતું મુળ યાને અદ્રીલુ રહે છે, તે પ્રભાણે કુદ દોસ્તની દોસ્તી છે.

“ માયા મેઠિા તુંબડા, તે તારને તારે;

અલુતાર કરી આંધળો, તેને મુંજવી મારે. ”

એમાં માયાને પાણીમાં તેરવી લઈ જનારા તુંબડા સાથે સરખાવી
કહે છે કે, જે તરનાર હોય તેને તો, તુંબડા જેમ તેરવી લઈ જાય તેમ
માયા પણ ભવસાગરમાં યાની પુરખને તેરવી લઈ જાય; પણ અંજણો તર-
નારો જેમ તુંબડાથી તરવાનેબદલે કુળી મરે, તેમ માયાથી અતારની કુળી
મરે. અગ્રેષ્ઠ ભાષાના કાવ્યમાં એવા દાખલા તો ખાંડી મુંડીના છે,
પણ એકની જગા કર્ષા વિના ચાલતું નથી, કેમકે નહીં તો રાજકરતી

ભાષાને ઝેરધનસાધ કીધેલો કેહવાય. એકમંડ રમેશ્વરે “ખૂણસુરતીના
બાગ”માં અચ્છી મીઠાલો આપી છે તે જુઓ:—

“ Her lips did smell like unto gilliflowers,
Her ruddy cheeks like unto roses red,
Her snowy brows like budded bellamoures,
“ Her lovely eyes like pinks but newly spread,
“ Her goodly bosom like a strawberry bed,
Her neck like to a bunch of cullambines,
Her breast like lilies ere their leaves be shed,
Her nipples like young blossom'd jessamines:
Such fragrant flow'rs do give most odorous smell
— But her sweet odour did them all excel.”

એમાં “તેણીના” હાઠને છલ્લી નામના ફુલની સાથે, તેના ગાસને
ગુલાબ સાથે, એવી રીતે તેણીના ચરિતના દરેક ભાગને બાગમાંનાં જુદાં
જુદાં ફુલોની સાથે, તથા તે ફુલોની સુગંધી સાથે ધણી અચ્છી રીતે
સરખાવેલાં છે. એમાં કિત્રેલા અલંકારના જુદા જુદા ૮-૯ દાખલા
સામઠા સમાવેલા છે. જહર નામના ઉરડુ સાવરે એક ગજલમાં એ
અલંકાર અચ્છી રીતે વાપરેલો છે:—

“ કતલ કરનેકો આશકકો નેગેહ તલવાર કાફી હયે,
બરોહકે જખમકા મરહમ તેરા દીવાર કાફી હયે.
પરેશાન દેહ દીવાનેકો નહીં દરકાર જહરો,
દેલોકે કબેહ કરનેકો જુલસ જરકાર કાફી હયે.”

એમાં આશુકની આંખને તરવાર સાથે, તેના દીવારને જખમના
મહમની સાથે, અને જુલસને જહરની સાથે આબાદ સરખાવ્યાં છે.

“ સજ્જન પ્રીતી મું કરે, દરદી ન સુના હેત;

દરદી ન જરતી તજે, સુના ન રહે રવેત.”

જે પ્રમાણે સુનામાં દરદી મળવાથી સુનાનો રંગ જતો રહે છે,
પણ દરદીનો રંગ જતો રહેતો નથી, તે પ્રમાણે સારા આજુસની દોરતી
એવી છે કે, તે પોતાનો સુષુ તો રેદેવાજ દેવાનો. અને બીજા જેની
સાથે તેણે પ્રિત કરી હશે, તેનો કાંઈ અજુજ હશે તે પણ સજ્જનની
મિત્રતામાં બદલાઈ જવાનો.

“ પરનારી એસી જુરી, જેસી મસેનકી પાન;

જે કાઈ ધરકા સંગ કરે, સો પ્રગટ હોય નિધાન. ”

એમાં પારકી જોરતની સાથે મોહબત સખવાતું કામ લસનના ધાનની સાથે સરખાવ્યું છે. યાને જે પ્રમાણે એક ગમ લયનનો હોય મુકેલો હશે તો તેનો વાસ આવ્યા વિના રહેતો નથી, તેમજ જેણે લસન ખાધી હશે તેનું મોં વાસ માર્યા વિના રહેતું નથી, તે પ્રમાણે પારકી સ્ત્રીની સંગત પ્રગટ થઈ ગયા સીવાય રહેતી નથી.

નિચલી સારંગની ધૃપદમાં એ અલંકાર બહુજ મીઠાશથી રચેલો છે:—

“ખરજ તખત પર બેઠે રાગ બાદશાહી, રેખજ રમ્મખત બસાએ
ધયમ પંચન નીખાધ સુર દુજે પેહેરાય દીન દેખ યાતે ચારે

કર જોર રહત દરબારસુ—ખરજ.

દુગન ખરજ છત્ર ધરે બાદી સુર વજીર કર બિબાદી બખરી
ખરસમ ઉમરાવનરે અનબાદી ગુણી મુનીમ બજીતે બીચારસુ.—ખરજ”

એમાં ખરજના શુરને તખત બનાવ્યું છે, રાગને બાદશાહ, રેખખના શુરને રેયત, દુગન ખરજના શુરને છત્ર ધરનારો, બાદી શુરને વજીર, બિબાદી શુરને ઉમરાવ, અનબાદીને મુનીમ વગેરે બનાવ્યા છે. આ અલંકાર બહુ દક્ક લાગે છે. શરથી બેતમાં એ અલંકાર જે લેખત આપે છે તે જુઓ:—“કોહલે તકદીર બતલખીર કસેવા ન રાવદ = વરને હર ઝેરે ફલક હેલે ખેરદ ખીસ્પારદ. ” = યાને કે તકદીરનું તાણું તલખીરની કુંચીથી કાઢીએ ઉધાડ્યું નહીં, અને ઉધડેખી નહીં, તો જોકે આશમાનની નિચે અકલમંદો તો ધણા છે. નિચલા ખ્યાલમાં એ અલંકાર વપરાયલો બરાબર સમજ પાડે છે.

“ તું હજે લયલી મએ મળતું, તું શીરી મએ ફરહાદ,

તું હજે ગુલ મએ જુલજુલ, તું શમ્યા મએ પરયાના. ”

ખારની બાજમાં અને આશક માથુકની પુરોસ પાથુકમાં હંમેશાં એ અલંકાર બહુજ વપરાય છે. એક ખ્યાલમાં કહ્યું છે કે, “ કલીમાં ખીનન મેં ચલી, ધન જોળન કે માંલ-કાંટા લાગ્યા પ્રેમકા નીવરી નીવરી જાઉં. ” એમાં પ્રેમને લોકાઈ જતા કાંટાની સાથે ઉપમા આપી છે. સાથર હાદિજની ગજલોમાં તો એ અલંકારની મસ્તીથી વાંચનાર ખરેખરો મસ્ત બને છે. આ અલંકારના ધણા દાખલા આપવાના લેખ માટે શેવકને ખારા વાંચકો દરમુજર કરે તો એક બે આપીશ:—

“ હજીએ એહરેએ જાન મીશવદ ગુજારે તનમ,

પુણા દમી કે અજ ધન ચેદરેએ પરદે બર ફેકનમ.

બેઆ વ પરદેએ હોઈએ 'એ પીશે રહ બરદાર,
કે આ વગુદે તો કસ નસનવદ એ મન કે મનમ."

એટલે કે—આ માફે આખી શરિર મારા જીવના મોહમાં ઉપર
પરદાની ચીશાણે છે. એવો એક શુભ પ્રસંગ આવે, કે બધારે કું
તેના ચેદરા ઉપરથી એ પરદો ઉઘડી નાંખું. આ પરવરદેમારે જ
આવીને હોઈકના રહે આગલથી પરદો ઉઘડે, કે જું એકલા શીવાય
બીજું કાંઈની મારા વીશે જાણે નહીં, કે કુંબી એક છું. સાચર
શીખ સાદીની મજબોમાંથી મધ્ય એક ઉત્તમ નમુનો મળ્યો છે તે
ઉતારી લેએ:—

" અએ માહે આલમ સોજે મન અજ મન ચેરા રંછોઈ,
અએ શમએ શખ અફરંજે મન અજ મન ચેરા રંછોઈ,
મક શખ દુરા મેહમાં કુનમ તા જાને કલ કુરખાં કુનમ,
જાએ તો દર અલમા કુનમ અજ મન ચેરા રંછોઈ,
અએ જાને મન જાનાને મન બર મન નેગર શુક્તાને મન,
મક શખ બેઆ મેહમાં મન અજમન ચેરા રંછોઈ. "

અર્થ:—ઓ મને બાળી નાંખનાર આલમના સૂરજ ! જું મા-
શથી શા વાસ્તે આશુરદે થઈ છે ! આ મારી કાળી રાતને રોશનાઈ
આપનારા ચેરાગ ! તે મારી સાથે કાંઈ થરસો કીધો છે ! એક રાત
કે જુંને મારી મેહમાન કરે, કે જેથી કું તારી ઉપર મારા દિલ
અને જાનને શીદા કરી નાખું; અને તારી જગો કું મારી આંખમાં
કરે; જું શા માટે મારેથી દિલગીર થાઈ છે ? આ મારા જીવ અને
જાન, આ મારા પાદશાહ ! જું મારી હાલત ઉપર નજર કરે ! કે
એક રાત જું આવીને મારી મેહમાન થા ! જું શા થઈ મારાથી આ-
શુરદા થઈ છે ?

અલગત ઉપસા બેક દાખલા ખુદા ઉપર લાગુ પડેલા સમજ-
વાના છે. અલંકાર બહુ લંબાયો છે તેથી મારો માંગ્યે છે, પરંતુ તેના
મહાકવિને સધી લોભ લખી ચકાયો નથી. તેથી વધુ જમ આવેશમાં
ને આવેશમાં હમે ઉપમાનાલંકારના દાખલા પણ સાથે લેલી દીધા છે.

" પ્રેમ છુપાયા નહીં છુપે જાંઠ લગ આસો આસ;
દાળી ફળી નહીં રહે, કરગરીકી ખાસ. "

યાને = જે પ્રભાણે કર્તુરીની સુગંધ દાખેલી દુળેલી છુપાવી સ-
કાતી નથી, તે પ્રભાણે જ્યાં સુધી પ્રાણ છે ત્યાં સુધી પ્રેમ છુ-
પાવેસો છુપાવ. રહેતો નથી.

" સખદી સદાય સખલકે, કાંઈ ન નિર્બંધ સદાય,

પવન જગાવત આમકું, દીપદી રેત ખુઝાવ. "

યાને = જેમ પવન છે તે મોટી આગ હોય તેને વધારી આપે છે,
ને નાહનો દીવો હોય તેને જુલવી નાંખે છે, તે પ્રભાણે શકતાના
શાખા સૌ કાંઈ થાય છે, ને અન્નાડીના તો કાંઈ બંનેવી મળા
પથ નહીં માંગે.

વળી નીઝામીએ નીચલી સરખામણી આપી છે:—

"નઝર કરદમ એ રૂયે તબરૂબત દસ્ત,

ખુશીદાયે જેદાન સુ' ખારસે દસ્ત;

કે અબ્વલ દસ્તરા ખારસ ખુશ ઉક્તદ,

બઆખેર દસ્ત દર દસ્ત આતસ ઉક્તદ. "

અર્થ:—જે અનુભવથી જોયું છે કે આ દુન્યાંની મોજમોજ,
હાય ઉપર કીડ લાગે ત્યારે ધવડાયે છીંચે ને જેવી મીઠી ગીલી લાગી
મળ આપે છે, તેની એ દુન્યાંઈ મોજમોજ છે. કીડ ધવડાતાં,
પ્રથમતો ધણી મીઠી ગીલી છુટે છે, પણ પાછળથી તો એક હાયથી
તે બીજા હાય સુધી આપે બદને આગ ઉડી રહે છે, તેજ પ્રભાણે આ
તકલીદી દુન્યાંની તકલીદી મળતું સમજવું.

"શુદ્ધ સુ' અંગે નાસાંન દરદરાકસ, કશીદએ પુરતીબર ઉસ્તખાની. "

યાને:—મારી દીલરબા દીલગનની જુદાઇમાં હું સારંગીની માફક
રહું છું, કેમકે હું પણ સારંગીની માફકજ તે ખારીની જુદાઇમાં
હાડકું આમકુંસઈ જઈને સારંગીના જેવુંજ અમથું ખોથું થઈ ગયસો છું.

૧૧

" Poet and Saint ! to thee alone are giv'n,
The two most sacred names of earth and heav'n,
The hard and rarest union which can be,
Next that of Godhead with humanity. "

ABRAHAM COWLEY.

વાક્યમાં ૨૨૨ હોય તેને આપણે કાવ્ય કહેઈએ છે. પરંતુ ૨૨૨ની
સાથે તાલ પડતા અનુકૂળ શબ્દોની પણ બ્યવરથા રહે, તો તે બહુ

સેહેલ પડે છે. એરીસ્ટોટલ શીલસુદ્ધના કાવ્ય ઉપર સરેહ કરતાં, ગ્રોફેસર હેનરી મોરલી જણાવે છે કે: શબ્દોને મરજી માફક ગમે તેમ લખાવવાની જો છુટ મુકાઈ હોત, તો કવિતા રચવાનું કામ ઘણું જ સહેલું થઈ પડત. એ વિચારને હું મંજૂર નથી. જરયોસ્તીઓમાં નિરંગદીનની ક્રિયા કરતાં જે પ્રમાણે બારીકમાં બારીક બાબત ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે, અને તેમાં જો કદી કાંઈ નાહની પણ ચુક પડે છે, તો તમામ ક્રિયા રૂઢ થાઈ પડે છે; તેમજ કાવ્ય રચના એ એક એવી નિરંગદીન છે, કે જેની દરેક દરેક બારીક ક્રિયા ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે, અને તેમાંની એક પણ રૂઢી ચુક્યે તો આખા કાવ્યને એળ લગાડે છે. પણ તે ખુદરતી વિચાર અને નવા તુરગોમાં ઘઈ પડતી સુદૃઢ બાબે છે. માટે કાવ્ય રચના એ કાંઈ મરી મરાસો છુંદવાનો નથી. કાવ્ય રસ કાંઈ કુદ્દીમાંનો જોળ નથી. એ રસ આજવાને જે પકવાનો આગળ આપેલાં છે, તેવાં ખીખ આપવાં જોઈએ.

૨૭મો: વર્ણ વિપર્યય:—વર્ણ = શબ્દ; વિ = જુદો; પર = પારકો; અપ = આવનાર. એટલેકે, કોઈ એક શબ્દનો અર્થ અથવા તેની મતલબ સમજાવવાને કોઈ ખીજેજ શબ્દ વાપરવાનો અલંકાર; જેમકે:—તમારું ઘર સુખી રહે, ધાને કે તમારાં બચ્ચાં છોકરાં અને કુટુંબ સર્વ સુખી રહે. હુંકમાં એક ચીજને તેની સાથે અંગત સંબંધ ધરાવનારી કોઈ ખીજ ચીજના નામથી જોળખાવવી તે. એ અલંકારને અમેજીમાં *Metonymy* કહે છે. એને ફારશી ભાષામાં કનાયત-કનીયત-અથવા કનયત કહે છે. એના જૂઠા જૂઠા પાંચ વિભાગ છે.

(ક)—જેમાં કાંઈ નીચાંની, અથવા ચિન્હ અથવા કાંઈ સૂચક ઇશ્દાકો, ખુદ અસલ ચીજને માટે મુકવામાં આવે છે; જેમકે:—કવિ પ્રેમાનંદ કહેછે:—

“એ કાળા માથાનો ધણી*, પાપી માણસરે;
તેને નિર્દયતા હોય ધણી, પાપી માણસરે.”

* + + +

૧ નામ તે નળનું ધ્યાન તે નળનું, સખિ શું નળની વાતરે;
દુઃખ ભય દિવસ ને રવણી, નયણે વરસે વરસાતરે.”

*એનેજ મળેલો દાખલો કવિ દલપતરામ આપે છે;

“રે માટીના માનવી, તુતો તરણાતુલ;
જળજંતુ જળકણ્વણી, બાર અલ્પ કાં જુલ.”

ઉપસાંમાં આદમીને માટે “ કાળા માયાનો ધણી ” એમાં માયુસની નિયાન આપી છે. તેમજ આંસુ શબ્દને માટે “ નયને વરસે વરસાત ” એમ આંસુનું ચિન્હ દરશાવ્યું છે.

“ જળ તું આગો જગતમે, લોક દસે તું રાય; .

એસી કરણી ના કરે । કે પીછે દાંસી હાય. ”

એમાં આખી પેઢેલી લાઈન માત્ર “ જન્મ ” ના વખતને માટેની છે, અને બીજી આખી લીટી માત્ર “ મરણ ” ને માટેની છે. એમાં કેવા વધુ વિપર્યય વાપરેલા છે ! કહે છે કે, જ્યારે આ ભાઈ ! તું જન્મ્યો, ત્યારે તારી આસપાસના સર્વે કોઈ ખુશી યઈને હસતાં હતાં, ત્યારે તું રડતો હતો, પણ તું એવી તારી કરણી કરને, કે જ્યારે તું હશે (યાને મરણ એ ખરી રીતે તો માયુસને ખુશી થવા નેવી ચીજ છે, કે આ જન્મજનીમાયામાંથી છુટ્યો, તેથી મરનારને તો હસતોજ મયુવામાં આવેછે.) ત્યારે બીજાંઓ રડે, યાને તારાં સારાં કામોને લીધે તું મરી જાય ત્યારે લોકો નાખુશ થાય, પણ એવાં કામો નાં કરતો, કે જ્યારે તું મરી જાય, અને લોકો જો હસી કરે, કે પીડા પતી, તો તેનાં તારાં કામો નાં રાખતો !

રામરાજના ભાઈ લક્ષ્મણે સીતાજીના હરેણું ઓળખાવતાં સુધીવને કહ્યું છે કે:—

કુટલૈ નૈવજાનામિ, નૈવજાનામિ કંકણે ।

નૂપુરે એવજાનામિ, નિત્યં પાદા મિત્રંદનાત્ ॥

અર્થ:—આ કુંડળ સીતાજીનાં છે કે નહિ, તે હું નથી ઓળખતો. અને આ કંકણ સીતાજીના છે કે નહીં તે પણ હું ઓળખતો નથી; પરંતુ હંમેશાં સીતાજીના ચરણ કમળમાં પ્રણામ કરવાના પરિચયથી તેમના ચરણનાં ઝાંઝરને ઓળખું છું, કે તે સીતાજીનાજ છે. યાને સીતાજીનો હું તાબેદાર ચરણાધિન છું એવું બતાવ્યું છે.

(સ)—જેમાં કર્તાને ઠેકણે તેનું રાજ યાને ઓળખે મુંડી મુળ વાતમાં રસ લાવવામાં આવે છે, જેમકે:—

કવિ લલ્લમરામ:—“ સર્વલોક તે મુજને નમશે, દઈ સહને આશીસ, મુજ શિર અવરને નહિ નમે, મેં પૂજ્યા શ્રી જગદીશ. ”

એમાં “હું” બીજા કોઈને નહીં નમું” ને જાહેરે “મારું” શિર યાને માયું કોઈને નહીં નમે” કરી લખ્યું છે.

ખીજ રાગરતાંન:-“સોઘડુ સોમાર કીનો, મુખ બોલત અમરત બાની,
તેરો મુખ દેખ ચંદા જોતડુ લગનીરે.”

એમાં પણ “તુ” અમૃત વાણી બોલે છે” ને બદલે. “તાર” મોડું બોલે છે” એમ લખી રસ લીધો છે. આજના કવિઓ એવા રસ વારંવાર લેતા ન દેવાથી કાવ્યની પાતી આવતી જાય છે. આદરબાદ આરે-
રપંદરું પંદનામું:-

“મુખને ચર્ચ મુ. મવખ ચર્ચ દાર,
ચંદ તવાન કાદમરુંમ પસખુન મઆબાર,”

માને કે, સખુન મીઠો બોલજે. જુબાંન શરીરન રાખજે. બને ત્યાં સુધી સખુને કરી આદમીને દુઃખી નાકરતો. એમાં પણ કર્તાને બદલે તેવું શબ્દ ને જુઠાંન તે વાપરવામાં લીધું છે.

કવિ જુલ્યાખી:-કુકે પરવત ફાડી નાંખે, સાંખે નહીં રિપૂના બોલ;
રાખે રંગ જઈ ને રથમાં, ઝખે નિજ પરિવારુ તોલ.

એમાં પણ કુકે પરવત ફાડી નાંખે, એ શબ્દો ઉપમા અલંકારની સેવક આપે છે. કવિ વીરવમ વડસ્વર્ચ એ અલંકારનો એક અમ્મો દાખલો આપણને પૂરો પાડે છે —

“Great men have been among us; hands that penned,
And tongues that uttered wisdom, better none;
The later Sydney, Marvel, Harington,
Young Vane and others, who called Milton friend.”

એમાં પણ “ને હાથોએ લખાણ કર્યું”-તથા “ને જીભોએ વાહ કર્યો” એ શબ્દો વધુ વિપર્યય છે. એમાં પણ અલંકારની અમર દીપી રહી છે. હવે એક અમ્મો દાખલો રજુ કરી એ અલંકારની પૂર્ણ સમજ પડી એટલે આગળ આશ્વે:

“ન જ્ઞાન ત્રીન લોકકી જ મેદકો કહ્યો કરે ।

ન શંકમૂત પ્રેતકી ન દેવ નસતેં હરે ॥

મુને ન કાન ઔરકી દ્રષ્ટે ન ઔર રચ્છના ।

કહે ન મૂલ ઔર વાત, મક્કિ પ્રેમ રચ્છના ॥”

એમાં પણ “જ્ઞાન કાંઈની વાત સાંભળે નહીં.” તથા “મોડું કાંઈ ખીજ વાત કહે નહીં.” એવા રૂઝા અલંકાર વાપરી કાવ્યનો રસ મૂડી લીધો છે. એવા રસની જો ખરેખર પરિક્ષા કરનારો અને શોખ

ધરાવી હોળે વાંચનારો અને અભ્યાસ કરનારો હોય, તો હંધ, બૂખ, કે ખ્યાસની જરૂર નથી. મોંઢાંમાં આપોઆપ રસ પેદા થાય છે.

(ગ) જેમાં જે ચીજ સમાયલી હોય, તે ચીજને બદલે તેને સમાવી રાખનાર ચીજનો ઉપયોગ કાવ્યરસમાં લઈને લેછત આપનાર અલંકાર; જેમકે:—

શીરદોષી તુસી પેહેલવાંન જલેજરનું દાસતાંન જણાવતાં શાહના-
મામાં લખે છે:—

“જેહાંન કે પાપ અંદર આરદ બતેમ;
નેહદ તખ્તે શાહ અઢ બરે” પોસ્તે મેમ.
ન સગસાર મોંઢ ન માજંદરાંન;
અમીનગ એશીયદ બ ગોરજે ગેરાંન.”

પાને કે:—(તે પેહેલવાંન એવો તો પેદા થાંશે કે) પોતાની તમ-
વારથી જગતને પોતાના પગ નિચે લાવી મેલશે. અને ધરાની પાદશાહના
તખ્તને વાઢજાંની પીઠ ઉપર રાખનાર યારો. તથા સગસાર અને મા-
જંદરાંનના મુલકો રેહવાના નથી, અને પોતાના બારી ગુરૂખી જમી-
નને ધોષ નાંખશે. આ બેતની અંદર જેહુાંન ચખ્દ, જેહાંનની અ-
દર સમાયલા પાદશાહ પેહેલવાંનેને મટે વપરાયલો છે; તેમજ સગસાર
અને માજંદરાંનના મુલકો રેહવાના નથી, તેનો માયનો એ કે, એ મુલકોમાં
જે બદકાર ભોલો છે તે રેહવાના નથી; અને જમીનને ધોષ નાંખશે.
એટલે જમીન ઉપર વસતા બદ ખરસતના દુસ્મનોનો સંહાર કરશે.

જોકે પાવ ખનૈયા નહી, ઉરકુ દેત જળરાજ;

જુખ દહ તો બીક્ષા દહ, એસો મરીખન નવાજ. ”

જેના પગમાં જુતી નહી, એવાને હાથી બખરશે, અને જુખ
આપી તો બીક્ષા પશુ આપી એવો તેકીરતાર છે. એમાં ફકીર ને શાહ
બનાવવા બદલ વહું વિપર્યય લાપરેલો છે.

શેવકના ઉસ્તાદ એરવદ શેહેરીઆરજ દાદામાધ બર્યા એવોજ
એક અમ્મો દ્રણંત આપેછે:—

“જુખી ઉઠે છે ખાખથી સદા ખલક તમામ,
જુખુ નથી સવાડતો કોઈને હું દાદાર ”

એમાં ખલક એટલે પૃથ્વીમા સમાયલાં તમામ આદમીઓ સમજ-
વાના છે. વીલ્પમ વડંરવથ એક અમ્મો અલંકાર આપણી આગળ
રજુ કરે છે:—

"Milton ! thou shouldst be living at this hour:
England hath need of thee, she is a fen
Of stagnant waters: &c."

એમાં કહે છે કે:—"ઓ મીલ્ટન ! આ વખતે તું જીવે
હોવો જોઈએ હતા: ઇંગ્લંડને તારી જરૂર છે. તેણી તો સ્થિર પાણીની
એક દસદસ યાને પાણીયળ છે." એમાં ઇંગ્લંડને જરૂર છે, એટલે કે
ઈંગ્લંડમાં વસતી પ્રજાને જરૂર છે એમ અર્થઠાર કહે છે. માલશ્રી રાગની
એક ડુમરીમાં એ અર્થઠારનો બેદી રસ આપ્યો છે:

✓ "ઓ મન કાહેકે શીરે તું હારેહારે, કરમ લીખા સોઈ હોએ;
લીખનેહારે લીખ ચુકોરી, અદીક ન ઓછા હોએ."

કરમ લખવાયળો તો લખી ચુકો, માટે રે મન ! તું સા
માટે ભાખ્યા કરે છે ? એમાં મન એટલે મનમાં સમાયલા વિચારોને
માટે કહેયું છે, કે વિચારો જાંથી ત્યાં બટકવા નહીં કરવા જોઈએ.
તેમજ એક દીપવંદી હોરીમાં એ રસની મજા લીધી છે.—

✓ "સાચ મીનર કાઈ ના જગમે પ્રીત જગતકી જુડી;
સસરેકી લેકે દુરાગતકે પુછું, નેહર સો જો પુડી."

એમાં જગતની પ્રીત જુડી કહેલી છે, તે જગતમાં સમાયલા
લોકોની પ્રીત જુડી એમ સમજવાયું છે. પ્રેમાનંદ કવિ વળી નવા
રૂપમાં એ અર્થઠાર વાપરી ગયો છે.—

"મેહેતાને વહાણું હરિણું નામ, જોવા મળશે બાધું ગામ;
તમને ડોસો મળવાયું હેત, અમે નાવમાં ચઢિયે દુજેત.

+

+

+

"સંભા ન મમજી રૂપરણી, રજા મસ્તકે ડોલીરે,
એક બિહામણો ઘોડારમાથી, બદુક નીકળ્યો બોલીરે"

એમાં બધું ગામ જોવા મળશે, એટલે ગામમાના બધાં લોકો.
તેમજ સંભા નહીં સમજી, એટલે સંભામાં બીરાજેલા સભાસદો સમજવા.
(ઘ) એમાં કારણને બદલે અસર મુકવામા આવે છે, અથવા
કૃત્યને બદલે તેના કર્તાને મુકી કાબરસની શરીરન બદલના-
મા આવે છે; જેમકે કહે છે કે:—

"લક્ષ્મી કહે મે નીત્ય નથી, કેની ન પુરી આશ;
કીતને સીદાસન ચઢ ગયે, કીતને ગમે નીરાસ"

એમાં લક્ષ્મી પોતાની બમણી લાઈ કહે છે કે, કેટલાને મેં રાખ

પનાવ્યા, અને કેટલાને નો મેં ફરી ફાલનમાંજ મરવા દીધાં. એની ઉદ્ધતી સાધનના બેડે અર્ધા અર્ધા બામ વર્ણ વિપર્યયના છે. વળી કહે છે કપીરદાસ, કે:—

“કપીરા તેરી ગુપડી ગલકટોકે પાસ;
કરેગા સો બરેમા તું ક્યું હોય ઉદાસ ?”

એમાં મતલબ એની છે કે કપીરનું ધર દસાધવાડમાં હતું, જેથી તે ગળાંકાટનારાને મરીજ ગોસપંદા ઉપર છુરી ફેરવતાં જોઈ ઉદાસ થતો હતો, તે ઉપરથી લખેલું છે કે, જેવું કરો તેવું તે ખાટકી પામશે. પણ અહીં કહેવાની મતલબ એવી છે કે, દસાધવાડમાં કપીરનું ધર જોડવાને બદલે વિપર્યય વર્ણ વાપર્યો છે કે, “ગલકટોકે પાસ.”

— દયારામ કવિ કહે છે કે—

“વીશે વલો પૂરોરે, દેવામાં ન લાગ્યો દરી;

+ + +

ધર ધંધામાં ઘેલો ફરે છે, ગાયા નહીં જગપાસ;

* * *

ધરડો થયો તમારે જાતજ બામી, ગાયા નહીં પરિબ્રહ્મ.”

એમાં “દેવામાં ન લાગ્યો દરી” એટલે કે દરીના કરેલા ઉપકારો તું એ સંભારીશ નહીં—“ગાયા નહીં જગપાસ” એટલે કે પરમેશ્વરના શુણો નહીં તે યાદ કર્યા—“ગાયા નહીં પરિબ્રહ્મ” એટલે કે જોડાતાલાના કમિયું બજન તે નહીં કયું. એ પ્રમાણે કૃતને બદલે કૃતાં વાપર્યાં છે.

નીચલો ગુલસીદાસનો ફુલો આ અલંકાર મટે સારો છે:—

“ન ધન રહે ન જોજન રહે, ન રહે ગામ ને કામ;

ગુલસી જગમેં જસ રહે, કે કરે કીસીકો કામ.”

એમાં ધનવાન—જોજનવંતી—મામનો ધણી—ધરનો ધણી સે મરવાના, પણ માત્ર કિર્તિવંત જીવવાનો, એ મતલબ બીજા વર્ણથી સમજાવી છે.

“રામ નામકી લૂટ હે, લૂટ રોકે તો લૂટ;

અંતકાળ પસ્તાવગો, પ્રાણ નાવગો છૂટ.”

એમાં જોડાના નામની લૂટ લૂટી લેવા લખે છે, તે બીજા સપ્તકમાં હરવરબજન કરવા માટે લખે છે, તેથી એ વર્ણવિપર્યય છે.

સનાતરંગ ઉપરથી:—

उदयति यदिमानुः पश्चिमेदिग्विभोगप्रचलति यदि हैमः

शीततां याति वासिः ।

विकसति यदि पथं पर्वतानां शिखरेन चलति सिलुवाकर्यं

सज्जनानां कदाचित् ॥

અર્થ:-કદિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાંથી કાં નહીં ઉત્તે દિશામાં પર્વત કદાપિ આગળ કાં નહીં સાગે, આતણ છે તે હથ મગાડયે ને કદા કાં ન સાગે, તથા પર્વતના શીખર ઉપર કમળ કુપ કાં નહીં ઉત્તે, તોપણ સત્ય પુરુષોનું વાક્ય કદિ પણ ચમ્પાવમાન થતું નથી. માને સત્ય પુરુષનાં વચનની અસર તેની તેજ રહે છે.

રકોતની રોકખીમાં આ અસંકારના નીચલા દાખલા ખાસ આવે છે:-
"Preach'd forth from hamlet, grange, and down
To curb the crosier and the crown,"

એમાં *Crosier* શબ્દ છે તે પાદરીના દીણ આપવાના કોસને માટે આવેલો છે.

"If, in such mood, (as legends say,
'And well believed that simple day,)"

એમાં "તે ભોળ્યો દિવસ" એ શબ્દ "વેદેમી જમાના" ને માટે મુકેલો છે.

"He bids thee think on Erin's bowl"

If any wrong the young O'Neale,

He bids thee think of Erin's steel."

એમાં *Erin's bowl* શબ્દો આયર્લેન્ડમાં રોકખીના સોડે સર રીઝડે પરોણાં તરીકે જે મેદુમાનધારી આખેલી હતી, તેની કૃતચત્તાને માટે વાપરેલો છે, તેમજ *Erin's steel* શબ્દો આયર્લેન્ડ બ્રાધાને માટે વાપરેલા છે.

૨૮મો. સત્યાસત્યદીપક:-જે જીના દેખાવમાં અસત્ય ભાગે અથવા કદિ નહીંજ અને એવી ભાગે, પણ ખરેખરી રીતે જ્ઞેતાં તે સત્ય અને ખતરા જોગ હોય, તેવા પ્રકારના અસંકારને સત્ય + અસત્ય + દીપક એવું નામ આપેલું છે; એટલે સત્ય છતાં અસત્ય દેખાય એવો કાવ્યનો રસ. એને અંગ્રેજીમાં *Paradox* અથવા *Hydrostatic Paradox* કહે છે. જેને ફારસીમાં "તગલીગ" કહે છે, વાને કે એક

બનાવ ચશમથી જોતાં બનવો મુશકેલ હોય, પણ અક્રમની આંખે જોતાં બનવા જોગ હોય તેનો અસંકાર. ફારશી ભાષામાં તેને માટે “એકરારે ખુલેહ મગયર” તથા “શુ ફેક ખેમાફ ઉલ શીકર ઉલ મુતસક” કરીનેમી કહેછે. તેમજ “મુખાલગે તબલીગ” પણ કહેવાયછે. એ અસંકાર વાપરવાથી કાવ્ય રસ ધણું દીપે છે, અને તેના તરફવાર પ્રકારના અભ્યાસ કરવા યોગ્ય દાખલાઓ જણાવવાની જરૂર છે. જેમકે:—

“આંખનમે’ બને જીયરમે’ જસે, હીયરમે’ જસત નીસીદીન પ્યારે;
મનમે’ જસે તનમે’ જસે રસનામે’ જસે, આંગ અંગ જસત નંદવારે;
સુધીમે’ જસે ખુશીમે’ જસે, ઉરમે’ જસત પ્રીય પ્રેમ દુહારે;
સુરશ્યામ વનદુ’મે’ વસત ધરદુ’મે’ જસત, સંગ જ્યોં વહાં જમન હોત ન્યારે.”

એમાં પોતાનો પ્યારો નંદચાલ આંખ, જીમ, પેટ, વગેરેમાં વસતે જણાવવાની પ્રીયાએ વચાઈ લીધીકે, તે જોકે સાદી સમજે જોતાં બને નહીં તેવું અસત્ય લાગેછે, પણ અક્રમની નજરથી જોતાં તે ખરુંજછે, કે તેણીના દિલમાં તે સારો સમોરોજ યાદ આવ્યા કરેછે, તેથી તે બધે ઠેકાંજે વસતોજ છે.

મી. મનસુખ નીચે પ્રમાણે એક મુશકેલ બ્વાન લખી તે બનાવ અક્રમ અને આદતની રૂએ નહીં બની શકે તેવો જણાવી દાખલો આપેછે.

“મોહોતનો શરાખ અઝે દીલ ! અગર- છે કડવો ને જાનખાર,

પણ જુદાઈનાં દીનનું દુખડું છે તેથી જી જફાકાર.”

ખરી વાતો એજ છે કે મોહોતની જુદાઈ જેવી જુદાઈજ નથી, પરંતુ તે સત્ય વાતને ના પાડી કવિ કહેછે કે, પોતાની પ્રિયા અથવા પોતાનાં પ્યારાંઓની જુદાઈના દીવસનું દુઃખ વિશેષ છે. એ ખરેખરી “તબલીગ” અથવા “મુખાલગે તબલીમ” છે. એ અસંકારથી ઉલ્લે “એગરાક” આવે છે, જેમાં વાત અસત્ય હતાં સત્ય દેખાય; જેમકે:—

“હવામાં વેરાએ, હોમાનાં પરમાંથી, લાલોની શુકી, *

જે ખાએ તે તારા, હોટની લાલીથી, મુવેલાની હારકી.”

આ બેતનો બેદ મી. મનસુખ સમજાવે છે કે:—માથુકના હોઠની

*આગલા વિદ્વાનો કહે છે કે, દુન્યામાં “હોમાય” નામનું એક પક્ષી હતું, તે આદમીઓના હાઝાં ખાઈનેજ જીવતું હતું. પરંતુ માનવતા વિદ્વાનો એ વાત નાપાડે છે, કે “હોમાય” એવું પક્ષી અસંકારીક જેવું જોઈએ, કેમકે આ પૃથ્વીમાં તેની ઉત્પત્તિજ જણાતી નથી.

લાલીનો ખવાસ એટલો તો અમતકારિક છે કે, જો તે હોની સાથે કોઈની નજરે પડે તો તે મરી જાય; અને મુરદાના શરીરની એક દારૂ પથ જો હોમાના ખાવામાં આવે, તો તેના શરિરમાં તમામ કીમતી સાલ માણકો જમાવ જાય ! અને તે જવારે હવા ઉપર ઉડે ત્યારે તેની પાંખોના પડોમાંથી તે કીમતી માણકોનો શુકો જમીન ઉપર પડે. આ કેસો માણકના હોઈની સાથે-તથા આશકનું મરવું-હોમા પડીતું હાકાંતું ખાતું-તેના પેટમાં સાલ માણકોનું જમાવ જતું-અને તેનું કિયું-કિયતી વેળાએ સાલ શુકીતું રેડાવું-એ સૌ ઇશ્વારત મનોહર છે, પરંતુ તમામ સાત અમત્ય છે. એ પ્રમાણે એ “ મુળાલગે એગસક ” છે.

“ હું સાજનમે મરી જાત હું, પાંતો છાંડત જાનન સખરસઃ નંદકે દેરા નીર જાવા મુણી, દુખર તીય જસોદાકે ગામ રાજ કર્યાં ગોકુસમાં. ”

એમાં જોકે સાજ સાગવાથી કાંઈ ખરેખર મરી જતી નથી, પણ સાજ એટલી બધી તો લાગે છે કે, જાણે મરવા જરાખરજ છે, તેથી તેને સત્પદીપક કહેવું. શ્રી જોરાંમજી મલજારી “નીતિવિનોદ” માં જણાવે છે કે:—

“ માનવ પેટ જન્મ લઈ, જે જન ધરે ન શાન,
આંખ છતે તે આંધળો, છે હેવાન સમાન. ”

નરસિંહ મેહેતા:—

“ દેહ તારી નથી જોને શુભતે કરી, રાખતાં નવ રહે નિમે જાપ. ”
શુવશુરાંમજી:—

“ ઉઘમાર્થ અર્થે મૃત્યુ લોક આવિયો,
જૂલમાં હું આ જવાબ્દ મધ્ય ભરકિયો,
પાર ના જડ્યો હું દેખતોજ આંધળો,
જૂલમાં જડ્યો હું ચાલતોજ પાંગળો. ”

એમાં પણ “છતી આંખે આંધળો” — “દેહ તારી નથી” — “દેખતોજ આંધળો” — “ચાલતોજ પાંગળો,” એ બધું નહીં જને એવું અસત્ય લાગે છે, પણ અક્ષવની આંખે જોતાં સત્ય છે.

“ તુરકા મમર તો જડ્યે દુરે જનાનીઆ;
કાંદર જેહાંત પીરી એ લાયમ જવાંનીઆ. ”

પાનેકે:—ઓ તુરકી જડ્યા ! કદમ્બ તું આકાશી દેવતાનું જડ્યુ.
દોનાથી જોકે આ દુન્યામાં તું જુડે છે, તો પણ તું હં મિરાનો નો.

જવાંત છે. એમાં પણ મોટા દરેકા જટ સત્યાસત્યદીપકનો સહજમ ખ્યાલ આપશે.

“ આ દુનીયાંમે આપકે, હોડ દે તું બેટ;

મેના હોય સો લેહી મે, હડી જાત હે પેડ. ”

માને આ દુન્યાને બખારતું રૂપ આપ્યું છે, તે ખરેખરી કાંઈ પેડ અથવા બખાર નથી ! વળી નેકીનો સોદો ખરીદવા કહે છે, તેવો કાંઈ સત્ય રીતે ખરેખર સોદો અથવા માલ વેચાનો નથી, છતાં અસંકારીક રીતે સત્ય વાત અસત્ય જખાલ છે.

નિચ્છે દાખલો આપણા અલંકારને માટે અચ્છે છે:—

“ પીઓ સરામે જાંમ, પીઓ સરામે જાંમ;

તાનમાં થાય તકનો, દીધમાં આરાંમ,

જઈ પીએ જુવાન થાય, જુવાન પીએ થાય બાદખર;

હુડો પીએ દસ્ત લંગાવે, લંગડો બાગે દાદર.

ઝોરત પીએ મરદ બની જાય, મરદ પીએ નર શેર;

હદમાં પીએ મલે મલું, નહોં તો કાતેમ ઝેર. ”

ઉપજા દાખલાઓ પેહેલી નજરે જોતાં નહોં જાને એવા અસત્ય છે, કે લંગડો દાદર શું બાંધતો'તો, ને ઝોરત તે મરદ શું બની જાતી ની, ને જુડો હોય તે જુવાન શું થઈ જતો'તો, ને હુડો હાય શું લંગાવતો તો ! પણ સરાખની અસર અકસ્મતી આંખે જોતાં ખરેખરજ તેવી છે. વળી કવિ બાઈરને સર પીટર પારકર બેરોનેટના મરણ ઉપર જોડેલી મરણ્યામાં વધારે અસરકારક, અને જુદીજ રીતનો દ્રષ્ટાંત આપેલા નજરે પડે છે:—

“ A tomb is theirs on every page,

An epitaph on every tongue.

The present hours, the future age,

For them bewail, to them belong.”

એમાં પણ દરેક પાને પાને અને દરેક જીવલડીએ તે મરદુમની કબર તથા લેખ કર્યા બદલનો ઉલ્લેખ જણાવ્યો છે, તે સત્યાસત્યદીપક છે. અરદિસુર ન્યાએમ તથા હોરમજ મરતમાં એ અલંકારના દાખલાઓ સંખ્યાબંધ મળે છે.—

“ આએ તુ આલુરો મઝદાઓ રિપતમાઈ જરથુસ્ત્રાઈ,

મજએવમે હમ, રિપતમ - જરથુઅ,

યામ અરેદ્વીગ સુરામ, અનાહિતામ,
પેરેચ્-કાકામ, અએવજ્યામ. ”

પાનેકે:—અદૂરમન્દે (એટલે પરમેશ્વરે) સચેતમાન જરથોસ્તને કહ્યું કે, ઓ સચેતમાન જરથોસ્ત ! મારી અરદ્વિશૂર (એવા નામની નદિ) જે નિર્મલ, બોહોળી વેહેતી, તંદ્રોસ્તી આપનારી, તેને તું વખાણ. એમાં પણ સત્યદીપકના જે દાખખાઓ આપોઆપ પરખાઈ આવે છે, કાવ્યરસના અલંકાર સમજાવવાની સાથે સાથે, કાવ્યની ખાત ખાતની દારીનોના ગમત સાથે રાત આપનારા દાખખાઓ ઉપરથી કાવ્યની સેજા તરેહવાર આકારમાં આખ્યાની હોવાથી આપણે બીજા ધણાંક દાખખા આપીશું, તો જોકે અલંકારો સમજાવો સાર તો એક બે દાખખા બસ છે, એમ હમે સારી પેઠે જાણે છે, પણ એક પંથ એવર દો કાવ્ય કરવામાં વાંચક વર્ગને સામજ્ય થશે. કાલાભાઈ નામના કમગીરનાવા ખ્યાલીએ જોડેલી સાવણીમાં કહે છેકે:—

“ જીંદગી હોગી યોરી જીંદગી કરો સાધુ સંતો,
દુન્યા હો દો દીનછી, મત ધન માલકું સે તો.”

આતેશ નામનો ઉરદુ શાયર કહે છે કે:—

“તું” આર હમ દોસ્ત થે એક જન દો કામેજ,
થા મયેર સીયા અપને જો થા યાર હમી” થે,”

હીશાન નામનો ઉરદુ શાયર કહે છે કે:—

“મૈને દેખા દોસ્તો ઇંસ ઇસ્કકે સારે ફર્યા
રાત દીન જગતા રહા, જીતેજી મર રહે મયે;
મોતકો કરના કુશુમ, આર જહર ખાના ખુશ હમે,
જો દુસા ઇંસ ઇસ્કમે, હો લાખો દુઃખ સહે મયે.”

બીજો શાયર:—

“અરશીમે” અકસ અપનાં દેખ કર ભાએ મરર,
માર દીનકી જીંદગીમે ખુદતુમાઇ કર મએ.”

એક ઇશ્વરભક્તો કહે છે —

“ મેં જાણ્યું હરિ દૂર હય, હરિ હય હૃદયા માંત્રે;
આડી ત્રાટી કપટકી, તાસે દીસત નાંહે. ”

આપણા દીક્ષમાંજ બોહા વસે છે, એ જોકે જડમતવારીને અસત્ય લાગે, પણ આત્મજાનીને તે સત્ય છે, અને કપટની તટ્ટી આડી ભરી સીધેલી એ કાંઈ ખરખડ તથા, પરણ એ અલંકારનીજ મળ છે.

સુંદરદાસનું એક પદ.

“ પરબ્રહ્મ હૈ પરબ્રહ્મ હૈ । પરબ્રહ્મ અમિતિ-અપાર રે ॥
 નહિ જગત હૈ નહિ જગત હૈ । નહિ જગત સર્વલ અસાર રે ॥
 નહિ પિંડ નહિ બહાંડ હૈ । નહિ સ્વર્ગ મૃત્યુ પતાલ રે ॥
 નહિ આદિ હૈ નહિ અંત હૈ । નહિ મધ્ય માયા જાલ રે ॥
 નહિ જનમ હૈ નહિ મરન હૈ । નહિ કાલ કરમ સુમાવ રે ॥
 જીવ નહિ જમ દૂત નહિ । અનુસ્થૂત સુંદર ગાવ રે ॥ ”

ઉપસા બધા દાખલા અભ્યાસ કરવા લાયક છે, અને સુંદરદાસ
 કવિએ અને શાયરોના સુંદર પીણી કાઢેલાં જવાહીરો પણ તેજ છે.
 મોટા કાસા ઢરેલો ઉપર લગાર ચિત્ત આપતાંજ અલંકારની સમજ પડી
 જશે. મોટા કારણી શાયર શીરદોશી શાહનામા મધે પહેલવાન જાણેજરુ
 દાસતાંન કરતાં ઢેકઢેકાંણે એ અલંકાર ઉપર ગમત લીએ છે:—

“ સુનાં શાદ શોદનું સુખન પહેલવાંન,
 કે બા પીર શર શુદ જ નોએજવાંન.

* * * * *
 કે બે જાન શુદેહ બાઝ યાબદ રવાંન,
 વયા પીર શર મદ ગરદદ જવાંન.

* * * * *
 કે ગેતી સેપજ અસ્તો જર રાએ નંઓ,
 કોહન શુદ મકે દીગર આરંદ નંઓ. ”

અર્થ:—જ્યારે તે ખખર શાયરેસ્વારને થઈ ત્યારે તે પહેલવાંન
 એટલોતો ખુશાલીમાં આવી ગયો, કે તે પોતાનાં ખુશ અને નાનુક
 શર સાથેનો હતો તે જીવાંન થાઈ ગયો..... મરણ પામેશે મરદ
 પાછો જીવતો થયો, અને જાણે ખુશ શરવાશે સખશ નોજવાંન
 થાઈ ગયોકારણ કે આ દુન્યાં ત્રણ પાંચ દહાડાની છે,
 અને વિચાર તથા અદેશ ઉપર ચાલનારી છે, અને વળી જ્યારે એક
 આદમી જીવો થાએ છે, કે તુર્ત ખીજે નવો લાવી મુકે છે.

એમાં પણ કાવા ઢરેલો સત્યાસત્યદીપકનો જરાજર ખ્યાલ આપશે,
 આ અલંકાર દાસના કવિઓમાં નવાં નવાં બિજ બિજ રૂપે વપરાને,
 ખીસકુમ જણાવો નથી, કારણકે તેઓ તેને નવાં રૂપમાં વાપરી જ નહિ
 નથી. ખાજલા કવિઓના વિચારો ઉછીઝા થઈ તેને જુદા બોલોમાં

ગોઠવવાનુંજ માત્ર તેઓ શીખ્યા છે, એમ કરોનો ચાલે આત્મા મત્યા-
સત્યાસંકાર તેઓથી વારંવાર વપરાવાની ઉમેદ રહી નથી.

હવે આપણે એક વધારે દાખલો આપીશું.

“અરે ગીરધારી મત બાંસરી બગ્ગાએરે, ઈઆળ નસીમે મેરો પરાંણુ જમત કે.”

‘એમાં પણ વાંસલીમાં એક આદમીનો પ્રાણુ કેમ વસે ! તેથી તે
અસત્ય સાગે છે ખરું’, પણ ખરેખરજ ગેઠ્યા કાઢાનની વાંસલીમાંતો ગોપી
ઓનો પ્રાણુજ વસતો હતો. ચતરાળકાવલી નાટકમાં એક ગમ આ અસંકાર
અગ્રણી રીતે વાપરેલો છે:—

“આતીશે ઇરકે વો હએ જીમમે સમન્દર જા જાએ,

એકે શરર જાએ જો પથરમેનો પથર જલ જાએ.

પરે પરવાનાં હએ કયા રામેરમે જનાપર,

ગર ફરીતાબી કોઇ આએનો રોકરપર જલજાએ.”

એમાં ઇરકના આતરાનુ બગ્ગા એટલું બધું જણાવ્યું છે કે,
તેમાં સમુદ્ર કે પથરના પાદાડો પણ બળાતે ખાખ થઇ જાય છે.
ખરેખર બળા જતા નથી, પણ અધઃકારરપે ગેઠ્યા તેઓ
બળા જાય છે.

“રામ ઝરમે બેઠે, સળકા મુજરા ભેત;

જેસી જીનહી ચાકરી, તેસા તીનકુ દેવ.”

એક ખોદા કોઈ જરખામાં પણ બેઠો નથી, મુજરા પણ ભેતો નથી,
કાંઈની પાસે ચાકરી પણ કરાવતો નથી, અને તેની મજૂરી પણ
આપતો નથી; એમ છતાં તે અસત્ય વાત સત્યજ છે. કરો તેવું પામો,
એટલું વેશ એ અધઃકારને સિદ્ધિ આપે છે.

રામ ભર્તૃહરિ કહે છે:—

यदाकिंचित्ज्ञोहं द्विपद्ममदांघः

समभवंतदासर्वज्ञोस्मीत्यभवदवलितं मम मनः ।

यदाकिंचित્કિंचिद्बुधमनसकां શાદવગતં

तदा मूर्खो स्मीतिज्वरद्भवमदोमेव્યपगतः॥

અર્થ:—ભર્તૃહરિ કહે છે કે, જ્યારે હું થોડું જાણતો હતો, ત્યારે
દાંધીની પેઠે મદાંધ થતો હતો, અને સર્વજ્ઞ હું એમ મારું મન મારેટ
ચતું હતું; પણ જ્યારે મેં પડિનોની પાસેથી થોડું થોડું વધારે જાણ્યું
માંડ્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ છું એમ મને બારયું. ને જાતની પેઠે મારો :

મદ જતો રજો.

આ વાત અસત્ય લાગે છે ખરી, પણ સત્ય વાત એજ છે.

ખીજ બા.નું નિયતું પદ આપું એ અલંકારનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ પ્રતાપી આપે છે:—

“ દોહી” ઘડીકી સાંસ કરે મન લાખ ખરસકી આસ,
તનકે ધૂલકો નહીં બરોસો, પક્ષમે હોવે નાચ,
તમભિ નીલવકો બાધન જૈસે જીવન અમનીત માસ,
કુંકન કંચન પહતી દેખત રહેત મનન તું ખાસ,
ઢોડીભી નહી સંગ ચલે જળ છોડ ચલેજો આસ.”

સત્યાસત્યદિપકનો આ દાખલો, તેની સેહેલ સમજાય ઉપરથી સમજાઈ જશે.

૨૯ એ સમયોની અલંકાર:—યાને એકજ યોનીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સખ્દોવાળો અલંકાર; જેને ફારશીમાં સીફતે એસ્ત-હાક કહેછે. જ્યારે બે અથવા વધારે સખ્દો એકજ ધાતુ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા એક કાવ્યમાં વાપરવામાં આવે ત્યારે એ અલંકાર થાય છે.

“ સજજનસે દુર્જન બલે કે પરનિદા કરત;

દુર્જનકું ઉધારત દએ, આપે નરક પકત.”

એમાં ખરેખરજ જાણે નિંદા કરનાર એક માણસને ઉધાર આપીને પોને નરકમાં પડતો હોયની, તેવો ખ્યાલ આપ્યો છે. પણ જન ધાતુ ઉપરથી વપરાયલા કાળા સખ્દો છે, તે અલંકારના છે.

“ પર ઉપકારી કર્મકારી કદ નષ્ટકારી,

કહી નરનારી ધારી ધારી જોશે ધામને;

મોડું એણે કાધું કામ માટે દેશે મોડું ગ્રાન,

મોટા મોટા મહીપતિ મહીપત રામને.”

એમાં કૃ = કરવું ધાતુ ઉપરથી કાળા દરજ્જા વપરાયા છે. એ અલંકાર કવિ હલપતરામે રા. સા. મદિપતરામ વીશે કરેલી રતુનિમાં વાપર્યો છે. સેનાઈ ઉપરથી:—

“ દાદ દાદ શીરે ધન જોહાન હમેરા, જોત્ર જીતામશ નગદ ક્રાતમેરા.”

યાને જોહાનાસાએ આ જોહાનનું કુધ (સુખ) સર્વને બહેલું છે, પણ જીતમાને તો તેણે કુધથી કેવળ અવગ રાખી હતી, યાને અકનાવી હતી. એમાં જીતામ એટલે છોડરાંને અકનાવવું થાય છે, અને એ સખ્દ જીતામેના ધાતુનોજ છે. એ ક્રાતમા તે અલીની

ખાપડી અને મહામદ પેમંગર સાહેબની બેઠી હતી. ફતમ = કાપડું ઉપરથી ફાતખાહે. તેણીનું અસમ નામનો એકરહે હતું, પણ પેમંગર એકવાર કશું કે તેણી મારા ચરિત્રનો એક બામ છે, અને હવે તેણી મારા ચરિત્રથી છુટી પડી તેથી તેને ફાતખે કહી છે. અર્થાત તેણી ક્યાંમતને દિવસે શીલાપંથીઓને ખીજાઓથી છુટી પાડશે.

રવદેશ મકિત કાળ તું દેશાટણ કર આન;

તું દેશાભિમાન રહી, વફાદાર હિંદરાજ.

એમાં દેશ મુજ સખ્દ ઉપરથી વપરાયલા સખ્દો આવેલા છે.

“ બધું બધા માથે હોડે કાન ઉપાવ;

સેવા કર નિરબધકી, ને પપકે દીવે છુડાય.”

એમાં પડેતો બાધ બતાવે છે કે, જે સંસાર જાળમાં બંધાયેલો હોય, તે તેજાજ એક બંધાયેલાને મળે તો તેઓને છોડાવવાનો ઉપાય શું? પછી કહે છે કે જે સંસારી જાળમાં નહીં બંધાયેલો હોય, એવા ગુરની ચાકરી કરે તો એક પળમાં છુટી શકે. એમાં કાળા હરદો વચ્ચામંદાર પણ બતાવે છે, તેમજ “ બધ ” મુજ ઉપરથી કાળા હરદો પણ બનેલા છે, તેથી સમજાવીના છે.

વળી ખાકાંની દાખલો આપે છે:—

“ અંદ મુઠ કે એ વસલસ બેશકીબ;

મન રાકીબમ દેલો જાન નરાકીબદ.”

ક્યાં સગીતમો કહેશે કે, પ્યારી માશુકને મળવાને હું યોખીલ. હું તો સખુરી પકડીલ, પણ મારું દિલ અને જાન નથી રાહ જોવા કરવાનું. એમાં કાળા હરદો એકજ ધાતુ ઉપરથી છે. કહે છે કે:—

“ કળજુમ સમાન કાર્થ જુમ નહીં, ને નપે શ્રીરામ લોલાય;

ખીજ જુમે મુસકીલ મળે, કળજુમમાં મળે જલ્દ આપ.”

સત્ય-ત્રેતા- અને દ્વાપર જેવા સારાજ મુજોમાં હજારો વર્ષ તપ કરતાં ખોદાતાલા મળવો મુસકેલ હતો. જ્યારે ખરાબમાં ખરાબ કળજુમમાંતો ઘોડોજ વખત મુદાને પાદ કરો તો તે મળે એવી અસત્ય રેખાતી ઝીજ સત્ય ઠરેલી છે. પણ જુમ મુજ સખ્દ ઉપરથી કળજુમ વપરાય અલંકાર પણ જણાવે છે.

પણ ને એકજ ધાતુ ઉપરથી નીકળેલા સખ્દો વપરાયા, સાથે અર્થ ને જુદો થતો હોય, તો તેને “ સબે એસ્તાકા ” કહે છે. જેમકે, હારેજ કહે છે કે:—

“એગુઝાર તા બચારે મએખાને એગુઝરીમ;

કઝ બેહર બેરેએ હમે મોહતાને આન દરીમ.”

એમાં ગુઝાર એટલે હમોને જવા દે એવો અર્થ થાય, અને એગુઝરીમ = હમો જઈએ એવો અર્થ થાય, તો બેક બેક શબ્દો ગુઝરાતન = પસાર થવું ઉપરથી છે, છતાં અર્થ જુદા છે.

“ મોઢાં વનોમાં ધુળ કોટ ચાએ, પક્ષી પશુઓ ધસડાઈ જાએ,

સમુદ્ર મોજ મગને ચઢાવે, ઘણ ધણો મસ્તજ ઝાઝ ઝામે.

રે તે પ્રમાણે સ્થિતિ વાયુ વાએ, ડોળાઈ જાયે દિલ ના સમાએ.

સંકલ્પ સંતાપ વિકલ્પ હાકે મારી ઉઝાળા જિવ ચાંપિનાંએ.”(ન.ક.)

એમાં કલ્પવું ધાતુ ઉપરથી કાળા હરફે બનેલા છે.

અનરહી સાયર એક દાખલો આપેછે કે:—

“ ગર બેતરમી એ તાફતે દોઝખ; અઝ રહે તાઅતે ખુદાઈ મતાખ.”

જો તમે દોઝખના આતશથી બીહો, તો બક્ષિત ભાવનો રસ્તો ના છોડો.

એમાં તાફત = ગરમી, અને તાખ = તણ દેવું થાય છે, તો બેકે બે શબ્દો તાફતન = પાછા ફરવું ઉપરથી છે.

“ તેજ હુકીમ તે ખરો ને હીકમતો કરે હર પલે,

બોલે સખુનો મોહોકમ, તાબીરના હોકમ તલે.”

મી. મેનસુએ આ બેત વાપરેલો છે. એમાં હુકીમ-હીકમત-મોહોકમ-અને હોકમ-એ શબ્દો સમયોની છે, કેમકે હુકમ શબ્દના મુખ્ય માંથી તે નિકળેલા છે.

૧૨

“My verse your virtues rare, shall eternize,
And in the heavens write your glorious name,
Where, when as Death shall all the world subdue,
Our love shall live, and later life renew.”

Edmund Spenser.

એક ચિતારો, પોતાનો, ધારેલો. ચિતાર, ચા. ચિત્ર, લુગર્મ. ૨. હમજ. ઉપર ચિતારે છે, ત્યારે આપણો કવિ ચિતારો કાવ્યનું ચિત્ર પોતાના મગજની સપાટી ઉપર ચિતારે છે. એક કવિ પોતાની કલમને, એક ચિતારો પોતાની પીછીને, અને એક નકાશ પોતાની નરેણીને પોતાના હાંટા ઉપર ચસાવવાને છુટ ધરાવે છે. વ્યાકરણાદિ ને જુલો એક વિધાબ્યાસી યા એક શિષ્ય કરે, અને ને જુલને માટે તે બેવકુફ દરી શાસન સેવે,

તેવીજ શ્રુતિ આપણે કવિ કરશે તો મુખ્ય ગણાવાને જરૂર હતાપણુ વાતે
 હરે છે. કેમકે કાવ્ય એ કાંઈ વ્યાકરણ કે બાળાના કાવલ નથી, પણ એ-
 તો ખુદરત છે. આ કેવો ઇનશાફ ? ખરેખર તો એ એર ઇનશાફ નહીં,
 પણ ઇનશાફ છે. સાધારણ માણસ જે જીલ કરે, તે જુસ એક ચાંચક
 બેજુ નો કરે તો તે માલદત થઈ પડે છે; અને જે કાવ્ય સામાન્ય પ્રજાએ
 જાણવાના તે બાળા-કાવલથી એક વિદ્વાન મહત્ત્વ તેવા કાવલોનું ઉત્પન્ન
 કરી શકે છે. આપણે કાવ્ય રસ સારૂ અલંકાર રસ હાલમાં
 પીછાએ છીએ તેનું જાણણું એ, કે સાધારણ મદના સખાણોમાં
 એ અલંકારો વાપરવા બધેજ કાંઈ સારા નથી, પરંતુ પદ્યમાં તો કાવ્ય
 રસની ભેજ, ક્રમક, અને ફારીનો સાર અલંકારો વાપરવાની મળ છે.
 અલંકારો તો કાવ્યનેજ મારે ગોવા જ-મેલા છે. ધરણું જીનેજ શોભે,
 અરજને તો તે બાવણું લાગે, તેમ અલંકાર રૂપી ધરણું કાવ્ય બાંધને
 નધારે શોભે છે, અને મધજીને વારવાર શોભતા નથી. કેટલાક "કાકડી"
 પછી " કાકડી ", અને " કાક " પછી " તાક ", એવા બે અતુ-
 પ્રાસિક શબ્દો બે લીટીને છેડે આવ્યા, કે તેને કાવ્ય સમજે છે. તેવાઓને
 કવિતા શી મીજ છે, અને કાવ્ય એ કેવું પવિત્ર પુરાણ છે, તેનો અ્યાસ
 આપવા સારજ આ વિષયમાં તે કાવ્યનો બોલોળો દરિયાવ દેખાવવામાં
 આવ્યો છે, કે તે જોતાંની સાથેજ તેવાઓની ખાત્રી થાય કે કાવ્ય રમતા
 તે કાંઈ કુલીમના ગણ નથી.

૩૦ મી, અલંકાર:—માત્ર શબ્દોનીજ ઉપર રસ લેવાનો,
 રમુજ મેળવવાનો, અને રમત કરવાનો આ અલંકાર છે; જેમાં એક
 શબ્દના વિવિધ અર્થો થાય છે, અને તે વિસદાશ અને હસવા જેમ
 જણાય છે. એ અલંકાર એટલો તો મીઠો છે, કે એના પશ્ચાંક દાખલાએ
 જણવા પછી તેના જુદી જુદી તરફના ઉપયોગ કરતાં સેદેસથી
 આવડશે. પરંતુ તે કામ ખરા કવિનું, તરંગી ભેળનું, અને સહેરી
 મગજનું છે. એ અલંકારને અંગ્રેજીમાં *Paronomasia* અથવા
 તો ટુંકમાં *Pun* કહે છે. અને ફારશી બાષામાં તો તેને "મજેહ"
 કરીને કહે છે. તેમજ બંગલેસ અથવા યાફે કરીનેથી કહે છે. અને
 તે પ્રમાણે શબ્દ ઉપર રમવાને "મજેહ ઝોફતન"—"મજેહ
 કરદન" અથવા "યાફેહ કરદન" કહે છે—અને ચીસ્તાનના ઉપાધ્યાયોમાં
 તેને "તજનીસ" કહે છે. જેમકે:—સાહજેહાંનની દરબારમાં એક
 દિવસે એક ઇરાંની સાહજાદા સાથે યેત્રાંની રમત રમાઈ. સરત એવી યઈ,

કે જે હારે તેણે પોતાની એક રાણીને હારી જવી. બાજી એવી આવી લાગી, કે, શાહજેહાંનને માત્ર થવા જેવું લાગ્યું, તેથી પોતાની ૩ બેગમેનામે જેહાંનબેગમ, હૈયાતબેગમ, અને ફનાબેગમ આગળ પેહેલે પુણવ મયો. ત્યારે પાદશાહ પેહેલાં જેહાંનબેગમની આગળ જઈ હકીકત કહેવા લાગ્યો. જેહાંનબેગમે કહ્યું:—

“તુ પાદશાહે જેહાંની, ઓ જેહાંન કે દસ્ત મદેહ,
કે પાદશાહે જેહાંનરા, જેહાંન બકાર આપદ.”

પાને કે:—તું જેહાંનને પાદશાહ છે, વાસ્તે જેહાંનને તું તારા હાથમાંથી નાં આપ, સગળ કે જેહાંનના પાદશાહને જેહાંન કામ લાગવાની છે.

આ ઉપરથી પાદશાહ હૈયાતબેગમ આગળ મયો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું:—

“જેહાં ખુશ અસ્ત વ લીકન હૈયાત મી ખાપદ,
અમર હૈયાત નખાશદ જેહાંન ચે કારઆપદ?”

પાને કે:—જેહાંન ખુશ છે ખરી, પરંતુ હૈયાતનીખી જરૂર છે, કારણ કે જો હૈયાત નહીં હોય, તો જેહાંન શું કામ આવવાની છે ?

આ ઉપરથી પાદશાહ ફનાબેગમ આગળ મયો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું:—

“જેહાંને હૈયાતો હમે ખીવકાસ્ત,
ફનારા નેગેહકાર આખર ફનાસ્ત.”

પાને કે:—જેહાંન અને હૈયાત એ બેઉ આખરે તો બેવશ નીકલવાના છે, વાસ્તે ફનાને જાળવ, કારણ કે આખરે તો ફનાજ છે.

આખરે પાદશાહ પોતાની સર્વથી વાઢલી બેગમ નામે દીસઆરામ આગળ મયો, તેણીએ પેહેલાં તો તે રમત જોવા માંગી. તેણે બાજી જોઇને નક્કી કર્યું કે હું જે રીત જતાવીશ, તેથી શાહજેહાંન જીતશે. તેથી તે બોલી કે, “શાહ ! હું રજા બેઠેહ, ૧ દેશરાંમરા મરેહ-પીસો પ્યાદે પેચ કુન વ અરપે કીસ્તો માત.” પાને = ઓ શાહ ! જન્ને હાથી આપી દે, પચ દીશરામને નાં આપ, હાથી (અહો ઉદ સમજવું) અને મોહરાંને આગળ કર, અને ધોજાની કીસ્તથી માત કર ! તેમ કરતાં પાદશાહ જીત્યો, ને દીશરામ ઉપર જકૂ ચાદ વધ્યો.

••• એમાં જેહાંન—હૈયાત—અને ફના સખો ઉપર કાપરે

પોતાની બાહ્ય રમ્યા કરેલી છે, અને એજ શબ્દો ઉપર રસેષ આવવા થી કાવ્યમાં રસ છે, બાળામાં લેખા છે, અને રચનામાં ફાશીન જોવામાં આવે છે. આ દાખલો દ્વિઅર્થકાલંકારમાં મુકવાને પધારે સાચક છે.

પ્રેમાનંદ કવિ નિચલાં પ્રેમ પ્રકરણમાં રસેવાલંકાર શોભાવે છે તે જુઓ:—

“ તે વેળા મુજરૂપ મહારાજે ધરિયું,
અસુર-ધામનું સર્વ તીમીર દરિયું;
તમાલ ઉપર જેમ વિંટાય વેલી,
તેમ કંથ—કંઠે વળગી હવે ઘેલી. ”

જે પ્રમાણે પાંદડાં ઉપર વેસો વિઠવાય છે, તે પ્રમાણે પેલ પ્રિયા, કંથ એટલે સ્વામીની કંઠે એટલે ગળે, ખુચાળામાં ઘેલી ધણ વળગી. એમાં કંથ—કંઠે શબ્દ ઉપર રસેષ છે. પેહેલા કંથનો અર્થ સ્વામી થાય છે, ને બીજા કંઠનો અર્થ ગળું થાય છે. હવે કેટલાકોની એવી ખોટી સમજ થયેલી છે, કે રસેવાલંકારમાંતો હરહંમેશ દ્વિઅર્થ આવવા જોઈએ, અને તે પ્રમાણે કંથ—કંઠમાં તો દ્વિઅર્થ હાંધ નથી. તે સોંકાને માટે જાણીયું આવશ્યનું છે, કે રસેવાલંકાર અને દ્વિઅર્થ અલંકાર એ કેવળ જુદા જુદા અલંકાર છે, તો જોકે તે એક જોવા સાગે છે, પરંતુ સાહિત્યના કાલુન મુજબ રસેવાલંકારમાં તો માત્ર શબ્દ ઉપર રસેષ યાને *Pitha* આવવાની જરૂર છે, પછી તે આપોઆપ દ્વિઅર્થ દેખાય છે. જેમકે શ્રીરદાશી તુશીએ શાહનામાની અંક ૬૨ રોડાણેનું દારતાંન સખતાં એ અલંકાર તેજ પ્રમાણે વાપરેલો છે:—

“ હમી ગોશ્વર રોડાણેશ રોડે ખુન,
બેરેજમ બરોએ જમીન ખુદ કુન.

નમાનદ બરો ખૂમ ને માંગે બાબ,
શવદ પરત રોડાણએ રોડ આબ.”

અર્થ:—અને એમ કેહતો હતો કે રોડાણેને સોહીની રોડ કરે, યાને સોહીની નદિ કરે, અને જમીનના મોંઠ ઉપર એનું સોહી કું હમણાં પોતેજ રેડું છું. * * * * * તે વેળાએ નહીં રહે આંખે વતન, અને નહિ રહે માકે બાપ, કે જે વેળાએ રોડાણે જેવું દરજ્જા નિમે પડીને રોડઆણ યાને પાણીની નદિની મીચાલે થાય. એ પ્રમાણે મેહેરાજ પેહેમયાનને રસેવાલંકારનું બાપણું કરતો ચિતારેલો છે.

તેજ પ્રમાણે રસ્તમ પેહેલવાનના દારાતાનમાં શીરદોશી શાયર કહે છે કે:-

" બે ગોશ્વતા બેરસ્તમ ગમ આમદ બસર,

નેદાદંદ રસ્તમસ નાંબે પેસર. "

અર્થ:-ત્યારે તેણીએ સર્વ લોકોમાં કહ્યું કે " બેરસ્તમ " યાને હું છુટી. અને મારા દિલ ઉપર જે ગમ હતો તે દુર થયો, (એટલે કે ગમ અને ધારતી મારા દિલમાંથી નીકળી ગઈ,) તેજ વખતે તે છોકરાનું નામ પણ મધાંણી દાખલ " રસ્તમ " કરીને રાખ્યું, કારણ કે તેની માદર પોતાના દિકરાને દેખીને બોલી કે " બે રસ્તમ " યાને હું હમેલથી હેરાન હતી તે છુટી. એમાં પણ જે રસ્તમ શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવ્યો છે.

" સળી બુમી ગોપાલકી, વામે અટક કહા;

બાકે મનમે અટક હએ, વોહી અટક રહા. "

યાને બધીજ બુમી ઇશ્વરની સંજોધી છે, તેમાં અટક નહિ પશુ આવેલી છે; હવે જેના મનમાં અટકો હશે તેજ ત્યાં અટકી રહેશે. ૧ મો અટક = અટક નામની નહિ. ૨ જો અટક = અટકો. ૩ જો અટક રહા = અટકી રહ્યો. એ પ્રમાણે અટક ઉપર શ્લેષાલંકાર છે. એક શાયર લખે છે કે:-

" નવેસ્તે દોદમ અંદર ખાદ બેઝન;

હમેશે મદ આંકેલ ખાદ બેઝન. "

યાને:-એક પંખાની અંદર મેં એવું લખાણ લખ્યું, કે " અએ અક્ષમંદ મરદ । હમેશાં તું વગર ઓરતનો રહેજે । " એમાં પેહેલા ખાદ નો અર્થ પવન ખાવાનો પંખો ચાપ, ને ખીજા ખાદ નો અર્થ રહેજે, ચાલે, હોજે, ઇત્યાદિ ક્રિયાપદ ચાપ છે.

શ્લેષ બે રીતના છે, અલગ અલગ અને સલગ અલગ. જ્યાં અનેક અર્થનો, બોધક વાક્યમાં, અર્થ બેઝને સાર પડેનો બાંગ કરવો પડતો નથી ત્યાં અલગ યાને નહીં બાંજેલો. અને જ્યાં પદ બાંગ કરવો પડે ત્યાં સલગ યાને બાંગવો પડેલો.

દોહરો

કુકે શંખ પણ નવ કંઈ, ઉતરે તેનો નાદ (અબંગ)

કરનાટકમાં કવિ ધણા મંત્ર જાંતના વાદ (સબંગ)

ટીકા:-પેલો શંખ પણ કુકે છે, પણ તેનો અવાજ ઉતરતો નથી. યાને તેનાથી શંખ વગડતો નથી. એ એક અર્થ, ખીજો

અર્થ એ છે કે, તેણે શંખ પુકડ્યો, યાને તે પોતાના કામમાં પાર ન પડ્યો, તેણે દાઢ ધોયા અને દીવાળું પુકડ્યું. તે દીવાળ્યો થયો તોપણ તેનો મરડાટ ઉતરતો નથી.

ટીકા:—કનાટક દેશમાં કવિઓ અને મંત્ર જાનના વાદ થયા હોય છે, એ એક અર્થ. બીજો અર્થ:—ઓ કવિ ! તું નાટકમાં મંત્ર જાનના વાદ થઈ કરજે હો !

“ કળ આવેથી કળિ ગયો, તીરે પામ્યો મૃત ” (અમંગ)

એમાં ચાલતાં ચાલતાં કળ યાને કાદવ આખ્યો તેમાં પગ મુકાયાથી કળી પડ્યો, યાને ટાલો થઈ ગયાથી, તીરે યાને કીનારા ઉપરજ મરી ગયો, એ એક અર્થ. બીજો:—તીરલાગ્યાથી તેને સરિરમાં કળ આવી મધ, અને તેથી અમળાઈને ટાલો થઈ મર્યો, અને મરણ પામ્યો.

“ જાજ જાજ હંસ ધર્મધિ વળી, તેજસ્વી સદૃ સોય. ”

એમાં જાજજ યાને કમળ, હંસ ધર્મથી યાને સુરજના પ્રકાશથી તેજસ્વી થાય છે. એ ૧ લો અર્થ. બીજો અર્થ:—જાજજ યાને શંખ, યાને ધર્મ સાત્ત્વના નિમગ્ન પ્રમાણે ચલાવ્યાથી તેજસ્વી થાય છે. તેમજ વળી હંસ યાને જીવ અથવા આત્મા છે તે ધર્મથી યાને સારી રીતે આસ્વાથી તેજસ્વી રહે છે.

એક બીજો શાપર આ અવકાશને નિચે પ્રમાણે રચ્યું કરે છે.

“ ચેરાગમ, જુગદ્ધ મુ ચેરાગમ વૃષ્ઠ;

ચેરાગમ જી બાસી ચેરાગમ જુગદ્ધ. ”

અર્થ:—તું જ જારે મારો ચેરાગ છે, ત્યારે મને ગમ શાનો હોય ! જ્યારે તું મારો ચેરાગ થાય, ત્યારે મને ગમ શાનો થાય ! એમાં “ ચેરાગમ ” શબ્દ ઉપર રૂપેય આવેલો છે, ચેરાગમ = એટલે મારો ચેરાગ; અને ચેરાગમ = એટલે ગમ શાનો ! એવા અર્થ એકજ શબ્દના થવાથી રમેયલકાર થાય છે. ઉરદુ રેખતામાં શાપર મહત્ત્વ લખે છે કે:—

“ તુરંત તમને દીર્ઘ કયા કયા કરવી કરવી ગાલીઆં,

હમને તુ રોહદો ચકર કીસ કસ મજેસે ખા લીઆ. ”

અર્થ:—તમોજે તમારો સ્વભાવ ખાનો કરીને, ઓ પ્યારી ! કેવી કડવી કડવી માલો મને દીધી ! પરંતુ હમે તો તે માલોનેમીઠાં મધ અને શાકરની મીઠાને મળ લઈલઈને ખાધી; ગાલ ખાવી એ રૂદી વાંકપના ખાવા શબ્દ ઉપર રમેયલકારનો રસ લીધો છે.

માસ ખાવી એટલા ટંપર થણી લેજાત આપે છે, તે જુઓ દુરખીનનાં
ગજસસ્તાનમાં નીચે મુજબ છે:—

“જળ શકર લખને લખ આપનેસે સુનાઈ માલી,
મુજ મીડી લગી ખુશ હોકે મેં ખાઈ માલી,
કપા હુલાવત થી તેરી માલીએ અલ્લાહ અલ્લાહ,
કંદ ચીસરીસે મગર થી ધંચહ બનાઈ માલી.
છેર કર તેરે તંઈ આપસે હમ ખાએ હુએ,
આશકોકુ તેરે હએ દુદ મલ્યાઈ માલી,
તુરંદ હોકે શકરલખ ને મુજ દેવા હએ,
વસ્ફ રખતી હએ ખટાઈમેં મઠાઈ માલી.
હે રજા તેરી જળાં ધંચહતો નીપટ શીરે શકર,
ધંચહ નઈ તરેહકી અળ તુને બનાઈ માલી.”

અર્થ:—જ્યારે તે શાકરના જેવા હોઠવાળી માથુકે અને ગાલ
સંબળાવી, ત્યારે તે મને એવી તો મીડી લાગી, કે મેં ખુશ
થઈને તે ગાલો ખાધી. અરે જોડા ! જોડા ! તારી મા-
લોમાં કેવો મીઠાશ હતો, કે જાણે શાકર અને કંદથી એ
ગાલો રાંધેલી હતી ! દુધથી મેળવેલી ને માલો તું તારા
આશકોને આપે છે, તે તુને છોડીને હમે પોતાની મેળે ખાઈ જઈ-
એછ. મારી શાકરના હોઠવાળી માથુક, ખાતું મોં કરીને મને ને
ગાલો આપે છે, તે એવી ખાતી મીડી રાંધેલી માલોમાંથી સ્વાદ
રહે છે. ઓ રજા ! તારી જુખાન તો બરાબર દુધ અને શાકરનાં
જેવી છે, તેં વળી આ નવી તરેહની ગાલો હમણાં રાંધી છે.

, ખારા વાંચકો ! આ રખતો સ્તેષાલંકારની કેવી નવી નવી
મજા આપે છે !

સ્તેષાલંકારના જેવાજ દારથીમાં “ એલમે બદાઇયે વ સેનાયે ”
નામે અલંકારો આવેછે. પેહેલામાં શબ્દોનો દુબર વાદ વિવાદના રૂપે
થણી દાંકડી મમતોથી વાપરવામાં આવે છે. તેમાં બે પ્રકારો આવે છે.
૧—ખાલસ્વરૂપી અથવા શબ્દાલંકાર; અને ૨—ગુણસ્વરૂપી અથવા
અર્થાલંકાર. મહેસાને “ સેનાયે લક્ઝી ” કહે છે. અને તેના પેટાભાગો
૨૧ છે. તે બધાનું ખ્યાન કરવાની જરૂર નથી. એમાંનો એક મુખ્ય વિભાગ
“તળનીસ” ને નામે ઓળખાયછે, જે અંગ્રેજી Homonym ને મળતોછે,
જે અથવા વધારે શબ્દો લખવા કે બોલવામાં એક જીજને મળતા આવતા

હાય, પણ મતલબો જુદી જુદી હોય ત્યારે એ અલંકાર યામ છે પરંતુ વળી તેના પેટા વિભાગો પણ ધરાવે છે ૧-સમપ્રમાણસ્વેચ્છ ને કારણીમાં તબનીસે તામ કહેવાય છે:-તેમાં પૂરેપૂરાં સખ્દના તુલ્ય પરિમાણ આવેલાં છે. કારણ કે તેમાં બે સખ્દો એવી રીતે વપરાય છે કે આવાજમાં—આકારમાં—અને અક્ષરોમાં એકજ હોવા છતાં અર્થમાં જુદા પડે છે. જેમકે:—

“અગર થક સરે મુઠ્ઠા બર તર પરમ,

પુરગે તરલ્લી જેસુજલ પરમ.”

યેમ બર મહમદને જીવાયલે ને જવાળ આપ્યો હતો તે આ છે. જ્યારે યેમ બર સાહેબે આકારો છોડી વધુ આગળ પોતાની સાથે ચાલવા જીવાયલને કહ્યું, ત્યારે ઉપર પ્રમાણે જવાળ આપ્યો કે:—
જો કું જરા એક બાલ જેટલોની ઉચે ઉડીશ, તો અંધવં પ્રકાશથી મારી પાંખો બળી જશે. પેહેલા પરમ તો અર્થ, પરીદન = ઉડવું, ઉપરથી “કું ઉડું” એવો થાય છે. બીજા પરમ તો અર્થ “મારી પાંખ” એવો થાય છે. તેવોજ બીજો:—

“હલકે જલ ખત બ રજો પા બ રજાળ આમદ હોરન;

વાઝોએ ખુસે હનુઝ અઠ ખત ઝો પયગામ કુની.”

યાને; ઝો પ્રિયા! નરમ રજાથી તારો રખસાર બરાધ ગયો છે, અને ખુબસુરતી જલ્દીથી તારા એહેરા ઉપર આવે છે; તોપણ મને એક ચુમી આપવાના વાપદાઓને તું કામલો અને પેગામોમાંજ ઢાંકી રાખે છે. એમાં પહેલા ખતનો અર્થ ગાલ ઉપરની નરમ રજાંતી થાય છે, જ્યારે બીજા ખતનો અર્થ કામળ પત્ર થાય છે.

એક ઉત્તમ દુહો એ અલંકારમાં જડેલો છે.—

“હરિ આંખો હરિ બોલ્યો, હરિ ગયો હરિ કે પાસ;

હરિ હરિ મે મીત ગયો તો હરિ બયો ઉદાસ.”

યાને કે.—હરિ નામનો હિંદુ પુરુષ બોલ્યો કે, હરિ યાને પર-
મેશ્વરે આવીને હરિની પાસે યાને પોતાની પાસે હરિ નામના બીજા રાખસને હરિ મયો, એટલે લઈ ગયો. જ્યાં કરીને હરિ નામનો તે શ-
ખસ હરિમાં યાને પરમાત્મામાં મળી ગયો. જ્યાં મરનાર હરિનો મિત્ર હરિ ઉદાસ ગયો. એમાં ૧ લો, ૪ થો, અને ૬ ઠો એટલા હરિનો અર્થ પરમેશ્વર છે. જ્યારે ૨ જા, ૫ મા, અને ૭ મા હરિનો અર્થ હરિ નામના જુદા જુદા મિત્રોના નામો છે. અને ૩ જો હરી ગયો = એટલે હરણ કરી ગયો, એવો અર્થ થાય છે.

વળી બીજા પેટા વિભાગો ધણા છે, અને તેના દાખલા પણ ધણા છે, પણ જગ્યા મળી ન હોવાથી છોડી દઇ, સમોચ્ચારસ્તેષ જોને ફારશીમાં “તજનીસે મુરકજ” ના નામથી ઓળખે છે, તે અલંકારનો દાખલો આપ્યો; કેમકે બીજા તો ખુદ ફારશી ભાષામાંજ શોભે એવા છે. જ્યારે બે શબ્દો ઉચ્ચારમાં અને જોડણીમાં એક હોય છે, પણ અર્થમાં ભૂદા પડે છે, ત્યારે એ અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે:—

“ ને મન અર ખાનેએ તકવા ઉફતાદમે બસ;

પેદરમ નીઝ જેહુરતે અબદ અઝ દસ્ત જેહુરત.”

યાને; પાકીજગીના મકાનમાંથી કું પડી ગયો છું; એટલુંજ નથી, પરંતુ મારા બાપે (આદમે) પણ પોતાના હાથમાંથી હમેશવું જેહુરત ખોલું છે. એમાં પેહેલા જેહુરત નો અર્થ સ્વર્ગ થાય છે; અને બીજાનો અર્થ હુસ્તન = ખોલી દેવું ઉપરથી છુતકાળ જેહુરત થયેલો છે. વળી જ્યારે એવા શબ્દો છુદા આકારમાં આવે, ત્યારે તેને સમંગ સમોચ્ચાર સ્તેષ અને ફારશીમાં “ તજનીસે મુરકજે મફરક ” કહે છે.

એક દોસ્તની વરસ ગાંઠની બીજા દોસ્તે તેને મુખારકબાદી લખી, ત્યારે તેનો તેણે જવાબ લખ્યો કે;

લેશે વધું ન કંઈ એ વરસગાંઠથી,

બલકે દીધું એક મેં તો વરસ ગાંઠથી.

યાને, આ વરસગાંઠથી કંઈએ વધું તો નથી, પણ મેં તો ઉલટું એક વરસ મારી ગાંઠથી આપી દીધું છે.

“ મકા દોખતરી હસ્ત કઝ દેલખરી;

પરીશ બ રખ કંઈ અઝ દેલખરી.”

અસાદી કહે છે:—તેને એક પુત્રી હતી, જે બે પોતાની બાદુષ શક્તિ અજમાવે, તો તેણીના મનમોહન મુખડાથી એક પરીતું પણ દીલ જેતાજ થઈ જાય. એમાં “દેલખરી” આખા શબ્દનો અર્થ “ દીલની જાદુષ અસર ” થાય છે; પરંતુ “ દેલખરી ” યાને “ ઉધાડી દીલ ” થાય છે. વળી અમંગ સમોચ્ચાર સ્તેષ જોને ફારશીમાં “ તજનીસે મુકરર ” કહે છે, તેમાં તો કવિતાની લીટીની છેડે શબ્દો બધીજ રીતે મળતા આવે છે, પણ અર્થમાં ઉલટા હોય છે; જેમકે:—

“ અગુરયે દસ્ત અલતરા ચે મન હુઝાર હુઝાર.”

પાને:—જો કે તારા ગુલાબ ઉપર હજાર જુનજુનો મારી મારફ
ઘટકે છે. એમાં પણ હજારના એ અર્થો પામે પાસે મુંડેલા છે.

વળી એરી જાતના અક્ષકારમાં પેહેલો એકાદ દરદ વધારાનો
મુંડરોને પણ બાંધણી રચવામાં આવે છે, જેને તુટક રસેય
કહે છે. જેમકે:—

“ ઉજ્જાદ મરા બા દેલે મરફારે તુ કાર;
અફગંદ ફરીન હેવમ દો ગુલનારે તુ તાર,
મન મા-દેહ ખજલ બ પીરો ગુલનારે તુ તાર;
બા ઝેન હમે દર દોઝરમે ખુનખારે તુ ખાર.”

પાને:—મનેતો તારાં મકકરબાજ દીક્કની સાથે કામ નેવાતું છે.
તારી એ આંખોએ આ અંતઃકરણમાં અગ્નિ સળગાવ્યો છે. તારા બામ
આગળ હું ધજોજ બેઠાસત પાખ્યો છું. એ બધું છતાં, તારી પાટકી
આંખ આગળ હું હજી નાલાયક મથાઈ છું. એમાં વળી સ્વેવામકાર
ઉપરાંત વધુઅક્ષર પણ ૨ છ અને ૩ છ લાઈનેમાં, કાળા દદા અને
મન્માથી સમજાશે. વળી બીજો દાખલો:—

“ અઝ મઝઝે ખુનખારે તુ ખારમ જાનાન;
ઝીન તેમે સીતમમારે ફેગારમ જાનાન.”

વળી જ્યારે એ શબ્દો બધી બાજતમાં એક બીજાને મળતા આવવા
હતાં અર્થમાં જુદા આવે, અને અંત્યાક્ષરો ઉપર ભાર આવે; તેવા
અક્ષકારને અંત્યાક્ષર રસેય અથવા “તજનીસે મુતરરફ” કહે છે; જેમકે:—

અમીર મોએઝઝી:—

“ અઝ શારારે લીમ જુદી બાદેહ સારાનરા શારાબ;
વઝ તઆને રમેહ જુદી ખાકસારાનરા તઆમ.”

એમાં શારાજ = કારક અને શારાર = ચીમારી—તથા તાઆન =
બાલાનો ઝળઝળાત; અને તાઆમ = ખોરાક; એમ જુદા અર્થો સ-
માપલા છે.

વળી બાહારથી એક દેખાતા અને અંદરખાનેથી જુદાજ ધો-
રણ ઉપર ભાવાર્થ બેઝતા શબ્દો, એક જેવા જણાય, ત્યારે રસેશાદસં
અથવા “તજનીસે મુત ” કહેવાય છે. જેમકે:—

“ હરકે ઝ-છરે સર મુદ્દ પરીસાને તો દીદ;

શુદ પરીશાન આદેશખર મને દીવાને બેમોખત.” (હાફિઝ.)

પાને, તારાં પરીની મીઠાસના કુદ્દાંની જંછર જેવા સ્વેવામાં

આવી તે પરિસામયઈ ગયો; અને તેતુ દીલ-મારા જેવા માંડા આદમીની માફ જળવા લાગ્યું.

મરીબ શેષકે જમાવેલાં કહેતો. મર્યેથી એક દાખલો નિચે ઉતારીશ:—

^૧ માને જે જણ^૨ માને માને, ^૩ ખાને (તે) ^૪ ખાંનની ^૫ ખોડે ^૬ ખાને;

^૧ જાને જણ તે જાને કુંવરને, જાને જયાવી લીએ વર વડુને.

અર્થ:—જે માણસ પોતાની માથે માન અકરાંમથી માનતો હોય, તે ધરમાં ખેડો ખેડો ખાંડની ખાંણ ખોદે છે; અને વરરાજની જાનમાં જાહેર તે માણસ કુંવરને જોગખી કાઢે છે, અને એણે વખતે વર વડુ ખેડતે જાનથી જયાવી લે છે. એમાં ૧ લો 'માને' શબ્દનો અર્થ પિછાંણે, તથા ખીજો " માને " નો અર્થ માનથી, તથા ત્રીજો " માને " નો અર્થ માતાને યામ છે. તેમજ ૪ લા ખાંન શબ્દનો અર્થ ખાંણ (mine) થાય છે, ખીજો "ખાંન" નો અર્થ ખાંડ, તથા ત્રીજો " ખાને " નો અર્થ ધરે એવો થાય છે. પછી ૫ લો જાને શબ્દનો અર્થ લગ્નની જાન યાને સરખા થાય છે, ખીજો " જાને " નો અર્થ જોગખે, તથા ત્રીજો " જાને " નો અર્થ જાનથી અથવા જીવથી એમ થાય છે. દુકામાં માને—ખાંને અને જાને એ શબ્દો ઉપર રમત કરવામાં આવ્યાથી રસેપાસંકારનો ખ્યાલ થાય છે.

કપીર કહે છે કે:—

મનકા^૧ફેરત જનમ ગયો, ગયો ન મનકા^૨ફેર,

કરકા મનકા^૩છોટ કર, મનકા^૪મનકાર ફેર ॥

માનેકે:—મનકા^૧એટલે માણ ફેરવતાં ફેરવતાં જન્મ ગયો, તોપણ મનકાર એટલે મનતું ચળવચળ ગયું નહીં; યાને મનની શાંતિ થઈ નહીં. વાસ્તે હાથમાંની મનકાર એટલે માણા છોડીને, મનકાર યાને મનની મનકાર યાને માણા ફેરવ ।

ધણક ફરચી લખલા મી. ગવેરી તથા મી. કુકાની રચેલી કૃતાઓમાંથી ઉતારેલા છે, અને મી. કુકાની *Wits and Humours* ના પાન ૧૧૭ ઉપર એ અંકકારે પોતે શેત્રંગની રમત ઉપર જે લખાણ રસેપાસંકારે જનાવીને મુકેલા છે તે જાહેર રંગીન છે, પરંતુ લખાણ દોવાથી હું અત્રે હવે જસ કરું છું, અને જગા ફાજલ પાડી શકતો

નથી તેથી દિશગીર છું. પણ શોખીનોએ જરૂર તે વાંચવો જોઈએ.
 સાહે ઇસા સર્પદી આમદ પીરે મા,
 ખોરદને સર્પદી નશ્વદ તખસીરે મા.

યાને:—સાહે ઇસા સર્પદી હમારો પીર હતો, વાસ્તે સર્પદી
 યાને તાડી પીવી એ હમારી તકથીર નથી. સર્પદી ઉપર રસેશ છે.

જ્યારે એ શબ્દો એકજ ઉચ્ચારના હોય, પણ શુદ્ધ અર્થ થતા હોય
 ત્યારે સમોજાન્યસ્તેષ અથવા તળનીસે મુઝારેગ કહેવાય છે. જેમકે—

“ જમી અઝ તરૂંહીત ખરતે જમાન:

સુખન અઝ નરહીત મી ગુપ્તઅદ. ” (જમી.)

એક ઉરદુ ચામરના રેખતામાં વળી નવીજ તરેહથી શ્વેપાલ'કાર
 વપરાયો છે:—

“ રૂખા જો મે'ને હસ્તે કલાઇ ન કલ આઇ. ”

દી ગાલીમાં સાખો મુંજે શુ'ન'સાકે કીસીને. ”

એમાં પણ કલાઇ શબ્દ ઉપર શ્વેપ વાપરી “ કલાઈના જેવા
 હાય ” અને “ ન કલ આઈ ” યાને કાલે (પ્રીયા) નહીં આવી,
 એવી રીતનો રસ પાસે પાસેજ લાઇ લીધો છે. ઇશ્વર બકનો કહે,

“એક દીન એસા હોયમા, કૌઉથ કીસકા નાહી:

ધરખી નારી કોન કહે, એ તનખી નારી નાહી.”

એમાં કહેછેકે, એક દહાડો એવો આવશે, કે કાઈ કાઈનું
 થવાનું નથી. યાનેકે વધુવિષયેષ અસ'કારમાં “ ગરખુ થશે ” એમ
 સમજવાનું છે. જ્યારે મરખુ થશે ત્યારે ખુદ ધર ધડ્યાણી અ'ન'ણી
 થશે, કે કાણુ મરી ગયો, ને શું થયું, કેમકે ધરની નારી તે ચરિરની
 નારી (નાડી) ના જેવી નથી. એ પ્રમાણે નારી ઉપર રસેષ મુ'કેસો છે.

જ્યારે એકજ શબ્દ એકવાર નામ તરીકે વપરાય, અને બીજી
 વાર તેજ શબ્દ તેજ કવિતામાં ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય, ત્યારે રૂપાંતર
 રસેષ, અથવા “તળનીસે લાલક” કહેવાય છે. જેમકે ગુઝીન = પસ-
 દગી, તેમજ ગુઝીન = ગુઝીદન યાને પસ'દ કરવું એ ક્રિયાપદ
 ઉપરથી આદાર્થ (Imperative) થયેલો છે. સાદી કહેછેકે.

“ પર જાનકે દીગરીસ ખર મા હમી ગુઝીનદ;

ગુમર ગુઝીન ! કે માગ જોઝ દુ ગુઝીન નખાસદ.”

યાને:—જો તેણી મારા કરતાં બીજાજ ઉપર પસ'દગી રાખતી
 હોય તો તેણીને કહે, કે તેમ કર ! પણ તારા શીતાય મારો આદાર.

ખીજ ઉપર છેજ નહીં.

શીરદોશી યાપર ઓરત ઉપર લખતાં રસેવાલંકાર વાપરે છે કે:—

“અમર નેક ખુદી શરંભમે મન;

અનાનરા મઝન નામ ખુદી નઝન.”

યાનેકે:—જો ઓરત જાતનો સરંભમ નેક એટલે રડે હતે, તો ઓરતોનું નામ ઝન નહિ પણ મઝન હોતે. બાવાય:—દારશી ભાવામાં ઝનના જે અર્થ યાય છે. ઝન=એટલે ઓરતખી યાય છે, અને ઝન=એટલે માર મારેલું એવું ખી યાય છે; અને મઝન=એટલે નહીં માર મારેલું એવો યાય છે. યાને, જો ઓરતો પાધરીજ ચાલની હોત, તો તેઓને ઝન એટલે માર મારેલી, એવું નામ યું કરવા આપતે? બલકે તેઓને મઝન એટલે નહીં માર મારેલી એવું નામ આપને કેની? એ પ્રમાણે ઝન શબ્દ ઉપર રસેય લગાડી કાવ્યનો રસ પાધેલો છે.

૩૧ મો, શબ્દાતિરયાલંકાર:—એ અલંકારની એવી ખુખી છે કે, કાવ્યમાં જણાવામાં આવેલી મતલબને જરૂર નહીં એવા વચર ફેકટના અને ખીન ઉપયોગી એવા ધણા શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. દુકર્માં ફાજલ શબ્દો અથવા ફાલતુ ઉચ્ચારણનો આ અલંકાર છે. જોકે ધણી વાર ફાજલ શબ્દો વાપરવાથી વાક્ય ઉપર માર આવીને મતલબ સારી રીતે સમજાવી શકાય છે, પણ બધેજ તેમ શોભતું નથી. જેમકે:—“ઓરને નાશવા મેં મારી નજરે જોયો.” એ વાક્યમાં જોયો શબ્દથી મતલબતો સમજાઈ જાત, કેમકે વળી નજરે નહીં જોય તો કાંઈ મોહાંએ જોવાતો છે. પરંતુ “મેં મારી નજરે જોયો” એવા ફાલતુ શબ્દોથી મતલબ ધણી સારી રીતે સમજાય છે. શબ્દ + અતિશય + અલંકાર = યાને શબ્દાતિરયાલંકાર એવું નામ થયલું છે. એને અંગ્રેજીમાં *Pleonasm* કહે છે. એને ફારસીમાં “લજલજેહ” કહે છે. જેમકે:—હોરમજદ યસ્ત નામના જરયોસ્તી-ઓના બધુતણમાં તેનો દાખલો આપ્યો છે —

“યેનિ વપિ જરથુસ્ત્ર અવાઓ (જેઓવાઓ) વર્ધયો...

હએનય ઓરય, યેરથુ-અધનિકયાઓ, યેરથુ-દ્રધયા ઓ,

ઓરધો-દ્રધયાઓ, ઉઝોરેપ્તો દ્રધયાઓ,

ખૂરમ દ્રધેમ જર-તયાઓ ૧૫ ”

માનો:—ઓ જરથેસ્ત્ર ! અમર જો તું આહો કે આ ખરાખીઓ, કે ને, બેઢદ પક્ષતનવાધારી પોહોલા વાવટાવાલાં, ૨૨ હંચ વાવટાવાલાં, ૨૩ હંચે પકડેલા વાવટાવાલાં, ૨૪ ઘાટકી વાવટો લધ જનારાં ૨૫ લસ્કરોની છે, તેને તોડનારો થાય. એમાં લસ્કરોની જાત જણાવતાં શબ્દાતિસ્થાસંકાર અગ્નિ રીતે વપરાયશે છે.

શબ્દાતિસ્થાસંકાર વાપરવામાં રાજકવિ ટેનીસન ધણો સારો હતો. તેના *Guinevere* માં નીચે પ્રમાણે દાખલા છે:—

*"Whereat the novice crying, with clasp'd hands,
Shame on her own garrulity garrulously."*

એમાં, છેલ્લા બેઉ શબ્દો શબ્દાતિસ્થાસંકારના છે.

"The maiden passion for a maid"

એમાં ૨ જો અને ૬ ઠો શબ્દાતિસ્થાસંકાર છે.

"બડો બડાઈ નથ કરે, બડા ન બોલે બોલ;

હીરા મુખસે ના કહે, લાખ હમારા બોલ."

એમાં "બડો બોલે" ને બદલે શબ્દાતિસ્થા વાપર્યો, કે "બડો ન બોલે બોલ." વળી આ અસંકારમાં "બખ્ખા" વાળો વર્ણાસંકાર પણ સમાયેલો છે. વળી હીરા પોતાને મોઢે નહીં કહેવાને કે માથે લાખ રૂપેયાનું મુળ અથવા કિંમત છે, એમાં હીરા પાને જડ પદાર્થવાળી વસ્તુ પણ થાય, અને "હીરા" એટલે ધણો સારો માણસ પણ સમજાય છે.

રામજનક એનો એક અગ્રહો દાખલો આપે છે:—

"વીર વસા નહિ વણિક, જિજ્ઞે જે જૂઠું બોલે;

"વીર વસા નહિ વણિક, પેટનો પકડો બોલે.

વીર વસા નહિ વણિક, ઉતાવળિયો જે પાયે;

વીર વસા નહિ વણિક, વનિતા તું વહેવાયે."

એમાં બોલવાનું તે તો વળી જીમતુંજ કામ છે, નહીં કે તે કામ નાક કે કાનનું હોય, છતાં કવિ લખે છે કે "જિજ્ઞે જે જૂઠું બોલે." એ ખરેખરો શબ્દાતિસ્થાસંકાર છે. પેટનો પકડો એ પણ જાજલ શબ્દ છે. તેનેજ મળેલો એક દ્રષ્ટાંત લજ્જતરામ કવિ આપે છે:—

"અભિમન્યુ મુખથી બોલિયો, તું સાંભળ મારી માપર,

ઉતાર તો આવી નહી મારે, જુદની વેળા જાયર."

એમાં પણ મોઢાં વાટે નહિ તો કાંઈ આંખ વાટે બોલવાનું છે ?

છતાં મુખથી જોલિયો, એમ લખી અલંકારરસ બતાવ્યો છે. અને તેનો જવાબ પણ તેજ પ્રમાણે તેની માથે આપ્યો કે:—

“ ત્યારે સુભદ્રા મુખથી જોલિયાં, સાંભળ મારા તનરે. ”

વળો કવિ ગિરધર નવીન હવે એ અલંકાર વર્ણવે છે:—

“ હે રાગ મુજને એમ બારધું કહું સત્ય વચન;

યોડા દિવસમાં જાણું હવે પડશે માહાર તને,

મુજ મરણ ચિન્હ જણાવશે, મારે રાગ કહું તું રાગ.”

એમાં પ્રથમ કહે છે કે “ હવે પડશે માહાર તને ” યાને મારી દેહ છોડવાનો વખત હવે આવ્યો છે, અને વળી તુરત તેજ મતલબ ખીજ રાખેલાં કહે છે કે “ મુજ મરણ ચિન્હ જણાવ છે. ” એ સપ્તતિરયાલંકાર અથવા વાક્યાતિરિકા અલંકાર છે.

માદશાહ અકબર ન્યારે દુન્યાના પ્રત્યેક ધર્મોને સરખાવીને આખી દુનિયામાં એકજ ધર્મ પ્રસારેલો જોવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, ત્યારે કેટલાક મુસલમાનોએ તેના કિપર એવું જોહતાંન જોડી કાઢ્યું, કે તેણે કાફરી ધર્મ અપભ્રાર કર્યો છે. રફતે રફતે પુષ્કળ મુસલમાની બાકાઓ એવાંજ છેવટ કિપર આવ્યા, કે મહમદનો ધર્મ અકબરે ખરખરજ તણ દીધો છે. ત્યારે અકબર માદશાહને પ્રગતી જણી સાર ખરી વાત જણાવવાની જરૂર જણાવાથી એક જાહેરનામું કાઢ્યું હતું; તેમાં તેણે નિચક્કી ખરખખીક ખીસલ આપી છે કે:—

“ કીલ ઇન્નલ અલ્લાહુ યુ વસદીમ,

કીલ ઇન્નલ રસુલો કહ રહના;

માનજ આદલ્લા હો વ અલ રસુલે માંઆન,

મીન લેસાંન અલ વરા ફકે આદ અના.”

યાનેકે:—દુન્યાં કહે છે કે જોદાતાલા છોકરાનો સંબંધ ધરાવે છે. (અર્થાત ઈસા પેગંબરનો બાપ જોદાને કહેયોછે, એટલે ઈસા જોદાને પેટે પેદા પડેલો હતો.) વળી દુન્યા કહે છે કે પેગંબર જાદુગર છે. (યાને મહમદ પેગંબરને લોકો જાદુગર કહેવાને વટીક ચરમાયા નથી.) ન્યારે જોદા, દીકરાનો બાપ હોવાના સંબંધથી છુટો નથી, ન્યારે પેગંબર જાદુગર હોવાના સંબંધથી છુટો નથી, ત્યારે દુન્યાની જુબાનથી હું કયાથી છુટું ?

એમાં સર્વથી ઉત્તમ સપ્તતિરયાલંકાર સમાયલો છે; કેમકે પેટ્ટી જે શીઠીમાં જે મુદો છે, તેનો તેજ મુદો ખીજ રાખેલાં છેલ્લી જે લી-

દીમાં ફરી ફરી જુવવામાં આવ્યો છે.

સુંદરદાસ કવિ એ અલંકાર જળજળ વાપરી ગયો છે, તેનો એક દાખવોજ બસ યશે.

આયા ધા ફક આયા ધા । જિનિ દર્શન પ્રગટ દિલાયા ધા ॥

અવળદુ શબ્દ મુનાયા ધા । તિન સત્ય સ્વરૂપ વતાયા ધા ॥

એમાં પહેલીજ સાધુનમાં ફરીફરીથી સખ્દાતિસ્થા વાપરેલો છે. બીજામાં દેખાવ દેખાડ્યો હતો એમ અલંકાર વાપર્યો છે. ત્રીજામાં જ્ઞાનને સખ્દ સંબળાવ્યા હતા; જો કે જ્ઞાનને નહીં તો કંઈ મોક્ષાને સખ્દ સંબળાવનો નથી, તોપણ અલંકારરસ લેવાને તેવી રીતે જોડણી કરી છે.

મી० મલખારી એકાદ બે ગમ એ અલંકાર અચ્છી રીતે સમાવી શક્યા છે:-

પિએ કોમ કાપાનુ" તત્વ કરારે,

કુઃખી દિલ થાએ દરિદ્રિ ધિકારે.

એમાં છેલ્લી લીટી સખ્દાતિસ્થાની છે.

દીરોટાથી યજ્ઞ એ અલંકારનો વિશેષ શોખીન જણાય છે; સાદ" નામાં તે જણાવે છે કે:-

" ને સખ ખાખાળ કરો ને રાઝ આરદમીદ,

- ને મજે ખુરો ને નીઝ રમેસ શુછદ.

ન ખીનદ સુ તો નીઝ ઝરદાં સેપેદર,

બબજમો બ રજમો ખરાએઓ બ મેહેર. "

અર્થ:-નહીં રાતના ઉઘાયો, કે નહીં દહાડામાં આરામ પકડ્યો, કે નહીં તેજી (જલે) શરાબ નોસ લીધો, કે નહીં રામસની અને ખુશીખુશાલી અપ્તચાર ઢાળી. એમાં ન સખ્દથી જોડાતા દરેક સખ્દો સખ્દાતિસ્થાલંકારમાં જોડવેલા સહજ સમજાયો; તેમજ બીજાં બેતમાં કહે છે કે:-સગાઈમાં અને મીઠાસમાં, અને અડકલ તથા રિચારમાં, અને મોહજલ તથા મહેરજાની બરેલાં દિલમાં શું જવે છે, તેવો કોઈ બીજાને ફરતો આસમાન નહીં જાય. એમાં બ સખ્દથી જોડાતા દરેક સખ્દો સખ્દાતિસ્થાલંકારમાં જોડવેલા યદ જણાય છે.

કામ કલાણની એક ધૂપમાં એ અલંકાર લીધાવેલો છે તે જુઓ.

મુશ્કેલ કરો આશાન ચેરતી મેરી,
દબરત મેરી દીન દુનીમે મેહે મદદ તેરી.
નીરધનકો આધાર, ગરીબનકો નવાજ,
મુખકે દાતા, દુખ દાતો મેરી.

એમાં " નીરધનકો આધાર " " ગરીબનકો નવાજ " એ ફરીફરી-
થી એકના એક મુદ્દા ઉપર સખ્દાતિરયા વાપરેલો છે, અને તેજ પ્રમાણે
એક હુમરીમાં કહે છે કે:—

"તુમહી બસત હો પ્રીતમ પ્યારે, તનમે મનમે નેનમે મારે."

એમાં તનમાં વસવાનું જણાવ્યું છે, એટલે નેન વાને આખમાં
વસવાનું જણાવાની જરૂર નહીં છતાં, કાવ્ય દિષ્ટાવવા તે પ્રમાણે વાપરેલું
છે, એવો આ અલંકાર છે.

શીરદોશી એ અલંકાર વાપરે છે તે શુભો:—

" એ ગંજે એ તાજે એ તખ્તે એ શેહર;

મરા હરચે ખાશદ શુમા રાસત બેહર. "

યાનેકે:—ખજનો અને તાજ અને તખ્ત અને શેહર મધેથી જે
કાંઈ મારું છે, તેમાં તમારો નથીબો છે, એટલે જે ચીજ મારી છે,
તે ગોયા તમારીજ છે.

એ બેતમાં સખ્દેશખ્દ સખ્દાતિસ્વાલંકારથી ભરપુર છે. એ અ-
લંકારને બરાબર રીતે Redundancy કરીને પણ નામ લાગુ પા-
ડેલું છે, અને તેનો એક અગ્રેજી આપાનો દાખલો સરસ લેખત આપેલો:—

" You thorn-perchance whose prickly spears
Have fenced him for three hundred years,
While fell around his gay compeers—
You lonely thorn, would he could tell
The changes of his parent dell. "

Scott.

ઉપસા ફક્તમાં You Thorn વગર જરૂરનો ફાળવ છે, કેમકે
તેની મતલબ તો Lonely વાલી સંગમાં સમાઈ રહેલી છે. તેમજ
વળી He સખ્દ, દિષ્ટાવદની આમળ આવીને Redundancy માં
વધારો કરે છે.

"મનકી જાણે, દીલકી જાણે, જાણે ચિત્તકી ચેરી;
હિસે કયું છુપાઈએ, છસકે હાયમે દેરી ? "

એમાં મનની વાત તેજ દીક્ષની વાત છે, અને દીક્ષની વાત તેજ ચિત્તની વાત છે, છતાં અક્ષકાર વાપરવા સારૂ મળ લીધેલી છે. પાદસાદ જ્ઞદાંગીર પોતાની પ્રિયા દૂરજેહાંન સાથે મહેલની ગચ્છી ઉપર બેઠેલો હતો, તેવામાં ૧૦૦ વરસના ધરણ હિંદુઓ હાથમાં સાકડી ધરી વાંકાં વળીને જમીન તરફ જોતા જોતા જમના-નદિમાં સ્નાન કરવા જતા જોયા. ત્યારે જન્ને પ્રિતમ પ્રિયા વચ્ચે ચાલેલી, ગોષ્ઠતેમોમાં એ અક્ષકાર વપરાયલો દીક્ષમાં આવશે.

જેહાંગીર:-ચેરા ખુમગરને મી ગરદંદ પીરાંને જેહાંન દીદેહ ?

પ્ર-આ જુદા ધરણ નીચે વાંકા વળીને જમીન ઉપર શું થાય છે ?

દૂરજેહાંન:-ખ ઝીરે ખાક મી જુદાંદ એયામિ જવાનીરા.

ઉ:-ખાકની નીચે તેઓ જુવાનીના દહાડા જુએ છે, કે તે ક્યાં ગયા ?

પીરાન = એટલેજ ધરણ; પણ આ અક્ષકારની મળને ખાતર, જેહાંન જીદેહ = યાને દુન્યાને નોંધ વળેલા જુદા, એમ બે વાર વાપર્યું છે.

" જાત બનજ, જાત બપાર, જાત બેટીયાં, હો ઓરત બરધાર; ઉનકે મત. મારીઓ— માર ચુકા હીરતાર. "

યાને, જેને ધણો વેપારવણજ હોય, ધણી બેટી જેને પેટ પડેલી હોય, જેને બે ખાપડી હોય, તેને આ ભાષે ! તુ નાં મારનો ! તેને તો બોલાતામાજ મારી ચુકેલો છે. એમાં બનજ અને વેપાર એ સંબોધિત્યોક્ષકાર છે.

વળી કવિ ટેનીસન *The Lotus Eaters* માં નીચે પ્ર. માણે કહે. છે.

" *For ever climbing up the climbing wave.* "

તેમજ *The Palace of Art* મા કહે છે —

" *Mouldering with the dull earth's mouldering rod* "

એ પ્રમાણે *Repetition of words* સંબોધિત્યા વાપરવામાં એ કવિ અચ્છા હતો.

it is to have the power from Nature."

સામાન્ય રીતે લેતાં, એક ઉત્કૃષ્ટ લેખક જણાવે છે કે, કાવ્યની ઉત્પત્તિ એ કારણથી થયેલી છે, અને તે જેહ કારણે પ્રુદરતી છે. નકલ કરવી (*Imitation*) એ તો આદમીની અંદર બચપણથીજ પ્રેરણાપ્રુદ્ધિ જેવું છે; અને તેથી કરીને ખીજા પ્રાણીઓ કરતા તેમાં ફરક જણાઈ આવે છે, કે સર્વથી સરસ નકલ કરનાર આદમીજ છે, અને તેજ પ્રુદ્ધિની માર્ગે તે, પોતાની બાહ્યાવસ્થાની કેળવણી સંપાદન કરી શકે છે. અને તેજ માર્ગે સર્વે આદમીઓ કુદરતી રીતેજ નકલ કરતાં આનંદ મેળવે છે. નકલ કરવામાં આવેલા હુન્નરોના કામો તરફ જોતાં આપણને જે અનુભવ થાય છે, તે ઉપરથી આપણને 'પ્રુદ્ધ' જણાઈ આવે છે. કારણ કે તે સધળું આપણે ધણુંજ ધ્યાન લગાડીને જોઈએ છે, અને મજા મેળવે છે. અને જેમ જેમ આપણે તેમા વધારે મજા લઈએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે તેની ખરાખર રીતે નકલ થાય છે. અને તે ચીજોને ખરીજ હોય છે તો, આપણે કંટાળો લગાડનારી વસ્તુ તરફ દુઃખ સાથેજ નજર કર્યે છીએ. કારણ કે સૌથી નીચ અને ધિક્કારવાળેગ પ્રાણીઓ-મુએલા મુરદાંઓ-અને એવીજ જાતની ચીજો જોતાં 'પ્રુદ્ધ'તીજ કપારી' છુટે છે. અને તેવું કારણ એ છે કે, શીખવું એ પ્રુદરતી પ્રુદાલી છે, અને તે કાંઈ શીલસુદ્ધેનેજ માટે રહેવા દેવામા આવ્યું નથી, પણ તે તો સર્વ આદમી માટે પ્રુદરને સાધારણ અને સર્વ સામાન્ય પેદા કરેલું છે. તેથી કરીને એક ચિત્ર જોઈને તેઓ આનંદ પામે છે; તે જોઈને તેઓ શીખે છે, તેઓ તરફ ઠાઠે છે, તેઓ શોધી કાઢે છે, કે દરેક ચીજ શું છે. એક કારણ એ થયું; અને ખીજું તો કાવ્યના વજન, તેના અનુપ્રાસ, તાલ વગેરે પ્રુદરતીજ રીતે તે આદમીમા આવી જાય છે. હવે આ છેલ્લા કારણ માટે જેમ ધણાઓના મત ફેર છે, તેમ શીવકનું પણ કંઈક રીતે તેની વિશદ મત છે. મને એક વિચાર આવી ગયો, જેને કવિતાઈ વિચાર કહી શકાય, તે એ ગુરત કમળ ઉપર ઉતારી શીધો કે:—

શીદાઈ હવેમાં એટલી તો ઉમડાઈ મઈ,

કે ખડગા બાહાર નીકળીને કોટવા લેખકને દોડી મઈ.

હું કહું છું કે એ ખરું કાવ્ય તો જો કે તેમા વજન, અને તાલ, માત્રા વગેરે કેવળ કદમાં છે, પણ મારા જે કવિતાઈ વિચાર

આભા તેજ કાવ્ય પછી 'મેં' સુધારે કરી તે વિચારને નીચે પ્રમાણે સંકોચાવી બાપાને બચડી નાંખી કે:—

શીલે હવેમાં એટલી ઉમડઈ; ખડયા બહાર દોડીને બેઠવા તે મઈ.
હવે શુઓ ૧ લી બે સાધનામાં વજન અને તાલ કે માત્રા
કાંઈ નથી, પણ ખુદરતી જે વિચાર આવી અમે તે વિચાર કાવ્ય છે.
પછી બાપાને સફાઈથી વંચાય એવી રીતે બચડી કચડી નાંખવાના
અંશજીને લીધે, બીજી બે સાધના કેવી સંકોચાવી છે, તે ઉપરથી સ-
હેજમાં સમજાશે કે, કાવ્ય તે તો ૧ લેખ વિચાર, જે ખુદરતી ઉ-
ભાઈ ગયો છે. હવે કાવ્ય વિચાર અને કાવ્ય રચના, એ બેનો
અંતર ભણવો જોઈએ. ખુદરતી રીતેજ એક બાબત ઉપર શું જોડી
કાઢવું, તેનો જે એકદમ ખ્યાલ આવી જાય તે કાવ્ય-વિચાર છે; અને
તે એકદમ આવી ગમસા ખ્યાલને વજન, તાલ, અને પ્રાસમાં જોડી
કાઢવાની શક્તિ, તે કાવ્ય-રચના છે. તેથી જે શખસ કાવ્ય વિચાર-
વાળો હોય, તે હમેશાંજ કાંઈ કાવ્ય-રચનાવાળો પણ હોવો જોઈએ
એમ કાંઈ નથી; અને તેમ છતાં તે કષ્ટિ કહેવાવાને સર્વ રીતે સાધક
છે. હવે, પાછા આપણે અલંકાર રમ ઉપર આવ્યો:—

૩૨ મે:—વાક્યાતિશિક્ષા. એમાં એવો અલંકાર આવે છે
કે, કાંઈ પણ બાબતનો કાંઈને ખ્યાલ આપવો હોય, તો તે એક બે
શબ્દ પતી જાય એવું છતાં, તેને જાણ જાણ સમજાવવાને લખાવવું
તે, પાને કે એક ચીજ સમજાવવાને જરૂરના શબ્દો કરતાં વધારે શબ્દો
વાપરી સમજાવવું તે. જેને અંગ્રેજીમાં *Periphrasis* કહે છે. અને દ્વાર-
શીર્ષા “ છૂટ્ટાદેહુ કલ્પામ ” કહે છે. આ અલંકાર તો શાદનામું
અને બરજોરનામું પોતાનોજ કહેવાડે છે. એક અલંકાર લાવવાને
માટેજ, અથવા એક અલંકારને સાર આગમજથી વિચાર કરીને કાંઈ
કાવ્ય રચાવું નથી. બલકે સાચર કે કવિના મગજની કુદરત અને ખુદ-
રતી ખ્યાલથી જે રસદાર, લેખકદાર, અને ઝમકદાર બાપા અને વિ-
ચારી, એકદમ જોઈવાઈ ગમસા, તેને આપણા લોકોએ તરેહવાર નામ
આપીને અલંકાર તરીકે જાણખાવ્યા છે; બાકી કવિ અને સાચરો
અલંકાર શું ને વાત શું, કાંઈ જાણીશુંજીને તેને લઈ જોસતા નથી.
તેઓ અલંકારને માટે કાંઈ કાવ્ય રચતા નથી, પણ કાવ્ય રચતાં તે
અલંકારો આવી જાય છે. તેમજ શીરદોશીથી એ અલંકારની મજા
ખુદરતી રીતે લેવાઈ ગયલી છે, અને આજના કવિઓ તેવા

અલંકારની માત્ર નકલ કરે છે, નવું કંઈ કરતા નથી. જ્યારે શીરદો-
યી કે શેકયપીઅર જીવતા રહેતે તો, આજ સુધીમાં તો નવા નવા
હજારો અલંકારો તેમના ખુદરતી બહેયવાળાં મગજમાંથી નીકળી
પડ્યા હને, અને તે અલંકારોને તરેહવાર નામે આપતાં, આપણા સોઠા
ધારી જતે. હવે જુઓ:—

“ હો મુલરા બદો નરગસે આખદાર,

હમી શોસ્ત તા શેદ કમાન વાખદાર. ”

અર્થ:—તેણી પોતાનાં દુલ (બેઠ ગાલને) બેઠ ચશમના પાણીથી
ધોતી હતી. પાને કે રડીને બેશુમાર આંસુ પાડતી હતી, તેથી તે અમ-
કતા રોશન ગાલો કમાનની ખીશાલે ચયા. એ લીટીએનો અર્થ તો
માત્ર એટલેજ છે કે “ તેણી બેશુમાર રડતી હતી. ” એમાં ત્યારે
વાક્યપ્રતિશીકા શક્ષાત ખીરાજે છે. વળી કહે છે કે:—

“ ઝીતા પડે, બાગવત પડે, પડે અ્યાન સપુત;

દયા નહીં શાંતિ નહીં, બડે માપકે પુત. ”

એમાં પણ એક વાત સમજવાને વાક્યપ્રતિશીકા વાપરેલો છે.

“અલખ લખુ”, અલખાં લખુ”, લખુ” નિરંજન તોય;
મેં કખીર સખકી લખુ”, મેરી લખે ન કાય.”

એમાં પેહલી આખી લીટીમાં આ અલંકાર સમાયેલો સમજાઈ
આવશે. અંગ્રેજીમાં *Chiasmus* અલંકારને એ સમજાગ મળતો છે.
જેમકે રહોટની શંકખીમાં છે કે;

“ *Hearts firm as steel, as marble hard.* ”

એમાં પોલાદના જેવું અને વળી મારલખના પથરા જેવું ઢેડું કહેલું છે.

“ ફરો રેખ્ત અજ દીદમાં આબે મેહેર,

બ ખુને હો નરગસ ખીઆસરત મેહેર. ”

અર્થ:—તેણી બેઠ આંખોમાંથી મોહખતના પાણી નીચે નાંખે,
ને બેઠ ચશમેના આંખથી પોતાનો મેહેરો સમારતી જાય, પાને મોહ
ઉપર આંસુ પડે તેને પોતાને હાથે કરીને સાફ કરે. એ બેઠ લીટીનો
અર્થ પણ “ તેણી બેશુમાર રડતી હતી ” એટલેજ છે. ત્યારે ઉપલી
મારે લીટીનો અર્થ માત્ર ચાર શબ્દોમાં આવી રહ્યો છે. મી. બેરામજી
મસખારી એ અલંકાર નીચે પ્રમાણે વાપરે છે.

“ ધરડા નામે રોય, હોય પાસે તો ખાય;

નહિતો મીઠી આંખ, કાજ રતાધિન તે યાય.”

એમાં છેલ્લી લીંગ માત્ર “ મરી જાય ” એટલાજ અર્થને ગાટે જાણીને વાપરી છે.

શ્રુતિમાં એક ગમ એ અલંકાર અઘી તરેહથી વપરાયેલો છે —

एक मेवा द्वितीयं सन् नामरूप विवर्जितं ।

सष्टेः पुराऽधुनाऽप्यस्म तादकत्वं तं दितीर्यते ॥ ५ ॥

યાનેકે — સ્થિતિની અગાઉ એકજ અદિત્ય નામ, રૂપ, જે સત હવું, તે સત આ વર્તમાનકાળમાં પથ્ય છે, અને સ્થિતિના નાશ થયા પછી પથ્ય તેજ અદિત્ય રહેશે આ લખાણ કરેલા સંસ્કૃત શ્લોકનો સારારા એટલોજ છે કે, “ તથો કાળમાં સત રહેયુ છે ” એ પ્રમાણે પ્રાક્યાતિસિક્ષા વપરાયેલો છે. એ અલંકાર ધણું કરીને દરેક ધર્મના દરેક પુરતકમાં જાળજા વપરાયેલો છે; અને ધર્મની કિંવા આત્મતાની વ્યાખ્યા સમજાવતા એ અવકાશની જરૂર પડેલી છે.

સેતાવશ કુનમ ઇંદ્રે પાકરા—કે શુધ્યા વળીના કુનદ ખાકરા. ॥

યાને —તે પાક પરવરદેગારના હું સુકરાના કરે છું કે, તેણે માટીને બોલતી અને જોતી પેદા કીધી, એમાં છેલ્લી લાઘવનો મુળ અર્થ એટલોજ છે કે, “ જોદાએ માણસ પેદા કીધું. ” પથ્ય તે બાબતને જુદીજ તરેહથી જાણીને અલંકાર વાપરેલો છે.

આવશની આજેશમાં લખે છે કે —

“ અખર-યામ ઝિયુમ અરનામ્ય દારનામ્ય ”

અર્થ:—દિવસ અને રાત મળીને એક વૃત્તિમાં જાગ ઉઠે, એા અદુરમજના બમાવેલા આવશ / છ મને આપ / એને અર્થે માત્ર એટલોજ છે કે, “ માણસને દે કમાક ઉપ જોઈએ. ”

આદરમાન આપવા લેવા વિશે તુલસીદાસ લખે છે કે —

“ આવ નહોં આદર નહોં, નહોં નેનનમે નેહ;

તુલસી વા ધર ન જાઈએ, મર કચન વરસે મેહ.

આવ હય આદર હય, હય નેમનમે નેહ;

તુલસી વા ધર જાઈએ, મર જાણા વરસે મેહ. ”

એમાં લીટીએલીંગ ફરી ફરીથી એકજ વાત સમજાવતે, આદરમાન ગણે ત્યાજ જવા પીરો પાક્યાતિસિક્ષા રચેલી છે વળી ૧ શ્લોક તથા ૩ શ્લોકોના કાળા ફરફા વર્ણનાકાર બતાવનારા પથ્ય છે.

એક શાપર માત્ર “ રાત પડી ” એટલુંજ કહેવાને માટે નિયમો બેન વાપરે છે.

“ યુ” રાત્ર અઝ રાત્ર આમદ બ કોરોય સેતોહ,
સેતોહી ગેરેફનેહ ફેરોશુદ બ કોહ. ”

યાને:—જ્યારે દિવસે ઘણી કોશીશ કીધી, પણ રાતથી આજેજ
થયો, ત્યારે આજેજ તથા નાતવાની પકડીને પાદાડની નીચે ગયો.

એજ બિશાલે = દિવસની રાંત યધ, ને રાત વીતીને દિવસ
થયો ” એટલી સમજીતને માટે શાયરે નીચલી ચાર લીટીઓ લખી છે:—

“ યુ” ખુરશેદ સર સોએ ખાવર નેહાદ,
રાત્ર અઝ લીરગી તાઝ બર સર નેહાદ;
યુ” આં જાંમએ સેએર જેઅફમંદ રાખ,
સપીદેહ જેખંદીદો જેકુશાદ લખ. ”

યાને કે:—જ્યારે આફતાને પોતાનું સર પશ્ચિમ તરફ રાખ્યું
એટલે રાત પડી, અને તે રાત્રીએ પોતાના શર ઉપર સીદાઈનું તાજ
મેલ્યું, એટલે કે અંધારી રાત યધ.....જ્યારે તે રાતે પોતાના અં-
ગ ઉપરના કાળા બાલનો પોશાક હતો તે નાંખી દીધો, ત્યારે સુદેદી
હસી પડી, અને પોતાના હોઠ ખોલ્યા; એટલે કે બાગદાદ યધ.

શાયર વલી ફઝલ ફેલીન રજુ કરે છે:—

“ તુજ લખડી સીફત લાલે બદખશાંકુ કહુંગા;
જદુ હએ તેરે નેન મજલોસે કહુંગા. ”

યાને કે:—ઓ મારી માથુકા તારી વાતોની તારીફ હું બદખ-
શાંક શેહેરના લાલ, જે તારીફ લાયક કહેવાય છે, તે બે આગળ
જામીને કહીશ. અને તારાં નેન યાને આંખો—જે ગોવા જદુઈથી બના-
વેલી છે, તેની વાતો હું હરણોની આગળ કહેવશ. (હરણોની આંખો
તારીફ લાયક છે.) એમાં માથુકની ખુબસુરતી બદખશાંકના લાલ
જેવી, તથા આંખો હરણના જેવી, એવી મીસલ આપવાને બદલે
વાક્યાતિશિકા કરી છે.

શાયર ઇનસા કહે છે:—

“ કમગખ્ત કયા હુવા ખલ્લઅંદાએ ચેહ ખુરસ;
હએ હએ ખુરસ સુમેહકી છાતી ન ફટ ગઈ. ”

યાને:—આ મરદો કેવો દમારી મિજાજ ખલલ કરનારો થયો !
પણ ઓ મરદો ! હજી તો બામદાદની છાતી છાટી નથી !
••••• એમાં સહુમાર નથી પડી. તેને માટે અજકાર વપરાયલો છે.
મીર અબદુલ કાદરે નીચે પ્રમાણે વાપરેલો છે.

“યકી ગેરદેરી-ચરમ કહે આસમાન, સીઆલી નેહાન શુદ સરીહી અપાન.”

યાને કે:—અસમાને પોતાની આંખો ફેરવી નાંખી, કાલો ભાગ અનહીડ યત્ન લાગે; અને ધોળો ભાગ દેખાયો. આટલું બધું લંબાવું લખ્યું, અને દુઃખમાં આપ્તાનો અર્થ તો એટલોજ છે કે “પરોઢયું યધું!”

સાપર રોરાજ કહે છે:—

“વેહ આજબ ધરી થી કે જસ મરી લીઆ દરસ તુસખએ એરકકા;
કે કેતાબ અકકલકો તાકમે’ ને ધરી સો પુ’હી ધરી રહી.”

યાને:—જે વખતે મેં એરકકની કેતાબમાંથી સિખત મોકળું, તે વખત આજબ જેવો હતો; કેમકે અકકલની કેતાબ જે તાક ઉપર મુકી હતી તે ત્યાંજ પડી રહી. એમાં “કલકમાં પડવાથી અકલ શુભ થઈ” એટલાંને માટે વાઘ્યાતિશિક્ષાનો રસ લીધો છે.

વિદુર નીતિમાં કહેલું છે:—

दिवसे नैवतत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।

पूर्वं ययमितत्कुर्याद्येन, वृद्धः सुखं वसेत् ॥

અર્થ:—દિવસે એવું કાર્ય કરવું, કે જેથી રાત્રે નિરાંતે હૃદય આવે, અને જુવાનીમાં એવું કરવું, કે જેથી જુદાપામાં સુખે રહેવાય. “આગળ નેપેને કામ કરવું” એટલોજ મુદ્દો છે, હતાં તેવું તેજ લંબાવેલું છે.

સાપર ગજર કહે છે:—

“કલ સખે વરસમે’ કપા જલ્લ કરીથી ધરીઆં;

આજ કપા મર ગએ ધરીઆલ જળને વાજે.”

યાને:—કાલે મારી માથુકની મેલાપની ચતમાં માદરો વખત કેવો જલ્લથી જાતો રહ્યો! પણ આજે કાલુ જાણે કે ધડીવાળના વગાડનારાજ કંઈ મરી ગયા છે કે શું! યાને “આજે મારો વખત જતો નથી.” એટલા શબ્દોને માટે વાક્ય લંબાવવું પડેલું છે.

“મરના મરના સૌ કહે, મરી ન જાણે કાલ;

ને મરનેકું જાણે તો, શીર ન મરના હોઈ.”

એમાં પણ મરી જવા વીશે વાઘ્યાતિશિક્ષા છે.

માયાસે સજ હોવા છે, સિદ્ધ સાધકકા જોમ;

માયા સે સજ કરમ કમાવે, માયા સાધે જોમ.”

એમાં “માયાથી સૌ દાવ છે” એટલામાંજ સર્વ હેરા સમાઈ

અર્થેથી છતાં, તેને વિસ્તારથી વાક્યાતિશિક્ષા વાપરી સમજાવેલો છે.

એ પ્રમાણે આ અલંકારની લેખ્યતા અને દ્રશ્યતા છે. એ ઉપરથી જણાશે, કે એ અલંકાર શાપરેમાં કેટલો ખ્યાલો યથા પડ્યો હતો.

૩૩ મો, પુનરુક્તિકા:—આગળ આપણે શબ્દાતિશ્યાલંકાર જણાવી ગયા છીએ, તેનેજ હુગ્ધ એકમળનો આ અલંકાર છે. ફરક માત્ર એટલોજ છે કે, પુનરુક્તમાં વ્યાકરણના સંબંધી શબ્દો ફરી ફરી આવે છે; જ્યારે શબ્દાતિશ્યાલંકારમાં વ્યાકરણના સંબંધ નહીં ધરાવનારા ધણા શબ્દો વપરાય છે. પુનરુક્તમાં તો નામની પાછળ ખીજાં તેજ અર્થના ધણાં નામો; વિશેષણની પાછળ ખીજાં તેજ અર્થના ધણાં વિશેષણો વપરાય છે એને અંગ્રેજીમાં *Tautology* કહે છે અને દ્રશ્યી ભાષામાં “ તકરીરે સુખન ” અથવા “ લજ બેગેહુ ” કહે છે. અને પુનરુક્ત વાપડવાને “ તકરીરે સુખન સાચ ” કહે છે. જેમકે મી. મનસુખ કહેછે કે:—

“ પામેઓ તે સાહેબ જીતરના જરમ ને બેદ,

રવા કીધી એકદમ ખસકની હાજત ને ઉમેદ. ”

એમાં જરમ તથા બેદ શબ્દો તેમજ હાજત અને ઉમેદ શબ્દો એકજ અર્થના ફરી ફરી વાપરેલા છે મનના ઉભરાતું લક્ષણ આપતાં ફોર્ડ નામનો લખનાર લખે છે કે:—

“ *It is not, as you conceive, an indisposition of body, but the mind's disease; so ecstacy, fantastic dotage, madness, frenzy, rapture of mere imagination, differ partly from melancholy.* ”

એમાં *Ecstacy* શબ્દથી સામટા પાંચ શબ્દો, લગભગ એક સરખાજ અર્થના સીધસીલાબંધ વાપરી પુનરુક્તિકા કરેલી છે. સુરદાસ કવિનો એક પદમાં આ અલંકાર સરસ રીતે વપરાયેલો મારા હિામાં આવ્યો છે:—

“ જી હોં મધુ પીવતી રદની તોલો જીવતી હે,

ધરીધરી, પંજુપંજુ, ક્ષીણ ક્ષીણ નહીં ખીસરે. ”

એમાં ધરી ધરી, પંજુ પંજુ, ક્ષીણ ક્ષીણ શબ્દો એકજ અર્થના છતાં, માત્ર કાવ્યની એક જાતની દ્રશ્યતા લેખે વપરાયેલાં લીધેલાં છે.

ઉરડુ શાપર જરની મજલોમાં વારંવાર એવા અલંકાર માં આવે છે:—

“ દીલો છગર કે હજે રાજનમે સંસકા રરતા,
ઈધરસે બધ કાયા તો વિનરસે બોલ દીયા ”

દીલ અને છગર એકજ શબ્દ છગા કાગરમ માટે તે બિડાસથી વપરાયલા છે. સરકત બાસા આ અલંકારમાં બોલી નથી કાવ્યના રસ એ બાળાએ પણ પણ વિદ્યા પછીજ ચાખ્યા છે.

શ્લોક.

પટકર્મ નિર્ગત મ્યોમ્ય કફદોષ મલાટિક ।

પ્રાણાયામં તત્કુર્યાદ નાયાતેન વિદ્વયતિ ॥

યાગેકે, આ છ ક્રમ ધ્યાનથી નીકળ્યા છે ને એનાથી કરીને કફ, મેઘ, પિત્ત ઇત્યાદિ દોષો નિરૂપ થાય છે. અને પછી પ્રાણાયમ કરવાથી યોગની સિદ્ધિ થાય છે. એમાં કફદોષ, મલદોષ વિગેરે તથા શબ્દો એકજ અર્થ માટે વાપરીને અલંકાર શોભાવ્યો છે

“ ગોધન, મજધન, બાહ્યન—ઐર રતનધન ખાન,
જન આવત સતોપધન—સખધન ધુરી સમાન ”

એમાં પણ પુનરુક્તિએ જડ જણાઈ આવશે

“ ગુર હુકા ગુર બાવરા, ગુર દેવનકા દેવ;

ગુરસે એવા અતી ધણા, ને કરે ગુરકી સેવ ”

એમાં પણ પેઢેલી વાક્યન પુનરુક્તિમાંની છે. રકોટની રીઠાની ઉપરથી —

“ It seem'd some mountain, rent and riven. ”

“ Allen-a Dale is no baron or lord ”

“ There's time to push both toil and nob. ”

એમાં કાગા દરેકથી અલંકાર સમાવ્યો જશે.

અવગતામાં આના અલંકારનીને પુનરુક્તિથી જોરસે વાપરેલા મા

એક સર્વોત્તમ પુનરુક્તિએ વાપરેલી વાચનાઓને પુનરુક્તિ આપશે

“ કુરુતુયે હુમતોઘ્વરયા, હુપ્તોઘ્વરયા, હવરુરુતોઘ્વરયા.

માદ્વધ્વરયા, વજેધ્વોઘ્વરયા, વસ્તોઘ્વરયા.

અર્ધિગિર્ધર્ધા કમ્પેવીરયા, હુમતાયા, હુપ્તતાયા, હવરતાયા;

પર્ધિ રિયા કમ્પે વીરયા, કુરુમતાયા, કુપ્તતાયા,

કુનરતીયા. ”

અર્થ:—નેકવમાસન, નેકસાથી, તથા નેક કરણીને, મનરતી, મ-
વરતી તથા કુનરતીથી હું રંગાણું છું. સધળા નેક વિચારો, નેક
ચામુનો, તથા નેક કામોને હું અખત્યાર કરું છું. સધળા બદવિચારો,
બદવાણી તથા બદકામોને હું ત્યાગી દઉં છું.

ઉપસા દ્રણંતમાં તો એકજ અર્ચના શબ્દો એટલી તો વાર અને
એટલી તો સ્પષ્ટતાથી વપરાયલા છે, કે તે વિશે વધારે સમાનવવાની
જરૂર રહેતી નથી.

ગુજરાતી કવિ પ્રેમાનંદ કહે છેકે:—

“ મરજદા લાજને મુકાવું, કુમારમ મકાવું;

જમ તપ તીરથ ને જાત્રા, દાન દયા છોકાવું. ”

*

*

*

“ છળ લેદના બે જાજવાં, વણુ તેણે પ્રપંચ વાણોનર;
કુદ કપટના બે કાટલાં, વણુ મોટી માયા દાંડી બરાબર. ”

કવિ ભવન:—

“ રાજને રંક ને જોગી ને ભોગી, આશા ઉમેદ સૌને ભાગી,
કાઈ તન દુખિયા, કાઈ ધન-દુખિયા, અન્ન દુખિયા રહે આભાગી
પુત્ર પરિવારની આશા સંસારમાં, વિશ્વ રહ્યું છે સૌ ભાગી. ”

“ અતિ ભલા નહીં મોલના, અતિ ભલા નહીં ચૂપ;

અતિ ભલા નહીં જરસના, અતિ ભલા નહીં ધૂપ. ”

એમાંના શબ્દો મોતેજ પુનરુક્તિના આપે આપ બતાવી આપે
છે, એટલે વિવેચનની જરૂર નથી. તુલસીદાસ ભક્તો કહે:—

“ રામ ભરોસો રામ બળ, રામ નામ વિશ્વાસ;

શ્રુમિરિ નામ મંમળ કુશળ, માંગત તુલસીદાસ. ”

એમાં જમે જગ પુનરુક્તિના દીકામાં આવે છે.

કવિ કલ્યાણદાસ:—

“ દુરિનનની સંગત મેં કીધી, દેવાળોમાં કુબ્યોરે;

અનામ જંતુ રાંક બાપજ, તેમાં મેં કીધી વાસારે. ”

કવિ જુલાળીરામ:—

“ ચતુર તરણિ ચાર બુદ્ધિયાળી, નરસ વધુ નવ કાંતિની રૂપાળી,
હમતું સુખજ મૂખકું હમેરો, વસી જઈ ક્યાં મગ વંદનના વિદેરો. ”

મીંઠ મોહુરીઆરણ ભર્યા:—

“ દાદગર દાદારે દાવર, દાદના લેનાર તું;
દસ્તાગીરી કર દયાથી, દર્દના ગમખાર તું. ”

ઉપલાં દરેક મૂજરાની કવેનોમા ધણું દરેકે આપોઆપ પુનર-
કિતનું લક્ષણ વચક વર્ગને યાદ આપશે. કવિ બદનના એક કાવ્ય
પુસ્તકમાં કહેણું છે કે—

“ *Methinks I hear, methinks I see*
Ghosts, goblins, fiends; my phantasy
Presents a thousand ugly shapes
My sad and dismal soul affrights. ”

જે શબ્દો ગીધા ટાઈપે બાધ્યા છે, તે શબ્દોના અર્થ એકના
એકજ છે, અને તે ‘શિશોતોષ’ છે. દરથી બાધામાં એ રસ તો
જા બાજી લીધો છે—

“ મન એ ગુર્ધઅમ ? કે હુદો હેશાંન કુન,
બંદેઅમ દરએ દરએ શાયસત આં કુન.

યાને—હું તને શું કહું ? કે તું મેહુરખાનગી અને હેશાન
દર ! હું તારો સેવક છું. તું આહે તેમ કર. એમા મોટા શબ્દોથી
પુનરકિતકા શોભી રહી છે.

“ નાએ કુદે તોડે તાન, તેનું દુનિયાં રાખે માન;
બજન કરે બાવથી બધું, તેને ન મજે પુરંધાન.”
એમાં નાએ—કુદે—તોડે તાન—એ સેર પુનરકિતકાએ.

“ મન મરે માયા મરે મરમર જાત સરીર;
આશા તુબ્ધા ના મરે, કહે ગયા દાસ કબીર. ”

એમા પશુ મન અને માયા—મરણ—તમા આશા અને તુબ્ધા
મીશે પુનરકિતકા છે.

ત્રિમંગી હંદ.

अज्ञाह खुदाइ करिम कादिर । पाक परवर दिगार है ॥

सुबहान तूं सतार साहिव । साक सिरंजवहार है ॥

એમાં પ્રત્યેક નામ પરમેશ્વરનું દિધું છે, અને તેથી પ્રત્યેક શબ્દ પર-
મેશ્વરતા છે, જેથી કરીને તે પુનરકિતકાનો એક ખરોજ નમુનો છે.
ઉદું અને હિંદુસ્થાની બાધાઓ આ અવકાશને પોતાનોજ કરી બેઠી
છે. નાદક જોડનારાઓને તો આ અવકાશ, આદમીના નેટનો અગત્યનો

છે. નાટકોમાં એ અલંકારની તો ખાંણમાં નિમકના જેટલી, અને ગાંણમાં કંટના જેટલી જરૂર છે.

બકાવલીનો નાટક:—

“ મુજે તુમ છાડ કર પ્યારો, કાંદાકો રૂઠે જાતે દો,
જફાકારો સીતમગારો મુજે એ ક્યા મુનાતે હો.

શ્રીદા ઉસપે સખકા દીસોજાનન દુએ, મુજે અપની શરમા હુયાકી કસમ.

નૌકર આકર, જેવર ગઝાંહુર, ધરદર જદકર સરધર ખેલ. ”
અતરા બકાવલી:—

“ વાસન મહેરખાન કદરદાન મીઠે આપસે છયાન;
ધ્યાન ધ્યાનસે હું મરત કીએ અહેસાંનપે અહેસાન.”
એમાં કાજા હગ્ગે પુનરકિતકા છે. હવે તો દાખલા બહુ ઘર્ષ
ગયા, માટે તુરચાએરનો એક રેખતો આપી બસ કર્યો, જેમાં મોટા
હરફો સગજથી આપશે:

“ મુઆ જાતા હું તેરે દુજરકે મારે આરે,
મેરે જાંની-મેરે દીસખર-મેરે પીઆરે આરે.”

૧૪

*As wine that with its own weight runs is best,
And counted much more nobler than the press'd;
So is that poetry whose gen'rous strains,
Flow without servile study, art or pains.”—*

Butler.

જે રાજ્યના અગ્રાંતે દોહતો યાને રાજસ્થાનો એાછાં વધતાં
પ્રમાણમાં કાવ્ય—શુદ્ધિવાળા હોય છે, અથવા બીજા બોલોમા બોલ્યે
તો જે રાજ્યના પ્રધાન મંડળમાં, અમલદાર મંડળમાં, અને ઇનચાર્જ
મંડળમાં રાજ્ય કુનેહ સાથે જો કાવ્ય શક્તિનો શુદ્ધ અંશ સમાવશે
હોય છે, તે રાજ્ય રાજ-કુનેહ (*Politics*) માં ઘણા ફતેહમંદ
હોય છે. આજના વખતમાં અનુભવીઓ કહે છે કે, રશીયાના રાજમા
રાજ કુનેહવાળા કુનેહખાજ પ્રધાનો છે, અને તે રાજ, રાજકુનેહમાં
રહેલી પડેલી ભોગવે છે. ધરત્ય કે રશ્યાએ પોતાના રાજ-સ્થાનોને

કવિ-જન્મ આખો છે. કાન્ન-કુનેહ, એ પણ રાન્ન-કુનેહનો એક
 મદદનીશ છે. એના ઉદારરણમાં હું એક દાખલો રજુ કરીશ. ઇરાનનાં
 એક પાદશાહને વારને એવું કહેવાય છે કે, તેણે પોતાના સરકર મધેથી
 ધણાજ મુનંદા શીપાદરોનું એક નાનું સરકર મુંદી રાખ્યું હતું.
 અને તેણે તે સરકરને કાળો પોશાક, આખો હતો, અને તેનું નામ પણ
 શીહાદારાન-કરીને આપ્યું હતું. લગાઈને વખતે એ સરકરને છેક
 પાછળ રાખવામાં આવ્યું હતું, અને જ્યારે લગાઈ પૂર જોશમાં આવે,
 ત્યારે તે શીહાદારાન સોફો સરકરની છેક આગળ ધરી આવી, લગાઈ
 પૂરી કરતાં મોને કે જીવતા, એકવાર ઇરાનનો રાજા ૫૦૦૦૦ પચાસ
 હજાર માણસનું સરકર લઈ ઇરાનના પાદશાહ સાથે લડવાને, ચઢી
 આવ્યો. ઇરાનનો પાદશાહ આ કટાકટીના પ્રસંગે એક ખુસદ ટેકડી
 ઉપર ઉઠી રહીને લગાઈ જોતો, હતો, તેણે સામાવાજાના સરકરની
 મોટી સંખ્યા જોઈ, તેજ દિવસે લગાઈ નહીં, કરતાં બીજે દિવસે લ-
 ગાઈ કરવાનો ફરજ ક્યો. જેથી તેણે એક કાગળ લખાવીને સરકરમાં
 મોકલ્યો કે, “ શીહાદારાનોએ આજે આગળ ધરી નહીં જતાં, પાછ-
 જાવ રહેવું.” જે મુતસી પાસે આ રૂકો લખાવ્યો, તે બહુ બાદોશ
 રાજદારિ ઉપરાંત ફાગેલ થઈ હતો. તેણે જોઈ કે પાદશાહ આજે છે
 તેમ જો યશો તો ફરજનોની ચઢતી યશે, અને ઇરાનીઓ દારી જશે.
 એ પ્રમાણે તેણે પોતાની રાજ-કુનેહથી પારખી લીધું, પણ પાદશાહના
 ફરજાંનથી ફરજ નવાય નહીં. ત્યારે તેણે હવે કાન્ન-કુનેહનો ઉપયોગ
 કરવાનો જ રસ્તો માત્ર ખુલ્લો જોયો. જેથી તેણે શીહાદારાન રાજ
 મધેના દારસી દરજ્જા કે જેની નિચે બે તુંકતાં આવે છે (૫)
 તે ધ દરજ્જાની નિચે એક ત્રીજું તુંકતું વધારી દીધું; જેથી ધ દરજ્જાને
 બદલે દારસી બાપાનો “ પે ” દરજ્જા કે જે ત્રણ તુંકતાંવાળો (૮)
 આવે છે તે થઈ જઈ, શીહાદારાન રાજનો સીપાદરારાન થઈ
 ગયો. અને તેનો અર્થ સીહાદારાનીનો બદલાઈને સરદારો એવો
 થઈ ગયો. જ્યારે તે કાસદ સરદારોને મળ્યો, ત્યારે તે સોફોને દિખત
 આવી, કે પાછળથી બીજું સરકર મદદે આવે છે, જેથી તેઓ ધણી
 રિસતમાં આવ્યા, અને જાહાદુરીથી ફરજનોની સજા થયા, અને જેણે
 શીહાદારાનોએ તો પાછળ રહેવાને બદલે આગળ ધરી આવી, લગાઈ
 પૂરી કરી જીવ-મેળવી. જ્યારે મુતસીની કાબજીદની પાદશાહને
 ખબર થઈ ત્યારે તેણે આફ્રોન કરી કહ્યું કે:—

“ હપીર ચુનીન ખાપદ કે બ યક તુકતે—

પંચદ હઝાર મદરા શીકરત દેહદ. ”

અર્થ:—મુનસી તો એવો જોષએ કે માત્ર એક તુકતાં પાને મીઠાંથી પચાસ હઝાર મરદોને હરાવી નાંખે.

આ ઉપરથી જણાશે, કે રાજદારિ કુનેહની સાથે જો કાવ્ય બુદ્ધિની કુનેહ જોડાયેલી હોય છે, તો તે રાજ જહૂજ મજબુત થઈ પડે છે. હવે પાછા આપણે અલંકાર ઉપર આવ્યે, મીઠ બટલરના મથાળે સુંદેલા શબ્દો કવિ અને કવિતનો સંતોષકારક ફડચો કરી આપે છે કે, કવિતારસ તો આપોઆપ ખુદરતી રીતેજ, વગર અભ્યાસ અને વગર મેહેનને, અને વગર તાલતજાવને પોતાની મેળે જોડેલા રેડાઈ જાય એટલે, જખરજરતી વગરના દારની મીઠાએ ધોળાઈ જવો જોઈએ, અને તેજ ખરો કાવ્ય રસ છે. નહિ કે કેટલાક ચીખાવના છોકરાઓ કવિતા રચવાના હોંસમાં કાઈ કાંઈ કવિઓના ઉંચા શબ્દોને તેજ રાહ ઉપર તફાવીને કવિમાં ગણતરી કરાવાના દયા આણુવા જોગ દાંદા મારે છે તેમને કવિ કહેવા, તેઓ રોજ રસ્તાખેજ સૂધીમાં કવિ થવાનાજ નથી.

ન્યા ત્યાંથી શબ્દ-વિચાર-રાહ-અને રાગ ચોરીને કવિતા ખનાવનારા બુખખોને માટે એક કવિ બહુ ફફડીચટકાને કહે છે કે:—

“ કેચિન કવિતા કવિત સુનાવે, કુંડસિયા અર અરિન ખનાવે;
કેચિત છંદ સવધઆ જોરે, જહાં તહાંકે અક્ષર ચોરે. ”

૩૪ મે—સ યોગાતિશિકા:—એમાં સખ ધી શબ્દો, જોવાકે; અને-અથવા—તથા વિગેરે વારંવાર વપરાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં *Polysyndeton* નામનો અલંકાર કહે છે. આ ઠેકાંજો જણાવવાની ફરી અગત્ય છે, કે “ દારશી સાવરોની ઝવેરમાળા ”—“ સિંદુ કવિઓની નરવનો ”—“ પ્રાચિન કવિઓની વિચરમાળા ” એ સપણુ આ રિવાજમાં દાખલાઓ આપવાને મિળે, અને ઉદાહરણ સમજવાને બાહાને હમે જે આપ્યે છે, તે એક કાકરે બે પદ્ધતી મારવાની નેમથીજ આપ્યે છે. માટે દાખલાઓથી કંટાળનાં જોખંઓએ, હમારાં કટાણેલા જોખંની પશુ લગાર કદર ખાવાની જરૂર છે આ અલંકારનો એક દાખરો બમ છે, તે છતાં પ્રાચિન કવિઓના રસ આપવાના હેતુથી વીણી કાઢેલા ધણાં રનો અત્રે આપીશું. વારને અલંકારના દાખલાઓ જણાવને ખાતર નહી, તો નિર્વીમાન ધૂગ અને કાવ્યની સંજ્ઞાને માટેજ

એ દાખલાઓ પાંચવાની હમારી બધામણુ છે; કેમકે તે દાનાધના દાનાગ છે. કંમતરીન હજીર ફરીરના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી:—

હુ અને તું અને તે તથા કોણ, મટીમાં મટી બલી જઈશું હોણ.

એમાં અને તથા તથા એ શબ્દો સંયોગ કરાવનારા છે, અને વળી તે ફરી ફરીથી વપરાયા છે. ફારશી શાવરાન શાવર કહે છે કે:—

“ બરોવઓ, બમેવઓ, બખોવઓ ખેરદ;

બમન જોએ તા ખાકે અંદર ખેરદ. ”

અર્થ:—તેના મોંમાં તથા બાહ્યમાં તથા અંતરમાં તથા અકક્ષમાં કોણની સાથે લાયક થાય છે તે મને કહ. એમાં પણ સંયોગો અનિશય વપરાયા છે.

કયા દુર્નનકી આકરી, કયા લોંડી સાય;

કયા અંધેકુ આરસા, કયા બહેરેસે ખાત.

કયા પાનીકા બુદબુદ, કયા વાબુકી ભીત;

કયા ઓછેકા આઘરા, કયા દુર્નનકી પ્રીત.

એમાં કાળા હરેકે સસર્ગનોજ અર્થ સારનારા જણ્યાથી.

અરદીનેહેરતપરતની નિરંગમા છે કે:—

“ દાદારે જેહાંદાર, તપાંના ઓ દાના, ઓ પરવરતાર;

ઓ આફીદેગાર, ઓ ફરફેમર, ઓ અવક્ષીદાર. ”

એમાં પણ અતિશય સંયોગ વપરાયલા હોવાથી એ દાખલો પણ સંયોગાતિશીકનો છે. એ સર્વ કરતાં ઉત્તમ દાખલો એક ફારશી શાવરનો યાદ આવે છે.—

“ સાલો-ફાલો-ખાલો-હાલો-અરસો-નરસો-બખ્તો-તખ્ત;

ખાદત અંદર હરદો ગેતી બર કરારો બર ફર્વામ. ”

અર્થ:—ખોદાતાલા કરે ને તમારાં વરસો અને એકબાસ અને માદખીયકત અને રિયતિ અને અસલ અને નસલ અને નશીબ અને શહેનશાત, હમિયના અને રયાઈ બેક દુન્યાની અંદર યાય ! નદિનાં પાણી સોદાર ખાતે કેવી રીતે ઉતરે છે, તેજુ રસીકું આન કરતાં શબ્દો સાકળી નિચે પ્રમાણે કહે છે —

And falling and crawling and sprawling,

And diving and rising and striving,

And sprinkling and twinkling and twinkling,

* વાણુ = ઝરતે રેતી.

And soinding and bounding and rounding,
And bubbling and troubling and doubling."

એ પ્રમાણે And હરફવાળા ધણા સંયોગો કવિએ વાપર્યા છે તે ૪૮ પરખાય છે.

જામી સાપરે " તળહલ આરફ " અલંકારમાં આખી એક ગઝલ જોડેલી છે. જેમાં સાપર ને ચીજ બધું છે, તેને માટે બધું તે નહીંજ બધુતો હોય તેવું અનુપમ જતાવે છે. તેમાં એ અલંકાર ઉપરાંત સંયોગાતિશીકા જગેજગ વપરાયેલા છે. તેમજ તેમાં ખીજા ધણા અલંકારો સમામલા દીક્ષામાં આવશે.

" આરઝ અસ્ત ધન યા કમર યા લાલએ હમરાસ્ત ૧ ધન ? "

યા શઆયે ર.શમ્સ યા આધનેએ દેલહા અસ્ત ધન ૧

અસ્તે તો જહુસ્ત યા આહુસ્ત ૩ યા સૈયાદે ૪ ખલ્લ ૧

યા હો ખાદાએ સીએ યા નરગેસે ચીહલાસ્ત ૫ ધન ?

કામસ્ત ધન યા અસેફ ૬ યા સર્વે યા નખ્સે ૭ મોરાહ ૧

મઃ મમર ગુલસ્તેએ ૮ બાએ જનાન ૯ આરાસ્ત ધન ૧

ઝંદે યા કલ્લાન ૧૦ યા અનજીર યા યુરફે ખોતન ૧

સુખુસે તર જર સમન યા અંજરે સારાસ ૧૧ ધન ૧

મા રખ ૧ ધન તાકસ્ત ૧૨ યા મેહરાખ યા કાસે કમેહ ૧૩ ૧

યા હલાલે ધંદ યા અબરએ માહે માસ્ત ધન ૧

કુશકે ૧૪ લાલસ્ત યા સર અસ્મએ આએ હયાત ૧

સા દેહન યા મીમ ૧૫ યા તુતીએ રાકર ખાસ્ત ધન ૧

સા રખ ૧ ધન ખુરશીદે તાખાનસ્ત યા માહે તમામ ૧

સા હીરસ્તે યા પરી યા શીએ બી પરવાસ્ત ધન ૧

હુપે ઘ કાએ અસ્ત યા ખલ્લે જરી યા મોસ્તાન ૧

યા શમેસ્તાને અરમ ૧૧ યા જીનતુલ ખાવાસ્ત ૧૭ ધન ૧

તુતીએ શીરીન જખાન યા કમરીએ ૧૮ બાએ જનાન ૧

સુખુસે બી ખાનમાન ૧૯ યા જામી એ શપહાસ્ત ધન ૧ "

૧=રાત્રી ૨=પ્રકાશ. ૩=હરણ. ૪=શીકારી.

૫=ખુબસુરત. ૬=અલેફ નામનો ૧ લો હરફ (શરશી સાપરે એક પ્રિમાત્ ૪૬ અલેફ જેવા સીધા અને કમરમાંથી અમળાયલા હરફના, જેવું સરખાવે છે તે ઉપરથી.) ૭=અનુરતુ' ગાઠ. ૮=તોરા. ૯=મેહરત. ૧૦=મળેજક. ૧૧=મોખખુ. ૧૨=કમાન,

મંત્ર.

આત્માન્ રાધિનાંવિદ્ધી શરીર રથમે વતુ ।

શુદ્ધિન્તુ સારથિં વિદ્ધિમનઃ પ્રગ્રહમેવ ॥

અર્થ.—સધર્માં આપણા કામેનો બોડતા, જે કે આપણો જીવરૂપ આત્મા છે, તેને રથનો સ્વામી જાણો, અને શરિરને રથ માનો, અને નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધિને સારથી માને ગાડી હાંકનારો જાણો, (કારણ કે શરિરરૂપી રથના એ ચનારા થોડા, તે આપણી ઉદ્રિઓ છે; અને નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધિ, તે ઉદ્રિઓનો હાંકનારો સારથી છે;) તથા મનનને લગામ જાણો. એમાં શરિરની ઉપમા રથ સાથે આપી દરેક બાબમાં ખીસલ માથ પાડેલી છે.

“ ગગન ધનુષ સમ જીવ, તું નિવતર જોયરે ”

હે જીવ ! આકાશમાં ધનુષ જેમ થોડી વાર ટકે છે તેમ તારું નિવતર થોડી વારનું જાણુ.

“ તનવાડી, મન કેવડા—સચી અમૃત વેણુ;

પ્રાણ પુરપકે બાગમે, અજળ કુલ દો નેન. ”

તનને બાગ બરાબર, મનને તેમાં ઉમેલા કેવડાના પ્રથમોદાર રાખા બરાબર, સાચા વેણુને પાણી બરાબર, પ્રાણને તે બાગના માલેકે બરાબર, અને આંખોને કુલ બરાબર ઉપમાન આપેલું છે.

“ વાદલ સરખા કેરો, લટકામાં તે ખસેડવા દુર;

રતાળ મુખડું શોભ્યુ, જેવો માધવિંબપોરનો સુર. ” (ન ક.)

એમાં આસને વાદળ સાથે અને હોસીલાં મોહાને વૈશાખ માસનાં બપોરના સુરજ સાથે સરખાવ્યાં છે.

નિર્ગુણેષ્વ પિતૃત્વે શુદ્ધ્યાં કુર્વેતિ સાધવઃ ।

મહિસંહરતે જ્યોત્સ્નાંચન્દ્ર આદાલ વેશ્મનિ ॥

માને—સત્યવાન પુરુષ નકુશાં આદમી ઉપર પણ દયા કરે છે, જેમ ચંદ્ર ચાંડળ જેવાના ધરમા પણ પોતાનું ચાંદરણું પ્રકાશવા દે છે,

રામખાણ ઇલાજ = એ ઉપદેશ છે, અને “ જેવું રામ રા-
જાનું જાણ અસરકારક હતું તેવું આ એવડ અસરકારક
છે. ” એ ઉપમાનાલક્ષર છે. તેથી જે જગાએ એ
મેલ મીસલવાળા શબ્દો બેળાવવા હોય, ત્યારે અંગ્રેજીમાં “ *Mixture
of simile and metaphor* ” કહેવાય છે. માને, ઉપદેશ તથા

ઉપમાનુ' મિત્રણું " કહેવાય છે. જેમકે; સ્કોટની રાક્ષીમાં કહેછે કે:-

" Matilda ! thou hast seen me start,
As if a dagger thrill'd my heart. "

* * *

My noontide, India may declare;
Like her fierce sun, I fired the air. "

જરયોસ્તીઓના અવસ્થા પણ મીરાજમાં પૂરા છે. બેહુ-
રોમયસ્તમાંથી.—

" વેરેઘ્નેમ્ અદુરધાતેમ્ યજ્ઞમધદે. વેરેઘ્નેમ્ અવિ ઇમત્
ન્માનેમ્ ગમ્યો મુરખ્યો ખરેન્મ પધરિવેરેનવધતિ, યથ હાઉ મઝ
મેરેપો સચ્ચેનો, યથ અવે અવાચ્યો ઉપાપાચ્યો મસિતો ગધ-
નીશ નિવાનેન્તિ. "

અર્થ:—હારમજ્ઞના પેદા કરેલા બેહુરમ ઇજ્ઞને હમે પાદ
કર્મે છીએ. જે પ્રમાણે તે મોહું શીમેર્ગ નામનું પક્ષી તથા જે પ્રમાણે
આંખે પાણીથી જરેલાં મોટા વાદળા પાદાડાને ઢાંકે છે, તે પ્રમાણે
બેહુરામ ઇજ્ઞ આંખે ઘેર (યાને આ દુન્યાં) ને પોતાના હથિપારોની
માફતે ખોરેહથી આસપાસ ઢાંકે છે.

એમાં પણ આખા ઉપમાનાલંકાર વાપરેલો છે. વળી તીરયસ્તમાં
પણ એક દાખલો દીઠામાં આવે છે:—

" તિસ્ત્રીમ્ સ્તારેમ્ રએવન્તેમ ખરેન્મધકિન્તેમ યજ્ઞમધદે; યે
અવવત્ ક્ષવએવો વજ્ઞમધદે અવિઝ્યાં વોઉર-કવેમ, યથા તિમિશ
મધનિવસાચ્યો. "

યાને કે—યજ્ઞકાદવાળા, ખોરેહવાળા, તેસ્તર રોતારાને હમે પાદ
કર્મે છીએ. જે રોતારો રોતામીથી જતા તીરના જેટલી ઝડપથી વોઉર-
કરા નામના દરિયા તરફ જાય છે.

એમાં પણ અઘ્છો ઉપમાનાલંકાર દીધે છે. અહુનવરમાં આ
અલંકાર જરયોસ્તીઓ રોજ બળે છે:—" યથા અદ્ વધર્ગો અથા
સ્તુર અપાત્ત્વીત્ હયા. "—જે પ્રમાણે પાદચાહ પોતાની મરજી
પ્રમાણે માણનારો છે, તે પ્રમાણે દસ્તુરાન દસ્તુર અરોર્ધ વગેરેને લીધે છે.

પ્રારા વાંચકો આજે આપણે આંખે અલંકારનેજ આજના એક
અઘ્છા વિષય સેજે લંબાણથી સંગારીશું. અને ધીરજથી તે ઉપર
વિચાર ચલાવી એ અલંકાર કેમ વાપરેલો તેનું આપણે સિદ્ધાંત ચિખીશું.

ઉરડુ શાયરોમાંતો આ અલકાર ધણેજ સરસ દેખાવ દે છે.

આશક શાયર કહે છે —

“ દોનો રૂબંમાર મોહ પારે હએ, અગ્ર ઝોર ખાલ ચાંદ તારે હએ.”

યાને તેં માશુકના બેકે ગાલ માહતાખના દુકાની મીસાલના છે,
અને તેના બવા તયા તલ, ચાંદ અને તારાની મીસાલના છે.

“ જેમો દીવ હરામમે, તેસો હરિસે હોય;

અલો જવે વેકુદમે, પલા ન પકડે કોય.”

યાને, જેવો હરામનો માલ લઈ જવાનું લોકોને મમતું છે, તેમજ,
રામનું નામ જે હરામનો માલ સમજી લુટવાનું રાખ્યું હોય, તો તે
મીથુસ બેહુસ્તમાં બ્યારે જાય ત્યારે તેનો પદ્યો કાઈ પકડી રાકવાનું
નથી. પહેલી લીટી ઉપમાનાલંકારની છે.

“ કખીર કહે કે એહી જગ, જેસી અંધી માય;

વજા યા સો મર ગયા, જુરી ચામ અટાય.”

એમા આ જગતને આધગી માયની ઉપમા આપી છે, કે જે
માફનો વાહરડોમરી ગયસો છતા, અમરથી અજનથપસે પ્યારના
આવેશમા તે મુએમા વાહરડાની ચામડી ચાટવા કરે છે. તેમજ એ જ
મત આધગી માય જેવી છે.

સુબયત નામનો શાયર કહે છે કે:—

“ નીલાના કયું ન હો દેલ જહેદોઝ,

નીગેહ એક તીર હએ અબર કમા હએ.

ખબર સે જલ્દ અએ મેહરે મસીહા;

ઈઅહ કુશાખ ખંજરે નીગેહ છુતા હએ.”

યાને કે—પાક પરહેજમાર લોકોના દિલ તેના તીર મારવાની
નિશાન કા નહીં થય ? કારણ કે તેણીના અબર યાને બવા છે,
તે કમાવ છે, અને તેની નજર છે તે તીરની મીસાલે છે. આ
બેહરબાની બવા મર્યા પેમંજર ! જુ જલ્દથી આવતે અબર સે,
કમકે આ તો પુનગીના જેવી માશુકાની નજરના ખંજરથી મારો
ગયો છે. વળી ઇનશા શાયર કહે છે કે, “અમકને ચાદકે હએ છલ
જલ્દ રાતે—અલજ અલ હએ તેલે ખુજરેપર પસીતેલે.” જે મી
ચાલે ચદની આમપામ શીખરાઓ ચમકે છે, તેજ મીસાલે અજબ
જેવી અજબ લઈને તારા મુખના ઉપર પસીતાના દીવા ચમકે છે.

“ અજરવત મેહઝમે બીની મનજરો રૂબંમત મુંધે.

ખાંસી બર પીતી નીચસ્તે ખુત્તે મી ખાનદ ખતીય. " : :

અર્થ:-તારો ચેહેરો ઈંદના તેહેવારના જેવો ખુશનુમા છે, તારાં બધાં મશીદ મધે જે આરકું આવે તે મેહેરાજના જેવાં છે, અને તારું નાક છે, તેમનખર જેવા માયકાના જેવું છે, અને નાક ઉપરનો તારો કાળો તલ છે, તે નાક રૂપી મીનખર ઉપર કાળો જળ્લો પહેરેલો વાપજી કરનાર જાણે વાપજી કરનારો છે ! શું ઉત્તમ સરખામણી આપે છે ! મશજીદમાં એક તાપ્પ અથવા મેહેરાજ આવે છે, જેની નીચે નીમાજ થાય છે, તે તાપ્પ તે, બધાં, ઈંદને હાડે તે મેહરાજમાં જાણે કાળો તલ તે નીમાજ કરાવનાર, અને મીનખર નામનું વકતારથાન તે નાક બનાવ્યું છે ! તે નાક પેલી પ્રીયાની ખુશસુરતીની જાણે વાપજી કરી મને સમજાવે છે કે તે પ્રીયા આવી આવી ખુશનુમા છે. જેમ એક મુક્કાં મશીદમાં ખોદાની ખુખીનું બ્યાન સમજાવે ઉભેલો હોય, તેમ કાળો તલને મુક્કાં બતાવી ખાકી માથુકની ખુખીની વાચાજનું કેવું ઉપમાન કવિએ કરી બતાવ્યું છે, તે વાંચનાર જોઈ લેશે.

ઉદયરત્ન નામનો કવિ એક અગ્નિ મીસલ કહે છે:-

“લિંબુ દેખી દુરથી જિમ, ખટારો ડાહો ગજે;
ગમન ગર્જનવ શુણીને, હડકવા જિમ ઉછળે.
તેમ જતિના ચિત્તવિથ્તે, વેણ સુંદરીના શુણી;
કથા તજે તે કારણે, એમ પ્રકારો ત્રિભુવન ધણી.”

“સખા બેઢરે જાણ કરેદન રખા ખારીસ્ત દર હીમ્મત;
કે વક બેઢેહી ઝો આન્નેદહ જાણ ખાહી એ વઝાંનશ.” (ખાકાની)

પાત્ર:-જોદા પાસે પુરુષ બાલો મેજવવાની ઘાનતે સખાવત કરવી, તેતો મખાવતને મોટી રકમનાં કચડી નાખનારા બ્યાજે મુકયા બરાબર છે. કેમકે તમે એક ચીજ બાલેશ આપો છો, અને તે સાહેબની પાસેથી તેના બદલામાં દશ માંગો છો.

હવે આ અલંકારના હીરાથી મઢી લીધેલી, ઘણીજ રંગીલી અને દિવ બેહેલાનરી જે લપટ એહમદ શાયરના નિયલા રખતામાં મળે છે, તે જુઓ:-

“ લજ ઉસ ગુને રખા નાક અગ્રીકે ઇંઅમની હએ;
દંદાને બદખશાંનકે હીરેકી કની હએ.
કાડલકી અજગ પેચ નુમાયા શુ કમદ હએ;
ઝોર ઉસકે સવા પલખોમે નેજકી અની હએ.
૧૯

૬૨ ઝીરે રાગે જુદા વ આરજકે રાકમે;
 કયા ખુબ તરેહવારે પો ગુનગા દેહની હએ,
 કયા નાજ હએ કયા અચચા હએ કયા જોદ્દેગરી હએ,
 રફતારે હએ કપક તીરપે ઇઅહ નાજુકે ગદની હએ,
 હએ સરને સેદી કામતે દેહજુઓ ખેરામાંન;
 તસતીર ઇઅલી કુદતે મવલાસે ળની હએ,
 કયું હોવે જોયા ઉસકી સખાહત વ મલાહત;
 પોહ યુસફે કીનઆન હએ પા કુર અદની હએ,
 ઇઅહ સરતો ઇઅહ સીરતો ઇઅહ કુસ્ને ખોલાદાદ;
 એહમદપે સદા રહેમતે કુળમે વતની હએ. ”

કુરમીનના ગજસરતાંનમાંથી:—તે નાજુક કુસના જેવી માણસો।
 હોઠે યમન દેશના અકીકના જેવો છે, અને તેણીના હાંતો ખાખ-
 શાન દેશના હીરાની કનીની મીસાલના છે. તેણીના ચોટલાની અ-
 જબ પેચ કમંદ જેવી છે, અને તે સિવાય તેણીના આંખનક
 પાંપણ, નેઅની અણીના જેવાં છે. તેણીના જુલહાંની રાતની નિચે,
 યાને રાતના જેવાં કાળાં જુલહાંની હેઠળ, તથા લાલ રખસારમાં કેવું
 શુભાખની કળી જેવું સુદર મોહું છે। તેમાં કેવાં નાજ તથા નખરાં
 અને ખુમસરતી છે. તેણીની ચાલ કબુતરના જેવી લાલ ભરેલી
 છે. અને તેની ઉપર આ નાજુક ખદન છે. તે સરવના કાઝ જેવી
 સીધી, અને દિલને લઈ જનાર, અને નાજ કરનાર કદની છે. ખરખર
 એ તસતીર તો ખુલાતામાએજ - જનાવી છે. તેણીના કુશન અને
 ખુખસરતીનું શું બ્યાન થઈ શકે ? ક્યાંન દેસનો યુસફ જે સપળાઓથી
 ખુમસરત થઈ ગયો છે, તેના જેવી, તથા ધદનના ખુસક (જે કે
 મુસલમાન સોડાના એનેકાદ મુજબ ખાવાઆદમની જન્મભૂમિ હતી.)
 ની પરી છે. આવી શીકમ, આવી ચાલ; અને આવી પ્રદાની આપેલી
 ખુખસરતી એહમદની ઉપર હંમેસા પોતાનાં વતનની ખુશામીની
 રહેમતની મીસાલે છે.

આ ઉત્તમ રેખાતામાં ઉત્તમ અધકારની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેઅદ
 શખાસતામાં આવી છે, માટે એ શાયરના રહ ઉપર હજાર દરદ હોએ।

“ જે કમાનની પેઠે દબાયલી રહે નહી

સોપની પેઠે ઇહેલ મુવ - દાખવે સહી

સ્વાન પુત્રની પદે ન તાલિ શીયિ થાય જે

તેજ જાણી સ્વતંત્રતાનિ શક્તિ ને મળે." (ન. ૬.)

સ્વતંત્રતાના જોડાને કમાન સાથે, તેમજ હોકાપંચની સાથે સાથે, તેમજ કુતરાની પુછડી સાથે સરખાવી છે.

" સખી જુદા અંગી શીહેતર એ કામ,

મેહે નઓ યુ' દર દસ્તે અંગી ચેરામ. " (અસહી)

યાને:—રાત્રિ તે ગોયા કાગડા કરતાં કાળા સીધીના જેવી છે, અને આંદરાતનો આંદ છે તે ગોયા કાળા હળશીના દાઢમાં ધરેલી મસાલ, અથવા બતીના જેવો છે. રોખ સાદી નીચે મુજબ કહે છે:—

અમાન દર દેહાને ખેરદમ'દ ચીરત, કલીદે દરે ગ'જે સાહેબે હુનર;
યુ' દર બરતે બાસદ એ દાનદ કસી, કે જાહેર ફરશ અસ્ત યા પીસેવર

મતલબ:—એક દાનાવ આદમીનાં મોંઢાંમાંની જીભ, તે તેની દાના-
ધના ખમનના બારણાની કુચી છે. જ્યારે તે ખમનના બારણાને
તાણું મારેલું હોય (યાને કાજુ' નહીં બોલવાને લીધે બકબકારો
કરવાનું બંધ હોય) ત્યારે કોઈ શું જાણે, કે તે ખમનનો ધરાવનાર
ખરેખરે શીમંત કવેરી છે, યા તો થોડો સરખો માલ ધરાવનાર
મોહલે મોહલે રખડનારો ફરિયો છે. યાને ફરિયો ધણો બકબકારો મારે છે,
કેમકે તેને ત્યાં માલ નથી. મોટો વેપારી મુગો બેસી રહે છે, જેને ત્યાં
ધણો માલ છે.

" જાણી મૂઝ જળ વિષય રસને, તેણિગમ ના જાયર;

નીતિ નહિના નિર્મળાં નિર, પી પિ હોલવ સાયરે. "

.. એ માણસ ! છીલાણું, રંડીબાણ, વગેરે વિષય રસને અંજવાંના
પાણી જેવો જાણીને તે તરફ નાં જતો, પણ નીતિ નહિનું નિર્મળ, ને
મંડુ પાણી પીને તારી તરસ હોજવ. એ રૂપક તેમજ અનુપ્રાસિક છે,
કાળા હરેફે અનુપ્રાસના છે. ઉપમામાં જેમ, તેમ, જેણું, તેણું;
વગેરે વાચક શબ્દ જોઈએ છે. તોપણ કવિતામાં તો નહીં પણ હોય.

નળદમયંતિના આખ્યાનમાં કવિ કહે છે કે:—

" પ્રજળ બળ કળિજીવનું યયુ, પ્રેમ બંધન તુરી ગયુ;

સર્પ કંચુકિને તજે જેમ, નળે દમયંતી તણ તેમ.

* અંજવાંના પાણી, એટલે મીરાજ અથવા મૂઝ તૃણા જળ, માને ખારવાળી તપેલી જળીન પાણી રૂપે દેખાઈને પશુઓને સમચાવી તરસે મારી નાંખે છે તે.

(૧) 'વૃક્ષ જોમ પત્રને' પરહરે, યુનરપિ અગિઠાર ને ઠરે;
 (૨) 'જેવું વચનનું' હોય અન્ન, તેવિ મારે એ સી જન.
 કા સમે મને મારે નેટ, હુંપિ વદાહું. એને પેટ."
 એમાં પણ અલકાર બહુ ઉત્તમ આપેલો છે.

(૩) "સેમ દીઆ સો દુધ બરાબર, માંમ લીઆ સો પાણી;
 (૪) 'જે'ય લીયા સો રક્ત બરાબર, ગોરખ બોલે વાણી."
 સેહેજમા આપે તો તે પાણીને બદલે દુધ આપ્યા બરાબર છે.
 (૫) 'પણ' શાંમવાથી આપે, તો તે પાણીની બરાબર છે, તેમજ આપેલું
 'પાણું' લે લે, તો તે સોદીની મીઠાસનું છે. સમજ માંડી વાણી
 બોલવામાં સારું છે.

(૬) "હેકું, બહી પેરે મારી ધમ ધમે,
 (૭) ઉન્હા કુંડ પેરે, નેન વહે-છવણ બહેલા આવળે.
 (૮) આડ ડાળી, પેરે હાય થર થરે,
 (૯) ચિત્ત, ચોર પેરે છુપું રહે-છવણ બહેલા આવળે." (ન. ૬.)
 (૧૦) હેડાંને બહી સાથે, આંખને ગરમ ગરમ સાથે, 'હાય'ને ડાળી
 સાથે, અને ચિત્તને ચોર સાથે સરખાવ્યાં છે.

निर्गतामूनवाकस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ॥

મીતિર્મધુર સાર્દામુમંજરીપિત્ત, વજાયતે ॥ ૧ ॥

(અર્થ:—વૃક્ષશીના ઝાડની તરણ મંજરી જોઈને વૈષ્ણવોને જોવે
 આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ કાલિદાસના મુખથી નીકળેલા વચનો
 સાંભળીને થાય છે.)

(૧) 'છોડો નમેવા કણુથી ભરેલા, ગલે પુરે કલિત (જોમ બાવા
 (૨) 'જોએ' તે વાટજ દાઢ કરી, 'જોએ' થઈ છે હરખાઈ રહેરી."
 (ન. ૬.)

એમાં છોડને અને છોડીને સરખાવી છે.

શાપરાંન શાપર શીરદોશી વૃક્ષીએ આપેલી સેવતના નવા નવા
 રંગીન બેરંગીન દાખલઓની નિચે જગા કરી છે, તે તો અચિત્ત
 સાહિત્યના શોખીનને અને કાવ્યના કસરતીને છોડવાજ મમશે નહીં:—

"જ રજમ અંદરન જેહરે તેરીઆક સોઝ;

અ બજમ અંદરન મુહે ગેલી હરેજ."

(અર્થ:—તે નામદાર પાદસાદ કેવો છે, કે લકષ્મીને દરખાજો

પાવજેરને બાળનારાં ઝેરની મીઠાઈનો ચાપ છે, અને મીઠાઈનેના દરમ્યાનમાં ખીરાજે છે, ત્યારે દુન્યાને રોસોન કરેનારા ચંદ્રની મીઠાઈનો હસકાત આપે છે.

“કનુન ચંદ શાસ અસ્ત તા પોસ્તે છન,

મરા તખ્તગાહ અસ્તો અસ્પમ ગમીન.”

અર્થ:—હમણા કંટલાંક વર્ષ થયાં ઘોડાનું છન, તે મારું પોતાનું તેખત જેવું છે, અને મારો ઘોડો જમીનની મીઠાઈનો છે. આવાયે કે:- હું લગાઈમાંનો લગાઈમાંજ કંટલાં વરસથી છું.

“બ રખ ચુન બાહારો બ બાસા ચુ સર,

મીઆન હમચુ મરવદ બ રક્તન તદર્વ.”

અર્થ:—તેણીનો ચેહેરો બાહારની મીઠાઈનો, તેણીનું કાં સર્વનાં છાંડ જેવું સીધું, તેણીની કમર વગર છેડેલી જવાંન ઓરતનાં જેવી પાતળી, અને ચાલવામાં તદર્વ જનવરના જેવી ધીમી છે.

“હમી રાન્દ હરતાં ઝેરફતેક રોતાબ, ચુ પરરન્દે મુર્ગાનો ફેસ્તી બર આબ.”

અર્થ:—તેણે (જાણેજરે) ફસ્તામાં પોતાને ચપાવાની એવી તો રોતાબી પકડેલી હતી, કે ઉડતા પરદાંઓ જેમ ઉડે છે, અને પાણી ઉપર વાહાણ અથવા મહવાઓ જેમ ચાલે છે, તેવી રીતનાં ચાલવાની શીર્તાબી ાકડી.

૧. ધણી મામળખટ કવી જે ફકકડ ફાશીનો વાપડી ગયો છે, તે નિમે મુજબ છે—

“જેમ માચિનો બળદ, રાત દિવસે તે ફરિયો;

જ્યમ ગધી ગુલ્લહીય, બાર અલ્લસેજે બરિયો.

પાડો જેમ પખાલ, પુઠ પર પરઠે પાણી;

તેઠે પકડયો વીર, તરફડીને તે તાણી.”

એમાં વળી વર્ણાનુગ્રાસ પણ કાળા કરેલા હરકોથી પ્રગટ પ્રકાશશે. ગિરજર કવિનો નિચ્છો ફરેતો કીક મગ્ગ આપે છે:—

“જ્યમ વજ વીજળી આવી અડે,

જ્યમ શિરપર પર્વત તુટી પડે;

જ્યમ વેહેરે કાળજુ કરવત ધાર;

એમ દશરથને દુખ ચડું અપાર.”

સજ્જવિ લોર્ડ ટેનીસન ઉપમાનાજ્ઞકરમા અગ્રે દતો, તેણે *Morte-d' Arthur* મા નીચે પ્રમાણે વાપડ્યો છે.

"The great brand

Made lightnings in the splendour of the moon,
And flashing round and round, and whirl'd in an arch,
Shot like a streamer of the northern morn,
Seen where the moving isles of winter shock
By night, with noises of the northern sea."

રથજોડે ભકતે તો એક આત્મતાનીને માટે ખાસ એક ગરબી
આખી ઉપમાનાલંકારની જોડેલી છે. બ્રહ્મતાનીઓ તો ખરા દિલથી
આ ગરબીનો અભ્યાસ કરશે.

"દિલમાં દીવો કરોરે દીવો કરો, કૂડા કોષ કામને પરહરોરે, દિ.
કયા દિવેલ પ્રણાઈયું પ્રેમ લાવો, મહી મુરતી દીવેલ જનાવો;
મહિ બ્રહ્મ અગ્નિ એતાવોરે, દિલમાં"

સાચદિલનો દિવો ન્યારે યાશે, ત્યારે અધાર મરી જશે;
પાછી બ્રહ્મસૌક તો ઝાળખાશેરે, દિલમાં

દીવો અધુલે પરગરે એવો, રાજો તનમાં તિમર તેવો;
તેને નયણે નરખી સેવોરે, દિલમાં"

હાસે રથજોડે ધર સંબાળ્યું, જડી કુચી ઊપડ્યું તાણું;
ધ્યુનું ભૂમંડળમાં અજવાળું રે, દિલમાં"

નિચે જણાવેલાં પ્રભાતિ-પદમાં આપણો આજનો પરોપદ
ઉપમાનાલંકાર બહુ સરસ આવકાર પામેલો જણાઈ આવશે:—

"ધન મેરે ઐલા સાહેબ, ધન તેરી સાહેબી,
જમીંકા ગાલીયા કીઆ, આશમાનકી રાવતી.
પવન જસેબદાર, ચંદા સુરજ મશાલચી,
એકનક હાથી પોરે, એકનક પાસકી.
એકનક ખોસે પાજી, એકનક કંઝાસચી,
એકનક કનક મોહોલ, પુસો રોજ બીજાવતી.
એકનક દુદી જુદરી, નેના નીંદ નહીં આવતી."

મનને કેળવીને પવિત્ર જનાવા માટે મનની કેળવણીને જમીનની
જોતાં સાધુ નિચે પ્રમાણે ઉપમા આપી છે:—જનને જોવાનાં નાનકાં
જેતી કરવાનો તેમાં ઉપદેશ છે.—

"જેતી કરે હર નામકી મનરા વે-જેતી કરે,

રૂપેઆ ન ભાગે, પેસા ન લાગે વે,

‘આધી ન લાગે, છ દોમકો મનવા વે—જેતી કરે.’

અલક્ષીના તખલ્લુસનો ઉરદુ સાપર એક નગીનાનું નામ જેમ્
સીરિમાં જડી જેઠેલો છે—

“ખનાઉં શીશકા શીશા, બઠી તનકી ચડાઉંગા,

કરે દો નૈનકે પ્યાસે, સજન મુજ આને વાલા હે.”

અકા નામના સાપરની ગઝલમાં વળી બધા કરતાં કંઈ આરત
મુખત આપેલી છે:—

“કોનસી જાએ જેહાં જાકે છુપાજીં તુજકો,

આંખ પુતલીકે તગેહ આંખમે સમાઉં તુજકો.

પહેલે તો સમય જાએ બાદ જાએ પરવાંના,

શસ તરેહ મૈલી જલુ સાથ જલાઉં તુજકો.”

અલક્ષીક નામનો ઉરદુ સાપર એક ગઝલમાં ઉપમાનાલંકાર ને
દર્શાવે છે, તે રીતે જો કાવ્ય જોડનારાઓ મીઠાસ આપતા હોય, તો
કાવ્યની જાત જાતની કાશીનોમાં જરૂર વધારો થાય—

“હય હોરન તેરા મેહરે દરખશાંકે બરાબર;

હંદાં દુરો લગ લાસે બદખશાં કે બરાબર.

ટીકેટી રૂખન પું હાએ જર્બી પર તેરે ચલર;

પરવીન હાએ જાએસા મહે તાબાંકે બરાબર.

કયા આહીએ આશકકે તુજ કતલકુ ખંજર ?

અખર હાએ તેરે ખંજરે પુરરાકે બરાબર.”

માને કે:—તારી ખુબસુરતી (જો આશુક !) માહાતાબના
જેવી અળકતી છે. અને તારા હાંતો મોતીની મીઠાસના તથા હોઠો
બદખશાંન શેહેરના લાલની મીઠાસના છે. આ ચોલાખના જેવા એટલા
વાળા ! તારી પેશાંની ટીકની શોખાની બરાબરની છે; તે એવી કે
જેવો પરવીન શેતારો રોશનાઈ બરેલા ચંદ્રની બરાબર છે. શું તુંને
તારા આશકને કતલ કરી નાખવાનું ખંજર જોઈએ છે ? તો તારાં
ભવાંજ કતલ કરનાર ખંજરની મીઠાસનાં છે.

શોજ સાપર વળી એક અઘ્છી ઉપમા આપે છે કે:—“શેહેરને”
જયમે મગસ હંમ હેરસમે પાખંદ હય—વાએ ગદલત ઇસ કદર
શંદામે પું પુરસંદ હાએ.”—હમો તે આશુકના હર્ષમાં, જેમ મધમાં
માંખ દસવાઈ પડે છે, તેમ જય પડ્યા છીએ, અફસોસ એ ગદ-
લત ! કે આવા અધારા બંધીખાનામાં તું એટલો ખુશી રહે છે.

પ્રિય વાચકો ! જો હરદુ " ગઝલોની મોટાઈ " અથવા
 " હરદુ કાવ્યરસ " એવા મથાલા હેઠળ નવીન ને રંગીન ને સંગીન
 વિષય આપણે લખવા ઇચ્છીએ તો તેજ એક નીરાળા બાળક યાદ
 પડે, તોપણ જોઈશો તો રસ આ વિષયમાં સમાઈ શકે, અને
 છળકાંઈ ન બંધ ત્યાં સુધી તેની મળ અકેક પછી લેવાને, સાહિત્યના
 શોખીન લેખે આપણે પછાત પડુ ન જોઈએ

સોદા શાયર કહે છે કે—તબરક્કમ યુ' નુમાએઆ દએ મીરીન
 આકુ? હ દાસે—તઓ અરે સીહેમે' હસ તારેહ ખીજલીકી અચપલીઆ."

= તેણીના મેઢી લગાડેલા દાનોમાથી તેનું હસવાનું એ મીઠાસે દેખાય
 છે, કે કાળા વાદલામાથી વીજળી એ પ્રમાણે ચમકતી ન હશે

એરવદ શેહેરીઆરજી બર્યા નિચવા દાખવા આપે છે —

૧ " આતમા રાજ રાણો તન મેહલમા વસ્તો ખરે,

૨ દર્જ તેની છે કે તેનું રાજ નેપાથી કરે "

"મસો દોસ્ત જમમાં અમુકુ રવન, સદા રાખ સંધરી કરી બહુ જતન;
 છુરો દોસ્ત ખોટા રૂપેયા સમાન, કસી જો કે દરરીજ ત્રાણુ નિદાન. "

કવિ છુખાલીદાસે જોડેલી દ્રવણા, ઉપમા વર્ણનનો
 એક નમુનોજ છે.

" સુવાક્યમાં સાકર શી મિઠાસ છે,
 કાયા વિશે કલ સમેા કુમાસ છે;
 છે મીઠ જોવો રવ પીક સારખો,
 ને દિવ્ય લટકો વિધુ તુલ્ય પારખો,
 ઝો વ્યગના ઉજ્જ્વલ કાંતિ તાહરી,
 અપા તપા અંદિ તણી પ્રભા હરી;
 અબોજ જોવા કર કાણુ શોખતા,
 સુખપણો અદર મિત્ર લોભતા,
 રૂપાળિ જાંઘા શુભ રંગ ભોગ છે,
 અને કટી કેસરિનાજ પોખ છે,
 સુવેશિ છે સેવ તણી દુશ્વા સમી,
 વિરાજ આખે મૃગ મીનથી ગમી
 ને ખીજસા છે અધરો અદાવળી,
 કાંતો કદ આખની કાણુ કાતળી

૧૧ કંઈ છે કાવલ જેહવો વળી,
વાંચો દિસે રંબની પાટિ કામળી. ”

કુખીર પોતાના પદોમાં એ ઉપર બોલે છે કે—

“ જલ ગર્ભ કાકરી, બરામ ગર્ભ છતાં,
જ્યું માતી બીચ મીલ મયો માલો;
એ સંસાર સખ રેતીકા રવખો,
કહે મયો કુખીર બીચારો. ”

કવિ ગંગના કબીત, પ્રિયા પત્રો, જ્યાં ઉપમાનાલંકારમાં જોડેલાં છે. પ્રિય વાંચકો ! અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં તો આ અલંકાર ધણેજ છુટપી વપરાયતો દીકામાં આવે છે, પરંતુ આ વિષયમાં આપણે પ્રાચિન કાળના ગૂજરાતી-હરદુ-હારશી-હંદી વગેરે અસલ કવિઓ, શાયરો, કવિચરો વગેરે કાવ્યરસમાં જોઈ ન હતા, તેઓની ભેગતા, ઝમક, અને દાશીનો થોડો નોહોતો, એ વાત મુખ્ય કરીને જતાવતો આ વિષયનો મુળ હેતુ રોવાથી, તેઓનાજ દાખલા આ જગ્યાએ બરબર વાપર્યા છે. તેને જો મીઠાશ સર્વ વાંચીને હજમ કરવામાં કંટાળો ખાવામાં ન આવશે, તો ખચિત જુના વખતનું કાવ્યશાસ્ત્ર આજના જમાનાનાં કાવ્યશાસ્ત્ર કરતાં કેટલું મગનું છે, તેનો ખરો ખ્યાલ થશે.

કવિ ગંગ કહે છે કે—

“ જ દીવસે મેરે મીત્ર સીધારે, અન્ન ન પાણી કચુ ન સોહાતા;
જલ બીન જેરો મીનહી તલપે, મેં જો તયું જૈસા તેલહી તાતા.
હંશ જો આહે માન શયેવર, માન સરોવર રંગહી રાતા;
સાંતકી છુટક આહે બયેયા, આંદ ચીકરકુ નહેકા નાતા.
પંખ હોય ઉર આપ મીત્રુ મેં, કવી ગંગ કહે સુનો જમજનના દાતા;
મેરે તો મીત્રમેં તુંધ જસત હે, તેરેરી મીતકી જાણે વીધતા. ”

વજીરી નામનો શાયર એક ઉપમા, આશક આશુકની સરખામણી કરતાં એવી રીતની આપે છે કે—“ જ્યું સખજેહ રન્દે ઉગને હમે પંચરોંકે તમે હમ-ઈસ ગીરદજે અફલાકસે પુચે ન ફલે હમ. ” = જેમ રસતામાં દરીઆવી વાને ઘાસ પગે પગ ઉગે છે, તેમ હમે આ દુન્યામાં ઉગ્યા જઈએ છીએ, અને જેમ તે ઘાસની ઉપર કશું પુલ કે રૂખ આવતું નથી, તે મીઠાસે આ આસમાનની ગીરદેશથી હમે પુલ્યા કે ફલ્યા પથ નથી. વળી તુરશાહ શાયર કહે છે કે—“ બેકારી દીલકા મેરી દેખની મજુર હમે—તો મીઆં શીમઆખ યોરાસા મંઆજે

કેળસો = માર દિલ કેવી રીતે બેકસાર થયા કરે છે તેને જોવાની તુ પ્યારીની અરજી હોય, તો થોડેક પારો મગાવીને જો, કે જેમ પારો કરેતો રેહતો નથી, તેમ મરું દિલની બેકસાર રહે છે. ૧

આશક આશુકના પ્યાર માટે વગી બીજો શાયર બોલે છે કે —

“કપા કમાનું અમરને એક તીરે નેજરા મારા—છપકે લખનેદી છમર હો મઆ પારા પારા,” = તે આશુકના લખવાંની કમાને, એક તીર નેજરાનો એવો તો મારો, કે તે તીરના લાગવાથી દિલ દુકમ દુકમ થઇ ગયું શાયર સોદા ખુદા ઉતર લખે છે કે — “મકદુર નહો ઉસકી તજત્સી કે બવાકા—જયુ સમય સરા પાહો અગર સરફ જુળાં કા ’ = જોલાલાનાનાં તુરનું બ્યાન કરવાને કોઈની કશી મકદુર નથી, અને જે મીરાસે મોમબતી માધાથી તે પમ સૂંધી બળીને ઓગળી જાય છે, તે મીરાસે આપણી જુબાન પણ જો તેનું બ્યાન કરવા પછડી બાળ્યે અથવા ઓગવાળ્યે, તોપણ તે સાહેબનું બ્યાન થઇ શકે નહીં. સોદા શાયરનો નિયતો રોનકમાજ રેખતો માર વધુ બ્યાન જે મે છે. તેની મીરાન નવીન જાતની છે —

“સાવનકે બાદલોડી તરેહસે બરે ફુવે;
ઈઅહ વોહ નેનહે છલસે કે જગલ હરે ફુવે.
અએદીય વેહ હારસે બગરી કે આતી હે કોજે અરક,
લખતે છમરકી નાઅચકુ આને ધરે ફુવે.
પલકે તેરી કહાં નરે આરા ફુઈ કે વહા;
અફવાજે ઠાહેરે કે ન જરહમ પરે ફુવે.
આખોડુ તેરી કયુ કે મે બાધુ કે ઇઅેહ ગેલમ,
જાને હી મેરે દીલકી જરાઅવ મરે ફુવે ”

અર્થ — શાયર મહિતમા જેમ વરસાદથી વાદલોંઓ બરાબ છે, તેમ જુદાઇના બળાખાને લીધે મારી આખ આશુથી બરાઇને તર પાવ છે, કે તેના પડવાથી જંગલ પણ લીધું થઇ જાય. એ દિલ ! આજે તુને કોણ સાથે લગાઈ પડી છે ? કેમકે આશુઓનું લયકર છમરના દુકમનું તામુત પરીને આવે છે એ મારી દિલજર ! જ્યા તારા આખના પાપણ રૂઝ સમારીને ઉમા રચા છે, ત્યા તે મજાન બરેલા વરકોથી તારા સપગા આશકો શીખતા આખને જરહમ પડી રચા છે તારી આખને શા સાર બાધુ ! કેમકે એ હરણન જોવી આખો, જતા અતાં મારા દિલ રી એતર ઉપર મડે છે

હવે-એક નવી 'મીઠાલ' આપી આગળ ચાલ્યે. શમળુ ચાચેરની તની ઉપમા નીચે મુજબ છે.

“ યુ' વોહ રખ હએ હેજળખમે' રોશન,
માહ હએ યુ' સહાખમે' રોશન.
ઉસીકી બીનીમે' ઈચ્છાક બુલાક નહીં,
શમે હએ માહાતાખમે' રોશન.
જામ મએમે' હએ અકસે- એહેરએ ચાર,
ઈઆ ચેરામ આહતાખમે' રોશન.
ઉસકે ગોરે બદનમે' સાલ લેબારા,
દેખો આતશ હએ આખમે' રોશન.
સાથ દેહતા હએ ફીનદુકે પારો,
ખંજ શખા રેક્ષખમે' રોશન. ”

અર્થ:—એ પ્રમાણે તે માશુકનો એહેરો પરદાની અંદર રોશનાઈ આપે છે, જણકે જેમ ચાંદ વાદલાંમાંથી ચળકે છે. તે માશુકના કાનમાં એ કાંઈ બાતી નથી, પણ એ તો ચેરામ ચંદ્રની અંદર રોશન થયો છે. આ ચરાખની જામમાંએ કાંઈ માશુકના એહેરાનો છાયો નથી, એ તો ચેરામ આહતાખની મીઠાલે ચળકે છે. તે માશુકના ગોરાં બદનમાં સાલ પોશાક છે, તે પાણીમાં આતશ હોય, તેની મીઠાલે છે, ખંજશખાના ચેતારા, સારાં ખગનાં આંગળાંએની સાથે તેની રેક્ષાખમાં ચળકે છે.

હારથીમાં તરેહવાર અર્થકારો છે. એ ઉપમાનાલંકારમાં ૪ બીજોની જરૂર પડે છે.

૧—મરખે = જે બીજ સરખાવામાં આવે તે. જેને ગૂંજરાતીમાં ઉપમેય કહે છે. ૨—મરખેબેહ = જે બીજની સાથે સરખાવામાં આવે તે. જેને ગૂંજરાતીમાં ઉપમાન કહે છે. ૩—તશખીહે = ખુદ ઉત્પ્રેક્ષા, જેને સાધારણ-ધર્મ કહે છે. અને ૪—સરખામણી કરવાડ' કારણ જેને વતે તશખીહે કહે છે, જેમકે:—

સેનાઇ:—“ મદંગી નેહસો ઝીન્દગી દીનરત;
દરએ મોહતંદ મમૂઝ આન ઇનરત. ”

અર્થ:—માણસાઈ એ અચાનપણ છે. અને જીન્દગાની પરમના જેની છે. જેને તમે મગજ કહો છો તે પણ એજ છે. મદંગી તથા ઝીન્દગી, એ ઉપમાન છે, અને નેહસ તથા દીન, એ ઉપમેય છે.

ચીરીનના અગેળા વિરે મોતના નીજામી ચાપર કહે છે કે :

“ ચું જર ફરક આજ મી અન્દાખન અઝ દરત :

ફરક જર માહે મરવારીઃ મી ખસ્ત ”

એમાં તેણીના બાધનો કાળાશ, તે વન્ને તમમિદિ કહેવાય. આગળ આપણે ઉપદેશ અને ઉપમાનાયકાર વીગે ફરક બેણાવી ગયા, તેમ ફારસીમાં જે ફરક છે, તે ઉપમા ૪ પ્રકારથી પણ જણાયે. જેને મૂળરાતીમાં ઉપદેશનાયકાર અથવા રૂપક અર્થકાર કહે છે. તે અંગ્રેજી *Metaphor* અને ફારસી “ એસ્તારેફ ” ને મળેલો છે, જ્યારે ઉપમાનાયકાર ને છે, તે અંગ્રેજી *Simile* ને અને ફારસી તથમીદિ ને મળેલો છે. એ રૂપક અર્થકાર ફારસીના “ મીજઝ ” નીજ જાત છે. એમાં માત્ર ઉપમાનજ આવે છે. તેમાં ઉપમેર આરનો નથી. સખી માણસના હાથને દરીઆ કહે છે, પ્રિયાના મુખકાને માહુતરખ કહે છે; ઈલાદિ કાબમાં માત્ર દરીઆ કે માહુતાજ, એજુજ જણાવે છે, પણ તે શા શુષ્ક માટે, તે જણાવામાં આવતું નથી.

અર્થેઆથ:—ચુ ફરા અઝ સકફે મપનારંજે તસ્ને ઝરનેમાર ઉશ્તાફઃ,
ફરકશ કાનસેદાઇએ નકેફ દર દરીઆએ કાર ઉશ્તાફ.

એમાં “ સકફે મપના રગ, ” એ આકાગને માટે, તથા “ તસ્ને ઝરનેમાર, ” એ સુબને માટે, અને “ કાનસેદાઇએ નકેફ, ” એ તારાએને માટે, તથા “ દરીઆએ કાર ” (*Black Sea*), એ રાત્રિને માટે વાપરેલો છે હવે નીચલો ભેત, એક પ્રેમદાના અગેળા ફરી આખા પછીના વર્ણનનો છે—

“ ફશાનફ પન્જહેએ મરજન ઝે અમે મરવારીઃ;

કમર ઝે જએએ શમે મસ્કજાર પએદા શુફ, ”

એમાં “ પન્જહેએ મરજન ” એ હીનાના રંગને માટે વાપરેલો છે; જે રંગથી પ્રિયાએ પોતાના પગની પાતલી અને નખિને રંગે છે. અર્થ છે, તે તેણીના માથાના વાળને માટે છે, અને મરવારીઃ એ તેણીના આંતોની ઉપર ખુદાઈ રહેલાં પછીના ટીપાને માટે છે. કમર છે, તે તેણીના મુખકાને માટે, અને શમે મસ્કજાર છે, તે તેણીના પોતાના ચેહેરા ઉપર આજ તેમ આડે ઝીવેના આંતોને માટે છે. એ ઉપદેશ, જે મીજઝ કહેવાય છે, તે હુકીકત અવકારથી ઉત્પન્ન છે જેમકે, “ જમશેદજ બાહાદુર માણસ છે, ” એમ કહે તે હુકીકત છે, પણ “ જમશેદજ સીદ છે, ” એ મીજઝ કહેવાય.

“ તુલસી રેખા કરમણી, કણુ ન મેટ શમ:

મેટન સમરથ હય પણુ, સમજ કરિયો હય ડામ. ”

એમાં પેહેલે બાધ જતાવે છે, કે નશીબુ ઇશ્વરે નક્કી કરેલું છે, તે ખુદ ખુદાથી પણ મટાડી શકાતું નથી; પછી વળી કહે છે. કે, તે મટાડવાને તો તે શક્તિવાન છે, પણ સમજીને પ્રથમથીજ કામ લીધેલું છે.

■ જનની જન્મતો દરિ બકલ જણુ, કાં દાતા કાં શૂર:

નહોતો રહેજે વાંઝણી, મંત શુભાવીય દૂર. ”

એમાં પ્રથમ બાધ નહીં પણ બાધિક આપ્યો, કે એ બાધ જણેને ઇશ્વર બકલો અથવા દાતાર કે શૂરો નર જન્મજો, પછી બાધ કહે છે કે, નહોતો વાંઝણી રહેજો, પણ દૂર ના શુભાવીય.

મી, મનસુખ એક દાખલો આપે છે.—

“ શોકર ખોદાનાં કે તુંજ ગ્રેષ્ઠ એકં ચમન છે,

અગરજો તું દહીંલ માંગે તો કણુલ છે:—

કે સુખડો તાહારો, તો ગ્રેષ્ઠ ચમન છે,

કે તાહારું સરવ, ને જુદા તાહારાં સમ્યુલ છે.”

એક ઉરડુ રેખામાં એ અલંકારને લગતો ખીસરો વાપરવામાં આવેલો છે કે:—

“ હમતો રાતે હએ, હસતે હએ અગીઆર:

કદરે પુનપુનથી જામ કહાં જાને.

હોટ આદા કરે વોહ સારી ઉમર:

સએ છીરીકા જો મળ જાને, ”

માને કે:—મારી હાલજરની શુદ્ધમાં હું તો રહ્યા કરું છું, ત્યારે મારા હરીફા હસે છે, તો હું તેનું કારણ શું છું કે, મધુર રાગથી ગાનારાં પુનપુનની કદર, કોર આગળનો કામડો શું સમજી શકે ? પોતાની આશુકતા ખીસ હોયો ઉપર સુખી સેવાની મળની જોને ખજર છે, તે તો પોતાના હોદ્દો, પોતાના આખા જવ સુધી આદવાજ કરે છે.

“ નારી પુછત નરકું તુમ, કાપસે જાદન મલીન:

ક્યા ગાંઠસે ગીર પડે, ક્યા કીરીકું દીન. ।

નહોં ગાંઠસે જરથ પડ્યો, નહીં કીરીકું દીન,

રતે દીઠે દાતારકું તેસે બયો મલીન. ”

એમાં એક આ પોતાના પતિને-શુદ્ધ છે કે, તમે મમખાર કેમ

ધણા છે ! શું કંઈ પૈસા પડી ગયા, અથવા કોઈને કાંઈ પૈસા આપી દીધા ! તેનો જવાબ આપી બંધિક કરે છે કે, પૈસા પડી પશુ નથી ગયા, અને કોઈને દીધા પશુ નથી, પરંતુ સખીને સખાવત કરતાં જોઈને ગમખાર બનેલો છું.

બાધ = “જુહાર જુહાર વણિક કહે, ન જાણે જુહારકા બેઠ;

બેઠ જાણે બીન રહત હય, આડો પહર બહુ ખેડ.

બંધિક = જગમે જગદીશ હય, હદામે દરિ સાર;

રામે રામ રમ રવો, તાક નામ જુહાર.”

એમાં પેહેલા દુહામાં “જુહાર” એટલે શું, કરી બાધ મુકે છે, પછી ખુલાસો કરે છે કે, જુહારમાં જ છે તે જગદીશ યાને ખુદાને માટે છે; હુ છે તે દરિનો હુ છે; ર છે તે રામ મધિનો ર છે. વળી એ અક્ષરાલંકાર પશુ મણી રાકારો. વળી ૧ લી તેમજ ૩ છ લીટીમાં જ ઉપર અનુપ્રાસિકાલંકાર તથા ૩ છ માં હુ ઉપર અને ૪ થી માં ર ઉપર વર્ણાલંકાર સમાવલા જણાશે.

મુંદર વિલાસમા નિચે પ્રમાણે અલંકાર વાપરેલો છે:—

કોઈ ઘાર કહે કોઈ પાર કહે । उसका कहूं वार न पार हैरे ॥

कोई मूल कहे कोई डार कहे । उसके कहूं मूल न डार हैरे ॥

એમાં પશુ બાધ બંધિકનો ખ્યાલ જલદી યશે.

એક ફારશી કવિનો નીચલો બાધબંધિક ઉત્તમ છે. તેમાં બિકની લગામ પોતાની માથુકના બાહાના હેઠળ સોપેલી છે.

“ गाइस ज मन रसीदा वहरा बहाने साज्ज,

अङ्गद सर ज पीशा हमार। बहाने साज्ज.

ता अल जहाजमे ड ने रेहम जुने मन ने रीज्ज,

भी रेहम जोणीन के तरसे जुदारा बाहाने साज्ज.

अल अङ्ग ता जे आगदने मन नेदन रवद,

जरभास्त जरमो दाहने जरा बाहाने साज्ज.”

માવની:—મારી હાજરીની ખબર વગર મારી પ્યારી માથુક મારી આડે આવી જાય છે, અને તેને માટે તેણી એવો બાધ અથવા બાહાનું જતાવે છે કે, એતો આપણુ વચ્ચેનો ધાડો પ્યાર તેણીને ત્યાં રહ આવે છે. તેણી પોતાનો ખુશનુમા મુખડો મને

જોઈને નીચે ધાલી દે છે કે, જ્યાં તે ખુશ મુખડો જોવાને હું
જેનથીજ રહું છું; ત્યારે તેણી શું બાહાનું લાવે છે કે, એતો હું
લાગને મારે શરમાઈ જાઉં છું. તેણીના આગા જીવનમાંથી રખે હું
હુટો ધાઉં, તેથી તે પ્રિયા અને એકદમ મારી નાંખતી નથી; પણ
તમે જુઓ કે તે જીવનમાર “ ખોદાનાલાની બીલીક ” નું બાહાનું
બતાવી તેમ કરતી નથી. જ્યારે એક મીજલસમાં એ બેઠેલી હોય,
અને હું ને એ આમલ્યસામલ્ય થઈ જનંદા, ત્યારે તેણી લાગતીજ
કેહી જાય છે, અને બાહાનું શું કાઢે છે, કે એતો તમારે માટે જગા
કરી આપવા હું બેઠી જાઉં છું !

એમાં બાધ અને બંધિક અવાર નવાર ગુચરણ ગયા છે. અને
આગળ જણાવેલા દાખલાઓ કરતાં આ જુદાજ પ્રકારનો દાખલો
હોવાથી ગુચરણ જઈ, અંદરખાને તેનો એક સમજવામાં થયાઓ
કમ્પા એ લંબરિત છે.

નિમે જણાવેલો કમતરચાહનો અલંકાર આપણે રજુ કરી
આગળ ચાલ્યો.

“ ખરીદાર તુમ હો તો કયા ચાહને હો;

મેં દલ જેયતા હું મેં જાં જેયતા હું.

કદા મુજસે કાનેલને સર જેયતા હો;

કદા મેંને હાં મેહેરખાં જેયતા હું.

અગર તું મેરે હરનેક હે કેહતા;

નહીં જેયતા હું તો હાં જેયતા હું.”

અર્થ:—અગર તમે ખરીદદાર થવા માગો છો તો તમને શું
જોઈએ છે? તું મારું દીલ પણ વેચું છું, અને મારો પ્રાણ પણ વેચું છું.
અને તે કલસ કરી નાંખનારે કશું કે, શું તું તારા માંથું વેચે છે?
ત્યારે મેં કશું કે હા મેહેરખાન, હું તે પણ વેચું છું. અગર તું મને
હરવાને સાર એમ કહેસો, કે હું નહીં વેચનો, તો હું તુને
પાછું કહું છું કે, હા હું વેચું છું. એ પ્રમાણે બાધબંધિક આપાદ
લાગુ પડેલો છે.

બાધ = “કયા ન પાવક જર શકે, કયા ન સિંધુ સંભાય;

કયા ન અબળા કર શકે, કયા જમ કાલ ન ખાય.

બંધિક = પુત્ર ન અબળા કર શકે, જસ ન સિંધુ સંભાય;

ધર્મ ન પાવક જર શકે, નામ કાલ નહીં ખાય.”

એમાં બાધમાં શું છે કે, પાવક શું નહીં જરવી શકે, તથા સિંધુમાં શું ન સમાય, તથા સ્ત્રી જાત શું ન કરી શકે, અને જગતમાં કાળ શાંતો લક્ષ નહીં કરે ! એ પ્રમાણે પુછી, તેનો નીચેજ ખુલાશો આપે છે કે:—એક સ્ત્રી પુત્ર બનાવી નહીં શકે, યથા છે તે સિંધુમાં પણ સમાતો નથી; અને ધર્મ કાષ્ઠથી જરવી શકતો નથી, અને કાળથી પણ નામને ખાઈ જવાતું નથી. એ પ્રમાણે અલંકાર છે.

“ માળા તો મનકી બધી, ઝોર કાષ્ઠક બારા;

માળામે જે ગુણ હોત, તો ક્યું વેચત મણીઆરા.”

યાને બાધ કરે છે કે, માળા જપવી તે તો મનનીજ જપવી, બાકી તો બધી લાકડાંની ભારી છે. પછી તેનો ખુલાશો કરે છે, કે જે તે લાકડાંની બનાવેલી માળામાં ગુણજ હોત, તો મણીઆર વેચનારો તે વેચતેજ શું કરવા ?

બાધ:— “ ક્યા ધરતી કા ફેર હે ક્યા આલકો તોલ;

ક્યા સાધુકો જાત હે ક્યા પારસકો મોલ.

બંધિક:— સાધુકો જાત ન પુછીયે, જે પુછો સોહી આન;

મોલ હોત તરવારકા, ધરા રહેગા આન.”

એમાં પ્રથમ ચાર બાધ જણાવ્યા છે, અને પછી તેનો ખુલાશો કર્યો છે, કે સાધુની જાત પુછયેજ નહીં, જે છે તે જ્ઞાન વડે જાત ન્યાત છે. અને મુલ તો કરાંતું કર્યેજ નહીં, મુલ તો તરવારનુંજ; કેમકે ખ્યાનમાંજ રહે છે ને મુલ મળે છે !

૩૭, નિર્ણવ છવિકા:—નિર્ણવ ચીન્તેતે છવતી ચીન્તે સેજે વર્ણવવાનો આ અલંકાર છે આ અલંકાર રમુજી લખનારા અને રમુજ બોલનારાઓ માટે ધણો સારો છે. બીજા કાષ્ઠ પણ ઉત્તમ અલંકારોમાં કેમતરીન શેવકને તો આ અલંકારનો ધણો હંદ અને બહુજ ચરસ છે. એ અલંકારને મળતો ગ્રીક ભાષામાં *Prosopopoeia* નામથી ઓળખાય છે. ફારશી ભાષામાં “ સુરતે તબદીલ ગીરફતન ” અથવા “ નામ સાખ્નેહ વ સુરત મામલેહ નમુદન ” એ પ્રમાણે એ અલંકારનું લક્ષણ આપેયુ છે. અને તેનેજ મળતું અંગ્રેજી નામ *Personification* આપવામાં આવેયુ છે. આ મીઠાસાદર અલંકારના દાખલા સંખ્યાબંધ આપવાની લાલચ થવાનું કારણ એ છે, કે એ અલંકાર લુદી લુદી નવનવી તરહેવાર રીતે વપરાય છે, તે કેમ વાપરે, એ વિગેરે આપણે જુના વખતના દાખલા-

ઓથી શિખી જવાનું છે.

(ધડપ વૃત્ત)

“ જાંખિ સુનેરિ પિંગા પટવાળિ રૂપાળિ મદા મદ માંદિ નિદાળિ,
ગોરસની મટકી શિર ચૂકિ કરે જમણે પટ પાદવ ઝાલી;
નેન અદા કરતી હસતી મિઠિ કમઠિ પાપણુ અંખ અપમાળી,
ભાદરવા વદ આઠમ સાંજ સજી સણુગાર ગઈ સટ ચાલી ”

(ન. ક.)

અર્થ:—એ ત્રણ વરસ ઉપર ભાદરવા વદ આઠમની સાંજે વાદ-
ળના રંગથી સધળો દેખાવ જાંખો પિંગો થઈ ગયો હતો, ને આકાશમાં
હવે એક વાદળી કાળી દેખાતી હતી, એટલા ઉપરથી તે સાંજનું ઉપર
પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. સાંજને સ્ત્રી ધારીને, વાદળને ગોરસની
મટકી કહી છે.

તરકીના તપ્પયુસનો શાયર કહે છે.

“શુભ શુભો શુભકુ મુખારક હો એ શુભ ગસ્તે ચમન;

લાલે એ શુભ કાન ધીને છકરે દલગીરોંક ખીચ.”

અર્થ:—એ શુભશુભો આ ચમનના પુલોમાં ફરવું કરવું તે
તમનેજ મુખારક હોળે. અને અહિંઆં હમારે સાર તો એ લાલાના
અને શુભામના કુલો ! હમે ગમગીન લોકો પોતાના કુ:ખોની જે
છકરી કરે છે, તે સાંભળવા સાર તમારા કાન કરજો. જાણે
કે પુલો સમજતાં હોય, અને જાણે તેઓને કાન હોય ને સાંભળતાં
પણ હોય, તેમ શાયર તેઓને બોલાવે છે. વળી નિચે હવે શાયર
પંચનની સાથે વાર્તા કરે છે.—

“ અએ સખા બેહરે ખુદા કુચ મુંજે તદબીર ખતા;

ઇઆ ઉસે લાકે મીલા ઇઆ મુંજે લે જ્વનેકી. ”

માનેકે:—એ બામદાદના પવન ! તું ખોદાને વાસ્તે યાતો
તેણીને લાવીને મને મેળવવાની, અથવા તો મને તેણીની નજદીક
મધ જવાની ઠાંઈથી તદબીર ખતાવ ! એમાં પણ નિર્ઝંવજીવિકા છે.
પ.એ.પા.ખ્યાત, અત્તવારે સોહેલી, ખસપૂસ ફેળવ, વગેરે વાર્તાની કેટલીક
તમામ એજ અલંકારથી ભરેલી છે એ અલંકારને કવિ નર્મદાશંકર
સજીવારોપણુ કહે છે, અને તેના ઉત્તમ દાખલા તેણે કેટલાકે
આપ્યા છે—તરવારને બોલતી ચિતારી છે,

“ મ્યાન માહેની તંરવારો તે કહે છે અમને કાહડો. ”

+

+

+

“ તે જ્યાં ધનુષ્ય ટણકાર પ્રશુએ પ્રાદ કર્યો,
તો મૂરત ખળખળા સર્વ, લંકધ્વજ વૃદ્ધિ પડ્યો;
હરખે ડાહ્યાં નગ ધરા, મધુર ધન નાદ ભણ્યા,
જો વિજય વિજય નરસિંહ, ધનુર્ધર રામ તણાં. ”

એમાં ધનુષનો ટણકાર સાંભળી નગ એટલે પર્વત અને ધરા
એટલે પૃથ્વી એ બે હરખથી ડાહ્યાં, અને મધુર તથા ધન એટલે
અર્થયુક્ત વાણી ભણ્યા કે રામના વિજય છે.

તેજ પ્રમાણે ચંદન વીરો નિર્ભયજીવિકા નિચે મુજબ છે:—

“ ચંદન પડ ચમાર ધર નીત ઉઠ ફૂટે ચામ;

ચંદન ખિચારા ક્યા કરે, પડા નિચસે કામ. ”

એમાં પણ અલંકાર વાપરેલો છે.

વીર્યમ શોકસપીઅર, જુલ્યતની રામ્યો મારેની અધિરાધનું
ખ્યાન કરતાં કહે છે કે:—

“ *Come, night ! Come, Romeo ! come thou day in
night !*

*For thou wilt lie upon the wings of night
White than new snow on a raven's back.—*

*Come, gentle night; come loving, black brow'd
night,*

*Give me my Romeo: and when he shall die,
Take him and cut him out in little stars,
And he will make the face of heaven so fine,
That all the world will be in love with night,
And pay no worship to the garish sun. ”*

એમાં પણ રાતને જાણે જીવ હોય, અને તેણી જાણે બધું
સમજતી હોય, તેમ અધિરી જુલ્યન તે રાતને બધો પેગામ કહે છે !

સજીવારોપણનો નિચલો દાખલો ધણો મજા આપે છે;

(માસિની વત.)

“ અરર ધરતિ મોટી, માવડી મામ આમ,
ઝટ ઝટ ઝટ વ્હેલી, પેટમાં પાસ પાળ,

નધિ નધિ સમ આવે, રહેવે કાઠ બ્દાનું,
પ્રિય પતિ સુત મૂવે, ઘેર દેવાયું તાણું." (ન.ક.)
એમાં ધરતીને માયની માફક, ભણે તે સજીવ હોય
તેમ કહેયું છે.

જરથેસ્તીઓના અવસ્તાના પુસ્તકમાં અતિ ધણો સરસ સજી-
વારોપણ વપરાયલો છે. અરદ્વિચુર ન્યાએશ નામની બંદગીમાં
નિચે મુજબ છે:— "આ હાતાંમ્ય "ના હા ઉપરથી.

" ઇમત્ વો આપો જઈધોમિ, ઇમત્ જેમો ઇમત્ ઉર્વરાઓ,
ઇમત્ અમેળા રોએન્તા હુદામ્ હુધાઓંધહો, વંધુહવસ્મ વંધુહીરમ્
વોહુનામ દાતારો, ઇમત્ અવાઉનામ વંધુહીરા કવવયો ઉમાઓ અ-
ધવિથરાઓ, ઇમત્ મિથ વોઉરગઓયઓધતે, ઇમત્ સઓય અમ્મ
હુરઓધ, ઇમત્ રાવો રજસ્ત આતરે અહુરહે મઝદાઓ પુથ. "

અર્થ:—ઓ પાણીઓ ! તમારી પાસેથી એ બહોસ હું માંગું
છું. ઓ જમીન ! ઓ ઝાડપાનો ! અએ સારી હકુમત કરનારા, સારાં
કહાપણવાળા, તમા બધા માણસોને અને બધી બાપડીઓને નેઆંમતના
બક્ષનારા અમશાસ્ત્રદો ! અએ અરો લોકોના બધાં જોરાવર ગાલેબ
ફરોહરો ! અએ બોહળાં ખેતરવાળા મેહેરખજદ ! અએ હોરમખજની
તરફના સધળી ચીજોને પાક કરનારા આતરા ! (તમારી પાસેથી
એજ બહોસ હું માંગું છું.) મઝદાસ નિચે મુજબ નિહંવ
હોવિકા વાપરે છે:—

जीव कहे काया सुनो । हम तुम होई वियोग वे ॥

हम निर्गुण तुम गुनमई । कैसे रहत संयोग वे ॥

ખોરશેદ નામના ઉરદુ શાયરે એક ધણો ફકક અશંકાર વા-
પરેલો મામમ પડ્યો છે:—

" શુભ ખોલે કાન શુંનતા હએ, દેતા હએ શુનએ તાલ;
ગાતી હએ અંદલીબ તરાના બસંતકા.

ખોરશેદને લેખાશ કીઆ મુજ બજેર જરદ;
કરતા હએ શુભ સખખમે તરાના બસંતકા. "

યાને કે:—જ્યારે શુભશુભ વસંતનો રાગ ગાએ છે, ત્યારે કુલો
પોતાના કાન ખોલ્યા કરીને સાંભળે છે, અને કળીઓ તે રાગની તાલ
મારે છે ! ખોરશેદ તારા વગર પોતાનો પોશાક જરદ કરી નાંખ્યો,

તે સખખથી વસંતના ખ્યાલો તે ગાએ છે ! આમાં પ્રણેતા ઉત્તમ પ્રકારે અલંકાર વપરાયેલો છે. વળી એને જુલાવે એવો અલંકાર સોદા શાયરે વાપરેલો છે:—

“ જળ મસ્ત ચમનસે હો ચલા ધરકુ વોહ લાલા;
ગુન્ન્યેને મુરાહી લી ઉઠા ગુલને ખ્યાલા. ”

યાને કે:—પુલવારીમાં મસ્ત થઈને મારી માથુંકે ન્યારે ધર તરફનો રસ્તો પકડ્યો, ત્યારે પુલની કળીઓએ પોતાના હાથમાં દારનો શીશો ઉઠાવી લીધો, અને પુલોએ ખાલાં ઉઠાવ્યાં.

(મંદાકાંત વૃત્ત)

“ આકાશે તો ચકચક થતો રવેતવાગો સગ્યોરે,
તારાઓ જે મુઝબ રડતા, શોક તેણે તન્યોરે;
પીડાતો તે અતિસ કમળે, ચંદ્ર સારો થયોને,
પાવા માંડી ફરિ મિઠિ સુધા, ધન્ય તેણે સફરે. ” (ન. ક.)

પરસાદની શુ વિત્યા બાદ ચરદ શુ ચર થતાં, આકાશ અચ્છ થાય છે, તે ઉપરથી આકાશને સફેદ પોસાક પેહેરાવ્યો છે. તારાઓ જે રડતા યાને ઝાંખા હતા, તેઓએ શોક મુક્યો યાને ચળકવા માંડ્યું, કમળાના રોગથી ચંદ્ર દુખી હતો, યાને એમાસમાં ચાંદ પીળો પાંજરો ફીકકો હોય છે, તે સારો થયો; યાને પ્રકાશવા લાગો; અને મીઠું અમૃત સોને પાવા લાગે, યાને ચાંદરજી પાંથરું.

રઠાટની રોકળીમાં પેહેલા કેન્ટોલું ૩૩ મું ગાયન ચંદ્ર ઉપર રચેલું છે, તે તમામ એજ અલંકારમાં રચેલું છે. વળી એજ કાવ્યમાં નીચલો અલંકાર છે:—

“ Indifference, with his idiot stare,
And Sympathy, with anxious air;
Paint the dejected Cavalier, ”

વળી બીજો એક દાખલો આપ્યો છે:—

“ અરે પરાક્રિયાંની લેહેર, કેમ આધી જાએ તે મેર;
આજ એટલી કાં ચરમાએ, હવે કાજ તે કેમરે થાય ?
અલી કહેની શો લાવી જવાળ, કેમ નાસે છે ધીરજ આપ;
કેમ રીગાઇ તું મારાથી, મારે મરવું શું બે જવાળાધી. ”

એમાં પણ એક જિ પવનની લેહેર સાથે વાનચિત કરે છે.

અંગ્રેજ કવિરાજોના સંખ્યાબંધ દાખલા એ સંબંધના છે, જેમાં કાવ્યરસ પૂરેપૂરો સમાવલો દીધામાં આવે છે:—

"The mountains look on Marathon,
And Marathon looks on the Sea."—Byron.

*

*

*

"How blithely might the bugle-horn,
Chide, on the lake, the lingering morn"—Scott.

જરથોસ્તીઓની પવિત્ર બદ્ધી "આતશની નિયાએશ" માં આ અલંકાર સંગારેલો છે:—

"વીરપનામ્ પરચરેન્તામ્ આતશી જસ્ત આદિધય;
ચીમ્ હમ્ હમેખરધતી કચરેશ્વાઓ અર્મએપાધધે?"

અર્થ—તમામ આવનારાઓના હાથ તરફ આતશ નમજર કરે છે, (અને પુછે છે કે) આલતો દોસ્ત, બેઠેલા દોસ્તને માટે શું લાવે છે ? એમાં પણ આતશ યાને અગ્નિને તેના પુંજરી સાથે વાતચિત્ત કરતો ચિતારો છે. આ અલંકારની મદદથી જે પ્રમાણે એક કવિ કવિતાઓ જોડે છે, તેમજ એક ચિતારો તરેહવાર ઉત્તમ ઉત્તમ ચિત્રો પણ ચિતારી શકે છે; અને કાવ્યરસના જેવોજ ચિત્ર-રસ સેવ્યતદાર બને છે. મદદાર રાગની એક કુમરી ગાતાં વાદળને પ્રિયા કહે છે કે:—

"બાદળી તું બરસ હમારે દેશ-
કેહ ગોરી અનમનીરે કાહાં મીલેમે નરેસ,
મેજેભીલું મોરેઆંગણે, પીઆછ લીજે પરદેસ."

કપાસના ફુલ સાથે મોગરાનું ફુલ સવાલ જવાબ કરે બહુ સાંભળવા ગમે એવું રમુછ છે:—

(સવાલ)

"અબ દહી સરીખે ઉજરે, ઓર માથન લાઇ તોર,
તમોમે ઓ કયા ગુન લયો, કે દોદોબાધે જોર ?"

(જવાબ)

"પીર પેગંબર હમ ચહરે, ઓર પરાઇ સેજ ચહર જાએ,
પહેમે તીરીઆ હમ રચે, સો ઉન ગુન બાધે જાએ."

એમાં મોગરાના ફુલ વગાઇ લે છે કે, ધણી ધણ્યાંણીનું જોડું પહેલેમે હમે સાંધીએ, તેથી હમોને પણ ખોદાને વ્યારથી બચ્ખેનેજ

જોરકાંમાં બાંધે છે, વડના ઝાડે કરેલી ફરિયાદમાં પણ એજ પ્રમાણની રમુજ છે:—

“ સુનો હકીકત બરને કહ્યાં એકા મુસાફર મેરી જાંયા,
મેરી જાંયીમે આરામ પાયા, તોડ પાંટ ઝોર મુજે સતાયા,
એસા ધનસાફ કીયા ઉનને, નહીં એરો કાટે બીને. ”

એમાં તમામ હકીકત વડના ઝાડે કહેલી કવિએ ચિતારી છે. વળી સુંદર વિલાસમાં જુખને એક મદારીના રૂપમાં મુકેલી બહુ ભેઝત આપે છે:—

મૂલ નચાવત રંકહિ રાવહિ । મૂલ નચાહ જુ વિશ્વ બિગોઈ ॥

મૂલ નચાવત્ इन्द्र मुरासुर । कैर अनेक जहां लग जोई ॥

Personification માને નિર્જીવ જીવિકા, તથા *Metaphor* માને ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર, તથા *Pathetic Fallacy* એ ત્રણ અલંકાર એકજ માખાપના બચ્ચાં છે, ફક્ત તેઓના ચહેરા ભૂદ્ધ ભૂદ્ધ છે, બાકી તેઓ સાથે જ-મેલાં ત્રણે ભાષા બેહેનો છે. એકેકમાં શુંકાધને શુંચવાઈ ગયલાં છે. એક શાયરે કાંસકીને કહેલાં બ્યાન ઉપરથી, તથા ફુલની કળીઓએ માળીની સાથે કરેલી વાતચિતના નિયમે જણાવેલા દાખલાઓથી તેની સમજ પડશે.—“ ભુલ્ક ઉરકીકુ છેર મત શાનાં-દેલ મેરા પેચો તાબ ખાતા હએ.”—ઓ કાંસકી ! તું તેણીના મુલ્કાને નાં છેર, કાંએકે તેણીના મુલ્કાં વીખરાઈ જાએ છે, ત્યારે મારું દિલ પેચો તાબ ખાઈને દુખી થાય છે.

“ માલી આયા બાગમે, કલીબન કર રહી રહોર,
મે તો બંદીઆં તેરી, મીઆ કાચી કલી મત તોર,
માલી આયા બાગમે, કલીબન પરી પોકાર,
ખીલી ખીલી ચુંતલે, ઝોર કલ્પનકુ મત પાર. ”

ઉપલા દાખલાઓથી થોડા થોડા ફરક સેહેજમાં સમજાશે. આવા કવેતોનો રસથી મોહ તો એવું મીઠાશથી લગાઈ જાય છે, કે જાણે જુખને સમયે લાડુ આવી લાગ્યાથી મોમા પાણી છુટે. પી. બી શેલી પ્યારની ફીલસુફી ઉપર લખતાં ઘણી ફકક ઝમક ઝમકાવે છે, જેથી પ્યારના દરવાજા આગળથી હાંકી કઢાયલાઓને ધડીભર રડવું તો આવશેજ.

“ See the mountains kiss high heaven,

And the waves clasp one another;
 No sister flower would be forgiven
 If it disdained its brother:
 And the sunlight clasps the earth,
 And the moonbeams kiss the sea;-
 What are all these kissings worth,
 If thou kiss not me. "

ધણે ધાગે શાયરો પોતાની મોંઘી માથુએ ઉપર રચેલી ગજલોમાં આ અલંકાર વાપરવાનો ધણો શાખ રાખી ગયા છે:-અદ્દાર નામનો શાયર કહે છે, " નાંજે ખત નુદ્દે અદા ચક્મે મુજેહ ઝોર અખર-સખે રખ દુશમને કાતેલ દુએ મેરી ધખારીસે "-તારાં મોઢાં ઉપરના ત્રીણાં બાલ તથા તારાં ભુલ્લમાં, તથા અદા, તથા આંખો, તથા પસકાં, તથા બધાં એ સમજાઓ મારી દોસ્તીને લીધે મને કતલ કરી નાંખનારાં દુશમનો થઇ ગયાં છે. આ અલંકાર *Pathetic Fallacy* ના વર્ગમાં પણ મુકી શકાય. વળી ખસીકના સખલુસવાળો શાયર કહે છે કે:-" ઇસ યારકે મીસનેકી ઉમેદ ને મુજે ચી-કપા રાહ ગાઇ જુલ કમ તું કીધર આઇ"તે મારને મળવાની હજી તે ઉમેદ છે; શું કમ તું રસ્તો બુલી કંઇ મઇ છે કે કેમ ? અહિં આંખમાં આવી લાગી ? એજ તરેહનો એક અલંકાર એક બહુતા રેખ-તામાં વપરાયેલો દીકામાં આવે છે:-" અએ બારે સખા બાગમે મત જાઇએ તરકે-શાયદ કે વોહ સુતાહો કહી પાત ન ખરકે."-એ સહવારના પવન ! બામદાદની વખતે તું બાગમાં જઈશ મા, કારણકે મારી માથુક ત્યાં સુતેલી હશે, વાસ્તે ત્યાં એક પાંદડું પણ ખખરવું નહીં જોઇએ. એના કરતાં વળી વધારે રમુજ આપનારો અલંકાર દેદરી નામના શાયરે વાપરેલો છે:-" જરાબરીકા તોરે શુસને જખ ખેઆલ કીઆ -સખાને માર તમાચા મોં ઉસકા લાલ કીઆ " એ માથુક ! ત્યારે તારી જરાબરી કરવાનો ખ્યાલ શુલાખના પુલે કીધો, ત્યારે સહવારના પવને તેને તમાચો મારીને તેનું મોઢું લાલ કરી નાંખ્યું. વળી એક ગજલમાં એવાજ અલંકારને પ્રુષ્ટિ આપી છે:-" કેહેતી હે જુલ્દ ઉસ્કી જંજર-હું તોમે'હું-અખર કહે હે ઉસ્કી ચમશીર હું તો મે'હું." એમાં પણ જુલ્દાને જખાંન આપી છે, અને અખર યાને બચાને લાખ આપેલી છે. એને

મળતી વાતચિત્ત દિલ અને તન વચ્ચે ચાલેલી છે:—

“દેલ ખોલતા હે તનસે કીઆ એસમેં સોતા હે—ઇસ દારે ફના મેં આ ને આરાંમ કીઆં હોતાં હે. ” હવે અકલ અને એરક એ એ વચ્ચેની મારામારી આપણે આજના અમ્મજ અલંકારના એક અમ્મજ નમુના લેખે હેલ ટાંકી લેએ.

“અકલ કેહતી એક પદ લીખનેકુ શીખ;
એરક કેહતા જા દરશકી માંગ લીખ.
અકલ કેહતી મત રકીઓસે અથર;
એરક કેહતા મદ હો હીમત પકર.
અકલ કેહતી ખુબ હે રોગ નીમાજ;
એરક કેહતી પી શરાબાં એરકબાજ.
અકલ કેહતી જા નજીબોંમે તું આ;
એરક કેહતી હો કલંદર ખે નવા.
અકલ કેહતી યાદે હક કર લે બસા;
એરક કેહતા મેં ખુદસે હું મીલા.
અકલ કેહતી એરક હે કાલી બસા;
એરક કેહતા અકલકુ મત મોંહુ લગા.
અકલ કેહતી આસકી બદ ચીજ હે;
એરક કેહતા મદ મુજબીન હીજ હે.
અકલ કેહતી પેટ ભર ખાલે હવાસ;
એરક કેહતા ખુબ હે એ ભુખ પીઆસ.”

અંધ કવિ મિલ્ટને આ અલંકારની મળ, લેખત અને રસ વારંવાર લીધેલાં છે, તેમાંના એક દાખલો વાંચનારાઓના અભ્યાસ સાર નિચે રજુ કરે છું:—

“The shepherd, thee the woods, and desert caves,
With wild thyme and the gadding vine o’ergrown,
And all their echoes mourn:
The willows, and the hazel copses green,
Shall now no more be seen;
Fanning their joyous leaves to thy soft lays.”

અહમદ નામનો ઉરદુ શાયર આંસુઓ સાથે નીચે મુજબ પુરશેરોપાસુખ ચલાવે છે કે:—

“ ગરમીસે અકું હો ગએ-ચક્કે હુવે ઇએ અક્ક,
ઇસ સાધએ મીજમાં તલે દુક બેઠકે દમ લે. ”

ઓ આંસુઓ ! તમે ચાલતાં ચાલતાં ગરમીને લીધે પશીનાના કતરા થઇ ગયાં છે, માટે હવે તમે લોકો આ પાંપણના છાયા નીચે બેસીને જરા દમ ખાઓ. આ સતરોમાં પણ બડી બડી લેઝત છે. આ અલંકારના લગભગ ૩૦૦ ઉપર સુંદર દાખલાઓ ક્રમતરીન પામે બેગા થયા છે, પણ આ પુસ્તક ઉપર મારાથી ઘણો બોલો નાંખી શકતો નથી, બાકી તે ૩૦૦ દાખલાની ગમત અને મજા તો એવી એવી છે, કે ખચિત તે મજા પ્રિય વાંચકો માટે નહીં રાખતાં, હું એકલપેટો થઇને એકલોજ લેઉં છું, તો જો કે તે માટે હું દિલગીર છું. તોપણ આ અલંકાર એક લેઝતદાર દાખલાથી, ઉત્તમ શાયર શોહાના રેખતાથી પૂરો કરીશ —

“ છુલછુલ સખ રીતી આંધ, બાગમે રો દીછઓ;
આંસુએ સખનમ સેતી હોજો નેહેર ભર દીછઓ.
ઇઅહ વસ્તત કરે છુલછુલ બાગબાંસે મર ગયા;
કેહ ગયા મુજકુ ગોઘલ તખતે ચમનપર દીછઓ.
બાદ મેરે દફન કે તઓકુલ પદા આહે અગર;
બાદ કર હર બેબે કાહકે સાફ મીટી દીછઓ.
ફેર કદમ ચાલીશ હટ કર આંકે ગુરખત પે મેરી;
શતહેડી જાએપર તારીફ ગુલાબી દીછઓ. ”

અર્થ—સહળી છુલછુલે રક્તી આવી તેથી તમે પણ બાગમાં રી-ફેજો, અને સહવારના દવના કતરાઓની માફક તમારાં આંસુઓથી હોજો અને નાળાંઓ ભરી નાંખજો. છુલછુલ માળીને એવી રીતતું વસ્તતનામું કરીને મરણ પામી, અને એમ કહી ગઇ કે, મારાં મરણ પછી, મને કુલવાડીના તખતા ઉપર અ ગોળાવજો અથવા નહવાડજો, અને મને દફન કર્યા પછી અગરજો તમને બાગ ધરવાની બાહેરા હોય તો, ઘાસને બોદીને તેની દરેક જડીઓની અદર સાફ મટોડી નાંખજો. પછી મારી કબર ઉપર આવીને ૪૦ કદમ પાખા, હડી જઇને શતીઆ ભણવાની જગાએ ગુલાબના ફુલની તારીફ કરજો.

પ્રિય વાંચકો અલંકાર રસ એટલો બધો તો છે, કે તેની કોઠીઓની કોઠીઓ ભરતાં, પણ પાર ન આવે. ઉરફ દાખલાઓ ફરખીનના મગલસ્તાનને આભારી છે, અને એ દાખલા શોધવા પછી,

મને એમ લાગ્યું છે, કે આગલા બે અલંકારો ઉરદુ દાખલા વગર લખાઈ અને છપાઈ ગયા છે, તે અલંકારોને મેં ગેરબનસાફ કર્યો છે, ઉરદુ લખાને અન્યાય કર્યો છે, અને ઉરદુ શાયરોને મેં ન્યાય આપ્યો નથી. તે માટે પાછળથી બહુ બહુ પસ્તાઈ છું. આગલા ગૂજરાતી કવિઓ અને ફારસી શાયરોનું કાવ્ય લોકો-કાવ્ય રસ-કાવ્ય લેઝત-કાવ્ય ફાશીન-અને કાવ્ય ઝમક કેવાં કેવાં હોયા પ્રકારના અને હોયા વિચારના હતાં, તે વિષે મારા લખવા કરતાં મારા આ ચાલુ સંપ્રદાયના આપોઆપ સર્વની ખાતરી થશે. હજી તો ક્યાં ? કાવ્યનો મીઠામાં મીઠો ચિત્રોરૂપી રસ ન્યારે આપણે ચાખીશું, ત્યારે જીના જમાનાની સ્તુતિ કરીશું.

૧૬

"The poet's eye, in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth
to heaven;

And, as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothing
A local habitation and a name."—Shakspeare.

જે આપણે અંગ્રેજી કાવ્ય માટે કાંઈ પણ કહેના માગ્યે, તો તે એજ છે કે, અંગ્રેજી કાવ્ય કોઈપણ પ્રકારે ઉતરતું નથી. હોરેશનું કાવ્ય, હોમરનું કાવ્ય, એ સૌ પુરાણાં કાવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયાં છે. અંગ્રેજી કાવ્ય પાછલા જમાનાઓનું વધારે છે, ત્યારે અરબ્બીક અને સંસ્કૃત કાવ્ય, તેમજ રોમન અને ગ્રીક કાવ્ય, પાછલા જમાનાઓને મદદ કરનારાં આગલાં રસીલાં કાવ્યો છે. અરબ્બીક કાવ્યો ઉપરથી ફારસી કાવ્યો દીધ્યાં, અને ફારસી કાવ્યો ઉપરથી ઉરદુ કાવ્ય ઝમક્યાં. તેમ વળી સંસ્કૃત કાવ્ય ઉપરથી મરાઠી, ગૂજરાતી, અને શ્રીજી-લખાના કાવ્યો ઉત્પન્ન થયાં. આગલા ઓક્ષમાઓના અતિ ઉપયોગી અને હોયા ખુદાઈ વિચારોને બીજી લખાઓમાં રૂપાંતર કરી, તેમાં તાન શુર-તાલાદિ વિપયોનું મિશ્રણ કરી, એકાદ બે નવા વિચારો પોતાના તરફના અંદર ઉમેરીને પાછલા વખતના કવિઓએ કાવ્ય રચનામાં ધણી વધારો કર્યો છે. અને આજનું ૧૯ મી સદીનું પ્રત્યેક લખાનું કાવ્ય પરિપક્વ થયેલું આપણે કહી શક્યે. પરંતુ તે પરિપક્વતા

પ્રાચિન કાવ્ય અને પ્રાચિન કવિઓનેજ આભારી છે. કાળે કાળે નવી તુરંગો અને નવી ધુન્ધ આપનારા કવિઓ દ્વીરદોગીઓ-ગેકશપીઓ-મીસ્ટનો-ટેનીસનો-સાદીઓ વગેરે થયા છે. તે સર્વેએ ખુદરતી વિચાર અને અલંકાર શાસ્ત્ર એ બેના ઉપર મદાર રાખેલો છે.

(૩૮). મધ્યાક્ષર લોપાલંકાર:—એમાં કાવ્યનું વચન લાવવા સાર શબ્દોમાંથી અક્ષરો કાઢી નાંખવામાં આવે છે, યાને મધ્ય અક્ષરનો લોપ કરવામાં આવે છે, જેને અંગ્રેજીમાં *Syncope* કહે છે. જેમકે કવિ જુલાખી કહે છે કે—

“કંપનિયો કાડો વડી, વિશેષ મળગે વ્યાજ;

પામર ધંધો પામશે, એક પંથ બે કાજ. ”

એમાં કાહાડો શબ્દમાંથી હા કાહાડી નાંખી મધ્ય અક્ષરનો લોપ કરવામાં આવ્યો છે.

“ પક્ષે ચોર ઠરે શહુકાર, પક્ષે ઠરે પ્રમાણિક ભર;

પક્ષે ધર્મિ અધર્મી થાય, પક્ષે વિનાનો પાછો ભય.

પક્ષે કુળની કન્યા મળે, પક્ષે દુખથી દાડો વળે;

પક્ષે સહુ પામે શોભાય, પક્ષે વિનાનો પાછો ભય. ”

એમાં જેનો પક્ષ વધારે હોય તેનું ‘ખોડું’ હોય તે પણ ખરું થાય છે. એમાં દાહાડો એ શબ્દમાંથી હા કાઢી નાંખેલો છે.

“ સરખી સ્થિતિ સદાય, નથી ફેંટી નરનારની;

પળે પળે પળટાય, વખત વખતની જાંચડી ”

એમાં પણ ફેંટી ને બદલે ફેંટી કરી લખ્યું છે વળી ઉપલી લાઇનોમાં સરસા-નન્ના-પપ્પા-અને વજાના વર્ણાલંકાર વપરાયેલા જોવાશે.

“ અઝડ ફેંટા આપ, નમાવતા જે સિર નહીં,

પ્રગટ પડ્યો ન પ્રતાપ, વખત વખતની જાંચડી ”

+

+

+

“ આ સુત્ર કેવલ તણા ગુજરાતિ શોધી

બત્રીશ બીજી વ્યવહાર ટિકાચિ બોધી ”

એ બધામાં મધ્યાક્ષર લોપાલંકાર વપરાયેલો પ્રગટ જણાશે. હવે આગલ ચાલે.

(૩૯) લક્ષણાદિકા:—એ અલંકારની દુકામા સમગ્રજીયની અસાધ્ય વળી જાણવું બેઠાએ કે આ લક્ષણાદિકાને કારણે

ભાષામાં આખા નામ લાગુ પાડી તેને “ ઝીક જુએ ધરાદેહે કવ. ” કહેયો છે, અને અમેશ્વમા *Synecdoche* કહે છે. આખી ચીજનું તેના કોઈ ભાગને નામે, અથવા કોઈ એક ભાગનું તેના આખા ભાગને નામે વર્ણન થતું હોય તે આ અવકાશમાં સમાય છે, પણ તેના નિચે પ્રમાણેના તબક્કાના વિભાગો છે —

(૧) આખી ચીજનું તેના કોઈ ભાગને નામે ખ્યાન કરવામાં આવે છે સામજીક કહે છે —

“ ધડી એકમા શુ નિપજે, સાલ કરે ભગવાન;
વહુને વારી ગણિવા, કથન સુણાવી કાન ”

એમા કાનને કથન શુણાવ્યા, એટલે વહુને સમજાવ્યું એવો અર્થ છે

“ કબીર સુલપર ધર કરે, જમકા કરે સગાર;
કાન પલુહિસીકુ કયા કરે, જે અપ્પ પહુર હુશિઆર ”

એમા અપ્પ પહુર એનો અર્થ આખો ભવ હુશિઆર એવો થાય છે.

વળી કહે છે — “ એણે નર કે પેટમે રહે ત મોટી બાત,
પાનશેર કે પાનમે કવમે શેર અમાત ” .

એમા કહે છે કે, હવકા માણસના પેટમાં મોટી વાત રહેજ નહીં, જેમકે પાશેર માથે એના નાસણમા જેવું કેમ સમાય ? અહીંયાં પેટમાં યાને કે હવકા માણસમાજ સમજવું અહીં આખા માણસને બદલે તેના એક ભાગને મુકેલો છે.

લગ્નરામ કવિ કહે છે —

“ દેશ દેશના રાજ આરી, નમે તમારે પાપ,
તમે કોઈને નર તમે, અનન્ન તમારી કાપ. ’

એમા પણ “ તમે અનન્ન છો ” એમ કહેવાને બદલે તમારી કાપા અનન્ન છે એવો અવકાશ વાપરેલો છે કવિ દયપતરાગ કહે છે —

કદી અભિમાન કરે જન કાપ, હજાર વચ્ચે હવકો બહુ હોય.

કહુ શુભ દેણુ મુણો સડિ કાન, લાગે ભગવાન તજે અભિમાન

એમાં પણ મુણો સડિ કાન એટલે આખો સૌ આદમીઓ, એવો અર્થ થાય છે કાવ્ય મીઠની મજનમાથી એક દાખવે મળે છે. જેમા વખતનો તાતુકો, તેના ભાગો યાને જન તથા દહાડા સ્થલે જતાવ્યો છે —

“દીન નહીં રાન નહીં શુભેલ નહીં સાંભ નહીં,
વક્ત મીલનેદા મગર ત્રાપેલે ઐયાંમ નહીં. ”

યાને કે:—તે માથુક મને નહીં દિવસના, કે રાતના, કે નહીં
સહવારના કે સાંજના મળતી, જાણે તેણી સાથે મળવાનો વખતજ
ખોદાએ આખા જમાનામાં પેદા દીધો હતોજ નહીં.

“તુલસી રસના તો ભઠ્ઠી જે તું સુમીરે રામ,
નહીંતર કાદી નીકાસીએ મુખમે ભલો ન ચામ. ”

યાને, જે જીભથી ખોદાનું નામ લેવાય તે જીભ ભઠ્ઠી, નહીં.
તો તેને બાહાર કાઢી નાંખ્યે, એટલું ચામકું મોંઢાંમાં નહીં હોયકું
ભઠ્ઠું. એમાં જીભ યાને જે આદમી ખુદાનું નામ નહીં લે તે. એ
પ્રમાણે આખા માથુસને બદલે તેનો એક ભાગ મુક્યો છે. વળી
જીભને બદલે ચામડી મુકી તે પણ આખી જીભને બદલે તેનો એક
ભાગ મુક્યો છે. અને મુખ યાને આ દુન્યામાં એ ચામકું ન
હોયકું ભઠ્ઠું યાને ચામડાનું એ માથુસ નહીં હોયકું ભઠ્ઠું, એવો
બેદ મુકેલો છે.

કવિ શુભાખી આખી હિંદુ કેમને બદલે તેના એક ભાગ યાને
એક હિંદુને કહે છે.

“હે હેવાન હિંદુભાઈ હજી ચેતજેરે લોહ,
દેયે બાળકોનું લાવો હેતજેરે લોહ.”

(૨) ઉપર બતાવેલા પ્રકારથી ઉલટો ભાગ આ સદરમાં સમાય
છે. એમાં કોઈ ભાગને માટે આખી ચીજને વર્ણવામાં આવે છે. જેમકે
પ્રેમાનંદ કવિ કહે છે:—

“અન્ન વિષુ ભજન સુજે નહીં, રૂપિ રાપજરે;
જીવ અન્નને આપું જગત લાગું પાપજરે. ”

એમાં જગતની અંદરના પ્રાણી માત્રને બદલે આપું જગતજ
કવિએ મુકી દીધું છે.

મતવારોને માટે લોહ બાવરન અરમાર સમ મુકી કહે છે કે:—

“Roll on, thou deep and dark, blue Ocean-roll !
Ten thousand fleets sweep over thee in vain. ”

સાવર ફરદોશી કહે છે:—

“ઝે તેઝે તો એલમાય બેરીઆં ચવદ;
અમીન રોઝે ઝગે તો ગેરીઆં ચવદ. ”

યાનેકે:—તારી તલવારથી એલભાસ જેવું ગોહર ખુંજાઇ જાય છે. તારી લગાઇથી જમીન પણ રડીને માહેતમ કરે છે. જમીન યાને કે જમીન ઉપર વસ્તાં લોક માહેતમ કરે છે. આતશ નામનો ઉરદુ શાયર બોલે છે કે:—

“બેવફા હોતી હુએ માશુકડી જાત અએ મેહેબુબ;

ચાહ કર તુજસે વફા કયા તમએ ખામ કરે.”

એમાં પણ ફક્ત માશુકને બદલે માશુકની જાતને સદાવીને લક્ષણાદિક વાપરેલો છે. કવિ છુખાલી લખે છે કે:—

“નાક ગયું નિજ દેશનું, ધાક મધ ફેલાઇ;

તોપણ હિંદુ ભાઇઓ, દાકી સી દકરાઇ.”

દેશને કાંઇ નાંક હોતું નથી, પણ હિંદુસ્થાન દેશમાં વસ્તા હિંદુઓ માટેજ કવિએ આ અલંકાર વાપરેલો છે. બાળસગ્ન વિધે બોલતાં કવિ કહે છે:—

“અરે ! બળ અંગ તણું ધટી એથી;

પ્રજા જનમે કમજોરજ વેથી.”

પ્રજા કાંઇ જનમવા જતી નથી, પણ માણસો જનમે છે, એમ કહેવાને બદલે અલંકારિક ભાષામાં પ્રજા સબ્દથી લક્ષણાદિક વાપર્યો છે.

સેનાઇ:— “એશકરા બેહર ખુઅદો દેલરા કાન;

શરએરા દીદિહ એ દીનરા જાન.

એમાં “દીદિહ” એ સબ્દ “પાસખાન” ને માટે વાપરેલો છે. યાને કે એશકને માટે દરિયાના બેઢાએ, અને દિલને માટે તો મોટી ખાણ બેઢાએ. ધરમને માટે આપણી નજર બેઢાએ, અને દીનને માટે તો જાન બેઢાએ.

(૩) એમાં એક ચીજને બદલે, તે ચીજ જે જિનસથી બની હોય તેનું નામ વાપરવામાં આવે છે. જેમકે: શીરધર કવિ કહે છે:—

“શુના ન મીલા ન પીયુ મીલે, સુહના કર ગય દેરા;

શુના લેને પીયુ ગયે, ઇલાં રપા હો ગએ કેરા.”

એમાં શોનું લેવા ખારો ગયો, એનો અર્થ પૈસા કમાવા ગયો એવો થાય છે.

એક પેહેલવાન વિધેના બેડેલાં શેવકના દાસ્તાનમાં બે સતરો આવેલી છે:—

તેની પોણાદો પડે તે ચરાચરની રે લોલ !

જેની લોખંડો છુટે તે ધરાધરની રે લોલ !

એમાં પણ તરવારો ને બદલે પોણાદ, અને તોપ તથા બંદુ-
કોને બદલે લોખંડ, એવા સંબંધો વાપરવામાં આવેલા છે.

(૪) જે ચીજથી આપણને ઉત્કેષાત થાય છે, તે ચીજની
મતલબને બદલે લાગણીજ વાપરી દેવાનો અલ્પ કાર. જેમકે: હામાનના
નાટક ઉપરથી —

“ મુન આએ દીક્કાર ગુલરખસાર જા'ને મન;

પરીદીદાર અએ ગમખ્વાર જા'ને મન. ”

એમાં “માગ જાન જેવા પીયાર” ને બદલે ખુદ જે લાગણી,
તેજ પ્રીય આશકને માટે મુંડા દીધી છે. એજ પ્રમાણે બકાવતીના
નાટકમાં જોડણી કરેલી છે કે:—

“કયું હએ દેર લગાઇ ખ્યારે કયું હએ દેર લગાઇ,

કયા હએ પુ'મ મઆઇ ખ્યારે કયું હએ દેર લગાઇ.”

એમાં પણ ખ્યારે એ વિશેષણ નથી, પરંતુ “ જે છોકરાઓ
ઉપર મારો ખ્યાર છે તેઓ ” એટલાંને માટે વાપરેલ છે. એજ
પ્રમાણેનું એક ચરણ થઇ ગયેલા આશકનું અંગ્રેજી ગાયન છે,
જે ટામસ દીબદીનનું જોડેલું છે, તેમાં વારવાર એ અલ્પ કાર
વાપરેલો છે —

“ Oh, take me to your arms, my love,

For keen ' the wind doth blow !

Oh, take me to your arms my love,

For bitter is my woe ! ”

એમાં પણ “ મારા ખ્યાર ” એટલે “ જે ખ્યારી માણુકને હું
આહું છું તે ” એવો અર્થ છે. પણ તેણે પોતાની લાગણીજ
દર્શાવી દીધી છે.

“ સાલેલા દીવમ જા'મે જમ અઝ મા મી કદે;

આ'એ ખુદ દસ્ત કે એજાને તમન્ના મી કદે.”

માને — ધણાક વરસ થયાં મારું દીલ મારી પાસેથી
જમશેદની જમ લાવ, જમશેદની જમ લાવ, એમ માગ્યા કરતું હતું;
તો જોકે તે દીલ પોતેજ તે જમ ધરાવતું હતું, તેમ છતાં પરભાષા
પામેથી તે મેળવવાની મારી પામે માગણી કરાવે છે. એમાં દીલ એ

આખા ભાગને બદલે તેનો એક ભાગ મુકેલો છે.

(૫) મુદામ અથવા મખસુસ ઠરાવેલી કાંઈ ખાસ ચીજને, કોઈ સામાન્ય ભાગ માટે મુકવી તે. જેમકે બુલાખીદાસ કહે છે કે:—

“કાપે ફૂદી કંઈના નાક, કંઈના હાથ પગ ને લાંક;

રકતની વેવરાવે ગંગ, તે રજપુતને છે રંગ, ”

એમાં લોહીની નદિ વેવરાવે, એમ નદિ શબ્દ વાપરવાને બદલે નદિઓમાંની ખાસ જે ગંગા તે વાપરીને સામાન્ય નદિ માટે ખાસ ગંગા વાપરેલી છે. સુંદરદાસ નિચક્કા મનહરજીંદની અંદર, પેટને, માંને ખાવાં પીવા વગેરેની હાજતોને આખી દુન્યા સામાન્ય રીતે વસ છે, એમ જણાવવાને બદલે ખાસ હુદેદારના નામ વાપરે છે:—

“પેટહીકે વશ રંક પેટહીકે વશ રાવ ।

પેટહીકે વશ ઔર સ્વાન મુલતાન હૈ ॥

પેટહીકે વશ યોગી જંગમ સન્યાસી સેલ ।

પેટહીકે વશ વનવાસી સ્વાત પાન હૈ ॥

પેટહીકે વશ ઋષિ મુનિ તપધારી સવ ।

પેટહીકે વશ સિદ્ધ સાધક મુજાન હૈ ॥

મુંદર કહત નહિ કાહુકો ગુમાન રહે ।

પેટહીકે વશ પ્રમુ સકલ જહાંન હૈ ॥ ”

(૬) સામાન્યને બદલે મુદામ કાંઈ ખાસ ચીજનું નામ દઈ કાવ્ય કરવાનો અલંકાર; જેમકે કમતરીન શેવકના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી:—

ગળું પીસનારો જગત લોભમાં, ખરાં ખુન પીનારના દુઃખમાં;
રહે બુખ કે, તર્સ સાથે વળી, “ગરીબ” રોજ રોટી મળે રહે મળી.

એમાં “ ગળું પીસનારો ” તથા “ ખુન પીનાર ” એ ખાસ શબ્દો, સામાન્ય સંજ્ઞા “ ખુની ” ને માટે વાપરવામાં આવેલા છે. તેમજ “ રોજ રોટી ” માને છંદગી ગુજરવાની હાજતની દરેક ચીજ; એમાં પણ સામાન્ય બધી ચીજને માટે “રોજ રોટી” શબ્દ વપરાયેલો છે.

“ માયાસે માયા મીસે, કર કર લંબે હાથ;

ગુલશી રંક ગરીબડી, કાપ ન પૂછે ખાત.”

એમાં માયાની સાથે માયા મળે, યાનેકે શ્રીમંત સાથે શ્રીમંત મળે. એમાં પણ લક્ષ્યાદિકા મુકેલો છે. આપણા રાસત ગોસ્વામીને મુદ્રાલેખ એ અક્ષરમાં રચાયેલો છે.

દોહરો

કહે નેપોલિયન દેશને, કરવા આખાદાન;

સરસ રીત છે એજ કે, દો માતાને જ્ઞાન.

નેપોલિયને સ્ત્રી કેળવણી વીશે કહેલાં ઉત્તમ વેલુ આ છે, એમાં માતાને એટલે નાની બાગડોળોને સમજવાનું છે. નહીં કે, જે માય થયેલી હોય તેનેજ બાણવા કહેવું છે.

(૭) ઉપરનાથી ઉત્તરીજ રીતે, મુદામ કાંઈ ખાસ ચીજને બદલે સામાન્ય નામ વાપરવાનો અક્ષર છે, જેમકે:-આતર નામનો શાયર કહે છે કે:-

“ ફરેજે હોસ્તસે ગમ્બરો મુસલમાંકા ચક્કન બીગડા,

ખુદાકી યાદ જુલા સયરે જુતસે બીરહુમન બીગડા.”

એમાં માશુકની ખુબસુરતીથી આસક બેતાજ થયેલ કહેવાને બદલે, ગમ્બર યાનેકે આતર પુજનારા અને મુસલમાન લોકોનું ચક્કન બગડ્યું એમ વર્ણવેલું છે. તેમજ, જુતપરસ્તી કરવાથી પુતળાં પુજનારા બગડ્યો એમ કહેવાને બદલે, બ્રાહ્મણો, બગડી ગયા, એવો અક્ષર વાપરેલો છે.

(૮) આખા એક વર્ગને બદલે કોઈ એક આસામીનું નામ વાપરવાનો અક્ષર; જેમકે:-કવિ એએ લખેલા મરહીઆમાં આ અક્ષરનો અચ્છે દાખલો આપ્યો છે —

“Some village Hampden, that with dauntless breast
The little tyrant of his fields withstood;
Some mute inglorious Milton here may rest,
Some Cromwell guiltless of his country's blood.”

એમાં હેમ્પ્ડન-મીલ્ટન-અને ક્રોમવેલ સખસોના નામો, તેઓના જેવા ગુણવાળા વર્ગને માટે વાપરેલાં છે. શેવકના સંપ્રદમાંથી:-
દીઠ શહેરમાં મેં અઝાઝીલ ધણા, ધણા કાઢેના શું બ થયલા રના;
હત્યા હીદુશી નહીં ગણાયા અનેક, જતા રસ્તેમાં પણ ભુલેલાજ ટેક.
એમાં પણ અઝાઝીલ-કાઢન-ફીરદોશી-અને રસ્તે પેટેલવાનના

ખાસ નામો આખા એક વર્ગને માટે વાપરેલાં છે.

(૯) ગુણ સૂચકને બદલે સંબંધ સૂચક વાપરવાનો અલંકાર;
જેમકે:—શેવકના કાવ્યમાંથી.

રમું તો પિતા જે તણું યાદ આવે, જમું તો ભણું માયનું યાદ આવે.
એમાં પિતા-એટલે પીતાનું હેત, અને માય-એટલે માયની
માયા એવી રીતે અલંકાર વપરાયલો છે.

(૧૦) ઉપરનાથી ઉલટોજ સંબંધસૂચકને બદલે ગુણસૂચક
વાપરવાનો અલંકાર; જેમકે:—શેવકના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી:—

જવાંની દીસે છે દીવાંની મીઠાલ;

ગરીબી ધુમે છે ફકીરીને હાલ.

એમાં જવાંની-એટલે જુવાં-યાઓ; દીવાંની-એટલે દીવાંનાઓ;
ગરીબી-એટલે ગરીબ લોકો; અને ફકીરી-એટલે ફકીરો. એ પ્રમાણે
અલંકાર વાપર્યો છે. એ મુજબ લક્ષણાદિકાની પૂરેપૂરી સમજણ
પડી હશે. હવે આપણે બીજા અલંકારો પકડીશું.

(૪૦) ઐક્યોચ્ચારણ:—યાનેકે, એકતો એક ઉચ્ચાર
ફરી ફરીથી થયા કરતો હોય એવો અલંકાર. એને અંગ્રેજીમાં *Tautology*
કહે છે. ફારસીમાં એને “ તકદીરે આવાઝ સાખ્તન ”
અથવા “ આવાઝ લગલગેહ ” કહે છે. કાવ્ય રસમાં આ અલંકારે
ગાનારાને બેહેરા બનાવી દે છે. તેને મસ્ત બનાવી નાચતો કરે છે.
એ અલંકાર ઘણો સારો લાગે છે, અને તેના દાખલાઓ ગાવા ગમે એવા
છે; જેમકે:—કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે,

“ બ્રહ્મકો લજ લેરે પ્રીય પ્રાન. ૨૬.

ખટખટ સગરી દુરહી કીજે, ઝટખટ બના બન.

અટઅટ દીની લટપટ અટપટ, ખટપટ અંતે માન;

પટપટ પ્રાન ૨ સટસટ સંગી, ટકટક દૂમ અગન.

કટકટ નર્મદકી હૈ સાચી, ઝટઝટ ધર લે કાન. ”

એમાં પણ ઐક્યોચ્ચારણ છે, તેમજ તેમાં અનુપ્રાસિકાલંકાર
પણ સમાયલો કહેવાઈ શકાય. તેમજ નર્મદાની બનાવેલી હોદીમાં
કહેલું છે કે:—

“ બ્રહ્મનીતી જની ન માની, એસી રીતી પીઠાંની

નીરલજ હો કર માન ગુમાવે, કેસી તેરી બુધ કુબાની. ”

ઐક્યોચ્ચારણપ્રાસિકા:— ફારસીમાં અવન્યત અથવા

“ સત્ત્વ માસાપ સત્ત્વ ” કહે છે જ્યાં જરૂર નહીં છતાં શબ્દોને પ્રાસની ખુબીને ખાતર, જરૂર હોય તેમ વાપરવામાં આવે છે

“ ગર એ દરતે ઝુલ્ફે મીશમનન ખતાઇ રક્ત રક્ત
ગર એ દિનદુએ શુભા જરમા જશાઈ રક્ત રક્ત ”

એમાં ખતાઇને મોખાનને ખાતરજ જશાઈ વાપરલો છે
માને — જો તારા સુગંધીદાર ઝુનકાની લતની કાંઈ જુત ઘષ્ટ
હોય, તો તેનો શુ મુગકો છે ? અને તારી આખની કીકીધી મારા
ઉપર કાંઈ જુલમ મુગની હોય તો તેનો પણ શુ મુગકો છે ?
પરમ પૂજના લલાણ વિરે ભટ સુદરદાસે એક તિલગી ૭૬
કહેલો છે, તેમાં ઉપના અલકારની ખુબ મજા પડે છે —

“ તો સ્વામી સગા દેવ અમગા નિર્મલ અગા સેવેજૂ ।
કરિ માવ અનૂપ વાતી પુવ્વ ગધ ધૂપ સેવેજૂ ॥
નહિ કોઈ આશા કાટે પાશા રૂહિનિધિ દાસા નિષ્કામ ।
સિપ એસે જાને નિશ્ચય આને પૂકા ઠાને દિન જામ ॥ ”

લગાઇના રણુમાં જતા લશ્કરો પોતાની કુચ કરતી વખતે જે
જે ગાયનો ગાય છે, તેમાંના ઘણાખરા આ અનકારમાં જ જોડેના હોય
છે જેથી તેઓને બહુ ચર છુટે એકયોચ્યારણુનો અનકાર થર છેડ
વનારોજ છે એથી લોહી ઉછળી આવી ઉલટ વ્યાપી રહે છે તેનું
એક મૂળરાતી ગાણુ માધ્યમે —

“ ચતો જગ ઉપર જગ ઉપર જગી સીપાહો,
સખ સંગ ચલો તગ કમર અધ બધાવો
કંઈ લુટ કંઈ કૂટ કંઈ ખુન બહાવો
કંઈ નેત્રે કંઈ તીર કંઈ તેજ લખાવો ”

અણુઅન કાસમ હસન ખીન ચરફ જેણે ‘ હીરદોસીડ તો
તખલ્લુસ લઈ ખુજળ ચઢેરો જોડેના છે તેણે પોતાના શહનામાં
એક લશ્કરનું ખ્યાન કરતા કહેતું છે કે —

“ એ બસ ગુને ગુન પૂરનીઆની દરફસ
ચે સોરખો ચે સખજો ચે જરદો ઝુનફસ ”

માનેકે — ભાત ભાતના ભાત તથા સખજ તથા જરદ એવા
૨ મુજેરગી અખરેશમી ધણુકે ઝુનખો તે લશ્કર સાથે હતા

“ કેહેણી મીસરી ખાડ હે, રેહેણી તાતા લોક;
કેહેણી કેવે રેહેણી રખે, એસા વીરલા કાક ”
એમાં કાળા દરદે એકથોચ્ચારણના છે તેમજ નીચવો પણ તેવોજ છે.

“ હુચા ન હોય આપણા, કુચા ન હોય હીર,
લીમ ન મીઠા હોય કહે, ગયા દાસ કબીર ”

૪ળી કહે છે કે —

“ ફેલરા પુર ગમે દર્દ બીનમ હુમી, લખરા દમે રાઈ બીનમ હુમી ”
તેને નશ્વત કીધાથી તેનું દિલ ગગ અને દરદ લાઈ હું નેહ
છું; એવો અર્થ છે સુંદગણકમાં એક દુકડ દાખલો આપ્યો છે.—

તો વૈઠા છાજં । અતર ગાજં ॥

રખે રાજં નહિ ભાજં ॥

સો કીયા કાનં । જોડ્યા સાજં ॥

તોહી લાજં । યહ પાજં ॥

સન સન શિરતાજં । તમહિ નિઘાજં ॥

આનંદ આજં । આકેલા ॥

દાદુકા ચેલા । ચેતન મેલા ॥

સુદર મારગ મુક્તેલા ॥,

૪ળી કહે છે કે —

“ કામીકા ગુરુ દામ હે લોલીકા ગુરુ દામ;
કળીંગકા ગુરુ સત હે સો સતનકા ગુરુ રામ ”

એમાં કાળા શબ્દો અવકારવાળા છે

“ અગ માતગ પતંગ બ્રંગ પચમ મીન હુતારા,
પાયે પીશકે બોગસે, બાયે પાયકે નાશ ”

એમાં કાળા શબ્દો અવકારના છે

કરિ જુવાબીદાસે એક ઉપેદ્રનજા વૃત્તમાં એક અતિ શોદામણો
દાખવો આપ્યો છે, તે સદાગરોજ અત્રે ઉતાર છું, કે જોયી તેવા
બીજા દાખવા બીજા લાખખોને જોડવાને આવડે —

“ નિભાવતી-લાવતી બાન પ્યારી, સમાવતી-માવતી કાતિ ત્યારી;

અતાવતી-તાવતી બાળને ઘું, જમાવતી-માવતી ગીતં રે ઘું.
 રમાડતી-માંડતી પ્રેમબાજ, મનાવતી-નાવ-તિખેા મિગજ;
 સિધારતી-ધારતિ સ્વામી મેવા, નિહાલતી-હાલતી હાલ કેવો
 વિલક્ષણ-લક્ષણ રે લંઘીત, અપક્ષિ ઘું પક્ષી સમીવ રીત;
 નકામની-કામનિ રૂતિ મારી, ઘું કામની-કામની એક મારી.
 કળાવતી-લાવતી લાજ સીધી, સુ તારણી-તારણી વીચનીધી;
 શિ આવડિ-આવડી સર્વ વિદ્યા, ઘું સુપતી-સુપતિને ન નિંધા.
 સમારતી-મારતિ સેજ બાણ, નિવારતી-વારતિ ક્રોધ બાળ;
 વિસારતી-સારતિ દોષ ક્રમ, પ્રભાવતી-ભાવતિ પ્યારિ લામ.
 ચિતારતી-તારતિ ચિત્ર સ્વામી, પ્રભારતી-ભારતી હૃન્ન ગામી;
 અપાવતી-પાવતિ કલેશ નામ, પ્રભાવતી-ભાવતિ પ્યારીભામ.
 સ્વભાવથી-ભાવથી ઘું ભરેલી, શુભાનથી-માનથી ના જોકેલી;
 પરાગથી-રાગથી પ્રેમ વાળી, સમાનની-માનનિ પ્રીતિ પાળી.”

આ કવિતામાં અકથોચ્ચારણની લેઝન તો મળે છે તો છે, પણ
 વળી એકજ સખ્દના તરેહવાર જૂન જૂન અર્થ પણ થાય છે; અને
 એક સખ્દની સાથે આગળ પાછળ હરેકો જોડવાથી નવી નવી ગમતો
 ભરેલી ફાશીનોથી વિદ્યા—વ્યસનીઓને અને કાવ્ય—મોહીઓને
 આધાથી જેમ પેટ ભરાય તેમ હંસાઈ જાય છે.

“ સુખીઓ સખ સંસાર આવે ઝોર સોવે;

દુખીઓ દાસ કુળેર ગાવે ઝોર રોવે. ”

એમાં કાળા સખ્દો અલકા છે. કવી શુદ્ધાખી લખે છે કે:—

“ કાપર તણી કથના કથા, વ્યાપે વપુ અંદર વ્યથા;

હિતારથે કહિ છે તથા, શુદ્ધિ થયા આ સર્વથા. ”

એમાં પૂરેપૂરો અકથોચ્ચારણ સમાવેલો છે.

સોદોર ખાતે કેવી રીતે પાછી ઉતરે છે, તેનું જ્ઞાન કરતાં
 કવિ રાખઈ સાઉધી જે લખાણ અકથોચ્ચારણ ઝોચરે છે, તેમાંથી
 થોડોજ ભાગ આપી ફેંકે કરીશુ:—

Receding and speeding,

And shocking and rocking,

And darting and parting,

And threading and spreading,

‘રેરાય મોહની’ આકાસે, ઉતાર નેનન પીવકારી,
પ્રેમ ભરલર ઉરાયે—ટેક

દાંહી ઉરામ, બહાંહી ઉરામ, બ્યાંહી દેખ કાગન આરે.
કરમ ગટ હુટ ગટ મનસે ધામ ધામ અગીર મુક્તલ લગાયે.
રાગ રાગસે લાજ લાજસે પ્રેમ પ્રેમસે નેહા બોલાયે.
બીલુ બાવરે મન બાવરે બેરહી બીન ઘટા બાનયે.”
હવે એક ગૂજરાતીનો દાખલો આપ્યે.

“જ્યાં રામ ત્યાં કામ નહીં, જ્યાં કામ ત્યાં નહીં રામ;
મુક્તશી દોનો ના રહે, દીન રમની એક . કામ.”

એમાં પણ ‘ઐક્યોચ્ચારણુ ૧ લી લીટીમાં છે.

“અ્યાન રહે ન ધ્યાન રહે, ન માન રહે નહીં રીત;

વિપ્રમ કામમે એક અન, બને મિત્રકે” મિત.”

..... ૨૨૨. અવલોકનારા છે. કવિ દલપતરામે ચ. સ્થ.

કવિઓને આપેલા છે. કવિ અને કાવ્ય બે એટલાં મોઢાં ન હોત, તો દુન્યામાં જેટલાં પુસ્તક રચાયાં છે, એટલાં કવિતામાંજ રચાત, તેથી “કવિ” એ શબ્દનો અર્થજ બોલેલો કવો છે. ખુદરતની પ્રત્યેક વાતે ગુણ કિંવા બાલનો નિપૂણ અભાસી તેજ કવિ થઈ શકે. કવિ એટલે કહો કે ઉત્તમ કારીગર-નિપૂણ નાણુંદુ-ઉસ્તાદ. ઉત્તમ લેખકને-સર્વોત્તમ કોતરકામ કરનારને-ઉમદા ચિત્રકારને-સરસ વેદને-આપણે કહેવાની સંજ્ઞા: કવિ લખનાર; કવિ કોતરનાર; કવિ ચિતારો; કવિ વેદ; એ પ્રમાણે ઉપનામ અને ઉપમાનથી વાપરીશું. કવિ થવા સાને ગમે છે; કવિ થવું મુશ્કેલ છે; કવિ તો જન્મથી થાય છે; કવિ ઉપર તો જન્મથી ખુદરતની બહેરા હોય છે; એ બધી દુઝી નરપતો નાણવા છતાં, આજકાલ તો સૌ કોઈ કવિ થાય છે (!) આજકાલ એ પ્રકારના કવિઓ ગણાય છે. “જન્મ કવિ” અને “જગત-કવિ.” જન્મ કવિ, પેલી દુ-માંથીજ કાવ્યોન્નર સિખી આવ્યો છે. જગત કવિ, આ જગતમાંજ કાવ્યનું શિક્ષણ લઈ કવિ થયો છે. તેથી જગત-કવિનું શિખવાને માટે આપણો આ વિષય ચલાવ્યો છે, અને હવે તેની પાછળી સાંકળ પાછી અહિંઆં આપણે બેડયે છીએ.

૪૧—ભાસ્વેયોક્તિ. ભાષ્ય-એટલે સરેહ; યોક્તિ-એટલે યોજના. “ભાષ્યનો” બ્રહ્મ થઈને “યુક્તિ” શબ્દની સંધી થઈ જવાથી “યોક્તિ” ઉચ્ચારે અપભ્રંશ “ભાસ્વેયોક્તિ” નો સમાસ એમાં બનેલો છે. એને અમેશમાં *Vision* કહે છે. અને ફારસી ભાષામાં “શયરે મુતખખેલ” કહે છે. એક બીના અથવા બનાવ ભવિષ્યમાં થવાનો હોય, ભુતકાળમાં થઈ ગયો હોય, તેની કેવળ ગેરહાજરીજ હોય, તે માત્ર કલ્પિત હોય, તે સર્વ બીના અને બનાવોને વાસ્તવિક રીતે ખરેખરજ જાણે તે હાજર હોય, અથવા ખરેખરજ જાણે આપણી આંખ આગળથી તે બનાવ પસાર થતો હોય, એવાં ૧૫માં જે વર્ણન આપવું, તેને ભાસ્વેયોક્તિ કહે છે. વાર્તા, દસ્તાંન, અને હેવાલોના કાવ્યોમાં આ અલંકાર વપરાય છે. જેમકે:—

“સત્ય વચન, આધિનતા, પર સ્ત્રી માત્ર સમાન;
એટલું કરતાં હરિ ના મીલે, તો પુલશીદાસ જમાન.”

યાને કે:—ઉપલી ત્રણ ચીજો કરતાં પણ જો પરમેશ્વર નહોં મળે, તો પુલશીદાસ જાણે હમણાનો હમણા જામીનજ રહેતો હોય એમ લખે છે. તો જોકે હવે પુલશી તો ક્યાં જઈને સુતા, હરીને ક્યાં

મેળાઓ ? એ સૌ ભાસ્વોક્તિના શિવાલે કશું નથી.

“ ચક્ષુતી ચક્રી દેખડે, દીધા કબીરા રાય;

દો પડ બીતર આંધકે, સાખીન રહા ન કાય. ”

એમાં દુન્યાનું ચક્ર આલતું જોઈને જાણે ખરેખરજ કબીરાદાસ રહી પડ્યો હોયની, એવી કલ્પના લુગિત કરી છે

“ જમશેદ તો તા બ કે ગમે હાલે જેહાં ખુરી ?

ખોસ્વારં જમ મ ખુરાં કે જેહાં નીમત પાએદાર ! ”

પાદશાહ જમશેદ ! જેહાંનના તારા હાવનો ગમ ક્યા સૂધી ખાયા કરશે ? ધણો ગમ નોં ખા ! કેમકે જેહાંન પાવદાર નથી. એમાં જાણે જમશેદ પાદશાહ હયાત હોય, ને તેને જાણે રખતમાં કેહવામાં આવતું હોયની, તેમ શાયરે ભાસ્વોક્તિ વાપરી છે તુલશીદાસ કહે છે;

“ તુલસી તક્ષષ ન કોશએ, રીગક મોન સખી સાથ;

ક્યા રહે જગતસે, કલમ પ્રભુ કે હાય. ”

એમાં જાણે ખરેખરજ પ્રભુએ કલમ પકડેલી હોય, અને તેથી કરીને મોતથી કંઈ ધંધ શકતુંજ નથી, એવો ભાસ કરાવેલો છે.

સીતા સ્વયંવર વિષે બોક્ષતાં ગૂર્જર કરિ શીરધર કહે છે કે.—

“ જળકે છે હંચી અટારિયો સપ્ત જૂમિના માળ,

‘જમ’ અરખાં રાવટી બોલે કીર મરાળ.

ધ્વજ પતાકા ફરફડે છે જાણે તડિતાકાર,

શિખરે શીખડીં નાચતા કંચન કલસ અપાર.

ધરધર ફરે આંગણે મંગળા છે ઉપચાર,

પુરંજુ કુંભને સંઘાયા મોતી તોરણ દાર. ”

એમાં પણ ભાસ્વોક્તિ આપોઆપ પ્રગટેલી છે. મીસીસ જેમસને મરણના બીજાંણા વખત માટે જે ઉત્તમ જોડણી કરેલી છે, તેની ઉલટની કળી બહુ રમીન અને ખુસનુમા અવકાશથી ભરપુર છે—

To thy dark chamber, Mother Earth, I come;

Prepare thy dreamless bed in my last home;

Shut down the marble door,

And let me ' let me sleep;

But deep, deep,

Never to waken more ! ”

એમાં પણ કવિ-સહુએ ભાસ્વોક્તિ તેમજ નિર્ઝેવચરિત્રનું

અક્ષરો વાપરેલા જાણી આવશે.

શાયર સહમાન સાવેજી, મુલતાન ઓવીઝની સાથે એક દિવસ મોડી રાત વેર ટપ્પા મારતો બેઠો હતો. ઉઠતી વેળાએ રોનાની સમઘંદાન, બળતી, મીનગતી સાથે એક નોકરના હાથમાં આપી, તેને ઘેર મોકલ્યો. કવિએ નોકરને કહ્યું કે, તે સમઘંદાન સફાર સૂધી બળતી રેહવા દેવી. સફારે તે કેન્દલમટીક પાછી લેતા જ્યારે તે નોકર આવ્યો, ત્યારે રોનાની સમઘંદાન મોકળવાને બદલે નીચસી સતર મખી મુલતાન ઉપર મોકલી:—

“ સમય ખુદ સોખ્ત બઝારી શમે, દુસો ઇમરોઝ,
ગર લેકન રા તશ્વદ શાહ એ મન મી સોઝમ...”

ગઈ રાત્રે આંસુ પાડી પાડીને મીલુખતી પોતે તો, બળી ગઈ, અને આજે જે પાદશાહ મારી પાસે મીલુખતી દાન માગે, તો બળવાનો વારો મારો છે, કેમકે મીલુખતી યઈ રહી છે. પણ શાહ જે સમઘંદાનીમાં મીલુખતી બળતી કરવાજ માંગશે, તો હુંજ સમઘમાં મીલુખતીની જગાએ બેસીને બળવા માંડીશ. જે કે સમયદાનમાં કંઈ એક આદમી સમાઈ શકતો નથી, તોપણ જાણે કવિ તો તેમાં બેસીને બળવાનોજ હોય તેમ અલકાર વાપર્યો છે. પાદશાહ પામી ગયો, કે શાયરને સમઘંદાન ગમે છે, તેથી તેની કવિતાથી ખુશ થઈ તે તેને આપી દીધી.

વેહુશત નામના ઉરદુ શાયરની મઝલમા આપણો આ અક્ષરો અજબ જેવી મગ્ન આપે છે.—

“ કહી તો ખેંચ લાવેગી ઉસે ગોરે ગરીબાં તક,
કે મુદતસે હમારી ખાક કામન ગીર ફીરતી હુએ,
મેં ઉસ લેલાકી દીવાના હુ ગાફલ જે હુએ રોહરામેં,
ખગલમેં આપને મજનુંકી લીએ તસવીર ફીરતી હુએ.
મુકામે એરકમે શાહો ગદાખા એક રતબા હુએ,
જુલેખાં હર ગલી કુચેમે ખેતોડીર ફીરતી હુએ. ”

અર્થ:—હમારી પ્યારીની ઇમન પકડીને કેટલીક મુદત થઈ હમારી ખાક ફેંકી કરે છે વાસ્તે કદાચ તે ગરીબની કબર આગળ તેણીને ખેંચીતી લાવશે તે લેલીના પ્યારમાં હું દિવાનો થઈ ગયો છું, કે જોણી પોતાના મજનુ આરાકની સળી લઈને તેની શોધમાં બીઆબાનમાં જામ્યા કરે છે. ઇગલના મુકામમાં ગાહ અને ફકીરને મરતો એક સરખો છે. તમે જુઓ કે જુલેખાં જેવી શાહનવી

પુત્રના પ્યારમાં દર ગલી અને દર મોહમ્મે બેઆખરં થઈ જ-
કયા કરે છે.

પ્રિય વાંચકો ! ઉપરનો દાખલો આબેદુળ ભાસ્પોક્તિનો નમુનો છે. તોપણ રોચક ગરીબની જોડેલી ગરબીઓ પેઠી ફફીરના યાદા પ્રિય કાવશજી હોરમજી સહીઆર ઉરે કાંઠિશા હાદના મરણથી મુક્તી ખોટ ઉપર જોડેલી ભાસ્પોક્તિ, આ અસંકારનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપશે:—જુજંગી હંદ:—

વિના હરે વ્યાપિ બરે ત્યાગી દેહને,

જીઓ. જાય છે વિર જાંડી હમેને:

ଉତ୍ତର। ପ୍ରଂ ଜୁୟା ହାସ ୧ ଶ୍ରେତ ତାହାଃ,

૧૬૫ સાંભળે છે અતિ કૃષ્ણ માહત',

ગુણે સાંભરી ના વિસારી બધું કું,

ਜਨਮਾ ਠਾਕਿਸਾਕ ਪਾਦਸਾਕ ਫੁੱ ਅਧੁ ਧੁੰ

प्रिती राजतां राभी कीले तभारी,
ने ने नानं ननिन निगरी

જુએ છ હવામાં પ્રાતઃ વિચાર.

અન્યથા મેટા હરફા કાલ્યાણિન્ય નમુના ઉ.
પાંચમી સી રૂપે પાંચ વેમાં અથ મેધ એ

નીચેના આશયો : 'નીચર્યામગી જીતે સો લખ વખ.' "

જોમાં ગણે માનવે, જે અરેખરીજ હી, અરેખરાંજ હી

પરથી હોય, અને તેથી જ એવીને અનવાનીજ હોય, એમ અસંહાર
વારેલો છે.

“ રામ જગતના સોનીયા, રહે વેક્રુંડ ૩ માંહે:

‘નીસ દીન વે હીસાબસે, આપે ઉનકુ ત્યાહે.’”

એમાં જાણે રામને જયતો શોડીયો બનાવ્યો છે, ને તે પ્રદેશ.
૧૪ રાજ દિસાબની આપ લે અધાવતો હોય એમ ચિન્તાયું છે.

“ पुर्वं च लोक आहतेषु, व्याप—धर्म—हरिनामः

अपने दोस्तों को कहते हैं, कामनी—सुमन्ती—काम."

નળે આગળા લોકે બંધાઈ સાધુ હતા, અને દાસના ભોગે
અનિતિમાન છે, એમ ખરેખરોજ દેખાવ ભોયની, તેમ
ઠયન છે.

મેધરાગનો એક ખ્યાલ આ કવચ કરને ઘણી સારી રીતે
સાબાવત્રે હોવાથી તેને પ્રખરો રાગ વિજ્ઞાના મોખીને મટે

જિનારી લઇએ:—

“ આજ કાલ ઘટા મારે મંદર હાંએ રહી,
કીસ તોરસે કટેગી મેરી દઈગી ચરીઆં,
અબ દાદર-મોર-પધેઆ જોલે શાપનકી ઝરીઆં.
કોયલ કુક શુનાએ રહી. ”

ઘટા હાંઈ રહી છે—દાદર મોર વગેરે આવણુ માસની ઝરીવું માપ છે—કોયલ પોતાનો રાગ સંભળાવી રહી છે, વિગેરે હમણાજ જાણે ચાહુ હોય તેમ બનાવટ કરેલી છે, તે ખરેખરીજ ભાસ્યોક્તિ છે. લાલા નામના ઉરદુ શાયરે જોડેલી મઝલમાં મંઝલુ ભાસ્યોક્તિથી શરૂ કર્યું છે:—“આતા હમે ખાબગાહમે પેઆરા ઉઠા હુવા-જુકતા હુવા ખુમારસે ઓર રસમસા હુવા. ” યાને કે; મહારી વાહલી માથુક મુવાની જગાએથી ઉઠીને પેલી આવે છે, અને કેદથી એકા ખાની તથા પછીનાથી લીંબાઈ ગયલી પેલી તેણી આવે છે. એ પ્રમાણે જાણે હમણા તેણી આવતીજ હોય તેમ બ્યાંન કરેલું છે. શાયરાન શાયર ફીરદોશીની કબર આગળ ત્યારે તેમુરબંગ પાદશાહ આવી લાગ્યે ત્યારે, તાંણા મારીને ફીરદોશીનેજ તે કેહેતો હોય એમ કહે છે કે:—“ સર અઝ કથ બરદારો જાલા બોળીન—પહેલવાને ધરાંનો તુરાંન બોળીન; ” યાને કે:—કબરમાંથી તાર મસ્તક ઊંચું કરીને હવે તું જો, કે ધરાંન અને તુરાંનનાં પહેલવાંનોના કેવા હાથ માપ છે. ત્યારે કહે છે કે, કબરમાંથી આવજ નીકળ્યો કે:—“ ગુઝ-સ્તદ શયરાન અઝ ઇન મુર્ગઝાર—કુનદ લંગરખા દર ઇન જ શીકાર; ” યાને કે:—આ શીકારમાહમાંથી વાધો હતા તે આત્મા ગયા માટેજતો લંગડી લોકડીઓ આ જગાએ શીકાર કરે છે. એ પ્રમાણે ભાસ્યોક્તિ વાપરવામાં આવેલી જણાઈ આવશે. મહામત નામના શાયરે એક રેખતાની બનાવટમાં એ અસકાર ગુંથી લીધે છે. “ ઇઅહ નહીં શમમો કબર સરપે તેરે કરતે વીસાર—આસમાં બાએઆ હમે બરકર સંગો જરકો થાલીઓ; ” યાને કે:—ઓ ખારી ! માત્ર ચંદ્ર અને સૂર્યજ કંઈ તારાં માથાં ઉપરથી ઓવારી નાંખતા નથી, પણ પેલુ આકાશ પણ તાગ ઉપરથી ઓવારી પોવારી નાંખવાને રોના રૂપાંથી બરેલી ચાળીઓ લઈને આવે છે. આ પણ ભાસ્યોક્તિ છે. રીંદના તખલ્લુસવાળો શાયર વળીનવીજ તરાંદના અસંકારની અદા બતાવે છે. “ ક્યેસો ફરહાદમે અમે રીંદ ખીલે

હમ કસ રાત—રાત્રે ઇચ્છાં તક ગલે ખીલ ખીલકે ગલે બેઠે ગએ.”
 યાને કે:—ઓ રીંદ ! કઇસ * અને ફરહાદને ગઇ રાતે હું જઈ
 મળ્યો, ત્યારે તેઓની સાથે ગળે લાગી લાગીને એટલો તો રડ્યો, કે
 મારું ગળું પલ્લુ બેસી ગયું.” એમાં જાણુવ્યા મુજબ કાંઈ ખરેખરજ
 કઇસ અને ફરહાદને એ રીંદ જઈને ગળે લાગેલો નથી, બલકે કઇસનો,
 ફરહાદનો, અને રીંદનો એ ત્રણેનો જન્મ જૂદા જૂદા વખતમાં
 થયેલો હોવા છતાં, આશ્ચર્યજનિ વાંપરવા સાર એ પ્રમાણે કાવ્યનો
 રસ શાયરે છુટેલો છે.

“ કબીર કબીર ક્યા કરો, જાઓ જમના કે તીર;

એક એક ગોપીકે પ્રેમમે, હો ગયે ફાટી કબીર. ”

એમાં કરોડો કબીર ખરેખરાજ જાણે ઘણું ગયા હોય, એવું
 વર્ણન આવેલું છે. વળી કાળા હરફોથી અનુપ્રાસિકા મમળાઈ જશે.
 પેહેલવાન બહેજરનું ઇસ્તાન લખનાં શાહનામમાં શાયર લખે છે કે,

“ હુ બેહરેહ મું બજ તીરેહ મુખ જર મુઝરન,

ખાડો હું હવાખખરઆમદ એ ઝરન. ”

મિન્ને દા. હરફો આશ્ચર્યજનિ આગળ જ્યારે આવી ગઈ છે,
 ત્યારે હમી ચાટે પડી, તેમાં મગ મધેથી નીકળી આવે છે. આ
 આશ્ચર્યજનિ નીરઆકાશી ગૂજરાતી શિવાયની ભાષામાં બહુ
 વપરાયેલો દીકારો નામની જુદાં જુદાં ઉરદુ શાયરની મઝનમાં એવી
 એકલ લીધી છે.

“ જનહરો જન આપુદા હએ સમસીર કીસુકી,

પર કતબ કે મહેજરમે હએ તેહરીર કીસુકી.

ગમાને નીસીમે સેહરી મુગક રેશાં હએ,

શાએદ ઇઅદ ખુશી ભુજે મીઝેદગીર કીસુકી. ”

અર્થ—આ કોણની તરવાર છે, કે જે ઉપર માત્ર ઝવેરાતજ
 મઢી લીધેલું નથી, પરંતુ તેના ઉપર તો કાંઈ આશકને કતબ કયાંની
 તખ્તિ કાનરેલી છે*** સદ્વારના પવનની દામન કસતુરીના જેવે

* દઈમ એ મઝનુનનું નામ છે. પલ્લુ એ કઈય જગ્યાએ લયલી
 નામની પોતાની માથુક ઉપર દદાબાદાર દેવતાની ખની ગયો, ત્યારે તેણે
 પોતાનો નખદલુસ મઝનુન યાનેકે ચની ગયેલો માણસ, એમ નામ
 પાડ્યું હતું. પછી એજ એકકાળથી સર્વ તેને આગખવા લાગ્યાં.

સુગંધ સધલે લઇને જાય છે, તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે, કાષ્ઠ માશુકે પોતાનો પેચદાર ચોટલો છોડી નાંખ્યો છે, અને તે ઉપરથી યદને આ પવન આવે છે. એ જનાવટ ભાર્યોકિતનીજ છે. પણ પ્રકાર નવો છે. આગળ આપણે તૈમુરઘંગનો દાખલો આપી આવ્યા હીએ, તેવોજ ઇનશા નામના શાયરે ઉરદુમાં જોડેલો છે:—
 “ નીકલકે વાદીએ વેહશતસે દેખ અએ મજનુ” કે જોર ધુન મે’
 અબ આતાહે નાક એ લએલા. ” યાને કે એ મજનુન તું આંએ
 રેહશતનાક બીઆખાનમાંથી ઉડીને જો, કે કેવી ધુમધામથી પેશું
 લેલીની સ્વારીનું જાંટ આવે છે. એમાં પણ અચ્છી ઝમક ઝમકાવેલી
 છે. એવા એવા સંખ્યાબંધ દાખલાઓ હમારી પાસે લખાયલા હવે
 રદ કરી, એ અલંકાર અહિંઆજ બસ કરી આગળ ચાલ્યે.

૪૨—કવિવિશેષણ—એમાં વિશેષણનો કપ કરવામાં આવે છે. યાને જે શબ્દ માટે વિશેષણ વાપરવાની આપણને જરૂર, તે શબ્દને બદલે બીજાજ શબ્દને વિશેષણ લગાડવું પડે છે. કાવ્યની ઝમક વધારવા અથવા કાવ્યને તાલ અને વજનમાં રાખવા સાર એમ વિશેષણ ફેરફાર કરવાનો હક કવિઓનેજ બહેલો છે; જે હકને અંગ્રેજીમાં *Poetical License* કહે છે. એ હકનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવીને હવે તો મધ લખનારા પણ તેનો ઉપયોગ કરતા જણાયા છે. જેમકે:—*Hence to his idle bed* એમાં “ આજસુ બીજાણું ” એવા જે શબ્દ આવેલા છે, તે “ આજસુ ” શબ્દ, માણસને માટે વાપરવાને બદલે, જે માણસ તે બીજાણું ઉપર સુએ છે, તે માણસને આજસુ શબ્દ લાગુ પાડવાની જગાએ મુકાયેલો છે. એ કવિવિશેષણ અલંકારને અંગ્રેજીમાં *Transferred Epithet* કહે છે.

માતીદામ વૃત્ત.

“ મને બલિયાર વિશે નહિ માલ,
 ખચીત છુરે તજ વો સહુ ખ્યાલ;
 વ્યથા નૃપ રાવણુ કેરિ વિચાર,
 તજો દુષ્કાર તમે વ્યલિયાર.
 + + + +
 વેળી વિષયે કુબ્યુ મોગસ રાજ,
 ચયાં અધટીતજ એ ચકી કાજ,
 લલા જન માહિ રહે નહિ લાર,

તને દુખકાર તમે વ્યભિચાર,
 + + + +
 તુટે તનનું બળ તેયિ તમામ,
 વિરામ કરે નહિ પુરણ દામ;
 લહે નિશાવાશ ન' કાંઈ લગાર,
 તને દુખકાર તમે વ્યભિચાર
 + + x +
 હરામનુ તાકિ ધુનું નયિ કાપ,
 સુખી અપને વ્યભિચારિ ન દોપ;
 નહી નિકળે શુભ તે થકિ સાર,
 તને દુખકાર તમે વ્યભિચાર. "

એમા સુખાખી કવિએ વિશેષણોનો કપ કરેલો એટ જણાશે.
 કેમો " પુરો " સમ્મ " ખ્યાય " ને લાગનાનો છતાં કેટલો દુર
 છે. તમામ વિશેષણ, બળને લાગવાનું છતાં કેવું દુર છે શુભ
 સમ્મ સારને જોડાવાને બદલે ક્યાં જોડાયેલ છે તે જોવાનું છે.

કવિ રેખાનંદ કહે છે કે —

" સાંકળ તો સંપડાવી નહીં, નહિ પવનવેગી યોડા;

' કંસાર દમય તીના કરતો, ન જમ્યો છુંડા મહોડા. "

એમા છુંડા એ વિશેષણ આદમીને લગાડવાનું છતાં મોઢાંને
 લગાડી કવિવિશેષણ દાખવ્યો છે કવિ વીલ્યમ કાલિપરે " વીન્દર
 રેવરી " નામના કવેતરના જણાવ્યું છે કે —

" *And slowly, and by most unfelt, the face of
 universal nature undergoes.* "

એમા *Most* સમ્મ *unfelt* ને લાગ્યો છે ખરો, પણ તે
 સમ્મ ખરેખરો એની રીતે વપરાયેલો છે કે *Most people unfelt.*

વળી ભુજંગી જંદમા કહે છે કે —

" અલ સયરો માગ્ગે આપ સીધે, નહી માન વાધે વ્યભિચાર લીધે,
 પ્રભુ કાપરો કાર્ય તે પાપિ કીધે, નહી માન વાધે વ્યભિચાર લીધે,
 જશે લાજ જેણે કરી લોકમાંથી, હમે સમ્ય તેનો કહી કોણ સાધી
 બને બાપડી તે તણી બૈરિ રાજે, લરાએ સદા બારી તે શોક સોજે. "

પ્રભાતી પિઠા વીરો પરજ રાગમાં વિલાપ.

" આખ્યો જેની બારગ છુંડીરે, તેને પીડા અતર ઊંડી;

માયો નથી કે કોયો નથી ઘાયલ, તાજો આવ્યો નથિ તાય;
ખાળ લગ્નના છુરા બનાવથી, દુર્ભાગ મુંજ દેખાવ.”

એ પ્રમાણે આ અલંકાર વારંવાર વપરાય છે. એ અલંકારો ખરેખરા કુદરતી કવિચીજ વપરાઈ જાય છે. જન્મ-કવિ શિવાય શિક્ષણ કવિઓથી એવાં કવેત જોડાયાથી રસ પડતો નથી; કેમકે તાંણીતોડીને તે, હલકા કવિઓ તેવાં કાવ્ય બનાવે છે, તે પદ્યર ઉપર પાણી છે. તેવા કવિઓ માટે કવિ બુલાખી કહે છે કે:—

“કુદકા મારે ભલે કુકવિઓ, વડા રાગડા તાણી;
કપી કુદરતી બનવું એ તો, પદ્યર ઉપર પાણી.
શ્રોતાને સમજવવા સાર, પદે પુરાણ પુરાણી;
સદ્ રીંગણા એ પોથીનાં, પદ્યર ઉપર પાણી.”

૧૮

“Leaving behind us the supposition of a poetic inspiration or mysterious enthusiasm we have two great spheres of fact to consider—the soul with its moods or faculties or aims, and the object or material to which its gaze is directed and with which its thoughts are occupied. I take the latter first. The materials of poetry refer to God and to the spiritual world or to external nature or to human action or to mental experience.”

Rev. R. Scott.

મુ'બઇની વીલ્સન કોલેજના હિસ્તાદ રેવરંડ સ્કોટે કાવ્ય રસ વિશે આપેલાં ભાષણમાં જે જે નોતરમ નમુનાઓ અને અમુલ્ય અભિ-પ્રાયો આપ્યા છે, તે પૈકી મથાળે એકની જમા કરી, આપણને આજે આપણા વિષયમાં આગળ ચાલવાનું છે. પ્રિય વાંચકો ! આ તકે એક ખુલાસો કરી દઈ છું કે, કાવ્યમાં વપરાતા અલંકારોના મેં ગૂંજરાતી, ઇંગ્લેશ, અને ફારસીમાં જે જે નામો આપ્યાં છે, તેજ નામોથી બધા અલંકારો ઓળખાય છે, અને તેના બીજા નામ છેજ નહીં, એમ માનવું કે જનજનું નહીં; કેમકે એક અલંકારના ત્રણે ભાષામાં જુદાં જુદાં ૪-૫ નામો હોય છે. વળી કેટલાકમાં લગ્ગર લગ્ગર તફાવત દર્શાવનારા પ્રકારો હોવાથી નિરનિરાળાં નામો પડેલાં છે. વળી કેટલાક

અલંકારોના તો ગૂઝરાતી ભાષામાં બીજાકુલ નામો ન હોવાથી, તેઓના નામ પાડવાનું કામ પણ હમારે કરવું પડ્યું છે. ગૂઝરાતી કવિઓની કૃત્યનામાંથી તેવા અલંકારો તો કળીની માફક આપોઆપ પુટી નીકળેલા છે, પણ તેના નામો અંગ્રેજી કે ફારસીને મળતાં, સર્વ અલંકારોના, ગૂઝરાતીમાં પાડેલાં ન હોવાથી, અર્થાનુસાર તેવાં નામો જોડી કાઢવાં પડેલાં છે.

ધડીભર કાવ્યનો બીજો ખોલ કૃત્યના કલે, તોપણ કાવ્યનું જે લક્ષણ તે આપી શકતું નથી. મનઃકલ્પનો જે ખાસ શુભ-મિત્ત પૂર્તિ અથવા લહર કે ઉદ્વેગ-લાવરસ કે વિચાર-આશય કે તુરંગ-કૃત્યના કે જે પણ કાંઈ હોય તે-એ સર્વ મળીને કાવ્ય બને છે, એમ શું આપણે કહીશું ? કોઈ સાદર કાવ્યને માટે કાવ્ય ભુદિ માંગે છે; કોઈ ટીકાકાર તો સાધન કે નિમિત્ત માંગે છે; કોઈ તો કાવ્યની રચના, રીતી, પદ્ધતિ, કાયદો, અને ક્રમ માંગે છે; અને કોઈતો વળી સાહિત્ય સામગ્રી માંગે છે. કોઈ ખુદરનને, તો કોઈ કાર્ય કે બનાવને, કાવ્યનું લક્ષણ લાગુ પાડે છે. કોઈ આત્મના અંતર્યામને, તો કોઈ લાગણી, ઇચ્છા, પ્રેરણા, કે વિચારની વિધિવિધ વ્યવસ્થાને જૂએ છે. એ પ્રમાણે જો તમે કાવ્યના એક ક્ષેત્ર લક્ષણને પાસે પાસે ગોઠવશો, તો તમેને અઠ જણાશે કે તે કેવાં આપમતલગી અને સ્વમતાલિમાની છે. વળી તે દરેક લક્ષણમાં, બીજાના નિર્વચનને અધુરું અને ખોટું પુરવાર કરવા જેટલા પુરાવા સમાપન્ના હોય છે. એ ઉપરથી રેવરંડ સ્કોટ કોઈ પણ સુકોદો કરવાને બદલે, કાવ્ય રસને માટે એટલું જ કહી બેસે કે, " *Poetry is a spirit of immortal youth which in different ages and races clothes itself in different guises.* " માને કે, કાવ્ય એ એક અમર જુવાનનો એવો પ્રાણાત્મા છે, કે જે જૂના જૂના કાળે અને જૂદી જૂદી પ્રજામાં પોતાને વિવિધ પ્રકારની શીકણ સરતમાં સજે છે. તેવી તરેહના પોશાકોમાં આપણે જૂના જૂના રંગો ચિતારેલા છે, અને દવે નવો રંગ બતાવ્યો:—

૪૩-વિશ્લેષણ વિશેષણ:—એમાં ધારા અને કાયદાથી ઉભરી રીતે વિશેષણ વપરાય છે. વિશેષણના અર્થથી તદ્દન ઉત્તરોગ્ગ અર્થ વિશેષ્યનો હોય છે. માને કે જે નામને કે જે સંજ્ઞાને વિશેષણ લાગે તેની અને વિશેષણની મતમજ નિષ્ઠ હોય છે. એને અંગ્રેજીમાં

Oxymoron કહે છે. તેનાં આપણે દ્રષ્ટાંતો આપીશું એટલે સહેજ સમજાઈ જશે—

“ બહુજ હરીદા રાચના વાળક મરજીને આધીન રહેવું.

દુધ કાળું ને ધોળા કાચલા હાજી હા કરતા રહેવું.”

વાંકાનેર નાટક મંડળીના પ્રેમ-ચંદ્રિકાના નાટકમાં આ દાખલો એક ખમાત્યમાં ગોઠવેલો છે. એટલે દુધ સુદૃઢ છતાં તેને કાળું વિશેષણ, અને કાચલા કાળા છતાં તેને ધોળાવું વિશેષણ લગાડેલું છે. આંથેલો માટે તેની દેસ્ડોમોના એ કહ્યું હતું કે, “ *My lord is not my lord.* ” યાને, મારો ધણી એ મારો ધણી નથી. એમાં એકજ શબ્દ, કર્તા-તેમજ કર્મની જગ્યાએ મુકાપલો હોવાથી કંઈક તો લાગે છે, પણ એવાંજ વાક્યો વિરદા વિશેષણના અલંકારમાં મુકાપલાં છે. એનેજ મળતું વાક્ય કવિ વર્દસ્વયં કહેલું છે, “ *Sorrow which is not sorrow but delight.* ” કવિ મીઠાને પેરેદાષ્ટ લોસ્ટ નામના કાવ્યમાં એ અલંકાર વાપરેલો છે.

“ *Thus repulsed, our final hope,*

Is flat despair. ”

એમાં વળી આપણી “ છેવટની આશા ” ને “ અણગમતી નિરાશી ” તરીકે કહેલી છે. સુદર વિલાસમાં એ અલંકારના સ્વરૂપના કવેત અસંખ્ય છે, પણ યોગ્યકની તો જગ્યા કયેં—

“ અંધલી આંધિન કાજલ કીયા । મુંડલી માંગ સંવારે ॥

ચૂંચી કાનની કુંડલ પહરે । નકદી બૈસરિ ઘરે ॥

કંઠવિહૂની માલા પહિરે । કર બિન ચૂડા સોહે ॥

પાડ વિહૂની પહરી ધુંગર । પતિ અપનેકો મોહે ॥”

એવા દાખલા જો કે આ અલંકારના લાગમાં મુકવા વાસ્તવિક ન હોય, પણ તેનું સ્વરૂપ સમજાવવાને માત્ર એક દ્રષ્ટાંત એવો આપવો જાગ પડે છે. શેવકે યોગી શિષ્યના યોગેશ્વર ગુરુ વિશે જોડેલાં કવેતમાં આ દાખલો જરાજર લાગુ પાડેલો છે.—

મીઠા લીમ ખોરાક આપી ગુરજ,

મને મારતો ધાટકી પ્રેમથી તું;

નરમ પાહાંબુ સુવા પધારી ન બીજી,
પુરી ગોળ ચોખ્ખું કાઠી મહિં તું.

એમાં દરેક લીટીમાં વિરહા વિશેષબુદ્ધિ સમાયેલો છે. “કડવા લીમડાનાં રસને મીઠા—માયાળુ પ્રેમને ઘાટકી—કડેલું પથ્થરની પધારીને નરમ—અને ચોરસ ચોરડીને ગોળ—એવાં એકેકથી ઉલટાં વિશેષણો કાવ્યની કાશીનને સાર વાપરેલાં છે. એનેજ આજેકુખ મળતો દાખલો ફીંગ જૈનમાં આપેલો છે:—

“ *Death, death, O amiable 'lovely death' !
'Thou odoriferous stench' 'sound rottenness' !* ”
(*King John. 3. IV.*)

એમાં મોતને, મળતાવડું અને રમણીય કહ્યું છે—તેની દુર્ગંધ અને બદબોને ખુશબોદાર તથા સુગંધિક કહી છે—અને તેનાં કાઠીં સડી ગયેલા સળાને નિરોમી અને તદોરસ્ત કહ્યો છે । એવી રીતે ઉલટાં વિશેષણો વાપરેલાં છે. આત્મજ્યોતિ વિશે લખતાં શુરઓ હંમેશાં એજ અલંકારના રસોડો જોડી ગયા છે. વેદના લંખાણોમાંથી ધણુંકરીને એ અલંકાર ઝટ નિકળી આવે છે:—

શ્લોક.

“ સર્વાવસ્થા વિનિર્મુક્તઃ સર્વ ચિંતા વિવાર્જિતઃ ।

મૃતવત્સિષ્ટે ચોગી સમુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥ ”

યાને કે:—જંગમ, સ્વપ્નાવસ્થા, સુષુપ્તિ, મૂર્છા, અને મર્ણ એ પાંચની ફીકરમાંથી પૂરેપૂરો અળગો રહીને જે સારા ગદે છે, તે આદમી જીવતો જતાં મરીને મુક્ત થયેલો હોય છે. એનેજ મળતું ઉદાહરણ મીસ આસ્ટનના નોવેલમાં મળી આવે છે:—

“ *Not a day went by without a solitary walk in which she might indulge in all the delight of unpleasant recollections.* ”

એમાં કહે છે કે, નાપસંદ સ્મરણ થયા કરવાથી તેણી ખુશાલીમાં ગરકાવ થાય; લાગણ્ય—નાખુશ યાદની ખુશાલી. આગળ કહ્યું નેમ અસ્ફુટ ભાષામાં અને તે પછી-વગી એકમે એકાદીની કે

બહારસની કે આત્મજ્ઞાનની બાબદોમાં એ અલંકાર-બહુજ શોભે છે. કેહનાર, બોલનાર, કે લખનાર, પોતાનું કહેવું બીજાના મન ઉપર અંતઃકરણથી જણાવતી વેળાએ એ અલંકાર-વાપરી દે છે. અને આત્મજ્ઞાનની બાબદ, સમગ્રવામાં એવી કહેણ છે કે, આપણે એક આપણને સારાં માકાં એ વિશેષણથી સમજાવી દેણે છે. કોપલિપદના ૫૦ માં શ્રવણમાં કહેવું છે કે:—

“આર્સિનો દુરં વજ્રતિ રાયનો યાતિ સર્વતઃ ।

કસ્તમ્મદા મદન્દેવં મરનો જ્ઞાતુમર્હતિ ॥ ”

યાને કે:—આત્મારૂપી દેવ અચળ રહી દુર જાય છે, તેમ સુતેયો છતાં સર્વ જગ્યાપર જાય છે, મદવાનો છતાં મદનમરનો છે, હર્ષરૂપ છતાં હર્ષ વગરનો છે, એવો વિરહ ધર્મ આત્માની અંદર રહેલો છે. (કાળીદાસ પંડીત.) એમાં પણ અંકેકથી ઉલટા શુભો જણાવેલા છે. કવિ બાબરનનો એક દાખલો આપીશું

“Albania's Chief, whose dread command
Is lawless law.”

જેમ આપણે “રીએક્ટેબલ લોકર ” સંજ્ઞા વાપરે છે, તેમ એમાં “ કાયદા વગરનો કાયદો ” એવા રુજ વાપરી વિરહાવિશેષણા અલંકારનો પૂરેપૂરો શુભ સમજાવ્યો છે; માટે હવે આગળ ચાલો.

“સીદાસંસાર”માં એક અચ્છો વિરહાવિશેષણા છે:—

“પુત મોટાની દોમતી, રાખી ગાથો ખાવ,
દાધી દીડીએ ગમ્યો, હાથ હા કહેવાય.”

એક ભક્તો કહે છે કે:—

“પરમેશ્વરમે પ્રીત રખે, જોર પગારીસે હસના,
તુબસી દોનો ના બને, લોટ ખાય જોર ભગના.”

એમાં અંકેકથી ઉલટા શુભો, કહેકે બીજા બોલોમાં વિરહ વિશેષણો જણાવે છે, કે પરમેશ્વરને ચાહવાનું ડોલ રાખી પારકી સ્ત્રી સાથે દુઃખાણ ચલાવે એ વાત કેમ બને ! કારણકે લોટ પણ ખાતાં જનુ ને તેની માથે સાથે બોંસનાં પણ જનુ એ વાત કેમ બને !

રોટની રાંધણીમાં નીચેથી દાખલો છે:—

"What leaders of repute and name
Bought by their death a deathless fame!"

કાવ્ય શુદ્ધિના માણસો જાને કેહેવા, એ સવાય સામાન્ય લોકોથી દરોખસ્ત સમજાતો નથી. તેઓ તો એમજ જાણે છે કે પ્રાસવાળી ૨-૪ પાના બરેલી જોડણી કાંઈ જોડે એટલે તે કવિ કહેવાયો ! એક કાગળ લખનાર, નાનુ'દાનુ' લખનાર, ચીઠ્ઠિપત્રિ લખનાર, કે અરજી લખનારને સર્વને આપણે લખનારની સંજ્ઞા લાગુ પાડ્યેછે, તેથી ૧૫-૨૫ લીટીની એક નાની વારતા લખનારને પણ આપણે 'લખનાર' કરીને સાધારણ રીતે જોડ્યો છે; ત્યારે સૈંકડો નિબંધો લખનાર, પુસ્તકો લખનાર, ચટકદાર રેખાશા લખનાર, ન્યુસપેપરો બહાવનાર, એ સર્વને આપણે લખનારજ કલે છે. પણ પેલા ચીઠ્ઠિપત્રિ, અને કાગળપત્ર લખનાર; તથા ઉત્તમ નિબંધો અને ગ્રંથો લખનાર, એ બે વચ્ચે જોડણી તફાવત છે—તેટલોજ તફાવત વિચાર—ચોરી તથા રાજ અને વાક્ય—ચોરીથી બનાવેથી કહેવાતી કવિતાઓ; અને ખરા જન્મ—કવિની ખરી કવિતાઓ વચ્ચે તફાવત છે. પ્રાસ, તાત્પર્ય, કે વચન એટલાજ ઉપર કાવ્ય શુદ્ધિ રચાયતી નથી. અલખત એટલું તો મારા અનુભવથી કહું છું કે, એક કવિ જે વિચારોથી એક વસ્તુનું બ્યાન આપે છે, તેજ વિચારોને લગભગ અનુસરતા વિચારો બીજાને કવિ પણ ધણી વાર આપી દેછે. તે કાંઈ ચોરી નથી, પરંતુ જે વિચાર એક કવિને સુજેછે તેજ બીજા કવિને સેહેજ સેહેજ ફેરફાર સહ સુજે છે પણ કવિ નહીં એવા, કાવ્ય—ચોરી કરતાં પકડાઈ આવે છે તેનો સંતાપ કરવાનો છે.

૪૪—મેહેલુ:— યાને કે તાંણો મારવાનો અલકાર. આગળ આપણે જણાવી ગયલા અલકાર અન્યોક્તિકાના જેવો છે. પણ અન્યોક્તિકામાં તો હોય તેથી ઉલટું જોવાય છે તેમાત્રો બ્યાન સ્તુતિ અથવા બ્યાન નિંદા થાય છે, પણ આમાં તો કવિઓ શાલમાં લપેટીને ખાસગંજ મારે છે. એક માણસને અપમાન કરવા સાર, તથા તેનું પાણી ઉતાર કરવા સાર, તથા તેના દુરાચારને દરી કાઢવા સાર ઘણા નિર્દોષ વેણ—ખાંણ લગાવામાં આવે છે ભાટ—ચારણો બંધવાઓ—અને મશકેરા કુઠેઆળોને પોતાનું રજી ખાવાને *સારજ પરમેશ્વરે એ અલકાર તેઓને બહેચો છે. એ અલકારને લીધે બધા બધા રાજવંશીઓ કરે છે, અને ભાટચારણો તેઓને કસવે છે કવિ

બુદ્ધાબીએ, નવસારીના મુળા ગણેશ શીતારામ શાસ્ત્રી ઉપર, પોતાની ચવલી બદલીથી ખીજવાઇને એક કાવ્ય જોડેલું હતું કે “ ગણેશ તું પરમેશ ” એમાં ગણેશ એટલે પરમેશ્વર કહીને, ખીજા બોલોમાં ગણેશ તું પર મેશ, યાને તારા મોં ઉપર મેશ ચોપકું ! એ પ્રમાણે મેહેલું મારવામાં આવ્યું હતું. એમાં શબ્દનાજ અર્થ બેવડા હોય છે એમ નથી, પણ અર્થની મતલબ પણ બેવડી આવે છે. એને ફારસી ભાષામાં “ઇસ્તહઝા” કહે છે; અને અંગ્રેજીમાં તેને *Sarcasm* કહે છે. વળી ધણાક અંધ-કારો એને *Dramatic-irony* કહે છે. ફારસીમાં એને મળતો “ તજ-આહેલ—અલ—આરીફ ” જણાયેલો છે. પાછલો, અલંકાર ગ્રીસ્થન કશ્ચારસમાં વારંવાર સાધારણ થઇ પડ્યો છે. એમાં શબ્દના દ્વિઅર્થ વાપરવામાં આવે છે. એક અર્થ; જાણેકે વક્તા અથવા લખનાર પોતે ઉદાસતો હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. બીજો અર્થ; જાણેકે તે શબ્દનો બીજો ભાવાર્થ યતોજ નહીં હોય એમ બોલનાર કે લખનાર જાણે-જાણતોજ નહીં હોય એમ ધારવામાં આવે છે. **૩ જો રીઝક** એ અંધમાં હેસ્ટીંગસનો ચિતાર છે. તમાશગીરો જાણે છે, કે હેસ્ટીંગસ માર્યો જવાનો છે, તોપણ હેસ્ટીંગસતો જાણે-કે જાણતોજ નહીં હોય તેમ રૈવર્સ—વાંધાન અને એના મરણ ઉપર બોલે છે કે,

*Some men else who think themselves as safe
As thou and I.*

એટલે જાણેકે પોતે તો મરવાનોજ નથી એમ તે જાણતો હોય તેવું ડાંગ ધાલે છે; તો જોકે તેજ વખતે મરણ તો તેના પગ આગળ છે, એમ પોતે પણ સમજે છે.

શાપર આકેલખાને શાપરા એજુનનીસાને કહ્યું કે, “ રાંછુસેએ ખીસન ખાહુમ ” અને ચણાના લોટના સમુસા ખાવા ગમે છે. ત્યારે તેણીએ જવાબ વાળ્યો કે.—“અઝ મુતજેએ મા દર તલખ ! ” યાને કે, જા ! આપણી રાંધણીમાંથી લે । હવે એ સવાલ જવાબમાં તો ઘણાં ઉડાં મેહેલ્યાં એકમેકને મારેલાં છે. રાંછુસે ખીસન શબ્દ સન અને છુસે તથા ખી સન એ શબ્દોનો ખતેસો છે, અને પેલો કવિ શુ કહે છે કે, “ઓ શાપરા ! ખી સન=યાને સન વગરનો સનજુસો, અર્થાત બોસો તુંને લેવા માંગું છું. ” ત્યારે પેલીએ મા અને દર શબ્દોને જોડી નાંખીને મજબુત મેહેલું મારી

કહ્યું કે, “ બા ! તારી માથને ચુંમી લે ! ” એક દાર કહે છે;

“ પડે રહેતી પદમણી, ન લેતી હરીનું નામ;

“ કરણીએ સદૃશ કુતરી, હુડે આખું માગ.”

એમાં મેહેલું ખોલું છે. વળી એક તંબાકુનો વ્યસની તંબાકુની તારીકમાં તંબાકુને ધીકારનારને મેહેલું મારે છે કે:—

“હકકે અગર એદર સવદ નોંચ કુનમ;

સોદેછે સકસે, કંદ ફસમુશ કુનમ;

હરકસકે અશ મનએ કુનદ તંબાકુ;

મંદી ખેઝનમ કદમ કે ખેહોશ કુનમ.”

એટલે:—જો વાળખીની રહે મને એર પાંખ તો તે પીડું ! અ-
ને મધ-સાકર તથા ખાંડને હું ભુલી ગાઉં, પરંતુ જો રાખરા મને
તંબાકુ વાપરતાં અટકાવ કરે, તેને તો હું એટલી તો મુતી માશું, કે બે-
હોરા કરી નાંખું. ધુવાંખાનમાં અગાડી માતા મુમતી ધ્રુવને મેહેલું
મારે છે કે:—

“અપરમા એમ બેલ્યાં, જુઝ, એ સુખ પુનને કયાધી;

અભાગણીના પેટ તણા તું, જને અકરમી, ઇહાધી.

મહાધી જઈ વનમાં તપ માંડ, હરિ ભજને કયા છાંડ;

ફરી જનમ લે મારે સગીર, તોતને રાજ અપાવીશ વીર.”

એમાં મુકની ખરી માથને માટે બીજી લીટીમાં મેહેલું માર્યું છે.
જહી સંગતીએ મુકને ચોથી લીટીમાં પેતાને પેટે પુનઃજન્મ લેવાને
તાણો માર્યો છે, કે તારી આગળી માંધ અભાગણી તેને પેટે કાંઈ
જન્મ લીધો, તુંજે મારે પેટે જન્મ લેત તો રાજ થાત. આગળ
આપણે, ફીરદોસીની કબરમાધી નીકળેલો અવાજ એક અલંકારમાં
આપી ગયા છીએ, પણ તે મેહેલુંનો અગ્રજો સખસો હોવાથી
આઠકાણે ફરીથી બતાવ્યો, કેમકે આગલા જને હાલના બેતમાં ફેર છે.
તેમુંરવગનું મેહેલું:—

“સર અજ ખાજ બરહર બ હરિંન અમીન,

બ કાંગે દેલેરની તુરાંન બોલીન ! ”

ફીરદોસીનું મેહેલું:—

“તું ખાલી સદ બેસે અજ નરુંકે શેર,

કે હર સવ દર આમદ રોઅએ દેવેર.”

અર્થ—ફીરદોશીની કબર આગળ તૈમુરલંગ ફરતો ફરતો આવી શાઓ ત્યારે બખાબો કે, તું કબરમાં ઉધાયલો છે તે જાગૃત થઇને હવે જો, કે ધરાંન જમીનના કેવા હાલ થાય છે, અને તુરકી લોકોની મોરાદને અને જહોજલાલીને હવે તું જો! ત્યારે કહે છે કે, કબરમાંથી એવો અવાજ ફાટી નીકળ્યો કે, ભ્યારે વાધ વગર જંગલ ખાલી પડે ત્યારે ત્યાં લુલી લોકડીઓ યાને કોહલીઓ દોડતી ફરે અને દેલેર થાય છે. યાનેકે તૈમુર પગે લંગડો હતો તેથી લુલી લોકડી લખી છે. એ મેહેલુ'નો અલંકાર તો બીઆરા તૈમુરલંગ ઉપર વારંવાર લાગુ પાડવામાં આવેલો છે. એક વાર હિંદુસ્થાનમાં તૈમુરલંગ આવ્યો ત્યાં એક આંધળી ગાનારી જેનું નામ દૌલત હતું, તેનું ગાનું સાંભળી તૈમુરલંગ ખુશ થઇ ગયો અને ગાનારીને ટાંચો માર્યો, કે “ શું દૌલત (યાને પૈસો દોકા) પણ આંધળી હશે । ” ગાનારીને આ વેળુથી ખળભલત લાગી, જેથી તેણે પણ ફીરદોશીની કબરના મેહેલુ' મુજબનું એવું મેહેલુ' માર્યું કે, દૌલત આંધળી હતી મારેજ તો લંગડાલુલાને ત્યાં આવી છે. ” એમાં મેહેલુ' એવું છે કે, તૈમુર લંગડો હતો, અને તેની પાસે દૌલત ધણી હતી. અને ગાનારી દૌલત પણ આંધળી હતી તેથીજ તૈમુર લંગડાને ત્યાં ગાવા આવી, બાકી દેખતી હોતતો નહીં આવત. એ પ્રમાણે મેહેલુ' છે.

હવે દ્વિઅર્થ મેહેલુ' જણાવીશું. સેખસાદીને ગૂજરાત તરફના લોકોની ધણીજ સુગ હોવી જોઈએ. તેણે જ્યાં ત્યાં ગૂજરાતના લોકોને મેહેલુ' મારેલાં છે. તેણે હિંદુસ્થાનની મુલાકાત ઉપરથી હિંદુઓને માટે લખવાને બદલે “ ગૂજરાતીઓ ” એ શબ્દ વાપરેલો છે. તે લખે છે કે —

“ સાદી દરીન દયાર તુ મહે મુસાફરી,
બા કસ મુખન મગુ કે ગુજરાતીઆન ઝનન્દ. ”

એ સાદી । આ દેશમાં તું એક અંજણો મુસાફર છે, વાસ્તે કાઢને કાંઈ કહેતો નાં, નહીંતો ગૂજરાતી લોકો તને મારશે. છેલ્લા શબ્દો કાળા કરવાનું કારણ, કે તેણે એ શબ્દો એવા સ્વેપથી વાપરેલા છે કે, તેણેતો અંદરખાને ગૂજરાતીઓને મેહેલુ' મારેલું જણાય છે; કેમકે તેનો અર્થ એમ પણ થાય છે કે, “ ગૂજરાતીઓ ચોરતો જેવા બાયલા છે, એમ તું કાંઈની આગળ નાં કહેતો । ” વળી બીજું મેહેલુ' એવીજ રીતે માર્યું છે કે;

“ સાદી તું જાહેરી ઓ સુખનાં તો ગોહર અંદ,
અરજાન અજાન પ્રેરે કે ગુજરાતીઆંન ખરન્દ.”

ખાતે:-ઓ સાદી ! તું એકજવેરી છે, અને તારા અમુલ્ય રાખુનો છે તે જવા
હીરા છે, પણ તે તારે સસતામાં વેચવાં પડશે, કેન્દ્રી કરીને ગૂજરાતી
લોકો તે ખરીદી શકે. છેલ્લી લીટીમાં તો તેણે ગૂજરાતીઓને બીજા
અર્થમાં મેહેલું માર્યું છે કે, “ તે ગોહરો સસતાં વેચજે, કાંયકે
ગૂજરાતી લોકો ગધેડા છે ! ”

સીઝર રાજના ખુન વખતે તેના મિત્ર એનટનીએ, ખુની છુટસને
માટેજે વકતૃત્વ કર્યું હતું, તે આખું સાંભાવણું, મેહેલુંના અલંકારમાં
રચાયલું છે. તેમાનો એકદ દાખલો અત્રે દપકાવી લખ્યું:-

છુટસ જોકે ખુની હતો અને એનટની તો કરકસમાં છુટસને
શાસમાં લપેટીને ખાસમાં મારવાની મતલબથી મેહેલું મારે છે,
તે જણાવ્યે:-

“ O Masters ! If I were disposed to stir
Your hearts and minds to mutiny and rage,
I should do Brutus wrong, and Cassius wrong,
Who, you all know, are honourable men:
I will not do them wrong; I rather choose
To wrong the dead, to wrong myself, and you,
Than I will wrong such honourable men.”

એમાં પણ અમુક ખાસકું ખુનીઓને એનટનીએ લગાવેલું છે.

“દોર ઘડતાં મનુષ્ય ઘડયો, બૂલ્યો રીંગને પુ’છ;

તુલસી દરિકી ભક્તિ બીન, ધીખ દાદી ધીખ મુ’છ.”

એમાં પરમેશ્વર માટે “ રામ નિંદા ” પણ કરેલી જેવી છે.
કહે છે કે, આદમીને દોર બનાવતાં માણુમ બનાવામાં ઇશ્વરે એટલીજ
જુલ કરી છે કે, રીંગમાં ને પુછડી તેને નહીં આપ્યાં એટલુંજ માફ છે,
બાકી તુલસીદાસ કહે છે કે, હરિ લજન પેગરના દોર જેવાં આદમીની
દાદી અને મુ’છને ધિક્કાર છે. બાળ લગ્ન ઉપર લખતાં
કવિ કહે છે કે —

“ કીલાભાઈ બાપુ કહી, લાખ લગ્નવો લાડ;

વરા વિનાની વધ વિગે, હણી નાંખો છોદાડ;

હણી નાંખો છો દાડ, ખાડમાં ઘાસો ખોરીડ

“બાળ્યાં તમારાં લાડ, પાડ ગુલ કરે પડોશી.”

શાયરાંન શાયર ફીરદોશી તુશીએ સાહનામું સમાપ્ત કર્યું, અને બ્યારે પાદશાહ મહમદ ગઝનવીએ ઠરાવેલું ધનામ તેને નહીં આપ્યું ત્યારે, ફીરદોશીએ ભરમમાં જે તાણાં ભર્યાં મેહેલ્યાં, માર્યાં છે, તે એકેક પછી ગોખવા લાયક છે.

“અગર માદરે શાહ બાનું છુદે, મરા શીમે ઝર તા બળાંતું છુદે.”

યાને કે:—પાદશાહની માય જે બાનું હોત તો મને શોનામૂ જપાંથી એટલો તો આવારી નાંખત, કે મારું ગોઠણુ ભરાઈ જત. ।

“પરસ્તાર ઝદે ન આપદ બકાર,

અગરએ શુઅદ ઝદેએ શેહેરીયાર.”

યાને કે:—લોડીનો જણેલો તે પાદશાહની કામમાં નહીં આવે, અગર જે તે પાદશાહની ખીઠમાંથી પેદા થયો હોય તોપણ શું થયું ?

“કનીઝકે ન ઝપદ બલુઝ અઝ ગોલાંમ,

પેદર શાહ બાશદ અલી ચા ધમાંમ.”

યાને કે:—લોડી હોય તે ગુલાંમ સિવાય બીજું કંઈ જણવાની નહીં, પછી તે પાદશાહના છુનથી હોય, યાતો અલી કે ધમાંમના છુનથી હોય.

“કદે શાહા મેહમુદ આલી તબાર,

ને હસ્તો ને અદો સે અંદર ચેહાર.”

યાને કે:—મહમદશાહના ખાંદાંનની પેદી જેતાં ૭ પેદી સૂધી તો વંશ મળતું નથી. એનો ભેદી અર્થ આગળ આવશે.

બાળ લગ્ન ઉપર લખતાં મેહેલ્યાંમાંજ બધી કવિતા લખાવેલી કાવ્યકૌસ્તૂભમાંથી મળે છે; જેમકે:—

“બાળ રડે પરસાળમાં પારણે, બારણે બાડે રાંડ;

રહયા રડાવે છે વગર કારણે, તાણુને દોરી દાંડ !”

એક બકતો કહે છે;

“ચાર પહર ધંધો કરે, ચાર પહર રહે સોઇ,

રામ નામ ધડી ના લીચો, સુકિત કહાંસે હોઇ?”

ઉપલી બંને લીટી કાળી કરી છે, કે જેથી મેહેલું જણાઇ આવે.

સુંદર વિલાસમાં અસંખ્ય મેહેલ્યાં આવેલાં છે, જેમાંનું માત્ર એકજ આપ્યું.

“મુંદર ન્હાવે નેહતેહી । નહુત કરે આચાર ॥

દેહમાર્હી દેલે નહિ । મર્યો નરક મંદાર ॥ ૧૧

રે આદમી ! તું ઘણો ધણો નાહી ધોઈ સાફ થાય છે, પણ તું તારાં શરિરમાંજ જોતો નથી, કે જેમાં 'નરક બરેલુ' છે । આદમીને માટે આ એક ઉત્તમ મેહેલું છે. વળી માનવીને માટે કવિ ધીરાનો પદો ધણાં ફક્ક છે; જેમકે:—

“ વાંકી મૂંછ પર વાટજ ઉઠી, નરકની વાટે સંચર્યો;

ગિથ્યા જનૂની ભારે મારી, અલ્યા જન્મ ધર્યો ન ધર્યો.

માટે જોતે જાગીરે, અવસર આવી અડ્યો;

પૂલ્યો શું ફરે છે રે, જૂલ્યો જવફૂપમાં પડ્યો. ”

કપીરના પદોમાં પણ ભારે ભાર મેહેલું માનવીને મારેલાં છે, જેમકે:—
જીવોકી વેધ કયુ ધરમ ન કહીએ, અધરમ કીસે કહીએ બાધ;
બડે બડે મુનીવર મીલકર બેઠે, છઆમે કોણુ કસાધ.
આરોધ વેદ તુમ પદ પદ જાણ્યો, જ્યું ખર લાખ્યો ભારા;
રામહી નામકો મરમ ન જાણ્યો, તો કયું કર ઉતરેગો પારા. ”

રશીદી અને અમઆક બોખારી એ બે હરીફ કવિઓ । સુલતાન સુનજદની દરબારમાં પસતાં હતા, અને એઉ એકેકની સાથે હરીફાઈ થયા કરતા હતા. એકવાર સુલતાને બોખારીને રશીદીની કવિતાઓ વીશે અભિપ્રાય આપવા કેહતાં તે પોતાના હરીફને માટે બોલ્યો કે,
“ એ સારો શાયર છે, પણ તેની કવિતાઓમાં નીમક ની મગ આવતી નથી, યાને કે કાબ્યની લેઝત પડતી નથી ” તે ઉપરથી સુલતાને રશીદીને પુછ્યું કે “ આ તાણુનો શું જવાબ ! ” તે ઉપરથી રશીદી તુર્ત પોતાના હરીફ તરફ ફરીને બોલ્યો કે—

“ શાયરહાએ મરા બી નમકી, અએબ કરદી રવા જુવદ શાયર;
શાયરે મન હમયુ શકરો શહદ અસ્ત, અન્દરીન દો નમક નેકુન આવદ;
શલજમો બ્યાકલાસ્ત બોફતેએ તુ, નમક અએ કુલતબાં તોરા બાયદ. ”

યાને—મારી કવિતાઓમાં નીમક નથી એમ કહી, તું તેની ખાંખી કાઢે છે તે બરોબર છે. મારી કવિતાઓ તો સાકર અને મધના જેવી છે; અને એ જેમાં જો નીમક આવે તો લેઝત બગડી જાય. પરંતુ તારી કવિતાઓ તો સલગમ અને બાફેલાં શાકની બરાબર છે, માટે એ નીચા ! તેમાં નીમક નાંખ્યા વિના તું ને તો ચાલેજ નહીં.

એ સુજાનો મેહેલું તો અલંકાર છે, અને તેને ચારંચાર ચાપર-

વામાં લેવો, એ કવિને માથે દોષ કહેલો છે; તો 'જોકે' સામાન્ય વર્ગને એ મેહેલું મારવામાં બોદું કેહવાતું નથી. જરથોસ્તીઓના અવસતાઇ પાક કલામ હોરમઝદ યસ્તમાં દુષ આદમીઓને શાંલમાં લપેટીને જે મેહેલું મારવામાં આવેલું છે તે મોખી રાખવા ચોચ છે:—

“યેઝ્તિ વપિ જરથુસ્ત્ર અવાઓ ત્યઓપાઓ તર્જિર્વયો.....મધર્યનાંમ્ય બિઝમ નાંમ, અપેમઓધનાંમ્ય બિઝમ નાંમ” યાનેકે:—
 “અએ જરથોસ્ત ! અમર જો તું ચાહે કે આએ ખરાબીઓ કે જે એ પગના સાંપોની, તથા જે પગના આરમોગોની છે તેને તું તોડનારો થાય.”

એમાં “જે પગના સાંપો” એ સંજ્ઞા જેમ બદ આદમીને માટે છે, તેમજ “જે પગના આરમોગો” એ ઉલ્લેખ પણ દુષ્ટ માણસો માટેજ છે. એક વેપારીએ અસદહલાખાન ઉપર લખ્યું હતું કે:

“અસ્પમ ખરીદેહ અંદ ઓ જમન ખાઝ મી દેહ-દ;

અએ ખાળે દર ક્યારે શુમા ઇનચુનીન ખર-દ.”

અર્થ:—મારી પાસેથી એક ઘોડો ખરીદવામાં આવ્યો છે, અને હવે તે મારી ઉપર પાછો મોકલી આપવામાં આવ્યો છે. ઓ ખાન ! તારા શહેરમાં ખરીદી કરવાની શું આ રીત છે કે ? બલકે છેલ્લી ક્ષીટીમાં તો એવું મેહેલું બીજા અર્થમાં માર્યું છે કે:—શું તારા દેશમાં એવા ગધેડાઓજ વસે છે કે ? આ ઉપરથી તેને તેવાંજ મેહેલું છામાં જવાજ આપવામાં આવ્યો હતો કે:—

“માયાન ન ખરીમ ઓ નય ફરશીમ,

આનહા કે ખર-દ મી ફરશાં-દ.”

યાને:—હમે પોતે ખરીદતા પણ નથી અને વેચતા પણ નથી, જેઓ ખરીદે છે તેઓ તે પાછાં વેચી નાંખવાનેજ માટે ખરીદે છે. છેલ્લા શબ્દોમાં તેને એવું તો બીજા બોલોમાં મેહેલું માર્યું કે, “જેઓ (ઘોડા) વેચે છે તેઓ ગધેડા છે.” પેલા વેપારીને ગધેડો જનારો,

અખો ભગત પ્રથમ સોનીનો ધંધો કરનાર હતો, તેને લાગ્યું કે ઇશ્વરીજ્ઞાન માટે ખોલ કર. તેથી તે અડેક પછી ઘણા ગુરુઓ આગળ ગયો, પણ તેના મનનું સમાધાન નહીં થવાથી એક ગોંસાંઇજના મઠમાં ગયો. ગોંસાંઇએ ઘોડો મારી બાહાર કાઢી મુક્યો. તે ઉપરથી તેણે કહ્યું કે:—

ગુરુ કીધા મેં ગોકુલનાથ, ધર્યા બળદને ધાણી નાથ;
 ધન હરે ધોઢો નવ હરે, એ ગુરુ કલ્યાણ શું કરે ?
 મનસખ કે ગોસાંઈ ખાઈ ખાઈને ખાધેલ ધર્યા બળદ જેવા
 મંછ ગયલા, તેને આત્મસાનના સવાલો પુછી ગોયા બળદને નાથ ધાણી,
 ત્યારે એ પેસાના સાર્થી પુનઃપરીએ મને ધકકે મારી કાઢી મેલ્યો, તે
 એવા ગુરથી શું કલ્યાણ થાય ? સ્કોટની સંઘર્ષીમાં નીચલે
Dramatic Irony છે કે:—

"Slave ! to the block !—or I, or they,
 Shall face to the judgement-seat this day !"
 એ પ્રમાણે આ અસંકારની ફારીનો છે.

૧૯

"Ah, wretched We ! poets of earth ! but thou
 Wert living the same poet which thou'rt now.
 Whilst angels sing to thee their airs divine,
 And joy in an applause so great as thine,
 Equal society with them to hold,
 'Thou need'st not make new songs, but say the old."
 Abraham Cowley.

કાવ્યને-આપણે કંસારાની કારીગરી સાથે મીસલ આપી સમજાવ્યે
 તો તે ધણું બરમેલ મંછ પડશે. કંસુ, ત્રાંસુ, પિતળ, વગેરે
 ધાતુ કંસારો બનાવી શકતો નથી, તોપણ જો એ ધાતુઓ તેની
 આગળ રજુ કરવામાં આવે તો, તરેહવાર ઘાટઘટમ તે આપી શકશે.
 એમાં ખુદા એ કવિ છે, અને ખુદાની શુદ્ધિને કાવ્ય શુદ્ધિ સાથે
 સરખાવવાની છે. કંસારામાં ધાતુ-કાવ્ય-શુદ્ધિ નથી, પણ ધાતુ-ઘાટ-
 શુદ્ધિ કહી શકાય. તેમ કેટલાક સખસો આગળ, જો તમે સર દીનશાહ
 પીટીટની જીંદગીનો હેવાલ રજુ કરશો, તો તે ગદ્ય હેવાલ ઉપરથી
 પદ્યમાં કવિતા જોડી કાઢજો. તેમાં તાલ, ગ્રાસ, વજન, દરેક ચીજ
 ખરાબર આવશે, તોપણ તે કવિતા બનાવનાર કવિ અથવા કાવ્ય
 શુદ્ધિવાળો કહેવાવાનો નથી; પણ કવિતાઈ ઘાટ ધકનારો એક કંસારો
 કેહવાશે. મગર જો સખસો, પોતા આગળ કંઈ પણ હેવાલ રજુ ન
 થયા હતા, માત્ર ખુદની કલ્પના ઉપરથી જો ચીજ ઉપસ્થિત,
 ઉત્પન્ન, અને ઉભી કરી શકશે, કે જેમાં કંઈ બોજદાર કલ્પના કે

વિચાર સમાયલા હશે, તો તે અખસો કવિ અથવા કાવ્ય શુદ્ધિવાળા કહેવાશે; તો જો કે તેની કવિતામાં તો પેલા કંસારા-કવિના જેવી અચ્છી તાલ, સુંદર પ્રાસ, અને ઉમદા વર્ણન પણ નહીં હશે. તોપણ હસાવાની વખતે હસાવે એવું, રડાવાની વખતે રડાવે એવું, અને લડાવાની વખતે લડાવે એવું જેદેન તેની બનાવટમાં પ્રમટી નીકળશે.

૪૫-શૂરનાદિકા:—એમાં શર અથવા નાદની રચનાજ એવી હોય છે, કે તે મધેની મતલબ, તેના શર ઉપરથી સમજાઇ જાય છે. શબ્દના સાદ, વાક્યના આવાજ, શર અને નાદના શણુકણાટ ઉપરથી, તથા બોલવાની ગતિ ઉપરથીજ તેની મતલબ ઉઠેલી હોય છે. જેમકે ટામ ટામ એવો આવાજ વાજાનો યાય છે, તેથી તે આવાજનેજ આપણે વાજાંત કહે છે. કા, કા, એવો આવાજ કાગડાનો; ચી, ચી, એવો આવાજ ચલ્લીનો યાય, તે ઉપરથી ચલ્લી એટલે ચીચી કહે, કાકા એટલે કાગડો કહે, તે પ્રમાણે આ અલંકારનું છે.

“ અહલે દુન્યાં કફિરોને મુતલક અંદ,
રો સખ દર ચક ચક અંદો બુક બુક અંદ;
૧૧. અહલે દુન્યાં ચે કહીનો ચે મહીન,
સર્વાંત અઝ રહે ખરીને અઝ મખન. ”

દુન્યાંના લોકો બધા કાફર છે. રાતને દહાડો બુકબુકારા અને ચકચકારામાં ગુળરે છે. દુન્યાંનાં શું નાના કે મોટાં એ સઘળાંપર ખુદાની હયાંત હોજો.

કંઈ દારનાન ધીરે ધીરે વંચાવાની અથવા પણાં કદની બાબદ, કષ્ટિથીજ વંચાવાની કવિની જિજ્ઞાસા હોય છે, તો તે તેજ પ્રમાણે શબ્દ રચના કરે છે;—જેમકે:—

“ When Ajax strives some rock's vast weight
to throw

The line too labours, and the words move slow.”

એ લીટીએ આપણાથી ધસીને જલદીથી કહિ બોલાતી નથી, અને જેવી એ લીટીની મતલબ લાયકર લાગે છે, તેવુજ તેવું વાંચન આપણું મોઢું એક ધખતમાંજ દુખવી નાંખે છે. વાંચકોએ એક બે વાર બરાબર પદે પદે શબ્દે શબ્દ વાંચી જોવા, અને પછી મોઢું દુખ્યા વગર રહેશે નહીં ! એવા અલંકારને અંગ્રેજીમાં *Onomatopœia* કહે છે. આપણામાં “ પાકો પાપડ કાચો

પાપડ "એટલું" વાક્ય જલદી જલદી ૩-૪ વાર બરાબર બોલી રાકાતું નથી, તે પણ શરનાદિકા છે. એક ફારસી શાયરના બેનમાં બીજી રીતનો શરનાદિકા છે:—

"શાકીઆ તુ મય બેચાર મુજબા તુ નચે બેઝન,

હય તુ હમાદમ બેદેહ, હય તુ પયાપય બેઝન."

ઓ શાકી ! તું શરબ લાવ ! ઓ ગવૈયા તું નવું નવું વગડ ! હમાદમ અને પયાપય એ શરનાદિકા છે. ઘોડાની ઝડપ તથા તેની ચાલતી વખતની ખનખન અવાજ કરતી દપ માટે અવસ્થાના શબ્દ હસ્યમ ગ્રેશ પરતમાં બહુ ફક્કડ શરનાદિકા વપરાયેલા છે:—

"યુખ્ત-અસ્પામ, વરેતો-રથામ, ખનત-અશામ"

પાને કે:—દ્રવાસ્પ કે જે ઘોડાને 'ગાડીમાં' ભેડનાર, ઝડપથી ચાલતી ગાડી રાખનાર, ખનખન કરતાં પેડાં રાખનાર છે. વર-સાદની રતુને માટે ભેડાયેલા અસંખ્ય શરનાદિકાના ખ્યાલોમાંથી એકાદ એની જગ્યા કર્યે:—

"બરખા રત આઇ આઇ પીકિ નહીં આએ,
પવન અક્ત ડર પાવને સુખ સનનનનનનન પવન બદરીઆ લાઇ
ઝનન ઝનન ઝીંઝરવા બોલે મનન મનન મન વરને,
તાવર મોહન તાંન લેત તુમ તર્નનન નનનન."

પવન આલે ત્યારે તેનો શર કેવો નીકળે છે, ઝીંઝરવા કેમ બોલે છે, તથા ગવૈયે તાંન કેવી રીતે મારે છે, તેના આખાદ શર અત્યવી આપ્યા છે.

"સાહ પુરશીદ અઝ દકીમે અર્નમંદ, દર જેહાં આવાઝદા
અસતંદ અંદ ? અફત સાહા દર જેહાં આવાઝદા, લીક મારા છ"

એકાર આમદ પસ દ.

"કુલકુસે બાગે સુરાહી, ચરચરે સીખો કબાખ,

મયમચે જુસો કેનારો, સરસરે રાલવાર બંદ."

ખાદશાહે પોતાના દાનાવ વજરને પુખ્ત કે દુન્યામાં ટેટલા શર નાદ માને આવાજ છે. વજરે જ્યાં દીધો કે દુન્યામાં અવાજ તે ધણી છે, પણ તેમાંથી ૪ અને વધારે પસંદ પડે છે. ૧-સીસામાંથી શરબ નીકળતી વેળાએ કુરકુર અવાજ થાય છે તે. ૨-કાળ જુજન જુજતાં ચરચર અવાજ થાય છે તે. ૩-ધાદીને ઝુમી લેતી વેળાએ મયમચ આવાજ થાય તે. ૪-વેગાતું નાવ ઘોડાનાં સરસર

અવાજ થાય છે તે. વળી કવિ જુલાખીરામનો એક શરનાદિકા યાદ આવે છે તે અત્રે ટાંકી લખ્યો:—

“મંમં માગે મા કને, મુવે મુખેથી લાજ-
મુવે મુખેથી લાજ, ધાવેને રહે ધરાઈ;
પગલે પાપા કરે, ધોડિયે રહે ધલાઈ.
કહે જુલાખીરામ, એહનું હાલ ગળુ છે ?
ઠેકી થેઇ થેઇ કરે, માટિ ભરું મૂખ હજૂ છે.”

ખાજા લગ્ન ઉપર લખનાં બાજગમ માટે અચ્છી શરનાદિકા પાપગી છે. તેજ પ્રમાણે રજુધીરા રજપૂતોને માટે લખનાં કવિ કહે છે કે:—

“ન્યાય રીતથી લાઇ મચાવે, હમ હમ હમ વગડાવે ઢોલ;
જાનો જાપો કદી ન મારે, પાળે મુખે વહીને બોસ.”

અઝ નકઝાવે આવાઝ આપદ જુલ્હદ,

કે દુન્યાંએ દુન અસ્ત ઓ દુન અસ્ત ઓ દુન.

અર્થ; નગારાંમાંથી કંમેશ આવાઝ (ધુમ ધુમ) નીકળે છે, કે દુન્યા ધણીજ દુન છે, દુન છે, દુન છે. યાને ધણીજ હલકી છે, નીચ છે, કનિષ્ઠ છે. એમાં ધુમ, ધુમ, ધુમ ને અવાજ નીકળે છે, તેના ઉપર શરનાદિકા રચાયેલા છે.

શાપર શુભેમાને એક ઉરદુ મજલ આખી આ અલંકારમાં લે. રેલી છે, તેની લેખત વળી કાંઇ ઓરજ છે:—

“ ગમસે હો કર બરકે વરા કડકા કડક કર રેહુ ગએઆ,

બસ મેરા સીરોમે દીલ ઢરકા ઢરક કર રેહુ ગએઆ.

હમને જાનાં આપ આએ હોજો કુજ કડકા હુઆ,

ખાદમે દેખે તો દર ખડકા ખડક કર રેહુ ગએઆ.

કતલ કરના ગર તુજે મંજુર થા તો કીસ લીએ,

નીમચેકું મીઆંસે સરક કર રેહુ ગએઆ.

તાએરે દીલકું હુઆ કયા હિસ કફસ કે કેદસે,

— હોડ કર તીફલે અમન ફરકા ફરક કર રેહુ ગએઆ.

અએ શુભેમાં એસ્કી આતશ હમે મુજે દીલમે પરી,

આગકા શમેલાસા કુજ લારકા લારક રેહુ ગએઆ.”

એનો અર્થ દુરનીનના મઝલ્સ્તાનમાં અચ્છી રીતે સમજાવ્યો છે

કે, ગમથી મારું દિલ વીજળીની મીથાલે કડક કડક ચરણને રહી

ગયું, અને મારાં શરિરમાં એ દિવસ બસ દરકી દરકીને રહી ગયું. ન્યારે કાંઈ આવજા થયો ત્યારે મેં બન્યું કે તું મારી પ્યારી માગુક પોતેજ આવી હશે, પણ ઉડીને જોયું તો દરવાજો ખરખર અવાજ કરીને રહી ગયો. ઓ પ્યારી ! ન્યારે તું મને કતલ કરવાનું ધટારત બન્યુંતી હતી, ત્યારે શા સાર તારી તરવારને મ્યાનમાંથી ખેંચીખેંચીને રહી ગઈ ? આ પીજરામાં મારાં દીધનાં પરંદાને કેદ પડ્યાથી શું થયું ? માત્ર એટલુંજ બન્યું, કે બાગે બેહેસ્ત છોડીને તક્કી તક્કીને તે રહી ગયું. ઓ શુભેમાન ! એસ્કની આગ જે તારા દિલમાં પડી છે, તે આતશના શોશાની મીરાસે જરકી જરકીને રહી ગઈ.

હસ્તા ઉપરથી ખસ્યું થઈ જવા બદલમાં કવિએ શરનાદિકા કહી છે કે :—“હા-હા-હી-હી-માં દિન ગાળે, મૂળ લકડાનું હાંસી; આજે જેહ હસે સમજાયુ વિલુ, ચેકડિતો અબ્યાસી.” વળી કળેડાંની કવિતા વિશે લખતાં કવિ અલંકાર વાપરે છે કે, “મહા બડબડતી ગાળો ભારે મ્હોડે, ખરી બડબડતી વીજળી પેઠે દોડે; ધણી ગડગડતી વરસાદ ગોડે.” એક ઉરડુ શાયરે એક અલંકારમાં આ અલંકારનો અજબ સ્વાદ લીધો છે.—

“મેહરીસમેં ડરકે જખતસે શાકી” કે રખાર,
આંશુ પીઆ કીઆ જે મેં ગટગટતમાંમ સખ.
કતરે યે યા યે રીજહે અલમાસ છસને આહ,
લખતે છગર બહા ગએ કટકટ તમાંમ સખ.”

ધાનેકે :—મીજલેરામાં બીહ જઈને. મારાં દુઃખને મારાં દિલમાંજ રાખીને શાકીના સમક્ષ આખી રાત મેં મારાં આંશુઓના ગોટ, ગટ ગટ કરીને ગળીયા કીધા. જેથી મારાં કલેજનાં દુકડાઓનું પાણી થઈને કટકટ કરના આવજાથી વેહે છે, તેને આંશુના કટરા કરીને કલો, કિંવા અલમાસના દુકડા કરીને કલો. એ સતરોમાં પાણીના ગોટ ગળતી વખતનો ગટગટ થતો આવજા, તથા પાણી વેહેતી વખતનો કટકટ થતો આવજા બરાબર વર્ણવેલો છે. મી. જેરામજી મલખારીના નીતિ વિનોદમાં આ અલંકારની રચે ધડીઆળને અરજ કરેલી છે :—

“કટકટ કરે ધડિવાલ, આલ તારી નહિ અટકે,
પટપટ કરી કંગાલ, કાગ નિજ માનવ લટકે;
ઝટઝટ કુદી રિસાળ, આળથી મસ્તક પટકે,
મરગર મળી વરાળ, ફાગ જરી અહિં તહિં ભટકે.”

અરરર આ શી દોડ ? જોડ પાપાને યાગે,
ગરરર ગળડી કોડ, તોડ તુટેછ મિગસે;
કરરર કરી ન તોડ, જોડ જગ જોર ટેકશુ,
સરરર વાયુ છોડ, ચોડ સા એક એક શુ. "

ઉપલાંમાંતો શર અને નાદ બન્ને પ્રગટ છેજ, એટલે વધારે સમજવાની જરૂર નથી. બીજા ભાગમાં મદદાર રાગની દ્રુપદો આ અલંકારમાં જોડાયેલી, આ રહી ! મારી આગળ દગલા બંધ પડી છે, પણ જગા ક્યાંથી લાંબી ? " અર દઉંગી મર દઉંગી ઉમગ બેટ બળવત, ખરર ખરર શુભિ શુભિરી, પીપા લાલ લાગેરી ગાવનકો. " શરનાદિકા ક્યાં છે તે વાંચનારો ઝટ પારખશે.

"મુરખકો મુખ બંખ હે, ખોલત બચન બુજંગ;
તોકો આખડ માન દહય, વીખ નદી લાગત અંગ. "

આ લાઇનો જલદીથી ખોલાતી નથી. તે શરનાદિકાનો ભાગ છે.

"સત સંગતિ સિત પક્ષ સમ અગ્નિ અસત પ્રસંગ;

અગ્ની જલાવત સખ કણુ સત સંગ કરત હે ઠંડ."

આમાં પણ અગ્નિના સરસરાત વીશે એવી રીતે શબ્દો ગોઠવેલ છે કે, તે વાંચતાં વાર લાગી શર નીકળે છે.

રાજકવિ (*Poet Laureate*) હાર્ડ ટેનીસન હંમેશાં સીન રીતે ખ્યાલ પોતાના લખાણની ઝમકથી આપેઆપ આપવામાં કુશળ હતો. તેણે એક જગથી માણસના લકપણા (*Savage grandeur*) વીશે લખતાં તેવો ખ્યાલ આપ્યો છે કે,

" *the monstrous ledges slope and spill
Their thousand wreaths of dangling water-smoke,*"

એ વાંચતાંજ તેનો ચિતાર જણાય છે. અને બધાનક રીતેજ વંચાય છે.

એલેક્ઝાંદર મોન્ટગોમરી નામના એક રફોદીય કવિએ વર્ણનારમાં શરનાદિકા જોડેલી નીચે મુજબ મુગ્ધ આપે છે:—

" *The cushat croods, the corbie cries,
The cuckoo conks, the prattling pies
To geck there they begin;
The jargon of the jangling jays,*

*The cracking crows and Leckling Kays,
 They deav'd me with their din;
 The painted pawn, with Argus eyes,
 Can on his May-cock call,
 The turtle wails on wither'd trees,
 And Echo answers all. "*

એમાં શરનાદિકા, વણાલંકાર, પડધા રૂપી, એવા ઘણા સમાવણા છે. વળી એ વાંચતાં જલદીથી નહીં વંચાતાં, અર્થ પ્રમાણે આપણાથી આપોઆપ તેનો ઉચ્ચાર થઇ જાય છે. પક્ષીઓના આવાજ આવાજ, તથા જેવા શરમાં તે બોલાવી બેઠાએ તેવા શરમાં ગવાઇ જાય છે.

અમીર ખુશરોએ અચ્છો શરનાદિકા વાપરેલો છે.

“ આન દમ કે જ રહે પાકે આદમ જ બદન,
 શુદ્ધ હોકમ દર આ ન મી શુદ્ધ અઝ તર્ક બ તન;
 ખાનદ મલાયકે બલહને દાહિદ,
 દર તન-દર તન-દર આ-દર આ-દર તન-દર તન. ”

અર્થ.

ત્યારે કે આદમના પવિત્ર આત્માને માનવીના શરિરમાં દાખલ થવાનો બોલાઇ હુકમ થયો, ત્યારે તેને બીહીક લાગવાથી તે દાખલ થયો નહીં. ત્યારે ફરેસ્તાઓએ દાહિદના જેવા મધુર આવાજે ગાવા માંડ્યું કે, “ શરિરમા-શરિરમાં, તું જન-તું જન, બદનમાં બદનમાં.” હવે ખુબી એવી છે કે, જે કાવા હરફે કારશી બાપામાં છે, તે સીતાર, નામના વાજાંત્ર ઉપર નખખી મારતાં જે આવાજ નીકળે તેની નકલ છે. દર આ-દર આ એવો આવાજ પરદા ઉપરના તારોને આગળ પાછળ બેઠે ગમથી નખ મારતાં થાય છે, અને તરફના તારોને લીધે જૂદા જૂદા પરદા ઉપર નખખી મારતાં દર તન-દર તન એવો આવાજ થાય છે, તે શરનાદિકા વાપરી, ફરેસ્તાઓને સીતાર ઉપર ગાયન કરતાં યલુ દરશાવ્યા છે. નિચલી મુપદ જુઓ;

“ઉમઃ ધુમ ધુમઃ બરસન આઇલો, ચતલ પરવાઇ.
 રાનનનનનનન જુઅરો લરજો, મનહો લરજો, બોરે
 મોર જુ મોર રહોર જુગરવા બોલો ઝનનનનનનન.
 ચમક ચમક ચમકે દાખનીઆ, તરૂપ તરૂપ તરૂપે જોખનીઆ,

શતનનનનન મનનનનન' કરે, મોર જ્યુ' સ્થોર
સુન મન ભાવન ગાઉં બનકે મલે લાગ રહું તોન માન
ગીરગી અંત ગીરગી ધા. "

વળી એક ગૂજરાતી કવિએ મોતનો ભયભિત ચિતાર આપતાં
ભયંકર અલંકાર આપી ભવાનક સંગાર નિચે મુજબ કર્યો છે:—

"તડતડીત સણગાર સજી, ખડખડીત આયુષ ધરી,
દણુણુણુણુ ચબ્દ કરી, મુખ ધડી, ઝેર ઝરે,
ભડ ભડ ભડ -નેન ઝાળ, ચકરરરર ચક ફાળ,
કારમો કરર ઝાળ, ધાબુ ભારી ભરે.
હું હું વિકગળ અંત, ચરરરર ધ' મળંત,
કરરરર કરડી દંત, ચીરી ચકચૂર કરે,
મરરરર મચેડી દેહ, અરરરર સર્વ કેહ,
ત્રાહિ ત્રાહિ લાહે લેહ ઝદ છવને ધરે "

એમાં અચ્છો યરનાદિકા જેમ હીપે છે, તેમજ નિર્ગિયજીવિકા
અલંકાર પણ સમાપ્તો છે; કારણ કે મોત કંઈ આદમી નથી, પણ
તેને ભયંકર આદમીનું વિકાગ રૂપ આપેલું છે. શાવર તેહસાનના
ઊરદુ રેખતામાં આ અલંકાર આવેલો છે:—

" જુમતી જુમતી જુમતી જુમતી જુમતી આંદસી,
જો વોહ ગુલર પાસ નહીં કીસકુ ખુશ આતી હએ બહાર "

યાનેકે.—અંદ્રમાની માફક જુમતી જુમતી અને ડોળા ખાતી
તથા અળકતી તથા ગુસ્સાવાળી, ગોસાળના જેવાં મોઢાંવાળી માથુક
જેની પાસે હોની નથી, તેને વસંતરતુનો બાહાર ખુશાલ તે કપાંથી
લાગે ! એમાં ૧ લી લીટિનો જેવો જુમતો જુમતો અર્થ છે, તેવીજ
ડોળા ખાતી હાલતમાં તે લીટિ બોલી સકાય છે. વળી એ બધા
શબ્દો વર્ણુલંકારમાં મોડવાયા છે, તેમ વળી ઉપમાનાલંકાર પણ
સાથેજ લગેલો જણાયો. વળી નામાંકિત શાવર જરૂર પણ એ અલંકાર
વાપરે છે કે:—

"નહીં કુલ કુલ દોઆ દેતા હએ શીશે દમ બદમ સાકી,
સણુક ખુમકુ મએકુ મએકદેહકુ મએ પરસ્તાકુ. "

યાને: નહીં પાલાને કે નહીં જામને કે નહીં દારને કે નહીં
શરાબખાતાને કે નહીં શરાબના પુજારીઓને, ઓ સાકી ! આ
શરાબનો શીશે કુલ કુલ અવાજ કરીને દોવા દેતો.

વળી શાયર બેદારની ગઝલમાં એક ફકલ દાખલો આવેલો છે:—
 “મમો શાકી હુએ સખ એક જ અહા-હા-હા-અહો-હો-હો-
 અજબ આલમ હુએ મસતીકા અહા-હા-હા-અહો-હો-હો-”

આવી ધુ'ંધમાં આખી ગઝલ બનાવી છે, અને શાયર તથા શાકી એ બેકેને એકજ જગા ઉપર બેઠેને મમ્નીના દોરમાં શાયર ગોયા ખુશાલીથી હસી પડે છે, અને તે હસવાનો આવાજ ગઝલમાં સીધો છે. એ પ્રમાણે ચરનાદિક અલંકારની ભુદિ ભુદિ મળ આપી છે. જેને સ્વાદ સાગે તેણે આખવી. નહીં તેને ભાતના છાંયં છેજ.

. ૪૬—સૂચકાદિકાલંકાર:—એ અલંકાર ધણોજ ભારી છે. વાપરવો સહેલ છે, પણ કોઈનો વાપરેલો આપણને સમજવો તેટલો સહેલ નથી. ધણું આસપાસનું જ્ઞાન ધરાવનાર, બોલોશો વાંચનવાળો તેજ પારખે છે. એક સતર કે વાક્યમાં કોઈ એક એવો શબ્દ, અથવા ફકરો વાપરવો, કે જે કોઈ અમત્યની બીનાનો, કથાનો, રીતરવાજનો, સખાખુ કે કહેણીનો ખ્યાલ કરવાની સૂચના કરતો હોય. એને અંગ્રેજીમાં *Allusion* કહે છે. ફારસીમાં એને મળતો અલંકાર “એક્તિ બઆસ” કરીને છે. તેમજ તેને “એશારેએ તજરરખ” કરીને કહે છે. વળી “શીકતે તજમીન” પણ બોલાય છે. જેમકે:—દનશા નામના શાયરનો રેખતો છે કે:

“નીકલકે વાદીએ વેહશતસે દેખ અએ મજનું,

કે જોર ધુ'ંતમે અખ આના હે નાકએ લએશા.”

યાનેકે:—ઓ મજનું ! તું બીઆખાંત જગતમાંથી ઉઠીને જો, કે લએલાની સ્વાદીનું ઉંઠ કેવી ધામધુમથી આવે છે. એમાં મજનુંની આશુક લએલાની તવારીખ મારેની સૂચના કરેલી છે. તેમજ એક શાયર કહે છે કે:—

“મુંજે દએ ખોદ ઉસ દીનકા બનાવો કોનસા દીન દએ,

ઉતર કર શમસ જખ નીચે સવા ને'જે ખગ દોગા.”

યાનેકે:—મને જે દિવસ મારે દેહગત રહેવી છે, તે કયો દહાડો છે, તે મને બતાવો: કે જ્યારે સૂર્ય ધરની ઉપર ઉતરી જમીનથી મવા નેજે દુર ઉભો રહેશે. એમાં એવી કથાને સૂચક કરેલી છે, કે મુસલમાન લોકોના એતેકદ મુજબ ક્યાંમતને દહાડે સુરજ, જમીનથી ફકત સવા ને'જા જોડેજ દુર રહેશે. સોરજનાં કાબ સમઢમાં એક બે દાખલા આવેલા છે:—

‘ક્રમજ્ઞાં દહાવે તું બાપલો શીવાજી,
જુઓ વાત એ રાસની તાજી તાજી.
ગમે થા તું સા નવ તું થા કચવળ,
ગમે જા તું જા ગૂંઝે બીજન કુચળ;
ગમે ખા તું ખા ગમન ખા તું દરંગ,
ગમે ગંગે દારન તું માંગે તમામ.

એમાં અક્રમજ્ઞાના પેટમાં શીવાજી મહારાજે કટાર
ભોંમી, તે સરદારનો પ્રાણ લીધો હતો, તે તવારીખની પેહેલી સતરમાં
યાદ આપી છે. બીજી ચારમાં કશરેવજના ઘાતકી કામોની-મનીગેહના
ખારમાં બેઠનને શુદ્ધમાં કેદ થયું ‘પડયું’ તે બીનાની-તથા કંજુશ
દારનના ૪૦ ઘડે ભરીને સંગ્રહ કરેલા ખજાનાની યાદ આપી
છસારે કરેલો છે.

અંગ્રેજી *Allusion* ને ફારસીમાં કેનાયે કહે છે. જેમાં
એક ચીજનો જે શુણ્ વર્ણવવામાં આવેલો હોય તે એકવડો, યા
બેવડો ત્રેવડો જણાવવામાં આવે છે.

“ આરમાન કોહે એહરે આફતાખ કાન ઝમીર;
આફતે હરચે આફતાખ અઝ કોહોકાન અંગીખતે.”

એમાં છેલ્લી લાઇનમાં મર્યાદા તાપથી ખાણે અને પાહાડો-
માંથી નીકળતી ચીજ, યાને કીમતી હીરાઓ વીશે અલંકાર બતાવેલો
છે. “ મમુદે સાદ ” :—

“ બેખાહ આન તમયરા કુત, બેખાહ આન કામરા લેઝઝત;

‘ બેખાહ આન ચરમરા લાલે, બેખાહ આન મગજરા અંબર.”

‘ એમાં શરાબને પીવા માટે તેના શુણે બતાવ્યા છે. યાને, એવા
સ્વભાવને વાગ્તે ખોરાક જોઇએ, અને એવી ઇચ્છાને વાસ્તે સ્વાદ
જોઇએ, એવી આંખને વાસ્તે લાલાનું ધ્રુલ જોઇએ, અને એવાં
મગજને વાસ્તે અંબર જોઇએ.

સૂચકાદિકાના એક લાગ લેખે ફારસીમાં શીકતે તજ્જીન કરી
ગણાયલો છે એક કવિ બીજા શાયરમાંથી ઉતારે બેડી લઇને કાવ્ય
બનાવે છે. જેમકે મી. મનસુખે પોતાના બેતોમાં ફરેસ્ટીના સખુનો
લઇ લીધા છે તે જુઓ:—

[આ એહવાકમાં લાંબી ચ હું તેહનાં સખુન,

જગ લેહના રંગોથી ચત્રન યુનાં—યુન,
 “કે કોનોનોની નો દેના તમે અમર,
 તેની કુચે આવમમા ઉવોગનાં કા,
 તે સધે છે નાંજાને તેથી તુ જાણ,
 કે નેદેને થન લેહેનોનો મીઠા છે જન ”]

એમાં છે ની આ વીટીઓ ફી-દેસીના ઉપરમાં ઉપરની કાદે-
 શન કંતુ છે

૨૮૬નિ પ્રાન્તે એક જનારમાં આ અવકાશ મોખાવેલો છે —

“ Three Ports, in three distant ages torn,
 Greece, Italy, and England did adorn.
 The first, in loftiness of thought surpass’d,
 The next, in majesty, in both the last.
 The force of nature could no further go,
 To make a third, she join’d the former two. ”

એમાં પણ જુદેજુદે વખતે મીઠા—૧૮૫૧—૨૦૧૦—૧૮૫૨માં,
 ત્રણ જુદાજુદા નામીના કિસ્સા થયા મહા તેમજે ૧૮૫૨ કરેલો છે.
 જે યુગમહિમાયકા છે થીમદ્ બ્રહ્મદર્શીના ૭ મા અધ્યયનમાં
 કહેતુ છે કે —

“ જ્ઞાનં નેદરં મનિદાનમિદં વક્ત્ર્યામ્પરિણતઃ ।

મગ્જાત્મા નેર ધૃવોઽવ્યગ્જા નયમવાસિષ્ઠને ॥ ૨ ॥ ”

મનોર — આ પ્રત ૧ તમે તમા મનિદાન તથા આ ૧૨ મહાકાંડ
 મોખાવેલો વિષય મનિદાન ઉપર, મિથિ અને ૧૧૩૩૦૦૦ મો
 મે ૧ મહાકાંડ ૧૦ મો મો જાણ નથી, કે મો મો મો ૨૦૧૦
 ફક્ત મો મો ૧૦ મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો
 મો મો ૧૦ મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો
 મો મો ૧૦ મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો
 મો મો ૧૦ મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો
 મો મો ૧૦ મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો

૧ મો ૧૦ મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો
 મો મો ૧૦ મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો
 મો મો ૧૦ મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો
 મો મો ૧૦ મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો મો

મોઢ દેનુ કેદાર સમેસ્ત જાગ્યેતેએ ગએ ધ્યાઇય, મોઢ અબદોતેમે. ॥

અર્થ:—જે પ્રજાજ નેરેમંદ દરજને (યાને ઝોહાદ પાદશાહ-ને) આ હાડમંદ દુન્યાં ઉમર, અશોધના મુલુકોના (યાને ધરાંન દેશ) નારાને માટે, અંત્રિમેનુશી પેદા કીધો. વળી શહેરનાજ તથા અરનવાજ (ફીરદોઘી પ્રમાણે જમશેદ પાદશાહની બેહેનો અને પ્રોફેસરો દારમેસ્તેત તથા મોહલ પ્રમાણે જમશેદ પાદશાહની બેટીઓ) નામની તેની બે માશુકો, જેઓ આ દુન્યાંની ઓરતોમાં સર્વથી શોહાંગણાં શરિરની છે, તથા જેઓ ધબ્બાજ ઉડા ગારમાં પડેલી છે, તેણીઓને હું ઓડવું.

એમાં પણ જુલમગાર જેહાક—અશોધનો મુલક તે ધરાંન—શહેરનાજ તથા અરનવાજનું પાકદામન સાર ઉડા ગારમાં પર દેઝ થવું, એ સૌ અબજ સૂચકાદિકાલંકારમાં ઓડવાગલાં, આગળી તવારીખોના અબ્યાસીઓને ઝટ ઇશારો કરી દે છે.

“કયા કહું રઘુનાથજી સખ કરમોઢો ખેલ;

વિભિક્ષાખુકું લંકા દીધ, હનુમાનકું તેલ.”

એમાં વિભિક્ષણને લંકા આપ્યા બદલ, અને હનુમાનને તેલ અપેણુ કર્યા બદલ એસારો છે.

“પરનારી ઝેરી છુરી, મત લગાવો અંમ;

દશ શીશ રાવણુ કે અપે, પરનારી કે સંમ.”

એમાં પરનારીને બદનસે લગાડવી તે જાણે ઝેરી છુરી બદન ઉપર લગાડ્યા બરોબર ગણેલી છે. અને શીશ જે રામ રાગની સ્ત્રી હતી તેને રાવણુ હતી અપે, તેને લીધે તો ૧૦ મસ્તક તેણે ખોલા હતા, તે કથાનો એસારો કરેલો છે. રણુધીરા રજપૂતો વીરો કયિ લખે છે કે:—

સવૈયા એકત્રીસા.

“ક્યહાં કરણુ ને લીમ લગીરંથ, ક્યહાં લીખ પિતા લડવીર;
ક્યહાં રામ બલરામ ફરશિધર, ક્યાં હૈરવ-પાંડવ રણુધીર.
તે તકમાં ક્યાં જતા રલા ને, જતા રલા જતમાં તાખૂત;
અરે ગયા ક્યાં આર્ય જુમિના, રણુધીરા એવા રજપૂત ?
ધન્ય રેક રાવણુ સણુનો, રણાંગણે ન નમાન્યુ ધીર;
અરે ક્ષત્રીનો ધર્મ જાગ્યો, જહાં ક્યો નેદે રણુધીર.

ઉદ્ભૂત ને ધન્ય કુંભશ્રુતિ, ક્યા ન મણુ લગી અગમ્યતઃ
અરે ગયા ક્યાં આર્ય જૂમિના, રણધીરા એવા રજપૂત !
પૃથીરાજ મહુવાણુ કપહાં છે, કપહાં જીવડ જયસિખરિ જોધ;
કપહાં શર-મુરપાળ-અને, વનરાજ આજ દેવાને જોધ.
આપ પ્રતાપ ગયો અડિયલ ક્યાં, પરાક્રમી જનનીનો પૂત;
અરે મયા ક્યાં આર્ય જૂમિના, રણધીરા એવા રજપૂત ! ”

એમાં રામાયણ અને માહાભારત મધેના લેખ્યાઓ તેમજ
રજપૂત રાજાઓ, પાણીપતના પેહેલવાનો વગેરે દરેક માટેની
કથાનો એસારો આવી વ્યવહાર બનાવેલો છે. વળી વ્યભિચાર વીરો
સખે છે કે:—

“કેયક, દુર્જયન, અને રાવણુ ચરખા રાય,
પરભિધી પામ્યા પિપ્પા શું માનવી મહિમાય.”

કુદરતના તખલ્લુમવાલો ચાપર કહે છેકે:—

“એકેહી પરદેકે મર સમજોતો હએ સખ હએ અસાપ,
મર સદાએ બાગ હએ યા નમમએ નાંકુસ હએ.”

* * * * *

મરકદે દો તીન બતસાકે લગી કેદને મુગે,
હએ રોકંદર હએ. હએ દારાં હએ યે કેકાઉસ હએ.
પુછ તું ઇનમે કે જાહો દયમતે દુનીઆસે આજ,
કુછમી ઇનકે સાથ ગયેર અઝ દસરનો અફસુમ હએ.”

યાનેકે:—એકલ તંબુરાના પરદાના, જો સમજોતો, આ સધળા
અસાપો અથવા આવાજો છે. અમર બાંમ મારવાનો પુકાર છે, અથવા
તો સંખનો આવાજ છે.....એ ત્રણ કામર દેખાડીને તેણી મને કેદવા
લાગી કે, આ રોકંદર પાદચાહ છે, આએ દારાં છે, અને આએ કે-
કાઉસ છે, એઓને હવે તું પુછ, કે આ દુન્યામાં તેઓની સાથે હાથ
અને અફગોશ ચીરાય બીજાં કાંઈ માલ દોલત કે જાહેગલાલી રહી છે ?

એમાં મુચલગીન લોકો જાંદગી કરવા સાર જાંમ મારે છે, અને
હિંદુઓ તે સંખ વગડે છે, તેના ઉપર એકચુકન કરેલું છે. તેમજ
ચીકંદર, દારાં, અને કેકાઉસ પાદચાહોની જાહેગલાલીનો ઇસારો
કરેલો છે. ફીરદોશીએ કહ્યું છેકે:—

“સી સાવ રંગે મુરસે કસીદઅમ વ અકેબન,
તદબીરે મા બદરતે ચગાએ દો ગામે જુદ.”

ધાને:—ત્રીશ વર્ષ મુધી રંજ ને ગુસ્સો એ'ઓ, પણ આખરે તો મારા હાથમાં તદ્દખીરે તો માત્ર બેજ વરસની મેહેનતાનું ચુલ આપ્યું. હવે એ બેત શું કહેવા માંગે છે, તે બે કોઈ શાહનામાં, મહમદ ગઝનવી, અને ફીરદોશીના બનેલા બનાવથી અંગતો હોય, અને પછી તે ગમે એવો મોટો ફીલમુક કે વિદ્વાન કાં નહીં હોય, તોપણ તેને અંદરનો મૂલ્યકલિકાલંકાર (Allusion) બીજાકુલ સમજ પડવાનો નથી. શાહનામાના દરેક બેતની એક શાનાની મોહોર લેખે ગણી આપવા મહમુદ ગઝનવીએ ફીરદોશી સાચરને કહેયું, તેથી તેણે ૩૦ વરસ મેહેનત લખેને શાહનામું બનાવ્યું, પણ તેની કિંમત ધણી ઓછી આપવા માંગ્યાથી તેણે તે મુલ્યને માત્ર ૨ વરસનું મેહેનતાંયું ગણેયું સમજવાનું છે. એ રીતનો અલંકાર તો પુરાણોક્ત કથા-ઇતિહાસ-ને દેશદેશની આગળી પાછળી તવારીખથી વાકેફમાર હોય તેનેજ સમજ પડે છે. એ અલંકારના તોડગલેને પગલે શેવક પાસેજ અમથા-સેંકડો દાખલા બેગા થયલા છે, તે લખાણ કરતાં તો નહીં બોલે. અને તો ગમેછે, પણ બીજાઓ કહાળે, તેથી માત્ર હવે થોડેક દાખલે બસ કર્યે. કવિરાજ ઉદયરત્ન સોળ સતિઓ માટે એક ચોપાઈ લખે છે:—

“ઉઠે પ્રાણી સૂતો જગ, ધર્મ તણે મારગ તું લાગ;
સોળ સતીનાં લીજે નામ, જ્યમ પામી જે ઉત્તમ ઠામ.
પહેલી સમરં બ્રાહ્મી સતી, ચંદનબાળત બીજી ભગવતી;
રાજેમતિઝ જાણો મનરગ, ચોથી દુપદીય શીળ સુચંગ.
કાશલાય ને મૃગાવતી, સુલસાહ સીતાલ વડું ગુણવતી;
સુભદ્રાધને શિવાય સુભાણ, કુંતાય શીળવતીય મન આણ.
નળ દમયંતિય મહા ગુણયુતી, પુષ્પચુષાય ને પ્રભાવતીય;
પદ્માવતીય પ્રમુખ સુંદરી, સોળ સતી જાણો ગુણભરી.
સોળ સતી જગમાં અભિરામ, કરજોડીને કરં પ્રણામ;
ઉદયરત્ન મુનીવર એમ લણે, સતિ નામે નવનિધ આંગણે. ”

એમાં સોળ જાતના Allusion આવેલાં કહેવાય. ૧૬ સતીઓની તવારીખનો આ ચોપાઈ ઇશારો કરે છે. એવા સંખ્યાબધ દાખલા છાં નાંખવા પડે છે તેથી મારો તો છવ બળે છે, પણ કરં શું? મારા મેહેરબાન વાંચકો પાસે માફ માંગુ છું કે, એટલા દાખલા જોવાની પણ તેમને તજ્જી પડતી હશે.

ઉદ્દેશો મોગલ બાદશાહ એગજુદીન જેને અંગ્રેજ સરકારે પદ-

બટ ક્યો, તે જ્યારે ગુજરી ગયો ત્યારે મુસલમાન કયા પ્રમાણે શરોશ ઇજ્દે તેના મરણની આગાહી દિલ્લીમાં ફેલાવી હતી. તે કયા ઉપરથી કયા રીપાલંકાર એક ઉરદુ શાયરે ઘણો અમ્મો બનાવ્યો છે.

" સેરાજુદ્દીન, ઝંદર મુસાફર, પે સોએ જન્નત, હુવારવાને;
કે જુસકે બાએસ, મએ ખુશીમે, જલક રહાયા અયાગે દેહલી;
ચેરાગે દેહલી જલુસકા સાલ, હએ સો અબખી મોતાબેક ઉસકે;
શરોશે ગેખી ને શાએ રેહલત, કહા જુઝ હુએ ચેરાગે દેહલી."

યાનેકે:—સરાજુદ્દીન, આ દુન્યાનો મુસાફર હતો, તે સ્વર્ગે સિ-
ધાયો છે, જેના આબ્યાથી ખુશીના શરાબથી દિલ્લીનું પ્યાલું મસકાઈ
ગલકાઈને જલકાઈ રહેલું હતું. જલુસનું સાલ યાને તેના તખ્તનશીન
યવાનું વર્ષ "ચેરાગે દેહલી" હતું, તેથી કરીને તેજ મિસાલે, ગેખી
શરોશ ઇજ્દે તેની કુચ યવાનું, યાને કે મરણ પામવાનું વર્ષ "જુઝ
હુએ ચેરાગે દેહલી" એવું કહ્યું હતું. એમાં કયારપાલંકારની
સાથે, ખુશાલીનો દાર શાયરે બનાવ્યો છે, અને દિલ્લીને દારની જામ
બનાવી છે, એટલુંજ નહીં પણ દારવીના અગળદના કાપદાથી "ચે-
રાગે દેહલી" એટલા અક્ષરોના આંકડા ગણતારી હીજરી શાલ ૧૨૫૩
નું આવે છે, કે જે વર્ષમાંજ બરાબર એ પાદશાહ ગાદીએ બેઠો હતો.
તેમજ વળી અજબ જેવી બનાવટ તો એ કરેલી છે, કે જેમ ગાદી
ઉપર પાદશાહ બેઠો તેને "દીવો સુગઓ" એવી સુમનવાલી ઉપમા આપી;
ને તેમાં તખ્તનશીન યવાનું વર્ષ આપ્યું. જ્યારે તે દીવો જુઝાઈ ગયો,
યાને તે શાહ મરી ગયો, તેનો મરણ દિવસ "જુઝ હુએ ચેરાગે
દેહલી" એટલા દરદેના આંકડા ગણતારી હીજરી શાલ ૧૨૮૦ નું
નીકળી આવે, એવી ભુજિત કરેલી છે.

રાજકવિ લોડ ટેનીસન પોતાની *In Memoriam* માં એનો
એક શબ્દો આપે છે:—

*And over those ethereal eyes
The bar of Michael Angelo*

એમાં સૂચકાદિકા એવી રીતે વાપર્યો છે કે, મીસાપલ એ-ગેમેની
ખાંખ ઉપરનું આગળા લાગનું હાડકું નીકળી આવેનું તેના ચિત્ર
ઉપરથી જણાય છે, કે જેવી રીતે આર્ધર હેનમમાં પણ એજ ખુબી
જણાઈ હતી. અને એ બેઉના આવા વિચિત્ર દેખાવ ઉપરથી તેમના
આચાર વિચાર અને મનશક્તિનું તોલ થતું હતું.

પરમાર જાંશના મિંદુલ રાજને જેટ પ્રખ્યાત બોજરાત મયો
દતો. સિંધુને મુંજ નામે એક સાઇ હતો. બોજ નાદનો હતો, અને સિંધુ
મરવા પડતાં મુંજના દાયમાં બોજનો મુંજ મોપી મયો. પણ
કાળયકથી બોજ સાથે અબુળનાર થનાં બોજે લખ્યું છે કે:—

માન્વાતાત્ત મહોપતિઃ કૃતયુગાલંકાર મૃતોગનઃ ।

સેતુર્યેન મહોદયૌ વિરચિતઃ ક્ષાસૌદદશાસ્પાન્ત્રકઃ ॥

અન્યેચાપિ યુધિષ્ઠિર પ્રમૃત યાતા દિવં ભૂયતે ।

નૈકેનાપિત્તમંગતા વસુમતિનૂનંત્યયાર્યોસ્યતિ ॥

એટલે કે:—સત્યયુગનો દીસ જેવા માન્વાતાત્ત મહિષની
પરલોકે મત થયા છે. મહા સમુદ્ર ઉપર જેજે પાળ બાંરી હતી તે
દશાનન રિષ ક્યાં છે ? યુધિષ્ઠિર ઇત્યાદિ બીજા સર્વ ગાદાત્મા
સ્વર્ગમાં ગયા છે. પણ એ રાજા ! વસુમતિ પૃથ્વી કોઇની સાથે મધ
નથી. પણ નિશ્ચયે આપની સાથે તો આવરોજ ? આ મેહેલ્યાન
અલ કારમાં પણ આવશે.

શંખ સુકાખ્યાનમાં નિચલો-સરીયો આ અશંકારનો છે.

રામ રહે ન, રહે ધનશામ ન, કામકિ લોક કહાનિ કહેગી;

શુભ નિશુભ મયે જગસો, અગિરાજો રાજન કોઉ લહેરી,

રાવન લક તજી સત લાવન, માવનકો અજગાય મહેરી;

દામ રહે નહિ, ધામ રહે નહિ, નામ સદા રનછોડ રહેરી.

એમાં કળા હરકોથી અશંકારની મતલબ જણાશે. વંજી દશ-
પતરામે લખ્યું છે કે:—

નવલ મયો નર્મદ મયો, મયેજ મહિપતગમ,

દિલગિર દશપતરામ છે, દાસી દેખી દામ.

એમાં નવલરામ તથા નર્મદાદ કર અને મહિપતરામતા મરજી
બીજે લખે છે.

કવિ સુખલુને આરંગજેનની દરબારમાંથી કાંઈ ઇનામ મેળવવાની
આશા થવાથી, તેની દરબારમાં જઈ કેટલાંક કવેનો સમજવ્યાં. કાવ્ય-
રસનો આરંગજેનને સ્વાદ આજવાની સુખ હતી તેથી કવિને કહ્યું કે

* કહે છે કે બોજે જરી વડે પોતાના સરીરમાંથી લોહી કાઢીને
તે વતી વડના પાત્રાં ઉપર એ મોઢે લખ્યો હતો (મહાજન મંડળ),

તમે કવિ લોકો જુદું જુદું બહુ વર્ણવે છે, માટે કંઈ સાચી વાતનું કવેત કહો. જુખણ કહે, આ દુન્યા પેદા કરનારે પણ શરિરની ઉપરની ચાંમડી શોભીતી કરી છે, અને જે ગંદું, તે પેટમાં અંદર છુપાવેલું છે. આંખો સુંદર છે તેને જાહાર કાઢી છે, અને જગત ગંધાતી છે, તેને સંતાડી રાખેલી છે. તેજ પ્રમાણે કવિઓ તમારા દુર્ગુણો હશે તે હાંકી સદ્ગુણનેજ આગળ પાડતા હોય તેમાં ખોટું નથી આરંગજેખ કહે, ગમે તે હોય, ખરી હકીકત કહો. કવિ કહે, કાલે કહીશ. પાદશાહ કહે, આવતી કાલે હું બંદગી કરતો હેઉં તે વેળા આવજો. આરંગજેખના દિલમાં એવું હતું કે, ઇશ્વર લલિતમાં મને મરાગુલ જોઈ ને મારી સ્તુતિનું કાવ્યજ તે રચશે. કવિ ઠરાવેલે વખતે ઘોડા ઉપર ખેરી મેહેલમાં ગયો, અને ઘોડો નીચેજ બાંધી આરંગજેખ ન્યાં બંદગી કરતો હતો ત્યાં જઈ બોલ્યો:—

તસખી લે હાથમે સુગ્રાત કરે બંદગીપે,
મનમે કપટ સો જપે હે જપ જપકે;
આગરમે આય દારા ચોકમે સુનાય દીનો,
માયો નિજ તાત છત્ર છીન સીનો છપરે.
શાહ સજે ઘેર લાયો અધમ દુવાઈ ફેરી,
નારા કીનો કુટુંબ તમામ ચંપી ચપકે;
જૂખન મનંત શહ ! જંદી ! મતિમંદ લયો,
નોસો સુવા ખાયકે બિચાઈ બેડી તપકે.

અર્થ:—હાથમાં માળા લેઈને સવારના પોહોરમાં બંદગી કરે છે ! મનમાં કપટ રાખીને જપતો જપ જપે છે ! આગામાં આવીને મોટા ભાઈ દારાનું પરગણું છુટી લીધું. પોતાના પીતાજી શાહજહાંનને મારી નાંખીને તેનું છત્ર પણ છીનવી લીધું. બીજા ભાઈ શાહશુજાને ઘેરીને તેને પકડી પોતાના નામની દુહાઈ ફેરવી, અને તમામ કુટુંબનો નારા કીધો ! ત્યારે જુખણ કવિ કહે છે કે મંદમતિથી એવી એવી અનીતિઓ કરીને હવે નવસે ઉંદર ખાઈને આ ગિવાડી (આરંગજેખ) તપ કરવા બેડી છે ! આ સાંભળતાંજ આરંગજેખ તેને ચીરી નાંખવા ઉઠ્યો, પણ તુરત હેઠળ ઉતરી પાછો ઘોડેસ્વાર મંદ જુખણ ભાગી ગયો.

આમાં મેહેલું પણ છે, અને બધી આરંગજેખની હકીકત પણ તમામ છે. રાજ કવિ ટેનીસને *The Princess* નામની પોતાની

કવિતામાં એ અવકાર વાપરેલો છે

“ Proxy-welded with a bootless calf ”

આગળ વખતમાં લગ્ન ગ્રેહીયી થતા હતાં, ચાને વરરાજ તરફનો એક વકીલ ચાને પ્રતિનિધિ ગેરહાજર વરરાજ તરફથી હાજર રહેતો, અને તે પોતાના લાખા સ્વારી સીકારીના છુત કાઢી નાંખીને પોતાના પગે લગ્ન-પવન ઉપર લાંબાવતો હતો, તેને માટે રેનીચને ઉપર પ્રમાણે પ્રતિનિધિત્વના લગ્નનો ઇસારો કર્યો છે.

ધણે લાગે બધી લાખામાં રઢી-વાક્યો (Idioms) તથા કેહવતો બનેલી છે તે પુષ્કળ કેહવતમાં એ મૂલ્યકાદિકલંકાર વપરાયેલો છે. કાંઈમાં આખી વાર્તા ઉપરથી, કાંઈમાં આખા બનાવ ઉપરથી, કાંઈમાં ઇતિહાસિક વર્ણન ઉપરથી કેહવત ઉપજેલી હોય છે. જેનું વર્ણન હમારી “ ગૂર્જરાતી કેહવતો ” માં પુષ્કળ કહેવું વાંચનારના દીકામાં આવ્યું હશે.

“ પશુ હક રક્ષક ” માં મી દા એ. તારાપોરવાળા ઉંટની ખાસે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે કે —

ઊંઠ — “ મુસાફરીમાં મજલ લેવા, કરં સફર હું દર;
મુજ જલ કાળે જીવ લિયે છે, કાંઈ મુશાફર ફર! ”

એમાં હુકીકત બળ્યા વગર અર્થ સમજાય નહીં. એક વાત એમ છે કે, રેતીના રણોમાં લાખી મુસાફરી ઉંટ ઉપરજ થઈ શકે છે બીજી વાત એવી છે કે, ઉંટની હોજરીમાં ધણા દહાડાઓ સંધી ચાલે એટલું સ્વચ્છ પાણી રહી શકે છે. ત્રીજી વાત એની છે કે, રણમાં જુવા પડતા મુસાફરોને રેતામ જમીનમાં પાણીનો કુવો મળી શકતો ન હોનાથી તરસે મરી જાય છે, ત્યારે તે તરસ છીમાવવા પોતાના કિમતી ઉંટની હોજરી-લીંગને તેમાંનું સ્વચ્છ પાણી પીવામાં લે તે વાતને ઉપલી બેરવીમાં બેરવી દીધેલી છે. એક હારથી દાખલા ઉપરથી વધારે સમજ થશે

“ તર્યાક દર દેહાને રસુલ આફરીદ હકક;

સિદ્દીકરા એ ગમ છુનદ અઝ જોહરે જન ગઝા ? ”

ચાને — જ્યારે ખોદાતાનાએ મહમદ પેગંબરના મોઢાંમાં ઝેરનો ઉતારજ પેદા કરેલો છે, ત્યારે અણુબકકરે જીવલેણ હળાહળ ઝેરથી પણ શા માટે બીહવાનુ છે ? આ દાખલામાં હુકીકત એવી છે કે, જ્યારે ઇ. સ ૬૨૧ ના શુબરમાં મહમદ પેગંબરના શત્રુઓ વધી

તમે કવિ લોકો જુકું જુકું બહુ વર્ણવો છો, માટે કાંઈ સાચી વાતનું કવેત કહો. જુખણ કહે, આ દુન્યા પેદા કરનારે પણ શરિરની ઉપરની ચાંમડી શોભીતી કરી છે, અને જે ગંદું, તે પેટમાં અંદર છુપાવેલું છે. આંખો સુંદર છે તેને બાહ્યર કાઢી છે, અને બગલ ગંધાતી છે, તેને સંતાડી રાખેલી છે. તેજ પ્રમાણે કવિઓ તમારા દુર્ગુણો હશે તે હાંકી સદ્ગુણનેજ આગળ પાડતા હોય તેમાં ખોટું નથી. આરંગજેબ કહે, ગમે તે હોય, ખરી હકીકત કહો. કવિ કહે, કાલે કહીશ. પાદશાહ કહે, આવતી કાલે હું બંદગી કરતો હોઉં તે વેળા આવજો. આરંગજેબના દિલમાં એવું હતું કે, ઇશ્વર ભક્તિમાં મને ગણાય છે તે મારી સ્તુતિનું કાવ્યજ તે રચશે. કવિ હરાવેલે વખતે ઘોડા ઉપર બેસી મેહેલમાં ગયો, અને ઘોડો નીચેજ બાંધી આરંગજેબ ન્યાં બંદગી કરતો હતો ત્યાં જઈ બોલ્યો:—

તસખી લે હાથમે સુપ્રાત કરે બંદગીપે,
મનમે કપટ સો જપે હે જપ જપકે;
આગરમે આય દારા ચોકમે સુનાય દીને,
માયો નિજ તાત જન જીન લીને ઇપરે.
સાહ સુજે ઘેર સાયો અધમ દુવાઈ ફેરી,
નાસ કીનો કુટુંબ તમામ ચંપી ચંપકે;
જૂખન મનંત સક ! જંદી ! મતિમંદ લયો,
નેસો સુવા ખાયકે બિલાઈ બેઠી તપકે.

અર્થ:—હાથમાં માળા લેઈને સવારના પોહોરમાં બંદગી કરે છે । મનમાં કપટ રાખીને જપનો જપ જપે છે । આગ્રમાં આવીને મોટા ભાઈ દારાનું પરગણું છુટી લીધું પોતાના પીતાજી સાહજહાંનને મારી નાંખીને તેનું જન પણ જીનવી લીધું. ખીજ ભાઈ સાહશુખને ઘેરીને તેને પકડી પોતાના નામની દુકાઈ ફેરવી, અને તમામ કુટુંબનો નાસ કીધો । ત્યારે જુખણ કવિ કહે છે કે મંદમનિષી એવી એવી અનીતિઓ કરીને હવે નવસે ઉંદર ખાઈને આ બિલાડી (આરંગજેબ) તપ કરવા બેઠી છે । આ સાંભળતાંજ આરંગજેબ તેને ચીરી નાંખવા ઇંચ્યો, પણ તુરત હેઠળ ઉતરી પાછો ઘોડેસ્વાર થઈ જુખણ ભાગી ગયો. -

આમાં મેહેલું પણ છે, અને બધી આરંગજેબની દહીકત પણ તમામ છે, રાજ કવિ રેનીચને *The Princess* નામની પોતાની

કવિતામાં એ અલંકાર વાપરેલો છે.

“ Proxy-wedded with a bootless calf ”

આગલા વખતમાં લગ્ન પ્રેક્ષીથી થતાં હતાં, યાને વરરાજ તરફનો એક વકીલ યાને પ્રતિનિધિ જેરહાજર વરરાજ તરફથી હાજર રહેતો, અને તે પોતાના લાંબા સ્વારી શીકારીના છુત કાઢી નાંખીને પોતાના પગે લગ્ન-પદ્મ ઉપર લગાવતો હતો, તેને માટે ટેનીશને ઉપર પ્રમાણે પ્રતિનિધિત્વના લગ્નનો ઇસારો કર્યો છે.

ધણે ભાગે બધી ભાષામાં રહી-વાક્યો (Idioms) તથા કેહવતો બનેલી જે તે પુષ્કળ કેહવતમાં એ મૂલકાદિકાલંકાર વપરાયેલો છે. કોઇમાં આખી વાર્તા ઉપરથી, કોઇમાં આખા બનાવ ઉપરથી, કોઇમાં ઇતિહાસિક વર્ણન ઉપરથી કેહવત ઉપજેલી હોય છે. જેનું વર્ણન હમારી “ ગૂજરાતી કેહવતો ” માં પુષ્કળ કહેલું વાંચનારના હીક્ષમાં આવ્યું હશે.

“ પશુ હક રક્ષક ” માં મી. દા. એ. તારાપોરવાળા ઉંટની ખાસે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે કે:—

ઉંઠ:—“ મુસાફરીમાં મંજલ લેવા, કશું સફર હું દૂર;
મુજ જલ કાળે જીવ સિયે છે, કોઇ મુસાફર ફર! ”

એમાં હકીકત બધા વગર અર્થ સમન્વય નહીં. એક વાત એમ છે કે, રેતીના રણોમાં લાંબી મુસાફરી ઉંટ ઉપરજ થઇ શકે છે. બીજી વાત એવી છે કે, ઉંટની હોજરીમાં ધણા દહાડાઓ ચઢી ચાલે એટલું સ્વચ્છ પાણી રહી શકે છે. ત્રીજી વાત એવી છે, રણમાં જુદાં પક્ષાં મુસાફરોને રેતાલ જમીનમાં પાણીનો કુવો મળી શકતો ન હોવાથી તરસે મરી જાય છે, ત્યારે તે તરસ છીમાવવા પોતાના કિંમતી ઉંટની હોજરી ચીગીને તેમાંનું સ્વચ્છ પાણી પીવામાં લે છે. તે વાતને ઉપલી બેરવીમાં બેરવી દીધેલી છે. એક દારશી દાખલા ઉપરથી વધારે સમજ થશે.

“ તથાક દર દેહાને રમુલ આફરીદ હકક;

સિદ્દીકરા એ ગમ જીવદ અઝ જેહુરે જાન ગઝા ? ”

યાને:—જ્યારે ખોદાતાલાએ મહમદ પેગંબરના મોઢાંમાં ઝેરનો ઉતારજ પેદા કરેલો છે, ત્યારે અજુબકકરે જીવલેણ હળાહળ ઝેરથી પશુ શા માટે બીહવાનું છે ? આ દાખલામાં હકીકત એવી છે કે, જ્યારે ઇ. સ. ૬૨૧ ના શુમારમાં મહમદ પેગંબરના રાત્રીમાં વધી

પડ્યા, અને તેને નાદાસપું પડ્યું, ત્યારે તેની સાથે માત્ર એકજ સોખરી "અણુઅકરે હતો. નાદશબ્દો નાદશબ્દો તેઓ એક ગુફામાં ઘસાયા. પછી તે ગુફામાં એક નાકું હતું, જેમાંથી દુશ્મનોની આંખે તેઓ દેખાઈ જવાની ચિંતા હોવાથી, અણુઅકરે તે નાકામાં પોતાના પગની એડીનો કુચ્છે મારી દીધો. એવામાં તે એડી ઉપર સર્પે ડાંખ માર્યો, તે ડાંખ લાગલોજ મહમદે સુચી સુચીને તેલું તમામ ઝેર સુંઘી નાંખ્યું, અને ઝેર ઉતરી ગયું. તે ઉપર ઉપલી સુચકાદિકા પાપરેલી છે.

દેવેંદુ ભીઓમાં રાજવી રાજવણુ પ્રવાપ છે, તે વેળા કુટે છે કે:—

“એએ અભીમન રાવણુ સીતા હરી મયો,

એએ શીખામણુ દીધી સારી રાત,

મમતા મોહના ભર્યા પહી ગયા.

એએ અભિમન મનોહરી મનમું મોલાવીયાં,

એ:વરે રાંમની સાથે માંડ્યાં ભુધ મમતા.”

એમાં રાવણુ શીતાને હરી લઈ જઈ વનમાં જે ગોસ્તેમોથી શીતાખાંધને પ્રસલાવ્યાં હતાં તે ઉપર સુચકાદિકા છે.

કવિ ભુલખી કહે છે કે:—

અસત્યને કદિ નહીં રાચશે, મિત્ર શિખામણુ માની;

“સાચ મેલ જયતે” પરિણામે, આંસ સાચને શાની”

એમાં વેદના યજ્ઞોની સચના કરેલી જણાઈ આવશે. એ પ્રમાણે એ અધઃકારની મળ મળી છે.

“દાંકિએ ગખાટા જઈ સભામાં આવી આવી;

પછી તે “ધણાય નમઃ” આજુમીવટાવી.”

એમાં પછી મેંટા દરેકે સુચકાદિકાધઃકાર છે.

૨૦

“Poetry is not confined to books.
For the creative spirit which thou feellest
Is in thee, and about thee; yea, it hath
God's everywhere-ness.”—Bailey.

એક નિર્માણિત લેખકે, ગદ્ય લખનાર વા પદ્ય લખનાર વચ્ચેનો અંતર્યો કરેલો છે કે; પ્રત્યેક કલમખાળોમાં કવિને પોતાનું નામ મધ્યે અમર કરવાનો જોગ મળે છે, બીજાઓ પોતાના મગજમાંથી

કાઠીને લખે છે. ન્યારે કવિ પોતાના હૃદય અથવા દિલમાંથી કાઠી લખે છે. ખુદરતનો ખરો વિશ્વાસુ છત્રી પાડનાર કવિજ છે; અને તેનું ચિત્ર આખાદ ખરી ખુદરતને મળતું, અને ચુંદર હોય છે, વધ લખનારાઓ હંમેશાં વિસ્તીર્ણ અને ભારી હોય છે. તેમના સદાઓ સાધારણ બાળદોથી ભરપુર હોય છે, અને તેઓના વિચાર કંટાળા ભરેલી રીતે લખાયલા હોય છે. પણ એક ખરા કવિની દરેક સ્ત્રીજ સંક્ષિપ્ત-સ્પર્શિક-અથવા પાણીદાર હોય છે. તે હંમેશાં સર્વોત્તમ ચુંદી કાઢેલા વિચારો સર્વોત્તમ ભાષામાં આપે છે. ખુદરત અને કારિગિરીમાં જે સાથી વધારે ચિત્તભેદક હોય છે, તેનું વર્ણન કરે છે. આદમીની છાંદગીનું સર્વોત્કૃષ્ટ જે ચિત્ર, તેની સાહદત તે એવી રીતે લે છે કે, ગોપા તે ચિત્ર તેના આગળથી તુર્તનુંજ પસાર થઈ ગયલું હોય. તેટલા માટે તેના લખાણો, તેના કળના જોમ અને પુમરાટથી ભરેલાં હોય છે. તે એક એવી તો નાનામાં નાની ઇસ્કોત્રી છે, કે જેમાં ભાષાની તમામ પુંજ સમાઈ રહેલી છે; અને તે મધેના જવાહીરોનો વારસો, તેનાજ કુટુંબને માટે નહીં પણ જાવેદાન માટે જળવાયલો હોય છે. જેમ સંસારના બાળમાં બ-ચું છે તેમ, કાંઈ કાંઈ વાર તે જવાહીરોને સાફસુફ કરવાં પડે છે, પણ તેમનો ઝળકાટ અને કિંમતના ભાવમાં ઘટાડો થતો નથી. એ જવાહીરોના જુમખામાંથી ધણું આગળ બતાવેલાં છે, અને બીજાં બતાવ્યે.

૪૭—ગુહ્યસ્વરી:—ગુહ્ય એટલે છુપે અને સ્વરી એટલે સ્વરવાળો. એમાં શબ્દોમાંથી, કાબ્ય રચના માટે સ્વર કે સ્વરયુક્ત વર્ણ, શબ્દની શકવાતમાંથી, કે વચમાંથી, કે છોડેથી નીકળી ગયેલો હોય છે. તેને માટે આ સામાન્ય સંજ્ઞા વપરાયલી છે. એને મળતા આપણે આગળ મધ્યાક્ષરલોપાલંકાર—અંત્યાક્ષરલોપાલંકાર—વગેરે સમજવી આવ્યા હીયે, એને અંગ્રેજીમાં *Elision* કહે છે. એમાં *Aphaeresis*, *Syncope*, *Apocope*, એ ત્રણે અલંકાર સમાઈ જાય છે. જેમકે:—મધ્યાક્ષર લોપ:—

“ અતી એવાં દુઃખ દા’ડી દા’ડી દે છે,
જગતનો નાથ સદુ જાણે છે,
બોલે બોલે માહફ દીલ બાળે છે. ”

એમાં દાહુડી શબ્દમાંથી હુ હરફનો લોપ કરેલો છે. હને ગ્રારંભ અક્ષર લોપ થયેલો નીચે મુજબ:—

“ છુટી ગયોરે હાથથી, અગ્નિ-ધરનો દુત,
જુલ થઇ ભગવાનની, કે દુન્યા દેખે પુત. ”

એમાં ધનુરમાનો ધ નીકળી ગયો છે. હવે અંત્યાશ્રયલોપ બતાવ્યો:—
દુન્યાં દોરંગી બે દિનની સરા—ન તાર ન માર છે મિથ્યાજ રા—

એમાં સરાહુ ને બદલે સરા અને રાહુ ને બદલે રા વપરાઇ
અંત્યાશ્રયલોપ થયો છે. એ પ્રમાણે શુભાસ્વરીના દાખલા બસ થશે.

૪૮—ચિત્રોક્તિકા: ચિત્રયુક્તિ, યાને ચિત્રના રૂપમાં રચાયેલાં
અક્ષરિક કાવ્યો. એમાં તરેહવાર જાતના કાવ્ય રસનો સમાવેશ
કરેલો હોવાથી, એ અક્ષર સંભાવા વિના ચાલે એમ નથી. એને
અંગ્રેજીમાં *Shaped Poems* ના નામે ઓળખે છે. આ અક્ષરની
તચારીખ શર કરવા પેહેલાં આ પુસ્તકની અને તેના વાંચકોની, તેના
માહકોની, અને તેના ખેરખાહોની તદોરસ્તી ચાહનારી સલામતી આ-
પણે ચિત્રોક્તિમાંજ લખ્યો.—શરણની ભામ.

Who hath woe ? Who hath sorrow ? Who
hath contentions ? Who hath wounds
without cause ? Who hath redness
of eyes ? They that tarry long
at the wine ! They that
go to seek mixed wine !
Look not thou upon the
wine when it is red,
when it giveth
its colour
in the
Cup,
when it
moveth itself
aright
At
the last it
biteth like a serpent,
and stingeth like an adder !

તરેહવાર આકારો, ચિત્રો, અને રૂપોમાં જોડાયેલાં કાવ્યો, ધણા જ જુના વખતથી આપણને મળી આવ્યાં છે. આગળ કાળોમાં એવાં કવેતો બહુ બહુ જોડાયેલાં હતાં. અને તેમાંના ધણાંક, મીઠા લોકોમાં થીઓફીટસ, રોહડસવાળા સીમીઆસ, તથા બીજાઓના જોડેલાં ધણાં જણાયેલાં છે. લેટીન ભાષામાં પણ એવાં કાવ્યો ધણાં થયેલાં છે. કવિ દ્રાઇડનના વખતના નાના કવિઓમાં એવાં કાવ્યો જનાવાનું ઘેલાપણું ધણું વધી પડ્યું હતું. જોકે એ જનાવટ કરવામાં ૪૬૫ નાશકિતની પણ સહાયતા હોય છે, પણ તે જનાવનારા કાવ્ય રસને બદલે ચિત્રરસ ગોઠવવામાં ધણું લક્ષ આપે છે. અને તેવી રીતના છેલ્લા કવિઓ માટે જોનર્મનસન ટીકા કરે છેકે:—“*A pair of scissors can't a comb in verse.*” એ પ્રમાણે તરેહવાર કવિઓ, તરેહવાર આકારો, જેવાંકે, બાટલી-ગ્લાસ-કોદાળી પાવડા-પંખા-કેક-પાંચો-ખરા પ્યારના માંદો-લેડીઓના ઝબ્બા-ઉડતા દેવતા-ફતેહના રણસિંઘાં-વગેરે મન પંસંદ વસ્તુઓના આકારમાં કવિતાઓ જોડતા. વળી ગૂજરાતી કવિઓ કુંડળી-સર્પ-હાર-કુંડ-વગેરે આકારમાં કાવ્ય જોડતા. વળી કેટલોકો વકતાસ્થાન, કેબલેગાહ, ને કબ્રગાહના આકારોમાં જોડતા. વળી ગેબ્લી-અલ દારવે તો મોજાની જોડીઓ, ચશમાની જોડીઓ, વગેરે જોડકાંમાંજ કાવ્ય રચતા. ફ્રાન્સને પણ ઇ. સ. ૧૬૪૦ માં આ ચરસ ભાગો હતો. કવિ પેનાર્ડે, બેકોનેલ્યન ગાયનો, દારના સીશા અને શરાબી જામમાંજ જોડેલાં છે. આજે પણ ચીન અને જાપાનમાંતો આવી કવિતાઓ ઉપર ધણોજ ચાહ છે. જાપાનમાં આદમીના માથાના રૂપમાં કાવ્ય જનાવાનો બહુ શોખ છે, જ્યારે ચીનમાં ગાય અથવા બીજાં જાનવરને પસંદ કરવામાં આવે છે. એક દાદરનું કાવ્ય-ચિત્ર જુઓ.

ઓ

ખુદા

નાખુદા

ચંદ્ર સદા

પાર કર તું;

દુબશે નાવ આ

સુ સંસાર સાગરે;

દાદર ચઢી આ નીતિનો

લાવી જની જમ્મશ ભાગરે.

અંત્રિય રાહ ઉપર ગૂજરાતી દટાવ.

નગરી એકે, વીજલી વેગે, સાહી ટેકે, ફરવા હરવા,

ખાવા પીવા, જોવા જવા, દરિયે નાહવા, મન રીઝાવા,

હરના ગાતા, દરિયાઈ મેહેલે, તેની સેહેલે,

ત્રણ રફીકા રાતે રાતે, જાંગીર બેજન સાથે સાથે,

બેઆનું કચ્છરનું વાટે, મધાર અધમપડું માથે,

જોવા તેવા તે વીકાશ વીજા દોહવા,

આ સદીનું ધંદન જોવા, મનનું

દુઃખ બસાથી ધોવા, તનનું સુખ પશુ

ખાણું લેવા, રવી સોમની

કુસ્તી જોવા, હારેલા ચંદ્રને

દીઠે, દરિયો સામે તેની

પીઠે, આનંદ તો ભર્યો નવ

નીઠે, સૂર્ય પર ચંદ્રમા

જીતે, પાન ચાવવા ગરી

ફીટે, ભોંકાની એવી વસ્તીમાં,

ભક્ષા પારસીની હસ્તીમાં,

ગાન તાન જખર જસ્તીમાં, ખાનપાન ખાવા

હસ્તીમાં, બીચણુ સેહેલે, ફરવા પેહેલે,

ચેષ "સાથે," બોડે માથે, સાળા સાથે, બાગો હાટે,

પોષા મારી, સપોઠા કારી, ગાયકવાડી તોડી પાડી,

રી સારી, છોડી ગારી, પીધી તારી, વાતજ ન્યારી,

ગાન અમઝાં, મજલ અમઝી, નાન કચ્ચાં, નકલ કચ્ચી,

વાચ મચ્ચા, વકર સચ્ચી, નાચ નચ્ચા, ઉપર ગચ્ચી, રંગરાગે

સંગ સાથે, ભંગ ભાવે, ઉંધ બાવે, દેવી નિંદ્રા, ભક્ષ કીધા, સર્વસુતા,

દાદી દીકા, નીચખી મીકા, ફીવાન હોલે, વીકજ ગાહાને, બી નવ

બોલે, વકાર નહીએ, શેરોકુસંપે, મોટમોટ જંપે, રહેન સંપે,

એ અવશ્યજો, યૌ કોઈ ફૂલે, હાલ હાલ હીજો,

એ પૂરતાશ, મૂઆ એ ધારા, કેવા નહારા, ગરીબ ગાંઝે,

દટાવ રાગે, લુવાતો જાગે, લુગ લુગ જીવે તારાપૂગ.

તાગપોર ખાતેની સેહેવગાહ જે પ્રમાણે ફરવામાં આવી હતી, તે પ્રમાણે અનુક્રમે કીધેલાં કાગો, લોકાચાર વગેરે દટાવમાં જોડેલે વિગ્રહિતકાંડે.

એ પ્રમાણે તરેહવાર ચિત્રમાં કાવ્ય રચાયલું છે. કવિ ફીરોઝે પોતાની સરોદે પાક દામાનીના પાંચમા સફા ઉપર એક યુક્ત-માલા બંધ આપ્યો છે, તે આગ્રાદ ચિત્રોક્તિકા છે, જે જોવાની હું લલામણુ કરીશ. પાલકી અને મ્યાંનાના આકારની કવિતાઓમાં વળી તરેહવાર ખુબીઓ છે:—

	મૂખ ઉચ્ચારે નાણી,	
અરે ! અરે !		ખરે ! ખરે !
	આંખથી મૂંઢિ પાણી.	
	ધરિ પતા શિ રીતે,	
ધરે ! ધરે !		કરે કરે
	ચિંતન વજૂ ચિ તે	
	ફીકરમાં વિશેષે,	
હરે-હરે		હરે-હરે
	જાપ જપે હમેશે.	
	ક્યાં સ્થિરતા વિના તે,	
હરે-હરે		મરે-મરે
	માનુનિ પ્રેમમા તે.	

એ પ્રમાણે તરેહવાર ચિત્રમાં કાવ્ય રચાયલું છે. કવિ
હીરોએ પોતાની સચેદ પાક દામાનીના પાંચમા સફા ઉપર એક
પુલ-માલા બંધ આપ્યો છે, તે આખા ચિત્રોક્તિમાં છે, જે જોવાની
હું ભક્ષાગણ કરીશ. પાલકી અને મ્યાંનાના આકરની કવિતાઓમાં
વળી તરેહવાર ખુબીઓ છે:—

	મૂખ ઉચ્ચાર' પાણી,	
અરે ! અરે !		અરે ! અરે !

મમનથી મનના દર્શન મૂંઝા પાણી.

નભળતી ભળતી કદિ વાતમાં, કે

ચિવટમાં-વટમાં ધર કામની, સુચતુરા ચે

એમાં એવું ચિત્ર કાઢ્યું છે કે, દરેક લાખ

ખીજ ૩ હરફો ફરી ફરી બેવડાય છે. વળી તેના નવ જુદા થાય છે. અને

કાવ્યની કાશીન તરેહવાર ઉભી રહે છે. આવી જાતના કાવ્યના રસ

સેહેલથી લેવાતા નથી. તેના વાંચનો પણ તરેહવાર રીતના હોય છે. ત્યારે

શાપર હીરોની મહામુદ ગઝલની સાથે રીસાણો, ત્યારે તેણે એવી

તો ચિત્રોક્તિમાં કરી, કે પેહેલી, ત્રીજી, પાંચમી, એ પ્રમાણે જે

કવિતાની લીટીઓ વાંચો, તો તેનો અર્થ જુદોજ થાય છે. મતલબનો

તખલ્લુસ ધરાવનાર ઉરદુ શાપર પોતાની માથુકને માટે એક એવી

ગઝલ બનાવી ગયો છે, કે તેના ચાર જુદા જુદા અર્થ થઈ શકે.

૧-હકીકી. ૨-મીજાજી. ૩-ખુદાની નિંદા. ૪-માથુકની મશકેરી. તેણે

એક પાદશાહી તાજના ચિત્રમાં તેની ખુબી બનાવી છે, જેમાં

પેહેલો અર્થ ખુદાની તારીફ ઉપર હકીકી છે; બીજો અર્થ માથુકની

તારીફમાં મીજાજી છે; ત્રીજો અને ચોથો અર્થ ખુદાની તથા માથુકની

બદગોષ અને બદગમ્યાંનમાં છે; જે તાજમાંની દાખી ગમની

દરેક લીટી વાંચી જતાં નીકળે છે. અગર તો સાંમટો રેખતો વાંચનાં

એક લીટી છોડી ત્રીજી, એક છોડી પાંચમી, અને એક છોડી સાતમી

સતર વાંચતાં સમજાશે. બિલિત્સ જણાવાથી તે તાજ રદ કર્યું છે.

જૂઓ દુરખીનનુ ગઝલસ્તાન પાન ૨૩૮ ઉપર.

અગ્રેણ “ પુરો-પુરો-” ની રાહ.

ગામડાંનાં પાદરડાંમાં સંજનો વખત.

ચાલ, ચાલ, ચાલ, મવડી, ચાલ, ચાલ, ચાલ,

મીઠા મારો, કેવો સારો, ઘર ધોળારો !

બ્યુ, બ્યુ, બ્યુ, દરદરદર-હો, હો, હો;

રાખ, રાખ, રાખ, ન તો ગાડાં જોવારો ! .

ચીં-છીંચીં, ચીં-છીંચીં, ચીં-છીંચીં;

દાપરે તુને છોડું હું ન આજ,

મારે તારો ધણી તુને

કેહજે મારે કાજ !

નહીંરે નહીં

દરદર

ખીડોં

છટ, છટ, છટ,

રે નાદાંન મવડી

હટ, હટ, હટ, કરે નહીં પટ

પટ, મારીશ છત્રી, પગલ

જુટી, વાસો કુટી મટ;

શ્રમજ નારે !

દબો ન દે હવે !

દરદર, છીંચીં-છીંચીં-છીંચીં-દરદરદર

મોડુળત મારે, સોફળન ધારે, રંગ રસીસો પ્યાર !

નળ્યુરેલત્રી, ધરીશ ફરી મધી, મટ મટ કરતી ચાલરે અત્રી !

હેતને. તાર, શીસોકાંઠાં; મીઠીતારી, તુખીએતોહાંકુંઆરી, પીગતોખલી!

દાપ નહીં મળી, કાંઠ મધરે તેડુરી, કાં દેશ ઉડીપરી! ચાલ-ચાલ-ચાલ.

આ પીઆડાંમાં, -મવડી-આડાંવાગો-જોવાજો-અમે તે બકનારો
છાડો-એક જોવાજો, દરેક પોતપોતાને કામે લાગેલાં છે. તેમાંથી
નીકળના અવાજ કટાવતી મેદર ઉપર જોરેલા મુઝેલા છે. એ
ચિત્રેનિકાજ છે.

કનિ દીરેએ સીનમે મીનારમો નીચલો ચિત્રોક્તિત્રા પાવરેલો છે:—

કુલમાળાબદ્ધ-દૂમિલા છંદ.

હક નામ લછ તર પાર કરો;
યષ્ઠ નેક અરે બસ પાપ કરી.
શક લાગતજી કર પ્યાર ખરો;
સષ્ઠ એક ખરે દસ બાપવરી.

ધક દામ હજી ધરે દાર સરો;
જષ્ઠ છેક ધરે ધસ કાપ ધરી.
તક દામ લછ સરદાર કરો;
અષ્ઠ રેક ધરે ધમ બાપ કરી.
શક દામમજી ભર હારનરો;
ભષ્ઠ વેક કરે જસ આપ કરી.

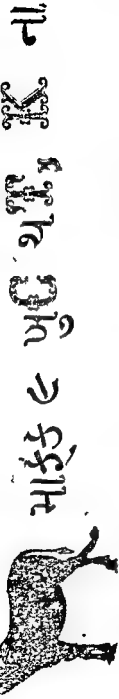

 ડિઝલ મમમમમમમને મને હું
 કંઈક કંઈક, ને મારો ભાઈ

 ની સ્તુતિના

માફક છે ખું થઈ ની

નીઆતો. પંજીં

કોથ્થ ૨૨.

નાચે છે ન કુઠાઈ છે. નો

લેખને સ્ફુર્તિ સાથે વાંચેલું

દુન

ઉઠિ, અને

થઇને

સંતાપું.

યાનેક:—ગોકલ આઠમને દિને હું સરવને સેકંદ કરું છું, ને મારા ભાણ ગણિય તો આપય, પાર્થતિ, અને ગણપતિની મૃતિના ગાયન ગાય છે. તે વેળા આ પીજરામાંની મેના અધેડાં ગાદક નન યુક્તી થતી, કે ના આ પોપટ રીઝોતો પરંતુ આ પીજરામાંની ચલકી નાચે છે ને કુદે છે. બૂઓ આ ધુનિને તીર માગતો બેઠમે કટોરા સાથે સાંકળે બાંધેલું બુલ-બુલ છુટીને એક દુલના કુંડાં ઉપર થઈને ઉડીયુ, અને બીજા કુંડાં નીચે સતાયુ.

ફાંશીમાં ઘણી જાતની ચિત્રોક્તિ આવી છે ૧-મુરખ્ખે-
નામના ૪૫૫ એના આવે છે, તેને ચાર બાલુના આકારમાં ગોઠવે
તો ૫ બાલુમાં અને પોકોગાધમાં તે કવિતા એક સરખીજ વચાવ ।
૨-મુદઉવ્વર-એ મુદઉવ્વરમાં એવું હોય છે, ગોળાકારમાં ગળ ૧૬
કવિતા ગોઠવેલી આવે છે, જેથી તેના મમે તે સમ્મથી તે વાચવા
માંડા, તોએ તે મગથી અર્થ મુધ્યા વચાવ છે । ૩-મુશજજર-
ઝાડના આકારમાં ગળ ૩ કરિતા ગોઠવેલી આવે છે, જેના દાખળાં
વટીક આવે છે, અને તેમ છતાં જો વાંચો તો અર્થ સહ વચાવ ।।
એવી જાતના ફારશીમાં ૨૫ જાતના ચિત્રોક્તિ આવે છે ।। જેનું
બયાન કરતા બહુ લાજુ થાય, માટે ગૂજરાતીમાં જે ૪૫ થો આવે છે
તેના માત્રના ઉપરથી તેની ખુબી સમજાશે ૧-નાગપાશ પ્રબધ,
૨-કમળ ૪૫૫, ૩-ચોકી પ્રબધ જે ફારશીમાં મુરખ્ખેને મળતો છે
૪-વૃક્ષ ૪૫૫ જેને ફારશીમાં મુશજજર કહે છે એમાં ભુમિતીથી સમ્મ
ગોઠવવામાં આવે છે, નહીં કે કાન્ય શુદ્ધિના વધારે ઉપયોગ કરવામાં
તેની પ્રતિ કહેનાય

“ સફૂમારી-વારી, તવ જળી હરે માલ મમતી,
સફૂ-મારી-વારી, ધૃતિ ધરી નહીં, પ્રેમની વૃત્તી
નિરાજે વામા રે, મકન સદગુણે ચન્દ્રિ ભરી,
વિન જોવા મારે-અગ્ય તજ પામે મુજ કરી
મુ વાળા નીમાળા, સમ રતિજ તોભે મન મધે,
મુ વાલાની માળા, સમરતિજ શો ભે મન મધે,
મુ વર્ણેથી સારી, ભુપજ તને ભૂપિત કરે,
મુવર્ણેથી સારી, ભુપજ તને ભૂપિત કરે ”

મ ય ફારસીમાં એ ૪૫૫ ચિત્રોક્તિ કરેલી છે અને તેના
તરેહવાગ આકારે તરેહવાર અર્થો થાય છે એવા કાવ્યો લેટીન, ફ્રેન્ચ
અને આઘનીઝ ભાષાઓમાં ઘણા છે ૫ સ ૧૬૪૦ મા થઈ ગયલા
ફ્રેન્ચ પ્રિ મોન્ચર પેનાડના સખ્યાબધ ચિત્રોક્તિમાંથી શરા નાં
એક નુગાં જોના ચાર ચિત્રાની નકલ —

Que mon
 flacon
 me semble bon !
 Sans lui
 l'ennui
 me nuit,
 me suit;
 j'ensens
 mes sens
 mourrants,
 pesants.

Quand je le tiens,
 Dieux ! que je suis bien !
 qu' son aspect est agreable !
 que je fais cas de ses diuins presens
 C'est de son sein second, c'est de ses
 heureux flancs que coule ce nectar si d'otix,
 si delectable, qui rend tous les esprits, tous 'les
 cœurs satisfaits ! Cher objet de mes vœux
 tu fais toute ma gloire. Tant que mon cœur
 vivra, de tes charmans bien faits il saura
 conserver la fidele memoire.

. આવી તરેહની ચિત્રોક્તિકા અમરમાં ચિત્રો પાડવામાં સમાયક્ષી
 ધારવાની નથી, પણ જે રાગમાં એક ગાયલુ જોડયુ હોય તેના ટેકા
 બમે તે રીતે તેમાં અઢ ઉતર પદવીએજ સમાયક્ષા હોય છે. આજે
 તેવા અલકારો જોડનારા પણ નથી, ને તેની કદર જાણનારા પણ નથી.
 . શાયરે તેથી જળાપો કરેલો છે કે;

“ દેલે હરકેરા કે શુખન પરવરત્ત.
 શરોશે શરાયદે ચારી ગરત્ત.
 શરાયદે રહનો, નયુસદે ખોદત,
 શુખન ચુ તર્ક દર ચુની વખત ખોદત.”

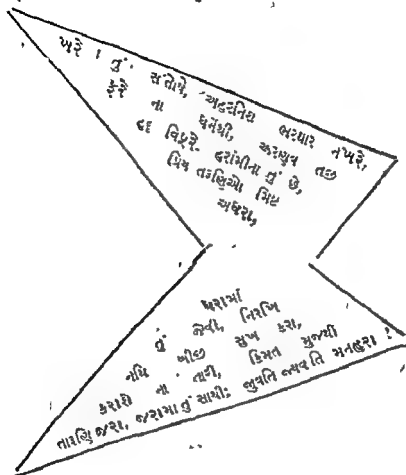
યાને:—જે કોઈનું દિલ શુભન પાલનારું છે, યાને જોડનારું છે, તે કવિ યા ગાનારને શરોશ ઇચ્છની મદદ હોય છે. શાવરે પણ જતા રહ્યા, અને સાંભળનારા પણ ઉધાઈ ગયા, ત્યારે તેવા વખતમાં શુભન તે શું કહી શકે? ગૂઝરાતી કવિઓ કંઈ એવાં ચિત્રાકિતકામાં પછાત નોહોતા, પણ તેઓને પાળનારા પછાત હતા. એક કવિએ પાંખના આકારમાં અચ્છી નાયકા ગૂણુ કથન કરેલી આપી આપણે એ અલંકાર પૂરો કર્યો:—

દાખી પાંખ.

મજેની ઇં રીની, સકળ નિજ મન માંલ સમજે.
રજે ચૂકે સાંતી, ફરી ફરી મયે
નીજ ફરજે; ભજે સ્વામી
ભક્તી, વળી નીયમ
સાચોજ

ગળે શુભજે.
ગળે ઇં ગાળે,
મરમી નવ રાખે સ્વમગળે.
કરે સ્વામી સેવા, સુભગ ખળકે
કંકણુ કરે, ધરે એવો રસ્તો, નિજ સિન્ધુ ભણીતેજ સુધરે.

જમણી પાંખ.

એ પ્રમાણે એવાં એવાં અનેક ચિત્રોક્તિ કાવ્યો થયલાં છે. જાણ તો ચિત્રોમાં ખુબ ભાષાજ બનેલી હતી. મીઠા અપેરોમાં અને ઇશ્વરપરીઅન લેખોમાં ચિત્રોની ભાષા વારંવાર વપરાયતી જણાઈ છે. અને રસિકોએ માત્ર ચિત્રોમાંજ કાવ્યે રચેલ છે. હારશી એ ભાષાઓએ ચાલી-ગોર-હાથી-ધેણ-વગેરે અક્ષરોમાં બહુ બહુ મજલો બેઠેલી છે, પરંતુ તેઓ સરકસ આ ઠેકાણે અંતરવતાં આ મેદાન અનુકૂળ નથી, તેથી મન માટીને ફક્ત ઉપલક્ષ્ય મોઝ લખવા આપી આકીન બહુ અભગ્રહ ઉપજાવે દેવા દઈ આ વિષય જેમ બને તેમ

જસદી પૂરો કરવાને હમારી નાકેશ કલમને દોડ દોડ કરવી પડી છે.
જેમ ધમરેન્છા !

૨૧

" And what's the poet, if the man be naught ?
... .. Genius and wit
May flourish for a day, and snatch the wreath
From awkward probity; but soon shall fade
The ready laurels of a vicious muse,
While amaranthine honours crown the brow
Of unpoetic virtue. "—Hurdie.

આગળના બધા અલંકારો કરતાં આજનો આપણો અલંકાર અત્યંત ગમત આપનારો છે; અને તેને માટે આપણે ધણી જગા રાહીશું. એ અલંકાર દ્વિઅર્થિકાલંકાર છે. કાંઈ એક બોલનાર એ અર્થ ઉઠે એવું વદે તે અન્યે વક્તા કહેવાય. એક અધિકારી એ અર્થ નીકળે એવું કામ કરે, તે ખરો રાજદારિ પુરુષ બોલાય. એક લેખક એ અર્થ ઉપજે એવું લખાણ કરે, તે સુનંદો લખનાર થાય. એક કારિગર એ બેદ નિકળે એવું કાતરે, ચીતરે, રંગે, બેડે, કે બનાવે, તે કુશળ કારિગર લેખાય. તેમ એક કવિ દ્વિઅર્થ નીકળે એવું કાવ્ય જોડે, તે કસાયલો કવિ કહેવાય. તેવો અલંકાર સારી રીતે વખણાય. તેવો અલંકાર હોંસથી વંચાય. તેવો અલંકાર મહા મહેનતે રચાય. દ્વિઅર્થિ=એટલે દ્વિ=બે, અર્થિ=અર્થ વાળો (*Double meaning*). દારશી અલંકાર તજરીદ ને એ મળતો આવે છે. ધણે ભાગે દરેક લખનારા પોતાનો કાંઈ તખલ્લુસ રાખે છે, જેના ધણું કરીને પદ કે ગદ્યમાં એ અર્થજ થાય છે. ફીરોઝ એટલે ફતેહફીરોઝ, અને કવિ ફીરોઝશા બાટલીવાળા પણ થાય. ફીરદોશી એટલે બેહેરતી, અને શાયર અબુલ કાસમ હસન બીન શરાફ, શાહનામું બનાવનાર થાય. ગરીબ એટલે રોક, અને શેવક શાં મં દેશાઈ પણ થાઉં. દિલ-જાન=એટલે દિલ અને જાન, અને મારા મિત્ર માસિક મળાહના અધિપતિ મી. દા. એ. તારાપોરવાલા પણ થાય. તેથી એવા તખલ્લુસને તજરીદ કહે છે. પણ ખુદ કવિતાઓજ બેબડો અર્થ ઉઠાડવાની બનાવેલી ધણી ધણી આવે છે.

૪૯-દ્વિઅર્થિકાલંકાર:—એના દાખલા નીચે મુજબ છે.

મીર અબદુલ્લા સેક અસરાબાદીનો એક દ્વિઅર્થિ ઉત્તમ છે. —
હમી ગસ્ત દર રોહેર શખસી એ ભુરજન, કે કાઝી શવદ સદ્ર રાઝી નમી શુદ
ખરશયત ખરી દાદ તા ગસ્ત કાઝી, અગર ખર નમી શુદ કાઝી નમી શુદ.

અર્થ,

આપણા રોહેરમા ભુરજનથી એક શખસ આવ્યો, અને કાઝી
થવાને માટે કાશેરા કરવા લાગ્યો પણ તેને કાઝી બનાવાને પ્રધાન
નારાજ હતો તેથી તે પ્રધાનને એક ગધેડો લાચ તરીકે આપ્યો, અને
પછી કાઝીની જગ્યા તેને મળી ને ગધેડો નહીં મળી શકતે તો તે
શખસ કાઝીની જગ્યા મેળવી શકતે નહીં. હવે બીજો અર્થ એમ
ચાય છે કે — જો તે શખસ ગધેડો નહીં હતો, તો કાઝી નહીં થઈ શકતો !

શેવકની જેડેલી દુહા રૂપી કવિતા પેહેલી આપુ —

માન૧ જય જે જણ તણુ—ફેક ફેક રોષ રહે;

મા ન૨ જય મજ ત્યાં યકી-સજી આનદમાં રહે.

જીવીને સૌ ખાખ પણ-મરીને૩ નવ કે ખાખ;

મારે ધર તો ભલાભવી કે-સૌ મરીને૪ પણ ખાખ.

કર કાખો ગમતો નથી-જમનો૫ કર વખણાય;

મારે ધર તો ભલાભવી કે-જમનો૬ હાથ ધિકરાય.

દીવા૭ થી તો શર્મણ જીને-ધરધણી ધરમા રોય;

મારે ધર તો ભલાભવી કે-દીવા૮ થી હર્વ હોય.

સૌ ધર રાધે મીઠાં૯ યકી-મેઠિ લઈને સ્વાદ;

મારે ધર તો ભલાભવી કે-મીઠાં૧૦ વગર છે સ્વાદ.

મરવા૧૧ કાઢને નવ ગમે-ગમે ન નાણી પખ;

મરવા૧૨ મારે ધર ગમે-એવા હમે નિરાખ.

કરમ૧૩ ચટે બ્યા બાળનો-કલા હોય ત્યાં ચાય;

ચટે કરમ૧૪ હમ બાળનો-ધીસે કેળા ખાય.

તે ધર ગીત ગવાય છે-જે ધર ખારી૧૫ મુકાય;

ગરીબ ધર તો રકરોડ, જે ધર ખારી૧૬ મુકાય.

એ કવિતા દ્વિઅર્થિ છે જેમકે — ૧-માન=એટલે આનર, અને

૨-માન=એટલે મારી માથ નહીં જય ૩-મરીને=મુજરી જીને

૪-મરીને=એટલે ખાવાના મરી ૫-જમનો હાથ=એટલે કાખો હાથ ;

થી ઉપરો ૬-જમનો હાથ=એટલે મોહોતના સરદાર જમનો હાથ ૭-

દીવાર=એટલે નાદાર યજુ તે. ૮-દીવા અને ૯=એટલે દીવાળની તથા

દિવેટ વણવાનો ર. ૯-મીકાં=એટલે રાંધવામાં નાંખવાનો ખારો પદાર્થ;
 ૧૦-મીયાં=એટલે મધ જેવી સ્વાદિસ્ત મીથી વસ્તુ. ૧૧-મરવા=એટલે
 ગુજરી જવા; અને ૧૨-મરવા=એટલે કેરીના નાના મરવા. ૧૩-કરમ=
 એટલે નાના બચ્ચાને મગજે કમી ચડે છે તે કરમ. ૧૪-કરમ=નશીમ,
 એકબાલ. ૧૫-ખારી મુંકાય=એટલે જાળી અમવા ખારણું મુંકાય.
 ૧૬-ખારી મુંકાય=યાને સળગાવી મુંકવામાં આવે. એ પ્રમાણે ઉપસા
 દરેક દુહામાં દ્વિઅર્થકાલંકાર સમાવલો સેહેલથી સમજાશે.

અમીર ખુશરોએ એક ઉત્તમ દ્વિઅર્થ વાપર્યો છે;

“ જ્યાંને આં પેસરે તુરકી ઓ મન તરકી નમી દાનમ,
 એ ખુશ બુદી અગર બુદી ઝખાનશ દર દેહાંને મન. ”

૧ લો અર્થ:—આ છોકરો તુરકી ભાષા બોલે છે, પણ કમનગીએ
 એ ભાષા હું જાણતો નથી. જે તેની ભાષા હું બોલી શકું તો કેવું
 મગજનું ! ૨ જો અર્થ:—જે તેની જીલ મારાં મોઢાંમાં હોયતો કેવું
 સાશ ! યાને હું તેને ચુંમી લેતો. નીચથી બે લીટીઓ એકજ જેવી
 જણાય છે, અને એકજ તરેહથી વંચાય છે, તોપણ તેના અર્થો જુદા
 જુદા થાય છે:—

“ મન નયાઝરમ અર તુ નાઝરી, મન નયાઝરમ અર તુ નાઝરી. ”

યાને:—જે તું મને નહીં છોકરો તો હું તુંને નહીં છોકરીશ.
 જે તું તારાં નાજ નખરાં તરક કરશે તો હું પોતેનખાનો યધ જધશ.
 એમાં જૂઓ કે એકના એકજ શબ્દો, એકના એકજ ઉચ્ચાર છે, તો
 પણ અર્થો બેઉ લીટીના જૂઝ જુદા થાય છે ! કેટલી બધી ખુબી !
 એકવાર બુદેલખંડના રાજા ઉપર ચોતરફથી લશ્કર ચઢી આવ્યું,
 અને એ દેશ શત્રુઓથી તમામ ઘેરાઈ ગયલો જોઇ, રાજાએ એક
 કુતને બોલાવી એક દ્વિઅર્થ દુહો પાઠે કરાવી કહ્યું કે, દક્ષિણ દેશમાં
 ફરતો ફરતો જઈને પેસવાના રાજવાડા આગળ એ દુહો ગાયા કર; કે:—

“ જો ગતિ બધ આહ ગજેંદ્રકી, વો ગતિ બધ હે આજ;

બાજ જાત બુદેલનકી, અબ બાજ રાખો લાજ. ”

આ દુહો, બાહદુર બાજરાવ પેસવાના સાંભળવામાં આવતાંજ
 તેણે તેનો અર્થ હેતુ સમજી લઇ, લાગલો બુદેલખંડના રાજાની મદદ
 સૈન્ય સહિત દોડી ગયો, ને તેનો બચાવ કર્યો. એમાં કહે છે કે, જે
 પ્રમાણે ગજેંદ્ર યાને ઈન્દ્ર-હાથી સાગરમાં સપડાઇ ગયલો, તે પ્રમાણે
 બુદેલખંડનો રાજા ઘેરાઈ ગયો છે, અને બુદેલખંડની બાજ હાથથી

નય છે, માટે એ બાહ્ય રાવ તું સાજ રાખ. એમાં પહેલા બાહ્ય શબ્દનો અર્થ રમત થાય છે, અને બીજા બાહ્ય શબ્દનો અર્થ રમત, તેમજ પુનાના પેશા બાહ્ય રાવનું જવતમાં નામ એ પ્રમાણે દ્વિઅર્થ છે. વળી એકજ શબ્દના ૨-૩ અર્થ થાય એવી પણ શેવકે જોડણી કરેલી છે, એ દાખલો ખરેખર તે સ્લેષાલંકારનો છે:—

માને જો જણ માનેર માનેક-ખાનજ તે ખાનખની ખોદે ખાને
જનેક જઈ જો જનેદ કુંવરને-જનેદ બચાવી લીએ વર વદને.

એમાં ૧-માને એટલે માનથી, ૨-માને=એટલે માયને. ૩-માને=પીછણે. ૪-ખાન=એટલે મોટી ખાણ, ૫-ખાનની એટલે મીઠાશની. ૬-ખાને=એટલે ખુદ પોતાના ધરમાંજ. ૭-જને એટલે લગ્નની જાનમાં. ૮-જને=એટલે જોળખે. ૯-જને=એટલે જીવથી. એ પ્રમાણે બે, ત્રણ અર્થ એકજ શબ્દના ઉઠે છે. વડોદરાના મહા પુન્યવાન ગોપાલરાવ મેરાલના દત્તક પુત્ર કેલા શવાસી બાલા સાહેબે પોતાનો ~~અર્થ~~ દ્વિઅર્થ કરાવેલો વખાણવા યોગ્ય જાણી જણાઈ છે. ~~સા મરીને~~ પેણ ~~ખાન~~ ~~માની~~ ~~કુંવરને~~ કર વખણાય: હાથ ધિકરાય.

શ્રી ગણેશ ચરણીત્પર મીત

યેશવંત.

એમાં મરકુમ બાવા સાહેબે ~~કિમ~~ લખી પોતાની માતા ઉમાબાઈને યાદ કરી કહે છે, કે તેને પેટ જન્મેલા અને ~~વળ~~ બાધવ કરીને લખે છે, તે હાથરાવતાર માધવને ~~અર્થ~~ આપનું નામ ગણેશવંત, માટે તે શબ્દ વાપરી તેના ~~અર્થ~~ શ્રીગણેશ યાને ગણપતિને યાદ કરે છે. વળી ગોપાલરાવના દત્તક પેણથી તેવણને યાદ કરે છે, તેમજ ગોપાળ દેવને યાદ કરે છે. એ બધું કરનાર મરાઠી છે, એમ ચેતવત લખ્યું છે, અને બાલાસાહેબનું જન્મ નામ ચેશવંતરાવ તેથી તે નામ પણ છોડે લાવી મુક્યું છે. દ્વિઅર્થ અલંકાર અને સ્લેષાલંકાર એ બે એકજ ચેહેરાના જોડવા બાઈઓ છે. તેમના સ્વરૂપ એકએક જોળખી સકાતાં નથી.

પણ માત્ર એકજ શબ્દ ઉપર કાર આવી, આખા કાવ્યને બીજો અર્થ થવાને બદલે બે અર્થ થતા હોય, તે સ્લેષાલંકાર છે. જેમને—ઉર શાયર આજીવના તખતપુસરાઓ કહે છે ક:—

“ અળસ બેદલ કરો મેત આખરૂં,
મુસાફર હએ શેકરતા દએ ગદા હએ.”

યાને કે:—એક આદમીને તેની આખરૂંથી વિના કારણ તુરેલાં દિલનો નાં કરો, કેગકે તે બીયારો એક મુસાફર જેવો છે, ભાગેલાં દિલનો છે, અને ફકીરના જેવો છે, કે ત્યારે-તેની આખર જતી રહે છે. આખર શબ્દ ઉપર શ્લેષ મુકતાં એમ પણ થાય, કે હું આખરૂં, કે જે આ ગજલનો બનાવનાર છું, તેને અએ માણુક ! તોડી નાં નાખ ! એટલું છતાં પણ એ જે જોડયા ભાષણો પરખાવે બહુ મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજીમાં દ્વિઅર્થિ કવિતાઓ પુષ્કળ જોડાયેલી છે. જેમાં *The Double-faced Creed* ના મથાળાં હેઠળ એક અલિંગ બનાવટ કરેલી છે:—

*I hold for sound faith—What England's church allows,
What Rome's faith saith—My conscience disavows,
Where the ^{સુમો} ~~rock~~ can take no shame
The ^{પોપ} ~~rock~~, અને એકજ તરેહથી વંચાય છે, ^{પોપ} ~~rock~~ Pope supreme.*
જુદા થાય છે:—

—*The worship's scarce divine
Whose table's bread and wine,
He's but an ass—Who their communion flies
Who shuns the mass—Is catholic and wise.*”

એમાં ખુબી એવી છે કે, શીક્ષકીયાનું વાંચતાં એવો અર્થ નીકળે છે કે, જેમાં ઈંગ્લીશ ચર્ચની તારીફ, અને રોમનચર્ચનો ધિક્કાર થયેલો છે. પણી કવિતાની જે પેદેલી દગલીજ માત્ર પાંચો, તો રોમીશ ચર્ચનીજ તારીફ નીકળી આવે. પણી વળી કવિતાની બીજી દગલી, યાને જમના હાથ ઉપરની સતરો પાંચો, તો ઈંગ્લીશચર્ચનો તિરસ્કાર થઈ જાય છે. ત્યારે એ દ્વિઅર્થિ કરતાં પણ ચતુર્અર્થિ થઈ જાય છે. વળી તેવોજ એક અગ્રજ દાખલો છે કે:—

“ આન દીગર શીર અસ્ત કાદમ મી ખુરદ,
આન દીગર શીર અસ્ત કાદમ મી ખુરદ.”

અર્થ:—એક શીર (યાને દુધ) છે તેને માણસો ખાય છે, અને બીજો શીર (યાને સિંહ) છે તે માણસોને ખાય છે. એમાં પણ શીર શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવી બેઉ લીટીના અર્થો જુદા જુદા કરી નાંખે છે, પણ ખાંધણી એવી છે, કે બેઉ લીટી એકની એકજ

વંચાય છે. હવે જે દાખલા એવા આપીશું કે તેમાં વ્યાકરણની રચનાને સીધે તમામ બાંધણીના જે અર્થ નીકળે એટલુંજ નહીં, પણ તે બેઉ અર્થ પણ અકેકથી સામ સામેની મતલબનાજ નીકળે:—

“ અએ ખાને ઝીઆ શવદ એ રથે તુ અુદમ,

ખા તલઅતે તુ સોર તુમાયદ માતમ. ”

૧ લો અર્થ.—ઓ ખાજા ! તારો એહેરો એવો છે કે અંધારું હોય તેને ઉજેકું કરી નાંખે, અને તારો દેખાવ જોતાંજ દિલગીરી હોય તે બદલાઈ જઈને ખુશાલી થઈ જાય છે.

૨ જો અર્થ.—ઓ ખાજા ! તારો એહેરો એવો છે કે ઉજેકું હોય તેને અંધારું કરી નાંખે, અને તારો દેખાવ જોતાંજ ખુશી ખુશાલી હોય તે બદલાઈ જઈ ગમગીની અને ગમખારી થઈ જાય.

શુલ્યકલી—ખ્યાલમાં એક ગમ આ અલંકાર વપરાયલો છે:—

“ ખેલી જો રંગ છેલા સામ હોતી હે

તારા તું મત જ સમુદ્રને, ના જરસી હે માનકહારી પુનમ. ”

એમાં તારા એટલે વૃન્દાવાસી, તું સમુદ્રમાં જઈશ મા, એમ પણ થાય, અને જુના વિચાર મુંજળ તારાએટલે આકાશ ઉપરના શેતારા ખરે છે ત્યારે દરિયામાં પડે છે, તે મત પ્રમાણે શેતારાને અલંકાર લાગુ પાડેલો છે. શાયર મીર્નો એક રખતો એ બાબદમાં એક પગલું આગળ વધેલો છે:—

“ ઇહાંકે સફેદે રીઆમેં હમકુ-દખલ હએ સો ઇતના હએ;

રાતકું રારો શુબેદ કીઆ-આ દીનકુ જયું ત્યું સાંમ કીઆ. ”

યાને કે:—આ સંસારમાં મને શીદા અને સુદેદ સાથે જે કામ છે તે એટલુંજ છે કે, રાત્રે રડી રડીને સહવાર કીધી, અને સહવારને જેમ તેમ કરીને સાંજ પાડી. એમાં બીજો અર્થ એ છે કે, મારી માથુકની જુદાઈમાં મારી જુવાની તો રડી રડીને કાઢી, અને ત્યારે મને સુદેદ બાલ આવ્યા, ત્યારે મારા જુદાપાથી મને વધારે વરસ જીવવાની આશા રહી નહીં. એક ગૂર્જર કવિ કહે છે:—

“ દેશીમિત્ર કે કાંડિયો, ઉચરે જેમ અવાજ;

લખે રાસ્ત, શુજરાતી નહિ, નાગાને સી લાજ. ”

યાને કે:—જે પ્રમાણે એક દેશભિમાનિ પુરખ અથવા એક દાંડિયો, મોટે મોટે અવાજ કાઢે છે, અને જે શુદ્ધ ગૂર્જરાતી નથી લખતા, તેમા નાંગાઓને લાજ રાંની ? બીજો અર્થ એ છે કે દેશમિત્ર તથા દાંડિયો

‘નામનું’ પત્ર-રાસ્ત ગોઠતાર-અને મૂજરાની એ ચારેન ન્યુસપેપરને કવિએ બહો લગાડ્યો છે. વળી કવિ લખે છે કે:—

“ પક્ષ૧ હોય છે પક્ષીને, જાય ચિંતવ્યું જ્યાંહય. . .
પક્ષ૨ હોય છે જાપરે, શોભાયુત દેખાય-
શોભાયુત દેખાય, પક્ષ૩ ત્યજુ--હોય પુરપને,
સદાય પામે સુખ, હૃદયમાં ધરે દરપને. ”

ઉપરો દ્વિઆર્થજ નહિ પણ ત્રિઆર્થ છે. ૧-પક્ષ=એટલે પં-
ખીની પાંખ. ૨-પક્ષ=એટલે જાપરાંની આસપાસ ઝુલતી બાલુ હોય
છે તે. ૩-પક્ષ=ઓથ (*side* અથવા *party*)

“ મોજુદ બ એકબાલે તો માઝદુમ શવદ,
વઝ સાવેએ મેહેરે તુ હોમા જુમ શવદ;
આખાદ એ કેરદારે તુ ગરદદ વયરાન,
મસારર એ દીદારે તુ મગમુમ શવદ. ”

અર્થ ૧ લો.

તાર નશીબ એવું છે કે હસ્તીની નિસ્તી કરી મેળે છે; અને તારી મેહેરખાનીનો જાંચો જ્યાંથી પડે છે ત્યાં, સારા સુગનવાણું હોમા પક્ષી પણ ખરાબ અપસુકનવાળાં ધુવડ પક્ષીના રૂપમાં બદલાઈ જાય છે. તારાં કૃત્યોથી કરીને તો જ્યાં આખાદાંની હોય ત્યાં સત્યાનારા વળી જાય. અને તારી સુરત બળે ! તે દેખતાં તો આનંદી માણસ પણ શોક અને ગમીમાં ગીરફતાર થઈ જાય.

અર્થ ૨ જો.

તાર રકું પ્રાણબ્ધ એવું છે કે નિસ્તીની હસ્તી કરી નાંખે; અને તારી દોસ્તીના જાયામાં તો એક ધુવડ પણ હોમા પક્ષીનું રૂપ લઈ શકે. તારાં કૃત્યોથી કરીને ઉજક અને વેરાન જગાઓ હોય તે પણ વસ્તીવાળી અને આખાદ થઈ જાય. અને તાર દીદાર જોતાંજ એક ગમગીન માણસ આનંદી થઈ જાય. કીસ્મતના તખ્તયુસ ધ-રતનારા શાયરે તજરીદ અથવા તજનીસમાં કરેલી જોડણી અચ્છી છે.

“ જુમા હજે મુનવરપે સજે તાર હમારી,
કીસમત વોહ અગર ચાંદસી સુરત નજર આવે. ”

માને કે:—અમકાન લરેલા માહાતાબની મીશાલે અંધારી રાતે હમાર કીસ્મત રોજન થાય, જો તે ચંદ્રમુખી માશુકની સુરત હજોને જોવામાં આવે તો, ખીજે અર્થ એમ, કે જો તે ચંદ્ર મુખીની સુરત

દેખાય તો, કીશમત શાયર રોસન થાય. એ પ્રમાણે દ્વિઅર્થિ છે, ૫મી એમ માફક કુદરતના તખલ્લુસવાળો શાયર કહે છે કે:—

“શમે હેજરાંકી મુસીબત મેં લેખું કેઆ કુદરત,
તનમે જાં હોવે હુએ લુદા જાનસે તન છુટે હુએ.”

યાને કે:—લુદાઈની રાતનાં જે આશકોની ઉપર ગમગમ થાય છે, તેની હકીકત એ કુદરત યાને ખુદા ! ક્યાંથી લખાઈ શકાય ? કેમકે એ રાતે તો બદનથી પ્રાણુ લુદો થઈ જાય છે, અને જાનથી તન લુદું થઈ જાય છે. એમાં કુદરત એટલે ખોદાની ખુદરતનો અને ખીજો પોતે કુદરત શાયરનો અર્થ નીકળે છે. તેથી તે તજરીદ છે. એક ગૂજરાતી કવિનો આ અલંકાર બહુ પ્યારો હોવાથી તેણે તરેહવાર રીતે દ્વિઅર્થિકાલંકાર વાપરેલો દીકામાં આવે છે:—

“ફયે રંભા કાજે, અધિ, વળિ કાજે ઉરવશી: ૧

પ્રિયા પ્યારી તારી, ઉમિત ચિન આલા ઉર વશી: ૨

નિતિ રીની સીખી, બનિ સતિ સિએલી શિરમણી: ૩

ખુખી પલિન તારી, પરણિ. શકું સરવે શિ રમણી: ૪

પ્રિયા તારા મધ્યે, મગરખી તણો તો મદ નથી: ૫

અનીતીના સાહી, વિકળ થઈ ક્યારે મદનથી ૬

પતી પાખી પડે, કરિ સહુ બિશ્વ અપ્રિય તમા: ૭

વખાંણું શું બહાલે, વદનથિ વિશેષે પ્રિયતમા.” ૮

૧—ઉરવશી=ઉદ્ધિ રાજની એક અપસરાનું નામ છે. ૨—દિલમાં વસી. ૩—શીરોમણી=એટલે માથાની મણી. ૪—સિ=કેવી, રમણી=સ્ત્રી અથવા સુંદરી. ૫—મદ નથી=એટલે ગરરી નથી. ૬—મદન=એટલે કામદેવ; થી=થકી. ૭—ગરજ. ૮—પ્યારી બાપડી. એ પ્રમાણે એકજ શબ્દને લુદે લુદે અર્થે તોડી નાંખી ને વાંચતાં બે અર્થ નીકળે છે.

“તુલસી તખ મેં જાનીયો, બડો ગરીબ નીવાજ;

મોતી કણ મોંઘા કીયા, સોંઘા મોતી અનાજ.”

એમાં પ્રથમ મોતીનો અર્થ ધરેણામાં ધાત્રવાના મોતીનો છે, ત્યારે બીજા મોતી શબ્દનો ભાવાર્થ જુવારના દાંણા છે. જુવારના દાંણાને મોતીના દાંણા સાથે સરખાવી તુલસીદાસ કહે છે કે, ધરેણાના મોતી તું સાહેબે મોંઘાં કીધાં, ને ખાવાના મોતી તે મોંઘાં કીધાં, એવો તું ગરીબનનવાજ છે !

નીચલાં પદમાં “બન” શબ્દની ફાસીન તેજદાર અને

લશુકદાર લાપામાં જણાવેલી છે. અને તે દ્વિઅર્થિ નહીં પણ બાર અર્થી છે:—

“ મીનનેની માની મીની, મન મનનામાં નામી,
તેમી માન મોમાં મુની, નામે નાના નામી. ”

એ લીટીઓના એકેક સાથે જોડીને, તથા ફરી ફરી છુટા હરફે પાડીને અર્થ કરેતો જુદી જુદી ૧૨ રીતે અર્થ થાય છે. એ અનુ-
આસિક પણ છે.

મુખ્યારક નામના પાદશાહનો બેટો એક દિવસે પાલકીમાં બેસી
સ્વારી સાથે શહેર બહાર ફરતો હતો. એમાં દરબારી સાયર મુઠ્ઠાં
ઔરફી દુરથી આવતો શાહજાદાની નજરે પડ્યો. એકદમ સ્વારી ઉભી
રખાવી. ઔરફી વેહેતો આવી શાહજાદાની ખેર આફીઅત પુછ-
વા લાગ્યો. પાલકીમાં શાહજાદાની સામે એક કુતરાને બેઠેલો જોઇ ટ-
કારમાં કવિએ પુછ્યું કે “ જેહાંપનાહ ! નામે ધન સાહેબજાદે ચી-
સ્ત ? ” યાને આ સાહેબજાદાનું શું નામ છે ? શાહજાદાને ખેળતત
લાગવાથી જવાબ દીધો કે “ ઔરફીસ્ત ! ” યાને કે એનું નામ જા-
હેરજ છે. આ જવાબતો સેદી અર્થ એવો પણ થયો, કે એ કુતરો
ઔરફી છે. સાયરને કુતરો બનાવેતો જોઇ તેણે નમીને પાછો જવાબ
દીધો કે, “ મુખ્યારક ! ” યાને એ નામ મુખ્યારક છે. જેનો બેદી અર્થ
એમ પણ થયો, કે એ કુતરો શાહજાદાનો બાપ છે. શાહજાદો પશેમાન
મઇ સ્વાગી દોડાવી ગયો, અને સાયર છુટો પડ્યો.

ઉરદુ લાપામાં વળી એક જોડણી થયેલી છે.—

“ દીએકી રોશની જગમેં ઝલક હે,
દીએકી રોશની મેહેસ્તર તલક હે.”

૧ લી લીટીમાં—દીએકી=એટલે દીવાળતીની રોશની ખલકમાં
રોશની આપે છે, એવો અર્થ છે. ૨ છમાં—દીએકી=એટલે આપવાની,
દાંન ધર્મ કરવાની રોશની કેઆંમત સૂધી ઝલકે છે. નરસંઘ મેહેતો
ધડપણ વિષે લખતાં કહે છે કે:—

“ દીકરા તો જુજવા ધ્યારે, વહુઅર દે માળ,
દીકરીયોને જજડા લેઇ વ્યારે, હવે ધડપણના શારેહવાત.”

એમાં જુજવા ગયા, એટલે હિંમત ખતલાવા લાગ્યા પણ થાય,
અને જુજવા એટલે ક્યારે મરે, ક્યારે મરે, એમ જુજવાતો કરવા
લાગ્યા, એવો અર્થ પણ થાય દીકરીઓને જમડા વધ ગયા, એટલે

આકરી કરનારી જે દીકરીઓ હતી, તેમને તો જન્મ લઇ ગયો, એટલે તેણીઓ મરી ગઇ પણ થાય, અને જન્મડા એટલે જન્માઇઓ લઇ ગયા, એમ પણ માય. રેવોલ્યુશનના કાળમાં ટોરી પાર્ટી અને હુનોવેરીઅન પાર્ટી, એ બેને માટે એક કવિએ દ્વિઆર્થ કવિતા જોડેલી અભ્યાસ કરવા પેાચ છે:—

*I love with all my heart—The Tory party here
The Hanoverian part—Most hateful do appear
And for the Settlement—I ever have denied
My conscience gives consent—To be on James's side
Most righteous in the cause—To fight for such a king
To fight for George's laws—Will England's ruin bring
It is my mind and heart—In this opinion I
Though none will take my part—Resolute to live and die.*

એમાં આખી કવિતામાં ટોરી પક્ષનો પક્ષ જે'અવામાં આવેલો છે. પરંતુ જે કાળી ગમની દગલી યાને કાળી ગમની અરધી લીટીઓ જે એકેક પછી વાંચી જાય, તો તો ટોરીથી ઉલટી હુનોવેરીઅન પક્ષનો પક્ષ જે'એલો જણાશે. વળી જન્મણી બાબુએથી પાછી વાંચે, તો ટોરી પાર્ટીની સખત વિરુદ્ધ લખેયું વંચાય.

એ દ્વિઆર્થ શરણી ભાષામાં બે પ્રકારોના છે. ૧ લાને “કા-લ બા મુજબ” કહે છે. જેથી બોલવામાં એવા શબ્દો આવે છે કે સાંભળનારાને બોલનારના હેતુ જૂઠા જૂઠા સંભળાય છે, અને તે શબ્દોના એ તરાંહના ભેદ થાય છે.

“ રકીબ ગોશ્ત કે ઉક્તાદેહઅમ મરા ખરદાર;

દોઆશ કદેમો ગોશ્તમ ખોદાત ખરદાર. ”

અર્થ:—તોકરે કહ્યું કે હું પડી ગયો છું તે અને ઉશ્ક. મે” તેને દોઆ દઇને જવાબ દીધો કે, ખોદા તુને ઉચકી લે !

એમાં “ ખોદાત ખરદાર ” યાને ઇશ્વર તને પડી જતાં જગ્યાડી લે ! અથવા તો એવો પણ ભાવાર્થ નીકળે કે તે સાહેબ તુંને પોતાની પાસે લઇ લે. ! યાને, ખોદા કરેને તું મરી જાય ! અનવારી ખીલે દાખ્યો આપે છે —

“ દોસ્તી ગુઇ નેહ અઝ દેશ મીકુની,

સસ્ત મીગુઇ કે અઝ જાન મીકુનમ.”

અઝ જ્ઞાન મીકુનમ=માં એવો અર્થ આવે છે કે, મારાં અંતઃકર-
ણથી હું દોરતી કરું છું. વળી બીજો એમ પણ અર્થ આવે છે કે:—
હું દોરતીને મારા જ્ઞાન આગળથી દુર કરું છું. એવા ઉલટા સુલટી
બે અર્થ આવે છે.

બીજો દ્વિઅર્થ “ અદમાજ ” કહેવાય છે. જેને મળતા દ્વિઅર્થ
દોહરા કવિ દલપતરામે “ લીપી ધારા દીલ ધરી ભૂમી લક્ષી ચિત્રલ,
ગણે નામ જણ ગામના કેણુ દીસે આવેલ. ” માં જણાવેલા છે.
એમાં એકજ વર્ણનમાંથી બે મતલબો ઉઠે છે.

જમી:—“ખાહમ અઝ દેલ કુશમ પયકાને તો,

લીક અઝ દેલ બર નમી આપદ મરા.”

એમાં છેલ્લી આખી લીટીનીજ મતલબ ઉલટાઇ જાય છે.

૧—મારાં અંતઃકરણમાંથી ખંજર નીકળીજ આવતું નથી.

૨—મારું દીલ ખંજર જેથી કાઢવાને ખુશીજ નથી.

એ પ્રમાણેના બીજા સંખ્યાબંધ દાખલા ઉલ્લેખાર્થક અલંકારમાં
વળી ફરીથી આવશે. કેમકે સ્લેષાલંકાર-દ્વિઅર્થિકાલંકાર-અને ઉલ્લેખ-
ાર્થક અલંકાર, એ ત્રણેવ એકજ માળાપના ફરજદા છે. પણ
દ્વિઅર્થિમતિ ખરું જોતાં માત્ર એજ અર્થ આવવા જોઇએ, તો જો
કે આપણે ૨ થી વધારે અર્થવાળા દાખલા પણ લીધા છે, પરંતુ
એથી વધારે અર્થવાળા દાખલાને ઉલ્લેખાર્થક અલંકારમાં ખરી રીતે
તો મુકવા જોઇએ.

હું ધારું છું કે, આ વિષય અભ્યાસીઓ અને સાહિ-
ત્યોત્તજક નર નારીઓ શિવાય ધણાંજોને, એવો વિદ્યાર્થી વિષય પસંદ
નહીં હશે, તોપણ તેઓએ કૃપા કરી એટલુંજ એકીન અને એટલીજ
શ્રદ્ધા રાખી વાંચ્યા જવું, કે હિંદુઓનું ગીતા કહો, કે પારસીઓના
ગાથા કહો, તે સૌ કાવ્યમાંજ જોડાયેલું છે. ધર્મશાસ્ત્રો વટીક કાવ્યમાં
જોડવામાં આવેલાં છે, તો પછી કાવ્યમાં કાંઈપણ લેઝત-ઝમક-અને
ફારીનો હશે; ત્યારેજ તેને એટલું બધું ઉપમાન આપ્યું હશેની !
એમ માની, જાણી, વખાણીને કાવ્યને માન આપવાનું છે. વળી આ
વિષયમાં આપણે હાલના કવિઓ કરતાં આગળાઓના કાવ્યોનીજ
ખરી ખુબીનું બ્યાન કરેં છીએ, અને જતાવા માંગ્યે છે કે, કાવ્ય તો
પ્રાચીન કાળનુંજ ઉત્તમ અને ઝલેદદાર છે. વળી એક બે નહીં પણ
અનેક કવિઓના, તેમજ એક બે નહીં પણ અનેક ભાષાઓના,

દાખલા આપણે ટપકાવી લઇએ છીએ, તે સંગ્રહ તરફ નેપાઠ પુગાડીને પશુ આ નાહના વિષય ઉપર જરા રહેમ નજર આપરા ઓગરખાઇ છે. એ બાબતનો જેને રોષ છે, જેને ચરસ છે, મળ છે, તેને તો ઓગર કરવાની જરૂરજ નથી.

૫૦—સમાસોક્તિ—એને ક્રાંતિપટ્ટના એક ભાગ દાખવજ કવિ નર્મદાસકરે જણાવ્યો છે ત્યાં વર્ણન કરવાની વસ્તુનું વર્ણન કરતાં તે વર્ણન બીજાને ફક્ત અદરથી લાગુ પડતું હોય, ત્યાં સમાસોક્તિ થાય છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓમાં મુઁઆં પાછળ કુટતાં કુટતાં જે રાજવી ગવાય છે, તેમાં સમાસોક્તિ કરી છે કે.—

“ પાછલી રાતના પરાડીઆરે રડાં મા બાઇ,
સૂરજ ઉગ્યોને રથ જોડીઓરે
દીકરાએ આવી રથ રાડીઓરે
અમને લંબામણુ દેતા જાઓરે
રામજીના રથ પાછા નહિ વળે ”

બીજે કવિ કહે છે.

“ યક મુદવ્વર હોઝ દીદમ મારે સીમીન દર મયાન,
મારે સીમીન ખુરતે દરવય મુર્ગે જરરીન દર દેહાન.
આમ બારાદ કુતે મારો માર કુતે મુર્ગ દાન,
માર ગર બી કુત બારાદ મુર્ગ મરવ દર અમાન. ”

અર્થ—મેં એક ઓળાકાર પાણીની હોજ દીદી, જેમાં રૂપેરી રંગનો એક સાપ પોતાના મોઢામા શોનેરી રંગના પક્ષીને લઇને પડેલો હતો તે મધેતું પાણી, તે પેમા સર્પનો ખોરાક હતો, અને તેજ સાપ પેલાં પક્ષીને ખોરાક હતો. જ્યારે સર્પનો ખોરાક ઘટી ગય છે, કે પેનું પક્ષી મૃત મરી ગય છે એમાં વર્ણનતો હોજ વીશે છે, પણ અંદરથી દીવાને લાગુ પડે છે. કાઝિયામાં દીવો જળિ છે, તેથી કાઝીયું તે હોજ છે, સાપ તે દીવેટ છે, પક્ષી તે દીવે છે, અને પાણી તે ગેય છે. તે ઉપર વિચાર કરી ભેદ જોવો.

“ જે નદી નિરમળી નીવ અંખર સજી,
ગલિસાઇ ધરી ખ્હાર નેટ
ચોરિથી દોડતી વાટ દુકિ શોધની,
સમ સખિ લેલ સિધુસં જે. ” (ન. ક.)

એમાં 'પ્રુલ્લુ' વર્ણન તો નદી વીરો છે, પણ અંદરથી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને પણ લાગુ પાડીએ તો પડી શકે છે.

“ અજળ દીદમ દો શોહર યક નીસાઇ,
મીઆને હરદુ બાશદ આશનાઇ;
વલીકન હરદુ શોહર ઝાદિએ ઊસ્ત,
રવા બાશદ બ હર મઝહુબ નેકાદી. ”

મતલબ:—મેં એવા બે ધણીઓ દોહા, કે જેઓ એક બાપડીને પરણેલા હતા, તોપણ એક બીજા તરફ બહુજ પ્રેમ લાવ રાખતા હતા. પણ અજળ જેવું છે કે, તે બેઉ ધણીઓ પેલી બાપડીનાજ બચ્ચાં હતાં ! અને તોપણ દરેક ધર્મ પ્રમાણે તે લોકોના લગ્ન રવા હતાં. એમાં 'પ્રુલ્લુ' બ્યાન તો ધણી ધણીઆંણી વીરો છે, પણ અંદરખાનેથી ધાલણી અથવા સુજની વીરો લખેલું જણાશે.

“ થઇ નિરાશ લમશે જરો, કેતકિ ચતુર સુભલ;
મનમાંની મનમાં રહી, શરમે વાળી ધાણુ—૧
પ્રેમ પાત તો સમજશે, હશે કેતકી જેહ;
લવ નવ સમજે રે કદી, ચંપા સુંદરિ તેહ—૨”

એમાં કેવડાનાં પુલને લમશે કહે છે. પણ એ દ્રષ્ટાંતની અંદર કોઇ આશક પોતાની આશુકને કહે છે એવો ભાવ નિકળે છે. એ સમાસોક્તિ છે. તેમજ દ્રષ્ટાંતરૂપક પણ છે.

“ યકી અરપે અજળ દીદમ કે શશ પાઓ દુ શુમ દારદ,
અજળપતર અઝીન બેશનવ મીઆને પુસ્ત દુમ દારદ. ”

માયની:—મેં એક વિચિત્ર પ્રકારનો ઘોડો દોહો, જેને પગ ૬ હતા, પણ ખડીઓ માત્ર ૨ હતી. અને વધારે અજળ જેવું તો એ હતું કે, તેની પુંછડી તેના બરડાની વચમાં ઉગેલી હતી. એમાં બ્યાન ઘોડાનું છે, પણ અંદરથી તો તે ત્રાજવાંને લાગુ પાડેલું છે. અકેક પદલાંને ત્રણ ત્રણ દામનાં હોય છે તે ૬ થાય, તેની નીચે ચામડાંના ત્રાજવાં બે છે તે ખડી છે, ને ઉપર પકડવાનું તે પુંછડું. રજપુતોના જંગના કડખામાં નીચે પ્રમાણે દાખલો છે.—

રજપૂતી ચાવલ લરી, ખરી દોહેલી હોય;
નયું નયું લોહા મુખપે ઝડે, યુંયું ઉજ્જલ હોય.

અર્થ:—રજપૂતી ચોખ્ખા જેટલી હોય તોપણ તે ખરી દોહેલી છે. રજપૂતી રાખવી દાંસી ખેલ નથી, જેમ જેમ લોહાંના ઉપર ઘા

પડે છે તેમ તેમ તે વધતું ઉજળું થતું જાય છે, તે પ્રમાણે
ચોખ્ખા જોડેલી રજપૂતી પણ કામ પડેથી વધી જઈ જશ મેળવે છે.
ઉપર પ્રમાણે અર્થ ગી. નર્મદાસ કરે કરેલો, પણ ગી. કંધારિયાએ
તેનો અર્થ એવો કર્યો છે કે:—

રજપૂતી આવસ લક્ષી, ખરી દોઢેલી હોય;
જ્યોં જ્યોં લોહા મુખપેં ઝડે, ત્યોં ત્યોં ઉજળલ હોય.

માને:— રજપૂતી એ એક લક્ષી સારી ઉચી આવસ (ડાંગર) છે
તે ખરેખરી દોઢેલીજ છે, કે જેમ જેમ તેના એટલે રજપૂતી અને
ડાંગરના ઉપર લોહું પડે છે તેમતેમ ઉજળી નિર્મળ શુદ્ધ થતી જાય છે.
આવસના મુખ ઉપર લોહું પડવાનો માયનો એ કે, ચોખ્ખા ખાંડતાં
સાબિલાની લોહાંની ઓલી તેના ઉપર પડે છે, અને જેમ જેમ
ખાંડાય છે તેમ તેમ એઆ સફેદ થતા જાય છે; તેમજ રજપૂતી ઉપર
જે લોહાંનો ખાર પડે તે તરવાર વીરો ધર્મ ખતાવ્યો છે, કે તરવાર
ના ધા પડતાં તે ઉજળલ થાય છે.

૨૧

"The poet's pen is the true divining rod
Which trembles towards the inner founts of feeling;
Bringing to light and use, else hid from all,
The many sweet clear sources which we have
Of good and beauty in our own deep bosom;
And marks the variations of all mind,
As doth the needle an air-investing storm's."

Bailey.

અર્થાલંકારથી વિશદ એવા એવા ધણા અલંકારો છે, જેમાં
શબ્દ ઉપર ભાર આબ્યાયીજ મગ્ન ઉપજે છે. માટે પ્રથમ તે બે
વિભાગોત્તર વર્ણન કરીશું.

અલંકાર એટલે શું ? સાહિત્યદર્પણ જેવાં સંસ્કૃત ગ્રંથે
કહ્યું છે કે, "અસ્થિર પણ શોભા આપનારા અને રસાદિકને મદદ
કરનારા એવા શબ્દ અર્થના જે ધર્મ તે અલંકાર." એ ઉપર નર્મદે
ટીકા કરી છે કે, અસ્થિર=એટલે હંમેશના, અથવા જરૂરના નહીં
તેવા, વાક્ય રૂપી શરિરમાં રસ રૂપી જીવની જરૂર છે, તેમ અલંકાર
રૂપી જરૂર નથી. શરિરે ધરણી ન પેહેરિયે તોપણ ચાલે, તેમ

લખાણમાં અલંકાર ન હોય તોપણ ચાલે. પણ હોય ત્યારે તો વધારે શોભા છેજ. અલંકાર એટલે શોભા અથવા શોભા આપનારી વસ્તુ. સ્ત્રીના ધરેણી, અલંકાર કહેવાય છે. “જેમ વ્યાકરણ શિખ્યા વિના પણ આપણે આપણી ભાષા બોલીએ છીએ, તેમ અલંકારના નામ ભેદ જાણ્યા વગર પણ આપણા બોલવા લખવામાં અલંકાર વપરાઈ જાય છે. અલંકાર વાપરવાનું કાંઈ શીખવું પડતું નથી. દિલના જોસ્સા અને તુરંગો ચક્રી અલંકાર આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તોપણ જેમ વ્યાકરણ શિખ્યાથી વિશેષ લાભ, તેમ અલંકાર શાસ્ત્ર શિખ્યાથી પણ વિશેષ લાભ થાય છે.”

ભાષાના અલંકારોના બે મુખ્ય ભાગ છે. ૧-અર્થાલંકાર અને ૨-શબ્દાલંકાર. જ્યારે એક વાક્યની રચનાના અર્થમાં કાંઈ ખુશનુમા ઢપનો અલંકાર આવી જાય ત્યારે તે અર્થાલંકાર છે; પણ શબ્દ ઉપરજ કાંઈ ભાર પડવાથી અલંકાર આવી જાય ત્યારે તે શબ્દાલંકાર છે. ગમે તે ભાષાના એક વાક્યનું ભાષાંતર બીજી ભાષામાં કરતી વેળા અર્થાલંકારનો જરાજર તરજુમે ચક્ર શકે, પરંતુ શબ્દાલંકાર તો જે ભાષામાં વપરાયો હોય તેજ ભાષામાં રહી શકે; ભાષાંતરમાં તેની મજા લાવી શકાયજ નહીં. સાધારણ લખાણ, અલંકારિકથી કેટલું ફીકકું લાગે છે, તે નીચલાં ઉદાહરણો ઉપરથી જણાશે.

સાધારણવાક્ય.

અલંકૃતવાક્ય.

૧-આ સ્ત્રિ-પુરુષનું જોડું ધણું ૧-આ જોડું તો જાણે રાધા શોભાયમાન છે. કૃષ્ણનુંજ છે.

૨-આ ધણો કંજુશ છે. ૨-આ તો બીજો કારન આબો.

૩-લગાઈમાં ધણી માણસો ૩-લગાઈ એવી તો જુમ પર ચાલી, કે લોહીની નદી વહેવા લાગી.

૪-વેહેલો આવજો. ૪-મયોજ નહીં હોય તેમ આવજો. અથવા, પવન પેરે પાછો પધારજો.

એ પ્રમાણે અલંકૃતવાક્યોની મજા ઓરજ છે. અર્થાલંકારના પેટામાં ઉપમાનાલંકાર-રૂપકાલંકાર-સજ્જવારોપણ-ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર-દ્વ-ર્ણાતરૂપકાલંકાર-અતિસ્થોક્તિ-અ-થોક્તિ-વગેરે આવે છે. અને વળી

તેઓના પછુ પેટા વિભાગો ધણાજ છે. સંખ્યાલંકારના પેટામાં અનુ-
પ્રાસિકાલંકાર-સ્વેનાલંકાર-ચિત્રોક્તિકા-ખાલાંતરલાપિકા-એકાંતકાતર-
ચિત્ર વગેરે આવે છે. અને વળી તેના પછુ પેટા વિભાગો ધણા છે.
વળી અલંકારોના મુખ્ય રસો ૯ મળેલા છે. સંગારસ-હાસ્યરસ-
કરુણારસ-શૌરસ-વીરરસ-ભયાનકરસ-બીભત્સરસ-અદ્ભુતરસ-અને
શાંતરસ.એ બધા રસો જો કાવ્યમાં અલંકાર સાથે રજુ કરવામાં
આવે અને વળી ગાયનના તાલ શ્રવણી કેદવામાં આવે, તો જે
જાતનો વિષય તમારામાં પેદા કરવા માંગો, તે તમે ખરેખરજ ઉત્પન્ન
કરી શકશો.

કેટલાંક મનુષ્યો પોતાના જાતી સ્વતંત્રતાના ભોગમાં પોતાનું
મુગજ ખીસાવી નાંખે છે, અને સુસ્ત બની જાય છે; કેટલાંક આ-
દમીઓ તેવા ભોગમાં વિકારી અને ચિડાયલ થઈ જાય છે; પરંતુ
એક કવિ આવા ભોગમાં ઉલટો પોતાના બંદીખાનાના એકાંતવાસમાં
સંકુમાર અને કલ્પનાશક્તિમાં કુશળ બની જાય છે. તે પોતાના
વિચારો રૂપી મધના ખાણા ઉપર જમવા બેસી જાય છે, અને કેદમાં
સપડાયલાં એક પક્ષીની માફક પોતાના સુસ્વરોમાં પોતાનો જીવ ત-
લ્લીન કરી નાંખે છે. એક કવિરાજ અગ્રેજી કવિતા કરી ગયો છે,
તેનો આખેડુજ આપણે ગૂજરાતી તરલુભો અત્રે કરી લઈએ:—

શું છલછલ તે ન્યાહલીને જોયું નથી ?

કે પીંજરામાં પકડાયલું જત્રાણ છે;

તે મામુલિ ગાણું શું કરતું નથી ?

જે વનમાં પડેલું ને મઠવાસી છે,

શું કેદમાં પછુ રમતું ને નાયતું નથી ?

જ્યાં સદ્યા ને પીંજર છે ઝાક અને ઝુંક;

તે કેદી કવિ શું આ છલછલ નથી ?

જે પર્વત ચિતારે છે નાનું તે છુંદ.

ખચિત, કલ્પનાશક્તિનો તે ખુદાઈ ગુણ છે, કે જે કદિ દાખી
શકાય એવો નથી, કે નથી બંધ કરી શકાય એવો. તે એટલે સૂધી કે,
આ દેખાઈતી દુન્યાં જો તેની નજર આગળથી બંધ પડે, તો તે
પોતાને માટે એક નવી દુન્યાંજ પેદા કરી શકે. તે પોતાની ધંત્ર-
મંત્રની વિદ્યાથી નવા નવા આકારો અને રૂપો બનાવાનો ઇલામ ચલાવી
અને પછી જે અધિકાર અને એકાંતવાસ ફેલાયલો હોય તેને ઝલે-

હંદાર દેખાવોથી વસ્તુવાળા કરી શકે; અને ગુફામાં પોતાનું એકાંતવાસ તે છું'તી શકે. કવિરાજ તેસોને જ્યારે ફેરાંરાના અંધકાર ગુફામાં કેદ નાંખ્યો ત્યારે તેને એજ પ્રમાણે મળ મળી હતી; જ્યાં પડી તેણે “ જેડસલમ ” ના લાજુક દેખાવોની કલ્પના જોડી કાઢી. તેજ પ્રમાણે જેમ્સ જ્યારે વીંદસર ખાતે કેદ પકડાયો, ત્યારે તેણે “ *King's Quair* ” જોડી કાઢી; એ પ્રમાણે કેદી-કવિઓએ ધણું ગંભીર મંથો અને કાવ્યો કેદમાં મળ લઇ લઇને રચ્યા છે. કવિને તો કેદખાનાની ખુશાલી હોય છે, જેમ લેખક કે વાંચકને માંદગીમાં ખૂંટી ખુશી હોય છે. હવે આપણે પાછા આપણી બાબદ પકડયે.

૫૧—ગદ્યરૂઢિકા:—અર્વાચિન કાળના ધણા લેખકોના ગદ્ય લખાણો, યાને કે પદ્ય નહીં એવાં નઝમને બદલે નસરમાં કરેલાં લખાણો, જે સાદી ધબ્બારતનાજ હોય છે, અને જેને કાવ્યનું નામ સાધારણ સમજવાળાઓ કદિ પણ આપતા નથી, તેવાં લખાણો દેવયોગે, વગર ઇરાદે એવાં તો તાલ, વઝન, ગ્રાસ, અને અલાપ સર્વમાં લખાયેલાં હોય છે, કે તે વાંચતી વખતે આપણે ખરેખરજ કાંઈ કવિતા વાંચતા હોઈએ એવુંજ લાગે છે. એવાં લખાણો કવચિતજ મળી આવે છે. ચાર્લસ ટીકન્સના “ *Old Curiosity Shop* ” વાળાં લખાણમાં “ નાહનાં નેલ ” ના પ્રેત સંસ્કાર ઉપર જોડેલાં ગદ્ય લખાણ સંપૂર્ણ દ્રષ્ટાંત છે. આ અલંકારમાં જોડાયેલાં લખાણોને અંગ્રેજીમાં *Prose Poems* યાને ગદ્ય-કાવ્યોનું વિચિત્ર નામ આપવામાં આવેલું છે. તેવુંજ નામ નઝમે-નસર કરીને ફારશી ભાષામાં આવેલું છે. “ નવરંગ ” માં વરજોહાનની વાર્તામાં એ અલંકાર પુરુષજ આવ્યા છે, જેમકે:—

“ આવી રીતે રડતો તળવળતો, ઝુગતો ઝુંબતો, બગ્ગજેત શાહ કંઈ હશેછે, કંઈ રડેછે, આંખે આંસુ છુટેછે, હાથે છાટી કુટે છે, ખાસો પીખી, લટયાં ઝીખી, પગે ઝટકી, બદન પટકી, નવધાર રડરડ કરી, ઘેલો માંડો બની રહ્યો છે; એટલામાં કાળાં લવાંના જવાન, પોશાકે દરવાન, દેખાવે જોરવાન, દેખાતો શુદ્ધ અને નિઃકપટ બાહેર, પણ જથ્થાતો ફૂર, કૃત્રિમ, ને કુકર્મિ બાતેન, એક હાથમાં શોનેરી તબક્કમાં શાહ લાયક ખાનું, બીજામાં રૂપેરી જામમાં ચુલેચુલાખી ચરાણ લઈ બંદીખાનામાં દાખલ થયો.”

“તે હવે બોલતો બધ પડયો; અને ચક્ષુ ચીડી, આંખો ફાડી, દુઃખમગ તમતમ ડોળા થઈ કરી, દંગ થઈ પડ્યો.”

“તરવારો ઉડી રહી, તોપો કુદી રહી, બંદુકો છુટી રહી; અહિં શર પડ્યાં, તહિં ધડ પડ્યાં. શીના વિંધાયાં, મસ્તક છુંદાયાં. કહિં કાપાકાપિ, કહિં મારામારી જનમી, અને નાહસાનાહસા ને દિલ ઉદાસથી ધરાનનું સત્યાનાસ વળવાનો વખત આવી પુગો. કુબ્જો જેમ ફીણને વળગે, ઘેરાયલો જેમ તરવારને ખામે, અને બળતો જેમ થુંક મસોળે, તેમ પશ્ચિમ તરફ પવન પૂંકાતો જોઇ પૂર્વ બાજુથી ધરાંનીઓએ તંપકીરના ચેલાના મોં તુર્કીઓની ઉપર છોડી મેલ્યાં. તુર્કીઓની આંખોને નાંકિમાં તંપકીરના ગુળારા ભરાઇ ગયા. અંધારાંને આંકરાં આવે. આંખો ચોળે, ડોકાં ડોળે, છીંકા છુટે, અને છતે હથિયારે છીંકણીથી હારવાનો પ્રસંગ જોઇ તુર્કી લશ્કર આભરં ગાભરં બની ગયું. તુર્કી સરદાર તેઓને ધણોએ ઝુમ ચઢાવે, પણ જેવી બંદુક ટાંકે કે છીંક આવે, અને તસુની ગોળી ગાલિ ઉંચે ચઢી જાય, બ્યર્થ જાય, અને મેહેનત-ખરબાદ વ ગુનાહ લાજમ થઇ પડે. એક છીંકે ધાણુ બગાડયો. પણ તુર્કી લશ્કર અસલથીજ સહનશક્તિવાળું, અને દુઃખને દુઃખ નહીં ગણનારં, ધાને રજ સમજનારં, ચાહની શુજ જાણનારં, મોટી આફતને લુજ માનનારં હોવાથી આંખે અંધારાં છતાં, કંને બેહરાદ છતાં, અને નાંકે શુંગળાત છતાં ધસ્યું, ચરસપર ચઢ્યું, અને ચરસપરસમાં વધ્યું; ધરાંનીઓ ઉપર છુટી પડ્યું, તેમના ઉપર છુટી પડ્યું, અને માર માર કરી તેમની પીઠ મરડાવી.”

આન. સેક દાદાભાઇ નવરોજી એમ. પી. ને નવસારી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી તરફથી એક એટ્રેસ આપવામાં આવેલો છે, તેમાં ગદ્યરહિતકા નિચે મુજબ છે:—

“સ્વતંત્રતાનો સમુદ્ર—ઇનશાહની ખાંણ; અને દયાનો કુંગર જે ઇંગ્લેન્ડ કેહવાય છે, ત્યાં જઈ આપણા રાજકર્તાઓ આગળ, ગરીબ હિંદની હાજતો; નિર્દોષ હિંદીવાનોના દુઃખની ફરીયાદો, અને ન્યાય તથા છુટાપણની માંગણીઓ રલુ કરી આજે જે જે લાભો આ હિંદ દેશને આપે અપાવા માંડ્યા છે, તે તે સધળાનું ખ્યાન કરવાને, અમારી પાસે પુરતા શબ્દો નથી, પુરતો વખત નથી, અને પુરતી જગ્યા નથી.” એ પ્રમાણે જે અક્ષરો મોટા હરફના છે, તે ગ્રાસ અને વળનવાળા હોવાથી, કવ્યનીજ અમક લાગે છે.

માસ મિત્ર, મી. સોરાળ પાલ્લમકોટ તો આ અક્ષરોને

અનાયાસેજ પોતાનો કરી બેઠેલા છે. મોટે લાગે તેમના લખાણો ગદ્યરદિકામાંજ દેવયોગે આવી જાય છે. કદાપિ તેઓને ખબર પણ નહીં હશે, કે ગદ્યમાં રચેલાં તેમના લખાણો, વાંચતી વખતે જાણે આપણે પદ્ય ગાતા હોઈએ એવાં ઝમકદાર અને તેજદાર લાગે છે. તે તેવણનો વપરાસ તો કેથો ચાર્લસ દીક્સના લખાણની માફક ગદ્યરદિકાના અલંકારમાં આવે છે, એવી તેમને ખબરે ન હશે. મી. બેદવાર માટે લખતાં તેવણુ લખે છે કે:—

“ ધનના ઢગલામાં ઢલતા રહીને અપારી જીંદગી ગુજરનાર શ્રીમંત જવાનોને આ કુશળવંત કીસખીથી એતવાનું ને ચોંકવાનું— સમજવાનું ને સીખવાનું—તેમજ વર્તવાનું વિચારવાનું—બહુ બહુ છે. બાઈ બેઠાં—ને છુ બેઠાં; તથા ખોટી ફીસીયારી—ને જૂઠી તારી મારી માં જીંદગી ગુજરનાર કેટલાક શ્રીમંત જવાનો જો પોતાના જરના જોરે એકેકા ઉત્તમ હુનરો પાછળ પોતાનો વખત રોકે—તો મી. બેદવાર જેવા હુનરના આશકોની હરોલમાં ધણુઓ પોતાના નવાં નામ કામ આમેજ કરે. ”

એમાં વાંચતી વખતે, જાણે આપણે રેલવે ત્રેનના ડબ્બામાં બેઠા હોઈએ, અને તે ત્રેન જે કે હંમેશાં તાલમાં ચાલતી હોવાથી, ધકધક, ધકધક, એવી રીતે કાવ્યમાં ચાલે છે, તે પ્રમાણે મી. પાલમકોટનાં લખાણુ વખતે આપણા હૃદયના દરિયાવના મોજાઓથી આપણી છાતી ધકધક થઈ કરે છે. એતો એક નમુનો છે, પણ એવાં લખાણુ હું વારંવાર તપાસતો આવેલો છું. એક અધિપતિ શું કરે છે, અને કેમ કરે છે, તેને માટે એક લખાણુ લખાણુ છે તે આખા ગદ્યરદિકામાં છે.

“ *With fingers blackened with ink, with eyelids heavy and red, the local editor sat in the chair, writing for daily bread. The small boy was by his side, the foreman grumbled and swore, and the office boy, like an Oliver Twist, constantly cried for more. He had told of a broken leg that had never been broken at all, he had killed off the nearest friend he had, and torn up a house in a squall. And now he was at an end; he*

hadn't an item left; and he bowed his head to the small boy's scorn like a fellow of hope bereft. They found him a corpse that night in streets so drear and sloppy, with the foreman whispering into his ear and the small boy waiting for copy. "

એ પુરુષ ગદ્ય છતાં પદ્યમાં લાગે છે. આ પણ લખાણની શી લેખન છે, તે તો જેને સાહિત્યનો શોખ છે, તેનેજ માલમ છે. વધારે દિલગીરી એ લાગે છે, કે આવી મળમાં ગૂંજાતી વાંચકો એનશીય રહી જાય છે.

"તેણીનો ધાટ અને સૌંદર્યતા એવાં વિચિત્ર હતાં કે તેણી વિવિધ વેગો લઇ શકતી. હું મક હું મક ચાલની હિંદવાની અખચરા રપે, ધમક ધમક પગલાં ભરતી એક તુરકસ્તાની તુરચે રપે, ઉથળ ઉથળ ચતા પમ માપતી એક પુટડી રપે, ધમધમ ઢોડી જતી એક રજપુતાણી સુંદરી રપે, તેણી શોભી ખીરાજી રહેતી હતી. સેંચો પાડી આંખ આંજે તો મુસલમાની, ચાંલો ચોઢી નયની ધાલે તો હિંદુસ્તાની, પગે નાંચો ધાલી ભુલભલરતું કુરતું પેહેરે તો શુદ્ધ તુર્કસ્તાની સુરત સુરતની એ ચોરત દેખાતી હતી. "

થોડું ધણું પણ અંગ્રેજી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કીધાથી ઉપલા અંગ્રેજી દાખલાઓ ધણાંજ સેહેલમાં સમજાશે. થોડે જ્ઞાને પણ તેની મજા લઇ શકાશે. પુન્ય શ્રી પુરશેદજી ટેહમુરજી દેશાઇ પોતાની આંતોબાપો-આરી લખતાં આ અલંકાર દગલે ને પગલે વાપરે છે તે જુઓ— ૨૦૦ વરસને આશરે લખાયેલી અલંકારિક લાખા.

" દેશાઇ શ્રી અધાર તેહેમુરજી રસ્તમજાનાં ધરમ ને પુનથી નાપાક શેતાન ઉધો પડો, તેથી આગર તપનો થાઓ, ને જેહન ધણું ધાઉ જે ઉધીજ રહે. જગાડીએ તારે ઉધમાંથી જાગે સવાલના જવાબ બેજ હીએ. ખાંતું ખાએ પીએ. જગાડીએ ને વાતો સરવે કરે. ભુલ જરા કાંઈ બોલે નહીં. "

એ વાચતાં કવ્યના જેવી લેખન અને તાલના ઠેક આપાદ આવે છે. ખોરદાદ યસ્તમાં અને બીજા પુષ્કળ અવસ્તાઇ કલામેમાં આ અલંકાર રવડી ને રખડી જાય છે. જે સફે ઉચલાવો, તેમાં આજ અલંકાર ઉકલાવો!

“ શિ-કર્યેમ્ ક્રકારયેષતિ, ક્રાત્રઓમિ નરેમ્ અપવનેમ્—ક્વશ્-કર્યેમ્ ક્રકારયેષતિ, ક્વશ્ ક્રાત્રઓમિ નરેમ્ અપવનેમ્—નવ-કર્યેમ્ ક્રકારયેષતિ, નવક્રાત્રઓમિ નરેમ્ અપવનેમ્. ”

એ અવસ્તા પણ આખાદ પ્રાસ અને તાલમાં છે. અને ગદ્યરટિ કાનો ખરો ખ્યાલ થાય છે.

“ દેકાંદડ્યાંની ઠોકર વાગે, પથ્થર કંકરની કોરો લાગે, કળ આવી કળતર થાય, પણ તે ખમવાનો બળ હોયતો બળતર થાય કેની ? ”

“ કેવી એની અદા છે ! કેવો શહે ગદ્ય છે ! છાતી પોખરાળ, શીનો ફરાળ, ને પીઠ પોહળી, શું સુંદર દીસે છે ! ગોળ ગોળ ગાલ, કાળા કાળા બાળ, રૂપેરી બાળ, આહા ! કેવાં મોહ પમાડે છે ! લાલચોળ કાન, ગુસ્સાદાર આંખ, રૂઆબદાર નાક, શું શું શોભા આપે છે ! મને તો એવો ઘણી જોઈએ, મને એવો ચાર કેવો પ્યારો લાગે છે ! પરણું તો એ સાથે, વશું તો એને વશું, વર કશું તો એને કશું, નહીં તો ઝેર ખાઈને મશું, પણ છબે કદિ વરવાનું નામ ત્રા ધરું. જાતે જોરાવર રાખે રંગી છે; ખાંદાને દેલાવર જોરે જંગી છે; દેખાવે દીલખર સોહજતે સંગી છે. હવે તો તું વગર હું નહીં ને હું વગર તું નહીં. ” માર્ક ટવેનના લખાણો એ અલંકારથી ભરપુર છે.

એક પ્રીન્ટરની પ્રાર્થના.

“ From want of gold, from wives that scold,
from maidens old, by sharpers sold—preserve us !
From foppish sneers, mock auctioneers, and woman's
tears—deliver us ! From stinging flies from coal-
black eyes, and babies' cries—deliver us ! From
seedy coats, protested notes, and leaky boats—
protect us ! From creaking doors, a wife that
snores, confounded bores, and dry-goods stores—
protect us ! From shabby hats, and torn cravats,
and flying brick bats—save us ! ”

આ ગદ્ય તો જાણે પદ્યનું જ બાળક છે. ગદ્યરટિકાનો ખ્યાલ આપવા, એવાં અંગ્રેજી અલંકારોના દ્રષ્ટાંતો હમારી પાસે સંખ્યાબંધ

છે, પણ તે બધાં આમાંથી કાઢી નાંખ્યાં છે. એક નમુનો ઉતારી આ અલંકાર બંધ કરીશું.

“પ્રદાની પ્રદરતનો તું બીજો પુરશેદ, જન્મીને બધાં કામ કીધાં નેક; અને બલી દીન ઉપર તારું સર્વદા દિલ રાખી, તારી કર-ણીના કળ મોડે વેહેલે આખી; તું હંમેશાં સરદાર ગણાશે, જગમાં કીર્તિવંત જણાશે. ટોલાનો તું ચંદ્રબર, રાજ પ્રગ્નનો દિલબર, કુદુંબ કપીલાનો દાતાર, નૂરમંદ સૂર્યનો આકાર; જેવી તેવી પુરશેદશ દેશાઈ છે, ને ગરીબ પરવર તારી બલાઈ છે, કે આતશબેહેરાંમ પરદી તું જીવ્યો, ને લોકરક્ષા કરી તું જીવ્યો ! હજાર દરદ હોળે તારાં ચંદ્ર ઉપર !”

આ દાખલામાં પણ લખેલી છે તો સાદી ઇબારત, પણ વાંચતાં જાણે કવિતા હોય એવું જણાય છે.

પર—સવ્યાધુષ્ટાઃ સ=એટલે સાધનું અને વ્યાધુષ્ટા એટલે વ્યાકરણના, યાને કે વ્યાકરણ સાધના કાવ્યો. જેને અંગ્રેજીમાં *Grammatical Poems* યાને વ્યાકરણના કાવ્ય મુઆફિકની કવિતા; અથવા વ્યાકરણના કાવ્ય જાળવીને તથા કવિ તરીકેના હક (*Poetical License*) બીલકુલ રાખ્યા વગર જોડેલી કવિતા; જેને ફારસીમાં નઝમ્-બ કવાયદ કહે છે. હોય કવિતા, પણ સાદી ઇબારત જેવું લાગે. મધરદિકાથી લગભગ એ ઉલટોળ છે.

“અએ કે મી પુરસી એ મન આં માહરા મનઝલ કુળસ્ત;
મનઝલે જી દર દીલ અસ્ત, અમ્મા નદાનમ દીલ કુળસ્ત.”

હુસાલી કહે છે કે, અર બાઈ ! તું મારાથી જાણુવા માંગે છે કે, તે ચંદ્રમુખી દીલબરનું રેહેઠાણું ક્યાં છે, તો તું જાણુને કે તેણીનું રેહેઠાણું મારાં દિલમાંજ છે, પરંતુ કું નથી જાણુતો કે દિલ તું રેહેઠાણું ક્યાં છે. સિવદાસ કવિ લખે છે કે:—

“સંવત સોજ તોતેર વર્ષે મકર સંક્રાંતનો દન;
તે દહાડે મેં આજંલ ક્યો, આનંદ જીપનો મન.
એક માસમાં કયા સંપૂર્ણ ચંદ્ર, સંભાર્યા શ્રી અવિનાશ;
શ્રી ગુર ચરણ કૃપાએ કરી, શુદ્ધિ આપી જૂધરવ્યાસ.”

એમાં કર્તા, પછી કર્મ, અને પછી ક્રિયાપદ, એ પ્રમાણે વ્યા-કરણને કાવ્ય રચાયેલાં છે. શામળભટ્ટે પણ ઠેક ઠેકાણે આ અલંકાર દીપાવેલો છે:—

“ રાજ સભા રાજિ ચઇ, બંધાવ્યો તોખાર,
ખાઓ પીઓ આનંદ કરો. એમ બોલ્યા દરખાર. ”

એમાં જાણે સાધારણ વાતચિત્ત કરતા હોઇએ એવું લાગે છે.

“ ઈ મુદ્દયાં દર તલબસ્ત બેખરાનંદ;

કાંરા કે ખખર શુદ્ધ, ખખરશ બાઝ નયામદ. ” (સાદી.)

યાને:—જેઓને કે તે સાહેબની ખખર પડી છે તેઓની ખખર પાછી ફરી નથી, કે તે ખોદાને મળ્યો કે નહીં. તે તો તે સાહેબને જેથો મળ્યો તે તેનો એશારો કે રોશની તેના ઉપર પડી, કે તે માંડો જેવોજ ચઇ જાય છે. વળી ગીરધર કવિ પણ એજ તરેહ લલકારે છે કે:—

“અરે રાય ચિંતા શું કરો, એ રામના સા ભાર;

શું જુદ્ધ કરશે કપી એ નર વાનર આપણે આદાર ?”

એમાં પણ કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપદના ગૂંજશતી વ્યાકરણના કાયદા જળવાયલા છે. અંગ્રેજીમાં એવા દાખલા પુલ્કળ છે, તેમાંથી એકાદ તો જણાવ્યે; જેમાં આખી ઉમરમાં કેમ વમાસ્યું તેની ખનાવટ છે:—

A little more.

(૩૦ વર્ષની ઉમરે.)

Five hundred guineas I have saved,
A rather moderate store;
No matter; I shall be content
When I've a little more.

(૪૦ વર્ષની ઉમરે)

Well, I can count ten thousand now,
That's better than before,
And I may well be satisfied
When I've a little more.

(૫૦ વર્ષની ઉમરે)

Some fifty thousand—pretty well,
But I have earned it sore;
However, I shall not complain
When I've a little more.

(૧૦ વર્ષની ઉમરે)

One hundred thousand-sick and old,
 Ah ! life is half a bore,
 Yet I can be content to live
 When I've a little more.

(૭૦ વર્ષની ઉમરે)

He dies-and to his greedy heirs
 He leaves a countless store;
 His wealth has purchased him a tomb,
 And very little more.

ઉમરના પાંચ તબક્કામાં આદમીને કેવો લોભ હોય છે, તેનો રમુછ આ દાખલો છે, પણ તે તદન અંગ્રેજી વ્યાકરણના કાયદા પ્રમાણે જ નોડાયેલો છે. જા'લોકે એને જો ગદ્યમાં મુકો તો ખરેખર તે કવિતા નહીં પણ સાદી ધખારત છે એમ જણાઈ આવશે. ખરેખરે સવ્યાકૃષ્ણા આ દાખલામાં સમાયેલો છે. બીજા સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી દાખલા છે, પણ ઘણો લોભ તે પાપત્તુ મુળ થઈ પડે.

॥ શ્લોક. ॥

ये व्यमेताः स्वधर्मये पर धर्मा व्यवस्थिताः ॥

तेषा शासिकरो राजा स्वर्ग लोके महीयते ॥ १७ ॥

आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोपि स्वर्गमश्नुते ॥

परधर्मो भवेत्त्याज्यः सुरुष पर दारवत ॥ १८ ॥

પાને:—જે કોઈ પોતાના ધર્મથી બદ યાય છે, અથવા જે અન્ય ધર્મનો આશ્રય કરે છે, અથવા જે અવ્યવસ્થિત એટલે કોઈ પણ ધર્મમાં નથી રહેતા, તેઓને શિક્ષા કરવાવાળો રાજા સ્વર્ગમાં પશ્ચુ પુન્ય યાય છે. પોતાના ધર્મમાં રહેવાવાળા શૂદ્ર પણ સ્વર્ગ પામે છે. એક સ્ત્રી સ્વરૂપવાન હોય, પણ પરસ્ત્રી હોય, ને તે જ્યો ત્યાગ્ય છે, તેમજ પરધર્મ આપણે તજોલોજ રાખવો નોંધાએ.

૦૦. એમાં જોકે કાવ્ય પદ્યમાં ગોઠવેલું જણાય છે, પણ વ્યાકરણરૂઢીથી અત્યાંત મદરૂપ છે.

શ્રી રાગની એક ધ્રુપદમાં આબાહ આ અલંકાર સંઘાયેલો છે:—

“ હે રાજ ન્યાં ન્યાં જામએ ત્યાં ત્યાં સુનીઅત તેરોઽ ન
 જે તે ગુણી ગાન્ધર્વ કુસલ બીલાધર
 તે તે જપત હે તેરોઽ ધામ.
 થી સુગ ગાવત તાનસેનકે પ્રભુ
 દીનખંડુ રાજરામ. ”

એમાં પણ આગાદ વ્યાકરણના કાવદા સાચવ્યા છે. શાયર
 જરૂરની ગઝલમાં ઘણું ઘણું દીક્ષામાં આવે છે:—

“ સદત હમે સમાકે નાલેસે મેરી જા બરાબર હમે,
 અમર પુછે તો બીજલીલી નહીં એક જવ બરાબર હમે.

+ + +

વોહ સુનતેહી નહીં કાંઈ કહે તો કયા કહે ઉનસે,
 જે કહીએ તો બરાબર હમે ન કહીએ તો બરાબર હમે. ”

કાવ્ય તો એનું નામ, કે કવિને બક્ષાવલા હકનો લાભ ન લેતાં
 પંક્તિ એવી સાદી એખારતમાં શાયરી કરે, કે કવાએદ કદિ સુકામ
 નહીં. એવીજ તરેહથી શાયર જરૂરની ગઝલો બનાવેલી છે. જેમકે:—
 “ સરીસ્ક દીદએ પુરતમસે મું ઠલક કે ગીરે-કે જયસે જામસે પાની
 છલક છલકે ગીરે. ” સ્વદેશ બંધુના કર્તવ્ય વિષે કવિ બુલાખીરામે
 બોડેલાં કાવ્યકૈસ્તૂલમાં આવેલો દાખલો ઉત્તમ છે:—

“ સ્વદેશ કિર્તિ સુષ્ટિ ખૂસિ થાશે, સ્વદેશનું સુંદર ગાન ગાશે;
 તેવા બનવા તૈયારી કરે છે, સ્વદેશ બંધુ તણું કામ એ છે.
 કલ્પા પ્રમાણે કરિને બતાવે, સ્વદેશમાં સપવરો સ્થપાવે,
 દુઃખી સ્વદેશે દિલમાં બજે છે, સ્વદેશ બંધુ તણું કામ એ છે. ”

એમાં પેહેલાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ, જે જે રદિઓ જે જે પ્રમાણે
 જળવાવી જોઈએ તે તે સઘળું જળવાયલું દીક્ષામાં આવે છે. વળી
 વહુ ઉપર લખતાં તે કહે છે કે “ આ-જે વહુ આજે કંઈ પણ
 ગણતી નથી—અરે ! શું આપે ? એ વખતમાં અંનજો. ” એમાં
 પણ સાદી ધજારત જેવું ઝટ જણાઈ આવશે. શેખસાદીના લખણોમાં
 આ અલંકાર દોઢગ દીક્ષામાં આવે છે:—

“ તા મદ સુખન ન ગોફતે બાસદ, અએબો દુનરસ ન દુફતે બાસદ;
 દુર બીશે સુમાન મજર કે ખાલીસ્ત, શાયદ કે પલંગ ખુફતે બાસદ. ”

યાને, ન્યાં સધી એક આદમી એક સુખન નહીં ઓચરે, ત્યાં
 સધી તેની એજ કે દુનર માસમ પડતો નથી, માટે એમ નાં જાણુ-

તો કે જંગલ ખાલી પડેયું છે; પરંતુ એકાદ ખુલ્લે એકાદ ચિત્તો સુતેન્નજ હશે. ફારશી ભાષાના કાવ્યને સાદી એનારતમાં વાપરવા નેહએ, તે ઘણેભાગે એમાં જળવાયલાજ છે, થોડા દાખલા આપી એ અવકાર પુરો કરીશું:—

The Gingham Gown.

" I met her in the sunset bright,
Her gingham gown was blue;
Her eyes, that danced with pure delight,
Were of the same dear hue.
And always, when the sun goes down,
I think of the girl in the gingham gown."

" તા ચંદ્ર બ હોઈ ગઈ મદુમ ગઈ;
તા રોશનો પુર સફા ચુ' અંજુમ ગઈ.
ચીકે એતો ગુમ નેસ્ત, ફેરા મી તવશી ?
ઝીનહાર બખુદ કોશ, કે ખુદ ગુમ ગઈ. "

યાને—તું એક સેતારાની માફક રોશન થાય એમ જો તું ધારતો હોય, તો ક્યાં સગી બેવકુફોમી તું આદમીઓની પુક પછાડી ફરશે ? કાંઈ ચીજ પણ તારાથી તે સાહેબે છુપી રાખી નથી; ત્યારે તું કંઈ ચીજની તલબ કરે છે ? તારામાંથી બધું સમાયપુજ છે, માટે હરદમ તું તારામાંજ પોતેજ કોશેશ કર, ને નીહીળીને જો, કે તું પોતેજ ગુમ થયો છે.

૦૦ બધા બધાઓજ યોગી થવાના ટોંગી બને છે અને ખોદાને જઈ મળવાનો દાવો કરે છે, તેઓને માટે સાદી અને હાર્દએ ઉપર પ્રમાણે બગાડા કરેલા છે. પણ એ બધી બનાવટમાં ખર છે, પરંતુ તે ગદ્ય જેવાજ લાગે છે. કેમકે બ્યાકરણ પ્રમાણે વાકયો ગોઠવી મુકેલાં છે.

" જીતને નારે મગનમે, ઉતને ચત્રુ હોય,
કૃપા હેત્ર શ્રી રામકી, બાલ ઉખારે ન કોય. "
એ પણ આ અવકારમાંજ છે.

૨૨

*We do not make our thoughts; they grow in us
Like grain in wood: the growth is of the skies,
Which are of nature—nature is of God.
The world is full of glorious likenesses.
The poet's power is to sort these out. "*
Bailey.

એક વિદ્વાનને માટે કહેવાયલું છે, કે તેણે પોતાના મરણનાં
ગિર્જાણાં નજીક પોતાના બેઠાને બોલાવીને બલામણુ કરી કે, દીકરા!
તું ખેતર ખેડજે અને કાવ્ય રચજે. કેમકે સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને નિર્દોષ
ધંધા તેજ છે. ખરું છે કે, કાવ્યમાં પણ દુર્ગુણનો સમાવેશ થાણી
વાર દીકામાં આવે છે, પરંતુ ખુદ ધર્મમાં પણ દુર્ગુણ સમાયલા રહે
છે, તો પછી કેહવત ખોટી નથી કે, હદ બહાર ગુણ તે અવગુણનો ભાઈ છે.
પણ કાવ્ય રચીને બીજાની મનશક્તિ ખીળવવી, અને પછી મનના
સુખથી સર્વ સુખ લોકોને આપવું, એ કાંઈ જેવો તેવો ગુણ નથી.
એ કાંઈ જેવો તેવો ગુણ નથી, કે બાળકોના મગજમાં કાવ્યોનો રસ
ઉતારી તેમનામાં માણસાઈ, સાલસાઈ, અને સુગમ્યતા બી વાવવાં.
કાવ્યનો એ આંધનો બાળકો માટે જેવું તેવું દર્પણ નથી, કે જેમાં તેઓ
પોતાના દિલના વિચારઆચારોને જોઈ શકે છે. કંઈ ચીજ સારી છે, કંઈ
માઠી છે; કયું કામ પ્રમાણિક છે, અને કયું કામ ચોખ્ખું છે; એ સૌ બાળકોને તે
સાંચી દેખાય છે. કવિઓને સાહિત્યનાં પતંગિયાં કહેલાં છે, કે જેઓ
ઉંનાળાની હુંકી રતુમાં બાગબગીચાને ને ખેતરખેતરને તેજસ્વિ કરે
છે. તેઓને નાનુક હાથે પણ પસવારવાં એ દયા ઉપજાવવા જોગ છે,
કેમકે રખેને આપણે તેઓની પાંખો ઉપરનાં રૂઆં છોળી નાંખતા હોઈએ.
તે પ્રમાણે કવિની સ્થિતિ છે. જે ચાલાક મન છે, તે તો કોઈ પણ
જાતની ખુદરતને કાવ્ય સમજે છે. તે તો તુરતજ ખુદરતના ખુદારી-
દને ઓળખાવા મંડી જાય છે. પૃથ્વીના વિચારો કરીને તે તુરત હંમે-
શગી ઉપર પોતાની કલ્પના દોરવે છે. આકાશનો ઝુંબજ, અને
સમુદ્રનો વિસ્તાર તેની આગળ મોટું મેદાં ખુલ્લું કરે છે. સૂર્યનું
અસ્ત પામવું, અને વરસાદની કમાનના બેલમબેલ રંગો ઉપર તે
પોતાની કલ્પિત કલમ ચલાવવા બેસી જાય છે. તે પોતાના મનને
મોહસો અને લાગણીનો બેહરી થઈ જાય છે.

૫૩-અક્ષરાભાષી:—એ અલંકારમાં કવિએ અક્ષર ઉપર મજા મારે છે. હરફનોજ ભાવ તેમાં વિશેષ હોય છે. યાને કોઈપણ પ્રકારે અક્ષરોની લેઝત લીધામાં આવે છે. ઘણે ભાગે એ અલંકાર વર્ણાલંકાર *Alliteration* ને મળતો આવે છે. એને અંગ્રેજીમાં *Alphabetic Poems* કહે છે. ફારસીના “સીશ્તે શુવસશેહુ” અલંકારને આ અલંકાર મળતો આવે છે. એના પેટા વિભાગો પણ વિશેષ છે. કોઈવાર કવિ પોતાની કવિતા કલાવાદી ગોઠવે છે. કોઈવાર દરેક લીટિના પહેલા હરફમાં કાવ્યના નામકતું નામ મુકે છે. કોઈવાર કાંના માત્રા વગરનીજ બનાવટ કરે છે. કોઈવાર દરેક હરફેહરફને કાંના માત્રા વિગેરે આવે છે. એવા એવા અનેક પ્રકારોમાં અનેક ક્રમો વધારે છે. આજે તો કેહવાતા કવિઓ એવી જાતની બનાવટના પછાદ્ય ધણા મારે છે, તેટલા માટે તેઓને ખરે રસ્તે મુકવાને આપણે સંગીન દાખલાઓ આપ્યે:—

“જુલ્ફુ જુ” જીમ અસ્તો કામત જુ” અલેફુ અખર જુ” તુન;
આશકાં અઝ બેહરે હું માઆની તોરા જાન જોડતે અ’દ.”

અર્થ:—ઓ મીઠી માથુક ! તારાં જુલ્ફાં જીમ (૭.) હરફના જેવાં વાંકાં વળેલાં છે, તારું કદ અલેફ (૧) હરફના જેવું સીધું છે, અને તારી આંખનાં ભવાં તુન (૮) હરફના જેવાં વળી ગયેલાં છે. અને તેજ કારણથી તારા આસોઝે જુને પોતાનો જાન સમજે છે. [ફારસીમાં જાન શબ્દ છે, તે જીમ + અલેફ + તુન એ ત્રણ હરફનો બનેલો છે, તે ઉપરથી અક્ષરો ઉપરથી મજા લીધી છે.] એના જેવેજ ખીન્ને સુંદર દાખલો છે.

“ આં દેહનો જુલ્ફો કદે મુસ્તાઝીમ,
હસ્ત બેગુધ્ધમ અલેફો લામો મીમ. ”

તે માથુકનું સીધું કદ, તેણીના જુલ્ફાં અને તેણીનું મોઢું, અલેફ—લામ—અને મીમના જેવું છે. ફારસી સાયરો હંગેશાં એક નાજનીનના શરિરની સરખામણી ધણે ભાગે ઉપર પ્રમાણેજ આપે છે. ૪૨નું અદિઅંતો અલેફ+લામ+મીમ=અલમ યાને પ્યારના વિયોગથી લાગેલી દિલગીરી, એ શબ્દ સાથે એક પ્રિયાને સરખાવેલી છે.

“ બદન શયધર મદન મદ મરદન,
રદન કમન કમલ નયન મન તન;
તનક હસન કરન કરન હરન બરસન. ”

રસન નગન ચરન અજ હર વદન. ”

અર્થ:—ચંદ્રમા જેવું મોઢું તે કમદેવના મદને ઉતારનારં,
અને મનોહર દાંત, કમળ જેવી આંખ, ધનશ્યામ અંગ, ચોકું હસવું,
એ હરખની વૃદ્ધિ કરનારં અને કટી મેખલામાં નંગ, અને ધ્રુવા
તથા માહાદેવ જેને વદન કરે છે એવું જેવું ચરણ, તે ભગવાનને
હું તાબેદાર છું. એમાં કાના, માત્રા, કે મીઠાં, કે અજબ કશું નથી.

અંગ્રેજી ભાષામાં તે સંખ્યાબંધ દાખલા એ અલંકારના મળે
છે; તેથી જે પ્રમાણે કેટલાક પેપરે એકાદ બે કેલમ અંગ્રેજીના
ભાષે છે, તે રહી પણ એ મિથે દાખલ કરવાને આપણે અંગ્રેજી દા-
ખલા આપી તેટલો લોભ પૂરો પાડ્યે.

“ *LEG on the Death of LX and RNS,*

Squire of the Coun T of SX.

In SX once there lived MN,

Who was Xceeding YY;

But with so much O B C T

It almost closed his I I.

When from his chair E would R II,

U would have laughed to C

The awkwardness his fat did cause

To this old O D T.

But barring that E was so fat,

E was a right good fell O,

And had such horror of X S

U never saw him well O.

N O O so red E did not like,

As that which wine will give,

So did S A to keep from drink

As long as E did live.

Tuo daughters fair this old man had,

Called Miss M A and L N,

Who, when the old chap took his E E,
 Would try to TT the men.
 Over the CC, these maids to please,
 There came two gallants gay;
 M A and L, N ceased to T T,
 And with them ran away.
 These gallants did them so MUU,
 And used such an MNCT
 Of flattery, U must X Q Q
 Their fugitive propensity.
 The poor old man heaved many SHI,
 For frail M A and L N;
 E called each gallant gay a rogue,
 A rascal, and a villain.
 And all with half an I might C
 His gradual D K,
 Till M T was his old arm-chair,
 And E had passed away. "

આ દાખલામાં અક્ષરો એવી રીતે ગોઠવેલા છે, કે માત્ર એક
 અક્ષરથી ધણી હરફવાળો શબ્દ વાંચાય છે. આપણે પાંચ સાત
 હરફથી બનેલો શબ્દ માત્ર એક હરફ બોલવાથી સમજાવી શક્ય છે.
 અક્ષરભાવીનો આ દાખલો બહુ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવો જોઈએ છે. સુંદર-
 વિલાસમાં એક મનહર છંદ આવેલો છે, તેમાં દરેક શબ્દમાં એક
 પછુ કનિઃ, માત્રા, કે રસવ કે અન્ય આલ્યા વિના રહેતું નથી —

“ શૂઠો ધનુ શૂઠો ધામ । શૂઠો મુદ્ધ શૂઠો કામ ॥
 શૂઠી દેહ શૂઠો નામ । ધરી કે મુલાયો હૈ ॥
 શૂઠો તાત શૂઠી માત । શૂઠે મુત દારા ભાત ॥
 શૂઠો હિત માનિ માનિ । શૂઠો માન જાયો હૈ ॥
 શૂઠો હેન શૂઠો દેન । શૂઠો મુત્ત ચેલે ચૈન ॥

મૂઠે મૂઠે કરે ફેન । મૂઠહીકો ધાયો હૈ ॥
મૂઠહીમેં एतो भयो । मूठहीमें पचि गयो ॥
सुंदर कहत साच । कबहू ना आयो है ॥ ”

એમાં દરેક શબ્દ ભરેલો છે. એક પણ ખાલી નથી. કવિ બુદ્ધાબ્ધિએ પ્રશ્નના રૂપમાં એક કાવ્ય “ પથ્થર ઉપર પાણી ” ની કહેવત ઉપર જોડેલું છે, તેમાં યથાસંખ્યાલંકારને નામિ એક સતર એવી આપી છે કે:—

“રામ નામથી કહો તથું શું ? ક્યાં વાદલ વદ વાણી ?
જગત તથું જીવન જાહિર શું ? પથ્થર-ઉપર-પાણી.”

ખોદાના નામથી શું તરી ગયું છે ? તો કહે છે કે, પથ્થર.
વાદલ ક્યાં છે ? તો કહે છે કે, ઉપર. જગતનો જીવનગાળો શું
છે ? તો કહે છે કે, પાણી. નીચલી ઉરદુ બનાવટમાં દરેક શબ્દ,
માત્ર એકજ હરફના ગોઠવેલા છે, અને તેનો અર્થ પણ ઉડો છે:—

મેં હું જી બા મુ બ મુ, જી તું ન હે જો હો સો હો;
જો ર બ ર તું સો ન યા, દો દો જી ખાં સો હો સો હો.

“લામે નસ્તાલીકકા હમે ઇસ બુતે ખુસ ખતકા ખુલુક;
હમતો કફિર હો અગર તાબએ ન હો ઇસ લામકે.”

યાને:—મારી આ ખુબસુરતીવાળી ખાસમાં ખારી માશુક
છે, તેના ખુલ્લમાં નસ્તાલીકના * લામ (J) જેવાં છે; જો હું એ
લામ (J) ને તાબે નહીં હોઉં તો કફિર થાઉં, યાને મારી પ્રિય
દીનદાર માશુકના ખુલ્લમાં હું તાબેદાર છું એમ પણ થાય; અને
“ ઇસલામ ” નો યાને ઇસલામી ધર્મનો હું તાબેદાર છું, એમ
પણ થાય. આ દ્વિઅર્થી પણ કહી શકારો. વળી સીધા સંસારમાં એક
પદમાં એ અલંકાર છે:—

ધનાસરી પદ.

વાહલારે લીમ ! દાસી પીરોજ નાર.—ટેક
શીખી હરફ ત્રણ, વરસ બારમાં;
નિશાલે પી અને યા ર —વાહલારે.

* ફારસી લા'મ લખવાની ધણી રીતો છે, તેમાં “નસ્તાલીક”
નામની પણ એક રીત છે.

પિતા પીરોસા, પત્નિ પીરોમ;

પપા પ્યારના ચાર —વાહલા.

દિવેત દીવેલને સુસે પ્યારથી,

ખિલે દીવો નવ-બાહાર —વાહવારે.

રાધા કૃષ્ણની જોડે બની મધ;

લીમછ પીરોમ પાર —વાહવારે.

= પોથી બો પોથી બની, પંડીત બને ન કાચ;

અટાઇ અક્ષર પ્રેમ છે, પડે સો પંડીત હોય "

ક્રિમાં અટી અક્ષર પ્રેમના = એટલે પરેમ. પ અને મ આખા મળી બે, અને રૂં અર્ધો મળી અટી અક્ષરો ઉપર અક્ષકાર લખાયલો છે.

શેખ સાદીની નીચલી ગરજ ધણી લોકપ્રિય છે. તેમાં અક્ષરો ઉપરજ બધી મળ લીધી છે તે જુઓ.—

અએ બ બાલા સુ* સનોબર, વે રખત સુ* મીમ ઓ હે,
 સુફ દારી હમસુ* અમબર, લખ સુ* સીન ઓ કાફ ઓ ર.
 આફતાબે આરાકાની, આહતાબે દીલબરાન,
 દબલેએ આઝાદગાની, અએ સનમ બા રે ઓ બે.
 દર મયાને રે ઓ બે, અંદર કચીદિહ બે ઓ તોય,
 દર્દમંદમ મસ્તમંદમ, તન ગીરફતે તે ઓ પે.
 હે ઓ પે આમદ નેમારે, મન મરા દર એરકે તો,
 દારએ દર્દમ તો દારી, દર મયાને લામ ઓ બે.
 લામ ઓ બે બર લામ ઓ બે, બેન્દાદે બાચદ તો સદર,
 મીમ ઓ ચે દર પેસ બાચદ, બસ્તો બાચદ હાલ ઓ રે.
 અએ નેમારા મર તુ મારા, વક શબી ગેહમાં છુરી,
 નફ્સ ખાદમ અઝ લખાનન, બે ઓ વાવ ઓ સીન ઓ દે.
 શાયરાં બીચીઆર એફતંદ, સયરહાએ પુર નમક,
 કરા નગેફતે ચપ્પે હમસુ*, સીન ઓ એન ઓ દાલ ઓ એ.

* અર્થ —ઓ સનોબરના ઝાકના જેવી સિધાં કદવાળી અં

* મીમ+રે=મેહુ યાને ચંદ્ર. સીન+કાફ+રે=ચકર યાને સાકર.
 રે+બે=રખ યાને મુખપ્રે; બે+તોય=ખન યાને ખુખમરની તો+પે=નવ
 યાને બોખાર. લામ+બે=લખ યાને દેહ. મીમ+બે=મય યાને દાર.

ચંદ્રનો જેવા મુખપ્રવાળી માથુક ! અંબરના જેવાં જીલકાં રાખનારી
અને શાકરના જેવા મીઠા હોઠ ધરાવનારી દિલગન ! આશકોના સૂર્ય
અને માથુકોના ચંદ્ર ! આગ્રહ પામેલા (છુટકારો થયલાઓના) ઓ
કેબલા ! સુંદર રખસારો ધરાવનારી અએ પ્રિયા ! તારા મુખપ્ર
ઉપર એવી તો ઉત્તમ ખુબસુરતી ચિત્રાયલી છે, કે તેને લીધે હું
દર્દી થઈ પડ્યો છું, હું હાજતમંદ થઈ પડ્યો છું, અને હવે તો
તારે લીધે મને તાપનું લખલખું લરાઈ આવે છે. તારા ઇશકને
લીધે તો, ઓ માથુક ! મને બોખાર થઈ આવે છે. તે બોખારની
દવા તારીજ પાસે છે. અને તે દવા પણ વળી તારા હોઠમાં રહેલી
છે. તારા હોઠ ઉપર હું મારો હોઠ રાતથી તે સદવાર સૂધી જે
રાખી મુકું, તથા તે વખતે મારી સામે જે દારની દીકાંદર તૈયાર
હોય, અને તે વેળાએ જે મક્કનના દરવાજા ખંધ હોય, તો મારી
તે તાપ બાપ સી નીકળી જાય. ઓ માથુક ! તું જે મને એક
રાત તારો મેહેમાન કરે, તો હું તુંને એક બોસો લઈને મારા હોઠ
સાથે તારા હોઠની નકલ કરી લઉં. ધણા ઈવિઓએ ઘણી ઘણી સા-
યરી પુરતું નીમક નાંખીને બનાવી હશે, પરંતુ કોઈએ પણ સાદીના
જેવી સાયરી નહીં કરી હશે.

વળી એ ગઝલમાં પીંગલાદશ્ય, તરંગસાધક વગેરે અલંકારો
પ્ર મી ૭ મી અને ૯ મી લીટીથી દીઠામાં આવશે

વળી નીચેથી એક ઉત્તમ અક્ષરભાવી આવેલો છે:—

પાપ કરે સો પાપ કરે ! પાપ કરે પુન હોય ! !

પાપ કરે સો તીરે ! પાપ કરો સહિ કાય ! !

એમાં અકલથી ઉલટુંજ છે, કે ઓ આદમી ! પાપ કરતો
હોય તો પાપ કર્યો જ ! પાપ કરશે તોજ પુન્ય લાગશે, કેમકે જે
પાપ કરે તેજ ભવસાગર તરી જાય, વાસ્તે સૌ કોઈ પાપ કરજો ! !

પણ નહીં. કવિની મતલબતો અક્ષર ઉપર ભાવ બતાવવાની છે.
તે એવી રીતે કે, એમાંના અક્ષરોને છુટા પાડી ખુદા ઉપર એ તો
લાગુ કરેલી છે:—

પા પકરે તો પા પકરે ! પા પકરે પુન હોય ! !

પા પકરે સો તીરે ! પા પકરો સહિ કાય ! !

દાલ+રે=ર યાને દરવાજો. બે+વાવ+સીન+હે=બોસે યાને ચુંબી. સી-
ન+એન+દાલ+એ=સાદી યાને આ ગઝલ બનાવનાર શાયર રોખ સાદી.

યાને:—ખુંદતાલાનો પગ એટલે પગ પકડે તો તે પકડીજ રહે
જે, કેમકે તે સાહેબનો પગ પકડી રેહવામાંજ પુન્ય છે. જે શખ્શ
તે બારે હકતલાનો પગ પકડી રહે, તે સંસાર સાગર તરી જાય, વાસ્તે
સૌ કોઇ તે પરમાત્માનો પગ પકડી રહો !

૦૦. એમાં કેવો અલંકાર ઉત્તમ વાપર્યો છે, તે વગર શકે
પુરવાર થાય છે. વળી એક નીચલો અલંકાર ઘણા બેદી અર્થથી
બરેલો છે:—“ ખા કે સો જના—મારકે ભાગ જના”

૧ સો અર્થ:—ખાઈને સુધ જવું.

૨ જે અર્થ:—ખાકે સોજ ના, યાને ખાઈને સુધ નહીં જવું.

૩ જે અર્થ:—ખાક યાને ધુળ ઉપર સુધ જવાનું છે.

૪ થો અર્થ:—ખાકે સો જના=યાને ખાઈને સો (૧૦૦
વખત ચાલવું) જોઈએ. એ પ્રમાણે પેલા અર્ધા ભાગના અર્થ શબ્દ
ફેરફારથી થાય છે, હવે બીજા અર્ધાના અર્થ:—

૧ સો:—મારીને નાશી જવું.

૨ જે:—મારકે ભાગ જા ના ! મારીને નાશી નાં જા !

૩ જે:—નામની અંગળ ઉભું નહીં રહેતાં નાશી જવું.

એ પ્રમાણે એ અલંકારની મળ છે.

સ્વેપાલંકારમાં એના ઘણા દાખલા છે. પણ નીચલો દાખલો
તેની ઘણી ઝરજ સારશે.

શોખ નહિમુદીન કબીરીનો દાખલો નીચે મુજબ છે:—

“આન માહરેખાન કે અસ્લે શાન અઝ ચેગેલર”

આપા કે અગરતે ખાકે શાન અઝ ચેગેલર

દેલરા બેખર-દે કસ્ટે જાન નીઝ કુનન્દ,

ઇન અસ્ત બલાએ દીગર શીશાન ચેગેલર અસ્ત.

અર્થ:—તે, બધા પડિતોનું મુખ્ય ઠેકાણું ચેગેલર શહેર

અરે ! તેઓનું ખાક સરિર કઈ મદીનું બનેલું છે ? તે લોકો દિલને
ખેંચી લે છે, અને જીવ બેવાની પણ તૈયારી કરે છે. એ તેઓ તરફથી
બીજા આશ્રિત છે, એ જેવા પ્રકારની ફરિયાદ છે.

બીરબલે એક ઝવેરી વીશે અકબર બાદશાહ આગળ સાધુને

૧-ચેગેલર શહેરનું નામ છે. ૨-ચેગેલર કઈ મદીનું ! ૩-ચે-
ગેલર-જેવા પ્રકારની ફરિયાદ ?

*Much practice doth to penmanship conduce.
 Never deny the lower boys assistance;
 Observe from word to word an equal distance.
 Provide yourself of all things necessary;
 Quarrel not in school though others dare, ye.
 Rule your lines straight and make them very fine;
 Set stems of letters fair above the line.
 The tops above the stems—the tails below;
 Use pounce to paper if the ink goes through.
 Veer well your piece, compare how much you've
 mended;*

*Wipe clean your pen when all your task is ended.
 Your spelling mind—write each word true and well;
 Zealously strive your fellows to excel. "*

એમાં દરેક લીટિના પેહેલા અક્ષર વાંચી જાયે, તો એ. બી. સી. ધી માડીને છેક એડ સુધીના હરફે અનુક્રમે ગણવેના દીકામાં આવશે. એવી બનાવટ ગુજરાતીમાં કાઢવારી ઉપર ગણવેથી એવી ધણી હમારી પાસે તૈયાર છે, કે જેમાં ક. ખ. ગ. થી માડી ક્ષ. જ. સુધી બનાવટ કરેલી છે; પણ દુકાનિ ટચમાળ લેકત રહેશે, માટે તે પ્રકારનો એકજ દાખવો આવશે. બિજા ભાષાનુ દીર્ઘાક્ષર કવિત સુંદર-દાસ ભગતે બનાવેલું તેની બનાવટમાં એવું તો મીઠું છે કે, આગળ તો દરેક શબ્દ લારેલો જણાવ્યો છે, પણ આમતિ દરેક હરફે હરફ-માં કાનો, માત્રા, રસ્ત, કે દિર્ઘ, ક'ઈ પણ આવ્યા વિના રહેવું નથી. એક પણ અક્ષર ખાલી છેજ નહીં; જેમકે.—

“ જુડે દાથી જુડે ઘોરા, જુડે આગે જુડા દેરા;
 જુડા બાધ્યા જુડા ઊરા, જુડા રાગ રાણી દે.
 જુડી કાયા જુડી માયા, જુડી જુડે ધ ધે લાયા;
 જુડા મુલ જુડી જાયા, જુડી માડી ખાની દે.
 જુડા સોવે જુડા જાગે, જુડા જુડે જુડા ભાગે;
 જુડા પીછે જુડા આગે, જુડે જુડી માની દે.
 જુડા લીયા જુડા દીયા, જુડા ખાયા જુડા ખીયા;
 જુડા સોદા જુડા ડીયા, જુડા જાની ”

વળી એક કવિરાજે રતનાવળી અલંકારનું નામ આપી, સર્વથા એકત્રીસા જોડેલા છે, જેને તેણે અંકબોધપત્રિણી કહી છે, તેમાં દરેક લીટીના પહેલા અક્ષરો વાંચવાથી એકના આંકડાથી તે એકસોના આંકડા સુધી વંચાય એવી ગોઠવણ ગુઠી છે, જેમાંથી માત્ર ૧૦ અંકની ૧૦ સતર આપ્યે:—

- ૧ “એકલપેટા અરે ! આર્યજન, ચેતો તો ચેતાવું લેશ;
- ૨ એવકુર ખનવાથી આજે, ખોઈ ખેઠા દોલતને દેશ.
- ૩ વ્રજુ લક્ષક પણ તમે ચકી અતિ, ભારે ઘટમાં રાખે ભાન;
- ૪ ચારક માંછ ગુમાન તણી ચકી, શું તનમાં ધારો છો તાન ?
- ૫ પાચન થાય કદિ ન દસમનું, એ તો જીવતી જાણો માંખ;
- ૬ ખટપટમાંથી ખસો ઝટોઝટ, બદલી નાંખો એ બદસાખ.
- ૭ સાતર નિજના કથે કોઈ શુભ, ક્રોધ તજી ધારો તે કાન;
- ૮ આ ઠરેલનું લક્ષણ લાયક, ગંભિર ચઢને તજો ગુમાન.
- ૯ ન વડો કોઈની સાથ કદાપી, સંપ સલા રાખો સી સાથ;
- ૧૦ દસતાવેજ લખ્યા વિષુ લેવડ-દેવડ અરૂપ કરો નહિ હાથ.”

એ પ્રમાણે એક સો સૂધીના અંકો આવે છે, પણ દુકમાં જણાવવા સાર અક્ષરાભાવીના જૂદા જૂદા વિભાગો પેકી થોડાક થોડાક જણાવ્યે છે. એવા એવા અનેક દાખલાઓ આપણી પાસે સંગ્રહસ્થાનની પેઠે સંગ્રહ થયેલા છે. અક્ષરાભાવીના આટલા દાખલા જો આજ પડતા હશે, તો સ્વરાભાવી, જે આખેહુળ અક્ષરાભાવીજ છે, તેમાં નવી નવી મળ આવશે, એટલે તેમિ થશે. ઉપલી તથાહનો એક લાગ *Acrostic* કેહવાય છે, જેને ગૂજરાતીમાં “આધાર જંધ કવિતા” અથવા “આશાંતર લાપિકા” પણ કહે છે.

૨૩

“Between the priestly and the laic powers
The poet stands, a bright and living link;
Now chanting odes divine and sacred spells,
Now with fine magic, holy and austere,
Inviting angels or evoking fiends.”

Barly.

રાઇતો પર્વત અને પર્વતની રાઇ આપણો કવિ બનાવી શકતો નથી, તોપણ બતાવી શકે છે. સારાને માફાં રૂપમાં, અને માફાંને સારાં રૂપમાં આપણો કવિ કરી શકતો નથી, તોપણ કહી શકે છે. પોતાના વાંચનારાઓને પોતાના વિચારના ગુલામ કરી રાખવાની, તથા પોતાની આંધે તેમને ચલાવવાની તેનામાં જળરી શક્તિ સમાવડી છે. પોતે ગુસ્સાખાળ હોય, તો ગુસ્સો રાખવાનીજ સલાહ તે એવા દાખ્તામાં આપે છે, કે તેના વાંચકો ગુસ્સાને એક બદી નહીં પણ નેકીજ સમજે છે! કવિઓ ધણું કરીને નાસ્તિક હોતા નથી, તેથી એક નાસ્તિકને આપણો કવિ પોતાની કલમના બળે આસ્તિક બનાવી શકે છે. જોને કાવ્યનો શોખ થતો નથી તે મુર્ખ રહી જાય છે. કાવ્યનો શોખ જન્મથી ન હોય, તોપણ તે શોખ પોતાનામાં ઉત્પન્ન કરવાની કોશિશ કરવી જરૂરની છે. લલા ધવાને માટે કાવ્ય વાંચો. ખુદાસનાદી ધવાને સાર કાવ્ય શિખો. જુના કાળનાં રીત રીવાજ જાણવાને કાવ્ય શિખો. કુદરત તરફ આભારી થવા કાવ્યનો શોખ રાખો. જુના વખતની જે ચીજો જાણવાઈ રહી છે, તેમાં સંધી જુનામાં જુની ચીજ કાવ્ય છે. તો પછી જુની ચીજ એવા માટે તો નિર્ધાન કાવ્ય વાંચો, અને તેની રજેરગ સમજો. મીઠાશ લેવા સાર કાવ્ય મહણુ કરો. સારા સારા મીઠાશ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. નવી જાતનો મીઠાશ આજે આપણે આખવા માંડ્યો.

૫૪—સ્વરાભાવી:—આમલા અક્ષરમાં અક્ષરનો ભાવ બતાવ્યો. આમાં સ્વરનો ભાવ બતાવવામાં આવશે. પણ અક્ષર વમર સ્વર નીકળતો નથી, અને સ્વર વિના અક્ષર ઉચ્ચારતો નથી. ત્યારે એ બેજ અક્ષર તદન એકનાએકજ છે. એકના દાખલા બીજામાં વપરાય તેમાં ખોટું નથી. એમાં સ્વરની ભાતભાતની જમતો અને લિન્ન લિન્ન મળ્યોની જાતજાતની ફાટીનો દીકામાં આવે છે. એના દાખલા પણ હોંસે વાંચવા ગમે એવા છે. એને અમેઝમાં *Lipogram* કહે છે.

નીચસો સ્વરાભાવી ધણો જમતી છે.—

“અઝ શોકે કદશ એસ્તાદેહુ દર રાહુ અલેશ,
મેદરે ઝકુનય ફેતાદેહુ દર ચાહુ અલેશ;
માદશખે દોસ્ત ગર બીની બીની,
બીની બર રખસ યુનાન કે દર માહુ અલેશ.”

પાનેકે;—તેણીના પ્યાર જીતી લેવાને હુજારો જણા રસ્તા ઉપર વાટ જીએ છે, અને તેણીની હડપચીને ખાતર હુજારો જણા ખાડાઓમાં પડ્યા છે. જે તમે તે નાજનીનના ખુસનુમા ચેહેરા ઉપર નજર કરશો તો, ચંદ્રની સપાટી ઉપર જાણે અલેક્ (|) અક્ષર હોયની, તેવું તેના ચેહેરા ઉપર નાક જોશો.

૦૦ હવે એમાં ખુબીતો સ્વરોની છે. જે ખુબીને બીધે બીજો અર્થ થયે તો, " તેણીના કદના ઉપર ફીણ હોવાને બીધે અલેક્ નામનો હરફ * રસ્તાની વચ્ચે ચુપ થઈને ઉભો રહેલો છે. (ફારશીમાં રસ્તા શબ્દનો ખોલ રાહ છે, જે રેન્અલેક્+હે એટલા ઉ હરફોનો બનેલો છે, જેમાં અલેક્ હરફ વચમાં આવેલો હોવાથી રાહમાં યાને રસ્તામાં વચમાં ઉભેલો ચિતાર્યો છે.)

તેણીની સુલજીલી હડપચીના મોહમાં અલેક્ હરફ કુવામાં પડ્યો છે. (યાને કુવાનો ફારશી શબ્દ ચાહ છે, જે ચીમન્અલેક્+હે એ ત્રણ હરફોનો બનેલો છે, તેથી અલેક્ ચાહની અંદર યાને કુવાની અંદર પડેલો છે.) જે તમે તેણીના ખુસનુમા મુખડ તરફ નેગાહ કરો તો ચંદ્રની વચમાં આવી ગયલા અલેક્ના જેવું નાક તેણીના મોહાં ઉપર જડેલું તમે જોશો (ચંદ્રનો ફારશી શબ્દ માહ છે, જે ચીમન્અલેક્+હે એ ત્રણ હરફોનો બનેલો છે, તેથી અલેક્ ચંદ્રની વચમાં આવેલો કલો છે તે બરાબર છે)

મી. ખેહેરામજી મલગારીએ પુષ્કળ સ્વરાલાવી જોડેલી છે, તેમાંથી એકાદબેની જગા કહે —

" સરસ સકલ બેએ, મંડળીએ રૂપાળી,
નરસ અશુભ ના'સે, લાજતી રીત કાળી;
હરપ મુખથી દેશે, શાન ખાણો નિહાળી,
તરસ મનની ભાગે, માત વિદ્યા દયાળી. "

એવા સંખ્યાબંધ સ્વરાલાવી મી. મલગારીએ વાપરેલા છે, " મોત્સ એન્ડ કોરીઝ " માં કેટલાંક વર્ષ ઉપર તરેહવાર સ્વરાલાવીના દાખલા એક અચ્છા અંગ્રેજ લખનારે આપ્યા છે, તેમાંથી છેડે છેડે અંકેકા લખ્યે. નિચલામાં એવી બનાવટ કરી છે, કે A

* અલેક્ (|) હરફને પ્રિયાના સીધાં કદની સાથે સરખામણી ફારશી શાયરોએ કરેલી છે.

હરદના સ્વરવાળાજ તમામ શબ્દો આખી કવિતામાં વાપરેલા છે, એકપણ શબ્દ એવો નથી, કે જેમાં બીજો કંઈ પણ જાતનો સ્વર આવ્યો હોય. વળી દરેક શબ્દમાં A હરદ છેજ છે; રસોઆ અને તરકીની લગાઇ વિશે નિચે મુજબ:—

“ War harms all ranks, all arts, all crafts appal;
At Mars' harsh blast, arch, rampart, altar fall!
Ah ! hard as adamant, a braggart Czar
Arms vassal-swarms, and fans a fatal war !
Rampant at that bad call, a Vandal band
Harass, and harm, and ransack Wallach-land.
A Tartar phalanx Balkan's scarp hath past,
And Allah's standard falls, alas ! at last, ”

બાદિ મમ આ—આ—ઓ—ઓ—એ—એ, એવીજ રીતના સ્વરાભાવ સજેલા બહુ ગમત આપે છે. એક શાયર લખે છે કે:—

“કતુન અઝ દસ્તીએ મન બીચ અઝ ધન દો નીસાન નમાન્દ,
દેલી સુન્ અરમેએ મીમ એ કદી સુન્ હલકેએ તુન્.”

યાને:—ગારી દેવાતી દાખલ હવે તો મારમાં કશું પણ રહ્યું નથી, શીવાય કે જે ચીજ રહી છે. એક તો મીમ (૧) હરદના છણાં માયાં જેટલું દીવ, અને વાંકા વગેરે તુન્ (~) હરદના જેવું મારું શરિર વાંકું વળી ગમતું છે તે. એમાં સ્વરાભાવીની ખુબી એવી છે, કે, મીમ+ તુન્=મન યાને કું થાય છે, અર્થાત મારમાં હવે હું, જેટલું નામ શીવાય બીજું કંઈ રહ્યું નથી. એના કરતાં વધુ ઉડી સમજવાળો એક દાખલો લખશું.

“જગાન ગર જાયે ખુદ માનદ, જગાન અસ્ત,
વમર વક તુકતે ઝીઆદે શુદ ઝીઆન અસ્ત.”

યાનેકે:—જ્યાં સુધી જીલગડી જરાજર પોતાની જગ્યાએ હરેલી રહે ત્યાં સુધી તો તે જગાન છે. મગર જો એક મીઠું જેટલી પણ તેને લંબાવામાં આવે, યાને કે જો તે જીલ ધણો લવલવરો કરે તો, તે ધણીજ તુકરાનકારક ચીજ છે. એમાં ઉડી અર્થ એવો છે કે, શરણી જગાન શબ્દમાં જે અક્ષરની નીચે એકજ મીઠું આવે છે, અને તેમજ જો વાંચે તો જગાન વંચાય છે, અને તે જરાજર છે. પણ જો જે હરદની નીચે એક મીઠું વધાય, તો જો નો ઇ યદ ૧૧૫,

અને અપાનને બદલે ઝીઆંન વંચાય; અને તેનો અર્થ પણ 'અપાન' ને બદલે 'નુકશાન' એવો થઈ જાય.

“ સરોદે પાકદામની ” માં મી. ફીરોજે પેલો પુલખાળાબંદ દુમિલા છંદમાં ગૂંઠેલો છે, તે સ્વરાભાવી છે, જેમાંનો એક દ્રષ્ટાંત આપણે અક્ષરાભાવીમાં બતાવી આવ્યા છીએ. જેમકે:—

“ હક નામ તજી તર પાર કરો, થઈ નેક અરે ખસ પાપ કરી;
શક જામ તજી કર પ્યાર ખરો, લઈ એક ખરે હસ બાપ વરી.
ધક હામ હજી ધર દાર સરો, જઈ છેક ધરે ધસ કાપ ધરી;
તક દામ હજી સર દાર કરો, ગઈ ટેક ધરે ધસ છાપ ફરી.
શકે હામ સજી ભર હાર નરો, લઈ વેક કરે જસ આપ કરી.”

એમાં સ્વરાભાવીની ગોઠવણ એવી રીતે કરેલી છે કે, દરેક શબ્દની નિચે બરાબર તેનેજ મળતા ગ્રાસ અને વજનનોજ બીજો શબ્દ ગોઠવેલો છે, જેમકે:—હક—શક—ધક—તક—એ સૌ અકેકની નિચે બરાબર ગોઠવાયલા છે. એ સ્વરાભાવીનો એક પ્રકાર છે. સ્વરાભાવીનો જે મુખ્ય પ્રકાર જેને *Lipogram* કહે છે, તેની ઉત્પત્તિ અને તેનું કૈતક કેમ જાણ્યું તે જણાવવા જેવું છે. એક કવિ પોતાની કવિતા એવી બનાવે, કે તેમાં તે પેહેલાંથી ધારીને એસે કે, આ કવિતામાં ફલાણો ફલાણો હરફ નહીં વાપરવો, તો તે નહીંજ વાપરે. ઇ. સ. ની પેહેલાં ૫૩૮ વરસ ઉપર ગ્રીક કવિ લેસસે એક મરશી-આ જોડ્યા, તેમાં તેણે S હરફ બીજકુલ વાપર્યો નહીં. કાંઈ પણ ટેકાણે એસ હરફ દીક્ષમાં ન આવતો I એસ હરફ એટલેટો અગત્યનો છે કે, તે ટેકે પણ વપરાઈ જાય, પણ આખા કાવ્યમાં તે નજર આવતો ન હોય. એના કરતાં પણ વધારે તો એ છે કે, બીજા ગ્રીક કવિ ત્રીફીયોદોરસે ઇ. સ. અગાઉ ૭મી સદીમાં, ત્રણ શેહેરના વિનાશ ઉપર ૨૪ ચોપડીઓ લખીને કાવ્ય રચના કરી. તેમાં ૧ લી ચોપડીમાં ગ્રીક લાપાનો A હરફ, તો ૨ જીમાં B હરફ, તો ત્રીજીમાં C હરફ, એ પ્રમાણે દરેક અંકમાં અકેકો હરફ અનુક્રમે બીજકુલજ વાપર્યો નહીં ! ! એટલે કે એવો એકપણ શબ્દ નહીં આવે, કે જેમાં કોઈ નાંખવા ધારેલો હરફ આવી જાય ! ! નવસારીના એક ફારશી ખાંએ એક કેતાબ બનાવી છે, જે હખાયા વિના અબગાઈ ઉપર રહી ગઈ છે, તેમાં નુકતાંવાળો એકપણ શબ્દ વાપર્યો નથી ! ! ધણીજ અખબખીની વાત છે, કે ફારશી લાપા જે નુકતાંનીજ બનેલી

છે, તેમાં પણ આવી બનાવટ કેમ થાય ? પીન્દરના રચેલા કેટલાક અંથોમાં E હરફ બીજકુલ આવેલો નથી. એ પ્રભાણે ધણા જુના કાળથી આવાં કાવ્ય-એકાં (1) થતાં આવ્યાં છે. વળી એક એવો પણ દાખલો છે કે, સાગરી નામનો એક કવિ, જાણીતા કવિ જામીનો મિત્ર હતો. એક વાર ખુશ લેહેરમાં જામીએ સાગરીને માટે નીચે પ્રમાણે કુચકો લખ્યો.

“સાગરી મી ગોક્ત દોઝદાન મઝ્યાની છુદેહ અંદ,
હર કુઝ હર શયરે મન થક મઝ્યાનીએ ખુશ દીદેહ અંદ;
દીદમ અકસર શયરદાવશરા થકી મઝ્યાની નદાસ્ત,
રાસ્ત મી ગોક્ત છંકે મઝ્યાનીદારા ફુઝદીદેહ અંદ.”

યાને:—સાગરી કલા કરે છે કે, મારી જે કવિતાઓમાં કંઈ સમજણદાર મતલબનું લખાણ હોય છે, તે કાવ્યમોરો તફરાવી દે છે. ધણુકરીને મેં તેની સર્વ કવિતાઓ જોઈ છે, અને તેમાંની એકમાં પણ એક રતીભાર પણ ખુશીદાર મતલબનું મેં તો જોયું નથી. એટલું તેનું કહેવું ખરું છે, કે તેની કવિતા મધેની તેવી તોફા મતલબની ચોરી થઈ છે. સાગરીને ધણાઓએ જામી જેવા દોસ્તના આવાં વેણ વિધે વારંવાર સતાવ્યા કર્યાથી, એક દિને સાગરીએ જામીને એવું તાજા બરેલું લખવાનું કારણ પુછ્યું. પણ જામીએ કાવકે-પણે જવાબ દીધો, “મેં તે કાવ્યમાં તમારે માટે જરા પણ ઇસારા કરેલો નથી, હું તો માત્ર શાયરી યાને એક કવિને માટે બોલ્યો છું, પરંતુ શાયરી અને શાગરી એ શબ્દો એક રૂપના દેખાતા હોવાથી, કાંઈ તમારા ખેરખાહોએ ઈન નો જૈન કરી નાંખ્યો છે. યાને ઈન હરફ ઉપર એક તુંકતું વધારી દીધાથી એ જુલ થઈ છે !” કેવો હાજર જવાબ !

આદમની ઓરત ઇવની પડતી ઉપર એકે જોડણી કરી છે, જેમાં આખી કવિતામાં E હરફ શિવાય બીજે કાંઈ પણ સ્વર બીજકુલ વાપર્યો નથી.—

“ Eve Eden's empress, needs defended be,
The serpent greets her when she seeks the tree.
Serene she sees the speckled tempter creep;
Gentle he seems—perverted schemer deep—

*Yet endless pretexts, ever fresh, prefers,
Perverts her senses, revels when she errs,
Sneers when she weeps, regrets, repents she fell,
Then deep-revenged, reseeks the nether hell ' "*

એમાં નથી આપ, ઓ, એ, વાપ, કે કાંઈપણ સ્વર. ધવના નામનો પેહેલો દરદ્દ E શિવાયનો બીજો બિલકુલ નથી. સુંદરદાસે પણ એવી જાતની લઘુ અક્ષરી બનાવટ કરેલી છે, જેમાં એકપણ શબ્દમાં કાનો, માત્રા, રસ્વ, દીર્ઘ, કે અનુસ્વાર, કે કાંઈ કાંઈ નથી. દરેક દરદ્દ દરદ્દ બોધા રાખેલા છે; જેમકે:—

“ જપ તપ કરત ધરત વ્રત જત સત ।

મન વચ ક્રમ ભ્રમ કષ્ટ સહત તન ॥

વલકલ વસન અસન ફલ પત્ર જલ ।

કસત રસન રસ તજત વસત વન ॥

જરત મરત નર ગરત ફરત સર ।

કહત લહત હય ગમ દહ વલ ધન ॥

પચત પચત ભવ ભવ ન ટરત સઠ ।

ઘટ ઘટ પ્રગટ રહત ન છલત જન ॥ ”

આરા વાંચકો આવા પ્રકારના સ્વરાભાવી જોડવા કાંઈ સહેલું કામ નથી. આવી બનાવટો કરવા ધણો શ્રમ લેવો પડે છે. એક ગુર્જર કવિએ નિચે મુજબ અર્થાલંકાર તથા શબ્દાલંકારના ઉદાહરણોમાં સ્વરાભાવી બનાવેલ છે:—

“ રતી૧ પૂરે તારી, ખુબિ નથી વિસારી વિસરતી;

રતી૨ જેવી રપે, સરસ્વતિ શિ વાણી ઉચરતી;

રતી૩ જેની રડી, અનિતિ રસતે ના વિચરતી;

રતી૪ રડી લાગ્ય, સકલ ગુણુ જિહ્વા સમરતી. ”

રતી૫ રપવતી, સાગરમતિ રડી બેઠી કુહરતી;

રતી૬ માસિક ગતિ, ગદ્ય હાય છોડી વાંચક વરતી.

ઉપલામાં છેલ્લી બે લીટીઓ આ લખનારે પોતા તરફથી જોડે

હીને મુંદી છે. ૧-રતી=એટલે ભાર. ૨-રતી=એટલે પ્રમત્રીય.
૩-ત્રીતી. ૪-રખા. ૫-આગરમત્રીવાળી માત્રિક મળદેની એક
જાણીની મરદમ ધખનારી જાણ નામે રતી. ૬-આનંદિ. એમાં
સ્વરાભાવી એવી રીતે લખાઓ છે, કે રતી રાજ નેમ પેટેલે
વંચાય છે, તેવોજ રતી ઉચ્ચાર દરેક લીલીમાં છેલ્લે પણ વંચાય
છે. કદો તો દિવસિ અવંકાર ઉપરાંત બીજા અવંકારો એમાં બે
જેવા છે. સાંજ પડવાની તૈયારી ઉપર એક કવિએ સ્વરાભાવિ એવી
રીતે વાપરેલો છે કે, આખી કવિતામાં I ના સ્વર સિવાય બીજો
કોઈ પણ સ્વર બીજકુલ દીકામાં આવતોજ નથી.

" *Idling I sit in this mild twilight dim,
Whilst birds, in wild swift vigils, circling skim
Light wings in sighing sink, till, rising bright,
Night's Virgin Pilgrim swims in vivid light.* "

એમાં વળી I ના સ્વર ઉપરનોજ ભાવ જતાવામાં આવ્યો
છે. એ પ્રમાણે કોઈ કવિતામાં કોઈ સ્વર કેવળજ લાવવામાં આવેલ
નથી, તેમ વળી કોઈમાંતો અમુક સ્વર સિવાય બીજો બીજકુલ રાખ-
વામાં આવેલોજ નથી. ત્યારે એવી જાતની રમુજે દુરસદ જેવી
કવિતાઓ, કેવી ખુશનમા લાગે છે, તે તો જોને એ વાતનો શોખ
હરો તેજ જણાતા હશે.

આકાશનાં નામનાં જુલોતા ચાપરે એકવાર આકાશ ખીનોએદર
કોરવાનનાં હજુર નીચડી અરજ લખી મોકલી કે:—

વસાડી દેહ કે દર બરડાએ, યા વસાડી કે દર બરસ મીરમ.

માને; મને એક ગરમ પેહરન—
રહે, યા એક દેખાવડો ગુલામ આપ, કે જેને હું કોડી કરી
આ ઉપરથી આકાશને માફ લાગ્યું, કે શું હું એ બંનેની એકીને આપવાને
અસક્ત છું, કે હલાણું આપો યા હલાણું આપો એમ લખી પૂતેથી ચાપરને
સળને પાત્ર કરાવા જનસુદને મોકલ્યો. કવિ સાહેબે તે જનસુદના દેખ-
તજ ગુરસા ભરેલો એહરો કરી એક માંખને પકડી તેની પાંખો અને
પગો કાપી નાખ્યાં; અને બચારી માંખીના છુટા પાડેલાં પરિરતા
લાગે સાથે નીચલો પેગામ લખી જનસુદના હાથમાં આપ્યો. " એ
તો બા (એટલે સાથે) રાજ લખેલો હતો; પણ આ કમખખત
નાપાક માંખી, સાદી હજુતો રજા ઉપર સુકાય નહીં તેટલાં "એ" દરફની

નીચેના એક નુકતાં ઉપર બેઠી, અને જેવી હડી કે પેનું એક
 હુંકવું લંબાયું, ને જે નુકતાં વચ્ચાયાં. જેથી બા નો યા
 થઈ ગયો; * બાકી મેં તે આપ નામદારના સખી દિલગુરદા
 પ્રમાણે લખ્યું હતું. ખાકાન બહુજ ખુશ થઈ ગયો. એ
 પ્રમાણે એક સ્વરનોજ નહીં, પણ એક મીડાનો પણ તરેહવાર
 અલંકાર ફારશી ભાષામાં પડેલો છે.

એક ભગત ત્રીભંગીજીદમાં દરેક થોડો આ સ્વર ઉપર રચી
 ગયો છે, જેમાં પ્રત્યેક અસાપે આ—આ—એવો સ્વરોચ્ચાર થશે.

“ તો મૈ મત માતા । વિપયા રાતા ॥ બહિયા જાતા । इन माता ॥
 तब गोते खाता । हुबता जाता ॥ होती घाता । पछताता ॥
 उन सब मुख दाता । कादयो नाता ॥ आप विधाता । गहिलेला ॥
 दादूका चेला । चेतन भेला ॥ सुंदर मारग । बूझेला ॥ ”

વળી પણ સુંદરવિલાસમાં અં સ્વર ઉપર કાવ્ય રચી સ્વરા-
 બાવી દીપાબધું છે. તેમાં જેવાનું એ છે કે, થોડે થોડે ધારેલા
 સ્વરની મળ લેવામાં આવી છે:—

“ તો બૈઠા બજ—અંતર માજ—રણમે રાજ—નહિ બાજ;
 સો કીયા કાજ—બેડયા સાજ—તોડી લાજ—પહ પાજ.
 दिन सख शीरताज—तजहि निदज—आनद आज—आकिला;”

એ પ્રમાણે અ—અ—એવો સ્વરોચ્ચાર થાય એવી સંખ્યા-
 બધ કવેતો ભગતોએ બેઠેલી છે, એટલુંજ નહીં પણ મીરાંબાઈ
 જેવી ભગતાણીએ પણ બેડીને કાવ્યની તરેહ તરેહની ફારશીનો
 બતાવી છે. હવે એક અંગ્રેજી દાખલો આપ્યો, કે જેમાં U ના સ્વ-
 રવાળાજ શબ્દોની કવિતા રચવામાં આવી છે:—

“ Dull humdrum murmurs lull, but hubbub stuns.
 Lucullus snuffs up musk, mundungus shuns.
 Pusspurs, buds burst, bucks butt, buck turns up trumps;
 But full cups, hurtful, spur up unjust thumps. ”

* ફારશીમાં ્ બા=એટલે સાથે થાય, અને ્ યા=એટલે
 અથવા થાય છે. તેથી બા ની નીચેનું એક નુકતું લંબાયું જે જેવાં
 લાગે, તો યા થઈ જાય. અને અર્થ બદલાઈ જાય.

એમાં ઘણી U દરફનીજ ફાચીન વાપરી છે. કાવ્યનો રસ બ્યાપણે નામ આપ્યું છે, તે એવી એવી ફાચીતોને મુખ્ય કરી અવલંબીને આપેલું છે.

“સી કહેતે શ્રી હિપજે, તા કહેતે તમ નાસ;

તુલસી સીતા જો કહે, રામ નામ લે પાસ. ”

રામની સ્ત્રી સીતા માંને પેહેલો રી હરફ છે તે શ્રી નો સી છે; અને સીતામાં તા છે, તે તમો શુણનો નાશ કરનારો છે. જેથી જેવું બ્યાપણે સીતાનું નામ યાદ કર્યું, કે તુર્ત તેના વર રામ રાગનું યાને બીજા બોલોમાં ખુદાનું નામ બોલાવજ નય છે, કેમકે સીતા બોલતાંજ રામ કરીને સાથેજ બોલાય છે. એ પણ સ્વરાભાવીજ છે. હુદીસમાં છે કે—“અના અહમદ બલા મીમ.” યાને “હું મીમ વિનાનો અહમદ છું.” મીમ=એટલે અહંપદ. જો અહંપદ યાને અભિમાનની નિશ્ચિત યાચ તો બાકી શું રહે ? યાને અહમદ શબ્દમાંથી મીમ નો અક્ષર બાદ કરતાં જો બાકી રહે છે તે “અ-હમદ” રહે. જેનો અર્થ એવો યાચ છે કે પેગંબર સાહેબ મહમદ અહમદથી નિશ્ચિત ખામી “અહમદ” જોડે ઐક્યતાને પામ્યા હતા, યાને બોદાને મળી ગયા.

“ *Persevere, ye perfect men. Ever keep the precepts ten.* ” એવાં અનેક જોડણી એકજ સ્વરનો ભાવ ખતાવનારી દીઠ બીતસ, બો બેલસ, વિગેરે માસિકોમાં આવેલાં છે. જૂદી જૂદી લીટીઓમાં જૂદા જૂદા સ્વરાભાવીનો તોર ખતાવનારી સુંદરદાસની જોડણી ગાયા કરવા લાયક છે:—

“ *લક્ષ અલક્ષ અદક્ષ ને દક્ષ ન ।*

પક્ષ અંપક્ષ ન તૂલે ન યારો ॥

મૂઠ ન સાચ અવાચ ન વાચ ન ।

કંચન કાચ ન દીન ઉદારો ॥

જાન અજાન ન માન અમાન ન ।

સાન ગુમાન ન જીત ન હારો ॥

ઘુંદર કોઝક જાનિ શકે યહ ।

ગોકુલ ગાંધસ્ત્રો પેઢોહિ ન્યારો ॥”

“ કુળ કેવળ બલ હે, બુદ્ધિ બીજ સરીર;

રસ સખસે રમ રણા, તાડા નામ કબીર. ”

ક+ખી+ર=એમા ક શું બતાવે છે, બી શું બતાવે છે, અને
ર શું બતાવે છે, તેનો બેદ ખોલો કરી, જે તથા ચીજથી કબીર
ખ-ચો તે આ અલંકારથી સમજાવેલું છે.

હવે સ્વરાભાવીનો એક અંગ્રેજી નાતમ નમુનો બતાવીશું;
કે જેમાં O હરફનોજ સ્વરોચ્ચાર કરેલો છે, બીજો કાષ્ઠપથુ જા-
તનો સ્વર ન વાપરતાં ઓ-ઓ બોલાયા કરે એવી કવિતા એક જોડેલી
છે, તે નીચે મુજબ:—

“ No monk too good to rob, or cog, or plot,
No fool so gross to bolt Scotch collops hot.
From Donjon tops no Oronoko rolls.
Logwood, not lotos, floods Oporto's boulds.
Troops of old tosspots oft to sot consort.
Box tops our schoolboys, too, do flog for sport,
No cool monsoons blow oft on Oxford dons,
Orthodox, jog-trot, book-worm Solomons !
Bold Ostrogoths of ghosts no horror show.
On London shop-fronts no hop-blossoms grow.
To crocks of gold no Dodo looks for food.
On soft cloth footstools no old fox doth brood.
Long storm-tost sloops forlorn do work to port.
Rooks do not roost on spoons, nor woodcocks snort.
Nor dog on snowdrop or on coltsfoot rolls,
Nor common frog concocts long protocols. ”

જે વાત નિર્વિવાદ તેજ આ સ્વરાભાવીમાં બતાવી છે, પણ
અંદા ઉપરના ધાલાંની માફક કવિએ એક બે સદ્ બો-
લ્યાં મુંડી દીધા છે.

સરખામણી આપવાના જે અલંકારો આપણે આગળ આપ્યા છે,
તેના એક જોડયા ભાષા જેવોજ ભુદાં રૂપે કવિ નર્મદાસંકરે જણાવ્યો
છે, તે નીચલાં ઉપરથી સમજાશે:—

પપ-રૂપક:—જ્યારે એક વસ્તુનું વર્ણન, બીજી વસ્તુના

નામથી અથવા ધર્મથી અથવા નામ ધર્મ બન્નેથી થાય છે, ત્યારે રૂપક કહેવાય છે. જેમકે ખાકાંની કહે છે કે:—

“તા આધને જમાલે તુ દીદો તુ હોરને ખીશ,
તુ આશકે ખુદી એતો આશોકતર આધને.”

પ્રિયા ! જ્યારથી આ આરશીએ તારી ખુબસુરતી જોઇ, અને તેમાં તે તારો ખુશનુમા દીદાર જોયો, ત્યારથી તું તારી ઉપરજ મોહી પડી છે, અને તું તારા ઉપર જોટલી પ્યારમાં પડી છે, તેના કરતાં વધારે તો આ આરશી તારા પ્યારમાં પડ્યો છે ! એમાં વર્ણન તો મોં જોવાની આરશી.યાને દર્પણ વીશે છે, પરંતુ આશકની આંખો વીશે તે બોલ્યો છે. એટલેકે તે આંખોમાં પ્યારીનો ઝાંઝો પડ્યો ત્યારથી તે આંખો અને આશક પેટે પ્યારમાં પડ્યો છે.

માલિનિ વૃત્ત.

“નખિલિ પુરિ જુવાની, રાપની એટલે ર,
મરા પરા પરા ના તે સિંહુ શીકાર લેર;
પ્રથમ તલપ ફાળે ભુક્તિથી જોઇ લેર.
પછિ બહુ અજ મોટા સેજમાં મારિ લેર.” (ન. ક.)

એમાં રાજનું વર્ણન સિંહના નામથી કર્યું છે. રાજના જોરને સિંહના જોર સાથે સરખાવી, સિંહ જેમ હાથીનો શિકાર કરે છે, તેમ રાજ જશ રૂપી હાથીનો શીકાર કરે છે. જુવાનીને કુસના ખીસવા સાથે વર્ણવી છે.

“રક્તમ બ સુએ દરિયા, દીદમ અજબ તમાશા;
દરિયા દરને કીસ્તી, કીસ્તી દરને દરિયા.”

યાને, કું એક દરિયા કિનારે ગયો, ત્યાં મેં અજબ જોવો તમાશો જોયો; કે દરિયામાં કીસ્તી આવતી હતી, અને તે કીસ્તીમાં બીજો દરિયો હતો. એમાં દરિયા મધેની કીસ્તી રૂપે નદીમાં તરતાં નાલ્પર વીશે વર્ણન છે. યાને નદીમાં નાલ્પર હતું, ને નાલ્પરમાં ખાણીનો દરિયાવ હતો. વળી એનો બીજો પક્ષ જવાબ છે, જે શેવકે “નૂરએલમ”માં લખાણથી સમજાવેલો છે, પણ અત્રે તેની જરૂર નથી.

આમર વૃત્ત.

“ઝેનમાં છુટા રૂપ અગાઉ પોપટો પણ,

હાલમાં પડ્યાછ પાંજરે ઝુમાવિને પશુ;
 વર્ષે તો વઢી ગયાં ગયા પગો બંધાછરે,
 ના ગમે છુટું ચતુ' ગયુંજ વીર્ય લાછરે. " (ન. ક.)
 એમાં હિંદુઓનું પોપટના નામ અને ગુણ ધર્મથી વર્ણન કરેલ છે.

ગીતિ વૃત્ત.

" ધરમાળો રે લાંગ્યો, પેટીઓએ પડ્યાં હવે તાળાં,
 પોપટજી કહાં ઉડીયા, એકઠો બચ્યું કને નહીં બહાલા." (ન. ક.)
 એમાં કોઇ વિધવા પોપટી રૂપે પોતાના વરને પોતાના નામ
 ધર્મથી બોલાવી વિલાપ કરે છે.

દોહર.

" જિવતર બહાણું વહિ જશે, જાણુવે કંઈ ચિત રાખ,
 ખરે બપોરે તલપિને, ચંદ્રશ બળીને આખ—૧
 સ્વતંત્રતા વેચી કેરી કરવી પરવશ દેહ,
 મર્દભી નફરત નોકરી, નામ બાળ તૂં તેહ. "—૨
 ૩૫૬ જોળખવાને ૩૫—૩૫—બીજી—બીજી—વગેરે વા-
 ચક શબ્દો વપરાય છે.

" ગરીબી અઝ બીઆબાન શુદ બશેહેરી,
 સીએ કરદંદ રૂઝ ઓ સર ધુરીદંદ;
 સવારશ બરસે મરકબ કદેહ બિરા,
 બમમદાન અઝ સુથે સર બર કરીદંદ. "

વાંતે:—જંગલમાંથી એક મુસાફર શેહેરમાં આવ્યો. ત્યાં તેનું
 માથું કાપી નાંખી તેનું મોઢું કાળું કરવામાં આવ્યું. પછી તેને ત્રણ
 મોડા ઉપર સ્વાર કરવામાં આવ્યો, અને પછી જમીન ઉપર
 ઉધો નાંખી તેને ઘસડવામાં આવતાં તેનું માથું જમીન ઉપર
 ફસલાતું હતું. એમાં જંગલ મધે મુસાફર રૂપે બચ્ચી કલમ વીશે
 વર્ણન છે. જંગલમાં બર ઉગે છે. તેને ઘસ્ટી વેળા માથું કાપે છે.
 સાહીમાં જોળી મોં કાળું કરે છે. હાથના ૩ આંગળાં ઉપર સ્વાર
 કરાવી કાગળ ઉપર લખાણ કરાવામાં આવે છે તે ઉપર છે.

કંથા રણમે પેદ કે, કાંઈ જૂવે સાથ;

સાથી ચારા તીન હૈ, હિરે કટારી હાય.

રજપૂતાણી રજપૂતને કહે છે કે, ઓ ધણિરાજ! રણમાં પડ્યા પછી સાથીની વાટ શું કરવા જૂએ છે ! તારે ત્રણ સાથી તો તારા અંગનાજ છે. તારું હૈયું યાને તારી હિમ્મત. તારી કટારી એ બીજો સાથી. અને તારા હાય એ ત્રીજો સાથી છે.

રપકના ૩ બેદો મુખ્ય છે. ૧ લો અભેદ રપક, જે અસર કરવામાં પેહેલે નંબરે છે. ૨ જો ઉપમા, જે બીજો નંબરે છે, અને ૩ જો રૂપીવાચક રપક છે, જે ત્રીજો નંબરે અસર કરવામાં છે.

“ અજ્ઞાન રૂપી તમનાશકર્તા,

કલ્યાણકારી મતિ દે તું કર્તા. ” (ન. ક.)

અજ્ઞાન રૂપી અંધકારનો નાશ કરનારો તે ઇશ્વર.

“ પ્રધાણ રૂપી વિપ દંશ સાળે,

કહેવાય શત્રુ પ્રિય બહાણ આવે. ” (ન. ક.)

જીવું પડવું એ રૂપી જે એરી ડંખ તે સાળે છે.

“ શેષા કરવાથી ગયું પાણિ આલી,

આંખો રૂપી વાવડિયોજ આલી. ” (ન. ક.)

“ આ ગવૈયો તો બીજો તાનશેન છે. ”

એ અસંકાર બીશે નર્મદાશંકરે વિરોપ દીક્ષ કરતાં કહ્યું છે કે, ત્યાં ઉપમાન અને ઉપમેય અભેદ યાને એકજ યદને અથવા તદ્દરૂપે માને સરખે રૂપે યદને સ્થાયે શેષી રહે છે ત્યાં રપક અસંકાર.

(અભેદ રૂપતું ઉદાહરણ.)

“ મધમાખિજ સંત તું ચૂસી કિયે મધને સુનીતિ ફલમાંથી નિતે;
મધમાખિજ સંત તું દંશ દિયે મધપૂડ હરી રિપુને અનિતે. ”

માને:—હે સંત! તું મધમાખિજ છે—માખી તે ફલમાંથી મધ ચૂસી લે છે, ને તું નીતિ ફલમાંથી મુક્તિજ્ઞાન ચૂસી લે છે. વળી એમ પણ માપ છે કે:—હે સંત તું મધમાખીજ છે; અનિતિથી માને વગર હોય મધપુડને જે હરણુ કરે છે તેને માખી દંશ દે છે, અને તું તારા મધપુડને હરણુકરનારને માને તારું તપ ભાંજનારને દંશ માને આપ દે છે એ તું સાધુને ચોખ નહીં. તારે તો હામા કરવી જોઈએ. વળી એ અભેદ રપકના ૩ વિભાગ છે—૧-સમ ગુણ અભેદ

૩૫૬, ૨—ન્યુન ગુણ અભેદ ૩૫૬ અને ૩—અધિક ગુણ અભેદ ૩૫૬.

“ પીયરથી સણગાર સજી કરિ સાંજ સમે લલિતા વહુ આવી,
નીરખિ તો વણિ ચંદ્રજ તે તરણી ઉજળી ચપળા મનં ભાવી,
ચંદ્ર ખરી પણ સુંદરી તે ન વિલાસ વિગે સમજે સમજવી,
ચંદ્રજ ફેર નહીં બલકે વધતી રૂપ તે નિજ જ-મયિ લાવી. ”

પેહેલાં બે ચરણમાં સમગુણ છે—ત્રીજા ચરણમાં ન્યુન ગુણ અને ચોથામાં અધિક ગુણ અભેદ ૩૫૬નો દાખલો છે. ચોથા ચરણમાં કહે છે કે, ચંદ્રનું ચંદ્રરણું કંઈ તેનું પોતાનું નથી, તે તો પારકાનું (સુર્યનું) છે, પણ પ્રિય તાર તો ઊજળાપણું તાર પોતાનુંજ છે.

(તદ્દ૩૫૬ ૩૫૬નું ઉદાહરણ.)

સાળા રૂપી માતને, ન સંતાનનો પાર,
પુત્ર પુત્રિને પાવિયો, એવો છે સંસાર—૧
તેને બહાણું સહુ ખરાં, સહુને નહિં કંઈ બહાણ;
જેને બહાણી તેમનો, નહિં સરખો હેવાણ—૨
વિરલાં તેને દારતાં, બહી સજી સદગૂણ;
ધણાં એક તો ભાંડતાં, જતુનીના અવગૂણ—૩ (ન. ક. ૬)
યળી તદ્દ૩૫૬ના પણ અભેદ ૩૫૬ની માફક ત્રણ ભેદ છે.

“ કામિનિ મુખરૂપ ચંદ્રથી, આંખો ટહાડી થાય,
ચંદ્ર નિહાળે શું અધિક, નાયક મન મનાય—૧
તું છે મોટી સાધવી, બીજી લક્ષ્મી બધી;
પણ નયિ ઉપજી સાગરે, એટલિ ઓછી માન—૨
ચંદ્ર કલંકીથી અધિક, મુખ રૂપ ચંદ્ર સુદાય;
રૂપી બીજું શબ્દ એ, રૂપક વાયક થાય”—૩

(ચંદ્ર લોક)

૨૪

“ Verse a breeze mid blossoms straying,
While Hope clung feeding like a bee;
Both were mine, Life went a-maying

With nature, Hope, and Poesy,
When I was young."

કવિઓને એક કવિ તરફથી કવિતા કરવા વિશે એક કવિતા રૂપી સલાહ આપવામાં આવી છે કે, તમામ કવિ ભાઈઓ ! તમે જે પણ કાંઈ લખો તેમાં ભાષાને પેહેલી તપાસજ્ઞે ! ઉંચામાં ઉંચા વિચારો જણાવતાં પણ તેનાથી તમે ગોળાંત્યા ખાસો મા ! સાદામાં સાદા કવિતા અને ઉંચામાં ઉંચા વિચારો, ભાષાની ખોડને લીધે આપણને નારાજ કરે છે; તેમજ કોઈ જંગલી વાક્યરટી કોઈ પણ વાંચક વખાણતો નથી. તેમજ ભારી, અધર્મ, અને થથકાવનારા લખાણ તરફ ધ્યાન આજો રહે છે. દુકમાં સાદી ભાષા વિના કાંઈ લખાણ, વાંચકોને ફાયદો કરતું નથી, કે રાજી રાખતું નથી. વિચાર કરવા સાર વખત હોય ! ઉતાવળમાં ચીત્રિ નાં દોડો ! ઉતાવળથી ધસડી કાઢેલું કાવ્ય, બતાવી આપે છે કે તેમાં વિચાર અને કૌશલ્ય છુદ્ધિની કોતા-ઈ છે. ધીમે ધીમે પસાર થતાં નહિતા પાણી, ધીધબધ ધબરાવી નાંખનારા વોહથી આપણે રાજી થતા નથી. મેહેનત લેવાને કરવું નહીં, અને એક વિચાર કાવ્યમાં દાખલ કર્યા પછી સો વાર તેનો વિચાર કરજો ! એક વાર સુધારો, ફરી વાંચો ! બીજી વાર સુધારો, ફરી વાંચો ! એમ એમ કરતાં ચોખ્ખું નિરમળ કાવ્ય તમેને લાગે ત્યાં સુધી તેના ઉપર પાલીશ લગાડ્યાજ કરો ! જે બનાવ્યું હોય તેમાં ઉમેરો કર્યા કરવા કરતાં તેમાંથી કાંઈ કાઢી રાકા-ય તે કાઢો ! એક વિચાર સુધાર્યો, એટલે તેની અસર બીજા વિચારો ઉપર થશે, માટે એક મીકું સુધાર્યું કે તેની આસપાસનો સંબંધ પણ સુધારો; તે એટલે સુધી કે જ્યારે બધા કકડા સામટા જોડી દેએ ત્યારે બરાબર એકજ બનાવટ લાગે. જે બાબત ઉપર જોડો તે બાબતના મુળ મુદ્દાને વળગી રહેજો. જાહેરમાં તમારી કવિતાઓ ઉપર ચુંઠીચુંઠીને ટિકા ચઘાની ધાસ્તિ રાખજો ! અને પછી તમેજ એક અમ્મણ સાક્ષર થઈ જશો. કવિતા બનાવ્યાની બહાઈ અને ગર-રીથી જેમ પરહેજ રહેવું, તેમ દોસ્તોની ખાલી વખાણ ઉપર ભો-ભાઈ ન જવું. ખુશામત્યો હંમેશાં તમે જે કાંઈ કરશો તે મોટેથી વખાણશો અને હેડેથી દસશો. તેને તો તમારો બોલે બોલ પ્રસંસાન્ય સાગશે. તે આનંદમાં ધુજી ધાજી જશે, અને નાણુકીય રડી પડશે. મોખવાશે મા ! તે બધું પોકળ ! એક નિમકહલાન મિત્ર, પણ

સાચો હશે તો તમારી કીર્તિ માટે સંભાળ લેવો રહેશે; અને તમારી મુક્તિ મોકલે અને મોલી દેશે. હુંકમાં કવિઓએ ખુશામત તરફ લોભાવું નેપ્રત્યું નથી. હવે કાવ્ય રસ ઉપર આપણે આવીશું.

૫૬—પારિક્ષિકા—ફ્રેન્ચ ઉપરથી અંગ્રેજીમાં એને *Bouts Rimes* કરીને કહે છે. અંગ્રેજ લોકોમાં ઇવનીંગ પાર્ટી વખતે ખુશ ટાલટપ્પામાં એ રમુજ લેવાની રીત છે. એમાં એવું છે, કે ચોક્કસ પ્રાસવાળા ૪-૫ શબ્દો આગમચથી આપવામાં આવે છે, અને તે શબ્દોને અનુસરતી કવિતાની સતરો નેડવામાં આવે છે. કોઇ કંઈ બાબદ પર નેડે છે, તો કોઇ જૂનીજ બાબદ ઉપર નેડે છે. જેમકે *Grant-Ask-Shan't-Task* એટલા ૪ શબ્દો ઉપ્પા-ણીની માફક આપ્યા, તો કોઇ કેહવાતો કવિ નેડશે કે:

" Sweet one, I pant for what you can grant.

What is it ? dost thou ask.

' Tis a kiss that I want; so don't say I shan't,

When assent is an easier task. "

એ પ્રમાણે મોંઢાં પરની મોંઢાં પર એવી કવિતાઓ તુર્તાતુર્ત નેડવી નેપ્રત્યે છે. મેહેલવેહેલી એ રમત શોધી કાઢનાર ફ્રેન્ચ મોં. ડ્યુલોટ નામનો કેહવાતો કવિ કેહવાય છે; જેનો ધંધોજ હંમેશાં અનુપ્રાસિક શબ્દો ભેગા કરવાનો હતો. આવા સંગ્રેહલા શબ્દોના કાગધમાં એક વાર ડ્યુલોટ પ્રાસેથી શુભ થઇ ગયાં, ત્યારે તેણે બળાપો કર્યો, કે તે ખોહવાયાથી કેટલી સેંકડો કવિતાઓ શુભ થઇ ગઇ ! ખીજાઓ આશ્ચર્યતાથી કહર ખાવા લાગ્યા, ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે, તે બધી કવિતાઓ વગર પ્રાસની હતી ! આ રમુજ પછી તો પાર્ટીઓમાં લેડીઓ પોતાના આશકો સાથે એજ ફાશીનની ફીશ્યારીઓ કરવા લાગી, અને જ્યાં પણ ૫-૭ જણાઓની કંપની ભેગી થાય, ત્યાં તુર્ત એ કાવ્ય રસની લેઝત લેવાનો ક્રાન્સમાં રેવાજ પડ્યો. પછી તે રીતિ ઇંગ્લંડમાં રફતે રફતે દાખલ થઇ. પછી તો પારિક્ષિકા અલંકાર નેડનારી-મંડળીઓ સ્થપાઇ, અને દર મંજળવારે કિંવા શુકરવારે સભા ભેગી થતી, અને આગલું અઠવાડિયામાં આપેલા શબ્દો ઉપર નેડણી ચાલતી હતી.

હવે અંગ્રેજ સાહિત્યના શોધકો એમ જાણે છે કે, એ પારિક્ષિકા તો ફ્રેન્ચ કવિની શોધવું પરિણામ છે. પરંતુ એમાં એ અભિપ્રાય ઓછી માહીતીનો છે. કેમકે ફ્રાન્સીઝાઓની એવી મંડળીઓ

મેગળ સાદનશાત વેળાએ છેક દીદલી, લાહોર, અને પેશાવરથી માંડી અમદાવાદ, સુરત સુધી સ્થાપવામાં આવી હતી. તેમાં શેહેરવરાંમ ફારસી શાયરો બેગા મળતા હતા, અને એજ તરેહની મળ લેતા. એટલુંજ નહીં પણ તરેહવાર ફારસીનોની કવિતાઓ બનાવતી ત્યાં ગમતો આલતી. આહ કાફીની પાટીઓને બદલે કાબ્ય રસ પીવાની પાટીઓ રોજ સાંજે ઉપલે ઠેકાંણે ચતી, અને સાહિત્યના શોખીનોને ત્યાં એટલે તો જમાવ થતો, કે રોજના નવા પરોણાઓની ઝમક સાંભળવા પછી તેઓ નીસાબ્યાઓની માફક આનંદમાં છુટતા હતા, અને તેમના પેટ તે ગમતથીજ ભરાઈ જતાં. કોઈ અલેફ વગરની, તો કોઈ મુકતાં વગરની જોડણી લાવતો. કોઈ દરેક શબ્દમાં જે હરફ લાવતો, તો કોઈ દરેક શબ્દો અમુક હરફોવાળાજ ગોઠવતો. એ પ્રમાણે ગોઠવણ આલતી હતી. અને એ પારિક્ષિકાને "અલેહે દકાયત" અથવા "દાકયત" કહેતા. તથા તેની મંડળીઓના નામો "અઝમે કાકયન," "અંલુમને દકાયત," "મુશાયરે" વગેરે કહેતા. મુકતાં એ અલંકારની મંજ આગલા વખતથી હિંદુસ્થાનમાં લેવાતી આવેલી છે. તેનું માન એકલા ફ્રેન્ચોને આપવું વાજબી કહેવાશે નહીં. મારી એવી પણ સૂચના છે, કે આપણા લોકો પણ પરવારતા યોગદાખ્યા મારવા બેસે, ત્યારે નિર્દોષોની નિંદા કરી તેમને પજવવા કરતાં, અને તાહરી માહરીને બદલે એવી ખુશ ગમતો તેઓએ રમવી, કે જે ગમતો સાહિત્યના શોખીનોને માટે પાના ઓપત, કે ગીત્લીદાંડની રમત જેવીજ ગમત આપનારી થઈ પડશે. જાણે બેઠાં બેઠાં પ્રાસિક શબ્દો દિલ-રાજ-નિલ-કાજ એવા ચાર શબ્દ ઉપરથી સુંદર સતરો જોડવાનું ઉખ્યાલું આપો. તો કોઈ જોડી કાઢશે કે—

અંજે નાનું સંજે નાનું મોટું રાખો દિલ;

નાના ફાંદા/જાહવી રાખો જેવો દરિયા નિલ.

લાખ મતા નવ કોરી સત્તા કરવાની છે રાજ;

ખતા પલકમાં મતા મુંડી દો કાઢી લેવા કાજ.

વળી કોઈ એજ શબ્દોનો પ્રાસ સાધીને બીજાજ ઢગ ઉપર જોડશે. એકવાર એક શબ્દો એવું પારિક્ષિકા મુક્યું, કે ચાર લીટી જોડવી, અને તેમાં છેલ્લો શબ્દ દરેક લીટીમાં "લાગે" કરીને આવવો જોઈએ; અને વળી તેમાં ખુબી એવી રાખવી, કે ૧ લી લીટીમાં એવા શબ્દો ગોઠવવા, કે જે બોલતાં, બોલનારના હોઠ એકેકને લાગે નહીં; અને ૨જ લીટીમાં બોલનારના હોઠ એકેકને લાગે. વળી ૩જ

લીટીમાં નહીં લાગે, અને ચોથી લીટીમાં લાગે ! ત્યારે એકે જોડણી કરી કે:—

કાકા કેહેતાં કંઈ નહીં લાગે,

મામા કેહેતાં લાગે;

કેજે કેળાં કંઈ નહીં લાગે,

આંખે જાંજી લાગે.

માંગેલી દરેક શરતો એમાં આવી ગઈ છે. એવીજ રીતની પરિક્ષા ઉરદુમાં પણ લેવાયલી છે, કે “ લગ લગ કહું સો ના લગે—મત લગ કહું લગ જાય. ” યાને લાગવા કહું ત્યારે નહીં લાગે, ને નહીં લાગવા કહું ત્યારે લાગે. અર્થાત; પેહેલી સતર બોલતાં, બોલનારના હોઠ ખીલકુલ એકેકને લાગતા નથી, પણ ૨ ૭ લીટીમાં લાગી જાય છે. ત્યારે એ અલંકાર પરિક્ષા લેવાનો હોવાથી પારિક્ષિકા કેલવાય છે. અને તે મોંપરનો મોંપર જોડવામાં જ ખુબી છે. આપણી કલબોમાં એ રીતિ દાખલ થાય તો ઘણી ગમત સાથે જ્ઞાન આપશે. અને યુગલીયાડી થતી અટકશે. અમેરીકાનો બેંગાર્ટ નામનો એક નાનકડો કવિ હતો, તેનામાં એવી શક્તિ હતી, કે પુર્તપુર્ત મોંપરનો મોંપર તે કવિતા જોડી આપતો, તે એટલે સુધી કે, કેટલાકે તો તેને માટે એવુંજ માનતા હતા, કે આગમચથી તે એવી ચીજો તૈયાર કરી રાખતો હશે. પણ નાં; જ્યારે પણ તમો કાંઈ ગ્રાસના શબ્દો આપો ત્યારે તે પુર્ત જોડી કાઢતો ! તેથી રખેને તે આગમચથી જોડતો હોય, તેની પરિક્ષા કરવા તેના રસ્તામાં એક ગુચવાડો એકવાર નાંખવામાં આવ્યો. તે એમકે ન્યુયોર્કની એક સાહિત્યોત્સવ કલબે એવી સૂચના કરી કે, સર્વથી ખુબસુરત આરત લીડીયા કેન (Lydia Kane) ના નામના અક્ષરો લખી કાઢવા, અને “ ચાઇલ્ડ હેરલ્ડ ” નામની કેતાબમાંથી એક છંદ કાઢવો, અને તે એકાએક ઉઘાડીને જે છંદ આવે તેમાંની ૬ લીટીઓના છેલ્લા શબ્દો મી. બેંગાર્ટ પોતાની કવિતાને છેડે ગોઠવવા, અને વળી તે કવિતા એક પ્રિયા ઉપર જોડવી. ટુંકમાં ચાર તરફ તેણે એકીજ વખતે ધ્યાન આપીને ઉખ્યાલું છોડવાનું હતું. બેંગાર્ટ પુર્તજ કશુલ કર્યું, અને ૧૦ મીનિટ માંગી લીધી. ચાઇલ્ડ હેરલ્ડમાંનો ફકરો અત્રે ટપકાવતાં લાજુ થાય, માટે બેંગાર્ટે તે ઉપરથી જે જોડણી કરી હતી તેજ ઉતારીશું. કારણ કે

પ્રાસમાં, વંનમાં, અને પેહેલા તથા છેલ્લા શબ્દોમાં દરેક માંત્રેલી શરતો તે નિચે મુજબ બળ લાવ્યો છે:—

"*Lovely and loved, o'er the unconquered brave
Your charms resistless, matchless girl, shall reign,
Dear as the mother holds her infant's grave,
In Love's warm regions, warm, romantic Spain.
And should your fate to courts your steps ordain,
Kings would in vain to regal pomp appeal,
And lordly bishops kneel to you in vain,
Nor Valour's fire, Love's power nor Churchman's zeal
Endure 'gainst Love's (time's up) untarnished steel.*"

એમાં દરેક લીલીના પેહેલા દરેકો ગોડવવાથી *Lydia Kane* નું નામ નીકળે છે, અને વળી બીજી ૩ શરતો બળવે છે. ઉપરના બ્યાનપરથી જણાવું હશે, કે જે અલંકારો, જે કાવ્ય રસ, અને જે કાવ્યની લેખક-અમક-શક્તિનો માટે બીજી મુરોપની પ્રભાવો પોત પોતાને માટે મતલબી માન માગે છે, તે સર્વ આપણી ફારશી, દિંદી, ઉરદુ, અને ગૂંજરાતીમાં પૂર્વેથી તેવી બનાવટનું માન મેળવવા જેવી ઠાકીસો થઇ ચુકેલીજ છે. તેમાં પણ ફારશી ભાષાઓએ તો બધા અલંકારોની ગમતો એટલી બધીતો પોતાનામાં જરી રાખી છે, કે બીજી યાદ્યબેર ભાષાવાળાઓ જે તેમાંથી ઉછીનું અને ગીરો લઇને પણ કાવ્ય રસ પોતાને ત્યાં દાખલ કરે તો, ખાતાં ખુટે નહીં તે પીતાં પીગળે નહીં, એટલો બધો તેઓને ખેરસક મળી આવશે.

શાહ મહમદ ગજનવી શાયરોનો જેવો ખરીદદાર હતો, તેવો બીજો કોઇ વધારે જણાયતો નથી. તેણે પોતાના દરબારી કવિ ઓનસરીને જણાવ્યું કે, ધરની પાદસાહેબની હકીકત મને કાવ્યમાં સમન્વયથી લેખ્યો. બહુ આનાકાનીથી ઓનસરીએ માથે લીધું. બનાવ એવો બન્યો કે, તુસના રાગના બુલમથી તેજ વેળાએ ધનસાહ માંગવા ફીરદોશી શાયર દરબારમાં આવ્યો હતો. સાથે તેણે પેતે બનાવેલો ઓહાક અને ફરેકુનના દરબારનાથો શાહનામાનો ભાગ લાવ્યો હતો. જે વેળા ઓનસરી તો ફરેકમ અને શોરાબનું દરબાર લખી રહ્યો હતો, અને તે ભાગ દરબારમાં અતિ વિખ્યાનિ પામવાથી ઓનસરી ડહો રહ્યો હતો. આ બનાવની ખુશાકીમાં તેણે પોતાના બે કવિ

આંધવો અસજદી તથા શરૂખીને હુઆફત આપી હતી. અને જે બાગમાં ફીરદોશીએ આસરો લીધો હતો, તેજ બાગમાં તેઓ ગમન મારવા લાગા. ઓનસરીને દખ્ખાવાળા પોતાકમાં જોઈ ફીરદોશીએ તેને કોઈ ઉમેરાવ નહી, પાદસાદ આગળ પોતાની ફરિયાદ તે લઈ જશે એમ ધારી આગળ ગયો, તો ઓનસરીએ કહ્યું, “હમે અહીં માત્ર મગ મારવા આગ્યા છીએ, ને હમારો દરાવ એવો છે, કે હમારી કંપનીમાં આને કવિ સીવાય કોઈને સામેલ રાખવો નથી.” ફીરદોશીએ કહ્યું, “આપનો આમાંકિત શેવક પણ કવિજ છું.” ઓનસરી કહે, “ત્યારે તો હીક ! હમે ત્રણે જણા એક એકસ પ્રાસ અને વજનવાળી અર્થ સાધની ઉસતરો બનાવ્યે, અને તમે જો જુદી ગોઠવી આપશે તો તમને લઈશું, નહીં તો તમને એકદમ કાઢી મેલશું.” પેલા ત્રણે કવિઓ દસ્મા, કે તેનાથી કદિ નજ બને એવી લાઇનો જોડ્યું, તો તે કેમ કરશે ? એમ કરીને તે લોકે અફારાભાવી અલકાર ચુંટી કાઢ્યો, અને આખી ફારસી ભાષામાં જે પ્રાસના માત્ર ત્રણજ શબ્દ હોય એવા ત્રણજ શબ્દ શોધી કાઢ્યા, જેથી તમામ ફારસી જબાનમાં ૪ થો શબ્દ રહ્યોજ નહીં. અને એકદમ નીચે પ્રમાણે તે ત્રણે જણુ વારાફરતી બોલી ગયાઃ—

ઓનસરી બોલ્યોઃ—ચું આરએ તો માદ નખ્તસદ રોશન,

અસજદી બોલ્યોઃ—માનંદે રખત ગુલ નખુદ ગુલશન,

શરૂખી બોલ્યોઃ—મુઝમાનત મુઝર કુનદ હમી અઝ જોશન.

આ ઉપરથી સાહનામા મધેનું એક શીર્ષાદ બહ્યાનું નામ પેલા ત્રણેની અગવળી વચ્ચે, ફીરદોશીએ યાદ કરીને ૪ થી લાઇન પુરી આપી કેઃ—

ફીરદોશી બોલ્યોઃ—માનંદ સેનાને એવ દર જંગે પશન.

ઉપલી ચાર લીટીનો અર્થ એવો છે કે; તારા એહેરાની મીશાલનો તો રોસન અંદ્રમા પણ નહીં હોય. તારા મુખમાંની મીશાલનું તો બાગમાં ગુલાબનું ટુલ પણ નહીં હોય. તારી આંખનાં પાપણોનાં તેજ તીર તો બખ્તરને પણ વીધી નાંખે છે. ત્યારે ફીરદોશીએ તે તીર વીશે કહ્યું કે, તે તીર કેવી રીતે વીધી નાંખે છે, કે જે મીશાલે પશન સાથની લગાઇમાં એવ પેહેલવાનના નેબએ પશનને વીધી નાંખ્યો હતો તેમ !

આ ઉપરથી ઓનસરીએ તેને લખાવ કર્યો, એ પ્રમાણે—

એ નણે કવિઓ કરતા ઉત્તમ અક્ષરાભાષી તેણે વાપરેલો છે

પાદશાહ નાદીરશાહ મોગળનો ધણોજ કરણ હતો પોતાના મુનશીને પોતે કહે તે મતનમનુ તુર્ત લખાણ કરવા ફરમાવતો હોવાથી, મોટી કાવ્ય શુદ્ધિનાજ મુનશીને પોતા પાસે રાખતો વગી કોઇવાર એકજ વાક્યમા, તો મોઇવાર એકજ શબ્દમા આખુ કાગળ લખી લાવના કેહેતો ! ! તે પ્રમાણે વગી મુનશીઓ બળમત પણ હતા તેમા ચુકે તો માથુજ કાપી નાખતો પોતાના એક દુશમન ઉપર એકજ વાક્યમા એક કાગળ લખના ફરમાવ્યુ, અને હુકમ કીધો કે તેવા વાક્યમા હજી શબ્દથી વધારે શબ્દ નહીં આ વવા જોઇએ તેમા મતનમ એવી લાવના કહીકે, “ઓ નીચ હરામખોર શત્રુ, મારાજેના શાહનશાહની આગળ તારી જરા પહુબીશાદનથી તુને એક લેહનમા નાશવાન કરી દઇશ માટે તુ હવે આ દેશ છોડી તુર્ત આલ્યો જા ! નહીં તો મારા બગ આચળ તુ કઇજ નથી ” પેના મુનશીએ નીચે પ્રમાણે દશ શબ્દનુ વામ્પ લખ્યુ —

“ અએ મુરે કમજોર શુ બાએ જુલદ પરવાજ જખીની, જશુઝાર ! ”

યાને કે —જ્યારે તુ મોટા બાઝ પક્ષીને જોય, ત્યારે ઓ જોર વગરની નાનકડી મીડી નાહથી જા ! દેવો સરસ પારિક્ષિકા !

પૃ—મિથણા પરિભાષિકા:—પારકી ભાષાના મિથણના રસથી બનેલો આ અલકાર છે મિથણ=ભેન, પરિ=પારકી ભાષિકા=ભાષાના ચૂજરાતી કનિતામા ફારસીના, અને ઉરદુમા મરાઠીના, તો ફારસીમા એરેબીકના, તો અંગ્રેજીમા લેગીનના, વગેરે ભેન થાય, તેને આ અનકારનુ નામ મળેતુ છે એને અંગ્રેજીમા *Macaronic* કહે ॥ સાહિત્યની દરેક જોડણીમા આ અનકાર પણ ધણા કાણુ છે અંગ્રેજી સાહિત્ય એમ માને છે કે, મનચુઆ ખાતે ઇ સ ૧૪૮૪ મા જન્મી ઇ સ ૧૫૪૪ માં મરણ પામેના એક વિદ્વાન અને શુદ્ધિશાળી નર નામે ટીઓફીલો ફાલેગાએ, આ પ્રકારની કવિતા જોડનાનુ પેહેનવેહેનુ ગ્રાધી મદ્યુ હતુ વગી બીજાગમ એનુ પણ આવેતુ છે કે, એ પ્રકારનો અનકાર તો ધ મુ આગળ વખતથી આવતો હતો, પણ તેનુ નામ માન ફાલેગાએ આપ્યુ હતુ અને એકેરોની નામની ખાસની એક વાળી, જેને આપણે ધરતુ ॥ નામે ઓગખે જીએ, તેમા તરફાત રસામુ

આવતાં હોવાથી, આ અલકારને તેણે આવું નામ આપ્યું હતું. એના ઘણા દાખલા આપણી પાસે છે, પરંતુ લાંચકાને માટે યોગ્યની જગા અત્રે કરીશું.

સકળ ગૂણી ભણુવેળ, મંત્રા સત્ય મે વળ્યત;
અતિ ન કર સુખ ધન, અતિ સર્વત્ર વર્જ્યતઃ
વધદ અભણુ નવ પારખે, દુપણુ લગાડે દાઢ રા' *
હર કેરા દર્દી રસદ-નાચાર ગુપ્તઅદ વાધરા.

એમાં ૧ લી તથા બીજી લીટીઓમાં સંસ્કૃત મંત્રોનો ભેળ છે, અને ૪ થી લીટી આખી ફારસીની છે, તે ઉપરનાં ગૂજરાતી કવેતમાં ગોઠવી દીધી છે. એનો અર્થ એવો છે કે, જે સદ્ગુણી માણસ છે, તે સત્યની જય છે એવું ભણેલો છે, અને અતિશય સુખ એન નહીં કરવું, કારણકે અતિ તે હંમેશાં ખરાબ હોય છે, એમ તે સમજે છે. એક નીમ હકીમ દરદ પારખે નહીં, ત્યારે અગર તો તે દાઢને દોષ આપશે, કે નહીં તો દર્દી ને માટે લાગલો તે નાચારીથી કહેશે કે, એને તો વાધ થઈ છે.

અકબર પાદશાહે દશતુરાંન દશતુર આઝર કેવાન જેવા યોગી ને ધરાંનથી બોલાવ્યો, ત્યારે તેણે આવવાને ના પાડી, પોતાની બનાવેલી એક ચોપડી અકબર સાદ ઉપર મોકલી આપી. તેમાં તેણે પોતાની મેળે હૈયાત રહેનારાં પ્રાણીઓ, અકલ—આત્મા—બેહેસ્ત—અહો—તત્ત્વો વિગેરેની, તથા પાદશાહને નસીબતોની ખુબી વિગેરે બતાવેલી હતી. એ કેતાબના ૧૪ ભાગ હતા, તે દરેક ભાગની પેઢલી લીટીમાં એવી તો ખુબી-અજબ જેવી ખુબી- તે યોગીએ રચેલી હતી, કે તે દરેક દરી ભાષા * માં લખાયેલી હતાં, જે તેને ઉલટે ક્રમે (*Invertedly*) વાંચો તો તે અરબીક ભાષા થઈ જતી ! જ્યારે પાછી વાળીને વાંચો (*Turned about*) ત્યારે તરકીશ ભાષા થઈ જતી ! અને જે તેને સુલટા ઉલટી (*Reversed*) કરી નાંખે, તો હિન્દી ભાષા થઈ જતી ! ! ! આ તે કાવ્યની શી બનાવટ ! આ તે કેવો અલકાર ! !

એક ખ્યાલમાં હિદી અને ફારસીના મિશ્રણનો અલકાર નિચે

* રા=રાહ ચાને રસ્તો, તેનો સંક્ષેપ્ત રા'.

* દરી=એ ફારસીજ ભાષા છે, પણ દરબારી ભાષા છે.

પ્રમાણે સમાવેશો છે.—

“ શકર ગંજ—ગંજબાજી થકે ફરીદ આલમ મુરીદ,

જોઇ જોઇ ખાવત મન અનજી ફલ ખાવત; -

દુર કરો તનકી રંજ. શકર. ”

એમાં ૩ લી લીટી ફારશી અને બીજી બે હિંદી ભાષાની છે. એ મિશ્રણા પરિભાષિકા કેહેવાય. અંગ્રેજી ભાષામાં તો એવી બનાવટો હમલેદર પડેલી છે. જરથોસ્તીઓના ભણતણોમાં હોસબાંમ, તથા ન્યાએશો વિગેરેમાં, શેકસ્તેહ ધના મેન્થો જર એહેરેમન લ્યાનત સદ હઝાર ખાદ—તથા અદુરમજદ ખુદાએ અવજૂતીએ મર્દુમ મર્દુમ સદગાન હમા સદગાન—વિગેરે જે ભણતણો અવસ્તાની અંદર ફારશી થા જંદ વિગેરે બીજી ભાષાનાં આવે છે, અને જે બાજમાં ભણવામાં આવે છે, યાને કે જે પ્રગટ પઠવામાં આવતાં નથી, તે મિશ્રણાપરિભાષિકા છે. વળી આપણા જરથોસ્તી ભાષાઓ “ દીનનો કલમો ” કરીને જે ભણતણુ ભણે છે, તેમાં આ અલંકાર ખરાબર ગવાય છે:—

“ રઝિસ્તયાઓ મિસ્તયાઓ મજ્દહાતયાઓ અપઓન્યાઓ, દુએનયાઓ વંધુઓ માજ્દમરનોખરા—દીનુ બેહ રાસ્તુ વ દરસ્તુ, કે ખુદાએ જર ખરક ફીરેસ્તાદેહ, ધન અસ્તુ કે જરાતોસ્ત આવો દેહ અસ્ત, દીનુ દીને જરથોસ્તુ, દીને અદુર્મજદ દાદેહ જરથોસ્તુ. ”

આ પરિભાષિકાનું ભણતણુ છે, જેમાં “ રઝિસ્તયાઓ ” થી ને “ માજ્દમરનોખરા ” સુધીની અવસ્તા ભાષા છે. અને “ દીનુ બેહ રાસ્ત ” થી “ દાદેહ જરથોસ્તુ ” સુધીનો ભાગ ફારશી ભાષાના મિશ્રણનો છે. એ પ્રમાણે આપણા અવસ્તા દરેક અલંકારમાં પૂરા છે,

“ ધન હમે ખરાબીએ જેહાંન હુધ અઝ થકે તુરસે,

યા એલાહી, જાને મેરે કમુ બમે દસે તુરસે. ”

અર્થ—દુન્યાની એ બધી ખરાબી એક તુર * થી થઇ હતી. એ ખાદ ! ત્યારે મારો છવ એવા દસ તુરથી કેમ બચશે!

એમાં ફારશી ઉરદુનો બેચમબેલ થવા સાથે દરાતુર ઉપર શ્લેશ આવે છે, અને દશતુર=યાને ધર્મનો વડો પણ યાય, અને દશ તુર=યાને એક નહીં પણ ૧૦ તુર, એવો પણ અર્થ યાય છે.

* તુર=અશો જરથોસ્ત પેગંબર સાહેબને મારી નાંખનાર એ તુરે પૂરા તુરત હતો. જેનાથી ખરાબી થઇ હતી.

એમાં દશગુરને ગુર જેવા દશ ખરાબી કરનાગએ ખરાબર ગણેતો છે.
કવિ પ્રેમાનંદ ગૂજરાતી ભેતું ફારસી મિશ્રણ નિચે
મુજબ વાપરે છે:—

“ ગુજ પેચ પાધડીઓ તોરા, દીમે ઝાંક ઝમાણજી,
પાયજામા નીમાનેજમા, પિછોરી બાજા બંધજી.”

પેહેલી લીટિમાં વસોના નામે ગૂજરાતી લાપાના છે, બ્યારે
બીજી લીટિમાં કપડાંના નામે ફારસી લાપાના છે. દનખારનું “ ટેસ્ટા-
મેન્ટ ઓફ એન્ટ્રો કેનેદી ” સર્વથી સરસ મિશ્રણપરિભાષિકાનું લ-
ખાણુ પુરાં પાડે છે, જેની છેલ્લીજ લીટીઓ ફક્ત અત્રે ટાંકી બતાવું:—

“ *I will na priestis for me sing,
Dies illa, Dies irae;
Na yet na bellis for me ring,
Sicut semper solet fieri.* ”

એ બાંધણીમાં લેટીન—અંગ્રેજી—અને જુની સ્કોટીશ લાપા-
ઓ વારંવાર આખા કાવ્યમાં ભેળેલી છે. આ મેકરેનીકસના પિતા
ફ્રાંસિસે પછી બીજા ધણાઓ નકલ કરનારા થયા, પરંતુ તેને-
પોંદ્ધી સકયા નોતા, તો જે કે લગભગ સઘળી યુરોપ્યન લાપાઓમાં એ
પરિભાષિકાના છુટા છવાયા દાખલા અને નમુના મળી આવે છે.
ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં જેન્થે નામના ઇતિહાસ કર્તાએ જરમનીના સા-
હિત્યમાં એક તવારીખની એવી બક્ષેશ કરી હતી, કે જે તમામ આ
અલંકારથી ભરેલી હતી; અને સાથે વળી એ અલંકારને લગતું
અગત્યનું એક લખાણ પણ બેટ આપ્યું હતું. તેની નકલ મી.
સેન્ડીસ નામના લખનારે ઇંગ્લંડમાં કીધી હતી, જેણે ઇ. સ. ૧૮૩૧
માં “ પરિભાષિકા કાવ્યના નમુનાઓ ” એવી મતલબનું પુસ્તક
પ્રસિદ્ધ કર્યું. પણ એ પ્રકારનું ઉત્તમ પુસ્તક પારિસ ખાતે ઇ. સ.
૧૮૫૨ માં ઝોહાંક્ટેવ ડીલેપ્યરી નામના લખનારે પ્રગટ કર્યું
હતું, તે બહુ વખણાયું છે.

આપણું આ કાવ્ય રસ એક જાતનું મિશ્રણપરિભાષિકા
અલંકારનું એક બંધારણ કહી મકાય. કેમકે એમાં પણ અવસ્તા—
ગૂજરાતી—સંસ્કૃત—ઉરદુ—અંગ્રેજી—ફારસી—બીજા—મરાઠી—હિં-
દુસ્થાંની વગેરે તરેહવાર લાપાઓનું એક ચિત્ર છે, જેમાં તરેહવાર
નવા નવા રંગો આવેલા છે. લાટીન લાપાનું નવી જાતનું મિશ્રણ

એસ. દયાદયુ. પારદીજે કરેલું વાંચનારાઓને પસંદ પડ્યા વિના રહેશે નહીં. તે એમકે એક ભાષામાં જે લખાણ લખેયું તે, તેજ ભાષામાં સમગ્રતા ઉપરાંત ત્યારે તે બોલવામાં આવે, ત્યારે તે બરાબર બીજી પણ ભાષાની બનાવટ થઇ જાય છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેરીજ મતલબ બીજી ભાષામાં ઉપજવી સકાય છે ! ! આ કેવું બીકટ કામ ! એક પાહાડ તોડીને પાછો તેવોજ પાહાડ ઉભો કરવાનું કામ હજી થઇ શકે, પણ આવી ચમત્કારિક બનાવટ તો પાહાડ કરતાં પણ ભારી ને મુશ્કેલ છે.

Tonis ab Resto Mare. Tony's Address To Mary.

O Mare, aevi si forme,	O Mary, heave a sigh for me,
Forme ure tonitru,	Forme, your Tony true;
I ambecum as amandum,	I am become as a man dumb-
Olet Hymen promptu	Oh, let Hymen prompt you!
Mihi his vetas an ne se,	My eye is vet as any sea,
As humano eribi	As you may know hereby,
Olet mecum marito te,	Oh, let me come, Mary, to tea,
Or Eta, Beta, Pi!	Or eat a bit o' pie!
Alas! plano more mere-	Alas!! play no more merry
	trix,
trix,	tricks,
My ardor vel uno,	My ardour vel you know!
Inferiam ure art	In fear I am your heart
is base,	is base;
Tolerat me urebo.	Tolerate me, your beau!
Ahm! ve ara scillicet	Ah me! ve arc a silly set
To laudu vimen thus;	To laud you vimen thus;
Hiatu as arandum sex,	I hate you as a random sex,
Illuc Ionicus.	Ill-luck I only curse.
Heu! sed heu! vixen	You said, you vixen,
imago,	I may go;
My misses mara sta;	My missus, Mary, stay;

O	cantu	redit	in	Oh, can't you read it in
		mihi !		my eye ?
Hibernus		arida.		I burn as arid hay.
A	veri	vaser	heri	si, A very vaser here I sigh,
Mihi		resolves	indu	My eye resolves in dew;
Totius		olet	Hymen	To tie us, oh ! let Hymen
		cum,		come—
Accepta		tonitru.		Accept a Tony true.

એમાં બોલે બોલ તો તોવી તોલીને ગોઠવ્યો છે, પણ અલ્પચિરામ, અનુસ્વાર, બધું બરાબર ગોઠવેલું જણાય છે.

“ હજનમ પેસરી બપુબીઓ રચનાઈ,
દર આઈને ચું રખ નમુદ બ ઝીબાઈ;
ગોઠત સનમા ! દર બરત આપન શાયમ,
રિયાદ બર આવોદ કે નાઈ નાઈ. ”

યાનેકે:—એક હજનમનો બુશનુમા દેખાવનો છોકરો, એક અશ્વ-
છંરાને તેણીનો એહેરો આરસીમાં બતાવતાં બોલ્યો કે; મારી પ્યારી !
લાયક છે કે હું તારી બગલમાં આવું ! ત્યારે તેણીએ ટણકારો કર્યો
કે નાં આવ ! નાં આવ !

[અદિઆં નાઈ નાઈ ચબ્દો ફારસીને બદલે હિંદુસ્થાની
અર્થમાં લેતાં તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, હજનમ-હજનમ. પેલીએ મેહે-
લું મારું કે “ તું તો હજનમ છે ! તું તો હજનમ છે ” !]

તેવોજ બીજો દાખલો છે.—

“ શોખીએ દ્વીંદુમે બીન કુદીન બેબરદ અઝ ખાસો આમ;

રામ મન દરગેઝ નશુદ દરઅદ ગોઠતમ રામ રામ. ”

મતલબ—બૂઓ પેલી દિંદવાંની કેવી લુચ્ચી છે કે જે આદ-
મીઓને અધમિ કરી મેલે છે ! હું તેણીને બહુ બહુ વાર રામ રામ
કરીને નમી નમીને પ પાળ્યા કરું છું છતાં, તેણી મારી ઉપર જરા
પણ ચાહ રાખતી નથી

[બીજો માવનો એવો પણ થાય કે, “ તેણીને હું વારંવાર
રહું છું કે, ‘તું’ મારો પ્રિય થા ! મારી પ્રિય થા’, પણ તેણી મને

જરાક પણ આહતી નથી. ”] તેવોજ ચીત્તે ઘણો છે:—

“ રક્તમ જ તમાશાએ કેનારે જુદા,
દીદમ જ લખે આજ અને હીન્દુધ;
ગોક્તમ સનમા ! બહાયે બુદ્ધિત એ જુદ ?
ફરિયાદ બર આવેઈ દૂર દૂર મુએ. ”

હું એક નદિને કીનારે ફરતો હતો તેવામાં ત્યાં એક હિંદુ
પુખ્તમુરતીને બેઠેલી મેં જોઈ. તેણીને મેં કહ્યું કે, ઓ પ્યારી !
તારાં જુલફાંની કીમત શું છે ? ત્યારે તેણીએ કહ્યું, કે એકેક બાકની
કીમત એકેક મોતી !

[એમાં કાળા હરેકે હિંદુસ્થાની ભાષાના સખ્ત પ્રમાણે ગણતાં,
તેમાંથી એવું મેહેલું મારેલું નીકળે છે કે, “તેણી બોલી કે દુર જ
મુ આ, દુર જ ! ” એ પ્રમાણે પેલાને ગણે આપી હાંકી કાઢવાનું,
અંદરથી મેહેલું નીકળે છે.]

જળાંશનાશીઓ જેઓ કમપેરેટીવ ફાઇલોસોફી તરેહવાર
શબ્દોના ઉત્પત્તિસ્થાન આપે છે, અને જેમાં કેટલાકો નહીં નહીં
તેવાં હંખો પછુ ચલાવે છે, તેઓ આગળ જો ઉપલી કવિતા રજુ
કરી હોય, તો તેઓ એમજ કેહશે, કે લાટીન ને ઈંગ્લીશ, સ્કોટીશ ને
અમેરીકન બધા સખ્ત એક બીજામાંથી ઉભા થયલા છે !
તેનીશન અને તાનશેન એ બેઉ એક મળના ઉચ્ચારો અને
જોડણીમાં મુંઝામલા સખ્તો છે—બન્નેમાં દરેક દરેક આવેલા છે.
તેનીશન પણ કવિતા રચનાર અને ગાયન બનાવનાર હતો, તેમ
તાનશેન પણ ગાયણકાર ને કવિરાજ હતો—એકે વીકરોવાનું જન્મ
પ્રસિદ્ધ રાજ જોડું, ત્યારે બીજાએ અકબરનું પંકાયણું રાજ
દીધું — બન્ને સખ્ત સણીના ગાનીના હના — ત્યારે
આપણે ફાઇલોસોફીસ્ટ કદાચી રૂપ મી સદીમાં એવા અનુમા-
ન ઉપર આવશે કે, તાનશેન તેજ તેનીસન, અને તેનીસન તેજ
તાનશેન ! ૩૦૦ વરસનો ફરક તે શું બીરાદમાં ? ૩૦૦૦ વરસના
ફરકો આપણા જળાંશનાશી ખ્યાનમાં લેવા નથી, તો પછી એની શું
ગણત્રિ ? એક મને વિચાર આવ્યો કે અંગ્રેજ *The Mists* (ધી-
વેલન્ડીવાય), ફાગ્સી “ દીવાર ” અને ગૂગ્ગાની “ રીવાય ”
એક મરખા સામે છે, માટે કમપેરેટીવ ફાઇલોસોફી પ્રમાણે મળે

ભાવા એકનું મુળ છે ! હજારનો ગાંડો મળ્યો કે ગાંધી થઈ ગયો તેમ, હું પણ ત્યારે ફાઇલોસોફસ્ટ થઈ ગયો ! આહા ! આ સદીમાં એવીજ ફાઇલોસોફથી આપણાં જળાંસનારો " ફાઇલોસોફસ્ટ " થતા હોય, તો ધણા ખેદ સાથે જણાવીશું કે શાસ્ત્રાર્થ કરતાં અર્થના અનર્થ થવાનો ઈચ્છે ઈચ્છે સંભવ છે. કાવ્યગરા રાગમાં એક આપણ હિંદુસ્થાની અને મરાઠી એ બે ભાષાના મિશ્રણથી બનેલો નીચે પ્રમાણે છે:—

"નેના તેરી જાદુ ભરી, હમચે ઠેકે પાદુ નકા-ટેક.

તુમી ચલે દેશાવરી, હમે ધર ચીંતા કરી,

ફાર દીવસ લાઉં નકા-નેનાં તેરી."

એવા દાખલા ઘણે ભાગે ગૂર્જર કવિઓએ બનાવેલા નથી! અંગ્રેજી અને લેટીનમાં પુષ્કળ છે, અને તે બધાની કાંઈ જમા થઈ શકતી નથી. તોપણ એક ઉરદુ રેખતાવાળાએતો, કચ્છી, ઉરદુ, ફારશી, ગુજરાતી, મરાઠી, અરબી વગેરે ભાષાના મિશ્રણથી જે બાંધણી કરેલી છે, તે તો આ ઠેકાણે દુરબીનના સંમદ ઉપરથી જણાયે:—

" કાહે રસ કાએકે તુ'મ રસ રહે હો પીત'મ=આવે દીરપા કરોજી; જાતહે જા'ન મેરી મીનતી કરાહા આહા=પાપ હોખવે ધર'મ. સાનું ધાએલ કીતી તકસીર કરીધી તેડી=મેડીતો જા'ન લેં'દીઃ જ'દે જા'દા તેરી તીરખીસી નીગાહા આહા=કુજ નહીં તીરસે ક'મ. એસી કેઆ સુક ઝાકી સાંખ ખરા માજ પાસું=પીડે તુલ્યા આનાંચી આંનન જા'નો ધન દોનોહી દેલ લે ફાર અહાહા આહા=અજાજ વર ઇતકા ભુલ'મ. વકતે મસતી સુ' કશીદમ તુરા દર બરે ખેશ=હમસુ' ઉમ્મેદે વેસાલ; દીદેહ અમ અમ તો સનમ ચંદ અદાહા આહા=કુરાતએ નાંજે તોઅ'મ. સરફતુલ ઉમરે વફીલ દેજરે લકાએઆ સંનમી સુમમે' બીસ્તાહ કમીનઃ ફઆહા સુ'મમે' આહા સુ'મમ આહાહા આહા=લએસે ફી મીસ્લે સનમ. હેફ સદ હેફ હે અફસોસ સદ અફસોસ અફસોસ=આએઆ પેગાંમે અજલ; છુટ ગએઆ જખમે જીગરસે મેરે ફાહા આહા=અજ નીકલ જાવેગી દમ."

યાને:—ઓ પ્યારા દીલજાન ! તું આ વાસ્તે મારી સાથે ચુસ્તો કરીને રચાઈ રહ્યા છે ? જરા આવ અને મારા ઉપર કૃપા કર ! કેમકે આજેજી કરતાં કરતાં મારો પ્રાણ તો જાતો રહ્યો છે, અને પાપનું સવાળ થઈ જાય છે. (જ્યાં સધીમાં ઉરદુ—ગૂજરાતીનું મિશ્રણ છે.) મેં તારી એટલી બધી તે શું તકસીર કીધી હતી કે તે મારો પ્રાણ લીધો ? ઓ દીલદાર ! હું તારા ઉપરથી શદ્કે થઈને

કહું છું કે, તારી વાંકી નગર, મારે માટે કાંઈ તીર કરતાં કમતર નથી. (હાં સૂધીમાં ઉરદુ—કમ્પિયુ મિત્રણ છે.) તને હું રજકના કસમ ધાલીને કહું છું કે, મારી એવી તે શું ભુલ થઈ છે, તે તું મને આવીને કેહ ! કેમકે મારો જનન ને મારી દોષત બધે મેં તને તમામ આપી દીધું, તોપણ મારી ઉપર શાને માટે ભુલમ કરે છે ? (હાં સૂધી ઉરદુ—મરાદીનું મિત્રણ છે.) મેલાપ કરવાની ઉમેદની માફક, મેં મસ્તીમાં આવીને તુંને મારી બગલમાં ખેંચી લીધો, ત્યારે એ પ્યારા ! તારાં કેટલાંક નખરાં મેં જોયાં છે, તેથી હું તારાં એવાં નાંજ નખરાંથી બીચારી મારી ગઈ છું ! (હાં સૂધીમાં ઉરદુ—દા રશીનું મિત્રણ છે.) કસમ છે ખોલનાલાના, કે મેં મારી તમામ ઉમર ભુલાઈમાં ગુજારી છે, આહા ! અફમોસ ! કસમ છે કે તારા જોવે પ્યારો મેં બીજાને કોઈ પણ દીઠો નથી ! (હાં સૂધીમાં ઉરદુ—એરખીકનું મિત્રણ છે.) હેર છે, એક સો હેર છે, અફશાશ છે, એક મો અફમોસ છે, કે કળનો પેગાંમ આપી પુજો, કેમકે મારાં કલેગનો જખમ પાછો તાગે. થયો છે, અને હવે મારો દમ જતો રહેશે.

ઉપલી સતરો મિત્રણાપરિભાષિકાનો ખરેખરો ખ્યાલ આપે છે.

ફારશી ભાષાના કાવ્યમાં એરખી ભાષાનો ભોળા આવે છે ત્યારે તે " મસખમએ " કહેવાય છે. હાફેઝ લખે છે કે:—

" અસા યા અખમુ દસસાફી અદર કાસન વના વેલદા
કે એરક આસાન નમુદ અબ્દવ વસે ઉશ્તાદે મુસાફેલદા."

પેહેલી લીટી ધઝીલ લોકાના ધર્મની છે, તેમ જતાં હાફેઝે જો કે પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પોતાની દીવાનમાં મધ્યે મુંકી છે. તેમાં કહે છે કે, હુસીઆર યા એ શાકી, દોર કર પ્યાલાનો, અને દમોને પીવાવ ! (એટલે દમે જગમાં ઉતરે જીવે, તેથી તે સારાજ પા ! કે મસ્તાન થઈ દમે લગાઈ ફતેહ કરે.) હવે હાફેઝે તો દસ્તામ ઉપર તે લીટીને બીજા અર્થમાં ઉપટારી નાંખવા સાર નીચલી ફારશી લીટી ઉમેરી મુંકી, ઉલટો પોતાના ધર્મનો બચાવ કર્યો છે કે, એરક કવો મને પ્રથમ મેહેલો લાગે, પણ તે કરવો તો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. (તેથી એ ખુલ તું મને સદાય થા !) તે ઉપરથી ઉરદુમાં દેવન જોગાઈ, કે " એરક કરના સેદેશ દય, લીફન નીશાના મુરોમ દય."

“ હઝુરી ગર હમી ખાદી અઝુ ગાયબ મશન દોદેઝ;
મતા મા તલકન મિન તલવા દેલ્લ દુનીયા એ અમદલદા.”

એમાં છેલ્લી લીટી ત્રોણ-પ્રિયાનો મેળાપ થાય ત્યારે દુન્યાના શુદ્ધરાના કરવા માટે લખેલી છે તે અરેબીક છે.

૫૮—વ્યંજના પ્રકરણ અથવા ધ્વનિ પ્રકરણ. લક્ષણાલંકારથી પણ ધણા આગળના સંકેતનો બોધ જે શક્તિ વડે થાય છે, તે વ્યંજના અથવા ધ્વનિ કહેવાય. એ ૩ પ્રકારની છે. ૧—વસ્તુ ઉપરથી દુરનો સંકેત કરવામાં આવે ત્યાં વસ્તુ વ્યંજના. ૨—અલંકાર ઉપરથી દુરનો સંકેત કરવામાં આવે ત્યાં અલંકાર વ્યંજના. અને ૩—રસ ઉપરથી દુરનો સંકેત કરવામાં આવે ત્યાં રસ વ્યંજના.

વસ્તુ વ્યંજના:—“ બાગે બગીચા ધુલ વાસવાળા,
વાડી વજ્રા ફળથી રસાળા.
દેખી અદેખી બહુ થાઇ આલી,
કુટે નસીબે નહિં આહિં માળી.” (ન. ક.)

એમાં બાગ અને માળીના વર્ણન ઉપરથી પોતાનો ધણી પોતાની ખાસે નથી એમ વિહરણીએ બતાવ્યું છે.

સેનાઇ ઉપરથી.—

“ સું સુઇ શુદ્ધ અઝ રેશ્કે પયરાહને તુ,
વઝ રેશ્કે ગરીબાને તુ એ દામને તુ;
કીન બોસે હમી દેહદ કદમહાયે તોરા,
વાંનરા સબો રોઝ દસ્ત દર ગરદને તુ. ”

યાને:—તારા જબ્બાની અદેખાઇમાં તવાઇ તવાઇને બાલ જેવો ખારીક હું થઇ ગયો છું. હું તારાં ગળાં ઉપરના ગીરદાની અદેખાઇ કરું છું. હું તારા જબ્બાની દામન ઉપર અદેખો આંધળો થઇ ગયો છું. કારણ કે જે જગા ઉપરથી એ પ્યારી ? તું આલી બન્ય છે તે જગાને સુખી લેવાનું એ દામનના સારાં નસીબે સંજેલું છે. વળી ગળેબંધને અને જબ્બાને તો સારો દહારો અને સત તારી ગરદનની અને તારાં શરિરની આસપાસ વિંટલાઇને તું ને બગલગીરી કરવાનું સુખ મળેલું છે, તેથી હું તેમની અદેખાઇ કરું છું.

અલંકાર વ્યંજના:—“ લીવાજ આબા વડ પીપજારે,
શોલી રહ્યા આ જિવ બાજવાને,

મારો ખરવા ને પસરી અળાઇ,

કેરી ભરાતી રસથી મુકાઇ, " (ન. ૩)

એમાં આંખાના દાખવાથી બનાબુ છે કે મારા મોહારો ખરી પડ્યા, મારી કેરી જે રસથી ભરાતી તે અધવચ મુકાઇ ગઇ. યાને રતન મુકાઇ ગયાં. કમાલુદીન ઇસમાયલ કહે છે:—

■ ચરમમ મુલે રોગુરતે ઓ અસ્કમ મુલાબે ગર્મ,
હરમેઝ મગાદ કસ યુ' મન અંદર મુલો મોલાબ."

માયનો—મારી આંખો ખીંચીને મોટા થયલા ગોલાખના જેવી છે, યાને કે વાહસોની લુદાઇમાં રડતાં રડતાં ગુલાખના જેવી લાગ અને ચોળતાં ચોળનાં ખીંચીને મોટી થઇ છે, અને મારાં આંસુ ગરમ ગોલાખજળ જેવાં થય્યાં છે, વસ્તે હું ઇશ્વર પાસે માંગી લઉં છું કે, હું જે જે પ્રમાણે જેવાં ગુલાખમાં અને ગુલાખ જળમાં ભીંજવાયેલા રહું છું, તેવાં ગોલાખમાં ડાઇ પડવું નાં !

રસ વ્યંજના:—મુઝફ્ફર હરઇ ઉપરથી:—

" મેહ બદર તુમામદ યુ' કે ખુરશીદ ચવદ દૂર,
મન કઝ તુ સવમ દૂર તુમાવમ યુ' હલાલી. "

ત્યારે ચંદ્રમા સૂર્યની સરેથી ઘણેજ દુરને છેટે હોય છે ત્યારે પુનમ થાય છે, યાને સુરજ જેમ જેમ ચંદ્રથી દુર જતો જાય છે તેમ તેમ ચંદ્રનો તો પ્રકાશ અને તેજ જાદે વધતો જાય છે. લક્ષી રે ! હું તુંજ ખારીથી તો જેમ જેમ દુર જાઉં છું તેમ તેમ હું તો અમાસના ચંદ્રના જેવો તવાઇને વઝા વળેલો થઇ જાઉં છું !

" અત્યંત શ્લિથિ વધ્યો વિરહાગ્નિ જાણું,
અત્યંત અગ્નિ વધવે ત્રિગિ શ્લિ માણું;
અત્યંત શ્લિ થકિ છેક તણાઇ જાજું,

ઓ પ્રાણનાથ તુજસું નહિરે મળાયું. " (ન. ૩.)

યાને કે, અત્યંત વરસાદ પડવાથી મારો વિરહાગ્નિ વધી ગયો, અને અગ્નિ વધે ત્યારે જાફને લીધે બીજી શ્લિ થાય, યાને અતિશય વિરહાગ્નિથી બકાવાને લીધે જોભો છુટયો. ત્યારે ઘણે વરસાદ પડ્યો ત્યારે હું પાણીમાં તણાઇ ગઇ, યાને જોભો છુટવાની સાથે મને તાણ ચાલી છે, આ હું તણાઉં છું, મરું છું. અરે પ્રાણપ્રિય વદાચ ! તુંને નહીં મળાયું જો ! એમ સૂનીયો ધણીની લુદાઇમાં વિવાપ છે.

“ મરા હર સખ મું દુઝદ ખાળં ગિદેં ચસ્મેતર ગરદદ,
દેસમરા બા ગમત બીદાર બીનદ બાઝ બર ગરદદ. ”

મતલબ:—દર રાતે ઉઘનો ચોર મારી આંમુથી ભરેલી આંખોની આસપાસ ભમ્યા કરે છે. પણ આ દીવજર ! તારા પ્યારને લીધે સળગર રેહતાં મારાં દીવને હંમેશ જગૃત જોઈને તે ચોરને પાછું ફરવું પડે છે.

નિચલી એક દુમરીમાં જૂલસાતી-દિંદી-મરાથીનું મિત્રણુ સમાયલું છે:—

“ કાંઈ ખોલો માહારાજ, ચતુર મુઘડ સરદાર સીપાહી
અપણી મોજ સીરતાજ.

ખાંધુન સમશેર ઢાલ કટારી હાનાત ગેઉન ભાલા,
અલખેલા તુમી કુની કડે જાંતા, તુમ ગરીબન નવાજ. ”

ઉપર પ્રમાણે એક પ્રિયા પોતાના પ્રિતમને લગ્નધર્મમાં જતાં પુછે છે, તે આપણા અલંકારમાંજ વર્ણવેલું છે. મહાર રાગમાં રચેલી એક રૂપાધર્મમાં પરિભાષાનું મિત્રણુ નીચે મુજબ મિશ્રિત કરેલું છે:—

“ મુખ જો બરસાતક કીસમતમે મેરે વા વા બદા,
ભરી બરખામે પુહ પહેસી હુવે હમસે જુદા—
અબરેમે બારે દામનમે શમીમ અઝ યાર જુદા;
મન જુદા ગિરિયાં કુનમ અપ્રે જુદા યાર જુદા. ”

હર વરસાદમાં માથુકને ઊડીને આરાક જતો રહ્યાથી એક પ્રિયાએ જારી કરેલી છે, તેમાં પેહેલી બે લીટી ધિજમાં અને છેલ્લી બે લીટી ફારશીમાં બનાવી મિત્રણુ કરેલું છે. શાયર ઝફરની ગઝલોમાં આ અલંકાર ધણો આવે છે:—

“ તું દેખતા હવે ઉસકો સીતમગર ઉલટ પુલટ,
ચક હર્ફ સર નવેશતસે પાયા ન ખેશો કમ.
દેખો હજાર અકલમે દફતર ઉલટ પુલટ. ”

એમાં પણ ઉરદુ-ફારશીનો ભેજ છે. એ પ્રમાણે આપણો મિત્રણુપરિભાષિકા અલંકાર પણ જોઈતી મળ્યો ફાળો આપી ચુકો છે હવે આપણે નવોજ અલંકાર પકડવા પેહેલાં એક અંગ્રેજી ફકરો આપી જસ કર્યે—એક ન્યુસપેપર ઉપરથી:—

એક કુતરાની કબર ઉપર લેખ.

“Eheu ! hic jacet Cromy, A dog of much renown;
Nec fur, nec macaroni, Though born and bred in town.

*In war he was acerrimus, In dog-like arts perite;
In love, alas ! miserrimus, For he died of a rival's bite.
His mistress struxit cenotaph, And as the verse comes*
pat in,

Ego qui scribo epitaph, Indite it in dog-Latin. "

એમાં લાટીન-અંગ્રેજી વિગેરે મિશ્રણ છે. એ પ્રમાણે સંખ્યાબંધ હુમારી પાસે મોજુદ છે. સુંદરવિદ્યાસમાંથી એક દાખલો આપી અસ કરીશું.

“ અચ્છેદં અપેદં । અનંતં અપારં ॥

અગાધં અનાધં । નિરાધાર સારં ॥

અજીતં અમીતં । ગહે હૈ સમાદૂ ॥

નમો દેવ દાદૂ । નમો દેવ દાદૂ ॥”

એમાં સંસ્કૃત—શ્રીજનું મિશ્રણ સુંદરદાસે કર્યું છે. વળી એમાં ધર્માલંકાર પણ સાફ જણાઈ આવશે.

પદ વસ્તુત્રૈક્ષાલંકાર—નર્મદાશંકરે ઉત્ત્રૈક્ષાના એક લાગ લેખે એને વર્ણવ્યો છે. કાંઈ વસ્તુને નામે કે ધર્મે તર્ક કંપો હોય, અને તે વસ્તુનું વર્ણન, બીજી વસ્તુને નામે અથવા ધર્મે, શંકા અથવા કલ્પના સાથે થાય ત્યાં વસ્તુત્રૈક્ષા કેહવાય. ફનાહી વિપરથી:—

“ ઉક્તાદેહ બ પા ઝુફે સમનસાય તુ અઝ ચીસ્ત ?

દીવાને મનમ સલસમે દર પાયે તુ અઝ ચીસ્ત ?

માથુકે મન ! જાસમીન જેવાં મુગંધીદાર આ લાંબાં લુલકાં તારા પગે શા માટે વિંટલાયાં છે ? મહિા તો હું થઈ ગયલો છું, અને તારા પગે કાંઈ જાંઝર લગાવી છે ?

(મંદાકાંત વૃત્ત.)

“ આડો જાતો જાતુ પવનથી મેધ ઉઘેથી જોવો,

એતો લાગે ધુળ ઉડિ રહી વા દિસે ધુમ્ર ગોરો. ” (ન. ક.)

યાને, તે મેધ એવો લાગે છે કે જાળે ધુળ ઉડી રહી દોલની, અથવા ધુમાળનો ગોરો ચાસતો દોલની.

“ સન્નનમે સન્નન મીતે, જ્યું વંદનમે કપુર;

દુરિજનકું દુરિજન મીલે, જ્યુ લાંગમે ધતુર. "

જેમ સુખડમાં કપુરનો વાસ મળી જાય ને સુવાસ આપે, તેમ સારાં માણસ સારાંમાં સંગતી કરવાથી સુવાસ આપે છે. પણ જેમ ભાંગમાં વળી ધતુરો બેઝ્યો હોય તો પૂરીજ કેદ જનાવે, તેમ દુષ્ટ માણસમાં દુષ્ટ ભજેતો તેજ પ્રમાણે ખરાબી છે.

(ઉદ્દ વળા વૃત્ત.)

" લીલી દ્રાણો ફાળસાં રાયજોજ, જાંજુ ખડખ્યાં અનેનાસ ફૂટ,
ચાંપાં સેતૂરો પપૈયા મુઝાડાં, લેઈ ફેંકી દઉં હું જાણિ રોડાં. "

યાને:—ધણીની લુદાઇમાં સીને સારાં સારાં ફૂલો પણ ખાવા ગમતાં નથી, તેથી તે જાણે દેડાં કે રોડાં હોય તેમ તેણી ફેંકી દે છે. ખાકાંની સાથે કહે છે:—

" ગય આશ્વતામે ઝર ફેશાન જામે બીલોરય આસમાન,
મસરેક કહે સાકીશ દાન મગરેય લખે યર આમદેદ. "

મતલબ:—શરણ જે છે તે શોનેરી કીરણો સાથેનાં સુર્ય છે, અને તેનું આકાશ જે છે તે બીલોરી ખાણું છે, તેની પૂર્વ દિશા તે દાર રેડનાર સાકીની દુથેલી છે, અને પશ્ચિમ દિશા જે છે તે માથુકનું મોઢું છે.

આખા હરણમાં નીચલો દાખલો છે:—

" ચપળ નેત્ર ઝીણું અંજન, જાણે જાણે પડ્યાં ખંજન;
મોલો મોલો મૂખને મોડે, મોલો મોલો જુગટીને જોડે. "

એમાં આંખો કાજળને લીધે, જેમ જાણે પક્ષીઓ જાળમાં ફસી પડ્યાં હોય તેવી લાગે છે. વળી છેલ્લી લીટી વર્ણાલંકારમાં છે.

" સંત સંત સખ એક હે, જેસે આપુકો ખેત,
કોઇ કુદરતી લાલ હે, એર સખી મેત કે મેત. "

યાને:—જેમ અફીણના ખેતરમાં અફીણના છોડવા જોડે એકજ છતાં, કોઇ કુદરતી રીતે લાલ રંગના પણ માંહે માંહે દેખાય છે, પણ અંદરથી તો રસ નીકળે તે સર્વેનો સફેદજ નીકળે છે; તેમ સર્વ સંતો એકજ છે, એ પ્રમાણે ઉપમાન છે. તુલસીદાસ કહે છે;

" જ્યોતિ ગિન દીઠ ન સોહિમે, લોચન લોલ ગિરાજ;
ત્યોંદી કેશવ સકલ કબિ, ગિન જ્ઞાની હી રસાલ. "

જેમ આંખના ડોળા મોટાને સારા હોય પણ કીકી વગર શોભતા નથી, તેમ કવિઓ જ્ઞાની યાને લખાણની છટા વગર શોભતા નથી.

“ ઉમે પુષ્પ સોદામણી, નજરે ના દેખાય;
વન સઘળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખિન્ની ખરી ભાય.”

૨૫.

“*Poetry gives treasures more golden than gold, leading us in higher and healthier ways than those of the world, and interpreting to us the lessons of Nature. But she speaks best for herself.*”

F. T. Palgrave.

પુદરતી કવિ અને લીખારી કવિ, એ બે માટે એક અમલું દ્રષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. પોતાની કવિતા સાંભળનારા નમૃત હોય, પોતાની કવિતા રચતાં પોતાનેજ શંકા નહીં પડતી હોય, અને કાંઈ પણ અસહીઆત પોતાની કવિતામાં આવતી હોય, તેમ તેમ ખરે કવિ ખુશી અને મન રહે છે. જ્યારે ખોટા કવિ જે બીજા કવિઓને ત્યાંથી ઉછીનું પાછીનું ઉધાર લાવીને કવિતાઓ બનાવતો હોય તેને માટે એવું કહેવું છે કે:—અરણ્ય ધરત શંખા કરત; નિંદ ન ભાવત શોર-શુવરણ્યકા ધ્વંસત દ્વીરત; કવિ વિકીઆરી ચોર. યાને, એકના પગલાં ઉપર પોતે પગલું ભરીને પછી શંકા કરે છે, બધા જણા ઉધર્માં પડ્યા હોય તે તેને ગમે છે, તેને શોરબોર મમતો નથી, પણ મુંઝમુંઝ પોતાનું પસાર કરાવી દેવા ગમે છે. શોનાને યાને શોના જેવી ઉત્તમ કવિતાઓ જે બીજા કવિઓની બનાવેલી હોય તેને શોધતો ફરે છે, એવી ખોટા કવિની-બલિયારી પુરપની-અને ચોરની આદત હોય છે. એમાં એ ત્રણે સાહેબો માટે એટલીજ લીટીમાંથી જૂદા જૂદા અર્થો થાય છે, અને તે ત્રણેને લાગુ પડે છે. લેટીનમાં કહેવત છે કે, *Poeta nascitur, non fit.* કવિ જન્મેલો હોય છે, બનાવેલો હોતો નથી.

૬૦—પ્રશ્નોત્તરાર્ણકાર:—એમાં કાવ્યના અંદર પેહેલાં પ્રશ્ન યાને સવાલ પુછવામાં આવે છે, અને તેની સાથેજ ઉત્તર યાને જવાબ આપવામાં આવે છે. જેને ફારસીમાં “ કાફીએએ પુરશેરો પાશુખ ” કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્નોત્તરને અંગ્રેજીમાં *Dialogue* કહે છે. ફારસીમાં એને “સવાલો જવાબ ” પણ કહે છે. જેમકે:—

“ગોસ્તમ સનમા દેલ અઝગુ ખર ક-દેહ કુનમ.

ગોદતા કે બે યક મગજેહ તોરા ગીન્દેહ કુનમ.

ગોદતમ સનમા ગર બમીરમ એ કુની ?

ગોદતા કે બે યક એશવેહ તોરા ગીન્દેહ કુનમ."

અર્થ:—મેં કહ્યું કે એ પુતળી ! મારું દિલ તારાથી રંછવેહ કરે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તું મારી એક નજરથી જીવનો કરીશ. મેં પુછ્યું કે એ પુતળી હું મરી જાઉં તો તું શું કરશે ? તેણી બોલી કે મારાં એક નખરાંથી તું ને હું સજીવન કરીશ.

એમાં આસક માથુકના સગાલ જવાબો આવેલા છે. શામર હાફેઝની એક ગઝલ આખી એજ અલંકારમાં રચાયેલી છે. તે નીચલાં લીટીથી શરૂ થાય છે:—

" ગોદતમ મને તું દારમ, ગોદતા મમત સર આપદ;

ગોદતમ કે માહે મન રાવ, ગોદતા અમર બર આપદ. "

મેં કહ્યું કે હું તારે લીધે દિલગીર છું; ત્યારે તેણે જવાબ વાળ્યો કે ત્યારે તારા મમતો છેડે આવશે. મેં કહ્યું કે તું મારો ચંદ્ર થા ! તેણે જવાબ વાળ્યો કે જો તે ઉપર આવે તો, યાને ચંદ્ર ઉગે ત્યારે.

મી. બેરાંમજી મલખાદીની નીતિ વિનોદમાં " ઇશ્વર ક્યાં છે ? " વાળા દોહરા એ અલંકારમાં છે:—

પ્રશ્ન— " હૈયું પુછે આપણું, ઇશ્વર તે ક્યાં હોય ?

ઉત્તર એનો સુલભ છે, જો કે શોધી જોય.

દુષ્ટ કામ કરતી વખત, હૈયું ધબ ધબ થાય;

વળી પાપ કરવા પછી, માનવ મન પરતાય.

ચક્ષુતરાથી નિર્મિત જ્યાં, સિંધાધનો નહિ ડર;

ધુળે હૈકું કેમ ત્યાં ? કેની જુએ નજર ?

ઉત્તર— ઇશ્વર અંતરબાહી તે, અંતરમાં કરી વાસ;

અંતરમાં રહી ઓચરે, 'મૂઠ મનુષ્ય તપાસ'.

અહિં ઇશ્વરનો વાસ છે, આ ઇશ્વરનોજ વાણ્ય;

સમજને બે'રામ તું, એ ઇશ્વરજ પિજાન. "

એમાં પ્રશ્નોત્તર આગાહ જણાઈ આવશે. કેમકે કવિએ પોતેજ પ્રશ્ન મુંકી પોતેજ તેનો ઉત્તર આપ્યો છે.

આ બીજા એક દાખલામાંતો પ્રશ્નનો પ્રશ્ન રૂપેજ ઉત્તર દીધેલો હોવાથી લેઝતદાર અલંકાર થયેલો છે:—

" અએ રેહબરે ખલક મરા રાહ તુમા, .

દરે મુશકેશ બહરે જવાળ બે કુશા !
 મુશકેશ ખુદ મુશ દીગર દીગર ન ખુદ,
 અગર દીગર ન ખુદન ખુદ ખુદ કુશ ?
 આજ મજલનો મેલન ખબરી નીમત તોરા,
 મીલન તુ મકીન કે લામકાન અસ્ત ખુદ,
 કેદીયતે હક એ મન એ મી પુરસી,
 જન દર તન અસ્ત મો કુશ દારદ જા."

પ્રશ્ન—ઓ માનવીઓના રાહબર ! નીચે મુજબનું મને સમજવાને
 જે મુશકેશી નડે છે તેનો કાંઈ રસ્તો દેખાડ; કે લોકો બોલે છે કે
 કાંઈ પણ ચીજ પેદા થઈ અને દેવાતીમાં આવી તે પેહેલાના જ બોદા
 હયાત હતો. જ્યારે કાંઈ પણ ચીજ હયાત નોતી ત્યારે ખુદ
 કંઈ જગ્યાએ હતો ? કેમકે કાંઈ જગ્યા પણ હયાત નોતી.

ઉત્તર—દીનના મુળ કાનુનોથી પણ તું અંગણ જણાય છે.
 ખાત્રીથી માન, કે ખુદ હરેક જગ્યાએ હાજર છે. ત્યારે મને તે કરી-
 મેકારસાજ વીશે સવાલ કરવાની તને શી જરૂર પડી ? તારા શરિરમાં
 તારો શુવ વસે છે, તે કંઈ જગ્યાએ છે તે તું મને કેહજે ?

સાથર હાકીમનો રચક મો હંદ (Ode) તથા એજ સાથરનો
 ૨૨૮ અને ૨૩૭ મો હંદ આખો એજ અલકારમાં છે, અને તે
 બહુ સુંદર છે. સુંદરદાસે અંતઃકરણ બેદ વિશે લખ્યું છે:—

પ્રશ્ન—બહિર્બુદ્ધિ અથ કહો ગુલાઈ
 અંતર બુદ્ધિ રહે કિહિં ટાઈ ॥
 પરમ બુદ્ધિકા કહો વિચારા ।
 સુંદર પૂઠે શિવ્ય તુહારા ॥

ઉત્તર.—બહિર બુદ્ધિ રજ તમ ગુણ રક્તા ।
 અંતર બુદ્ધિ સત્વ આસક્તા ॥
 પરમ બુદ્ધિ ત્રય ગુણતે ન્યારી ।
 સુંદર આતમબુદ્ધિ વિચારી ॥

એ પ્રમાણે અંદો અલકાર આપેલો છે.

આકાશ માણક વચ્ચે આપેલો નીચનો પ્રશ્નોત્તર ખુશીદાર છે.

પ્રશ્ન { " બેગો અએ આશકે સાદેક ચેરા ગુલદસ્તે આવોરદી ?
દેલે જુલજુલ ચીકસ્તી ગુનચેરા દીલખસ્તે આવોરદી ?

ઉત્તર { ને બેહરે ઝીબે દસ્તી માહે મન, ગુલદસ્તે આવોર્દી,
બખુબી લાફ મી ઝદ ગુલ બપીચત બસ્તે આવોર્દી."

અર્થ:—ઓ મારા ખરાં દીલના આશક ! તું મને કેહ, કે આ
કુલનો દડો તું મારી આગળ શું કરવા લાગ્યો છે ? તેં શા માટે
બચારાં જુલજુલનું દીલ લાંછ નાંખ્યું છે ? અને આ ખીલતી કળીને
અહીં લાવીને તેં શા માટે વિપત્તિમાં નાંખી છે ? ત્યારે આશકે
જવાબ દીધો કે, આ કુલનો તુરો હું કાંઈ માત્ર તારા હાથમાં
શોભાવાને માટેજ લાગ્યો નથી, પણ ઓ દીલરબા પરી ! આ ગુલાબનું
કુલ પોતાની ખુબસુરતી ઉપર બહુ બગાડ મારતું હતું, અને પ્યાર
કરવામાં નહોતું એજ એકલું હોય તેવું અલિમાન રાખતું હતું, તેટલાવાસ્તે
એના હાથ પગ બાંધીને હું એને તારી હજુરમાં લાગ્યો છું, કે
તું પ્યારીની ખુબસુરતી આગળ એ તો એક ગોલામ જેવું છે !

ગર્લ કવિરાજ સાયરાન શાયર ફેરદોશીના સાહાનામામાંથી આપણે
દાખલો લઈએ,

પ્રશ્ન—" કે તા ચીસ્ત આં દેહ દો સરવે સહી ?

કે રોસ્ત અસ્ત શાદ આબ બા ફરરહી ?

અઝાં બર જદેહ હરયકે શાખે સી;

નગરદદ કમે બેશ બર પારસી."

યાને:—સરવે સહીના ૧૨ બાર ઝાડ, જે દુન્યામાં તરોતા-
જેહ અને ઝળકતાં ઉગેલાં કેહવાય છે, તે શું ચીજ છે ? તે સરવના
હરેક ઝાડની ઉપર ૩૦ શાખો અથવા ઝળીઓ ઉગેલી છે, અને જે
પારસી લોકોમાં કમ જ્યાંદે થતી નથી, યાને કે જ્યારે પણ ગણો
ત્યારે તે ઝાડની ડાળો તેટલીજ હોય છે તે શું છે ? એનો જવાબ
પાછો એજ શાયર આપે છે કે:—

ઉત્તર—"ન ખોસ્ત અઝ દહો દો દરખ્તે જુલંદ;

કે હરયક હમી શાખે સી સર કસંદ.

બસાલે બહોદો જુઅદ માહે નો;

ચું શાહે નવ આઇન અખર ગાહે નો.

જ સીરોજ મેદરા સર આપદ શુમાર;
અહીંમાં ભુખદ ગેરદેશો રોઝગાર. "

માને:— પ્રથમ મોટી ૧૨ ઝડો કે જે પ્રત્યેક ઝડની ૩૦ ઝાળ પોતાના સર ખેંચે છે, તે એ છે કે એક વરસમાં ૧૨ મહિના નવા થાય છે, તે જેમ નવી રવેશનો પાદચાદા પોતાના નવીન તખ્તની ઉપર બેશે, તેજ રીતે હરેક મહીનામાં નવી રીતે બદલાતા થાય છે. અને ૩૦ હઠાડે મહિનો તમામ થાય છે, તે તું ગણી લે, કે એજ પ્રમાણે જમાનાની ગેરદેશ ચાલી જાય છે. ફીરદોશીના જેવેજ પ્રખ્યાત શાયર આધિજા મીસ્ટન, જ્યારે તેના હાથમાં પોતાની માવતરનું ચિત્ર આવી જાય છે, ત્યારે શું ખોલે છે તે ભુખો, કે તેણે પ્રભોતર કેવો અચ્છો દીધાવ્યો છે:— માતાની છત્રી તરફ જોઇને પુછે છે;

" My mother ! when I learn'd that thou wast dead,
Say, wast thou conscious of the tears I shed ?
Hover'd thy spirit o'er thy sorrowing son,
Wretch even then, life's journey just begun ?
Perhaps thou gav'st me, though unfelt, a kiss;
Perhaps a tear, if souls can weep in bliss—
Ah that, maternal smile ! it answers— Yes.
I heard the bell toll'd on thy burial day,
I was the hearse, that bore thee slow away'
And turning from my nursery window, drew
A long, long sigh, and wept a last adieu,
But was it such ?—It was. Where thou art gone."

એમાં ફિર મીસ્ટન પોતાની માતાનું મળેલું પીકચર જોઇ તેને પ્રશ્ન પુછે છે, તેમજ તેના ઉત્તર આપે છે. એ અચ્છો પ્રભોતરાસ-કાર છે. આપણા જરથોસ્તિ લાઇઓની આખી હોરમઝદ વસ્ત પ્રભોતરાસ-કારમાંજ જોડાયેલી છે. તેમાં આપણો પાક પેગંબર દાનાઈ ભરેલા સવાલો દાદગર દાદારને પુછે છે, અને તેના માઆકુલ જવાબો ખારે હકતાલા અસો જરથોસ્તને આપે છે; જેમકે:—

પ્રશ્ન:—કવ અપવ મઝ્દ વનવ્ દવન્તેમ્ ?

ઉત્તર:—અપવ વનવ્ દુજિમ, અપવ વનવ્ દવન્તેમ.

માને કે:—ઓ અકુરમઝદ ! અસો આદમી પાપી પુરપને શું

મારી હાથવી શકશે ? એમ જરથોસ્તે પુરજેશ કરી, અને દાદાર હોરમઝ્દે તેની પાશુખ કરી કે, અવનત ! અગો માણસ દરજને યાને દુષ્ટ માણસને મારી શકે, તથા અશો આદમ પાપી પુરને જર કરી શકે આખી યસ્તમાં એના દાખવા છે, તેથી ધણીની અદિઆ જગા કરી નથી

હિંદુ છોડીઓમા આપાક શુદ્ધ ૧૨ થી તે વદ પડવા લગી ગોર મુજવાની કિષા ચાપ છે, ત્યારે તેણીઓ પ્રજોત્તરામાંજ ગીતો ગાય છે.

“ ઊ ચો પીપળો ખખડેરે રામ ગોવાળિયો જાય,
મે તો રામ ગોવાળિયાને મુઝ્યુ રે, તારે કેટલી ગાય ?
સો દુજણી સો ગાલણી રે, ચારો ચરવા જૂય,
એટલા દહી દૂધને શુ કરશેરે, ગોરમા બેમ ન્દાય ”

વળી તેમનાં ટોળા સામસામી મળે ત્યારે પણ એજ અલ મરમા વાદ કરે છે

૧ હુ ટોળુ —ઓ લાજા કુ વર, ઓ લાજા કુ વર, તમે પરપયા કે કુ વારા લાય ?
અચકો મચકો કારેલી.

૨ હુ ટોળુ —અમે લગન લગન કુ વારા લાય —અચકો મચકો

૧ હુ ટોળુ —તમને કંઈ બહેન ગોરા ગમશે લાન ? ”

૨ હુ ટોળુ —અમને આ બહેન ગોરા ગમશે લાન — ”

૧ હુ ટોળુ —એ ઊ ચીને શુ કરશે લાન ? અચકો મચકો,

૨ હુ ટોળુ —એ ઊ ચી કેડે કુ ચી લાન — ’

કવિ મેમાન દના “ ઓખા હરણુ ” મા પણ એ અતકાર વારવાર વપરાયલો છે —

“ વૃતાત કહે બાઈ કોણુ છે, પામ્યો બહુ પરિતાપ,
સર્પ કહે રાપ સાંભળો, મને હવે રૂધીનો શાપરે
બોલ્યો નાગ કરી પરણામ, માર કરેકોટક છે નામ,
પ્રાચિન કહે પામ્યો સતાપ, સપ્ત રૂપિયે મને દીધો શાપ
વિમાન જાતુ હવુ સ્વર્ગ લાણી, અમાનતા જાગી મુજ તણી,
કુ તકારિ નાખી વિપજવાળ, દાધા રૂપિ ને ચડિયો કાળ ”

એમા પણ રાજા અને સર્પ વચ્ચે ચાનેતો પ્રજોત્તર ઝટ જણાઈ આવે છે ફારશી લાપામા તો આ પ્રજોત્તર ઘણીગમ દીમામા આવે છે એક પાદશાહે શાયરને પુછ્યુ કે —

પાદશાહ —સુનીદિ કે જુઅદ માનદ દીદિહ ?

શાયર:—તોરા દીદિહ વ યુંસુદરા સુનીદિ.

યાને કે:—શુ સાંભળેલું જોવાની બરોબર હોય કે ? હા-યુસુદની ખુબસુરતી તો સાંભળેલી, પણ તારી ખુબસુરતી તો જોઇ. યાને પાદશાહની તારીફ કરી, અને સવાલનો જવાબ પણ આપ્યો છે. હવે આપણે બીજા દાખલા દુકા કરી નાંખીએ વિષય વેહેલો સમાપ્ત કરવા થકી બાકી રહેલા અલંકારો જમદીથી પુરા કરી નાંખવા મડીશું.

૬૧:—કહેવતકપાલકાર:—એમાં એવી બનાવટ હોય છે કે, સારી સારી કહેવતો જે કે ચાલુ વપરાસમાં આવતી હોય તે કાવ્યમાં દાખલ કરવાનો અલંકાર છે, જેને ફારસીમાં “ અરુસઆલ-ઉલ-મીરલ ” ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે:—કવિ ખુસાબીદાસ સ્વરાજ્ય ભક્તિ માટે લખતાં કહે છે કે;

“ હશે કુવે તો ભરશે હવાડો, બંધા કુવા વીણુ યશે ભવાડો;
એ આપના અંતરમાં ઉતારો, સ્વરાજ્ય ભક્તિ સજનો સ્વિકારો,
જે મેધમાં તે મહિ મધ્ય આવે, જે ખેતરે તેહ ખળે મુદાવે;
જે રાજ્યમાં (તે) રૈયતમાં વધારો, સ્વરાજ્ય ભક્તિ સજનો સ્વિકારો. ”

એમાં ૧—કુવે હશે તો અભાડે આવશે. ૨—ભરે કુવે ભવાડો. ૩—મેધમાં હોય તો મહિમાં આવે. ૪—જે ખેડે તે ખાપ. ૫—રાજ રણે તો રૈયત ચરે. એવી પાંચ કહેવતો એમાં આવી ગયલી છે. યજ્ઞી બીજા રૂપમાં ઉત્પ્રેક્ષા કરનારી કહેવતો કાવ્યમાં આવે છે.

“જો જોકો ગુણુ જાણુત, સો તાકો ગુણુ લેત; .

કાયલ આંખદી ખાત હે, કામ લીબોરી લેત. ”

એમાં જાણીતી ૩ કહેવતો એક મતલબની ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારમાં દુહામાં સમાવી છે, કે “ જે જેનો ગુણુ જાણુ, તે તેનો રસ તાણુ ” તે કેવી રીતે, કે જેમ કાયલ તાણુ આંખો,ને લીંણુ તાણુ કાગો. ” કાગડો લીંણુ છુંદી જાય, ને કેરી કાયલ ખુંચવી જાય, તે ઉપર આ જોડણી છે. “ ખાંડ લાટીને જુસું ખાપ, એવો જેલ વંજરે જાય ” એ કહેવતને કાવ્યમાં ગોઠવી છે કે:—

“ જુનું જેલ જનજરકે, ફીરત ધણેરે દેસ;

ખાંડ ભરી જુસ ખાત હે, બીના ગુર ઉપદેશ. ”

કવિ રેમાનંદ કહે છે.—

“ લક્ષણુ બહોણી દમયંતી છે, રૂપ ગોવન ઉનમનચ;

ગાળ મુંડી જો ખોળને ખાશે, તે ચતુરા પમુવતજી.”

++

++

++

++

++

■ મુકિ સજ્જન શત્રુને ન મળિયે, મુકિ ચંદન કાં વળગે આવળિયે.
નાંખિ રત્ન કોડી કોડી કોણુ આણે, તજ મદગળ મહિય પલાણે;
તજ ધેનુ અન્ન કોણુ ખાંધે, તજ સાળ કુસકા કોણુ રાધે. ”

વળી એકજ શીખામણુમાં ધણી વાતને લાગુ પાડવા અર્થે કેહવત
પાલકાર વપરાયલા છે. જેમકે:—

“રાજા-જેગી-અગન-જળ, ઉનકી ઉલટી રીત;
પરસરામ કહે ખળીયે, ચોડી ઉનસે પ્રીત. ”

એમાં ચાર જણુ સાથે ઝોઢી પ્રીત રાખવા કેહે છે, છતાં એકજ
સંબંધાર્થ વાક્યમાં ચાર કેહવત આવી જાય છે.

કવિ ઉદય રત્ન:—“ એકઢી નારી સાથે, મારમે ન જનુ’ હો,
વળી વાટે વાત ન ફીળિયે;
એક રોજે નર દોષ, રીળવંત ન સૂડું હો,
સહેજે ગાળ ન ફીળિયે. ”

એ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના ગૂર્જર કવિઓ ભાતભાતની કેહેવતો,
કાવ્યમાં વાપરી ગયા છે. લલજીરામ નામનો કવિ જે અમદાવાદ મધે
ઇ. સ. ૧૭૮૭ માં થઇ ગયો છે, તેણે પણ આ અલંકારની બહુ
લેઝત લીધી છે:—

“ વણુ પુછે કોઇને નવ કહેવું, એહ લોક શું જાણે;
માંઝ્યા પાખી માત ન પીરસે, તમ દુઃખ કે ઉર આણે. ”

એના કરતાં નવી કાશીનની કેહવતો કાવ્યમાં મુંડી દેવામાં
ધીરો ભગત ધણો વિખ્યાતિ પામ્યો છે. તે વડોદરાના સાવસી તાલુકામાં
રહેતો હતો; તે જોડે છે કે:—

“ નાનપણે ધર ધધામાં ધાયો, જૂદપણે હરિગુણુ ગાય;
ધર લાગ્યું ત્યારે કુવો ખોદાવે, એ અગ્નિ કેમ ઝોલવાય.
અંત સમે જાપ તિલક બનાવે, જૂલી ગયો ન્યારે ભાન;
ઝેરણુની ચોરી સોયનું દાન એમ, કેમ આવે વૈમાન. ”

કેહવતરપાલકારને ફારસીમાં “અરસાલે મીસલ” પણ કહે છે.
નીચલા બેતમાં તેનો બેદ સમાયલો છે:—

“ હાફેઝ નેહ હાફે મારત યુનીન લાફહા ઝદન;
પા અઝ ગૂલીમે ખીરા ચીરા પેશતર કશીમ. ”

હેલ્લી લાઈનમાં “ જા અઝગલીમે ખીસ પેસતર ન બાયલ ”
કર્દ ” થાને કે ધાલળી બાહેર પગ કાઢવા નહીં, એવા અર્થની
એ કેલવત છે. અર્થાંત પગ બેઠ પાંધરણ તાંણુ.”

બીજા મુદ્દર કવિઓમાં જે જેના કાવ્યમાં કેલવતરપાત્રકાર
સમાવવા છે, તે પાછલા જમાનાના હોવાથી અકેક બધે આપી
બસ કરીશું. કવિ ગીરધર:—

“ યત્ર સર્પ ને અગ્નિ વપ્સે નવ ગણવા લધુ એક;
કરે વિધન તે દાણ માત્રમાં માટે ધીરિયે નહિ તેહ. ”

કવિ દીપવિજય:—

“ મારું કુંડું મુંડાણીયે, જેને કાગળીમાં “ અ...
ચોરની માતા કો સાથે આવે છે. જેમકે—કવિ
પરતાલો જો કરવો કેલવત કહે છે કે;
પાણી પીને ધર પૂં એકલી કયા વીણુ યશે
વળી પ્રશ્નરૂપે વપરાયલ વાટે જેતરે તેહ ” કાવ્યમાં
સમાવામાં આવે છે —

“ ચિંતા મત કર માન મેલે લકિત સળે
જળમેં બસે માછલી, ૧ કવિ ૨— અર્થ:—

એમાં કહે છે કે માછલી પાણી પાયે છે તોપણ તેનું પરમેશ્વર
પુરું કરે છે, તો જોકે તેની પાસે કાંઈ પેસે પણ નથી.
કવિ વીર વિજય —

“ લોક વિશ્વની વાર, શણુજે જગત પડ્યો વ્યવહાર;
મૂરખ બાળક જાયક બસની, કાશ ને વળી નારજરે;
જો સંસારે સદા સુખ વહો, ચોરની સંગત વાર;
વેશ્યા સાથે વણજ ન કરિયે, નીચશું નેહ ન કરિયેજરે;
ખાપણુ આવે ધર ધન જાવે, જીવિતને પરહરિયે;
કામ વિના પર ધર નવ જૈએ, આજે માળ ન દીજેજરે;
બળિયા સાથે બાય ન લરિયે, કુદુળ કલેશ ન કીજે;
દુશ્મન શું પરનારી સાથે, તણ્યે વાત એકતિજરે;
માત બેનશું મારગ જતા, વાત ન કરિયે રાતે;
રાજ રમણી ધરને રોની, વિશ્વાસે નવ રહિયેજરે. ”

વિગેરે વિગેરે એજ કવિએ માત્ર એકજ કવિતામાં લગભગ
૧૫૦-૨૦૦ કેલવતો વાપરેલી છે, તેથી તે લગભગ કરી નથી, તે જો

કે તેમાંથી ધણી નસ્યત મળે છે, પણ આખી કવિતા ઉતારી નથી.

“તુલસી નીચે જનસે, બને ન ઉંચો કામ,

મદત નગારા ના બને, સુવા કેરે ચામ.”

નીચ માણસથી હંયાં કામની સી આશા? એ કેહવતને ગોઠવીતો કહે છે કે, જે પ્રમાણે ઉદરના ચામકાંથી કાંઈ નગારા મદી શકાતું નથી, તે પ્રમાણે નીચથી હંચ કામ થતું નથી.

“કાલિ કરંતો આજ કર, આજ કરંતો અખ;

અવસર વીત્યો જાત હે, ફીર કરેગો ક્ય ? ”

એમાં આજનું કામ કાલ ઉપર નહીં રાખવાની કેહવત છે. કેહેવતપાલકાર વાપરનારો એક કવિ દયારામ થઈ ગયો છે. તેણે રાધિકાના વખાણુ વિશે જે કાવ્ય બનાવેયું છે, તેમાં મીઠી મીઠી તરેહવાર કેહવતો ગોઠવેલી છે:—

“ સાધુશ્રમ ન કરશેરે, કોટી પ્રયત્ને ગર્ધંવ થારો નહીં ગાય;

કહણુ બોલી કાળજી બાળે હરિ ભજન ભુલાય;

કાંબળા કેરી કાળજ સે મણુ, સાળુથી નવ જાય;

આનની પુ'છડિ યાય ન સૂધી કરે અનેક ઉપાય;

કુલક્ષણથી શિયળ પડયો, પુરપ પુરપ યાય;

વ્યંડળ મરદ હોય ન કદા, સૌ મણુ પારો ખાય;

કરતુરી કમારે વાવો તોયે, લસણુ તો ગંધાય;

ઓપક આખડિ માનતા માને, વાંઝણિ કદિ ન વ્યાય;

ફળે નહીં ફુલે નહિ નેતર, સુધા બે સિંચાય;

આઠે પ્રહર ઉકાળિયે તોય, ગાંધડુ નવ બ્રહ્મ;

વાંસ એરડે યાય ન ચંદન, મળયા યજ્ઞ ને વાય;

જેને કાળે જે સરભ્યાં છે, તે તેમાં લોભાય.”

એ વિગેરે અતિશય કેહવતોના સેંકડો પદો જોડાયેલાં છે, પણ આપણે તો સેહેજ સેહેજ ઇશારાથી આપણો મુઠો સમજાવી લઈશું. ઉપલા દાખલાઓમાં કેહવતો કંઈ કંઈ છે, તે સમજાવવાની કાંઈ જરૂર જણાઈ નથી, કેમકે તે ખોલે ખોલે દરેકને સમજાય તેવી છે.

“ બાઝ આઝ કે બાઝ આયદ ઉમે સુદે હોરેઝ;

હરચંદ કે નઆયદ બાઝ તીરીકે બેશુદઅઝ શુસ્ત.”

બીજી લીટીમાં કેહવત એવી મતઝળની છે કે જે થયું તે થયું, ક્યાનમાંથી તીર છુટ્યો તે પાછો આવતો નથી. ક્યારે બેઉજ

લીટીમાં કેહવતો સમાયલી. હેલ્ય ત્યારે તેને “ અરસાલે મીસ-લીન ” કહે છે, જેમકે:—

“ નસીહતે હમે આલેમ યુ’ બાદ દર કદસ અસ્ત;
બગુશે મરદુમે નાદાન યુ’ આબ દર ગેરખાલ. ”

યાને:—મુખાને આખી પૃથ્વી પણ જે સીખામણુ દે, તે તે પાંજરામાં પવન ચકડવા બરાબર, અને ચાળણીમાં પાણી રાખવા બરાબર છે; યાને ફાકટ છે. ચોખ સાદી કહે છે કે:—

“ માહી કે દર ખુસ્ક ઉક્તદ, કીમત મેદાનદ આખરા. ”

યાને:—જ્યારે માછલી સુકી જમીન ઉપર આવે ત્યારેજ તે પાણીની કીમત પીછાણે. સુંદર વિલાસ ઉપરથી —

“ સુંદર કહત જૈસે । દંત ગમરાજ મુલ ॥

સ્વાદેકે ઔર રુ । દિસ્વાદેકે ઔર હૈ ॥ ”

એમાં જાણીતી કેહવત “ હાથીના દાંત દેખાડવાનો ભુદા, ને ચાવવાના ભુદા ” સમાધ ગયલી છે.

“ આવ કહેમો બોલીઆ, બેઠ કહેસો ઃપીર;

હસ ધર આદર ભાવ તહી, ઉસકા ઝાટો સીર. ”

એમાં વળી ત્રણ કેહવતો વાપરી છે, પણ ત્રણેના અર્થ તે એકજ છે. એક દુહામાં એકજ મતલબની જૂદી જૂદી ૩ કેહવતો એ પ્રમાણે લખાઈ છે.

ભાંખી માત્ર એકજ કહેવત આખો એક દુહો રોકી બેઠી છે:—

“ સાધુ ભુખે ભાવકે, ધનકે ભુખે નાહી;

જો સાધુ ધનકે ભુખે, વેહી સાધુ નાહી. ”

“ ज्यं कौउ खेतीको जोतत । लेकर नीन भूनिके बोवे ।

‘ સુંદર કહે મુનો દટાંતહિ । નાગો નહાઈ કહા નિચાવે ॥ ”

એમાં પણ જાણીતી કેહવત “ તાગો નાહે સું ને નીચાવે મું ” સમાધ ગયલી છે. એમાં માત્ર એક કહેવતથી એક દુહો બંધાઈ રહેલો છે. વળી ઘણીક કેહવતો માત્ર ચોપ્ર લક્ષ્મ ઉપર આધાર રાખી જોડાયલી આવે છે. જેમકે:—

“ हरि लक्ष्मिमे तीन गुण, पहर डोछ लागे पाय;

रूपानेकुं भीक्षन भीसे, उआपर पैकुं न मय. ”

એમાં ખુદની બંદગીનો એકેકો ગુણ, માત્ર પ્રથમના ૪ લક્ષ્યોનો એકજ વાર ઉપયોગ કરી વાપરેલી દીસે છે. વળી એક દુહો એવો આવે, કે જેમાં દરેક લીટી એકેક કેદવતની બનવા ઉપરાંત અરસ પરસ ઉપમાન જતાવનારી હોય છે; જેમકે:—

“ જળ બીગડે જળ ચતુર નર, કયા બીગડેમા ફૂડ;

છાશ બીચારી કયા બીગડે, જળ બીગડે જળ દુધ.”

યાને સારં માણસ હોય તેજ બગડે, નકારો તો નારોજ, એટલે બીગડે ક્યાંથી. જેમકે દુધ બીગડોને છાશ થાય, પરંતુ છાશ તો છાશજ એટલે તેનું પાણું દુધ થોડુંજ થવાનું છે. ઉપર પ્રમાણે ઉપમા છે.

રાજ્ય ભર્તૃહરિ ન્યારે નિર્દોષ વિક્રમના વિશેષથી પોતે પણ વૈરાગી થવા લાગ્યા, ત્યારે નીચણું કેદવતભર્યું વચન કહ્યું:—

ન વૈરાગ્યાત્પરં મામ્યં, ન મૌઘાદપરઃ સરવા;

નહરે પરસ્વાતા, ન સંસારાત્પરો રિપુઃ

મતલબ:—વૈરાગ્યથી ઉત્કૃષ્ટ બીજું કોઈ લાભ નથી; શાનથી સહાય કરતા બીજો મિત્ર કે બંધુ નથી; હરિ શિષ્યા બીજો કોઈ રક્ષણ કરતા નથી; અને સંસારથી અન્ય કોઈ શત્રુ નથી.

૬૨—ચિત્ર:—જે અક્ષરોથી કિંવા જે શબ્દોથીજે પ્રશ્ન થયો હોય, તેજ અક્ષરોથી કે શબ્દોથી તે પ્રશ્નો ઉત્તર મળે ત્યાં ચિત્ર કહેવાય.

“ કો ઠારે અન રહે ? આતે મુરતીશિ કોતરી લાઇ ? ”

અર્થ:—કો યાને કયે, અને ઠારે એટલે ઠેકાણે, યાને કે કયે ઠેકાણે અનાજ રહે છે ? ત્યારે તેનો જવાબજ કોઠારે શબ્દમાં આવી ગયો, કે કોઠારમાં અનાજ રહે છે. તેમજ લાઇ ! આ તે મૂર્તિ તે શી કોતરી ? યાને શાની મુર્તિ કોતરી ? તો કે શીકોતરી યાને માતાની. શીકોતરીમાંજ સવાલ જવાબ બન્ને આવી ગયા. શીકોતરી એ એક દેવી માતાનું નામ છે.

“ કાકાલી કામધુરા, કમ્બલવન્તં ન બાધતે શીતં ? ”

કાકાલી યાને કે કાળી કાણુ ? તો કહે કે, કાકાલી યાને કામધુરોની હાર. કામધુરા યાને મધુર કાણુ ? તો કે, કામ ધુરા યાને કામાધુર સ્ત્રી. જરા જરામા પુરપનો સંમ કરવાને આતુર એવી

ઓરત(!) કમ્પલિવન્ત=યાને કયા જળવાનને ટાઢ નથી વાતી ? તો કે,
કમ્પલિવન્ત=યાને જેણે કામથી ઓટી હોવ તેને. (સંસ્કૃત
ગીતીનું ઉત્તરાર્થ)

" ઊઠા યા જળ, સળને લાયા,
ઊઠા યા કુચ કામ ન આયા,
કહે દીઆ ઉસકા નાંઓ,
'ઉસકા જવાળ જે લુખ કહે,
તો, દંઉગી આધા ગાંઓ. "

યાને:—નાનો હતો ત્યારે સૌને લાગ્યો. ઊઠા થયો ત્યારે કોઈને
નહીં કામ આગ્યો. તે હું કોણુ દેએમાં કહે છે કે જે જવાળ માંગ્યો
છે તે તો " કહે દીઆ," યાને કહી દીધો છે. હવે " કહે દીઆ "

એમાંજ જવાળ આવી ગયો, કે દીઆ=યાને દીધો એજ જવાળ છે.

ધોધ પગને નિર કોરિયો કોને કયાં તે પાવે ?

બાર ધડી દશ પંદ્ર ધડીએ પાણી ક્યારે લાવે ?

યાને:—પોતાના પગ ધોઈને પછી તે પગ ધોયડું પાણી ખીમને
પાય એવો 'કોણુ સેલાંણી છે ? (કા=કયો; સિયો= સેલાંણી)
તો તેનો જવાળ કોસિયો=યાને કોસા ઝીલનારો છે; તે સવાલવાળા
શબ્દમાંજ આવી ગય છે. પછી પુછે છે કે, તે આ પગ ધોયડું
પાણી કોણુને અને ક્યારે પાય છે ? અને તેનો જવાળ દે છે કે, ક્યારે.
યાને ક્યારીમાં પાણી લાવે છે, અને તે પછુ દશ બાર ધડીમાં લાવે
છે. એ સર્વના જવાળ, સવાલના શબ્દમાંજ સમાવી દીધેલા છે.

"આગળ વાંચો પાછળ વાંચો, વાંચો એક સરસ,

હું શું શબ્દ ? હ રખાનો, સાથે પેસા દસ."

જવાળ:—સરસ. એમાં ખુલ્લું કહી દીધું છે કે, "વાંચો એક
સરસ". તે ઉપરથી જવાળ તો આપોઆપ નીકળી આવે છે.
સ=રના બે રૂપેયા અને સવા આનો વંચાય, ર=બે વંચાય, અને
પાછો સ=રના બે રૂપેયા સવા આનો વંચાય. બધા મળી હ રૂપેયા
અટી આના સરસ શબ્દ વડે વંચાય છે.

પરદેશમાં દીસતો પડેલો, બેડે બેડેઓ આગો;

આડી ટટી કાના એકની, પાપ થયું શું બેલો ?

જવાળ:—પાપ પરદેશ શબ્દમાં પેહેલ વેહેલો દેખાનારો હરક
મ છે, અને પનો પડાયો પગ છે. હવે બે પપ્પા થયા તે બેની

ચન્દ્રે એક કોનો તાણતો પાપ શબ્દ થયો. જે જવાબે, સવાસમાંજ કહી દીધેલો છે.

“ચોર દરદ ચોરી કીધાનું, મીઠે ન યુક્તિ જોડી;

એક દવા એ તે શી પાછ, ચોરી તેણે જોડી ?”

ચોરને ચોરી કરવાનું દરદ લાગેયું, તે ગમે એટલા ઉપાયથી છુટવું નથી. પણ તેને એવી તે અકસીર શી દવા પાછ, કે તેણે ચોરી કરવાનું મુકી દીધું ? એમને દવા શી પાછ ? એ સવાસમાં જવાબ આવી રહ્યો, કે ચોરને ઠેકાણે લાવનાર દવા શી પાછ છે.

“લેતાં ખુશી દેતાં ખુશી, શું છે જમડા જેવું ?

૩૨ દેખીને નિત્યે લાગે, સીને નહીં કહી દેવું.”

જવાબ:—દેવું યાને કરજ, એમાં દેવું એ શબ્દ સવાસમાંજ જણાવી દીધેલો છે; અને કહે છે કે, ઉપલા પ્રશ્નને જવાબ દેવું છે, એમ સહને નહીં કહી દેવું.

“ગુર પુછે ચેલા તણે, કહો શું અનિર્વચન ?

કહી નવ શકાય એવું ભારી, કરશેજ આપવજન.”

ગુર પોતાના ચેલાને પુછે છે કે, અનિર્વચન એ શબ્દનો અર્થ શું ? ત્યારે ચેલાને તેનો અર્થ સમજ નહીં પડવાથી તેણે કહ્યું કે, નહીં કહી શકાય એવું એ ભારી છે, તેથી તેનો અર્થ આપજ કરશો. હવે અનિર્વચનનો અર્થ “નહીં કહી શકાય એવું” એવો થાય છે, અને તે અર્થ જોકે ચેલા નહીં જાણતો હતો, તોપણ તેના જવાબમાં તેજ અર્થ આવી ગયો, અને ગુરએ જાણ્યું કે ચેલાએ શબ્દનો અર્થ જરાબર સમજીનેજ જવાબ આપ્યો છે, તેથી તેને શાખાશી આપી.

“શી શી વસ્તુમાં ભરે, દવા દાર ને દુધ;

શું ઠામે કરવરો ફરે, સમજે નહીં શું મુઠ.”

કષ કષ વસ્તુમાં દવા દારને દુધ ભરાય ? તો કહે શીશીમાં. કષ જગાએ કરવરું મુકવામાં આવે ? તો કહે શુંઠામે યાને શુંઠયાંમાં. જે કંઈજ સમજે નહીં તે કાણુ ? તો કહે મુઠિ, બધા જવાબ અંદરજ આવે છે.

“કો ઠામે દુર્ગંધ રહે, અત્તરમાં શું ગંધ ?

વીજલીથી વેગી કહે, વિચારથી નિરંબધ.”

કષ જગાએ દુર્ગંધ રહે ? તો કહે કોઠામે યાને કોઠામાં.

અત્તરમાં કેવી અંધ રહે ? તો કહે શુભંધ. વીજલી કરતાં
બધારે જલદી ચાલનારું શું ? તો કહે નિચાર બધા જવાળ
અંદરજ આવે છે. એ પ્રમાણે એ અવકાશની ધણી લેખત છે.

૨૬

*"The change both my heart and my fancy employs;
I reflect on the frailty of man and his joys:
Short-lived as we are, yet our pleasures, we see,
Have a still shorter date, and die sooner than we."*

W. Couper.

એક કવિ, બહુજર કાં છે ? કેમકે તે વીરરસ કાવ્યો જોડી
આપણા જુરસાઓ ઉશકેરી મેલે છે. એક કવિ, કીમ્બાગર કાં છે ?
કેમકે તે હુડસ્પરસ કાવ્યો જોડી આપણને દસાવી મારે છે. એક
કવિ, નજરબંધ કાં છે ? કેમકે તે કંડેણારસ કાવ્યો જોડી આપં-
ણને રડાવ્યા કરે છે. ત્યારે કવિને સારી માહી જેપણુ ઉપમા આપો તે
ધોડી છે. આ જમાનામાં મુરતી બેરે માફક ઉભાઈ જતા *Rhinmaster*
અથવા *Poetaster* જેઓ નજીવી કવિતા બનાવનારાઓ ગણાય છે,
તેઓના જેવા આગળા જમાનામાં નોહોતા. તે વખતે એક નીકળે
તે મુનહો, અને આજે એકનો નીકળે તે કુઓ. ખગ ગર્ભ કવિઓ
તેથી કરીને પોતાનું બેજી કસતાં શરમાય છે, કેમકે જેમનું બેજીજ
કવિતાઈ બદ્દેશ માટે નથી, તેઓ પણ ત્યારે કવિ કહેવાવા મગિ,
ત્યારે ગર્ભ કવિની કહર કોણ જુએ ? કાવ્યની બાળદમાં તો ખરેખરજ
પ્રાચીનકાળને અર્વાચીનકાળ યાદ કરાવે છે. બીજા ઉદ્યોગમાં અ-
ર્વાચીન કાળ કદાપિ બદાઈ લેઈ શકે, પરંતુ કાવ્ય હુન્નરમાં તો
આપણા જમાનાએ ક્યારેય પણ વધારો કર્યો નથી. વળી કાવ્યની
ખરી ખુબી પીજાન્યા વગર એક ગર્ભ કવિની કવિતા ઉપર ટીકા
કરવા એ પણ સરતાપા બેવકુલાઈ છે. એકવાર કવિ દલપતરામની કવિતા
ઉપર એક અજ્ઞાન કવિએ કાંઈ ટીકા ચણાવી અને વિવેચન કર્યું.
તો જોકે, કવિએ શી મતજગ ઉપર કવિતા રચેલી, તે તો બીવકુલ
તે સમજેલોજ નહોં. ત્યારે દલપતરામભાઈએ ધીરે રહીને તેનો જવાબ
હડે પેટે આપ્યો, કે શાકરનો સ્વાદ તો ઘણો મીઠો છે, અને તે
સર્વને ખાવા ગમે છે, માત્ર ગધેયથીજ શાકર ખાઈ શકતી નથી, તેથી
અધેક હ મેશાં શાકરને કડવી ઝેર જેવી જાણે છે. તેજ પ્રમાણે

શાકર રૂપી કવિતાનો સ્વાદ ચાખનાર કવિની લેખતને, મધેડા જેવો વિવેચક તો કેમજી ધનસાક આપી શકે ? હવે આપણે પાછી ચલંકાર માળા શરૂ કર્યો:—

૬૩:—કાળગણનાલંકાર:—કવિતા એવી રીતે બનાવામાં આવે, કે જે વીશે તે લેખકવચ્ચી હોય, તેમાંથી અમુક બનાવ ફલાણા વરસમાં બનેલો હતો, એમ પરખાઈ આવે. અથવા ફલાણો કાળ ફલાણી બાબદ માટે જાણીતો છે, વગેરે હકીકત અંદરથી નીકળી આવે. અંગ્રેજીમાં તેને *Chronograms* અથવા *Chronographs* કહે છે. ગ્રીક, લેટીન, વગેરે ભાષાઓમાં યોગ્ય વરસ બતાવા માટે શબ્દોમાં અમુક હરફો મોટા (*Capital*) રાખે છે. અને ફારસી ભાષામાં “ અબજદ ” નો કાયદો વાપરવામાં આવે છે, જેમાંની ગણત્રિ નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

(૧)—અબજદ; જેમાં ૧—અલેફ. ૨—બે. ૩—જીમ. ૪—દાલ. એ પ્રમાણે છે. (૨)—હુવ્વઝ; જેમાં ૫—હે (હવ્વઝ). ૬—વાવ. ૭—ઝે. એ પ્રમાણે છે: (૩)—હુત્તી; જેમાં ૮—હે (હુત્તી). ૯—તોય. ૧૦—ઇ. એ પ્રમાણે છે. (૪)—કલમન; જેમાં ૨૦—કાફ (કલમન).—૩૦—લામ. ૪૦—મીમ. ૫૦—નુન. એ પ્રમાણે આવે છે. (૫)—સઅાફસ; જેમાં ૬૦—સીન. ૭૦—ઐન. ૮૦—રે. ૯૦—સ્વાદ. એ પ્રમાણે આવે છે. (૬)—કુરશત; જેમાં ૧૦૦—કાફ (કુરશત). ૨૦૦—રે. ૩૦૦—સીન. ૪૦૦—તે. એ પ્રમાણે આવે છે. (૭)—સખ્ખઝ; જેમાં ૫૦૦—સે. ૬૦૦—બે. ૭૦૦—ઝાલ. એ પ્રમાણે છે. (૮)—જઝઝઝ; જેમાં ૮૦૦—ઝવાદ. ૯૦૦—ઝોય. ૧૦૦૦—ઝૈન. એ પ્રમાણે છે. એમાં વળી યોખખા ફારસી હરફો પે-એ-કા-ગાફ-એટલાનો આંકડો બે-જીમ-ઝે-કાફ-એની સાથે અનુક્રમે ગણાય છે. દાખલા:— “.....feria M si Dera Vert Ice ”

એમાં કેપીટલ હરફો *MDVI* છે, જેનો આંકડો ૧૫૦૬ થાય છે, તેજ પ્રમાણે ફારસીમાં:—

“ બાદશાહ દહર બાબર બા કમાલ અદલ જુદ. ”

એમાં અબજદના કાયદા પ્રમાણે હી. સ. ૯૩૭ નો આંકડો નીકળે છે, કે જે વર્ષમાં દિલ્હીનો બાદશાહ બાબર મરી ગયો હતો. એકેક શબ્દના અર્થ પણ જુદા જુદા નીકળે, અને વળી વરસનો આંકડો પણ નીકળે, જેમકે *XL* એનો ઉચ્ચાર “ એક્સ ” એટલે

સરસ યયું એવો પણ થાય છે, અને ૪૦ નો આંકડો પણ થાય છે. તેમજ *MX* મીક્ષ એટલે મિશ્ર પણ થાય છે, અને ૧૦૦૯ નો આંકડો પણ થાય છે. એવા કાળગણના અલંકારો પ્રાચીનકાળમાં રોમન લોકોમાં, વપરાતા હતા, અને અર્વાચીનકાળે એ અલંકાર વાપરવાનો ફ્રેન્ચ લોકોમાં બહુ શોખ છે. દેવદેહરાં અને દેવાળયોમાં સ્ત્રીક તથા રોમન લોકો એ અલંકારનીજ તખ્તીઓ મુકે છે. આપણા જરથોસ્તીઓમાં પણ ધણીક અગ્વાદીઓની તખ્તીઓ એજ અલંકારમાં જોડાયેલી છે. જેમકે:—મુંબઈ મધેના રોક દાદાભાઈ નોશરવાનજીના આતશબેહેરામ, જે ૬ રોજ ૧૭ માહ ૧ (ક) મલ્ટેજરદી ૧૧૫૩ માં બનાવામાં આવેલા, જેની તખ્તીના બંતો મુલાં ફીરોજીએ બનાવ્યા હતા; તેમાં “આતશ વરહેરામ” એટલા હરફ મોટા કાદી ૧૧૫૩ તું શાલ સમાવી દીધેલું પાછળથી જણાયું હતું. એજ પ્રમાણે નવસારી ખાતેની દેશાઈ શ્રી મનોચેરજી ખુરશેદજીની “વડી હરેહમેહેર” ઉપરની તખ્તીમાં કાળગણના અલંકાર છે. તેમજ વળી “કમીને ઝરેરેરા તો કરદે ખોરશેદ” એવો જે માતો મહા પ્રતાપિ દેશાઈ શ્રી ખુરશેદજી તેહમુરજીએ રાખેલો હતો, તેવજે પણ મલ્ટેજરદી ૧૧૨૦ તું શાલ અંદર સમાવેલું છે. વળી શબ્દોની હકીકત ઉપર પણ એ અલંકાર જોડાયેલો છે. મરીબ શેવકે મલ્ટેજરદી ૧૨૬૪ ના શાલમાં સત્ય-મિત્રમાં શાલ મુખારકની એક ભેરવી મઝલ છપાવી હતી તેમાં નિચલો દાખલો છે:—

“ઇશા હાથર અમશાસ્પંદીક પ્રલેખ ચારે પર ધરો; -

માબાપ રૂપી ઝાડનીં છાંયા તલે હિયા ફરો.”

એમાં સમજવાનું એમ છે કે, ઇશ્વર એક છે તેથી તે શબ્દની આગળ ૧ કાઢ્યો—હાથ બે હોય છે તેથી તે શબ્દની આગળ ૨ કાઢ્યો—જરથોસ્તીઓમાં અમશાસ્પંદ ૭ ગણે છે તેથી તે શબ્દની આગળ ૬ કાઢ્યો—અને વર્ણ ચાર છે તેથી તે શબ્દની આગળ ૪ કાઢ્યો. જેમ આંકડા કાઢી સામટા જોતાં, મલ્ટેજરદી ૧૨૬૪ તું વરસ નીકળી આવ્યું. તેમજ ગરીબ શેવકે સ્ત્રી બોધમાં એજ શાલમાં, શાલ મુખારકની કવિતા છપાવી હતી તેમાં નિચે પ્રમાણે જૂદી રીત બતાવી છે.—

૧ ખુદા સુખ આપ-હમેને નિત,

૨ અકલ બખશી-કરાવે જિત,

૬ સહસ કર્મિ-વડારે રીત,

૪ ખુજો ખુજો હો પારસીને સાલ મુજારક !

એમાં ખુદા એક છે તેથી તેની આગળ ૧ લી લીટીમાં એકટો-અક્ષર બે છે; જતી અક્ષર અને બીજા પાસે મેળવેલી અક્ષર, તેથી તેની આગળ ૨ છ લીટીમાં બગટો-સદાસ કર્મ છ છે, તેથી ૩ છ લીટીમાં બગટો-અને ખુજા ચાર છે, તેથી ચોથી લીટીમાં ચોગટો દાદયો છે. જે ઉપરથી ૧૨૬૪નું સાત વંચાય છે. એને પણ કાળ ગણના અલંકાર કહે છે. એ અલંકારમાં વળી અર્થ અને મતલબની પણ ખુબી સમાવેલી હોય છે. વળી અંગ્રેજી બનાવટોમાં આકાશો એકસરખી રીતે ન ગણતાં અર્થ પ્રમાણે પણ બહુવાર ગણાયલા છે; જેમકે:—

"Georg IVS DVX & REX Inga Me."

એમાં *MDCXVVVIII* ચાને ૧૬૨૮ નું વરસ આવ્યું; જે વરસમાં એ જર્મન વીશ્વકર્મ ક્યુક ઓફ બર્લિનમાંને દાર કરવામાં આવ્યો હતો. હજારો કબરો ઉપર રમસાનમાં તરેહવાર જાતના લેખો ફીસ્યોઅનો કારાવે છે. એવા સંખ્યાબંધ આપણી પામે છે, પરંતુ તે બધાની જગા તો થઇ શકેજ નહીં, તોપણ રાણી એક્સિ-આએકના મરણનો લેખ જણવા લાયક છે.—

"My Day Closed Is In Immortality."

ચાને મારો વખત પૂરો થઇ અમર્ગમાં આવ્યો છે. એમાં જે વર્ષ આવ્યું તે *MDCIII* ચાને ૧૬૦૩ કે જે વરસમાં એ જગત પ્રસિદ્ધ રાણી મરી મઇ હતી. વ્હીટલે નામના એક લખનારે "એને-આમ્સ" ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે, વર્તમાન આતેના વઝીર મીચાયલ રટ્ટિફિલ્સે બાઇબલ મધેના એક ફકરામાંથી કાળગણના અલંકાર એવી રીતે શોધ્યો હતો કે, એ ધર્મ પોથીમાં એક ગર્ભિત આગાહી કરેલી છે, કે તા. ૩૭ ઓક્ટોબર ૧૫૩૩ ના રોજે ૧૦ કલાકે દુ-યાનો અંત આવશે.

"They shall look on Him whom they pierced."

(જુઓ *John XIX. 37*) *VIDeb Vut In qVe M transf IXer Vut* ચાને કે *MDXVVVVVIII* જે ઉપરથી ગણત્રિ કરતાં ૧૫૩૩ નું વર્ષ થાય છે. ઇશ્વરેજાએ તે દહાડો કયે દહાડોએ વીટી ગયો છે, અને આપણી ઓલાદ તો દિવાતી ભોગવતીજ નાય છે. એવો ટોટો મારવાનું પરિણામ અને કારણ શું

થયું? ઉપલાં સર્વિય પ્રમાણે તા. ૩ ઓક્ટોબર ૧૫૩૩ ના રોજે ૧૪ કલાકે ધણું જ ભોરમાં તોફાન થઈ આવી, નહીં સહન થઈ શકે એટલો ધણરાટ લોકોમાં ચાલ્યો. અને તે વખતે એવું જ લાગ્યું કે દુન્યાં કુચે છે. આ તકનો લાલ લઈ તાણીતોડીને ઉપલો ફકરા ખાઈ અક્ષમાંથી સ્ટીફલ્સે લોકોને વાચા કરીને સમજાવવા માંડ્યો. લોકો અચારા બીધા, પણ ચોડાજ વારમાં જાણે તોફાન જેવું કંઈ હોયજ નહીં તેવું ઇશ્વર કૃપાથી થઈ ગયું; અને વાચા કરનારને સારો સ્વાદ અખાડી લોકોએ પૂરો કર્યો!

નાદીરસાહે પોતાના સીકાઓ ઉપર પોતાનો મુદ્રાલેખ ઠાતરાવ્યો હતો કે; “અલ્લ એર ફીમા વકઅ”=યાને જેપણુ બન્યું છે તે સારું જ છે. એ મુદ્રાલેખ કાળગણનાનો છે, કેમકે તેમાંથી તેવું ૧૧૪૭ હીજરીનું શાલ નીકલ્યું. નાદીરસાહના દુશ્મનોએ એ મુદ્રાલેખની વિરુદ્ધમાં લખ્યું હતું કે, “લાખેર ફીમા વકઅ”=યાને જેપણુ કાંઈ બન્યું છે તે સારું નથી.

એક ગૂર્જર કવિએ પોતાની કવિતા કયે દહાડે બનાવી તે માટે નિચસી કાળગણના આપી છે:—

“શુશ્રીજન કવિ ગૂર્જરાનમાં, આગળ યથા અપાર;
જે કવિતા મુજને જડી, સંમદ કીધો સાર.
સંવત વિક્રમનો ક્રમે, સ્વરજ દરિ ૧૨૫ આકાશ
પૂર્ણ થયો દિન પૂર્ણમાં, માપ મનોહર માસ.”

યાને કે સ્વર ૭ છે—દરિ ૧ છે—૨૫ હ છે—અને આકાશ ૧ છે; તેને છેડેથી અનુક્રમે મુકતાં વિક્રમાદિત્ય શને ૧૬૧૭ થાય છે, અને માગસર મહિનાની પૂર્ણિમાને દહાડે કવિતા પૂરી કરી, એમ તેમાંથી વરસ, દહાડો, અને માસ નીકળી આવે છે. વળી બીજા એક ગૂર્જર કવિએ ખુદસા સંપ્રદોમાંજ કાળગણના વાપર્યો છે:—

“વીરદેવ વડોદર”, ગુર્જરાત મધ્યે ગામજ;
ચાતુર્વંશી જાતી બ્રાહ્મણ, ભટ પ્રેમાનંદ નામજ.
સંવત સત્તર ઓગળ્યાગ્યો, આમો મુદિ નવમી રવિવારજ;
પૂરણ મંથ થયો તે દિવસે, યથા શુદ્ધિ વિન્તારજ.”

એમાં સંવત ૧૭૩૬ આશિ શુક્ર ૬ ને રીતરે પ્રેમાનંદ કવિએ પોતાની કવિતા પૂરી કરી છે એમ ખાલી મનું છે.

આ કાળગણનાસંકારને શરણી બાળમાં “નકમે પ્રમાણ ૫૫૮”

કહે છે. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરે માતૃત્રિ માહારાણી વીકટોર્યાની સ્તુતિમાં જોડેલા દોહરામાં આ ક્ષણગણનાશંકર બહુ અચ્છ રીતે દીધાવ્યો છે તે જણાવ્યો:—

“ધન્ય જન્મ વિકટોરિઆ, ધન્ય ઘડી પળવાર;
ધન્ય અદાર ઉગણીસમે, તારીખ વીસ ને ચાર.
ધન્ય રાણી પદ પામી સન, જુનિ ગવિક્કમ વસુ ૧૨૬૬;
ધન્ય જૂનની વીસમી, ગેદી આસન ઈદ્ર.
ધન્ય મુહુર્ત તે ભાલનું, રાજ્ય પદાભિષેક;
ધન્ય વસુ કબળિ વસુ ૧જુમિ, જૂન આઠ વીસનેક.”

એમાં ૨ છ લીટિમાં તા. ૨૪ મી મે મહિનો સને ૧૮૧૬માં રાણી વીકટોર્યા જન્મ્યાં એવું નીકળે છે. વળી ૩ છ લીટિમાં જુનિ ૭ વિક્રમ ૩ વસુ ૮ અને ચંદ્ર ૧ તે ઉપરથી ઉલટી રીતે વાંચી તો તા. ૨૦ મી જૂન ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં ગાદી ઉપર રાણી વીકટોર્યા બેઠાં એમ નીકળશે. વળી છેલ્લી લીટિ વાંચી તો વસુ ૮ બળિ ૩ વસુ ૮ અને જૂમિ ૧ ના ઉલટા આંકડા કમે મુકે તો તા. ૨૮ મી જૂન ઇ. સ. ૧૮૩૮ ના રોજે રાણી વીકટોર્યાને રાજસત્તા મળ્યાવો દિવસ નીકળે છે. એ પ્રમાણે એ અલંકારની ગૂર્જર કવિઓએ આગળા વખતથી છેક હમણા સુધી મજા લીધી છે. હવે ફારસી કવિઓએ લીધેલી મજા તો ઓરજ છે. તે મજાએની આગળ બીજા ભાષાના કવિઓની તદ્દબીર કુછ નથી કહીએ તો ખોટું નથી. તે તેના દાખલાઓ ઉપરથીજ જણાશે.

પુનાનો પેશ્વા છેલ્લો બાજીરાવ ન્યારે અંગ્રેજ સરકારને હાથે પદ્મભ્રષ્ટ થયો, અને બીથુરમાં તેને રાખવામાં આવ્યો, ત્યારે પેશ્વાઈનો અંત આવેલો સાંભળી એક ફારસી શાયરે થુ-થુ-થુ કરીને ત્રણવાર “થુ” બોલી બાજીરાવ તરફ ધિક્કાર બતાવ્યો. પણ એક શાયર જેવો ગંભીર પુરુષ, પેશ્વા તરફ એટલો બધો ધિક્કાર શા માટે બતાવે છે, એમ ન્યારે તેને પુછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, કે નારે! મેં કાંઈ તિરસ્કાર નથી બતાવ્યો, પણ પેશ્વાઈ ખતમ થઈ તે કયા વરસમાં, તે વરસનો આંકડો બોલ્યો છું. તપાસ કરતાં અબજદના કાયદા પ્રમાણે તેમાંથી તો હીજરી સને ૧૨૩૩ નું વરસ નીકળ્યું; કેમકે, તે=૪૦૦+હાથેહવજ=૫+વાવ=૬ એમ એક “થુ” નો આંકડો ૪૧૧ થયો; એવા ૩ થુના ૧૨૩૩ થયા. યાને ઇ. સ. ૧૮૧૮ નું

વરસ નીકળ્યું, કે જે વરસમાં અરાપ્પર પેચાણું રાજા અતમ ધયુ? આ કાળગણના અલંકારનો દુયકો ધણો ઉમદા છે.

એવીજ રીતે જ્યારે મેસુરનો વાઘ ટીપુ સુલતાન મરણ પામ્યો, ત્યારે એક ફારસી શાયરે ઉદ્ગાર કાઢ્યો, કે “ શમશેર ગુમ શુદ. ” ચાને કે તથવાર ગુમ ચઇ અઇ. અર્થાત, ટીપુ જેવો શમશેર બાહાદુર મરી ગયો, એટલે ગોયા તથવારનું નામજ મરી ગયું. કેમકે તરવારનો મારનાર તો જળે તેજ હતો, તેથી તે મરી ગયો એટલે તરવારનો નુનરજ મરી ગયો. પણ ફારસીના અબજદના કાવદા પ્રમાણે અણૂતાં તો ‘વળી તેમાંથી ટીપુ સુલતાન ગુજરી જવાનું’ વરસ નીકળ્યું, તે એમકે—

શીનના=૩૦૦; મીમના=૪૦; ચીનના=૩૦૦; ધના=૧૦; રૈના=૨૦૦
ચાને શમશેરના=૮૫૦ ચયા પણી ગાફના=૨૦૦ મીમના=૪૦ ચાને
ગુમના=૬૦ ચયા. પણી શીનના=૩૦૦+દાલના=૪ ચાને શુદના=૩૦૪
ચાને “ શમશેર ગુમ શુદ ” ના કુલે ૧૨૧૪ હીજરી ચયા; જે વ-
રસમાં ચાને ઇ. સ ૧૭૬૬ માં અરાપ્પર ટીપુ સુલતાન લોડ વેલેસલીની
ફારવીદિમાં સાર્યો ગયો, તેનું આખાદ વરસ નીકળી આવ્યું છે, આહા !
કેવી શાયરી ! કેવો અલંકાર ! કેવો રસ ! કેવી ફારસી ! કેવી
લેખક ! કેવી સમજ ! એ મળ ખરો કવિજ આપી શકે ! ફારસીમાં
જે કાળગણનાલંકાર આવે છે, તેમાં હીજરી સને સમાયલો હોય છે.
કેટલાક માતો દિઆયિ ધણું સમાવેયું હોય છે. ફીરહીનો પ્રખ્યાત
સાદનશાહ બાબર ક્યારે મરી ગયો તેનું આપણે આગળ એક
વાક્ય બતાવેયું છે. હવે તેજ પાદશાહ મોહરમ મહિનાની ૬ હી
તારીખે જન્મેલો હતો, અને અબજ જેવું છે કે, “ સરા મોહરમ ”
(ચાને ૬ હી મોહરમ) એટલાજ રાખમાં તારીખ અને મહિના
ઉપરાંત બાબર જે હીજરી સને ૮૮૮ (ઇ. સ ૧૪૮૩-૮૪) માં
જન્મેલો હતો, તે વરસ પણ અબજદના કાવદાની રચે સમાઇ ગયું છે !
ફારસી શાયરોના તથા મોગલ બાદશાહોના મરણો માટે એક્રરા રાખ્દો
અને વાક્યો બનાવી રાખવામાં આવ્યાં છે, જેમકે—

૧-શાયર શેખશાહીયા મરણનું વરસ ૬૯૧ “ ખાસ ”
રાખ્દમાં જોડાયેલું છે.

૨-હાફિઝ શાયરનું મરણનું વરસ ૭૯૧ “ ખાકે સુસદ્દા ”
રાખ્દોમાં જોડાયેલું છે.

૩-ફીરદોસી શાયરનું મરણનું વરસ ૪૧૧ “ મીવેએ ફીરદોસ ”

શબ્દોમાં ગુણવાયુ છે.

૪-એહલીના મરણનું વરસ ૯૪૨ “પાદશાહે શોઅરા બુખ્ત એહલી ” એ શબ્દોમાં ગુણવાયુ છે.

૫-આઅરના મરણનું વરસ ૯૩૭ “ બેહેસ્ત રોઝી બાદ ” એ શબ્દોમાં વીરલાયુ છે.

(આગળ એ પાદશાહના મરણનું વરસ તો બીજાં વાક્યમાં પણ બતાવેલું છે.)

૬-હુમાયુનું મરણનું વરસ ૯૬૨ “ હુમાયુ’ પાદશાહ અઝ બામ ઉફતાદ ” એ શબ્દોમાં બેગવાયુ છે.

૭-અમીર ખુશરોના મરણનું વરસ ૭૭૫ “તુતીએ શીરીન મકાલ” એમાં વળગી ગયું છે.

૮-તૈમુરગના મરણનું વરસ ૮૦૭ “ વદાએ સોહરેયારી ” એમાં ગંદાઈ ગયું છે.

૯-મૈસુરના હૈદરઅલીનું મરણનું વરસ ૧૧૯૬ “જાને બાલા ગૂહાત બેરફત ” એમાં ગુંદી લીધું છે.

૧૦-શાપર જામીનું મરણ વરસ ૬૯૨ નું “કાશે સિરે આલે” માંથી જણાય છે.

૧૧-સુલ્તાન સન્જરનું મરણ વરસ ૫૫૨ નું “ શાહે મર્વ ” માંથી સમજાશે.

૧૨-પાદશાહ અકબરનું મરણ વરસ ૧૦૧૫ નું “શૈતે અકબર-શાહ ” માંથી મળી આવશે.

૧૩-પાદશાહ જેહાંગીરનું મરણ વરસ ૧૦૩૬ નું “ જેહાંન અઝ જેહાંનગીર રફત ” માં છે.

૧૪-પાદશાહ અકબર માદીએ બેહાનું વરસ ૯૬૩ નું “ નુસરતે અકબર ” માંથી નીકળે છે.

૧૫-તૈમુરે હિંદુસ્તાન લીધું તેનું વરસ ૮૦૧ નું “ ખાર ” (પાને કાતો) માંથી નીકળે છે. જે બંતમાં પણ સાર લાગે છે.

૧૬-આદમીના બદનના હાડકાં ૨૪૮ છે તેને માટે “ રહમ ” યાને ગર્ભ બોલ છે. મુસલમાન ગણુનિ ૨૪૮ હાડકાંની છે.

૦૦ ઉપલાં બધા વરસ હીજરી સમજવાં. અને એ હીજરીના ઇસવી કરવાની કાઠ સાહેબની ખાહેશ હોય, તો તેમાંથી સેકડે ૩ ટકા બાદ કરી તેમાં ૬૨૨ ઉમેરવાથી ઇસવી થશે. એમાં

કંઈ અમથા શબ્દો ગોઠવીનેજ વરસંબનાવામાં આવેલાં નથી; પણ તેમાંથી આખાદ લાગુ પડના તરેહવાર અર્થ નીકળે છે. જેમકે, રોખસારીની ગંજલો તથા બેતો ઉપરથી તેને બધા કવિઓમાં " ખાસ " ગણેલો, તેથી તે શબ્દમાંજ તેનું મરણ બતાવ્યું છે. ફીરહોરીને તેના નામને અનુસરવુંજ " બેહેસ્તનો મેલો " એવા અર્થ સ્પષ્ટ વેળુમાં ગુજરેલો જણાવ્યો છે ! હુમાયુ પાદશાહ અગાસી ઉપર ચઢતાં નીસરણી ઉપરથી સરકી પડીને મરી ગયો હતો, તેજ વાક્યમાં તેનું મરણ સમાવ્યું ! અમીર ખુસરોની શામરીને પોપટની શીરીની સાથે સરખાવી ! એવા તરેહવાર નુકતાઓ આપણને ફારસી સાહિત્યમાંથી મળે છે, પણ તે બધાંની જગા થઈ શકે નહીં.

શંકરાચાર્યને થઈ ગયાને મુમારે ૧૦૦૦ વરસ થયાં છે. ડા. ભાઉ દાદુએ તે, વીગે એક મ્લેક શાધી કાઢેલો છે, તે ઉપરથી તેને લગતું વર્ષ નીકળે છે:—

॥ શીવધીલઃ કલ્મિલ્લાન્ દલયંશ્ચરિતા મૃતૈઃ ॥

॥ જગામ શંકરાચાર્યશ્ચંદ્ર ચૂહપદં શિવં. ॥ ૧ ॥

શંકાચાર્ય સમાધિ અવસ્થામાં ક્યારે આવ્યા તે વિશે છે, તેમાં શંકાચાર્યનું વર્ણન કરીને અક્ષર ગણિત કાળગણના કરેલી છે. યાનેકે:—શિવધીલ એટલે કલ્યાણ સુદ્ધિવાળા, પોતાના અરિત રૂપી અમૃતથી કલિ રૂપી મેલનો નાશ કરીને શંકરાચાર્ય ચંદ્ર ચૂડ (મહાદેવ-શંકર) ના પરમ કલ્યાણ પદને પામ્યા. એમાં શી=એટલે ૫; વ=એટલે ૪; મ્લ=એટલે ૬; અને લ=એટલે ૩ થયા, યાનેકે ૫૪૯૩ થયા. એટલા આંકડાને ઉલટાવતાં ૩૬૪૫ વરસ કવિયુગના ગયા પછી શંકરાચાર્ય મરણ પામ્યા, એવું નીકળી આવે છે. વળી તુલસીદાસના મરણ વીશે લખે છે કે:—

“ સંવત સોરહમેં અરી, વસિ ગંગા કે તીર;

આવન શુકલા સપ્તમી, તુલસી તળે સરીર ”

યાને તુલસીદાસ કાશીમાં સંવત ૧૬૮૦ ના આવણ સુદ ૭ ને દિવસે ગંગા કાંઠે સમાધિસ્ત થયા હતા.

૧૪—એકાનેકોત્તર —ન્યાં એક ઉત્તરમાં બીજા ઘણા ઉત્તર આવી જાય ત્યાં એકાનેકોત્તર. જેમકે.—

પ્રશ્ન:—“પાન સરે, ઘોડા અરે, રોતી જલે, બિઘા બીસર જાય,
સમગણુ જુલે, જુકસ ઘટે, કહો એક્કા કેનસા ઉપાય ?

ઉત્તર:—શીરાયા નહીં. પાન ફેરવ્યા ન કરે, ઘોડાને તથા રોટીને
(જુજતાં) ફેરવ્યા ન કરે, અને જે જાણેજુ હોય તેને ફેરવ્યા પાને પાછું
તાણું કર્યા ન કરે; તો પાન કોહી જાય, ઘોડો અરી જાય, રોટલી
બગી જાય, બિઘા વીસરી જાય, વિગેરે જવાબો એકમાંજ આવી ગયા.

“જેર કવાયદ વિન ઘટે, છતે નેમ જૂલે નિશાંન,
ખણુ ખાતર પણુ માથું પેદલે; પેદલે પગ વ્યારે અંજણુ;
- ગાય રકું પણુ બેતાણું, ને વળી લડે કુસ્તી બિદાય,
લણ્યા પણુ ગણ્યા નહીં, તો કરવી કોણી રાવ ?”

યાને:—કવાયદ વગર જેર ઘટી જાય, નેમ હોય તોપણુ શી-
કાર કરતાં નિશાંન ચુકી જાય, ચૌર ખાતર ખણે પણુ માથું પેદલે
ધાક્ષી પકડાઈ જાય, સ્ત્રિને વ્યારતી વેળાએ બાળકના પગ પેદલા કાઢે,
સારું ગાયન ગાય તોપણુ બેતાણું ગાય, કુસ્તી રમી જાણે પણુ દાવ
લેતાં આવડે નહીં, લણ્યો હોય પણુ તેનો ઉપયોગ કરી નહીં જાણે,
તો એ બધામાં હોય કોણુને ઘટે ? તો તેનો જવાબ એકજ છે કે:—
ઉસ્તાદ કાચો. વ્યારનારી દાઈ હુસ્પાર હોય તો પાધરું વ્યારે,
શીખવનાર સારો હોય તો તાણ સાથે ગવાય; વગેરે સમજ
શકાય એવુંજ છે.

પ્રશ્ન:—“છતે પલંગે બોંય સુવે, ઘોડા ધાસ ન ખાય,
અર્ધ એકાસે ધર પડે, કહો એક્કા કેનસા ઉપાય ?”

ઉત્તર:—પાયા નહીં. પલંગને પેયા ન હોય, ઘોડાને પાણી
ન પાય તો ધાસ પણુ નહીં ખાય, અને પાયા વગર એકાસાંમાં ધર
પડી જાય. વિગેરે એકજ જવાબમાં બધા પ્રશ્નના ઉત્તર આવી ગયા.

“ફાંસી ચઢાવે મિત્રને, પડે ખાળની માંય;

પ્રભ નમે બહુ માનથી, શીશ કદિ હલવાય ?

જગુ તથા જે ઉઘતો, તણુખે લડકી જાય;

પિના પ્રદેશે દેશનો, દિન રાજ કાં ચાય ?

યાને:—એવું શું થયું, કે એક દોરન હોય તોપણુ તે
પોતાના મિત્રને ફાંસી ચઢાવે ? એક સાલેસ પુરખ હોય તોપણુ
ખાળમાં યાને ગટરમાં ક્યારે પડે છે ? પ્રભ નમે
તોપણુ પોતાનું માથું પણુ નહીં હલાવવાનું અભિમાન

દોષથી રાખી 'સંકાય' જન્ય હોય તોપણ ઉધે તે સાચી ? અને માત્ર ધાસનું તણખણું જોડણું પાડનાં ઉધમાંથી ભગી કાં ઉધાય ? રાજ કરવાને કાંઈ દેશ હોય નહીં, છતાં એક ગરીબ માણસ રાજ સાચી થઈ શકે ? એ બધાનો જવાબ એકજ છે કે:—અમલ ફીધાથી. હાથ તાડીને અમલ કરે તે મદર પૂરવાનો. અફીણનો અમલ કરનાર ભગતો છતાં ઉધતો કેહવાય; અને તણખું પડતાં તે ભગી ઉઠે. કેદી માણસને જોડણો વખત અમલ ચડેલો રહે છે તેટલો વખત તેને કાંઈની તમા નથી. તે તો રાજજ છે. અને દુકમનો અમલ કરવો પડે ત્યારે દોરતને પણ ફાંસીની શીશ કરવી પડે. અમલ-ઉપર એક ધણી હોય, 'યાને દુહા ઉપર તે હોય ત્યારે ભોંકો તેને નમે છે, છતાં તે ધણી માત્ર ડોકું હીલાને છે, વિગેરે.

વનિતા પર ધર ગમન કરે, સીર તપોતો જાય;

ધર હતે મેઘે ભીંજે, બાળક રેતાં જાય.

મહેલ મહાજે ડુકરા શાહને, હાસ્તો તોય ગણાય;

કથમાં તો રહે સજી એાયામાં, સારથી એક ભીંજાય.

કુણ્ડળી ધર પણ ખાત નિહાલ્યો, રાજ ધરે પણ તેજ;

લિન્નતા આવી કપાંથી ઘડને, ચાર પગોનીજ સેજ.

એમાં કહે છે કે, એક ઓરત પારકા મરદની પાસે કાં જાય ? માથા ઉપર તડો કાં પડે ? ધર બાંધેલું હોય તોપણ તેમાં રહેનારું વરસાદથી ભીંજાય શનિલીપિ? તથા બાળકે રડતાં ઠવળતાં ધાય, એ સૌ શા થકી ? તેમજ એક ફકીરને કે શાહને રહેવાનો મહેલ જોયો મહેલ છે. છતાં તેને ભસ્તુ (દોષખું) શા માટે કહે છે ? માડીમાં બેઠેલાં બધાં એાયામાં રહે, અને માડી હાંકવનારજ કાંય પગળી જાય ? જોયો ચાર પગનો પણ એક કુણ્ડળીના ધરમાં જોડો, તેવો ચારજ પગોનો પણ રાજના મહેલમાં પણ રહે છે, તોપણ તે બેઠેલા પતંગોમાં ફેર શું આવ્યો ? એ બધા સવારોનો જવાબ એટલોજ છે કે:—માથે છત્ર નહીં. જિને માથે ધણીનું—માથા ઉપર ડાંતીનું—ધર ઉપર ડાંપરાનું—બાળકને માથે મુરખી માન પિતાનું—ભીસ્તાને માથે શુભટનું—માડી હાંકનારને માથે લાંકડાનું છત્ર હોવું નથી, તેથી આ પ્રમાણે ધાય-છે. તેમજ રાજને ત્યાં છત્ર પત્રજ હોય અને કુણ્ડળીને ત્યાં જ પગરનો પણ હોય તેથી ફરક છે, તે સૌ માથે છત્ર નહીં હોવાને મીઠો છે. એક ઉત્તરમાં અનેકજા જગાજ આવી ગયા.

કૃપ—કાકુસ્વર:—અથવા પૃચ્છા. એને નમંદાએ અ-પોદિતનો ભાગજ ગણ્યો છે. ત્યાં સ્વરના (આવાજના) બેદથી ઉલટા અર્થની કલ્પનાનું ડાળ દેખાતું હોય, અથવા ત્યાં સામાને પ્રશ્ન કરીને તેમાં પોતાનો નિશ્ચય બતાવ્યો હોય, ત્યાં કાકુસ્વર અથવા પૃચ્છા થાય છે. જેમકે.—“ આ બાઈરીને પોતાના ઘણીના વિજેગનું કંઈ દુઃખ લાગતું નથી એમ કોઈ કહે છે, ત્યારે બીજો કહે છે કે, શું નથી લાગતું ? લાગે છે. એની સુકાઈ ગઈ છે.” નીચલી ચોપાઈ ઉપરથી વધારે સમજ થશે.

“સમજાવ્યો સમજે નહિં એક, ઉકેલ્યો ચથ આવે છે મેઢ;
યશ મધુર એળીયો વળી, રાખ્યો બેળો સાકર ગળી ?
મૂર્ખ મૂર્ખ માને નહિં વાદ, શું કહું કાડી ભારી સાદ;
ધૂળ ઉપર શું લીપણ થાય, યુએરિયો કુમળો કેવાય ? ”

“ આતીથી એક દુર મુજે દેખ હુટ ગઈ;

પડ્યો:—હાંતોકે બીચ દાળકે જમાં જટ પલટ ગઈ.

આહટકુ મેરે પાકે વોહ ચોખટમે જટ ઉલટ;

પડ્યો:—જટપટ વોહ હટ કીવારકે પટસે ચીમટ ગઈ.”

ઉપર પ્રમાણે ઇનશા નામનો સાયર કહે છેકે:—એક બેહેસ્તની પરીના જેવી માશુક અદ્વિંઆ આવતી હતી, પણ ત્યારે તેણીએ ‘મને દીઠો ત્યારે તે પાછી જતી રહી. શું પાછી જતી રહી ? પાછી નહીં જતી રહી, પણ બુખાંનને હાંતની અંદર જાળીને તે જલદીથી ફરી ઉભી. સાયર કહે છે કે, મારો અવાજ સાંભળીને દરવાજાના ચોખાં આગળથી જલદીથી ફરી ગઈ. ત્યારે કહે છે કે, ફરીજ નહીં ગઈ, પણ દરવાજાના પટને ઉતાવળથી જાળીને વળગી ગઈ. રજપુતોમાં લગાઈમાં એમ ચલાવા ગવાતો કડ્યો નીચે પ્રમાણે છે:—

“દો દો તરગરા બાધકે, સખી કહાવત સર;

કામ પડે જગ દેખિયે, કિનકે મુખપે નર ?”

માને કે, જુએ તરવારો બાંધીને અમે સરા પેહેલવાન છીએ એમ પોતાની બાઈ મારનારાઓ હોય છે તો ઘણા, પણ ત્યારે કામ આવી પડે ત્યારેજ જાણાઈ જાય, કે કોનાં મોહકાં ઉપર નર રહેવું છે.

એક ઘરડા પંડિતને એક જણ પુછ્યું, કે તારી આટલા વરસની વય થતાં અને આટલું બધું જ્ઞાન થતાં તને આ જગતમાં અજાણ જેવું શું લાગ્યું ? ત્યારે તેણે તેને જવાબ દીધો છે કે.—

અહન્યહનિ મૃતાનિ મચ્છંતિ હિ યમાલયં ।

શેષાઃ સ્થાવર મિચ્છંતિ કિમાશ્ચર્યમતઃ પરં ॥

યાને કે, રાજ રાજ લોકો જમને મદિરે જાય છે, એ સૌ કાષ્ટ'જેય છે, તોપણ લોકો નહીં મરવાની ઇચ્છા રાખે છે. હવે એથી તે બીજું શું અશ્વય જોવું છે ?

“પશુ હક રક્ષક”માં મી. ડા. એ. તારાપોરવાળા કહે છે કે—
“પાળજી પ્રીતે તમે પ્રાણી બધાં; તમ તણી શેવા યકો તૈયાર છે
ધાસ-ચારો પણ જઈ પોતે ચરે; ક્યાં તમારા શીસ પર કંઈ બાર છે?”

૨૭

“The sensitive mind discovers poetry everywhere. As it is touched with whatever is affecting in the chances of life, so does it taste whatever is picturesque in the objects of nature. All that is majestic and lovely here is to it a source of delight, and helps it to form a more just conception of Him who is the author of so much beauty.”

Mrs. John Sanford.

જેમ બને તેમ હવે આ વિષય વેદ્યો સમાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસાને લીધે હવે કાવ્ય રસ માટે પ્રસ્તાવિક પેરેમાફ લખવાનું છેવટ ભાગ માટે રાખી આપણે અસંકારે પૂરા કરી નાંખ્યે.

૬૬—પદ્યા રૂપિકા—એમાં કવિતાની છેડેના સંપ્દાનો પદ્યા પડીને, તે કવિતાનો જવાબ આપવામાં આવે છે. આ જાતની મગની સામે મી. બ્રાઉનરે બહુ બખાણા માર્યા છે. તોપણ આગળ કવિઓ તેની મોજ મળ અને પ્લેઝર ભોગવતા આવ્યા છે. એને અંગ્રેજીમાં *Echo Verses* કહે છે. અને હારલીમાં “શયરે સદા” કહે છે. જેમકે:—ગરીબ શેવકનો બનાવેલો એક દાખલો આ અવકાશની બરાબર સમજ આપશે:—

“વનિતા વદતાં વર યડી ધરે માનવિ માન,

પદ્યા વિધાય !

મેધ સમી કાકડ વહે પછી આપ સંતાપ;

પદ્યા પસતાય !

કર્મ કરી અવનિતના સમજે છે સનમાન,
 પડધા ન માન !
 તર્ક છતે તે નર્કની ઝેરી નામણુ બાણુ.”
 પડધા અણુબાણુ !

એમાં જે પડધા પડેલા છે તે ઉપરથી તેના અર્થ વધારે સારી રીતે સમજાઇ જાય છે. અંગ્રેજીમાંતો સંખ્યાબંધ દાખલા છે:—

“What wantest thou, that thou art in this sad taking ?
 પડધા A King.

What made him first remove hence his residing ?
 પડધા Siding.

Did any here deny him satisfaction ?
 પડધા Faction.

Tell me wherein the strength of faction lies ?
 પડધા On lies.

What didst thou when the king left his Parliament ?
 પડધા Lament.

What terms wouldst give to gain his company ?
 પડધા Any.

What wouldst thou do if here thou mightest behold him ?
 પડધા Hold him.

But wouldst thou save him with thy best endeavour ?
 પડધા Ever.

But if he comes not, what becomes of London ?
 Undone. "

એમાં દરેક લાઇનના જવાબો, દરેક લીટીના છેલ્લા શબ્દના અવાજ જે પડધા રૂપે પડવા જોઇએ, તે પડધા રૂપીજ જણાવે. આગાદ આવી મળેલા છે. આપણે એક અવાજ મોટે સાદે કયે, અને સામેની દિવાલ અથવા હવાને અડી પાછો પડધા પડતી વખતે જેમ છેલ્લો અવાજ આપણને સંભળાય છે, તેજ પ્રમાણેની આ અલંકારમાં જોવડી મળ પડે છે. મી. ફીરોજનો દાખલો જુઓ:—

રે ઝો ? પ્હાડી ખીણના, પડધા ત્હારો સ્વચ્છ સાદ ?

કાને પાછો પાડ તુ ?—કર દિલ સાદ—(કર દિલ સાદ) ?

સાચા સ્વર મુજ કાને પાડ—(કાને પાડ) ?

જો પડ્યા તું આજે—(આજે) ?

દહેજત આવનની ચખાડ ? ચખાડ ?—(ચખાડ) ? .

રહે તું સામ—(તું સામ)—મુજ ધર આજ—(ધર આજ),

'જરા આવશે રમવા કાજ—જમવા કાજ—(જમવા કાજ);

કહે તું—(કહેતું)—કહેતું—(કહેતું)—છોડી લાજ—(છોડી લાજ).—

'ચાંબળ પડ્યા અરે ? ગાયન મ્હારે' દુઃક આપ,

પાછા સ્વર મ્હારા ખરે—જો તું ગાય—(જો તું ગાય);

'તો માનું ત્હારો આભાર—(રો આભાર), -

જોમી દેતું જરદી—(જરદી); .

ગાયત હીરોજી ઉચાર—ઉચાર—(ઉચાર),

આઃ હાઃ આઃ—(હાઃ આઃ)—કેવો સાદ—(વો સાદ);

મ્હને માહરી આમે વાદ—રે ? અપાદ—(રે ? આપાદ),

વાઃ વાઃ—(વાઃવાઃ)—વાઃવાઃ—(વાઃવાઃ) રહેજે શાદ—રહેજે શાદ—

' . એ ગાયનમાં પડ્યા કેમ પડે છે તે કવિતામાંજ બતાવ્યા છે .

એવા અજકારો અજેજ ભાવમાં કંઈ કંઈ પડેલા છે પણ આ જગ્યાએ તેઓની દીપ આપી ચકતી નથી, માટે આગ આગળે તે પેઢલાં માત્ર એકજગ્યાએ આપીઆપણે નવું સર કરીશું .

“ Our life is hid with Christ in God. ”

My words and thoughts do not express this notion,
That Life hath with the sun a double motion,
The first Is straight, and our diurnal friend;
The other Hid, and doth obliquely bend.
The life is wrapt In flesh, and tends to earth;
The other winds toward Him, whose happy birth
Taught me to live here so, That still one eye
Should aim and shoot at that which Is on high;
Quitting with daily labour all My pleasure,
To gain at harvest an eternal Treasure.

એમાં વળી નીજ જન બતાવી છે, એવી તરેહવાર જાતો છે, તે લંગાણ દેવાથી પડતી મુઠી છે.

૬૭—**ઉલ્લસાર્યકાલંકાર:**—યાને બે અર્થ નીકળે એવો અલંકાર. ઉલ્લસ=બે; અર્થક=અર્થવાળો. આપણે પ્રથમ દ્વિઅર્થિકાલંકાર જણાવી ગયા છીએ તેના જેવોજ આ અલંકાર છે, પરંતુ દ્વિઅર્થિકામાં માત્ર સંખ્દોના બે અર્થ જણાવી કાવ્યની લેખક લેવામાં આવે છે; ત્યારે ઉલ્લસાર્યકમાં તેમ સંખ્દોના બે અર્થ જણાવામાં આવે છે, તેમ કેટલીક વાર આખા વાક્યોના; એટલુંજ નહીં પણ આખી કવિતાઓનાજ બે અર્થ કરી દેવામાં આવે છે. આવી કવિતાઓ રાજદારિ પેચના તથા ધર્મ સંબંધી દાવ પેચના કાવ્યોમાં વધારે દીઠામાં આવે છે. એવી જાતના અલંકારોને અંગ્રેજીમાં *Jesuitical Verses* કહે છે. અને ઉપર નીચેથી કે આડીતેડી રીતે જે કવિતાઓ વંચાય છે, તથા એક લીટી છોડીને વાંચવાની જે કવિતાઓ આવે છે, તેને *Equivocal Verses* કરીને કહેવામાં આવે છે. ફારસીમાં એ અલંકારને “શાયરે ખુશતરીક” કહે છે. જેમકે:—તોગરલ વંશમાં ખુશરો નામે એક ફારસી શાયર થઇ ગયો છે. તે એક દિવસ જમના નદિને કિનારે ફરતો ફરતો જઇ લાગ્યો. ત્યાં એક અતિ ખુબ-વધ સુંદર નાજનીનને નાહતી જોઇ તેના ઉપર દીવાનો પડી ગયો. તે જાતે દ્વિર્વાની હતી, અને ખુશરો ખુસલખીન હતો. નદિ કિનારેથી બાહાર આવી તે કપડાં પેહેરીને પોતાના બાલ સુકવવા લાગી, ત્યારે તો વીખરાયલા એટલાથી તેણી અતિ ખુબસુરત દેખાવા લાગી. ખુશરોનો જીવ રલો નહોતો, ત્યારે તેણીની આગળ જઇ પુછવા લાગ્યો, કે તારી શું કિંમત છે? તેણીએ તણુકારાથી “ફરિયાદ બર આવોદ, કે દુર દુર મુએ” યાને તેણીએ કહ્યું કે “મુઆ દુર જ દુર.” ખુશરોને ઘુરત પુછવામાં આવ્યું કે, તેણીએ તને શું જવાબ દીધો? ત્યારે તે બોલ્યો કે, એકેક બાલની કિંમત તેણે એક એક મોતી જેટલી માંગી. એમાં “દુર દુર મુએ” એ વાક્યનો દ્વિર્દીમાં એવો અર્થ થાય, કે “મુઆ દુર જ દુર:” પણ ફારસીમાં દુર=એટલે મોતી થાય છે, અને મુએ=એટલે બાલ થાય છે. યાને કે એકેક બાલની કિંમત એકેક મોતી છે. એ પ્રમાણે ઉલ્લસાર્યકાલંકાર થયેલો છે.

એ અલંકારને મળતો ફારસીમાં ઇદ્દામ છે. એમાં એવા સંગ્રહકારક અર્થમાં કવિતા કરે છે, કે તેનો અર્થ કયો કરવો તે માટે લોકો સંકળાઈ પડે છે. અને સાંભળનારા તો મોટાજ ખાયા કરે છે.

ફારશીમાં એ અક્ષરોને મળતો બીજો તવરીએ કરીને છે. “ઇલામ” અને “તવરીએ” એ એમાં જરા જરા ફરક છે. તેથી ઇલામને વળી “ઇલામે તનાસજ ” પણ કહે છે. તેમાં એક શબ્દ એ અર્થ ધરાવે છે; જેમાંના માત્ર એકેજ અર્થ કવિતાના બંધને ખેંચતો આવે છે. હવે બીજામાં તો એક શબ્દ અથવા એક ફકરામાં બે અર્થ સમાય્યા આવે છે. ૧ તો અર્થ ખુલ્લો હોય છે, અને ૨ જો અર્થ છુપાવેલો હોય છે. અને વળી બેઉ અર્થ કવિતામાં બંધ બેસતા યદ્ય પડે છે. ઇલામનો એક દાખલો ખાકાંની ઉપરથી મી. ઝવેરીએ “પરશીઅન પ્રિમોદી ” માં લીધો છે.

“ અઝ દમે ખલુક તુ દર મુસદ્દસ ગેતી;

ભુએ મુસદ્દસ જોરે મુશામ જર આમદ.”

માને, તારા સુસ્વસાવને લીધે, મુસદ્દસ જેવાં સુગંધી પદાર્થના જેવે તારો પમરાટ ઓગરદમ દુન્યામાં દરેક નામિકમાં પોહોંચી વળ્યો. એમાં મુસદ્દસના બે અર્થ થાય છે. જેમ “મુમદ્દસ” માને છે બાલુવાળો ભૂમૂનિનો આકાર, તેમ મુસદ્દસ એટલે કે બાલુવાળો આકાર, એવો દેખીતો અર્થ થાય છે; જ્યારે ખરો અર્થ તો મુસદ્દસ નામનો સુગંધી પદાર્થ છે.

આપણે રસેવાલંકારમાં તો શબ્દ ઉપર રસેવ આવ્યાથી ભુદા ભુદા અર્થ થયલા જોયા છે, પરંતુ આમાં તો તરેહ મુક્તિથી લખાણને વાંચવાથી ગમત પડે છે. સામસન સાધર ફીરકુસી તુસીને મહમુદ મઝનીએ શાહનામું બનાવા માટે જે દામ આપવા કબુલેયું તે દામ ન્યારે તેણે ન આપ્યું, ત્યારે તે સાધરે એક કવિતાનું નાનું પુસ્તક બનાવી પાદશાહની દાસીના હાથમાં આપ્યું, કે તું બાહાર ગયા પછી પાંચ દહાડે પાદશાહને આપજે. પાદશાહને ન્યારે તે કેનાબ મળી ત્યારે વાંચી જોતાં તેની અતિસાધ તારીફ કીધેલી જણાઇ, પરંતુ એક ઉમ્તાદે તેમાં ઉલ્લખાર્થકાલંકાર વપરાયલો પાદશાહને બતાવ્યો, એટલે એક સતર છોડીને જો તે કવિના વાંચવામાં આવે તો તેમાં પાદશાહને કળીએ કળી ગાજો દઇ આપ દેવામાં આવેલા જણાયા.

જેમ ફીરદોસીને મહમુદના નકાગ વજરે દસન મયમન્દીને લીધે ધનામ મેળવવામાં ખલલ પડી, તેમ એકવાર કવિ સ્પેન્સરે એક મુદ્દર કવિના બનાવ્યાથી ગણી એકીઝમેડે પોતાના વજરે લોડે બરડેને ૧૦૦૦ પાઉંડ કરિને આપવા કેટલાં, તે ખબતગીએ રાંચ:

માથાથી રાણી બોલી, *Then give him what is reason.*
 યાને તને વાજળી લાગે તે કવિને આપ. તે વાજળી રકમ ન્યારે
 કવિને નહોતું મળી ત્યારે તેણે નીચલી ઉલ્લાસ્યક કવિતા રાણી
 ઉપર લખી મોકલી.—

*I was promis'd on a time
 To have reason for my rhyme
 From that time unto this season,
 I receiv'd norrhyme norreason.*

આ ઉલ્લાસ્યક કવિતાથી ખુદ યદ તેને તાજડોતોજ ખૂરખૂર
 ઇનામ રાણીએ અપાવ્યું.

મીરજાં રજીએ કેટલીક સતરો જોડેલી છે, તેમાં તેણે
 “શીરીન” શબ્દ ઉપર ઉલ્લાસ્ય કરેલ છે. *

“કસી દર આરાકી હમ ખીશેરા ચુ” મન નમી ખાહદ;

ખુરમ ગર આખે શીરીની બવાદમ કોહકન આપદ.”

એમાં “આખે શીરીની” એટલે ફરહાદની પ્યારી શીરીનનું
 પાણી, એમ નથી અર્થ થતો, પરંતુ “આખે શીરીની” યાને મીઠું
 પાણી થાય છે. હવે હુકુમ્મ શાયરનો તવરીએનો દાખલો આપ્યે.—

“શખી મજનુન બલખસા ગોહત, કે અએ આશુકે બી હોમતા”
 ટુરા આરાકે શવદ પયદા વહી મજનુન નખાહદ શુદ.”

“મજનુન” એટલે લેક્ષીનો આરાકે પણ થાય, અને ગાંડો
 થઇ ગયેલો આદમી પણ થાય પણ બીજી લીટીમાં મજનુન શબ્દ
 જેઉ અર્થમાં સમજશો તો તે બધ બેરતુજ છે. વળી આમહે
 કહેલો દાખલો નીચે મુજબ છે:—

“દર અકસે રોખે ખુબે તુ દર આખ રવાન દીદ;

વાલે શુદો ફરિયાદ બરઆવોદ કે માહી.”

માહીના અર્થ તરેહવાર છે. ૧—ચંદ્ર; ૨—માછલી; ૩—શું ચીજ ?
 (એરબીક લાપામાં) એના ગમે તે અર્થે, અનુકુળ અર્થ નીકળે છે.

* ધણા ફારશી અલકારો મી. જવેરીની “ખરશીઅન પ્રો-
 સોદી” ઉપરથી લીધા છે, તે માટે મી. જવેરીનો કેટલેક ઉપકાર માનવાનો
 રહી ગય, તેથી હું અત્રે આની લઈ છું.

ફારશીમાં એ અર્થકારને મળતો બીજો તબરીએ કરીને છે. “ઇલામ” અને “તબરીએ” એ બેમાં જરા જરા ફરક છે. તેથી ઇલામને વળી “ઇલામે તનાસજ ” પણ કહે છે. તેમાં એક શબ્દ બે અર્થ ધરાવે છે; જેમાંનો માત્ર એકજ અર્થ કવિતાના બંધને બેસતો આવે છે. હવે બીજામાં તો એક શબ્દ અથવા એક ફકરામાં બે અર્થ સમાયના આવે છે. ૧ લો અર્થ ખુદનો હોય છે, અને ૨ નો અર્થ છુપાવેલો હોય છે. અને વળી બેઉ અર્થ કવિતામાં બંધ બેસતા યદ્ય પડે છે. ઇલામનો એક દાખલો ખાકાંની ઉપરથી મી. ઝવેરીએ “પરશીઅન પ્રોસોદી ” માં લીધો છે.

“ અઝ દમે ખસૂક તુ દર મુસદ્દસ ગેતી;

ખુએ મુસદ્દસરા બેદરે મુશામ બર આમદ.”

યાને, તારા સુસ્વભાવને લીધે, મુસદ્દસરા જેવાં સુગંધી પદાર્થના જેવો તારો પમરાટ યોગરદમ દુન્યામાં દરેક નાસિકામાં પોહોંચી વળ્યો. એમાં મુસદ્દસરાના બે અર્થ થાય છે. જેમ “મુસદ્દસ” યાને છ બાજુવાળો ભૂમૂર્તિનો આકાર, તેમ મુસદ્દસરા એટલે ૩ બાજુવાળો આકાર, એવો દેખીતો અર્થ થાય છે; જ્યારે ખરો અર્થ તો મુસદ્દસરા નામનો સુગંધી પદાર્થ છે.

આપણે શ્લેષાલંકારમાં તો શબ્દ ઉપર શ્લેષ આલેખ્યાથી જુદા જુદા અર્થ થયલા જોવા છે, પરંતુ આમાં તો તરેહ યુક્તિથી લખાણને વાંચવાથી ગમત પડે છે. સાચરાન સાચર ફીરફુસી તુસીને મહમુદ મઝનીએ શાહનામું બનાવ્યા માટે જે દામ આપવા કબુલેયું તે દામ જ્યારે તેણે ન આપ્યું, ત્યારે તે સાચરે એક કવિતાનું નાનું પુસ્તક બનાવી પાદશાહની દારીના હાથમાં આપ્યું, કે જે ખાહારે ગયા પછી પાંચ દહાડે પાદશાહને આપજો, પાદશાહને જ્યારે તે કેતાબ મળી ત્યારે વાંચી જોતાં તેની અતિશય તારીફ કીધેલી જણાઇ, પરંતુ એક ઉસ્તાદે તેમાં ઉલ્લસાર્યકાલંકાર વધરાવતો પાદશાહને બતાવ્યો, એટલે એક સતર છાંડોને જો તે કવિતા વાંચવામાં આવે તો તેમાં પાદશાહને કળીએ કળી ગાળો દઇ ત્રાપ દેવામાં આવેલા જણાયા.

જેમ ફીરદોસીને મહમુદના નકારા વજર હસન મયમ-દીને લીધે ધનામ મેળવવામાં ખલલ પડી, તેમ એકવાર કવિ રયેન્સરે એક સુંદર કવિતા બનાવ્યાથી રાણી એલીઝાબેથે પોતાના વજર લોડે બરલેને ૧૦૦૦ પાઉંડ કવિને આપવા કેહતાં, તે ખગ્નનથીએ શંયઃ

માર્યાદી રાણી બોલી, *Then give him what is reason.*
 યાને તને વાજબી લાગે તે કવિને આપ. તે વાજબી રકમ જ્યારે
 કવિને નહીંજ મળી ત્યારે તેણે નીચલી ઉલ્લાસક કવિતા રાખી
 ઉપર લખી મોકલી:—

*I was promis'd on a time
 To have reason for my rhyme
 From that time unto this season,
 I receiv'd norrhyme norreason.*

આ ઉલ્લાસક કવિતાથી ખુશ થઈ તેને તાજકોળા પૂરેપૂરું
 ઇનામ રાણીએ અપાવ્યું.

મીરજાં રાણીએ કેટલીક સતરો જોડેલી છે, તેમાં તેણે
 “શીરીન” શબ્દ ઉપર ઉલ્લાસ કરેલ છે. *

“કસી દર આરાકી હમ પીશેરા ચુ” મન નમી ખાહદ;

ખુરમ ગર આખે શીરીની બયાદમ કોહકન આપદ. ”

એમાં “આખે શીરીની” એટલે ફરહાદની પ્યારી શીરીનનું
 પાણી, એમ નથી અર્થ થતો, પરંતુ “આખે શીરીની” યાને મીઠું
 પાણી થાય છે. હવે હૃદયે શાયરનો તવરીએનો દાખલો આપ્યો:—

“રાખી મજનુન બલખલા બોક્ત, કે અખે આશુકે બી હોમતા
 ટુરા આરાક શવદ પવદા વલી મજનુન નખાહદ શુદ. ”

“મજનુન” એટલે લેલીનો આરાક પણ થાય, અને ગાંડો
 થઈ ગયેલો આદમી પણ થાય. પણ બીજી લીટીમાં મજનુન શબ્દ
 જેકે અર્થમાં સમજશે તો તે બંધ બેસતુંજ છે. વળી આમદે
 દહેલો દાખલો નીચે મુજબ છે:—

“દર અકસે રોખે ખુએ ટુ દર આખ રવાન દીદ;

વાલે શુદો ફરિયાદ બરઆવોદ કે માહી. ”

માહીના અર્થ તરેહવાર છે. ૧-ચંદ્ર; ૨-માછલી; ૩-શું ચીજ?
 (એરબીક લાપામાં) એના ગમે તે અર્થે, અતુકુળ અર્થ નીકળે છે.

* ધણુ ફરશી અલંકારો મી. ઝવેરીની “પરસીઅન ગ્રે-
 ગ્રાદી” ઉપરથી લીધા છે, તે માટે મી. ઝવેરીનો કેટલો ઉપકાર માનવાનો
 રહી જાય; તેથી હું અત્રે માની લઉં છું.

કવિ દસપુત્રામણાપ્રએ બનાવેલી એક કવિતા ઉભયાર્થકનો કાખસો પૂરો પાડે છે. એ કવિતા એક રીતે વાંચી તેનો એક રીતે અર્થ કરવા માં આવે તો તેની મતમજ બોજનશાળાની નિકળી આવે, અને બીજી રીતે વાંચી તેનો બીજી રીતે અર્થ કરવામાં આવે તો તેની મતમજ નિશાળની નિકળી આવે.

બોજનશાળા વિશે.

લીધી ધારા દિવ ધરી, બૂચી બધી ચિતેલ;
ગણે નામ જલ્મ ગામનાં, રૂણ દિશે આવેલ.
બેડી પંગત પાદલે, ધરી અબોલીઆં અર્થ;
બાંધે રોજ સમજીને, સિરસાએ બદ્ધ સંજ.
ચોળી કીધી ચોપડી, સાકર ધરીને સાર;
પત્રાળી પૂરી સરસ, પડીઆ દારોદાર.
કેક બધી વિધિ કરી બરે, ગોળે બે ટીખડ;
બાંધ તપેલી તાપ ત્યાં, છે બરડી ભ્યાં હંડ.
કેક ટીખે શુભ રાહતાં, કેક બધી રીતભાગ;
દીઠા લાગવા પાર મેં, સાક ટીખે પ્રખ્યાત.
વળી જેમ વરસે વર્ષા, તે બધી દલી પલ્લ ભાગ;
તેલ ખાસ છે કેવળાં, સિરસર ગણિત લખાપ.
તેલ ખાપ નહીં તેલને, આધી ચોરડી પાસ;
સો દીપાં ગમતો પહો, આવે તરે કચાલ.
ઊંઠે તેબણી ઊપરી, માન પત્ર પલ્લ એક;
આપે બીડી વાળી વળી, હેનુ ધરાપ અનોક.

નિશાળ વિશે.

લીધીધારા દિવધરી, બુચી બધી ચિતેલ;
ગણે નામ જલ્મ ગામનાં, રૂણ દિશે આવેલ.
બેડી પંગત પાદ લે, ધરી અબોલીયાં અર્થ;
બાંધે રોજ સમજીને, સિરસાએ બદ્ધ સંજ.
ચોળી કીધી ચોપડી, સાકર ધરીને સાર;
પત્રાળી પૂરી સરસ, પડી આ દારોદાર.
કેક બધી વિધિ કરી બરે, ગોળે બે ટીખડ;
બાંધ તપેલી તાપ ત્યાં, છે બરડી ભ્યાં હંડ.
કેક ટીખે શુભરાહ તો, કેક બધી રીતભાગ;
દીઠા લાગવાપ રમે, સાક ટીખે પ્રખ્યાત.
વળી જેમ વરસે વર્ષા, તે બધી દલી પલ્લ ભાગ;
તેલ ખાસ છે કેવળાં, સિરસર ગણિત લખાપ.
તેલ ખાપ નહીં તેલને, આધી ચોરડી પાસ;
સો દીપાં ગમતો પહો, આવે તરે કચાલ.
ઊંઠે તે બધી ઊપરી, માનપત્ર પલ્લ એક;
આપે બીડી વાળી વળી, હેનુ ધરાપ અનોક.

: પેદેલા 'ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન વખતે નવીન રાજ્યધારણના પ્રદિપ્ત' થવાના બનાવ ઉપર ઉભયાર્થક એક કવિતા બનાવવામાં આવી હતી:—

*"The newly-made law-'Tis my wish to esteem
From my soul I abhor—The ancient regime
My faith to prove good—I maintain the new code
I maintain the old code—Is opposed to all good
May God give you peace—Messieurs Democrats
Forsaken Noblesse—To the Devil go hence
May He ever confound—All the Aristocrats
The Assembly all round—Are the sole men of sense."*

એમાં ૧ લી લીટીથી છેલ્લે સુધી સીલસીલાબ ધ વાંચણ વાંચી જાવ, તો નવાં રાજ્યધણની વખાણ છે, અને જુના રાજ્યધણને વખોડી કાઢેલું છે. પણ ૧ લી લીટી પછી ૩ ૭, પછી ૫ મી, એમ અંકેકી વચ્ચે લીટી છોડીને વાંચેતો નવીન રાજ્યધણને ધિક્કારી જુનાને પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે:—૧ લી લીટી *The newly-made law* પછી ૩ ૭ લીટી *From my soul I abhor*. એ પ્રમાણે વાંચવી. એ પ્રમાણે ડાબા હાથ ઉપર લાઇને વાંચવાથી ભાવાર્થ સમજાશે. વળી ૨ ૭ લીટી, પછી ૪ થી લીટી એમ વાંચશે તો જુના રાજ્યધણની તારીફ ગાવામાં આવેલી છે. એ પ્રમાણે ઉભયાર્થકાલંકાર ચલેલો છે. નર્ગી નામના શાયરે એક ઉભયાર્થક વાપર્યો છે કે:—

"જખસે દેખા થા તેરા નામ નર્ગી ઉપર,

ખુન હોતા હમે ઇએહ દીલ દમ વો નર્ગી કયુ ન હોવે."

યાને:—ત્યારથી, એ માથુક ! તારું નામ નર્ગી ઉપર પાડેલું મેં દીધું (જ્યાં નર્ગી એટલે નગીનો અથવા નંમ પણ થાય, અને શાયર પોતે પણ થાય) ત્યારથી આ દિલનું લોહી યદ્ય જાય છે, કે હું પણ નર્ગી યાને નંમ કાં નહીં થયું ? યાને મારું નામ તો નર્ગી છેજ, પણ હું ખરેખર નંમ કાંઈ નહીં થયું, કે મારા ઉપર તેણીનું મુખારક નામ તો કેતરાતે ! એમાં પણ ઉભયાર્થકાલંકાર પ્રગટ દેખાઈ આવે છે. કેટલાકો ઉભયાર્થકાલંકાર પારખવામાં પણ પોતાની ફાઇનોવોજને ગોઠવી તેના નવી તરેહના અર્થો સમજવાની નહીં રૂચે એવી કોશિશ કરે છે. જેમકે ગૂજરાતી ભાષામાં વિવર

એટલે ગુફો થાય છે, અને અંગ્રેજી ભાષામાં વિવર એટલે વણનાર (Wearer) થાય છે. હવે ગુફો એ પણ એક જાતનું વણન કામ છે, માટે એ બેઉ શબ્દો એકજ ભાષાના ઉભાં કરેલાં મૂળો છે એમ વિચિત્ર અનુમાન કરનારાનો યોદો નથી. વળી ફારસીમાં વપરાતો પેસાતર શબ્દ ગૂજરાતીમાં પણ “અગાઉનું” એવા અર્થમાં વપરાય છે, અને અંગ્રેજીમાં પેસાતર એટલે ઉંડુ, પેસ્ટર (Pester) એવો થાય છે. તેથી તેને લગતાં સંબંધ વેળા ઉલ્લાસક ઠેકી બેસાડવો હાપણ કળાથી ઉત્તરુ છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં એ અસંકરિતા તરેહ કીસમના દાખલા છે, જે આપણે અહીં આ જગ્યાએ મોઢવીશું.

1. I love my country—but the king
3. Above all men his praise I sing,
3. Destruction to his odious rain
4. That plague of princes, Thomas Paine;
5. The royal banners are displayed
7. And my success the standard aid
6. Defeat and ruin seize the cause
8. Of France, her liberty, and laws.

એમાં આખી કવિતા વાંચી જાઓ, તો તેમાં અતિશય રાજ્ય ભક્તિ જતાવેલી છે. પરંતુ આંકડા મોઢવેલા છે તે પ્રમાણે જો અનુક્રમે આંકડા જોઈ જોઈને એ કવિતા વાંચવામાં આવે તો તેનો અર્થ જુદોજ થઈ જાય છે. એટલે એક લીલી છોડીને બીજી વાંચે તો પરિણામ જુદુંજ આવે.

સાપર જા'મીએ મોઢાક ઉલ્લાસ વાપરેલા છે:—

“જનન જખરીદ જ લખ કુસ્તેરા એ આનુએ જખુન ફરમાન;
ખુનખારીએ આન શોખ બીન ઠઠ બેહરે કુશાન જન દેહદ.”

એમાં “અઝ બેહરે કુશાન જન દેહદ” એ વાક્યના બે અર્થ થશે. ૧—તેણી હમેને હમારા જન એવી રીતે પાછા આપી દે છે, કે ફરીથી હમેને મારવા. ૨—તેણી પોતાના આસકાને મારવાને એટલી તો જિસ્સુ છે, કે તેને ખાતર તેણી પોતાનો જન પણ આપવા તૈયાર છે.

“મી રસી ખન્દાતો મી મુઘ જ પાયમ અસ્મ માય;

ચરમે મી માલિમ મળાદ ધન ખાખ બાશદ યા ખયાસ.”

ફારસીમાં “ ચસ્મ માલીદન ” નો અર્થ “ પોતાની પ્રિયાના પગ આગળ આંખ ઘસવી ” યાને કે તેણીની ઇચ્છાનુસાર તેણીને પગે પડવું. અથવા જેમ જાણે ઉધમાંથી આંખ ચોળતા ઉઠ્યે તેમ આંખ ચોળવી; એવું બતાવા કે પોતાની પ્રિયાનું આવવું એ હું કાંઈ સ્વપ્નું નેહ છું, કે તેણી ખરેખરજ આવી છે !

યુનાઇટેડસ્ટેટસમાં જ્યારે દેશ મધે લડાઈ જાગી, ત્યારે એક ન્યુસપેપરમાં એક અગ્રમય જેવો ઉલ્લાસપૂર્ણ પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તે બનાવટ પ્લાટફોર્મના આકારની હોવાથી તેનું નામ પ્લાટફોર્મ આપેલું છે, તેમજ અમેરીકન પ્લાટફોર્મનો નેમાં સંબંધ છે:—

<i>Hurrah for</i>	<i>The old Union</i>
<i>Secession</i>	<i>Is a curse</i>
<i>We fight for</i>	<i>The Constitution</i>
<i>The Confederacy</i>	<i>Is a league with hell</i>
<i>We love</i>	<i>Free speech</i>
<i>, The rebellion</i>	<i>Is treason</i>
<i>We glory in</i>	<i>A free press</i>
<i>Seperation</i>	<i>Will not be tolerated</i>
<i>We fight not for</i>	<i>The negro's freedom</i>
<i>Reconstruction</i>	<i>Must be obtained</i>
<i>We must succeed</i>	<i>At every hazard</i>
<i>The Union</i>	<i>We love</i>
<i>We love not</i>	<i>The negro</i>
<i>We never said</i>	<i>Let the Union slide</i>
<i>We want</i>	<i>The Union as it was</i>
<i>Foreign intervention</i>	<i>Is played out</i>
<i>We cherish</i>	<i>The old flag</i>
<i>The stars and bars</i>	<i>Is a flaunting lie</i>
<i>We venerate</i>	<i>The habeas corpus</i>
<i>Southern chivalry</i>	<i>Is hateful</i>
<i>Death to</i>	<i>Jeff Davis</i>
<i>Abc Lincoln</i>	<i>Isn't the Government</i>

Down with

Mob law

Law and order

Shall triumph.

એમાં ખુબી એવી છે કે, કવિતાની ગ્રામી ગમ જે દગલી છે, તે સેશન વિમે છે, અને જામના હાથ ઉપરની હાર છે, તે પ્રાટફોર્મ ઉડાવી દેવા બદલ છે. યાને આખી સીલસીલાખાંધ વાંચો જુઓ તો યુનીયનની તરફેણ છે. પણ અકેક લીટી છોકીને વાંચો તો તેની વિરુદ્ધ છે. વળી ૨ છ તથા ૪ થી એમ લીટી વાંચો, તો યુનીયનની પાણું વિરુદ્ધ છે. ગમે તો પેહેલે ગ્રામી ગમની દગલી વાંચો. ગમે તો જામની ગમની વાંચો. ગમે તો સામટી વાંચો. પણ અર્થ તો અનેક નીકળશે.

“સહ કશીદેહ હરદોષોઝામાં બેહરે જંગ એસ્તાદેહ અંદ,

મુસેહ ખાહદ શુદ કે મદુમ હર મીઆન ઉક્તાદેહ અંદ.”

૧ લો: અર્થ:—આખ ઉપરની પાંપણો છે તે એવા બે લસકરો અકેકની સામસામા જંગ જુમિ ઉપર સહ સમારી ઉભેલાં છે, પણ તેઓની વચ્ચે આખની દીકીઓ પડવાથી તેઓ લડાઈ કરશે નહીં. બીજો અર્થ:—પણ આદમીઓ વચ્ચે પડવાથી તેઓ લડશે નહીં, એવો પણ અર્થ યશે. અકબર બાદશાહનો બનાવેલો એક ઉભવાઈકા ઉત્તમ અર્થના અકંથી શરૂ થાય છે:—

“મન ભાંગ નમી ખુરમ મય આરીદ,

મન અંગ નમી ઝનમ નય આરીદ.”

૧ લો:—હું ભાંગ પીતો નથી, માટે દાર લાવો ! હું સારંગી વગડતો નથી, માટે વાંસલી લાવો ! ૨ જો:—મય આરીદ છુટે મુટે ઉચ્ચારવાને બદલે મયારીદ, અને નય આરીદ જૂડો જૂડો ઉચ્ચારવાને બદલે નયારીદ એમ બેડીને ઉચ્ચાર કરતાં ઉલટાજ અર્થ થાય છે કે:—હું ભાંગ પીતો નથી માટે તે નાં લાવો ! હું સારંગી વગડતો નથી માટે તે પાણુ નાં લાવો ! એવો અર્થ ઉલટાઈ જાય છે. હવે એક ખુબીદાર દાખલો એવો આપ્યો, કે બે લીટીના શબ્દો એકજ ઉચ્ચારના અને એકના એકજ શબ્દો બેડમાં વપરાયા જતાં, બેડના અર્થ ઉભય થાય. તેમજ વળી બેડનો સાચો મળીને પણ એકજ અર્થ થાય.

“કે બરએહવાને ઝારે મનન ગીરીસ્ત, કે બરએહવાને ઝારે મનન ગીરીસ્ત.”

અર્થ:—“ જે બનંગ હાવતમાં હું છું તે બેડને ” એવો અર્થ બેડ લીટીનો થાય. તેમજ બેડ લીટીનો અર્થ “ તે કાગ્ય હતો

કે જે મારી તે કંગાલ સ્થિતિને માટે રડ્યો નહીં ?” એમ પણ થાય એમા એકની એક વચ્ચાતી વગર ફેરફારની લીટીમા ઉત્તમ ઉભયા ચક્રાલકાર વાપરવામા સાચરો પોતાની સાચરીનો નમુનો બતાવી ગયા છે !

બધી અગ્રેજી મળતી જેઓ કમનસીમ હોય, તેઓને માટે અગ્રેજી કવિતાનો ગૂજરાતી કવિતામા કરેલો તરજુમો આવકારદાયક થઈ પડશે, જેમા ઓરત જાત તરફ પસંદગી બતાવવાનો બેદ સમાયલો છે —

ગુજારે જરૂરજ સુખી જીવગી,
જે જીવે જોર થકી દૂર છે;
કરે ફક્ત ઓરત તણી બદગી,
ખરે દુખ આફત મહિં પૂર છે.
જે સુખનોજ આદમ વેરાગી રહ્યો,
ઇલા બ્યારે જોડઈ લગન ગાઈથી,
સ્ત્રિ—ઓ ન દીકા સુધી તે રહ્યો,
હતો ત્યારે આદમ ખુશી સાતથી
નિહાલો હમેશા ઓરત જાતમા,
મકર ને કપટ ને દગો ને ડગધા
સત ને બલાઈ તેના અગમા
નથી વાસ કરતી કદિ નાર મંડા
ખયા કોણુ કરવા સમર્થવાન છે,
જે યુકો કસુરો ભરીજ નારમાં,
મહિ લાયકી પૂર ભરપૂર છે,
અગોચર ન આવે કદિ આખમા
છટકા મહીં નર તે મૂઓ ફસાવી,
છડાપણુ નિવારી છે બેઠા ફરીને;
નારી તણા તે પુકમ ના ઉઠાવી,
રહેશે જગત—સુખ પામી કરીને

એમા આખી કરિતા ઓરતની વિરદ તથા પરણવાની સામે રચાયની જણાઈ આવે છે પણ જો ૧ લી લીટી પછી ૩ જી એમ વચમા અંકેકી લીટી છોડીને વાચ્યો, તો નારી જાતીની તારીફ છે પણ પછી બીજી લીટી પછી ૪ થી એમ અંકેકી છોડીને વાચ્યો, તો પરણવાની તરફેણમા વચાયની કવિતા જણાઈ આનગે

ઉભય અર્થના નિચલા દાખલા એથી પણ સરસ છે:—

“શખશી બ મસજદ આમદો જોડતા ખુદા દુઈસ્ત,
લાનત બર આં કસી કે જોગુવદ કે ખુદા યકીસ્ત.”

અર્થ:—૧ લો—એક શખશ મસીદમાં આવીને કેહવા લાગ્યો કે, ખુદા બે છે. જે કોઈ એમ કેહ કે ખોદા એકજ છે તેના ઉપર સ્થાનત પડજો ! ૨ નો અર્થ:—એક શખશ મસીદમાં આવ્યો, અને પુછવા લાગ્યો કે તું ખોદા બે છે ? જે એમ કહેતો હોય તેના ઉપર ધીક પડજો ! ખોદાતો માત્ર એકજ છે, હવે ખુબી જૂઓ કે, એકની એક લોટીના બે જૂદા જૂદા અર્થ થાય છે, પણ વળી પેહેલા અર્થથી તદન ઉલટીજ મતલબનો બીજો અર્થ નીકળે છે ! આકરીન છે આવાં કાવ્ય રસ ઉપર ! વળી બીજો તેવોજ દ્રષ્ટાંત છે.—

“અઝ દરે શાહે નજફ ર મંગરદન સાયબ !

કે દુરકે દુર અસ્ત અઝઘન દર બ ખુદા નઝદીક અસ્ત.”

અર્થ:—ઓ સાહેબ ! નજફની દરધા ‘આગળથી તાર’ મોં નાં ફેરવ ! જે કોઈ એ દરધાના દરવાજા આગળથી દુર નાશે છે, તે ખોદાની ધણો નજદીક જાય છે. હવે બીજી લીટીનો ઉભય અર્થ એવો પણ છે કે:—જે કોઈ ખોદાતાવાથી જેમ જેમ દુર થાય છે, તેમ તેમ તે શખશ આ દરધાના દરવાજાની બરકતથી કીરતારની વધારે ને વધારે નજીક આવતો જાય છે.

જો પ્રમાણે આ કવિતામાં ઉભયાર્થકાલકાર દીરે છે. જે અલંકારો ઉત્તમમાં ઉત્તમ આપણે દરશાવી ગયા હોએ તે પૈકીનો આ એક છે. હકીકી અને મીઠાશ મતલબો અનેક અર્થો ધરાવતી જે પ્રમાણે ફારશી અને ઉરદુ ગઝલોમાંથી મળી આવે છે, તે પ્રમાણે ઉભયાર્થકાલકારમાં રચાયેલી અનેક કવિતાઓનો મોટો સમૂહ છે, અને તેની મળ પણ તરેહવાર નવી નવી છે.

પ્રાણપ્રિય પ્રિયા પર પ્રેમપત્ર.

<i>Your face,</i>	<i>your tongue,</i>	<i>your wit,</i>
<i>So fair,</i>	<i>so sweet,</i>	<i>so sharp,</i>
<i>First bent,</i>	<i>then drew,</i>	<i>then hit</i>

* એ દરધા તે અસીની દરધા સમજવી.

<i>Mine eye,</i>	<i>mine ear,</i>	<i>my heart.</i>
<i>Mine eye,</i>	<i>mine ear,</i>	<i>mine heart,</i>
<i>To like,</i>	<i>to learn,</i>	<i>to love,</i>
<i>Your face,</i>	<i>your tongue,</i>	<i>your wit,</i>
<i>With beams,</i>	<i>with sound,</i>	<i>with art,</i>
<i>Doth blind,</i>	<i>doth charm,</i>	<i>doth rule</i>
<i>Mine eye,</i>	<i>mine ear,</i>	<i>mine heart,</i>
<i>Mine eye,</i>	<i>mine ear,</i>	<i>mine heart,</i>
<i>With life,</i>	<i>with hope,</i>	<i>with skill,</i>
<i>Your face,</i>	<i>your tongue,</i>	<i>your wit,</i>
<i>Doth feed,</i>	<i>doth feast,</i>	<i>doth fill.</i>
<i>O face!</i>	<i>O tongue!</i>	<i>O wit!</i>
<i>With frowns,</i>	<i>with check,</i>	<i>with smart,</i>
<i>Wrong not,</i>	<i>vex not,</i>	<i>wound not</i>
<i>Mine eye,</i>	<i>mine ear,</i>	<i>mine heart.</i>
<i>This eye,</i>	<i>this ear,</i>	<i>this heart,</i>
<i>Shall joy,</i>	<i>shall bend,</i>	<i>shall swear,</i>
<i>Your face,</i>	<i>your tongue,</i>	<i>your wit</i>
<i>To serve,</i>	<i>to trust,</i>	<i>to fear.</i>

આ કવિતા જૂદી જૂદી અનેક તરેહથી વાંચવાની છે. એમાં મમે તો પેહેલેથી વાંચી જાઓ, મમે તો ૨ છ, ૪ થી એવી રીતે લીટી છોડીને વાંચો, મમે તો ૧ લી, ૩ છ એ પ્રમાણે લીટી છોડીને વાંચો, મમે તો આખી કવિતાની ૩ જૂદી જૂદી દગલી બતાવી છે તેમ ઉભા વાંચી જાઓ, મમે તેવા આકાશેમાં વાંચો, તો આ કવિતા માંથી કાંઈ નહીં ને કાંઈ ઉભય અર્થ તો નીકળશેજ.

મી. મનસુખે એના કેટલાક દાખલા આપેલા છે:—

“વરસાવાં આકાશે મેઘના મોતી નજદીક ને દુર;

યયા તેથી જગના કાંન, સંગારમાં ભરપુર.”

પ્રથમ એમ પણ સમજાય, કે દરિયાની સીપમાંથી નીકળેલાં મોતીથી કાનને સંગાર થયો. બીજો અર્થ:—વરસાદના છાંટાને મોતીની ઉપમા આપી છે, કે જેથી જગતની જમીનો તર અને ભરપુર થઈ, ધાન્ય રૂપી મંગારથી ભરપુર થઈ છે. તેજ પ્રમાણે “હરનાલ ભેદને

માએઓ ઉદાસ, મુંડી તેણે કમાઇની આસ." ૧ લે=એક વેપારીને ત્યાં દરતાણની માંસડીઓ આવી તે માલ સારો ન હોવાથી તે ઉદાસ થયો. ૨ જ્ઞે=જોદેરમાં તમામ બજારમાં દડતાણ પડી તેથી કમાવાની આશા તે સોદાગરે છોડી. વળી બીજાને એક દાખલો આપે છે કે:—

“ કુલ ઘોડા ચાલે જ્ઞેમ પવન,

ઉદાવે જમીનથી ગીરદ ને ગગન.”

૧=ઘોડાઓ પવનની માફક જ્ઞેરથી દોડતા હોવાથી જમીન ઉપરનું ધુળ આકાશ સુધી ઉડતું હતું. ૨=જ્ઞેમ પવન ને લીધે ધરતી ઉપરની ધુળ ગગન ઉપર ઉડે છે તેમ તે ઘોડાઓ દોડી આભ્યાં. ૩=જ્ઞેવી રીતે તમામ ઘોડાઓ જ્ઞેરમાં ચાલે તેવી રીતે ધુળ અને ગગનને જમીન ઉપરથી પવન ઉદાવી લઇ જતો હોય. વળી- બીજી તરેહનો એક દાખલો ઉપલોજ લેખક આપે છે કે:—

“ દોરે દર પગ ઘોડાઓ એવા બેથાક,

કે હવાથી નહીં સમાતી મોઢાંમાં ખાક.”

૧=ઘોડાઓ દર પગે એવાતો વગર ચાકે દોડતા હતા, કે તેમના દોડવાથી ઉડતી ધુળને, હવા પણ પોતાના મોઢાંમાં સમાવી શક્તિ નહોતી. ૨=ઘોડાઓ એટલાતો ઝડપથી દોડતા હતા, કે આસપાસની હવામાં એટલી પણ તાકાત નોહતી, કે રસ્તા ઉપરની ધુળને ઉડાવીને તે ઘોડાઓનાં મોંમાં ધાલી શકે. ઉલ્લપાર્થકાલંકાર મધે આ દાખલો મણો જાણુવા લાયક છે.

૬૮—પ્રાસાનુપ્રાસ:—આગળ આપણે અનુપ્રાસિકાના ભાગે જણાવ્યા છે, પરંતુ તે અનુપ્રાસિકાલંકારના મણા વિભાગો કહેલા છે, જેની એકત્ર સંજ્ઞા પ્રાસાનુપ્રાસ છે. “ કાવ્ય મંથો ” વીરો નર્મદાશંકરે કહેલ ટીકામાં તે વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧—છેકાનુપ્રાસ:—અનેક વ્યંજનોનું સરખાપણું એકજ વેળા અનુક્રમે અથવા વ્યુત્ક્રમે આવે ત્યાં છેકાનુપ્રાસ. તે વ્યંજનોની વચમાં એકજ સ્વરનું અંતર જોઇએ, વધારે નહોં; તે છેકજ પાસે પાસે હોવા જોઇએ:—

“ અનીતી પીઠિ તે, નિરખી નરિ નારી જગ જગે;

કરી જારી જારી, વિખ બહુ પસારું રગ રગે ”

એમાં ન પછી રિ, વળી ના પછી પાછી રી, તેમજ જ પછી ગ, અને વળી જ પછી ઘુર્નજ ગે આવ્યા છે, વિગેરે.

૨-ધૃત્યનુપ્રાસ—એમાં અનેક વ્યંજનોનું ક્રમથી અથવા ક્રમ બેઠી ધણીવાર આવવું થાય છે.

“તજિ દુર ગુણુ લણિ ગણિ લઇ, કદર ફરજ સહુ જાણુ,
ભજિ ભગવત સદગુણુ સજી, સ્વરગ સરવ સુખ આણુ.”

એમાં પાંચ વખત ર છે, છ વખત છુ છે, છ વખત સ છે, પાંચ વખત જ છે, ત્રણ વખત ભ છે. પાંચવાર ગ છે, અને ત્રણ વાર હ છે.

“એ ઝદ ઝે મેહુર અસ્તો મન ઝે મેહુરમ ઝદ,
ઉ ઝે મેહો મેહુર ઝો મનઝે મેહેર-એ મેહ ખીશ.”

“ કરવાનું” ધણું નિજદેશિ તણું પણુ નાજ વિચાર કરો કંઈ કોઈ,
ભરવાનું” બધું દિપમાં પરની સમજો સરમે લલચાઈજ મોહી,
ચરવાનું” ગધું સુખ એન ચકી બહુ બંધનમાં રહું રહેવુંજ રોષ,
સરવાનું” નથી નિજ જોર વિના પરજોરથિ રેહવું હવે સહુ ખોષ.”

(ન. ક.)

૩-શ્રુત્યનુપ્રાસ—વર્ણુ જૂદા હોય પણ એકજ સ્થાનના હોય (જેમકે દંતસ્થાની, તાલુચ્છાની, ઓઘસ્થાની) એટલે જ્યાં સ્થાનનું સરખાપણું હોય ત્યાં શ્રુત્યનુપ્રાસ.

“ નવલ લલિત લીલા આપિને તું ઉથાપે,
સતત સન સુનીમો લાભ દેતા બતાવે,
જીવન પતિ તપાસી પાસ તું પાસ લેને,
પલિત પતિત પાપી દીનને માફિ દેને ” (ન. ક.)

એમાં કેટલાક શબ્દો હોઠથીજ, કેટલાક દાંતથીજ, અને કેટલાક હોઠ દાંતથી બોલાય છે “બાઝારી માઝારી, આઝારી બાઝારી” બજારના એસનારાને તું નાં છેડ, અગર જો છેડેતો ખાછો ફરે એમાં ૧ લા બાઝારી શબ્દનો અર્થ “ બજારમાં એસનારો થાય, અને બોળ બાઝારીનો અર્થ “ પાછો ફર ” થાય છે. તેથી શ્લોકાલંકાર પણ છે.

૪-અત્યાનુપ્રાસ—અત્યસ્વર સાથે વ્યંજનનું એક સરખું જ્યાં મળવું થાય ત્યાં અત્યાનુપ્રાસ.

પ્યારીના ગાલ ઉપરની છાંણી છાંણી રઆંતી ઉપર લાખે છે કે:-

“ લસકરે મુર અસ્ત બર રૂ મી દવદ,

૧-મેહેર=મુરજ, ૨-મેહેર=પ્યાર.

લસકરે ઝંગ અસ્ત બર રૂમી દયદ. "

અર્થ:—તે કીડીઓનું લસકર છે કે જે મોઢાં ઉપર દોડે છે, તે ધુળનું લસકર છે, કે જે રમી લોકો ઉપર ઉડે છે.

" વિનંતિ દેશિને કરૂં, હું દાજ દીક્ષમાં ધરૂં,
કદ્દ વળી ખરે ખરૂં, ભુદ્ ન લેશ ધારરે,
કુસંપથી તુટી સહુ ગયાં મુરાન્ય તો બહુ,
કદ્દ શું દેવ વાન હું નહીંજ દુઃખ આરરે.
કુબ્હેમ મત્સરે કરી દશા યજ્ઞ આકરી,
વિનાજ સુસ્તિની કરી જગે ન રામ આરરે.
નસાડવા કુસંપને જગાડવા મુસંપને
વધારવાજ અંપને તું ઝદ લે વિચારરે. " (ન. ક.)

" બધદ શાદ હમે ખલો મન બધદ* એ પાર,
મું બધદ* એ પારમ મરા બધદ* એ કાર ? "

માને કે:—બધા લોકો ઇદના તહેવારથી ખુશી થાય છે, અને
હું મારા દોસ્તથી ખુશી થાઉં છું, પણ ત્યારે મારો દોસ્ત આગળ
નથી ત્યારે મને ઇદની સાથે શું કામ ?

" બધદ શાદ અઝઝાન નીસ્તમ કે પાર બધદ,
મખાદા હીય કસ એ મારે ખુદ બધદ બધદ. "

મતલબ —તારો દોસ્ત જેટલો ઇદ હોનાથી ખુશી છે તેટલો હું
ઇદથી ખુશી નથી. પરંતુ કોઇ એવો માણસ પણ હશે કે જે પોતાનો
દોસ્ત દુર હોવા છતાં પણ ખુશી હોય.

૫—લાટાનુપ્રાસઃ—ત્યાં એક અથવા વધારે રાબ્દોની
તેજ અથવા જુદા જુદા અર્થમાં પુનરુક્તિ હોય ત્યાં લાટાનુપ્રાસ.
એકમાં નહીં પણ જુદા જુદા અર્થમાં પુનરુક્તિ હોય તેવા લાટાનુ-
પ્રાસને યમક કહે છે. કમાલોદીન ઇસમાઇલ કહે છે કે:—

" હાંસ્ત અજલ કે નીસ્ત દરમાન જિગ,
બર શાહો વઝીર અસ્ત ફરમાન હિરા;
શાહી કે બહુકમે દુરા ફેરમાના મી ખુરદ,
ઇમરોઝ હમી ખુરદ ફેરમાનાર હિરા. "

૧ બધદ=ઇદ હોવાને સીધે. *બધદ=ખુશી, ૩ બધદ=દુર, ૪
બધદ=ઇદ સાથે.

૧ ફીરમાન=ગેહરનું નામ—૨ ફીરમાન=કીડીઓ.

અર્થ:—મોહોત એક એવી જાતનું દરદ છે, કે જેનો કાંઈ ઉપાય નથી, તેનો હાથ પાદશાહો અને વઝીરો ઉપર પથ્થુ છે. જે પાદશાહ આગળી રાતે કેરમાન ઉપર હુકમ ચલાવતો હતો તેને આજે કેરમાન ખાએ છે. યાને કીડાઓ ખાય છે.

“ ધન છે, ધન છે, ધન છેરે; હોલ દેવી તુને તો ધન છે. ”

“જય જય જય ચાઓ રાણિ તારા રૂઝ ઓ,
ભય ભય ભય જાઓ હિંદુના નાસતાં ઓ;
ડમ ડમ ડમ વાગો રાણિ ડંકા સવારા,
ઝટ ઝટ ઝટ જાગો દેશના ઓ સુધારા. ” (ન.ક.)

“ ધનિ નિરધનિને આપ, એજ પુણ્ય કર હાથે,
ધનિ નિરધનિને આપ, એજ ધરમ છે સાથે.
ધનિ નિરધનિને આપ, એજ વાત મન ગોખે,
ધનિ નિરધનિને આપ, એજ તુને સંતોખે.
જાઈ નાગાં નાગૂં જવું, જીવ એવું વીમાસરે,
કૃપણતા લોભ આધો કરી, નીરાશની પુર આસરે.”

(યમકના દાખલા.)

“ જો વાવડિયો સર ને તળાવ,
પાણી ભરાએ ઉભરાઈ જાય;
પાણી ભરાવ્યું મુજને અનંગે,
પાણી ભરાયાં નયિ લોહિ અંગે. ” (ન.ક.)

શબ્દને બદલે અવાજ એકના એક સંભળાયા કરે એવી રીતનો એક અલંકાર આવે છે, જેને સ્વર સૌંદર્યતા કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને મળતો Assonance છે. મસીહી કહે છે કે:—

“ અએ દેલખરે ધસા નખ્સે તરસાઈ,
ખાહમ કે પીશે મન તુ બી તર્સઆઈખ
મે ચસ્મે તરમ જર આસ્તીને ખુસ્કે કુની,
મે જર લખે ખુસ્કે મન લખે તરસાઈ.૬ ”

૪—તરસાઈ=કીસ્વીઅન. ૫—તર્સઆઈ=ખીક (વગર) આવે.

૬—તરસાઈ=કીસ્વીઅન.

“ બાપા આજે તો સો જાનો, મે દીઠા આ મેરીમાં;
 મારા મારી મોટે ધાટે, આઘ્યા તેરી મેરીમાં;
 થોડા દોડે થોડા કુદે, થોડા જુકે આ તારો;
 બાપા પોતે આઘ્યા હોતે, તો જોતે તે ટોળાને.—૧
 ના બેટા એ ખોટી બોલી, કીડીનો કીચો હાથી;
 આખે ગામે સો જાનો ને, તો સરીમાં હો કાથી ?
 ડાલો થે તું ગાંડું બોલે, ખેદે હું ખીજું આધી;
 શું કેવું તારા જોવાને, જે જુઠાનો છે સાથી ?—૨
 ના ના બાપા સાચું બોલું, પચ્ચી મેં દીઠા આખે,
 છવા જુકું હું ને માલું, જો પોણા કાઠી નાખે;
 બાપા મેં પોતે પ્રીછું છે, પાંચે પોકારો કીધા,
 કાળા મેંના કંઠી તેં પચ્ચાણું ક્યાં સાંતી દીધા ? ”—૩

એ પ્રભાણે લખાણ કવિતા એવી છે કે જેમાં ધણે ભાગે બ-
 ધાજ એકાક્ષરી સખ્દ આવેલા છે. આગળ કવિઓને આ અવગારનો
 શોખ હતો, તેમ હાલનાને માને ૧૮ મી સદી પછીના અ-
 જોજ કવિઓને એ અવગારની સુઝ હતી. કવિ પોપ તો ધિખારથી
 એને મારે “ *Dunciad* ” માં કહે છે કે:—*And ten low*
words creep on in one dull line. એજ પ્રભાણેનો
 તિરસ્કાર થયેલો “ *Rosciad* ” માં બતાવેલો છે, પણ ફોન્ટ
 અને મૂર બેઉ કવિઓને તો એ અવગારબદ્ધ ગમેલો છે. મૂર પોતાની
 “ *લાલા રૂપ* ” માં આતશ પુજનારા મળયે વિને એક
 કૃતિ દર્શાવે છે.—

“ *I knew, I knew it could not last—*
'Twas bright, 'twas heavenly, but 'tis past!
Oh ! ever thus, from childhood's hour,

I've seen my fondest hopes decay;
I never loved a tree or flower

But 'twas the first to fade away.

I never nursed a dear gazelle
To glad me with its soft black 'eye,
But when it came to know me well,

And love me, it was sure to die!

Now, too—the joy most like divine
Of all I ever dreamt or knew,
To see thee, hear thee, call thee mine,—
Oh misery ! must I lose that too ?
Yet go ! On peril's brink we meet;
Those frightful rocks— that treach'rous sca—
No, never come again— though sweet,
Though Heaven, it may be death to thee ! "

આ ફક્તમાં ૧૨૬ સંખ્દો આવેલા છે, તેમાં ૧૧૦ એકાક્ષરી
સંખ્દવાળા છે. વળી ફારસી ભાષામાં પણ એવી કીસમના બેતો મણી
ગમ દીધામાં આવે છે:—

“ બદ બા ઉ ન કદ દરે બદ કદ;

ઉ બદ યકીન બ બએ ખુદ કદ. ”

યાને; તેની સાથે છુંડાઇ મા કર, કે જે તારું છુંડું કરે. કારણ
કે તે બદ યકીનનો જે બદકામ કરે છે, તે પોતાનેજ વારસે કરે છે.
શુભઅવસથ નામના તખલ્લુસનો ઉરદુ સાવર ઉપલે અલંકાર એક
રેખતામાં નિચે મુજબ વાપરે છે:—

“ હુવા કયું શોખ તું મુજબે નહાં હએ,

પરી હએ યા કે તું દુરે છનાં હએ ?

તેરે નકસે કદે પાકે બરાબર,

હુવા હએ ના કોઇ હોઆ કહાં હએ. ”

યાને:—ઓ બેદયા આશુક ! તું શા માટે મારાથી છુપાઇ ગઇ?
માતો તું પરી છે, કે બેદેસ્તમાંની પુતળી છે, કે છન છે ? તારા
પગની છુતીના નકસની બરાબર કોઇ થયું નથી, અથવા કોઇ હવે
પછી થઇ શકે એવું ક્યાં છે ? એ ઉરદુ રેખતામાં પણ એ અલંકાર
અડેછો દીપેલો જણાશે. એવી એવી તો હજારો કવિતા છે. ટુંકમાં
કહો તો કોઇ પણ કવિતાની કોઇ પણ લીટિ કોઇ એક એક જાતનો
અલંકાર છે. શ્રીજલાલા કાંઇ એ અલંકારથી ખાલી નથી. યમન
કલ્યાણના એક પદમાં તેનો છાપ બેસાડેલો છે:—

“ અંગ અંગ રંગ ભરે આયે હૈ—

રંગ ભરી પણ લાલ રંગ શોભા રંગ રંગ નેન પગાયે હૈ—

રંગ કપોલ રંગ પલકની શોભા અંધરની સ્વામ રંગાયે હૈ—

નખ છત રંગ આરુ ઉર રેખા યતી રંગ રેની જગાયે હો-
કંઠન બલ્લવ પીઠી ગડી લાગે ઉર ઉર જાપ બનાયે હો-
સર સ્યામ બામા રંગ પામે અનુરાગે મન લાયે હો-"

એમાં પણ એકાક્ષરી સંઘાસંકાર સમાયલો છે. શ્રીનીસ કુલેચર નામનો જે નાનકડો કવિ ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં મરી ગયો, તેની ખતા-
વેલી " જાંજુરો ટાપુ " નામની કવિતાના ૧ લા કે-ટોના ૭ મા
વિભાગમાં ૬૪૩ અસંકાર વપરાયલો છે:—

" *New light new love, new love new life hath bred;
A life that lives by love, and loves by light;
A love to Him to whom all loves are wed;
A light to whom the sun is darkest night;
Eye's light, heart's love, soul's only life He is;
Life, soul, love, heart, light, eye, and all are His;
He eye, light, heart, love, soul; He all my joy
and bliss.* "

એમાં પણ આ એકાક્ષરીસંઘાસંકાર બહુ દીપેલો છે. એવા
દોષસા આખાજ ક્યે તો તે લખ્યા કરતાં કેટલાક દહાડાઓ સુધી લ-
ખાયાજ કરે, માટે હવે બીજે નવીન અસંકાર દ્વાય થઈ.

૭૦—નિરર્થકાસંકાર:—એ જાતના અસંકારની કવિતાઓમાં
ખાહારના દેખાવથી જ લોકે શુંજ એક અર્થિજ કોલસુધી તેમાં ભરી હોય,
અને કેટલુંએક સંગીતપણું સમાવ્યું હોય એમ દેખાય છે. વળી
પ્રાસ સી વરાવર હોય છે. પણ ખરેખરી રીતે તો દ્વાસ્મરસિક, કુચા
જેવું, અને ગોવા વગર અર્થનું અંદર ભરડી મારેલું હોય છે. નિર=નર્હો
અર્થ=મનસખ. યાને જેમાં કાંઈ મતઘળ હોયજ નહીં એવો અસંકાર.
એ અસંકારનો સોખ કેન્દ્ર લોકોમાં ધણે વધી પડ્યો હતો. તેઓએ
તેને *Amphigourie* યાને અર્થ વગરનું કાવ્ય, એવું નામ મીક
જાપાના બે જૂદા જૂદા સંદેહ ઉપરથી આપ્યું હતું. જે બે સંદેહોની
મનસખ " આસપાસ, " અને " કુંગળુ " એવી યાવ છે. આ
અસંકારને ફરસી બાપમાં "સાથે જી માગની" કરી કહે છે. અને
અંગ્રેજીમાં તેને *Nonsense Verse* નું નામ આપેલું છે. જેમ:—

" સુજો દરોહ પત્રીનો, જુઓ મરોહ અશિનો:

રોહ કુખાસ પાટનો, સમાર દીક દાનો.

પ્રભાત પોપટા પડે, ગરક ગગનમાં ચડે;

વડે કુવેણ કામડો, ધુરે અધોર ધુવડો."

એમાં ફાંણું પક્ષી બોલે છે, ને ફાંણું રડે છે. ને ફાંણું
ધુરે છે, એ સિવાય કાંઈપણ અર્થ નથી. એતો કાંઈપણ થયું
પરંતુ ખીજ ભાષાઓમાં રાગ રાગણીઓના ચર કાલવાને માટે જે
બનાવડો કરેલી છે, તેમાં તો અર્થના ચાખાજ દોષ છે. જેમકે:—

" અતરંગ માધ્યમે સુનાધ્યમે ગુરુનકુ, અનેક રંગ રૂપ,

ઓર મદસુ જામ દોષે રસકીયાન—અતરંગ માધ્યમે. "

આખું માંણું જે ભેરવી અતરંગ છે, તે નિર્ધરકા જેવું છે.
માત્ર ચર કાલવા સ્પષ્ટ રહેવું છે. આખું માંણું જેજ સીટિમાં આવી
ગયું ! નિચયું અંગ્રેજી ન્યનસેન્સ વધારે ગમત આપશે:—

" *Once—but no matter when—*

There lived—no matter where—

A man, whose name—but then

I need not that declare,

He—well, he had been born,

And so he was alive;

His age—I details scorn—

Was somethingty and five.

He lived—how many years

I truly can't decide;

But this one fact appears

He lived—until he died.

' He died, ' I have averred,

But cannot prove 'twas so,

But that he was interred,

At any rate, I know.

I fancy he'd a son,

I hear he had a wife:

Perhaps he'd more than one,

I know not, on my life !

But whether he was rich,

Or whether he was poor,
Or neither—both—or which,
I cannot say I am sure.
I can't recall his name,
Or what he used to do:
But then—well, such is fame !
'Twill so serve me and you.
And that is why I thus,
About this unknown man
Would fain create a fuss,
To rescue, if I can,
From dark oblivion's blow,
Some record of his lot.
But, ah ! I do not know
Who—where—when—why—or what.

MORAL.

In this brief pedigree
A moral we should find—
But what it ought to be
Has quite escaped my mind !

ઉપમાં અંગ્રેજ કેપેતમાં નિરઅર્થકાલંકાર આપ્યાદ રીધાવેલો છે. એ અંગ્રેજના જેવી લક્ષણો એક દાખલો રીવડના સમ્રાટમાંથી ઉતારી લીધાથી આપ્યાદ સમજ પડશે;—જેમાં એક કાંટામાં એક રમુજ શાદી લેવાય છે. કાજ સવાસ કરે છે તેપણ બેવકુશાઈ બરેલા, તેમ શાદી જવાળ આપે છે, તે પણ દાખલા દર્શાવેલા છે.—

કીધા સવાલો બરી કચેરી રીધા જવાળો મે જ્યારે;
કાજજી તો રાજ ઘડને પ્રસન્ન થયા મુજ પર ત્યારે.

સવાલ:—માંવ તમારાં પરજોમાં કે રહેલાં કુંવારાં દરદમ ?
હતો દીઠો વરસાદ કોઈ દિન ઊઝાળો પડતો થમધમ !

જવાબ:—માત તાના લગન નવ દીકાં કેમ દડું પરજોમાં તે,
માય બહી જઈ પુછી આણું કુંવારાં રહેલાં મું ?
આખે દીઠા કનિ દીઠા નાખે બેઝાળો વરસાદ,

હાંસીમાં માડીએ ભયાં કેવાં થયવાં છે બરબાદ.
સવાલ:-શ્રવતા છે કે મુ'વેલા કે' જલકી આપો આપ અતાર ?

દીકું છે કા'દિ કંઈ જળ તે' જમીન બોલા એ અવતાર ?

જવાબ:-લાગે છે જલ છે શ્રવતો છું, નથી મદિ' કે'તો ભુકાઈ,
નદિ તીરે વસતાં 'બેયું' જળ જમીનની તો ના ગો'વાઈ.

સવાલ:-વાત કદિ કે સાથ કીધી'તી જન્મ લીધાથી આજ લગણુ ?

બાપ બપાવા વાંઝત કે વંરીત હતા કહો તો સન્નજી ?

જવાબ:-જન્મ પ્રથમના ગુજરી ગયલા બપાવા મારા વાદલા,
માયાશુ નિરવંશ હશે તે પુછીશ થી કાલાવાલા.

એમાં પણ નિરઅર્થકાલંકાર બરાબર નીકળી આવે છે. વળી
ત્રેમાનંદ કવિએ પણ વખતો વખત એવા અલંકારની ધુ'ઈ લીધી છે:-

“સામ સીસમ સરગુવા સાદડી, તાળને તમાલશુ;
કણેર બાબમિ બદામ બદરી, ભવંત્રી ભવનાળશુ.

વાડ વાટિકા વંક વળામણુ, બોરસડી બીબેરીશુ;
વેલડી સાહેલડી વળગી, હીંડે ગુણવંત ગોરીશુ.”

એમાં જંગલના ઝાડોના નામ શિવાય કશું આવતું નથી. એ
પ્રમાણે નિરઅર્થકાલંકાર વાપરેલો છે. વળી તે સાથે સસા, વવા,

બપા, વગેરેનો વર્ણાલંકાર વાપરેલો છે. મુંદર વિલાસમાં એવો
નિરઅર્થકાલંકાર બહુ ગમ લાગેલો છે:-

“બેઠી અપની મૈયા સ્વાઈ । બેટે અપનો સ્વાયો વાપ ॥
મુંદર કહે મુનો હો સંતો । તિનકો કોઝ ન લાગ્યો પાપ ॥
દેવમાંહિ તે દેવલ પ્રગટયો । દેવલ માંહી પ્રગટયો દેવ ॥
શિવ્ય ગુરુહિ ઉપદેશન લાગ્યો । રાના કરે રંકકી સેવ ॥
હંસ ચડયો વ્રહ્માકે ઉપર । ગરુડ ચડયો પુનિ હરિકી પીઠા ॥
બેલ ચડયો હૈ શિવકે ઉપર । સો હમ દીઠો અપની દીઠા ॥
લાગી સન્ને મિઠાઈ સારી । મીઠો લગ્યો ઈક વહ લૈન ॥
પર્વત ઉઢે રુઝ સ્પિર બૈઠી । એસો કોઝક વાજ્યો પૌન ॥”

એ વિગેરે આ ભુકા જમાનાની અને કળિયુગના દોરની સચવા
એ બેડેલી છે, તેમાં એ અલંકાર વાપર્યાથીજ તેનું મુસ્તકીમપણું

આપોઆપ જણાય છે. આંલોક્યે કોકવીલ નામના એક દેખકે

પોતાના નાકને નિચે પ્રમાણે આદરમાન આપ્યું છે:—

*"Knows he, who never took a pinch,
Nosey ! the pleasure thence which flows?
Knows he the titillating joy*

That my nose knows ?

*O nose ! I am as proud of thee,
As any mountain of its snows;
I gaze on thee, and feel that pride*

A Roman knows."

એમાં *Vous* એવો ઉદ્ગાર બીજા બીજા બોલોમાં પણ સંભળાયાજ કરે છે, અને વળી નિરર્થકાક્ષર ઉપરાંત હાશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. એવી એવી અનેક બનાવટોમાં તરફ કીસમની મમત છે. ફીરોજ કવિએ નીચે પ્રમાણે એ અલંકારમાં ગાયનો જોડેમાં છે.

“ સાકરડી રે સાકરડી, સાગ સીરામની લાકરડી.

તેમાં આવી બેટા જાઉ, જ્યાં તારે બાર ગાઉ;

કરિયા જેવું જેવું પેટ, બે આંખો બહે બે બેટ.

પરવત જેવું તેવું નાક, ખાએ જલેથી ને દુપપાક.

કારસ— કેવી છે લાકડી, કેવી છે ફાંકડી;

મુંઝે છે વાંકડી, રપાંની આંકડી.

બે કાનોમાં છે બે ગામ, કાતે કેદેવડ તેનાં નામ.

લાક આંધી દાંતન યામ, એક હાથે ચીત જવામ.

કારસ— કેવી છે લાકડી, કેવી છે ફાંકડી;

મુંઝે છે વાંકડી, રપાંની આંકડી.

એમાં નિર્વંકા પ્રમટ સમજાઈ જમે. તેનો અર્થ કરવા બેમો તો આ અલંકારની મળ શીવાય ખાસ અર્થ નથી. તેજ પ્રમાણે “ વારે મારી નહાની રહેટ ” વળી ગાયનમાં પણ એજ અલંકાર શીવાય બીજું કંઈ જોશો નહીં.

“ વારે મારી નહાની રહેટ, વારજ જેવું ત્હાડું પેટ.

ત્હારી સાથે મુંઝર પેન, દું ને મ્હારી મ્હોટી બેન.

તેજ નિશાને જલેથી મ્હથ, પ્રાંને પકડી નહાના દાય.

દોમે દોમે શિખિયે રાજ, જેમ મચકે છે ફીરોજ. ”

૨૯

“ Poetry lifts the veil from the hidden beauty of the world, and makes familiar objects be as if they were not familiar. It reproduces all that it represents; and the impersonations clothed in its Elysian light stand thenceforward, in the minds of those who have once contemplated them. ”

Shelley.

કાવ્ય એ કલ્પનાનું કાર્ય હોવાથી, તેમજ નહિનું હા અને હાનું નહિ બનાવાનું હોવાથી, તથા આ દુન્યાઇ વસવાટનેજ નહીં, પણ ખુદ ખુદાને નહીં—નહીં તેવાં ખરાં ખોટાં રૂપે, હોવા કરતાં જૂદે રસ્તે અને જૂદી ઝમકથી ઝળકાટ આપવાનો હોવાથી, તથા હલ બાહાર સદરાગાતથીજ કાવ્ય બનાવાનો પેશો દીપાવવાનો હોવાથી, મુસલમાની લોકોમાં અને દુકામાં ફારસી સાહિત્યમાં કવિતા બનાવાના કામને “એફલાસ આવોર ” યાને મુફલેશી લાવનાર ગણવામાં આવ્યું છે; કારણ કે ખોદતાલાને વાસ્તે પણ, કાવ્યની ફારસીને સાર તથા વિચારની ઝમક અને બાપાની લેઝતને માટે હરેક તરેહનું સદરાગાત બધું ખોદું ચિત્ર ચિતારવાનું કામ સાધરનું હોવાથી, તેને ખોદાની નાપસંદગીનું પણ ગણવામાં આવે છે; અને કેહવામાં આવે છે કે, સાધરી પેશો ખાંદાની માણસનો નથી; એ ધંધો સારાં માણસનો નથી; ઉંચા કુળને શોભતો નથી; કારણકે એ ધંધો ફકીરોનો છે; ફકીરી અવસ્થાવાળાઓનો છે; કે જેઓ જન્મથીજ મુફલેશ હોવાથી તેઓને મુફલેશીની તમા નથી. વળી તેના કારણમાં બીજું એવું પણ વધારવામાં આવે છે કે, સાધરનું હંમેશાં નિરવંસ થાય છે ! તેને પેટે સંતાન થતું નથી, અને તેનો શીલશીલો ચાલુ ન રહેતાં તેનું ખાંદાન નાશ પામે છે. તેઓ તેના ટેકામાં વળી પ્રશ્ન કરે છે કે; બતાવોની કયા સાધરનું કુટુંબ હયાતિ ભોગવે છે ? હાફેઝ-શેખશાદી-ફીરદોશી-અનવારી-કે નીગમી કેાઇનું પણ વંસ આવે છે ? એ પ્રમાણે કહીનેજ બેશી રહેતા નથી, પણ ખુદ સેવક ઉપર એવી વીટી ગઇ છે, કે મારા ફારસી ઉસ્તાદે અને પણ કેાઇ કવિતા જોડવાની મનાઇ કરી છે, કે તમે ખાંદાનીને એ પેશો શોભે નહીં ! એ વેહેમી વિચારને વળગી

રહેલું એ સરતા પા દેમકાઇ જણાય છે. ધારે કે શાયર વાંઝયો અને નસંતાનો તથા નિરવંશ જન્ય છે, તોપણ સંતાન પેદા પડવાથી તેનું વંશ ચાલી જેટલી તેની યાદગારી લાંબો વખત નીકળી શકે, તે કરતાં વધારે, બધકે દશ દબાર ધણે સરસ દરજ્જે એક સારા શાયરની કાવ્ય પેદાયશ તેને સારી રીતે યાદગાર રાખી શકે. હાફેઝ કે ફીરદોશીનું વંશ લંબાઇને જેટલું યાદગારી નહીં જળવતે, તેટલું તેમની દીવાન અને સાહનામાએ તેમનું નામ જાહેરાત સુધીનું આબાદ રાખ્યું છે. વળી સદરાગાતના અલંકાર વિના કાવ્યમાં લેખત આવતી નથી. બધાજ અલંકાર કદપનાનું પરિણામ છે. અને અલંકાર વગરનું કાવ્ય, તે મીઠાશ વિનાની મીઠાઇ અને ખટાશ વિનાની ખટાઇ જેવું છે. માટે આપણે પાછો એક નવો અલંકાર રચ કરીશું.

૭૧—પંચરંગીકા:—યાને પંચરસ કવિતાઓનો રંગ એકઠો જમાવ્યો હોય તે અલંકાર. એક લીલી એક કવિની, તો બીજી બીજી કવિની, તો ત્રીજી ત્રીજી કવિની; અને ૧ લો મીસરો એક કવિનો, તો બીજો મીસરો બીજી કવિનો; અને અર્થમાં ભુલો તો બરાબર ઉતરે, એવી કવિતાઓને પંચરંગીકાનું નામ આપ્યું છે. જેને અંગ્રેજીમાં *Centones* અથવા *Mosaics* કહે છે. *Cento* એ ધિંગડા થાગડો; અને ગાખડ ગુખડનો એક ટુકડો છે. જે ઉપરથી એકજ કવિએ જૂદે જૂદે ટુકડાં એકેકી વાત કહેલી હોય, તે ક્યાં ક્યાંથી એકઠી કરીને એકજ મતલબની એક કવિતા બનાવવી, અથવા જૂદા જૂદા લખનારાઓની જૂદી જૂદી બનાવેલી કવિતાઓમાંથી ધિંગડાં મારીને એક કવિતા બનાવવી, તેને પંચરંગીકા અથવા *Centones* કહે છે. એને ફારસી લાપામાં “મખઅનત” ને નામે ઓળખે છે. મધ્યકાળમાં તેમજ રોમન સેહેનશાહાતની ખડતીના વખતમાં રોમન લોકોમાં, એ જાતની કવિતા બનાવાની રમતમત અને મોજક્રિક બહુ પ્રિય થઈ પડી હતી. તેમાં સર્વથી પહેલા “*Homer—Centones*” ના નામની પંચરંગીકા, જે કે લીપટ્રીક સેહેરમાં ટયુચર નામના લેખકે ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં બનાવી હતી તે, તથા ઓઓન્યસ નામના લેખકે “*Cento-Nuptialis*” નામની પંચરંગીકા બનાવી હતી તે, તથા ૪ થી સદીમાં પ્રોબાકુલકોન્યા એ “*Cento Virgilianus*” નામની પંચરંગીકા બનાવી હતી તે લોકોમાં બહુ વખણાઈ હતી. વળી ૧૨ મી સદીની અદર મેડીલસ

નામના સાધુએ હોરેસ તથા વરુણ જેવા નાનાંકિત કવિઓના કાવ્યો ઉપરથી, એક ઐશ્વર્ય રચનાના સંબંધમાં પંચરંગીકા બનાવેલી બહુ વખણાયેલી હતી. ગ્રેખાકાલકોન્યાએ પણ પોતાની પંચરંગીકા વરુણ ઉપરથીજ લીધી હતી, અને તેમાં આદમ અને ઇવ, તથા ક્રાઇસ્ટની બાબદ સમાવેલી હતી. એ સ્ત્રિ કવિ વિશે “ રોમન શાહા-નશાતની પડતી ” ઉપર બનાવેલાં ગીબનના ગ્રંથના ૩૧ મા પ્રકરણમાં ઇશારો કરેલો છે. લેટીન ભાષાના શોખીનો માટે એ જાતનાં તરેહવાર કાવ્યો બનેલાં છે.

*“ His demum exactis, spirantes dimovet auras
Aera per tenuem, caeloque innectus aperto,
Mortales visus medio in sermone reliquit,
Infert se septus nebula (mirabile dictu)
Atque illum solio stellantis regia cœli
Accipit, ætæternumque tenet per sæcula nomen. ”*

અંગ્રેજીમાં એવી કવિતાઓ ઘણી જોવાયેલી છે. “ હાંદગી ” ઉપર, આખું એક વર્ષ પરિશ્રમ ખેડીને મીસીસ એચ. એ. હેર્મોગ નામની સ્ત્રિએ એક પંચરંગીકા જોડી કાઢેલી છે, જે પેહેલવેહેલો “ સેન ક્રાન્સીસકો ટાઇમ્સ ” માં છપાઇ હતી. એ કવિતાની ૩૮ લાઇન છે, અને તે દરેક લીટિ જૂદા જૂદા ૩૮ કવિઓની કેઠે કેઠે આવેલી એકઠી કરીને રચી કાઢી છે, અને પ્રાસ અરાખર વગ્નસરના છે. ગૂજરાતી ભાષામાં એવી કવિ-તાઓ કોઇકજ દશે. દાખલાને માટે ગરીબ રોયકે નિચે પ્રમાણે બનાવેલી છે:—

મોતની બહીક.

કવિઓ.

- ૧ શર કર' છુ' તેહતુ', ધરી જ્યાંપર નામ,...ફીરોઝ.
- ૨ ડરી ડરીને ડગલાં ભરી, કરી કરી સારાં કામ...દલપતરામ.
- ૩ ધડપણુ વીટિયુ' વાંઝયુ', મન મરવા નવ થાય...ગરીબ.
- ૪ આંખેતો સજે નહિરે, થર થર ધુજે કાય...નરસિંહ મેહતા.
- ૫ પુત્ર પાંચ હોય જેહને, તેને સુખને સહાય...ગુલસી.
- ૬ મોત ઓંટની બીકથી, ડોસાનો જીવ જાય...મલબારી.
- ૭ નિત્યે પાવક પરજો, મૃત સંજીવન યાય...શામળ ભટ.
- ૮ મરણુ કદિ મૂકે નહીં, યનાર વરતુ યાય...જુલાખી.

એવાં અનેક કહેતો અનેક કવિઓની અકેડી બંધ ખેંચી
લીટી શોધી કાઢી અમુક એક-વિષય ઉપર રચવામાં આવે છે.
એવીજ એક ઉરદુ ગજલ લખવા સાર સેવકે બનાવેલી છે તે અત્રે
વિતારી લખ્યો:—

તલબગારે માશુક.

શાયરો.

- ૧ ખાખે ગફલતસે તું બેઠાર હો કયા સોતા હએ;.....કલંદર.
- ૨ લેહલકે ગોરોમે તુજકુ જમીન પે સોના હએ.....ચાએદા.
- ૩ ફેરકતસે રોજે રાખકે તોરે બેકશર હું;.....બીસમલ.
- ૪ અગર મેં પાઉં એકીલા કહીં તુજે હએ હએ.....ધનરા.
- ૫ દીલ મત પટક નજરસે કે પાએઆ ન જાએગા;.....સાદા.
- ૬ મુકામે એસ્કમે ચાહો ગદાકા એક રતબા હએ.....વેહશત.
- ૭ તાકે અબરસે સનમકે કયા ખોદાઈ રેહ ગઈ;.....નશર.
- ૮ નતો નીંદ આતી હએ મુજકુ ન કળ આતી હએ.....ફીરાક.
- ૯ સો રહે આજ લેપટ અપને સનમશે બહાર;.....બલહાર.
- ૧૦ અપનીતો છન્દગી મીઆં મીસ્તે હુબાબ હએ.....નસીમ.

અર્થ:—ઓ પ્યારી ! ગફલતની નિંદ્રામાંથી તું સળગત થા !
ચા માટે સુષ રહી છે ? કારણ કે જે દહાડે તે દહાડે તો કબરની
નિએના ખાડામાં તુને જમીનની ઉપર સુવું તો પડવાનું છે, માટે
દાસ તો ઉઠ ! તારા અહોનીચ વિયોમથી મારું તો ચિતભ્રમ થઈ ગયું
છે, તેથી જો ઇશ્વર કરે ને તુંને હું એકલી જોઉં તો વાહવાજી
વાહવા, કેવી મજા પડે ! ફેહનારાએતો કહ્યું જો, કે ઓ લાઈ તું
તારું દિલ તારી આંખ આગળ પટકી નાં નાંખ, કારણ કે ઇશ્વરના
મહાનમાં પાદશાહ અને ફકીરનો એકજ દરજ્જો છે. મારી તે પ્યારીની
આંખનાં લવાંની કમાનમાં હવે તો જરાએ ખુદાઈ રહેલી નથી, તેથી
હવે તો ઉધ આવે તો જાણું કે મોત આવે તો જાણું. પરંતુ તે પણ
નહીં આવતાં, એવામાં ત્યારે માશુક મળી આવી છે, ત્યારે તો હું
તે પુતળાં જેવી માશુક સાથે બહાર લપેટાઈને સુષ રહેલો છું,
કેમકે રે બંધુઓ ! આપણી છન્દગી છે તે તો પરપોટા જેવી છે,
તો પછી મળેલી મળ ભોગવીજ લઉંની.

••• એસ્કે મીનજીમાં બે અર્થ લેવા કરતાં એસ્કે દક્કીમાં
તેની લેખત લેવાની છે. એ ગજલ ઇશ્વર ઉપર છે. હવે અંગ્રેજી

ભાષાનો એક દાખલો આપો.— “ નોટસ ઓન ક્વેરીઝ ” માં
જેમ્સ મન્કની શહીદી “ માનવી ઉપર કવિઓનો નિર્બંધ ” એવે
નામની એક પચરંગીકા છપાઈ હતી,

“ The Poets' Essay on Man. ”

1. *What strange infatuation rules mankind,*
2. *What different spheres to human bliss assigned;*
3. *To loftier things your finer pulses burn,*
4. *If man would but his finer nature learn;*
5. *What several ways men to their calling have,*
6. *And grasp at life though sinking to the grave.*
7. *Ask what is human life ? the sage replies,*
8. *Wealth, pomp, and honour are but empty toys;*
9. *We trudge, we travel, but from pain to pain,*
10. *Weal, timid landsmen, on life's stormy main;*
11. *We only toil who are the first of things,*
12. *From labour health, from health content-*
ment springs.
13. *Fame runs before us as the morning star,*
14. *How little do we know that which we are;*
15. *Let none then here his certain knowledge boast,*
16. *Of fleeting joys too certain to be lost;*
17. *For over all there hangs a cloud of fear,*
18. *All is but change and separation here.*
19. *To smooth life's passage o'er its stormy way,*
20. *Sum up at night what thou hast done by day;*
21. *Be rich in patience if thou in gudes be poor;*
22. *So many men do stoope to sight unsure;*
23. *Choose out the man to virtue best inclined,*
24. *Throw envy, folly, prejudice behind,*
25. *Defer not till to-morrow to be wise,*
26. *Wealth heaped on wealth, nor truth, nor*

safety buys;

- 27, Remembrance worketh with her busy train,
28. Care draws on care, woe comforts woe again;
29. On high estates huge heaps of care attend,
30. No joy so great but runneth to an end;
31. No hand applaud what honour shuns to hear,
32. Who casts off shame should likewise cast off fear;
33. Grief haunts us down the precipice of years,
34. Virtue alone no dissolution fears;
35. Time loosely spent will not again be won,
36. What shall I do to be for ever known ?
37. But now the wane of life comes darkly on,
38. After a thousand mazes overgone;
39. In this brief state of trouble and unrest,
40. Man never is, but always to be blest.
41. Time is the present hour, the past is fled,
42. O thou Futurity, our hope and dread.
43. How fading are the joys we dote upon,
44. Lo ! While I speak the present moment's gone,
45. O Thou Eternal Arbiter of things,
46. How awful is the hour when conscience stings ?
47. Conscience, stern arbiter in every breast,
48. The fluttering wish on wing that will not rest.
49. This above all,—To thine own self be true,
50. Learn to live well, that thou may'st die so too.
51. To those that list the world's gay scenes I leave,
52. Some ills we wish for, when we wish to live.

એ અંગ્રેજી ૫૪૨ ગીતમાં અનુક્રમે નિચઠા બારન લેખકોની કવિતાઓમાંની એકેકી લીધી ગેઠવી, એક દિવસ કવિતા બનાવી, ખાસ-સે જુદગી કેમ ગુણરવી તે સમજાવેલું છે:—

૧—એટરટન; ૨—ફોર્ગમ્સ; ૩—રબ્રેમ; ૪—દન; ૫—બેન-બ્રે-સન; ૬—ફોર્ગમ્સ; ૭—ફોર્ગમ્સ; ૮—ફોર્ગમ્સ; ૯—(ફોર્ગમ્સ);

૧૦—અર્નસ; ૧૧—ટેનીસન; ૧૨—બીટી; ૧૩—દ્રાઇડન; ૧૪—બા
યરન; ૧૫—પૅમ્ફ્રેટ; ૧૬—વૉલર; ૧૭—ફ્લેટ; ૧૮—સ્ટીલ;
૧૯—વાઇટ; ૨૦—હરબર્ટ; ૨૧—દનબાર; ૨૨—વ્હીટની; ૨૩—રૅ;
૨૪—લૅંગ્હૉર્ન; ૨૫—કૉનગ્રેવ; ૨૬—દૅ. જૉનસન; ૨૭—ગોલ્ડસ્મીથ;
૨૮—ડ્રૂટન; ૨૯—વૅબ્સ્ટર; ૩૦—સાઉથવેલ; ૩૧—ટૅમસન; ૩૨—
શૅરીફન નૉલેસ; ૩૩—લેનડોર; ૩૪—એડવર્ડ મૂર; ૩૫—ગ્રીન; ૩૬—
કાઉક્લી; ૩૭—જૉના બેઇલી; ૩૮—ક્રીસ; ૩૯—બી. બર્ટન; ૪૦—પૅપ;
૪૧—માસૅન; ૪૨—એલ્થમ; ૪૩—બ્લેર; ૪૪—ઓડોલ્ફામ;
૪૫—એકીનસાઇડ; ૪૬—પરસીવલ; ૪૭—જે. એ. હીલ્સાઉસ;
૪૮—મૅલેટ; ૪૯—રૉક્સપીઅર; ૫૦—સર. જે. દેન્હામ; ૫૧—
સ્પેન્સર; ૫૨—યંગ. એટલાં લેખક મંડળનું ઉપલી કવિતામાં
કામ લીધું છે.

૩૦

“ કવિ પુરાણમનુશા સિતારમણોરણી યાંસ મનુસ્મેરઘઃ ॥

સર્વસ્ય ધાતારમૃત્યુ રુપમાદિત્યવર્ણ તમસઃ પરરતાત્ ॥ ”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના આઠમા અધ્યાયમાં ૯ મું સુવેણ કવિ
વીરેન્દ્ર સમજાવેલું છે. તેમાં ભગવાન પોતે અર્જુનને કહે છે કે, હું
નિરાકાર હોવાથી મારી પોતાની પૂર્ણતાના સંબંધમાં હું શાન સ્વરૂપજ
છું. તે સેવ, અને સાત્ત્વથી જુદો શાક્ષી રૂપે રહેવાના ક્રમાંતે કરીને
જ્ઞાનવાન છું, એજ કવિ પદનો અર્થ છે.

કવિનો અર્થ કેટલો બોહોળો હોવો જોઈએ તે આ વાક્ય ઉપરથી
સમજાશે. કવિમાં ખુદરત છે, અને ખુદરતમાં કવિ છે. તેથી કેટલીક
વાર એવું બને છે કે, એક કવિની પોતાની કવિતા બેઠી બનાવાની
છાજ અને મનોવૃત્તિ ન છતાં, હુસ્તાર અને કલ્પના અલાવનાર કા-
લ્પનિક વૃત્તિના અંચળ વાંચનારાઓ તે કવિતાના તરેહવાર અર્થ, બેદ
બરેલા ઉઠાડે છે. જેવા અર્થ ખુદ કવિતા રચનાર કવિએ પોતે સ્વપ્ને
પણ વિચારેલા ન હોય.

૭૨—દુટપ્પી:—એ અલંકારને ફારસીમાં “ તહરીકાત ”
કહે છે. અંગ્રેજીમાં એને *Anagrams* કહે છે. એમાં એક શબ્દ
અથવા ફકરાના અંગ્રહૂત અક્ષરોની અદલા બદલી એવી રીતે કરવામાં
આવે છે, કે મુળ શબ્દ અથવા વાક્ય ઉપરથીજ કાંઈ નવો અને

જૂદોજ શબ્દ અંધવા જુદુંજ વાક્ય બની જાય છે. કદાપિ સાહિત્યના સાધન લેખે એ અલંકાર નિરપયોગી હોય, પરંતુ જેઓને જ્ઞાન-ગમ-તમાં ગમત પડે છે તેઓને તો એ અલંકારથી એવી જાતની બુલ જુલામણી કરવાની મળે છે કે, તેની મળા'ઓજ હોય છે. *Anagram* એ ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ છે. "અંના" એટલે પાછળ; અને "ગ્રાઈ" એટલે લખવું. તે ઉપરથી કાંઈ પણ શબ્દના હરફોને આડા અવળા ગમે તેમ લખવાથી થતો અલંકાર. ખરી રીતે તો શબ્દ મધેના હરફોને ઉલટાવીને નવો શબ્દ બનાવા માટે એ અલંકાર છે, પરંતુ પાછળથી એક " દોતરફી " નામે જૂદોજ અલંકાર થવાથી એવું સ્વરૂપ જુદું પડી ગયું. જેમકે *Live* શબ્દ ઉપરથી *Evil* થયો, તેમજ *Rome* શબ્દ ઉપરથી *More* પણ બનાવ્યો. પરંતુ " દોતરફીમાં " તેમ થતું નથી. " લવાર " ઉપરથી " રવાલ " થાય છે. આ અલંકાર ધણાજ જુના વખતનો છે. ગ્રીસના દેવળો ઉપર, તથા રોમના રાજ્ય મથકો ઉપર, એ પ્રકારની ભાષા ધણી જણાઈ છે. યાહુદી લોકોની ગ્રન્થ કથાઓમાં *Theocracy* ને નામે એ પદ્ધત જાણીતી છે. શુદ્ધ ભાષા સમજવાને અને ધર્મના માર્ગિક વચનો ઉઠાવાને એ પ્રકારની લેખણ સમક્ષી તેઓમાં જાળવળ વપરાયલી છે. અને યાહુદીઓ એવું માને છે કે, એક માણસના નામને દુટખી અલંકારથી તપાસતાં તેની ખાસીયત, તેવું જાણવું, વિશેર જણાઈ જાય છે. ફ્રેન્ચ લોકોમાં એ અલંકાર ઉપર જાણે વિદ્વાનોની ઉભણી ચાલે છે. અને એક વખત એવો હતો કે ફ્રેન્ચ દરબારમાં પમારદાર કવિઓની માર્ફક પમારદાર દુટખીઆઓ (*Anagrammatists*) રાખવામાં આવતા, જેઓ એ અલંકારોની તરફવાર ગમતોથી રાખતો જીવ ખુશ કરતા હતા. અને એટલીટનમાં જેવું રાજકવિ (*Poet-laureate*) તું મહત્વ અને જ્ઞાન છે, તેવું પ્રાંતપણું ફ્રેન્ચ દરબારમાં દુટખીવાળાઓને મળતું હતું. તે એટલે સુધી કે ૧૦૦-૩૦૦ વરસ અગાઉ એક ગરીબ માણસ જો ફ્રાન્સના રાજતું નામ દુટખીયા જોડે, અને તેમાંથી કાંઈ સારો અર્થ નીકળે, તો રાજા તેને નેહાલ કરતો, અને ફરીર તે ચીમંત થતો ! દાખવા તરીકે, એક જણે ફ્રાન્સવાળા *Francois de Valois* તું નામ નીચલા દુટખીમાં જોડ્યું; " *De facon suis royal*" પાને કે " તે જાણશકી દેખાવતો છે. " એવા અર્થવાળો દુટખી જોડવાથી

આપું ફ્રાન્સ ખુશીમાં આવી ગયું હતું. તે ઉપરથી છ. એ. નેસફ દીકાર્ટ નામના એક ફ્રેન્ચ લેખકે તો ૧૨૦૦ લીટીની એક કવિતા બનાવી, અને તે દરેક લીટિમાં દુટપ્પી અક્ષર સમાવેલો હતો; પણ તે ગ્રામી વખણાઇ નોહતી. એક જાનની વિનોદ વિત્રાંતિને માટે આજે પણ આપણાં ચોપાન્યાંઓમાં તરેહવાર કહેવતોના અક્ષરો ફેરફાર કરીને એ જાતની ભુલભુલામણી આપવામાં આવે છે. જેમકે " નવરંગ " ચોપાન્યાંમાં કહે છે કે, " કહેવત તણો છે અર્થ કાઢવો, (કે) ગુંદકાં ખાટા હેને મારવો. " ગુંદકાં ખાતાં જે એ પકડામ તો એને મારવો એવી મતલબનું ગુંચવાવનાર વાક્ય આપ્યું છે. તેના અક્ષરો દુટપ્પી ગોઠવી કહેવત કાઢતાં, " ખાવો ગુંદર ને મહિ કાટા " એ જાણીતી કહેવત નીકળી. તેમજ [" થી " કાઢી કહો કહેવત ધાલ; આ ગપધી તો લાલજ લાલ] યાને " થી " હરફ કાઢી નાખીને કહેવતનો ધાલ કાઢતાં, " આપ લલા તો જગ લલા " એવી જાણીતી કહેવત નીકળી. તેમજ *Monk* શબ્દમાં મી. મેહેરજીભાઈ નરવાનજી કુકાએ પોતાના નામના અક્ષરો *M. N. K.* સમાવી ખુપે નામે રોજ જ ઉપર લખાણો કર્યાં હતાં. છેક યોડાંક વર્ષ ઉપર એ દુટપ્પી અક્ષર એટપ્રીટનમાં લોકપ્રિય થઇ પડ્યો હતો, અને આશાએશ લેવાના એક સાધન લેખે તે ગણાતો, તેમજ મોટા માણસોની ખુશામત બરામત કરવા થકી તેઓના નામોમાં ઉત્તમ અર્થ સમાવાધી ગરીબોનું કલ્યાણ થઇ જતું હતું. ઇ. સ. ૧૫૮૬ માં પ્યુતન હેમે " આર્ટ ઓફ ઈંગ્લીશ પોયસી " નામની ચોપડી બનાવી હતી, તેમાં તેણે એ અક્ષરની જગજગ તારીફ કરી હતી. તેણે બે એનેગ્રામ્સ રાણી એલીઝાબેથ માટે બનાવ્યાં હતાં.

1—*Multa regnabis ense gloria.*

(શમરોથી કરીને ભારે કીર્તિમાં તું રાજ્ય ચલાવશે.)

૨—*Multa regnabis sene gloria.*

(દીર્ઘાયુષિ રહી ધણી વિખ્યાતીથી તમે રાજ ચલાવશો.)

એમાં રાણીનું આપું નામ સમાઇ જાય છે.

એજ પ્રમાણે એક બીજા દરબારી લખનારે રાણી એલીઝાબેથના ગાદીવારેસની તારીફમાં બનાવ્યા હતા, અને તેણે પોતાનો અંધ રાજા જેમ્સને અર્પણ કરી તેની મેહેરબાની મેળવવા માંગી હતી. અને પોતાના પાદશાહ મુરબ્બી *James Stuart* નું નામ દુટપ્પીમાં

ફેરવી *A Just Master* યાને “ અદલ સાહેબ ” એવું નામ આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારના કુટુંબી વપરાવા લાગ્યા; અને ઇંગ્લેન્ડના ૧ લા જેમ્સ રાજાનો, રાજા આરથરના વંશજ લેખે, બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય સાથે ઉપર દ્રઢ છે, એ પ્રમાણેનો એક એનેમામ જોડાયેલો જેવાની ખાહેશ હોવાથી, એક કાબેલ રાખ્યે તેના આખાં નામ *Charles James Stuart* ઉપરથી નીચે પ્રમાણે કુટુંબી ખનાવ્યો:—*Claims Arthur's Seat*, યાને કે એ જેમ્સ ૧ લો, આરથર રાજાની ગાદી માટે દ્રઢ ધરાવે છે, એવો ભેદી ઉલ્લેખ નિહાયો. એવા ભેદો કાઢવા કંઈ સહેલું કામ નથી.

મોર ખુસર ઉપરથી એક દાખલો આપ્યે છે.

“ એકખાસે બકા નજુઅદ દીલ દર જિ અબ્દ,

ઉમરી કે બર ગરર ગુમારી હયા જુઅદ

વર નીસ્ત બાવરત એ મન ઈન તુકતેએ સરીફ,

એકખાસરા સુ કહૂં કુની લા બકા જુઅદ. ”

અર્થ:—નરીખ કંઈ સદાતું નથી, વાસ્તે નરીખ ઉપર તારું દિલ નાંખાં ! જેટલી ઉમર તે પેસાની ગરરીમાં ગુમારી, તેટલી જીંદગી તે ફેકટમાં નાંખી એમ સમજા. મેં જે કહ્યું તે જો તારી ખાતરમાં નહીં આવતું હોય, તો એકખાસ (*Just*) યાને નરીખને પચવાડેથી વાચી જો, અને તે ઉલટો લા બકા યાને નરીખ કંઈ સદાતું નથી, એમ થઈ જશે ! !

હરખારીઓ ઉપરાંત ધર્મગુરુઓ પણ એ અલંકાર ઉપર રમત મમત-અસાવતા જણાયલા છે. કેટલાકે રાખ્યે ઉપર મળ્યે લેતા. ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ મધેનાં પ્યુરીટનો સ્વેષાલંકાર (*Pun*) ઉપર શુદ્ધિ-વિશ્વાસ મવાવતા હતા. તે એટલે સુધી કે કોઈપણ જાણીતો માણસ ગુજરી જાય, કે લાગલા તેના નામ ઉપર સ્વેષ લાવીને તરેહવાર દોહરાઓ બનાવાની જુક્તિ કરવામાં આવતી. તરેહવાર પરજીઆ અને રાજીઆ (*Elegies*) એવા પ્રકારે જોડાયલા છે. જેમકે *Anne Bradstreet* ગુજરી ગઈ, ત્યારે તેના નામ ઉપર નીચે મુજબ સ્વેષ વાપરવામાં આવ્યો; જે જૉન નૉરટન નામના ભણેલા પાદરીએ બનાવ્યો હતો.

“ *Her breast was a brave palace, a broad street,
Where all heroic, ample thoughts did meet.* ”

એ પ્રમાણે " ઓદમ્પ્ટીટ " શબ્દ ઉપર રસેય વાપરેલો છે. પણ ત્યારે એજ જૉન નૉરટન ગુજરી ગયો ત્યારે, બહુધ વીશે ઉત્તમ લખાણ કરનાર કૉટન મેયર નામના લેખકે મરચીઆ જોડ્યા હતા કે:—
*His care to guide his flock and feed his lambs,
 By words, works, prayers, psalms, alms, and anagrams.*

હિંદુસ્થાનમાં લખના, લાહોર, કાનપોર, સુરત, વગેરે સ્થળોએ પ્રથમ ૫૦ વરસની વાત ઉપર ફારસી મુનસી ખાંઓની મેહેફીનો અને સલાઓ થતી હતી, તેમાં એજ પ્રમાણે એક શબ્દ સલામાં મુકવામાં આવતો, અને તેને તરેહવાર રૂપો આપવાની તે વિદ્વાનોમાં હરીફાઈ ચાલતી હતી. તે એવી રીતે કે, ફારસી લાપામાં એરેબ્બીક મુળ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા પુષ્કળ શબ્દો છે. એવી જાતના ધાતુ (*Roots*) માં આગળ, પાછળ, કે વચમાં, અક્ષેપ-તે-સીન-મીમ-નુન-વાવ-અને ઇ, એટલા સાત હરફો જોડવી ધુસાડીને તરેહવાર નવા નવા હજારો શબ્દો, લાગુ પડતાં માપથી અને કાયદાથી બનાવામાં આવતા. તે હરફોને *Servile Letters* કહેલા છે. કેમકે તે મુળ ધાતુને લગતા નથી. હવે એ સાત હરફોનું કામ ધાતુમાં પેશીને તેને મોટા બનાવાનું હોવાથી એરેબ્બીક મુનસીઓએ એ સાત હરફોનું એક એનેમામ બનાવી દીધું છે, જેને " છતસમ્મનુઆ " એ શબ્દમાં ધડી દીધું છે, જેનો અર્થ " તેઓ જાડો બનાવે છે " એવો થાય છે. અર્થાત તે ૭ હરફો એક શબ્દને જાડો બનાવી ફજરુપ કરે છે. એ-છતસમ્મનુઆના કાયદાથી સુરત વગેરે ઠેકાણે તરેહવાર શબ્દો બનાવી, તથા શબ્દ ઉપર રસેય બનાવી શાયરી કરવાની સરસાઈ બહુ ચાલતી હતી. અને તે ઉપરથી તરેહવાર બેઆઓ બનાવામાં આવતી હતી.

એવાં મંડળો "મુશાયરે" ના નામે નીચેના જેવી ગમતો લેતાં.

“ હરફે નાકેસ ફેતદ બ અસ્લો સરસાત,
 બ તકાલીબે દેહર કસ ન શવદ.
 સગ મગસ રા અગર કુની મકલુળ,
 કલ્મે હિં ગયેર સગ મગસ નશવદ. ”

અર્થ:—હરફોઈ કે જે અસલ નસલથીજ હલકત ખવાસનો છે, તે વખતના ગમે એટલા વેહવા સાથે પણ લાયકીવાળો માણસ થઈ શકતો નથી. તમારે ગમે તેવી રીતે એક કરડતી માંખી પાને સગ મગસ-ને ફેરવ ફારવ કરો, તોપણ તે સગ મગસ રહેવાની. અર્થાત, ફારસી

સગ મગસ શબ્દ ગમે તેમ તમે ને ઉઘટાવીને વાંચો તોપણ તે સગ મગસ વાંચાશે.

એક દુટખા રમુછ વાત એદીશને આપી છે. તે એનેઆગીરટે ઘણાક મહિનાઓ સુધી ઝોરઝમાં બારાઇ રહીને પોતાની ઝોરતના નામને ફેરવી ફેરવીને જોટલાં પણ એનેઆગ બને એટલાં બનાવા માંડ્યાં. પણ આખરે તો તેણે પોતાની બાયડીના નામની જોટણીજ પ્રથમથી જોટી કીધેલી જણાઇ, અને તેથી તેણે જોટલી જોટગત કરીને સંખ્યાબંધ જોટકાં બનાવ્યાં હતાં તે બધાં જોટાં પડ્યાં ! જેટલાક લેખકોને તો એવાં દુટખી બનાવવાની શુદ્ધિ વિશેષ હોય છે. એક ફ્રેન્ચ કવિએ પોતાની ધણીઆણી મેગડેલેનના નામ ઉપરથી ૩૬ દુટખી જોડીને મોકલી આપી હતી. એ જાતની બાંધધીને અલંકારના કરતાં " ફાશીન " નું નામ આપેયું વાસ્તવિક કહેવાશે એ ફાશીનમાં જેમ એક ધણીની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, તેમ બદગોષ્ઠ, મેહેણાં, અને તાંણા પણ કરવામાં આવે છે. જેમકે સેલીગર *Staliger* ના નામને માટે *Sacrilege* યાને પવિત્ર વસ્તુ બદ કરવાનો અપરાધ (કરનારો), અથવા અધર્મ, એવી ખરાબ અર્થસૂચક ફાશીન વાપરેલી છે. જ્યારે *Sir John Wiat* ની સ્તુતિ કરનારી ફાશીનમાં *Wiat was a wit* યાને તે એક શુદ્ધિમાન છે, એવો સુંદર વાક્ય નીકળ્યો. પાઇએટસ કવેસ્યનમાં એક આલાક લેખકે સવાલ ક્યો છે કે *Quid est veritas ?* યાને કે સત્યાઇ શું ચીજ છે ? તેના જવાબમાં તેજ કહે છે કે, *Est vir qui taceat* યાને કે જે શખસ અહિંઆ છે તેજ સત્યાઇ છે. એમાં એવી સુંદર ફાશીન વાપરેલી છે, કે સવાલના જે હરફે છે, તેજ હરફે જવાબમાં પણ છે ! સર્વથી સરસ લેખાતા દુટખીમાં, ફ્રાન્સના રાજા ૬ મા ગાર્ગેસની રાણી *Marie Touchet* ઉપર એક લખાવયો છે; *Le charme tout* યાને કે હું સખળનિ મોહમાં નાંખું છું. વળી ૧૯૧૯ ચાર્લસ રાજાની દરબારની એક લેડી *Eleanor Daines* એવુંજ ધારણ કરી બેઠી હતી કે તેનામાં દેવતાઇ ચક્રિત છે, તેમજ પેગ બરના જેવી ભવિષ્ય વાણી કહેવાની ચક્રિત છે. પોતાની આ ગમંદીને અનુકૂળ પડ્યા તોણીએ પોતાના નામના અક્ષરોને તમે ઉપર કરી, એવું દુટખી બનાવ્યું કે, " *Reveal, O Daniel* " યાને ઓ દેવ્ય વં પ્રગટ કર ! " આવી તેની તુંલજ હતાં તોણીથી શુદ્ધમાં એજ એને-

મામમાં *L* અક્ષર વધારામાં લેવાયો છે, અને *S* હરફ ઓછો લેવાયો છે. તેના ઉપર મેલાયલાં તોહમતનો જવાબ આપવા ત્યારે તેણીને કાઠમાં બોલાવામાં આવી, ત્યારે જડજોએ ઘણીએ સમજાવટ કરી, પણ અફસની અસર તેણી ઉપર કાંઈએ પડ નહીં; એટલુંજ નહીં, પણ શાસ્ત્રાધાર (*Scripture*) થી તેણીને મનાવવામાં આવી, કે તેણી દેવતાઈ નથી. તોપણ તેનો મિત્રજ ઉતર્યો નહીં. આખરે એક મોટા પાદરીએ ખડ્યો કલમ લઈને તેણીનો તાર તોડવાને એક એવો દુટખી તેના નામ ઉપરથી જોડી કાઢ્યો, કે તેનો જથ્થો અવતાર છુટી પડ્યો. જેણે તેનું નામ *Dame Eleanor Davies* ઉપરથી *Never so mad a ladie !* માને એવી ઘેલી સ્ત્રી કહિ પણ દીકામાં આવી નો'હતી ! આ એનેમામથી ધારેલી અસર થઈ. તેણીના તાંટયા તેણીનાજ ગળાંમાં પડ્યા, અને આથી તેને એવી તો બેનસત લાગી, કે ફરીથી દેવતાઈ અવતારનો ખ્યાલજ છોડી દીધો.

કવિ દ્રાઇડન એવી ફાસીનની ઘેલછાના જમાના માટે કહી ગયો છે કે:—

“*Torture one poor word a thousand ways.*”

માને એક નાચાર શબ્દને હજાર રીતે મરડી મચડી નાંખવાનો એક જમાનો વર્ષો આગમય થઈ ગયો છે. સાક્ષરોના વિવેચનમાંથી અચી જવાને ઘણા લેખકો, અંશકારો, કવિઓ, ઇત્યાદિ પોતાના લખાણ નીચે, પોતાનું ખરું નામ છુપાવવા સાર પોતાના નામને દુટખીમાં જોડીને યુક્તતા હોવા જદથ તાંણા મરાયલા છે. જેમકે:—*Calvinus* નો તખલ્લુસ *Alcunus* હતો, ત્યારે રૂબેલેએ અદેખાઈથી તે *Calvin* નામને જદથે *Jan Cul* એવું તુચ્છ નામ આપ્યું હતું, જે અંગ્રેજીમાં *Jachass* માને મુખે હોડિયાને મળતું છે. રૂબેલેની સત્તુવટ તોડવાને કાલવીનના મિત્રોએ વળી તેના નામનો મુજબ *Lucaninus* ને *Lucianus* ના એનેમામમાં ગોઠવ્યો હતો. કવિ *John Taylor* નું નામ *Thorny Ailo* માં સમાયું હતું. વળી કવિ બન્યને “પતિત લગ્નછની જહેર ખખર” વાળી કવિતામાં પોતાનું નામ નીચે મુજબ સમાવ્યું છે:—

“*Witness my name, if anagram'd to thee,
The letters make, 'Nu hony in ■ B.'*”

માને મધમાંખીમાં લરાયલું નવું મધ.

છુપે નામે લખાણ કરનારા ફ્રેન્ચ લેખકોનો મોટો ભાગ એવાં

એનેઆમમાંજ પોતાનો તખ્તપુસ લેતો આવ્યો છે. અર્થાચીન કાળનો લખનાર સીડની દોબેલ (*Sydney Dobell*) તો વળી પોતાના નામને છેડેથી ઉઘટાવીને દુટપ્પી અને દોતરફી બેઠિ વાપરી રહ્યો છે. જેમકે; *Sydney Yendys* એમાં આગળ પાછળ બેઠિ ગમથી તેનુંજ નામ આવે છે. વળી કવિ બેરી કોર્નવોલે તો હદ કરી છે. તેણે *Barry Cornwall Poet* માંથી *R* હરફ ઉઘટાવી નાંખી પોતાનું જે અસહ્ય ખર્ નામ તેજ આ ફાલીનમાં સમાવી દીધું છે. જેમકે; *Bryan Waller Proctor*. એક જુની લેટીન ચોપડી ઉપર *Andreas Rivetus* એવું એક નામ મુકી તેના નિમે પ્રમાણે આઠ વખત ઉઘટાવીને અર્થ બનાવ્યા છે.

*Veritas res nuda, Sed naturæ es vir,
Vir naturæ sedes, E naturæ es rudis,
Sed es vitæ rarus, Sed rure vanitas,
In terræ sud Deus, Veni, sudas terra.*

રેલરના બનાવેલા એક પ્રંથમાં નીચેથી એનેઆમ છે:—

*Supremus Pontifex Romanus,
O non sum super petram fixus.*

એમાં પેહેલી લીટીમાં એવો અર્થ છે કે:—રોમ રોહરનો મહા રાજધિરાજ પોન્ટિફ. અને બીજી લીટીનો અર્થ:— “ અફમેસ ! મારો પાયો ખડક ઉપર નથી સ્થાપિત થયો ! ” રાજા ચાર્લસ બીજાને દુટપ્પીની ફાલીનનો બદ્ધ રોજ હોવાથી તેને માટે બન્યાં એનેઆમ થયાં છે. તેમજ એક કવિના લખી છે તેમાં પ્રંથણ કર્યું છે કે:—

Charles Stewart, Calls true hearts.

માનેઆર્મ્સ સ્ટુઅર્ટ સાચાંઆંતઃકરણ માંને છે. આ કેવો ફક્ત ફાલીન છે ! વળી ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં ન્યારે હનરેબલ ઓફ રપેન સાથના લગ્નના માંડથી આર્મ્સનું જ્ઞેગણ થયું, તે સમયે નીચલી ફેલીન થઈ હતી.

Charles, Prince of Wales,

Will choose France's pearl.

માને આર્મ્સ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ, ફ્રાન્સનું જોતી પસંદ કરશે. વળી આર્મ્સ પીયમની “કેપીટ જેન્ટલમેન” માં નીચે મુજબ છે:—

Charles, Prince of Wales,

All Franco cries, O help us !

ચાર્લ્સ પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સજી પેહેલી લીટીમા નામ લખી તેની બીજી લીટીમા દુટખી લખે છે કે, “ આખું ફ્રાન્સ રડે છે કે અરે ! હમને મદદ કર ! ” ડગ્લીસાયરના ન્યુટન હોલની મુલાકાતે એક દિનસે ચાર્લ્સ ૨ જો ગયો હતો, તેણે *Carolus Rex* ઉપરથી *Citas ero lux* યાને કે આવતી કાલે હું જ્યોતિ મધરા, એવો લેખ ત્યાંની એક બાગી ઉપર લખ્યો હતો કોલેં ખાતે એક જુની કેતાબના પેહેલા પાના ઉપર ઇ. સ. ૧૬૫૩ ના વર્ષનો એક નમુનેદાર એનેગ્રામ ચાર્લ્સના કોઇ ગોડીયાએ તેના દેશનિકાલ વખતે જોડી કાઢેલો જણાયો છે

Carolus Stuartus, Angliarū, Scotiarū, et Hiberniarū Rex
Aulā, statū, regno crucis, ac hostili arte necaboris.

એ બધા કરતા રાજા ચાર્લ્સ ૧ લાના વખતમા મેંરી ફ્રેન્ચ નામની એક લેડી હતી, તે તો ઈંગ્લેન્ડમા આ એનેગ્રામમાં સર્વોત્તમ ગણાઇ ગઇ છે તેણીએ દુટખીની ફાશીનનો એક આખો ગ્રંથ ને ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો હતો, જેનું નામ *Fame's Rolle (Roll)* આપ્યું હતું તેમા ૩ રાજ્યોમા થઇ ગયલા પુરુષો જાણીતા માણસોના નામો દુટખીની ફાશીનમા જોડેલા છે તે બધા મળી ૪૨૦ થી ઓછા નથી તે બધાની જગા તો ક્યા થાય, પણ નમુનાને માટે એક જણાવ્યે -

“ To the Right Hon. John Earl of Weymes.

John Weymes, Shew men joy

(J) In your great honour, free from all alloy,
O truly noble Weymes, you shew men joy,
Having your virtues in their clearer sight,
Nothing there is can breed them more delight.

With joy your wisdom, so doth men content;
E'er we pray it might be permanent,
Your virtuous life doth breed so great delight,
Men wish you endless joy you to requite;
Eternal joy may unto you succeed,
Shewing men joy who do your comfort breed.”

એમાં વળી જોન વેઇમ્સના નામનો એનોઆ...
 તું ખુશાલી બતાવે છે " એવો ક્યો છે, અને વળી કવિતાના પેઢેલા
 અક્ષરો લેતાં પાછું તેનું નામ પણ નીકળે છે. *I*ને બદલે *J* ગણાય છે.

એ અક્ષરોને ફારસીમાં " મકસુબ " કહે છે. ફારસીમાં એના
 વિભાગો કરેલા છે:—

૧—મકસુબે કુત્ર=એમાં કેટલાક સજ્જો એવા આવે છે કે,
 અકેકમાં ભેરવાઇ શકે છે. જેમકે હાથેજ કહે છે:—

" હાથેજ ચું રેહ જ કમુરેએ કાખ વસત નીસ્ત;

'બા' ખાકે આસ્તનિએ ધન દર જસર બરીમ. "

કાખ=એટલે મેહેલ; અને ખાક એટલે ધુળ. એ બેઉ શબ્દોમાં
 કાફ+અલેફ+ખે એટલા દરજ્જા ભેરવાયલા છે.

૨—મકસુબે બાગઝ=એમાં યોડુ'ધણું' બેસમબેસ, સજ્જોમાં
 જણાય છે, જેમકે કાશાફી કહે છે:—

" કમરે મકર બર જસન્દ. " એમાં કાફ+મીમ+રે બંને
 કાળા અક્ષરોમાં ભેરવાયલા છે. રશીડિદ્દીન કહે છે:—

" અઝ આન જાદુઆંને દો ગરમે મીઆહ;

દેલમ જાવેદાંને અદીલે અનાસ્ત. "

અર્ધીઆં જાવેદાંને=પાને હંમેશાં મૂધી; અને જાદુઆંને માં
 મર્વે દરજ્જા બેળાઇ રહેલા જણાશે. જમ-અલેફ-વાવ-દાઝ-અલેફ-ગુન-
 ગે, એટલા ભેરવાયલા છે. અત્તારે કહ્યું છે કે:—

" શઅરે શરેએ અર્ધી અઝ હમ સાખતન્દ;

ધન દો આઘમ હર સે હર આરાસ્તન્દ. "

એમાં કાળા દરજ્જામાં શીન-રે-આધન, એ ત્રણ દરજ્જા સમાયવા છે.

૩—મકસુબે મુનજાહેદ=એમાં દરેક કાફાના પેઢેલા તથા છેલ્લા
 શબ્દોના દરજ્જા ભેરવાયલા હોવા જોઈએ:—મીર શમ્સુદ્દીન કહે છે:—

" શમ શુદ્દ હીલે મન બ આન જુતે તુરરત;

લખશ અફસ-ગરમ્ને! ખુવફશ માર. "

એમાં " શમ શુદ્દ " =વશ કરી નાંખવું, અને " માર " =
 નાગ, એમાં દરજ્જા ભેરવાયલા છે.

Heraldry અને કે ઈંગ્લેન્ડના અમીરોની વંશાવળી ગણવા
 સંબંધે ૨-૩૫ હોમ્સ એક ઉત્તમ ગ્રન્થ છે, તેમાં તેજે પેનાર્ડ
 નામ દુરબીમાં સમાવી દીધું છે:—*Randle Holmes=Lo,*

man's herald. માને " જૂઓ, આ માનવીઓનો નકીબ. "

પાને ૩૧૬ લીટી ૨૦ માં શુભચી *Swab* નો *Itaz* ઉપાયો છે, તે દુટપીજ છે.

" જંગાળોનો મુશ્કીલનો સમુદ્ધ " એ નામની ચોપડી, જે સંડનની અંદર ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં " હિંદુસ્થાનની હકીકત " ને નામે ફરીથી પ્રગટ થઈ હતી, તેમાં એક અગ્રજ જેવી વાર્તા કહેલી છે.

જ્યાંન ફેનીસલો જે પાછળથી પોલાંડોનો રાજા થયો હતો, તે જ્યારે દેશ પરદેશની મુસાફરીથી પોતાને વંતન પાછો ફર્યો, ત્યારે તેને આવકાર દેવાને તમામ લેઝીન્કી વંશના લોકો લીસા ખાતે ભેગા મળ્યા હતા. જ્યારે, મેળાવડા વગેરે પ્રત્યેક પ્રકારના આચ્છવો થયા, પરંતુ લીસાની કાલેજના વિદ્યાર્થીઓએ જે માન તેને આપ્યું, તે નવાજ પ્રકારનું હતું. એક માંચડા ઉપર ૧૩ નાયનારા આવ્યા, જેઓએ જ્યાંને લડાયેલાઓનો પોશાક પેહેરેલો હતો તે દરેકના હાથમાં અકેકી દાઝ ધરેલી હતી. તે દરેક ઉપર અકેકો માનેરી અક્ષર લખેલો હતો. અને તે ૧૩ દાલના ૧૩ દરેક *Domus Lescinia* એટલા બે શબ્દોના બનેલા હતા. ત્યાર પછી તેઓએ નાયવા માડ્યું, અને એવી તો ગોઠવણ કરી, કે દરેક ફરી વખતે પેલી દાઝની દાર થાય, ત્યારે અકેકો નવો નવો મુંદર અર્થ કરનારો એનેમામ થઈ જાય. જેમકે:—

૧ લી ફેરીએ—*Domus Lescinia*

૨ છ ફેરીએ—*Ades Incolumis*

૩ છ ફેરીએ—*Omnis es lucida*

૪ થી ફેરીએ—*Mane Sidus loci*

૫ મી ફેરીએ—*Sis columna Dei*

૬ ઠી ફેરીએ—*I, scande Solium*

એ પ્રમાણે નાય નાયવામાં આવતો. તે દરેક ફેરાના દુટપીના અર્થ નિચે મુજબ છે.

૧—ઓ લેશીન્સ વંશના (વારસ)

૨—સહી સલામત તું હમારી સાથે બેજો મળ્યો છે—

૩—તું ધણોજ ચમત્કારિક છે.

૪—ઓ ! હમારી જૂમિના સર્વ ! તું હમારી આગળ રેહ.

૫—ઇશ્વરના અનુગ્રહોભાગો તું એકે છે.

૬—આવડા તારાં રાજ્યાસન ઉપર ચઢ !

વળી બેન બેનચને પણ *Juno* નો એનેગ્રામ *Unio* કરીને (*J* ને બદલે *I* વાપરવાનો નિયમ છે) “ મારક ” માં સારો દુટખી લખેલો છે. વળી ટેલરે “ વરછન મેરીની છાંદગી અને મરણ ” ઉપર લખેલી કવિતામાં *Iskarriott* નો દુટખી *Traitor Kis* માં સમાવી ધણી ગમત લીધી છે. જેમ દરેક માણસને દુશ્મન હોય તેમ એ ટેલરના પણ હતા. તેઓએ તેના નામના હરફો ફેરવીને એક દલકી ગાળ લીધી છે. *John Talour the poet* એ નામ ફેરવીને *Art thou in Hel, O poet ?* યાને કે “ ઝો-કવિ ! તું દોજખમાં છેકે ? ” એવી રીતે વિદ્વાનો અને કવિઓ મદદસ્થ-પણાની ગાળો એક બીજાને આ ફારસીનની અંદરજ દેતા હતા. કારે નામનો એક સખસ કવિ કૌસોનો છવેગ્નનો દોસ્ત હતો. કૌસો મરી ગયો ત્યારે કારે આ એનેગ્રામથી એક ભાતનો સંતોષ લઇ કહ્યું કે, *He was Car* યાને તે કારજ હતો, અર્થાત *Crawshawe* માં *He was Car* સમાઇ ગયેલો છે. તે ઉપરથી તેણે એક લંબાંણ કવિતા બનાવેલી છે તેની માત્ર ૪ લીટી નમુના માટે આપ્યે:—

*" Was Car then Crawshawe, or was Crawshawe Car,
Since both within one name combined are ?
Yes, Car's Crawshawe, he 'Car; 'tis love alone
Which melts two hearts, of both composing one; "*

આ ચાર ફાંકડી લીટીમાં કાર કહે છે કે, કાર કૌસોમાં હતો, અને કૌસો કારમાં હતો, કેમકે તેમના અંત:કરણમાં (અહિં આ શબ્દના અંત:કરણમાં પણ ગણવું.) બેઉ બળી ગયલા હતા; વિગેરે, *ન્યૂબર્ન* હરજાટ પુસ્તક દુટખી બનાવેલા છે. તેમાં નિચસો મેરી ઉપર ઉત્તમ છે:—

Mary Army

*How well her name an Army doth present,
In whom the Lord of Hosts did pitch His tent !*

હેરીન લાપ્સમાં તે સંખ્યાબંધ દુટખીઓ આવેલા છે. પરંતુ આ ફારસીન તરફ હાલ કું જાકટની મારક બાકી ગયેલો હોવાથી પણ દાખલા અપાઇ ગયા છે, અને હજી ઉત્તમ આપવાના હોવાથી તેવાઓને રખસત આપી આગળજ આપું. કલીવલેન્ડના મંચમાં ગ્રોટકટર શબ્દનું જણાવું આપેવું છે; તેમાં એક કવિતા રચી છે:—

જનાનુ' છે કે:—

Protector=O Portet, C. R.

માણસના નામના દુટખીમાં તેની ભવિષ્યની છંદગી અને આલયલણુ આધાર રાખે છે, એવો ખ્યાલ જુના કાળના લોકોમાં હોવાથી, કબરો ઉપરના લેખોમાં ઘણે ભાગે આ ફારસી મળી આવે છે. દાખલા તરીકે ઇ. સ. ૧૬૩૯ ના શાલની, એસ્પીકિનન ખાતે, નૌરધમટનમાં એક કબર ઉપર લાંબી કવિતા છે, તેમાં મરનાર *Sarai Grime* ને માટે પ્રથમ *Is marriage* એટલો દુટખી લખી ફક્ક કવિતા કોત્રેલી છે. વળી ખલેકલી ખાતે ઇ. સ. ૧૬૫૭માં મીસીસ ફેઠ વૉલકર *Mrs. Faieth Walker* ઉપરથી *Walke by Faith* એવો દુટખી વાપરી એક કવિતા કોત્રેલી છે. ફ્રાન્સના રાજા હેનરી ૩ ના નો ધાત કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેનું નામ જોડાયલું નીચે મુજબ છે:—

Frere Jacques Clement, C'est l'enfer qui m'a cree.

પ્રખ્યાત પવિત્ર સંધિ (*Holy Alliance*) ને નીચે મુજબ દુટખીમાં મેલેલું છે.

La Sainte Alliance, La Sainte Canaille.

વળી નાઇલવાળી ફતેહના બ્યારે સમાચાર મળ્યા, ત્યારે દો. બરનીએ નિચે પ્રમાણે એનેઆમ ધડ્યો હતો તે ઉત્તમ ગણાયલો છે.

Horatio Nelson, Honor est a Nilo.

વળી " *Arthur Wellesley, Duke of Wellington* " એટલા શબ્દો ઉપરથી જરા અધુરો પણ પૂરેપૂરો લેક્તદર એક એનેઆમ એવો જોડાયલો છે, કે " *Let uell-foil'd Gaul sekure thy r(e) nown.* " વળી ગ્રીન્સેસ ચાર્લોટના નામ ઉપરથી પણ એક ઉત્તમ ફારસી ધડાયલી છે:—

Princess Charlotte Augusta of Wales તે ઉપરથી *P. C. Her august race is lost, O fatal news !*

માને કે, ગ્રીન્સેસ ચાર્લોટનો કડબદર રસ જતો રહ્યો ! અરે એ કેવી આફત ભરેલી ખબર ! વળી નીચલી લીટીમાં ફીસ્વીઆનીટીના લક્ષણ વીશે ઘણો ઉત્તમ એનેઆમ સમાવેલો છે.

When I cry that I sin is transposed, it is clear, My resource, Christianity, soon will appear.

જાણી એના કાંઈ પણ અવગતિનું છે કે, યે. એમનેથીયે લે
Telegram સમયે મટે એક કવિના જનાવેલી કે, અને તેની ૨૪
 હીટી છે. જે લંબાણુ યરથી અને આથી નથી, પણ તેમાં ખુબી
 એવી છે કે, દરેક ક્ષીટીમાં રેલીયમ સજ્જ ઉપર નવે નવે
 અકેકા દુટખી ક્રમ કાલીનથી એવેલે છે. તેન પ્રમાણે એકીનતરે
 ખાતેના એક ન્યુનપેશરમાં એક આર્ટિકલ આવેલી છે, તેમાં
Monastery સજ્જ ઉપર દત્તે પમવે સિન્ન સિન્ન કાલીનેમાં
 દુટખી નેત્રી મુકેલે છે, પરંતુ તે પણ લંબાણુ હોવાથી માંડી વળેલે
 છે. દ્વે અંગેલ કેટલાક સન્ધેના જલુન લામુ પડતા દાસ્યનનકે
 ટકાર ભરેલા દુટખી જનાવેલા છે, તેની દાર માળા આપે:—

Florence Nightingale ઉપરથી *Flit on, cheering*
angel. Revolution ઉપરથી *Love to ruin. Parliament*
 ઉપરથી *Partial men. Penitentiary* ઉપરથી *Nay, I*
repent it. Presbyterian ઉપરથી *Best in prayer.*
Midshipman ઉપરથી *Mind his map. French Revolution*
 ઉપરથી *Violence run forth. Masquerade* ઉપરથી
Queer as mad. Sweetheart ઉપરથી *There we st.*
Catalogues ઉપરથી *Got as a clue. Lawyers* ઉપરથી
Sly ware. Punishment ઉપરથી *Nine thumps. Old*
England ઉપરથી *Golden land. Paradise lost* ઉપરથી
Strap and toils. Paradise regained ઉપરથી *Dead*
respire again. Telegraph ઉપરથી *Great help. Astrono-*
mers ઉપરથી *Moon starers. Parishioners* ઉપરથી *I*
listen persons. Democratical ઉપરથી *Comical trade.*
Gallantries ઉપરથી *All great sin. Impatient* ઉપરથી
Tim in a pet.

દમખા શાળી પરખાપના પ્રકળ દાખલા આપણે લીધા છે,
 જે કોઈ આપણી જાણમાં જનાવેલા થોમક લખ્યે, જેના દરેકના
 માં પ્રજા નાં જોમનાજ નીખાશે.

૧--"આનસ બેહેશમે રેશાષ ખોરસદ" ઉપર નીચલી સતર છે:—

માર ખાને પરમા થી ખુરશીદ ખરમે;
 શાત ધખાદ શખા ! શાહેરે બેશામે,

૨—“અનુસહરવાનો સપેતમાન જરતોસૂત.”

અસત નજરમાં સતતુરનો પેશવા હુતો.

૩—“શેત દાદાલાઇ નોવરોજી દોરડી. એમ; પી. ~

ઇએ ! જમરો દોડી ભારતદાદાનો છવ પીશે?

૩૧

“ Ever let the Fancy roam;

Pleasure never is at home;

At a touch sweet Pleasure melteth;

Like to bubbles when rain pelteth;

Then let winged Fancy wander

Through the thought still spread beyond her.”

J. Keats.

૭૩—પરસ્પરિકા:—એને ગતામત પણ કહે છે. અને અંગ્રેજીમાં *Palindromes* કહે છે, એ ગ્રીક ભાષામાં *Palindromica* ઉપરથી ઉપજેલો છે. *Palin* એટલે પાછલું, અને *Dromos* એટલે શરત દોડવી. તે ઉપરથી એક શબ્દ કે વાક્ય, જેવું આગળથી વંચાય તેવું તેજ વાક્ય કે શબ્દ પાછળથી વાંચ્યે તો તે પણ બરાબર વંચાય, એવો પરસ્પર સંબંધ જોડાયેલો હોવાથી, એને પરસ્પરિકા કહે છે. એ એક જાતની ફેન્સી છે, અને અલંકારને બદલે એક ફાશીન છે. જેવું એનેઆમ તેવું પેલીનદ્રોમ છે. ગોપા એક માળનાં જે બચ્ચાં છે, પણ બન્ને ફાશીનો એવી છે કે, તેની સાથે જો મળ લેઆ કર્યે, તો જાણે સોતજની રમત રમતા હોઇએ, અથવા પાંચ ગંડળી બેસીને જાણે ઉખ્યાંબ્યાં પરઆવી મળ મેળવના હોઇએ એવું લાગે છે. આવી બનાવટ અલંકાર કરતાં ફાશીનના વર્ગમાં વધારે સારી રીતે મુંઠી ચકાગે. પરસ્પરિકાને મળતાં અંગ્રેજીમાં *Reciprocal Verses* કહેલાં છે. કાવ્યની ફાશીનો ધડવામાં સૌથી કઠણ એ ફાશીન છે. એ જાતનું સાહિત્ય મુશ્કેલીથી બનાવી શકાય છે. એ બનાવવામાં પુષ્કળ દુન્યારી અને સોધક-શુદ્ધિની જરૂર છે. તો જોડે એને-આમની માફક કાવ્યને માટે એ કાંઇ ઉપ્યોગી નથી, પણ ગમતને માટે એ ધણોજ મનોરંજક છે. એને હાસ્ય વિનોદમાં *Jump-Jim-Crowsism* કહે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તો એના ધણા દાખલા નથી, પરંતુ સાદીન અને ગ્રીક ભાષાએઆતો ખાંડીજૂ ધ્રુવો

એના છે. ફારસીમાં એને “ દોતરશી ” તેમજ “ મકબુલે મસતુષ ” પણ કહે છે. જ્યોત્સના બેન ડોહસના ગ્રીક જાપાણીનામાં ઑસ્ટ્રીયા મધે વીએના ખાતે ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં એમથાજ હાથે મોનેક્સ પેમ્પેરીસ તરફથી એક તવારીખી પુસ્તક ગ્રીક ભાષામાં જપાયું હતું, તેના ૧૬૦ પૃષ્ઠ હતાં, જેમાં પેહેલાં ૮ પાના રશીયાના શાહનશાહ એલેક્ઝાંદર ૧ લા ના અર્પણપત્રિકામાં ચેકાવલાં છે. વળી એ ચોપડી કેમ વાંચવી તેની સૂચનાને માટે એક પ્રસ્તાવના લખેલો છે. તેમજ ગ્રીક લેખકોની તારીખમાં એક સ્તુતિ-લેખ પણ તેમાં સમાવેલો છે. ત્યાર બાદ ૪૧૬ ચરણની કવિતા શરૂ થાય છે. વળી જેટલાં ચરણ છે તેટલીજ તેની નોટ અને દીકા છે. તેમાં સમાવેયું લખાણ સમજવું બહુજ મુશ્કેલીને કાણુ છે. વળી નોનસેન્સ જેવું તેમાં જરાએ નથી જતાં, કવિતાની દરેક લીલીએ લીલી દોતરશી છે!! જેમકે:—

Onax es o, ethete te Theos ex ano

માને કે—ઓ રાજપતિ, તું કે જેને ઉંચે આકાશ ઉપરથી પર-મેશ્વરે આ પ્રમાણે લાવી બેસાડ્યો છે. આ શબ્દો પેમ્પીરીસે એવા ફારણથી લખ્યા છે, કે શેહેનશાહખાનુ કેઠેરાઇને, પોતાના મુખ્ય અમલદારો ને જ્યારે કતલ કરવામાં આવેલા જાણ્યા, અને તેણીનું લશ્કર જ્યારે ડોહસના હાથ ઉપર માર્યું મધું, ત્યારે આ ન ધારેલા સમાચાર સાંભળતાં તાર તેણી અત્યંત દિલગીરીમાં ગરકાવ થઇ ગઇ; અને તેણી એએન બની રહી. તેણીએ પોતાના સલાહકારોને તુર્ત બેગા કર્યા, અને પોતાનું ભાગ્ય દોતરશીમાં ચલાવ્યું.—

Rypara, anomata, ata mona, trapyr, ” વિગેરે.

માને કે—જે કાંઈ મેં સાંભળ્યું છે તે કેવું કુર, હાકું, અને અન્યાયી છે! આ ન ધારેલો અને ગેરઇનસાફી ધાળો કેવો અધમ-પણાથી ભરપૂર છે! વેર લેવાને માટે આમ સજાગાવવા સીવાય બીજું કશું જરૂરનું નથી.

નીચેના ગૂંજરાતી અવકાર વારંવાર દીક્ષર્માં આવે છે.

“ જાશે દેવી વીંદિશે જા, નેજા તેર રતે જરો;

રૂતે ખાલી શીખા તે દે, વીર શીરા ચશી રવી. ”

એ ઉલટી મુલટી બેઉ તરફથી વંચારો, અને અર્થ પણ એકજ મગે.

આપણા સપ્પર પેહેલા બાપે આપણી સપ્પર પેહેલી માવનરને જાળખાણ કરતી વેળાએ જે ચપ્પન પરસ્પરિકામાં કત્તા છે તે ઉત્તમ છે—

Madam I'm Adam.

માને:—ઓ બાપ ! હું આદમ છું. વાંટર પોએત ટેલરે જો કે ધણા પરસ્પરિકા બનાવેલા છે, પરંતુ તેમાંના થોડાજ સારી જાતના છે તે:—

" *Lewd did I live, & evil I did dwell* "

જો કે એ દાખલો તે કવિનો સારામાં સારો આપ્યો છે, છતાં છેલ્લો હરફ બુલ ભરેલો લખાયેલો છે. અને તેતેવો નહીં લખાત, તો દોતરફી ફાશીન બનત નહીં. તેવો એક બીજો છે:—"*Live was I ere I saw evil.* " વળી અંગ્રેજીમાં નેપોલ્યન વીશે દુતરફીમાં એક ઇસારો કરવામાં આવેલો છે:—*Able was I ere I saw Elba.* " ટીટબીટ્સ " તેમજ " બોએલ્સ " માં એવી ઉખ્યાણું રપે બહુ બહુ ફાશીનો આવેલી છે, જેની ફાઇલો ઉઠાવાથી ધણા દાખલા મળે છે. ઉપલા બેઉ અંગ્રેજી દાખલા શબ્દે શબ્દે છુટા પરસ્પરિકાના આગેદુબ છે. બીજા દાખલાઓમાં તો લુદા લુદા શબ્દો સ્પષ્ટ બળીને એ અલંકાર નીકળે છે, જેવો એક આખા દાખલો નીચલાં લેટીન વાક્યમાં જળવાયેલો છે:—

" *Sator arepo tenet opera rotas.* "

અંગ્રેજી ભાષામાં ધણાં જણનાં નામો પરસ્પરિકામાં માલગ પડે છે, અને વળી અજબજેવું તો એ છે કે, જ્યાં સ્ત્રીઓનાજ નામો છે; જેમકે:—

Eve—Anna—Hannah—Ada—Madam—અને બીજાં એવાં છે. તે ઉપરથી એક કહેણતું ઉખ્યાણું પુછું ધણું સરસ છે:—

" *First find out a word that doth silence proclaim,
And backwards and forwards is always the same;
Then, next, you must find out a feminine name,
That backwards and forwards is always the same;
An act, or writing, or parchment, whose name
Both backwards and forwards is always the same;
A fruit that is rare, whose botanical name
Read backwards and forwards is always the same;
A note used in music, which time doth proclaim,
And backwards and forwards is always the same;*

*The initials or terminals equally frame
A title that's due to the fair married dame,
Which backwards and forwards is always the same "*

આ ઉપ્યાણીમાં જે શબ્દો માગવામાં આવેલા છે તે — *Mum, Anna, Deed, Anana, Minim* હવે એટલા શબ્દોની મળ કંધી છે, તે જુઓ ઉપલા પાંચ શબ્દોનો પેટેનો હરફ લખને જે શબ્દ ગોઠાશે તે *Madam* શબ્દ નીકળશે । તમજ એજ પાંચ શબ્દોનો છેજો હરફ લખને જે શબ્દ ગોઠાશે તે પણ *Madam* શબ્દ નીકળશે !! અને ઉપ્યાણ ત્યારેજ પુર થશે અને આપણે તેના બનાવનાર ઉપર આક્રીન કરીશું

વળી નીચેની ફરશી લીટી પણ ઘણી સુદર છે

એ નતન્ન આમદ રેખ્તે ખેરદે મા એ નતન્ન,

એ નનન્ન એ નતન્ન એ નતન્ન એ નતન્ન *

માને કે — કુ નતન્નમાં જન્મે અને ઉધર્મા હતો કુ નતન્ન નો છુ, નતન્નનો છુ, નતન્નનો છુ, નતન્નનો છુ

એમા આગળ પોછળ લેઉં । મધી એમ્નુ એકજ લખાણ વચાશે

એક રોમન વકીલ નીચલા પરસ્પરિમાને પૌતાના મુદાલેખ લેખે હ મેશ વાપરતો હતો, " *Si summus summus* " જેનો અર્થ એવો છે કે — મને મારી ફી આપો અને હુ તમોને ઊડવી દઇશ *Give me my fee, and I warrant you free* વળી લેટીન કાપાની અદેર બેઝાયના એક સમસ્યામા તો લીટીએ લીટી પરસ્પરિકાની વાપરેલી છે —

*" Ealta, tu levis es, summus se si velut Atlas,
(Omnia ne sinimus,) subinis es animo.
Sin, oro, caret arcandæ cratera coronis
Unam arcas, animas semuna sacra manu,
Angere regnato, mulatum, o tangere regna,*

* એ+નુન-તોય-નુન-એ+અને-મીમ-દા (+રે-બે-તે+બે-રે-દા+મીમ-અને+એ+નુન-તોય-નુન-એ

એ+નુન-તોય-નુન-એ-મીમ+એ+નુન-તોય-નુન-એ-મીમ+એ+નુન-તોય-નુન-એ-મીમ+એ+નુન-તોય-નુન-એ

*Santa tero, tauris si ruat oret anas:
Milo subi rivis, summus si viribus olim,
Muta sedes; animal lamina sede satum.
Tangeret, i videas, illisae divite regnat;
Aut atros ubinam manibus orta tua!
O tu casurus, rom non mersurus acuto
Telo, sis-ne, tenet ? non tenet ensis, olet. "*

એમાં તો લીટીએ લીટી પરસ્પરિકાની છે. ઉપી વાંચો, આડી વાંચો, તો તેનું તેજ આવશે. રાણી એલીઝાબેથના વખતમાં એક બાનુને દરબારમાં આવવાની મનાઇ હતી, કાંકે તેની ઉપર કાંઈ શક હતો. પેલી બાનુ તેવા શક વીશેનો ઇનકાર કરતી હતી. તેણે એક શીશ કાતરાબો, જે ઉપર લગાર ધાબાવાળો ચંદ્ર કઢાવ્યો, અને એક પરસ્પરિકામાં મુદ્રાલેખ કાઢાવ્યો; *Ablata at alba.* " યાને કે, " દુર થયેલી પણ પવિત્ર. " આ મુદ્રાલેખની અસર બધી થઈ હતી.

યા માતા મમતા મામા

મા પરોક્ષ ક્ષરોપ મા

તારો નો ગમનો રોતા

મક્ષ ગક્ષ ક્ષગ ક્ષમ

૧	૧૬	૧૭	૩૨	૨૫	૨૪	૯	૮
યા	મા	તા	મ	મ	તા	મા	યા,
૨	૧૫	૧૮	૩૧	૨૬	૨૩	૧૦	૭
મા	પ	રો	ક્ષ	ક્ષ	રો	પ	મા;
૩	૧૪	૧૯	૩૦	૨૭	૨૨	૧૧	૬
તા	રો	નો	ગ	ગ	નો	રો	તા;
૪	૧૩	૨૦	૨૯	૨૮	૨૧	૧૨	૫
મ	ક્ષ	ગ	ક્ષ	ક્ષ	ગ	ક્ષ	મ.

અર્થ:—માતા જે છે, તેના જેવી મમતા માયાની જીજ્ઞાસી નથી. મારી સમક્ષ અથવા મારી ગેરહાજરીમાં પણ તેણી મારા ઉપર આરોપ લાવનાર નથી. હરહ મેરા તેણી મને ક્ષમા કરનારી છે.

આ આર લીટીએ એવી રીતે ગોઠવી છે કે, તેના ઉપર કુદરતી આકાશ પ્રમાણે દરેક દરેક વાંચી જઈએ તો પાછું ને પાછું અસલ ચરણ ઉલટું મુલટું વંચાયાજ કરે છે. એટલુંજ નહીં, પણ આડું વાંચો, ઉંચું વાંચો, ગમે એવા આકારમાં ગોઠવીને વાંચો, તોપણ એકજ તરેહનું વંચાશે. અને તેનો એકનો એકજ અર્થ થશે.

પ્યારના સંબંધે ક્રેડી રાખવામાં આવેલા એક યુવાન ઉપર

નીચલી પરસ્પરિકાનો પ્રેમ-પત્રિકા આવી હતી; એ ઉપરથી તે વખતની રોમન-નીતિ વીશે ધણોજ ગંભીર વિચાર આપણને ઉત્પન્ન કરે છે:-

" *Roma, ibi tibi sedes—ibi tibi Amor;*

Roma etsi te terret 'et iste Amor,

Ibi etsi vis te non esse—sed es ibi,

Roma te tenet et Amor. "

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે:-રોમમાંજ તમે જન્મી ગયા, અને રોમ આતેજ તમે પ્યાર બાંધો, પ્યારજ તમેને રોમમાં ગભરાવી મારશે. જોકે તમે રોમને છોડી જવા કરશો, તોપણ કદિ તમારાથી આગળ પગલું બીડી શકાવાનું નથી, કારણકે પ્યાર અને રોમ બંને તમેને એકદમ અટકાવી પાડશે.

ક્રાઇસ્ટની આગમન ૨૫૦ વર્ષ ઉપર એક રોમન કવિ નામે સોટેલીસ થઇ ગયો છે, તેણે સૌથી જુની પરસ્પરિકાઓ -બનાવેલી છે, અને ઉપલો રોમન-પ્યારનો દાખલો પણ તેનુંજ કૃત્ય છે, અને એ જાતની કાવ્ય-મગ્ન શોધવાનું માન ધણાઓ ભેનેજ આપે છે. પરંતુ તેણે પોતાની તુષિયારી કે માર્ગે વાપરીને જે સરસ જોડણી કરેલી છે, તે બધી બિભિત્સ છે, જેથી કરીને એવી જાતની વિષયો-ત્યાંદક, અશ્લિષ્ટ કવિતાનું નામ પણ તેના નામ ઉપરથી *Sotadea* ઉત્પન્ન કરીને આપવામાં આવેલું છે. ધણા ક્રિસ્ચિયન દેવળામાં નીચલોજ પરસ્પરિકા વાંચવામાં આવે છે:-

" *Nixor arrounda, in novav oxin. "*

અને કે:-માત્ર મારો ચેહેરોજ નહીં, પણ મારાં પાપા-પીપા નાંખ ! વળી એક બીજો ઉત્તમ દાખલો " દાક્યોના તેહવાર " ને સાગુ પડતો બનાવેલો નીચે મુજબનો છે:-

" *In girum ignis noctu, non ut consumimur igni. "*

માને કે:-અગ્નિથી ભરમ ન થઇ જવાને માટે, હમે દાક્યો રાત્રે ગોળ ફુંડાળામાં ફેરી ફેરું છીએ.

ગત=એટલે સીધું વચ્ચાપ તે, અને આગન=એટલે બીધું વચ્ચાપ તે. જેને બધું વાચનાં તેનો અર્થ બીજોજ નીકળે તેને ગળાગન કરે છે,

નીચા વર નીધુ બનકી જુની,
 લતા ઉરધ અતી ઝાઘ,
 સદસ શુભ બરનત રહે,
 લના સજ શર શીરાધ
 અર્થ — નીધુવન નામે વનની
 પૃથ્વી, કે જે રાતને વખતે ઉત્તમ
 લાગે છે, તેમા પશુ લતાગો
 લેચી ઝાઘ રહી છે, તેનું વર્ણન
 કરતા શેષ નામથી પણ પાર
 આવ્યો નથી, તેના અધિપતિ
 લલા, યાને શ્રી કૃષ્ણ તે તારા
 કટાક્ષથી બાણના વખાણુ કરે
 છે, માટે તું ચાન એ રીતે
 દૂતી નામકાને કહે છે

(પીંગળા દર્શ)

વીજુમી નન મુની રવ શની,
 ઇજા તીઅ ધર ઉતાન,
 હેરત નગ બ બજ સદમ,
 ઇરાસી ગસ બસ લાન
 અર્થ — વીજુ યાને શ્રી કૃષ્ણ
 તેની મુરતીની જે નની મુની,
 તેનો રા સંલગ્નને, તેને મન
 વાની ઇજા સરખતી જેવી
 સુદર હનરો દુઃખ સ્વીયો પોતાના
 ધણી દેખતા ચાલી અને તે
 લાલ યાને શ્રી કૃષ્ણ રસને વરા
 થયા એમ લેણુ નાશનું વર્ણન છે
 (પીંગળા દર્શ)

પરસ્પરિકાથી વક્ષણુ એનું જુદું છે ફોરેન્સ શેહેર ખાતે સા મેરાયા
 દી ફ્યોરીમા સુર્યના આકારની એક પરસ્પરિકા સર્વનું ખ્યાન જાયે છે,

" *En giro toute sol ciclos et rotor igne* "

પરતુ કુંભકને નીચલો દાખલો ધણોજ રમુજ જણાવેતો છે.
 તેમાતો આખી બેઉ કળીઓ લલટા સુલટી પણ વચાય છે, અને
 વગી બેઉ જુદિ જુદિ લઇને વાગ્યો, તો પેહેલી લીટી બીજીની જગા
 પુરશે, ને બીજી લીટી પેહેલી વચાશે. વળી દરેક શબ્દ પણ
 એજ અલકારના બનેલા છે ! કેવી અનન્યબી !

" *Odo tenet mulum, madidam mappam tenet Anna
 Anna tenet mappam, madidam, mulum tenet Odo* "

અચિત સાધારણ વાચનારને કદાપિ આવી ગમતથી કટાળો
 લાગશે, પણ જેમને જ્ઞાન-દર્પણમા જોવું છે, તેમને મનથી તો
 આવા દાખાથી પેટ ભરાઇ જવા વિના રહેશે નહીં વગી જ્ઞાનિઓના
 જોરાક જેવી નીચલી બનાવટ સરસ જણાયે —

" *Patrum dicta probo, nec sacris belligerabo* "

એમાં પાધરી રહીએ વાચી જશે, તો રોમ ! કેયનીકની નાગવૃક્ષ

રજુ થશે, અને જો તમે એના શબ્દ માત્ર ઉઘા વાંચી જશો તો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓની લાગણી જણાશે; જેમકે:—

“ *Belligerabo sacris, nec probo dicta patrum.* ”

એમાં અક્ષરેત્રે ઉલટાવવા નહીં, પણ શબ્દોને ઉલટાવવાથી ગમત આવશે. ખરેખર સાપાનો એક શબ્દ તો ઉપયોગી છેજ, પણ એક દરફ પણ કેટલો બધો ઉપયોગી છે, તે આ જાતના અક્ષરકારો આપણને શીખવે છે. એક દરફની ભુલ થાય, તો તમામ લખાણની ભુલ થાય, તે આવાજ અક્ષરકારો આપણને દેખાડી આપે છે. વળી ઉપરના જેવોજ બીજો દાખલો છે.

“ *Sacrum pingue dabo, nec macrum sacrificabo.* ”

ઉપલો વાક્ય એખલના પંથીઓના ભોગ વિષે લખાયેલો છે. હવે એના શબ્દો ઉલટાવીને જો નીચે પ્રમાણે વાંચશો કે,

“ *Sacrificabo macrum nec dabo pingue sacrum.* ”

તો તે એખલના પંથવાળાનો નહીં, પણ જલકે કેનના પંથીઓના ભોગ વિષેનો અર્થ સ્પષ્ટ થશે. એવી એવી ૬૦-૭૫ લીટીઓની કવિતાઓ લેટીનમાં તરેહવાર ગમત આપનારી આપણને વીલ્કમ દોળસને પૂરી પાડેલી છે, પરંતુ તે બધું કયા કોઠારમાં લરાય ? તોપણ જરમન સાપાનો એક દાખલો ન આપ્યો, તો વળી એ સાપાને અન્યાય થાય !

“ *Bei Leid lieh stets Heil die Lieb.* ”

યાને; મુશકેલીના વખતમાં પ્યારથી દિલાસો મળે છે.

આ “ પેલી-દ્રોમ ” ને ફારસીમાં “ મક્લુબે મસતુહ ” કહે છે, જેમાં અંગ્રેજીની માફકજ ઉલટા સુલટી વંચાય છે, અને અર્થ તો બરાબર હો છે. જેમકે:—

“ બર આવદ વા રબ ”—તેમજ—“ મોરાદી દારમ ”

એના દાખલામાં અમીર ખુશરો નીચેલો દાખલો આપે છે. નીચલા બન્ને કાફ્યામાં ઉલટા સુલટી બરાબર અર્થ સાથે વંચાય છે.

“ શકર જતરાઝુએ વઝારત બરકશ,

શવદમરેહે જુલજુલ જ લખે હર મહુશ. ” *

* શીન-અફ-રે+એ-તે-રે-અલેફ-એ-વાવ-ઇ+વાવ-એ-અલેફ રે-તે+એ-રે-કાફ-શીન.

શીન-વાવ+હે-મીમ-રે-હે+એ-લામ+એ-લામ-એ-લામ-એ+હે-રે+મીમ-હે-વાવ-શીન.

અર્થ — નજીરાતના કામમા જોટલા વજન મીઠાશ (દાનાઈ) ની જરૂર પડે તેટલો મીઠાશ (લનાઈ) હમેશા તું તારી માથુસ સાથે વાપર ! કે જેથી દરેક આસકોના દોઢ ઉપર જીવજીવ પોતાનું ભમવું કર્યા કરે !

મી. એચ સેમ્પકીને કેટલાક વર્ષોની વાત ઉપર " નોટસ એન્ડ ક્વોરીઝ " માં જુનાન્યાઓને ખુશ કરવાની મતવબધી એક કવિતા જોડી મોકલી હતી, અને જો કે તે ધણી નૉનસેન્સ જેવી હતી, તોપણ તેની બનાવટ ધણી રમુજગણી હતી એક દિને જ્યાદતમા શમ્દાન કાર, સ્પેમાન કાર, ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ, વર્ધ્યાન કાર વીગેરે અલ કારે માજ જાણે શાક લાજ ગધ્યા હોય, તેમ ટેબલ ઉપર તેની તેજ વાણીઓ ચાની રહી, તેમા પીટર નામનો એક ગમની માલુસ પરસ્પરિકાની તારીફ કરવા લાગો, અને બધાઓએ ચલગ્યો, ત્યારે તેણે નીચની લીટીઓ ગાઇ હતી —

*"A milksoy jilted by his lass, or standing in his uits,
Might murmur, Stuff, O dairyman, in a myriad
of fits !*

*A limner, by photography dead beat in competition,
Thus grumbled No, it is opposed, art sees trade's
opposition !*

*A nonsense-loving nephew might his soldier uncle dun,
With Now stop, Major-general and negro jam
pots won !*

*A supercilious grocer, if inclined that way might snub
A child with, But Ragusa store, babe, rots a
sugar tub !*

*Thy sceptre, Alexander, is a fortress cried
Hephaestion*

*Great A said, No, it's a bar of gold a bad log
for a bastion !*

*A timid creature fearing rodents-mice and such
small fry—*

Stop Syrian, I start at rats in airy spots,

might cry.

*A simple soul, whose wants are few, might say
with hearty zest,*

Deserts I desire not, so long no lost one rise distressed.

A stern Canadian parent might—in earnest, not in fun—

Exclaim, No set nor Ottawa law at Toronto, son!

*A crazy dentist might declare, as something
strange or new,*

*That Pagot saw an Irish tooth, sir, in a waste-
gap! True!*

A surly student, hating sweets, might answer with elant

Name farts, no, medieval slave, I demonstrate man,

*He who in Nature's litters findeth sweet food
every day,*

Eureka! till I pull up ill I take rue, well might say!

એવા એવા તો સંખ્યાબંધ દાખલા છે. પણ તે અકેકે ગોઠ-
વવાની મેહેનત અને સણુરી અપૂર્વ છે. તે તો જે બનાવા બેસે તેને
ખબર પડે. એ કામ બહુજ કઠણુ છે. વળી કેટલાકે તો અકેકી
કળીની અંદર તમામ મુળાક્ષર સમાવી દે છે. જાણબલના અગ્રેજી
ભાષાંતરમાં J હરફ સીવાય બધા હરફે આવેલા હોય એવો એક
દાખલો છે (જુઓ *Erca VII. 21*). દાખલાને માટે નીચે મુજબને
એક ફકરો ઉતારી લખએ:—

" God gives the grazing ox his meat,

And quickly hears the sheep's low cry,

But man, who tastes His finest wheat,

Should joy to lift His praises high. "

એમાં A B. C. થી Z સુધી બધા હરફે આવી ગયા છે.
પણ સઉથી મુશ્કેલ તો એ કામ છે કે, એકજ લીટીમાં, અને માત્ર
એકજવાર દરેક હરફ આવવા છતાં તે બેવડાવો ન જોઈએ, એવી
બનાવટ પ્રોફેસર ડી મોરગને કરી છે. તે મદદાન હિસાબી માણસ
છતાં એવાં રસિક રાખતાં બહુ બનાવતો હતો. તેણે કાબના ઇબ્રાને
કાવ્ય પરીને U ને V ની જગ્યાએ અને I ને J ની જગ્યાએ વાપ-

રવાની છુટ લઇ નીચલો વાક્ય રજુ કર્યો છે:—

“ I, *quartz pyx, who sling muck beds,*”

પ્રોફેસર મોરગનની બનાવટથી બીજાઓને મન ચયું, અને તેના કરતાં નધારે સ્પરી બનાવટ કરેલી નીચે પ્રમાણે જણાશે.

“ *Dumpy Quiz, whirl back fogs next.* ”

પણ એના કરતાં હવે સરસ રચેલું વાક્ય “ નોટસ એન્ડ ક્વૌરીઝ” ઉપર ઉપલા પ્રોફેસરે મોકલી આપ્યું:—“ *Get nymph quiz sad brow; fix luck.*” એ ઉપરાંત નીચલો દાખલો ધણો સારો છે:—*A quick brown fox jumps over the lazy dog.* એમાં પછુ *A* થી *Z* સુધી બધા હરફે આવી રહ્યા છે.

૩૨

“ *And I began the toil divine of verse,
Which, like a burning bush, doth guest a god.
But this was only wing-flapping-not flight;
The pawing of the courser ere he win;
Till by degrees, from wrestling with my soul,
I gathered strength to keep the fleet thoughts fast,
And made them bless me.* ”—*Bailey.*

૭૪—રામનિંદાલંકાર—ઇશ્વરની નિંદા કરવાનો, યાને ઇશ્વર ન મળવાથી અથવા તેની સાથે લાડ રમવાના જુરસાથી કેટલાક કવિઓ માત્ર કાવ્યની મળતેજ ખાતર તરેહવાર કવિતાઓ લખી ગયા છે, જેને અંગ્રેજીમાં *Blasphemous Rhyme* કરીને કહે છે. યાને કે ઇશ્વર ઉપર અપવાદ મુંડી દેવ નિંદા કરવી, અને પરમેશ્વર ઉપર અણેપ લેઇ જવો એવા કવિઓને હજવામાં ઇશ્વરનિંદક-કવિ કહે છે. અને ફારશી ભાષાવાળાઓ તો એ કામને “એફલાસ આવોર” યાને મુફલેશી ભાવનાર કહે છે. જે વીશે ૪૯ ૩૬૫ ઉપર લખી પછુ ગયા છીએ. એવી કવિતાના થોડાક દુયકા મનોહર લાગે માટે નીચે મુંડું છું. કવિ ફીરોજ ઇશ્વરની રૂંટ પકડે છે તે જુઓ !

ગજલ.

- ફેંટ છોકું નહિ હવે હું લાવ જલ્દી આપ તું;
- કોણની આશા કરું ? માથે છતો લઇ આપ તું.—૧

જ્યાર હું તારો થયો છું, તું તજે છે કાંમને !
 હાથ છોડું નહિ, ભલે દે લાખ ગાળો શાપ તું.—૨
 રોજ રસ્તો ઘેરતાં તું આજ આવ્યો દાવમાં;
 આવ ઠેલી છોડ ! નહિ તો કાચળીને કાપ તું !—૩
 તુંજ સિકકો છે ચકલુમાં નિત્ય બેઠું જ્ઞાનમાં;
 તુંજ સોનું તુંજ રૂપું, ઘાટ તું, ને જાપ તું.—૪
 છું હડીલો પૂકું હું ફીરોજ મુંકું નહિ કદી;
 એમ કે' કે લે ! હવે બસ !! આવ રસ્તો માંપ તું.—૫

એમાં કલમ રપી કમંદથી, પરમેશ્વરને કવિએ ગદ્યચીમાંથી
 પકડવાની હિંમત કરી છે ! અને તું તાં થી તેની સાથે તોછડાઇ
 (!) વાપરી છે ! તેજ પ્રમાણે આ ગરીબ લેખકે શાવ મુખારકની
 એક કવિતા જોડેલી છે તે નીચે ઉતારી લઉં:—

સોદાગર સુખ શાંતના ! ખોદાવંદા જોગ:—
 સાહેબ ! સાદા ધીરજે, લાગે જે ઉપયોગ.
 આ ચીટી જે આણુસો, દે સૌ તાજે માથ !
 તથુ તોલા કીર્તિ તણી, કસ્તુરીની યાથ.
 સૌ સોર શાકર બાંધજે, આખાદીની જોઇ,
 અધમણુ દુધ સુઆખર, વગર બેળતું દોઇ.
 લાખેક શીશા આપવા, ધન મધ લરવું મોંય,
 કરોડ મુગંધી પુલ મન-મુરાદ બરના દોય.
 ચોખા તંદુરમ્તીના, હારા અબજેક માથ,
 ફક્ત પ્રાધ દન મુખતું, શોનું તોખી આપ.
 ખાતે મારે લખી કરી, બીસ પાછગથી લાવ !
 સ્વિકારી ચીટી ગરીબ, આજજ માસ અપાવ !

એમાં ખોદાતાજાને, લેખકે એક સાધારણ વેપારી, અથવા
 દુકાનદાર બનાવાની જોદાઇ (!) કરેલી છે. અને તેના ઉપર દુકમો
 (!) Orders કરેલા છે ! અને તું તાં થી તેને બેરજન (!)
 લખ્યું છે ! એવા અસંકરનાં કવિઓ વણી નજાઓ લે છે.

વળી એજ લેખકે, પરમેશ્વરને એક સ્ત્રી સાથના એકમા
 ચિતારી, તેણીના મોંમાં એટલી બધી મોટાઇ બરી જુજાન આપી છે,
 કે તેણી ઇશ્વરને પોતાની આગળ બોલાવે છે, મગર તેને મળવા તે

સાહેબ પાસે જવા તેણી ના પાડે છે । તે નીચે મુજબ —

(જોગીઆ અસાનરી)

સહી શક્તિ નથી વિયોગ પ્રભુજી આન જયેવા લખએ—ટક
કોટિ વર્ના દર્શન ન દીધા, કોટિ કરી વાતો કઠિયે,
સોદો આવે હુ ના આવુ, મળવા તને શુ મરિયે ?—પ્રભુજી,
દટિ ન દીધી શુ ચટિ જનાના, સજી । યાક હવે તો ઉતરિયે,
મેહેન બનાયો તે જોવા ન આવો, એક પણુ તો ફેરો ફરિયે—પ્રભુજી,
હૃન્તિ કે નીરિન ન ભામિની જાણે બીજો ધણી કા ન પૂછયે ?
ત્રાક પુરો પણુ પતિ તો ખરોની, ગરીબની દયા કાં ન બધએ ? પ્રભુજી.
વળી એના કરતા એક બેઅદમી (!) આ લખનારે એરી

રીતની ઇશ્વર સાથે ચનારી, કે તેને ઇ સ ૧૮૯૮-૯૯ મા ભાગ ૧ કર
માદગીથીએકથી સવા વર્ષ તે સાહેબે હેરાન કર્યાથી, તે જ્યારે ત દોગ્ગત થયો,
ત્યારે પોતાના જે ખેરખાહોએ આ માદગીમા ભરી દુવાથી તકનીક
લીધી હતી, તેઓ ઉપર શાવ મુનારક લખી મોકલ્યુ તેમા ખોદાને
પોતાનો કરજદાર અને દેણુદાર બનાવ્યો । તો જોકે તે સાહેબનાજ
આપણે સૌ કોઈ દેણુદાર છીએ તે ગજન નીચે મુજબ

હૈરવી મઝલ.

દેવુ પતાની દે ભના દેણુદાર ખુદા તુ,
દેખત હુડીએ આજ નાણુ આપ ખુદા તુ.
બહુ જમે આપી થયો લેણુદાર રે તાહરો;
મેહેરબાન માહરાઓ થકી દે આજ ખુદા તુ
ત-મુખલીધુ મન્સુખલીધુ ધન્સુખ તે લખલીધુ,
મુદલ તે માર શેકને આ । આપ ખુદા તુ
બ્યાજ શિક્કે શાતિ ને આગાદી આપજે,
આ શેકના હુખ દર્દ મુળથી કાપ ખુદા તુ.
બાકી હિસામે નીકળે કોર્તિ વટાવી આપ;
આયુષ લાખા દુધ પુતો મૈ આપ ખુદા તુ
જન અને ફરઝદના સુખ સૌ વસાવી આપ,
ખુટે તો ખાતુ પાડી માહરે નામે ખુદા તુ
આપ મારા હોય તો હિસાબ માડી વાળ
પુન્યનો આ શેકને । દે લાલ ખુદા તુ.

શાંતિ મનની કે અને દુરવાસના કર દુર:

આમીન કરે દુવા ગરીબ જગ્યાપ ખુદા તું.

એમાં ખોદાતાલાએ તેને માંદો પાડેલો, તેથી જે મન, તન, અને પૈસાની ખુવારી તેને થઈ, તે ઇશ્વરને નામે તેણે હિંદાર આપી, પાછી તે માંગે છે, અને તે પણ બ્યાજ સીકે, તથા વટાવ સાથે પાછું બધું માંગે છે, અને વળી બધો દીસાળ પતાવા કહે છે. દુકમાં જાણે એક મારવાડી લેણુદાર પોતાના દેણુદાર પાસે માંગે તેમ માંગણી કરે છે, એવી કવિતાઓ ધણી આવે છે, તેની લેખક પણ તેવીજ લાગે છે. મહમુદ પેગંબરે સ્વસ્તુતિમાં કહ્યું છે કે:—

“ મન આન વક્ત શુદ્ધ કે આદમ ન શુદ્ધ,

નેજાતો સેફાતે ખોદા હંમ ન શુદ્ધ. ”

પાતે:—હું જ્યારે હતો ત્યારે આદમ નહોં હતો, તે વખતે ખોદાની ઝાંત અને તેના શુભો પણ નહોં હતા. એ સમનિંદનો ભાગ છે.

૩૩

“ *Through every part of the Arabian desert poetry is equally esteemed. Many persons are found who make verses of true measure, although they can not either read or write;.....According to Arab custom, if a reputable poet address some verses to a sheikh, or a distinguished warrior, he will receive a camel or some sheep as a present.* ”

Burchhardt.

કેટલીક કાવ્યરચનાની ખાંસ ખુબીઓ રચવાની નેમ વગર ધણીક કવિઓએ માત્ર પોતાની મતજબ પ્રમાણે કાવ્યો બતાવેલાં હોય છે, અને શોધક શુદ્ધિ, તે કવિ ન જાણે, એવા એવા અસંકાર અને મળ તેમાંથીજ ઉપજાવી કાઢે છે. એટલું જ નહોં, પણ સાચરે તો એક જૂદાજ અર્થ ક્યો હોય, અને બીજાઓ તેમાંથી તરેહવાર ૫-૧૦ જૂદા જૂદા અર્થો શોધી કાઢે છે. એકવાર શેખશાહીના એક ઐતનો તરજુમે એક મકતબમાં એક હિસ્તાદ કરસવતો હતો. ધણી વિદ્યર્થિઓએ તરેહવાર સારા સારા અર્થો કયા. પરંતુ હિસ્તાદે તે નામંજુર રાખ્યા. એમ કરતાં છેવટે હિસ્તાદે છેલ્લો અને ખરો અર્થ એવાઓને સમજાવ્યો. કહે છે કે એ બેશાએ મકતબની બાહાર ખુદ સાદી સાહેબ

ઉમેશ હતા, તેવણે બધા અર્થ પણ સાંભળ્યા હતા, અને ઉસ્તાદે જેવો છેલ્લો અર્થ સમજાવ્યો, કે તું તેવણ બોલ્યા કે:—

“મતલબે સાદી દીગર અસ્ત.”

યાને સેખસાદીની મતલબ એથી પણ જૂદીજ છે. તેથી કાવ્ય સમજવાના ખેલ કંઈ હાંસી ખેલ નથી.

૭૫—ક્રમ પ્રમાણાલંકાર:—અંગ્રેજીમાં “દી-ડર ગાર્ડન” સીસ્ટમ ઉપર જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે શિક્ષણ કાવ્યમાં ઉપલા અલંકારથી અપાય છે. એક ચીજ કેમ બનાવવી, તેનું પ્રમાણ કેટલું લેવું, વગેરે ક્રમ તેમાં બતાવામાં આવે છે. કવિ ફીરોજે પુષ્કળ સંપ્રદ આપણી આગળ રજુ કરેલા છે, તેમાંથી માત્ર થોડાક ઉતારીશું.

પારસી લોકોની જનોઇ (કુસ્તી) કેમ વણાય છે, તે વીરો કવિ ફીરોજે જોડેનું ગાયણ આ અલંકારનું છે.

“રે સખી ફૂસતી વણુવા જઇએ—ખુશ નામ ખુદનું લઇએ;—સખી સાફ કરી ઉન કચરો કાઢાડી, હોળી દુપી પોળીયાં પાડી, મુનર કાળે, ચાતરી લેતાં, તે પર તેને વણુતાં રહેતાં; ખેવરને પાછો વર દેતાં, નહિ આળસુ થઇએ—સખી. જંતર ઉપર નાંખી તારો, સર્વ ગણી ખોતેર સમારો, આર ભાગ વિશાંમાં રાખી, ખે ભાગે ચોવીસજ રાખી; ગો ચારે અડતાળીશ ભાગી, વણુતાં લણુતાં રહીએ—સખી. પછી નળી દોરાની નાની, કાખે હાથે ધરી થઇ સ્થાની, જમણે હાથે ધરી કોત્રી, ગો ખાંગાં પર ચીત બહુ મેલી, જોઇ વીશાં ઓવર મેલી, નહીં આળસુ થઇએ—સખી. વણી રહી ખોદાઇ આંસે, કપાવીએ મોખેદજ પાસે; મુયા પર તેને ઉઠાવી, બાર ભાગલા છેડે રાખી, મુંદી તણુ તુક લડી બનાવી—કહે શીરોજ જઇએ—સખી.”

સાળિયા, પાપડ, સેવ, તથા માખણની બનાવટ

વીરો નીચે મુજબ છે.

પિલૂ—ગીત.

દળ છોલા ચોખા લીના—ધુંટી ઠંડું ખીર કર,
રેડ ખીરાંને દરવ—ચાળીનાં તળિયાં, પર;

લે તપીલાંમાં પાણી—ને કર ચૂલે કકરા પડતું,
સાળિયો નીચે રાખી—ચાળી લાંછણુ ધરતું.

(કૌરસ)

હોસે—હોસે—નિત સિખી નવું નવું;
સરસ ધ્યાન—સુઘડ જ્ઞાનથી સુખી થવું. —૧
લે અડદને તેલે ખરમોટી—સુકવી, આલે કરળે,
ખાર પાપડિયો, મીઠું,—છરં સાથે ધરળે;
નર્મ ખાંડણિયે કરળે—કાપી કટકા દોરો લેઇ,
લેઇ વેલણુ વણુળે પાપડ—સરખો ચિત દેઇ.

(કૌરસ)

—૨

ખાંધ ધઉનો મેદો ઉજળો—ચોડું બસ પાણી નાખી,
ચુદ પુકલ ભેરે, સોળ—બે હાથો રાખી;
પિંડ પાડી તે આટાના—વણુતાં બેસી પાટિયાંપર,
સેવ ત્રીણીને ત્રીલી—ઝાબોપર નીચે ધર.

(કૌરસ)

—૩

દૂધ સોળું લેઇને—કકરા પાડે ચૂલે મેલી,
રે દહી બાધા તેતું—ચોડું માખણુ ભેળી;
લે મળાણું વાસણુમાં—જલ્દી હાથે ફેરવળેછ,
ભેળ ફૂકું પાણી, માખણુ તરસે ફીરોછ.

(કૌરસ)

—૪

૭૬—કાકતાલિકા:—કાક=કાગડો+તાલ=તાલપત્રિ. યાને કાગળું
બેસવું થાય તે તાવવું પડવું થાય. યાને સંજ્ઞેમમાં તાલકાપિક બનાવ
થાય તે ઉપરથી એક કવિ કાંઇ શાયગી ચલાવે, તેને બીજો તુરંજ
જવાબ આપે ત્યારે આ અલંકાર થાય છે. તેના પછા ફારસી શબ્દ
મી. કુકાએ આપેલા તે ઉતાર છે. દીક્ષીના શબ્દ નેદાનગીર અને
તેની રાણી નૂરનેદાન વચ્ચે એ અલંકાર બહુજ વપરાયેલો રીકામાં
આવે છે. નૂરનેદાન આ અલંકાર વાપરવામાં પછી કામેલ હતી.

તે શાયરા યાને જિ-કવિ હતી એક દિવસ તે બાગમાં ફરતી હતી ત્યારે એક કવિ આવી લાગ્યો, જેને ચીડવીને મળ લેનામાં તેણી વાર વાર ગમત લેતી હતી, તેથી તેને જોઈ તે બોલી કે —

“ ઝમીન તરડીદ આ પયદા શુદ સરે ખર ” = યાને જમીન ફાટી, અને તેમાંથી ગધેડાનો સરદાર નીકળી આવ્યો છે. ત્યારે તુર્તજ નૂરજોહાન ઉપર ખેલા કનિએ લેળની દીધુ કે—

“ શમીદેહુ જુએ માદેહુ આમદેહુ નર ” = યાને જોરતની સુગંધ આવ્યાથી મરદ આવ્યો છે

કાકતાવિકામાં કવિ ગગ જેવો આજ સૂધી સરસ કોઈ જણાયે નથી. તેણે તરેહવાર કાકતાવિકા કરેલી છે, પણ માહીતીને માટે થોડીક ક્લે. એક દિવસે રાત્રે અકબરની રાણી બહુજ સણગારથી તેની ખેઠક આગળ આવી, જે વેળાએ તેણીને કાળો ચોટલો તેના સ્તનકમળ ઉપર પડેલો હતો તેથી અકબરના મોહમાંથી અકસ્માત એવું વેણ નીકળ્યું કે — “ શ જુ કે પુજન નાગન આઈ. ” યાને કે, સ્તનરૂપી ઝિનવીંગતુ પુજન કરવા જાણે કળા બાલની લટફી નાગણુ આવી હોયની. એમ વચન નીકળ્યું બીજે દીવસે બાદશાહ કચેરીમાં બેઠો હતો, તેનામાં કવિ ગગ આવી લાગતાં પાદપૂર્તિને માટે સભાજનોમાં પાદશાહે ઉપલું વચન, બેદ બોલના માટે મુકતાજ કનિ ગગ નીચેના કાકતાવિકા બોલ્યા,

“ શીપતકે મન રજન કરન, રવિકાને શુગાર બનાયો;
હેમર બૂખન અ ખર કાનન, કઠ વિખે મુકતા ફળ ઝાયો,
શીશ છુટી લર આન પરી, અર વાહી લગી કુચસો લપટાઈ,
કહે કનિ ગગ સુન શાહ અમગ, શંભુ કે પુજન નાગન આઈ.”

યાને — શ્રીકૃષ્ણ લગનાને રાજ ગખવા માટે રાધિકાજીએ શુગાર સંભર્યો, તેમાં કાન તથા કઠ આદિમાં સોના મોનીના ધરેણાં પહેર્યા અને ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરતી વખતે માથાના વાળની લટ છુટીને સ્તન ઉપર પડી તેથી ગગ કવિ અકબરશાહને કહે છે, કે જાણે નાગણુ શિનતુ પુજન કરનાને આવી હોય એમ દેખાતુ હતું. ’

ગગે હિ કુના શ્રીકૃષ્ણને આ કાકતાવિકા લાગુ પાડનાથી તેને અકબરે કેદ કરાવ્યો કેમકા જતા જતા તેણે પાછી કાકતાવિકા કરી કે;
“ જહા ગગ તરગ પ્રનાહ ચયે, તહાં ફૂપકા નીર પિયો ન પિયો,
જહાકે હદેં લગનાન બમે, નહા ઓગકે નામ નિયો ન નિયો.

કર્મ સુખેગ સુપાત્ર મિલે, કુપાત્રકું દાન દિયો ન દિયો;
કહે કવિ ગંગ શુન સાદ અકબર, ગવાંરસે રનેહ કિયો ન કિયો. ”

અર્થ:—જ્યાં ગંગા જળનો પ્રવાહ ભરપુર વહે છે, ત્યાં કુપાત્ર પાણી પીધું તો તે નહીં પીધા જેવું છે. જેના અંતઃકરણમાં ભગવાન વસે છે, તેણે ખીજ દેવનું નામ લીધું તો તે ન લેવા જેવું છે. જે નરીખ સંગેગે કોઈ સુપાત્ર જન મળે તો પછી કુપાત્રને દાન દેવું તે ન લીધા જેવું છે. તેજ પ્રમાણે કવિ ગંગ અકબરને કહે છે, કે સુખની સાથે દારૂતી કરી તો તે ન કર્યા જેવી છે.

કેવા ઉત્તમ કાકતાલિકા ગંગ વાપરતો હતો તે એ ઉપરથી જણાશે. વળી મેહેલું પણ એમાંજ છે. કાકતાલિકામાં ધણેભાગે મેહેલું અસંકાર બહુ આવે છે. એક દિવસે પાદશાહ જેહાંગીર બોલ્યો કે:—

“ બુલ્લશુલ નયમ કે નાઅરે કુનમ હૈં સર દેહમ,
પરવાને અમ કે સોઝમો દમ બર નયાવરમ. ”

યાને; હું કાંઈ બુલ્લશુલના જેવો નથી, કે મોહટે મોહટે ફરિયાદ કરીતે ખીજાઓને હેરાન કરું. હું તો એક પરવાના જેવો છું, કે જે બળી મરું છું, પણ ફરીયાદ કરતો નથી. તે ઉપરથી તૂરજેહાને તુર્ત જવાબ કાકતાલિકામાં આપ્યો કે:—

“ પરવાને મન નયમ કે બ યક શોઅલે જાન દેહમ,
શમયમ કે રાખ બેસુઝમો દમ બર નયાવરમ. ”

યાને:—માત્ર એક ચિંગારીમાં તુર્ત એકદમજ પોતાનો જાન ખોલી દેનારું હું પતંગનું નથી, પણ હું તો મીઠુબતી જેવો છું, કે વાર લગાડી લગાડી દુઃખ ખમી ખમીને આખી રાત બળ્યા કરું છું, તોપણ ફરિયાદનો એક શબ્દને પણ કાઢતી નથી. આહા ! શું સુંદર અસંકાર અને હાજર જવાબ છે ! આફ્રીન છે !

અંપા નગરીનો રાજા સુધન્વા બાદ ધર્મને માનતો હતો. પણ તેની રાણી વેદ ધર્મને માનનારી હતી. જેથી વેદ ધર્મના મુખી કુમારિસ, ભટ્ટાર્યએ તે રાણી ઉપર એક માળી માર્તે વેદના ઉદ્ધાર માટે સંદેસો મોકલ્યો. તે રાણી એક દિવસ મેહેલના ઝરખામાં બેસી આદેશ કરતાં બોલી કે:—

કિંકરો મિલ્લ ગચ્છામિકો વેદાનુદ્ધરિપ્યતિ ॥

બોલી કે:—શું કરું ! જ્યાં બલ ! હવે વેદનો કોણ ઉદ્ધાર

કરશે ? આટલું અર્ધા શ્લોકનું રાણીનું બોલવું ચતાજ બટ્ટાચાર્ય ત્યાંથી જતા હતા, તેઓએ તેનો તુર્ન જવાબ વાળ્યો કે:—

માવિપીદ વરારો હે મટચાર્યોસ્મિભૂતલે ॥

જવાબ વાળ્યો કે:—મોટાં આસને બેઠેલી તું મનમાં ખેદ પામીશ નહીં. હું ભટ્ટાચાર્ય પૃથ્વી ઉપર છું. પછી ભટ્ટ જોડે રાણીની મુલાકાત થઇ. ઠરાવ થયો, કે પંડિતોની મંડળી મેળવી વાદ ચલાવવો. મંડળી બેઠેલી છે એવામાં પાસેના ઝાડ ઉપર કાપલને બોલતા સાંભળી ભટ્ટ દ્વિઅર્થાકાલંકારમાં કાકતાલિકા બેળી રાગ સમીપ જોઇ બોલ્યા:—

મલિ નૈશ્વન્ન સંગસ્તે નીચૈ : ક્વકકુલૈ : પિક ॥

શ્રુતિ દૂષકનિર્હૃદૈ : સ્થાવનીયસ્તદામવે : ॥

અર્થ કાપલ ઉપર:—હે કાપલ ! મલિન, નીચ, શ્રુતિ-દૂષક કાગડાના કુળ સાથે જો તારે સંગ ન હોય, તો તું વખાણુને, ખાત્ર ગણાય.

અર્થ રાગ ઉપર:—હે રાગ ! શ્રુતિદૂષક યાને વેદ ધર્મની નિંદા કરનાર અને મલીન તથા નીચ સાથે જો તારે સંગ ન હોય તો તું વખાણુવા યોગ્ય છે. યાને કે શ્રુતિની સામેવાળા બોદ ધર્મોઓ સાથે સંગતમાં તું બગડ્યો છે. વિગેરે.

એક વાર જેહાંગીરસાહ નૂરજેહાંન ઉપર બેઠહ ખફા થઇ ગયો હતો, અને ધિક્કાર ભરી લાલચોળ આંખો કકડાવતો ડોળા ફેરવતો તેણી તરફ જોતો હતો. આવો રાહઘાત જોઇ નીચલાં કાકતાલિકાથી તેને તેણીએ રીઝવી નાંખ્યો.

“ મા તંગ ઝરફાન હરીફ ધન કદ્ર સખ્તી નેઇમ,

દાનેએ અસકીમ મારા જેરદેશે ચરમ આશીઆસ્ત.”

હમે કે જોઓ બતંગ હાલતનાં છીયે, તેઓ આવી મુશીબત ખમી રાકવાને અસક્ત છીયે. હમે તો આંસુના ટીપાં જેવાં છીયે, અને તમારી આંખના ડોળા ન્યારે ફેરે છે ત્યારે, જેમ ધંટીમાં અનાજના દાંણા પીસાઇને આટો ચાપ છે, તેમ તે ડોળાના ફર્યા કરવાથી હમે કચડાઇ જઇએ છીયે.

પૃથુરાજ રાસાશ્રમાં લખ્યું છે કે, પૃથુરાજને બાંધીવાન કરીને ગિજની લઈ જવામાં આવ્યો હતો. તેના બળ-ચાતુર્યથી કરીને તેના ગળામાં ૧૦૦ મણ વજનના લોહાની તોક પેહરાવી હતી. ચંદ સાદ નામે પૃથુના માનીતા ખારોડને એની ખખર પડતાં શાહજુદીનની દરબારમાં જઈ તેને રીજવ્યો, અને પોતાના ધણીને મળવા પરવાનગી મેળવી. પૃથુરાજે જણ્યું કે ચંદ તેને મળવા આવે છે, ત્યારે ૧૦૦ મણની તોક હલકી લાગી, અને દરખાઈ જઈને તેને મળવા ઉઠી ઉભો થયો. તે જોઈ શાહજુદીન ચમક્યો, અને બીજી ૫૦ મણની તોક વધરાવી. ચંદ કવિ પાછો શાહજુદીનને કેહવા લાગ્યો કે, મારે લીધે 'ઉદ્ધટ્ટ' દુઃખ મારા ધણીને વધ્યું છે એની તમે આંખો તો ફેંકાવી, હવે એનો શું ભય તમારે રાખ્યો ! તેને છુટો કરો અને તેની ચતુરાઈના ખેલો તમે જુઓ ! એ આંધળો છતાં શબ્દવેધી * બાણ એ મારી શકે છે, અને સો સો મણના સાત તવા એકજ બાણે એ વીધી શકે છે. પૃથુરાજનો આ ખેલ જોવા શાહજુદીને અખાડો કર્યો, અને તેને તેનું ખાસ કપાન આપવામાં આવ્યું. પછી શાહજુદીને, કાંકરી ભ્યાં હું મારું અને તેનો અવાજ ધાય તે ઠેકાણે પૃથુ પામે બાણ મરાવા ચંદને કહ્યું, ત્યારે ચંદે કાકતાલ્ય સુકિતથી પૃથુને કહ્યું કે—

ચાર બરા, ચોવીસા જળ, અંચૂલ અદ પ્રમાણ;

એતે પર સુઝતાન હે, મત ચૂકે અન્ધાણ.

ખરાખર શાહજુદીન કેટલો દુર અને ક્રમાં છે, તે ભરમમાં ચંદ જાડે પૃથુરાજને જણાવ્યાથી પૃથુએ આખાદ શાહજુદીનના અંગ ઉપર બાણ માર્યો, કે તુર્ત ચંદે પૃથુને કટાર મારી પોતે પણ પોતાના ધણી સાથે શુઓ, અને પૃથુને પીડામાંથી છુટો કર્યો.

એશીઆના ધણા લોકોમાં બહુરાનનું પાણી, કહો કે અતર અથવા બહુરાન જળ, કપડા ઉપર જાંટવાનો રસો છે. તે એવી યતલ્યથી કે તે શુકનની નિશાન છે, અને વળી તેથી કપડાં સુગંધદાર બને છે. એકવાર તુરજોહાનના જબ્બા ઉપર તેના કાષા પડેલા જોઈ જોહાંગીર જોયો કે—

* માહાજન મંડળ પા ૪૨૮

“શબ્દવેધી”વાને જે તરફથી અવાજ આવતો હોય, તે તરફ અરાજ ઉપરથી આખાદ નીશાન મારે તે.

“ નીસ્ત જાના બર ગરીબાને તુ રંગે આકરાન,
ઝડી રંગે રંગે મન શુદ્ધ, ગરીબાનગીરે તુ. ”

તારાં જીરેખાંનની ઉપર એ કંઈ જાકરાનનો રંગ નથી, બલકે એ તો મારા ફીકા પડી ગયલા ચેહેરાનો રંગ છે, કે જે તારાં ગરીબાંન ઉપર લાગ્યો છે. અર્થાંત તું એટલી બધી મારા-તરફ જુલમ જુલમનારી છે. ત્યારે નૂરજોહાને કાકતાલિકા કરી કે:—

“ તોરા તકમેએ લાઆલ અસ્ત બર લેઆમે હરીર,
શુદ્ધ અસ્ત કતરેએ ખુને મનત ગરીબાન ગીર. ”

તમારા રેશમી જબ્બા ઉપર તો લાલનું બનાવેલું બટન છે. બલકે એતો તમેએ મારું જે લોહી કાઢ્યું છે, તેનું ટીપું છે, (યાને તમારા પ્યારમાં તમે અને મારી નાંખવાથી નીકળેલાં લોહીનું ટીપું) કે જે તમારાં જીરેખાંન ઉપર લટકીને ખીનખીન કરે છે.

બોજ પ્રબંધ ઉપરથી:—

ચેતોહરાયુવતયઃ મુહ્યદોઽનુકુલાઃ

સબ્દાંધવાપ્રણતિનમ્રંગિરશ્ચશ્રુત્પાઃ ।

ગંજતિદંતિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ

સંમીલનેનયનયોર્નહિકિંચિદસ્તિ ॥

અર્થ:—બોજ રાજાએ કહ્યું કે: ‘ ચિત્ત હરિ લે એવી સ્ત્રી, અનુકુળ મિત્ર, સારા સંબંધી, નમ્રતા તથા સમ્બવાણીવાળા નોકર, ગર્ભતા હાથી, અને ચમ્પળ ધોડા મારી પાસે છે. ’ ત્યારે કાળિદાસ કવિએ કાકતાલિકા વાપર્યો કે; આંખ વિંચાયા પછી તો તેમાંનું કંઈએ નથી. જળીએક દહાડે જેહાંગીરે નૂરજોહાનની આંખો ઉપર એક છંદ લેક્યો કે:—

“ તો મરતે બાદેએ હુસની બેફરમા ઈ દો નરગેસરા,
કે બરખોઝંદ અઝ ખાબો નેગેહ દારંદ મજલેસરા. ”

‘ તું તારી ખુબસુરતીના સરાખથી મરત ચઇ ગઇ છે, સખખ તારી નરગેસના જેવી બેઉ આંખોને હુકમ કર, કે તેઓ મજલેશને ખાબમાંથી બેદાર કરે, અને તે મજલેશની સંભાળ રાખે. તે ઉપરથી નૂરજોહાને કાકતાલિકા કરી કે:—

“ મકુન ખીદાર અએ સાકી ઝે ખાબે નાઝ નરગેસરા,
કે બદ મસ્નદો બરહમ મી ઝનન્દ કાંઝહામ મજલેસરા. ”

ઓ સાકી ! એ બેઉ આંખોને તેમની મસ્ત ઉધમાંથી

જગાડ ! કેમકે તેઓ જાદુધથી બરેલી હોનાથી આખી મીઠાસને ભોગવી નાખશે

કવિ શ્રીપતિ અકબરની દરબારમાં એક ઇશ્વર-બદતો-કરિ હતો, તેથી કોઈ પણ કવિતા તે ઇશ્વર સ્તુતિનીજ કરતો હોય ત્યાંદશાદ્ કોપેનો રહેનો હતો એક દિન અકબરે ફરજ પાડી પંડેની સ્તુતિ કરના કવિને કહ્યું કે — “ કહે! મીલ આશ અકબરકી, ” શ્રીપતિ સમજી ગયા, કે અકબર પોતાની તારીફ કરના માગે છે, તેથી તુર્ત કાકતાલિકા કરી કે —

“ એકકુ છોડ દુનકુ બજે રસનાદિ કટે વોહી લખાડકી,
કમકે ગુનિયા દુનિયાકુ બજે સિર બાધત પોટ અકબરકી
શ્રીપતિ એક ગોવિંદ રટે નહિ માનન શકકુ જખમરકી,
જિનકુ હરિકી પરતીત નહિ સો કહે! મીલ આશ અકબરકી ”

અર્થ—એક ઇશ્વરને છોડીને બીજા કોઈ માણસની ભક્તી કરે એવા લખાડની જીમ કયાય છે આજ કાનના કવિઓ દુનીયાના વખાણુ કરે છે, તેઓ માયા ઉપર બાર રથી પાધડી બાધે છે શ્રીપતિ કવિતો એક પરમેશ્વરનેજ બજે છે, તે બીજા કોઈ જખમરની બીહીક રાખતો નથી જેમને પરમેશ્વર ઉપર વિશ્વાસ નહી હોય, તેઓ સાથે મળીને અકબર પાદશાહની અસા કરે! આ કેવો મેહેલુનો અવ કાર કાકન વિમમા વર્ણવેતો છે એક દિનસે સાપર જમી પોતાના બનાવેની નીચની બીટીઓ ગાતો હતો કે —

“ અઝ બસ કે દર જાને ફેમારો ચરમે બીદારમ તુષ,
હરકે પપદા મી સવદ અઝ દુર પીન્દારમ તુષ. ”

માનેકે —ઓ પ્યારી ! મારા દુખી જીગરમા, અને જાગૃત આખોમા તારોજ ચિતાર હ મેશા દેખાયા કરતો હોનાથી, ત્યારે પણ દુરથી કોઈ આવે છે ત્યારે હું એમજ ધાડ છુ કે તે તુંજ છે. આ વાક્ય સાલગી ટકોર કરતા એક જણુ બેલ્યો કે —

“ વર ખરી પપદા સવદ ? ” —અગરબે એક ગધેડા દેખાય ત્યાર કેમ ? જામીએ પોતાનીજ લીટીઓ બેનતો હાય તેમ પેના સખસ તરફ આગળી કરી તુર્ત કાકતાલિકા વાપરી કે,

“ મન બાઝ પીન્દારમ તુષ ” —ત્યારે હું એમજ ધાડ કે તે તુંજ છે. માને પેના સખમને ગધેડા બનાવ્યો શુ સરસ અવ કાર છે !
કવિ બીહારીદાસ નામે પંડિત જે સંખ્યામાં રહેતો હતો, ત્યાંનો ગળ

એક અતિ નાની વયની અગ્રજા જે બચારી હતી તો જોખનમાં પણ ન આવેલી, તેના પ્યારમાં મોહી પડી, તે બાળકીને જનનામાં લઇને દહાડે રાત ત્યાંજ પડી રહેતો; અને દરબારનું કામ તજી બેઠેલો હતો. તેમજ કોઇપણ જનનામાં આવે તેને મરાવી ન આવતો હોવાથી, દરબારીઓએ મોટું ઇનામ આપવા કહ્યું, કે જે કોઇ રાજાને સમગ્રવી દરબારમાં લાવે તેને મોટી બેટ સોગાદ મળશે. કવિ જીદારીદાસે માથે લીધું, કે જનનામાંથી તો બાહ્ય રાજાને લાઈ તો લાઈ, પણ સ્ત્રી પ્રેમમાંથી કેવળ તેને છુટા કરી ઇશ્વર પ્રેમમાં નાંખું તો તો કવિ; નહીં તો કવિ શાંતો ? નીચલી દોહા ૧૫૧ કાકતાલિકા તેણે કરીને દાસી પાસે જનનામાં તુર્ન મોકલી.

નહિ પરાગ નહિ મધુ પુરી, નહિ ખિકાસી પદ કાલ;

અલી ! કલીસે લગ રહ્યા, આગે કાન દવાલ ?

આ દુહો વાંચી રાજાએ તુર્ન તેને ફાંસી દેવા બોલ્યો. રાજાને ગુસ્સે થપ્પો જોઇ કવિ બોલ્યો કે, બંદેનવાજ ! બાગમાંની એક પુષ્પકળિ ઉપર બેઠેલા ભમરાને જોઇ મેં આ દુહો કહ્યો છે. રાજાએ અચરતીથી કહ્યું, હે તારો આ દુહો ! ને બતાવ કે ભમરાની એમાં શી વાત આવી ? કવિ—મહારાજ જુઓ, તે કળીપર બેઠેલા ભમરાને મેં કહ્યું કે, એ કળિમાં પરાગ એટલે પ્રસન્ના જેવી સુગંધ નથી, તેમ તેમાં મધ પણ ભરેલું નથી, તેમજ તે કળિ ખીલી પણ નથી, છતાં હે ભમરા ! તું એ કલી યાને ખીલ્યા વગરનાં પ્રસન્ના કળી સાથે કેમ લાગી રહ્યો છે ! તો ત્યારે એ કળી ખીલીને મધથી ભરપૂર થઇ સુગંધીદાર થશે, ત્યારે તારા શા દાલ થશે ?

મહારાજે ધારેલા અર્થથી જુદો અર્થ થતો જોઇ કવિને પુછ્યું કે, બીજું કાંઈ ? કવિ કહે, મહારાજ એ દુહાનો બીજો અર્થ આ કલ્પયુગમાં લપટાઇ રહેલા માણસ વીરો દ્વિઅર્થિ પણ થશે, જેમકે—

નહિ પરાગ નહિ મધુ પુરી, નહિ ખિકાસી પદ કાલ;

અલી ! કલીસે લગ રહ્યા, આગે કાન દવાલ ?

યાને—આ પરાગ યાને જાત્રાનું પ્રયાગ સ્થળ નથી, તેમ મધુ-પુરી યાને જાત્રાનું બીજું ધામ મયુરોં પણ નથી, વળી એ કંઈ કારી બનારસ પણ નથી. એતો કાળ યાને જોહોત છે. હે અલી ! * તું આ કલી યાને કલ્પયુગની સાથે લાગી રહ્યો છે, અને હતો તો ક-

* અલી=પુરપુરું નામ.

દયુગના પાંચ દુર્ગત પરસ ગત થયાં છે, પણ આગળ ત્યારે ખરેખરે કલ્પુગ આવશે ત્યારે ભવિષ્યમાં તારા શા હાલ થશે ? *

રાજા અતિ ખુશ થયો, અને કવિને કહ્યું, કે તું એક દુહાના બંને અર્થ કરી શકે એટલો ગુણી છે, તો હું તને અભય વચન આપી મેરુટું ઇનામ આપું, ને તારી તકરીર માફ કરું, જો તું એને ત્રીજો અર્થ કાંઈ બનાવી કાઢે તો. કવિએ ત્રીજો અર્થ કહેવાની, પ્રથમ આનાકાની કરી, પણ રાજાના આગ્રહથી બોલ્યો કે—

નહિ પરાગ નહિ મધુપુરી. નહિ બિકાશી પહ કાળ;

અલી, કહીસે લગ રહો, આગે કાન હવાસ ?

અર્થ:—એમાં યાને પેક્કી છોડીમાં પરાગ એટલે રજ નથી. એટલે કે તેણીને રજેદર્શન થયું નથી (દસતાનમાં કાંઈ વાર બેઠી નથી). જેમ જીવાન સ્ત્રિના બોલવામાં મધ જેવા મીઠા સંબોદોનીકરે તેમ તેણીમાં રસીક બોલવાની પુરી સમજે નથી, તેમજ હલુ તો તેણીના શરિરના બધા અવયવો ખીસ્યા નથી. છતાં હે અલી ! (યાને એ તર, એ રાજા !) તું આ કળી યાને જોખનના બાહારમાં ખીસ્યા વગરની છોકરી સાથે લાગી રહો છે, તો ત્યારે તે ખરેખરી દસતાન-વાળી હાલતમાં આવશે, તથા બોલવાનો તેણીમાં મીઠાસ આવશે, અને બધા અવયવો ખીસશે, ત્યારે આગળ તારી હાલત કેવી થઈ પડશે ?

આહા ! આ દુહાની અસર ચર્તાજ આંધળો બની ગયેલા રાજા, કવિ સાથે એકદમ દરબારમાં આવ્યો, અને કવિતો બેવડાં ત્રેવડાં ઇનામ પામી રાજા—કવિ થઈ પડ્યો. એવી રીતે કાકતાસિકા કરનારા કવિ ખીદારીદાસ જયપુરમાં ૨૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયા છે.

હિંદુ સ્ત્રિઓમાં જે સગણ કાલવામાં આવે છે, તેમાં કાકતાસિકા અસંકારની ખાસ જરૂર પડે છે. એક ગમના બેરાં ગાય છે, કે ખીજ ગમના તેમો તોડ આવે છે.

૧ છું—અમારા સસરાજની આલ ચલાવો મોરી સદીએરો—

પાન મુડી લો, પાન મુડી લો.

૨ જી—તમારા સસરાજ તે આમ આમ આસે મોરી

સદીએરો—પાન.

૧ છું—વહાણ ડોલ્ફુ રે સંકર સોંવાનું.

૨ છું—નથી કાવ્યું રે શંકર શેઠિયાનું.

૧ છું—માંદી બેઠો રે પેલો દેહલો હળમ,

૨ છું—નથી બેઠો રે પેલો દેહલો હળમ.

એ વિગેરે નિરર્થકાલંકારમાં કાકતાલિકા કરે છે. પણ જો એ માંથી એક ટોળાંથી વેહેલો કાકતાલિકા ન થયો, તો તુર્ત “હારી-હારી” કરીને જીમરાણુ કરી જીતેલાં બેરાં બોલે છે કે,

મારું ગાયું ગાયરે ભાઇ ગોરાંદે;

ધેડવાડે જાયરે ભાઇ ગોરાંદે.

મા ધેડ બાપ ધેડ, પાડ ને પડોશી ધેડ,

જે બોલાવે તે ધેડ, ધેડ, ધેડ ને ધેડ.

કાવ્ય અને ગાયન:—અમીર ખુશરો એક અચ્છો કવિ તેમજ એક અચ્છો ગાયનકાર હતો. એકવાર તકરાર ચાલતાં એક ગવૈયાએ કહ્યું કે સાચી ઉત્તમ ગાયન છે, અને કાવ્ય તેથી ઉતરતી પદ્ધિ બોગવે છે. અમીર ખુશરો આગળ તેનો ઇનશાદ્દ થતાં નીચે મુજબ વર્ણન થયું:—

તે ગવૈયાએ ખુશરોને પોતાની તકરાર ચમત્કવતાં જણાવ્યું કે; “ગાયન, એ કાવ્યથી ઉત્તમ હોવાનું કારણ એ છે કે, લાંબા વખતના મહાવરો વિના ગાયન શીખાવું નથી, અને તેના કયદા કલમમાં ઉતરી શકતા નથી. ” ખુશરોએ જણાવ્યું કે, “ એ બન્ને હુન્નરો હું જાણું છું, જેથી હું બેઉનું તોલ બરાબર કરી શકીશ. કાવ્ય એ એવી જાતનું જ્ઞાન છે, કે જે બધી રીતે સંપૂર્ણ છે, અને તેને કાંઈ રાગ કાઢનારાં વાજીંત્રોની જરૂર પડતી નથી. તેમજ ગરેવાના હલકની મજૂ તેને ફરકાર પડતી નથી. ખરજસુર અને તીવ્ર અથવા નિપાદસુરના જ્ઞાન વિના એક કાવ્ય કાંઈ વાચે, તો તે અધકિત થવું જ નથી; કેમકે તેથી કવિતાને કે તેની મતલબને કંઈપણ ખસલ થતી નથી. જ્યારે એક ગવૈયો ગમે એટલો હુ-હુ-ને હા-હા કરે, તોપણ તેને તે ગાવાને માટે કવિ ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે. હુંકમાં કાવ્ય, એ પરજીનારી કન્યા છે, અને ગાયન એ તેણીનું ધરણું છે. એટલે ધરણું વગર જો તે કન્યા દેખાય તો તેથી કાંઈ તેની ખુબસુરતી ઘટી જતી નથી. એ ઉપરથી કાવ્ય અને ગાયન શું ચીજ છે તે સમજ પડશે. કવિ એ સખાવત કરનારો છે, અને ગાયનકાર તો તે લેનારો છે. એ ઉપરથી સાચર હુદ્દેઝનો એક દાખલો યાદ આવે છે કે, એક

ધાર અમીર તૈમુરે ક્ષાસ્તેનો મુવક હતોય પછી હાફેઝને ખોલોતીને કહ્યું કે; સમરકંદ અને બોખારા જેવાં મહાભારત શહેરો, જેમાંનું એક મારું રાજધાની-શહેર, અને પીલુ' મારી વતન-ભૂમી છે, તેવાં ખીજતાં નવગાહારે શહેરો જીતવાને મેં માથે ધણો મોટો વખત ધુમાવી, બારે દેરાંનગરી બોગવી છે, તે છતાં માત્ર એક ઓરતના ગાય ઉપરના રૂકત એક તણને વાસ્તે સમરકંદ અને બોખારા આપી દેવાનું તમાર મુખ લખે છે કે:—

“ અગર આં તુકે સીરાઝી બદસ્ત આરદ દેલે મારા,
બખાસે હીન્દુઅરા બખરામ સમરકંદા બોખારારા.”

મતલબ કે જે પેઢી સીરાઝ શહેરની ખુબસુરત સ્ત્રી મારા હાથમાં આવે તો તેના ગાય ઉપરના એક કાળા નસને મારે હું સમરકંદ અને બોખારા શહેરો આપી દઉં. એ પ્રમાણે સીદીઓ ખોલી તૈમુરે કહ્યું, કે તું આવો મરીમ અને કંગાળ છે, તો આવાં શહેરો આપી દેવાનું ખોડું ઝાળ રા મારે કરે છે કે ત્યારે હાફેઝે કહ્યું કે, ઓ સુલતાન ! આવી કંગાળ અને ગરીબ સ્થિતિમાં હું કેમ આવ્યો છું તે તને ખબર નથી શું ? આવી આવી મોટી બખરામો અને સખાવતો કરવાથી હવે મારી પામે કાંઈ રહ્યું નથી, તેથી કંગાળ થઈ ગયો છું ! આ હાજર જવાબથી તૈમુર બહુ ખુશ થયો, અને છંતામ બખરામ બીજાઓ કહે છે કે; હાફેઝે તો એવો જવાબ દીધો કે, મેં કંઈ સમરકંદ અને બોખારા આપવા કહેનું જ નથી. મારી સીદી તો એવી છે કે:— “ અગર આં તુકે સીરાઝી બદસ્ત આરદ દેલે મારા, બખાસે હીન્દુઅરા બખરામ સમરકંદા દો ખુરમારા ” યાને તે તણને મારે શાકર અને ખજુર આપવા મેં તો કહેતો છું ! આ જવાબથી પાદશાહ ખુશ થઈ ગયો હતો. એ પ્રમાણે એક કવિ કાશ્પ-નિક છુદ્દિમી દુન્યાંતી દુન્યાં આપી દઈ શકે છે, ને સુલતાના મુવક છતી શકે છે. અબુલફઝ સંજીની નામે એક કવિની પાદશાહ સન્નિત એવી તો તિન હતી, કે જે કાંઈ પેશ કવિના ગમે એટલી લાંબો તેની આગળ કાંઈ એકજવાર ખોલી જાય, તો તે તેને મોટે રહી જતી ! ! ! વળી તેના છોકરામાં એવી ખુબી હતી, કે જે કાંઈએક કવિતા બેચાર સાંભળે તો ને પેદેગેથી છોડે સુધી તેને પાડે રહેતી ! ! અને વળી તેના એક શુભાગ એવી લાગત મરાવતો હતો કે તે કાંઈ કવિના વખુ પારે સાંભળે તો તેને સંપૂર્ણ પાદ રહી જતી ! એથી કુરીને

દરબારમાં જ્યારે પણ કોઈ નવો કવિ “ કસીદો ” વાંચવા અથવા
“ પાદશાહની સ્તુતિનું ” કાવ્ય સંલગ્નતા આવે, ત્યારે જો તે કવિતા ઉત્તમ
હોય, તો અબુલફઝ કેહનો કે “ એ તો મારી બનાવેલી છે. ” એમ
કહી તે આખી બોલી જતો. તેમજ તેનો છોકરો પેલા નવા કવિનું અને
બાપનું સાંલગી બે વાર ચવાથી તે પણ બોલતો, અને છોકરા સાથે
ત્રણ વાર ચવાથી સુલામ પણ બોલી જતો. જેથી ખરેખરા કવિને
ફજેત થઈ દરબારમાંથી પાંચ ફરવું પડતું હતું. અને અબુલફઝની
મેહેરબાની મેળવીનેજ દરબારમાં દાખલ થવું નવા કવિઓ માટે
સહાનુભૂત થઈ પડતું. એક વાર અનવારી જેવા મહા કવિએ ઉત્તમ
કસીદો જોડ્યો; જે નીચલી લીટીથી શરૂ થતો હતો:—

“ જર દેલો દસ્ત બેહરો કાન બાશદ,
દેલો દસ્તે ખોદાયગાન બાશદ. ”

આવી ઉત્તમ કવિતા શાહ સનમુખ રજુ કરવાની હોવાથી અબુલ-
ફઝ આગળ તે મેળાં ઘેલાં કપડા સાથે અઓઝ્યા જેવો ગયો, અને
જણાવ્યું કે હારમરસિક કવિતા શાહને સમજાવવી છે, માટે કૃપા કરી
દરબારમાં દાખલ કર ! અબુલફઝે તે કવિના પ્રથમ સાબળવા
માંગતાં અનવારીએ એવી શરતે ગાથા કહ્યું કે, શરની લાઇનેજ હું
બોલીશ, જે નીચે પ્રમાણે જણી જોઇને તે ઘેલાંની માફક બોલ્યો.

“ જહી શાહો જહી શાહો જહી શાહ,
જહી મીરો જહી મીરો જહી મીર. ”

યાને:—કેવો પાદશાહ ! કેવો પાદશાહ ! કેવો પાદશાહ !

કેવો અમીર ! કેવો અમીર ! કેવો અમીર !

આવી દમ કરા વગરની કવિતાની બાધણી જોઈ અબુલફઝ
હસીને બોલ્યો કે, “ બીજી લીટીમાં તું નીચે પ્રમાણે કા નહીં
જોડણી લાવતો, કે જેથી કરીને બીજી લીટી જે પેહેલી લીટીના
પ્રાસની સાથે મળતી નથી તે મળી રહેશે:—

“ જહી માહો ! જહી માહો ! જહી માહ ! ”

યાને:—કેવો ચંદ્ર ! કેવો ચંદ્ર ! કેવો ચંદ્ર !

અનવારી બોલ્યો:—અરે એમ નથી, એમ નહીં ચાલે. કેમકે
તમે જાણો છો કે પાદશાહ અને અમીરો નહીં તુટે એવા ગાંડથી
બંધાયેલા છે, માટે હું કહું છું તેમજ જોઈએ. આ ઉપરથી અબુલ-
ફઝે વિચાર્યું કે, દરબારમાં આ બધી એક મસ્કેગ કોઢવાનું કામ

કીંક બળવશે, તેથી બીજે દહાડે દરબારમાં રજુ કરવા તેને કબુલત આપી. બીજે દિવસે તો ગ્રહસ્થને જાજે તેવા સારા પેશાકમાં ઠરાવેલે વખતે હાજર રહેલો અંબુસફર્જને તે દેખાયો. પાદશાહ આગળ કવિતા કહી સંભળાવવા હુકમ થતાં તેણે તો પેલી ચરેલાં જેવી ગાંડી ઘેરી કવિતાને બદલે પ્રથમ જે સુંદર લીટી કહી છે તેની લીટીથી કવિતા બોલવી શરૂ કરી, અને ઉત્તમ કવિતા ગાતાં અર્ધી બાકી રહી, કે બોલવાનું અંધ કર્યું. અને અંબુસફર્જ તરફ ફરીને બોલ્યો, કે હું માત્ર અર્ધા કવિતાજ બોલ્યો છું, ગાટે દર વખતની તારી ટેવ પ્રમાણે એ કવિતા જે તારી બનાવેલી કેહતો હોય, તો બાકી રહેલી અર્ધી હવે બોલ ! અંબુસફર્જ ગભરાઈ ગયો, અને એ કવિતાથી પોતાને અંબાણુ જાણાવ્યાથી અનવારી બાકી રહેલો ભાગ બોલી ગયો. અંબુસફર્જની હુઆઈ પકડાઈ આવી, અને દરબારમાંથી શહે તેને હાંકી કાઢ્યો. મી. કુકા જણાવે છે કે, એ અંબુસફર્જને માટે નહીં, પણ કેટલીક ગમ અમીર મોએકીને માટે ઉપયુક્ત લખાણ આવે છે.

૭૭ મો—વંશચરિત્ર વૃક્ષઃ—પાને આખા કુટુંબનું ચરિત્ર વંશાવળીના ઝાડ (Genealogical Tree) ની માફક કવિનામાં દરશાવવામાં આવે ત્યારે એ અલંકાર વપરાય છે. જેને ફારશીમાં એતરા અથવા એતરાવ કહે છે. જે માણસની સ્તુતિમાં કાવ્ય લખવાનું હોય તે માણસના વડવાઓની વંશાવળી જણાવવાનો આ અલંકાર છે જેમકે હાજી મહમદ બન કુદસીએ “ અલી બીન મુસા ” ની તારીખમાં નીચે મુજબ વસ ચરિત્ર કહ્યું છે.

“બહારે ગુલરાન ફીને મહમુદ અરબી;
 જીઆએ ચરમ અલી નુર દીદેએ ઝોહરેહ.
 બહારે ખુર્રમીએ ખાતેર હુસૈન ઓ હસન;
 સરવરે સીનેએ ઝૈન ઉલઅબ્બાદ શમષ દરી.
 ફરોગે સમયે શમેસ્તાન બાકર ઓ સારેક;
 ગરીએ બાકે ખોરાસાન અલી બીન મુસા.”

અર્થ—ધરમના બાગની વસંત શુભ તે અરબસ્તાનનો મહમુદ. આર્બનું નુર તે અલી. શશની જેનારે તે ઝોહરેહ. દિલની ખુશાવળી બહાર તે હુસૈન ને હસન. દીલનો વડો ઝૈન ઉલ અબ્બાદ જે શાહ-શીની ભેત છે તે. રાતની વખતના દીવાનું તેજ તે બાકર ને સારેક છે. ખોરાસાન સરજમીનમાં એક મુસાફર જેવો તે અલી બીન મુસા છે.

કવિ કેવળરામના ૪ છોકરા—સેવકરામ, શોભારામ, સદારામ, અને આદિતરામ કરીને હતા. કેવળરામે એક દોહરો જોડી તેના પેહેલાં ચરણમાં પોતાનું, પોતાના પિતાનું, અને પોતાના બાપાનું નામ લાવી, બીજામાં ચારે પુત્રોના નામ આપી વંશાવળી અલંકાર ગુઢેલો છે:—

કેવળ, કેશવ, કૃષ્ણ કો, ઉઠતહી નામ સંભાર !

સેવક, શોભા રખ સદા, આદિત ઉદય નિહાર.

એમાં વળી દેવોને સંભારવા લખી બીજો અર્થ પણ સ્લેષ લાવી કરેલો છે.

૭૮ શ્લોક:—અંકાકાર, જેને શરદીમાં સયાકતઉલ અદાદ કહે છે, અને અંગ્રેજીમાં *Numerical Verse* કહે છે. એમાં કવિઓ આંકડાઓને ઉતરતા કે ચઢતા આકારમાં એવી રીતે ગોઠવે છે, કે જેમાંથી અંકગણિત પ્રમાણે બેદી અર્થ નીકળી આવે છે. જેમકે આકાંની વાપરે છે કે:—

“ યક દુ શુદ અઝ સે હરફરા ચાર અસ્તો પંજ રાખએ;

શરા રોઝ હફત અખતર નેહુ કમરો હસ્ત મનઝર.”

એમાં “ યક દુ શુદન ” યાને બેવડું કરવું એવો અર્થ યાય છે. ખોદા (ખેન્દાલ+અલેફ) એ ત્રણ હરફોમાંથી ચાર આ-નાસર-પાંચ જાતની અકકલ-છ દિવસ-સાત મહો-નવ આસમાન-અને આઠ બેહેસ્ત મધેલાં છે. કાવ્ય કૌસ્તુભ ઉપરથી:—

૧૧ અગીઆરા આગળથી ગણિએ, જ્યહાં અનીતી કેરો વાસ;

૧૨ ખારણું છુદ્ધિ તણું ખોલિએ, પરમકિર્તિનો યાય પ્રકાશ.

૧૩ તે રહ તો કદિએ નહિ કરિએ, હાંસલ જેમાં ન મળે કાંય;

૧૪ અતુર હશે દિશ એતી આવે, ઠગ જનથી તે કેમ ઠગાય;

૧૫ સંપ નરમ ત્યાં જ પ મળે નહિ; કંપ વપૂમાં વ્યાપે રોજ;

૧૬ સોળા વીથ નહિ સત્ય નીતિને, બહુ વિશ્વમાં વધશે ખોજ.

૧૭ સત રહેશે પરિમાં સાતેનું, પરીપુર્ણ ઉતરીશ તું પાર;

૧૮ જામ રાઠ એવી તું જુગતી, આદરજે આ જગ મોઝાર;

૧૯ ઝોર ગણિ લે સહુ ગૂણુ હરીના, જે જશદાતા છે જુગદીશ;

૨૦ વિસવાસે વિશ્વંભર કેરા, રહિને કામ કરો હરનીશ.

સુંદરદાસે સંતોષ રાખવા વીશે કહેલાં કવેતમાં આ અલંકાર વાપર્યો છે:—

“ જ્યું દસ, વીસ, પચાસ, લખે; સઠ, સોય હજાર, લખ મંગેગા;

કોટી, અરવ, ખરવ અસંખ્ય તો; પૃથ્વી પતિકી આહે અધેગા;

૧ અલગવીશ નહિ. ૨ સંબોધનાર્થે આ-અરે.

સ્વર્ગ પાતાળકો રાજ વ્યાહે, તો, પૃથ્વી અધિકો આગ લગેગો;
સુંદર એક સંતોષ વિના નર, તેગે કણુ નહિ જૂખ લગેગો. ”

એમાં અલંકાર ધરાબર સમજાવેલા છે.

રક્ષા તું નૌચાલના ! તત્પર વેહેલો ચા !
લાખ દુવાનો, કાચળો, ખાંધે લઈને જા !
ખીંપર સાથે લેખ છે, “લાલ મુખારક ” ટેક;
ધરજે એવા ટેકથી, (૩) હસ્તા વાંચે શેઠ.
સો મણુમુખતું પોટતું, રીતસર તોફાની આપ !
સદ્ ગજ ધનતું કાપડું, નેક ગજેતું માપ !
ખર્ચ ખુશીની તોપલી, તંદુરસ્તીના ફુલ;
કોડ મળની શાલ તે, ઓઢારી જેમુલ.
મેળણમાં તું મેળજે, ફતેહ-ફીરોજી-નામ;
પ્રાધ મુખારકબાદીતું, નમન કરી આ હામ.
વર્ષ એક તે શેઠનો, રહી સત સદા સુધામ;
ખીજે છોડું ત્યાં લગી, કર પડજે તે હામ.
હર્ષ, હર્ષ, ને હોંસથી, ટેહ જઈ ખુશ કલામ;
ગરીબતણી આબેટ છે, બહુબહુ કહીજ સલામ.

એ પ્રમાણે શેઠની શાલ મુખારકવાળી બનાવટમાં એ
કાર બેરવાપલો છે.

કબીર પોતાના પદમાં કહે છે કે—

કાળકા અજબ તડકા બે, તું કયા જાને લડકા બે—ટે!
નવખી મરગએ દસખી મરગએ, મરગએ સહસ્ર અઠાસી;
તેતીશ કોટી દેવતા મર ગએ, પડે કાળકી ફાસી.

હૃદ—બેવડ પ્રાસ:—જેને ફારશીમાં કુ કાફીતીન કહે છે.

Double Rhyme અંગ્રેજીમાં છે. યાને એક છંદકે અંતમાં બેવડા પ્રાસ
આવે છે; જેમકે:—

હૃદ્દેહ:—“ દીરાબ બ સયલે અસ્ક રેહે ખાખ મીઝદમ;
નકરી બ યાદે ખતે તો જર આખ મીઝદમ ”

એમાં ખાખ સાથે આખ એક પ્રાસ, અને મીઝદમ સાથે
મીઝદમ ખીજે પ્રાસ છે.

“ સજ્જનમે સજ્જન મીઝે તો હોવે દો દો ખાત;
ગધાસે ગધા મીઝે તો ખાવે દો દો લાત. ”

“ રૈએ ઉ દર સફાએ સફીનેએ રહ;
ફૂલે ઉ દર વફા સફીનેએ નહ. ”

એમાં સફા સાથે વફા—સફીનેએ—સાથે સફીનેએ—અને રહ સાથે નહ પ્રાસિક ગોઠવેલા છે. વળી એવો રદીફ (શબ્દ) નો બે પ્રાસોની વચ્ચે આવે છે તો તે ધણોજ મનોહર લાગે છે. ત્યારે તેને “ ઝુ કાફીતીન મય અલ્હાજબ ” કહે છે.

(૧) “ સંસારી નીરધન દુઃખી; (૨) રાજા દુઃખી દલ ભંજતે;
(૩) વૃદ્ધ કાળે વેસ્થા દુઃખી; (૪) ભોગી દુઃખી ધન સંચતે. ”

એમાં આંકડા મુક્યા છે તે પ્રમાણે તેટલી કહેવતોમાં ૪ જણાંને દુઃખી ગણેલાં છે, તેથી કહેવતરૂપાલંકાર પણ છે; અને બેવડ પ્રાસ પણ જણાશે. મોએઝીનો નીચલો દૃષ્ટાંત ઉત્તમ છે:—

“ અએ શાહે ઝમીન બર આસમાન દારી તખ્ત;
સુસ્ત અસ્ત અદુયે તુ તા કમાન દારી સખ્ત.
હુમલેએ સખક આરી ઓ ગેરાન દારી લખ્ત;
પીરીએ તુ બ દાનેશા જવાન દારી બખ્ત. ”

એમાં દારી શબ્દ આસમાન તથા તખ્તની વચ્ચે એવી રીતે ગોઠવાય છે, કે કમાન અને સખ્ત, ગેરાન અને લખ્ત, જવાન અને બખ્તની વચ્ચે આવી ખુબી બતાવે છે.

કવિ શુખણુ નીચલું કવેત બેવડ પ્રાસિક છે:—

“ ઈંદ્રિ જિગિ જંલપર, વાડવ સુ અંલપર,
રાવન સુ દંલપર, રઘુ કુળ રાજ હેં;
પોંત બારી બાહપર, શંભુ રતિ નાહપર,
ત્યાં સહઅ બાહપર, રામ દિજ રાજ હેં;
દાવા હુમ દડપર, ચિત્તા મૃગ ઝુંડ પર,
બૂખન બિતુંડપર, જેસેં મૃગ રાજ હેં;
તેજ તમ અસપર, કાન્હ જિમિ કંસપર,
ત્યાં મિલેચ્છ બંશપર, સેર સિવરાજ હેં. ”

આ કવિત મધે છેલ્લા કાળા હરફવાળું કવેત શીવાજીની દરબારમાં, ઔરંગઝેબની દરબારમાંથી રહેલા કવિ બૂખણે આવીને કહ્યું, જેથી શીવાજીને શુર ચઢ્યું, અને તેણે જંગ જગાવ્યો હતો.

નીચલો બેવડ પ્રાસ ૪ કહેવતો પણ સમાને છે, તેથી તે કહેવતરૂપા પણ છે.

“(૧) લેનેકું દર નામ હે, (૨) દેનેકું અનદાન;
(૩) તરનેકું આધીનતા, (૪) છુકનેકું અભિમાન.”

એમાં ઘણી સારી બનાવટ કરેલી જણાય છે.

अनारंभोहिकार्याणां प्रथमं बुद्धि लक्षणम् ।

आरब्ध स्यांतगमनं द्वितीयं बुद्धि लक्षणम् ॥ (विश्वसभा.)

યાને:— એક કામનો આરંભજ નહીં કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે; અને આરંભેલાં કાર્યને પાર પાડવું, એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે. નીચેનો દાખલો કેહવતરૂપામાં પણ આવશે, તે એવક પ્રાસમાં પણ સરસ છે:—

“ભર્યા સો ઇલકે નહીં, ઇલકે સોહી આધા;

થોડાતો ભૂકે નહીં, ભૂકે સોહી ગાધા. ”

“ સુ શમય' જમાસત ચેરાગમ જુઅદ,

મરા દર દો આલમ ચેરા ગમ જુઅદ. ”

યાને:—ધારી ! ન્યારે તું જેવી જુસાનુમા મીલુબતીજ મારે ચેરાગ છે, ત્યારે એક જેહાનમાં મને ગમ શાનો હોય ?

૩૪

“ To a poet nothing can be useless. Whatever is beautiful and whatever is dreadful must be familiar to his imagination: he must be conversant with all that is awfully vast or elegantly little. ”—Dr. Johnson.

કવિઓએ અને શોધકોએ એકબીજા માર્ગ સીધો, ટુંકો અને વગર શુભવાડાનો બનાવાને ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કરેલા છે. રાજાને તેમ રંકને માટે એકબીજો ટુંકો માર્ગ છેજ નહીં. વિદ્યા અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે એક પાદશાહ અને ફકીરનો રસ્તો એક સરખો, કાંટાઓ વાળોજ ખુદરતે રાખેલો છે. તેથી એક પાદશાહને વિદ્યા આપવાને જેટલા ટુંકો રસ્તા જડે, તેટલા રંકને માટે પણ જડે. જેનો નીચેનો અર્થકાર એક પૂરાવો છે:—

૮૦—અર્ધાવળી:—એ અર્થકારમાં શબ્દોની રચના એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે, તે શબ્દોની સાથેજ તેનો અર્થ અથવા બીજો શબ્દ જે હોય તે જણાવામાં આવે. અથવા બીજા વાક્યનો

અને જે કામ કરવાનું હોય તેનો અર્થ સૂચવવામાં આવે છે; અથવા જેનો અર્થ કુન્ધા જૂદી રીતે કરતી હોય, તેનો અર્થ કવિ બરાબર સમજાવે છે. “ખાલક ખારી” નામની કારણી કેતાળ આખી એજ અલંકારની બનેલી છે. તેમાંના ચોક્કસ દાખલા આપું:—

“ રસુલ પેગંબર જાન બસીક, ચાર દોસ્ત બોલે જા છક.
બીરમે અસ્લા ખોઝકા નાંઓ, ગરમા કુપ સાયા હે છાંઓ.
બીઆ બેરાદર આવરે લાઇ, બેનશીન માદર બેઢરે માંઇ.
કાવત નધર જોર બલ આન, સારેક દોઝદ ચોર હુએ જાન.
જાનો કુખઝ કે જાંગ છુઅદ, નાએલા દેલા.
મેકરાઝ કતરની કે છુઅદ, અસ્તુરા છુરા. ”

એમાં કારણી લાપાના રશુલ—પેગંબર એ શબ્દોનો અર્થ હિંદુસ્થાનીમાં બસીક કહેવાય છે, તેમજ કારણી ચાર એટલે દોસ્ત એમ અર્થ જણાય છે. વળી “ બીઆ બેગદર ” યાને આવરે લાઇ તેમજ “ બેનશીન માદર ” એસરે માય, વગેરે તમામ અર્થો, બેહેરે તકાવળ વગેરે જૂદી જૂદી તરેહવાર બેહેરોમાં જણાવેલા છે, તે ખરેખર વાંચીને પાઠે કરવાથી કારણી લાપા તેની સાથે હિંદુસ્થાની લાપાના શબ્દો સાથે શીખાય છે.

શ્લોક-

दानेन पाणिर्नतु कंकणेन, श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन ।

विभाति कायः करुणापराणां परोपकारेण न चंदनेन ॥

અર્થ:—હાથ, દાન ધર્મ કરવાને આપ્યા છે, કાંઈ કફલા સાંકળાં અને કુલના ગજરા ધાલવા નથી આપ્યા. કાન આપેલા છે તે હરિગુણ સાંભળવાને છે, નહીં કે કડકીઆં ને કુંડળ લટકાવાને આપેલા છે. પારકાના ઉપર દયા અને પરોપકાર દીધાથી કાયા શોભે છે, બાકી અંદન કેશરના લેપઘ કપાથી કે ટિલાં ટપકાં કર્યાથી બદન શોભતું નથી.

“ માહે મોહરરમ ઝર બેબીન, અદર સફર બીન આઇને.

અંદર રબી આબે રવાંન, આબેર ગનમ અએ મેહનેગર.

અબ્બલ જમાદી નકરે બીન, પીરી બેબીન દર આબેરી.

માહે રજબ મસદુદ બીન, સઅબ્યાંન માહે તીઝતર,

શમસીર દર રમઝાન નેગર, શબ્બલ જામેએ સબ્બ બેબીન.

ઝીતકાદ. બીન કુદકે, ઝીત હબ્બ કુખતરે ખુખતર. ”

અર્થ:—ગોહરરમ મહીનામાં સેતુ જોવું; સફર મહીનામાં આરસી જોવી; પહેલા રખીમાં વહેતું પાણી; ને છેલ્લા રખીમાં, ઓ મોટા માણસ! તારેબકલ્યુ જોવું. પહેલા જમાદીમાં રપું જોવું, અને છેલ્લા જમાદીમાં એક ઘરડા માણસને જોવું. રજમ મહીનામાં દોરાંન, અને રેખાંન મહીનામાં લીલી જગ્યા જોવી. રમજાનમાં તલવાર, ને શબ્યાસમાં લીધું કપડું જોવું. શકઅદમાં બચ્ચું જોવું, ને શલહજ્જમાં ખુબસુરત છોકરી જોવી.

ઘણા લોકોમાં આંદરાતને દીને ચંદ્રને જોયા પછી તુર્ગજ રપાનાણું જોવાનો આલ છે, પરંતુ મુસલમાનો પ્રમાણે તો જે તે મહિનાની આંદરાતે મુકરર કરેલી વસ્તુઓ જોવાની હોય છે. પશુ તે માદ ન રહે તેટલા માટે “ અર્ધાવળી ” અક્ષરમાંજ તેની ગોઠવણુ કરેલી છે.

“પુખ્તે દેહના એ ખુબ રૂઢ, વય એ એકતા કુલમ કુધ ?

અઝ હર તર્ફી તોરા બલુસ્તમ, સોઝન પથકા કુલમ સુધ !”

ઓ જીવરની જાની ! તું કે જે કપાસના જેવા નરમ દોડો-વાળી છે, તે તું કેવી ખુબસુરત છો તું કે જે એક કુવાના જેવી હડપચી-કુધ * ધરાવે છે, તે તું કયા મોહલામાં રહે છે ? તું દરેક દીશાએ ઢુંડી વળ્યો છું. તું કે જે આંખના પોપચાં સોપના જેવાં ધરાવે છે, તે તું કંઈ જગ્યાએ રહેલી છે ?

એમાં ખુબી એવી છે કે, કાગા હરફે ઉપર એવે પડવાથી રૂઢ-કુધ-અને સુધ એ શબ્દો દિંદુસ્થાની ભાષામાં વાંચ્યે તો તે નીચલા ફારશી શબ્દો પુખ્તે-ચેહ્-અને સોઝન ની સાથે અનુક્રમે અર્થમાં બરાબર મળી રહે છે, અને વળી એકેકની જોડા જોડ લીટીમાં તેઓ સમાવલા દીકામાં આવશે. એ અર્ધાવળીમાં જનાં મળી અર્થ જૂદા જૂદા કરે છે.

માપ કાણે નડે તેનો અર્થ મનુષ્યતિમાં સમજાવેલો છે કે,

સ્લોક.

રાક્ષિ રામકૃતં પાપં કૃતં રાક્ષા પુરોહિતે !

* હડપચી-કુધ= એટલે હડપચીની નીચે જે તાદનો ખાડો આવે છે તે, જેને અંગ્રેજીમાં *Chin pit* કહે છે તે. એ ખાડા ઉપર પશુ ધરાંગીઓમાં ખુબસુરતીનું તોલ થાય છે.

મર્ત્યે સ્વીકૃતં પાપં શિષ્ય પાપં ગુરૌ સ્મૃતં ॥

અર્થ:—પ્રજાએ કીધેલું પાપ રાજાને લાગે છે, રાજાએ કીધેલું પાપ તેના ગોરને લાગે છે, સ્ત્રીએ કીધેલું પાપ તેના ધણીને લાગે છે, અને શિષ્યએ પાપ કરેલું તેના ગુરૂને લાગે છે. એ પ્રમાણે મનુષ્યે પાપની અર્થાવળી કરેલો છે.

તત્તા વ નકરે વ ઝીળક મેસઅસ્ત

સુરખે આહુન જસદ સુ કલઇ ઓ ઝર નીખ તેલક અએ પુર ફેન.

બેદાન તુ બાદ અઝીન કબરીતરા સુ સુમાલશાર

ઝમારક સીસા શુઅદ દરીન ચક ફેન.

અર્થ:—સુતું, રૂપું, ને પારો તાંબા જેવાં છે. સીસું, લોહકું, ને જસદ; કલઇ, હડતાલ ને અખરક જેવાં છે. ત્યાર પછી તું જાણુ કે ગંધક, સુમુલશાર નાંમના ઝેહરી પદાર્થના જેવી છે. અને એક હીકમતથી કાચનો સીસો થાય છે.

વળી તેજ પ્રમાણે ફારશી ભાષામાં ધાતુઓ કેટલી છે, તે “ અર્થાવળી ” માંજ ઉપર પ્રમાણે સમજાવેલું છે.

વળી જવાહીરો ક્યાં ક્યાં છે, તે પણ એવાજ અલંકારમાં ફારશી ભાષામાં સમજાવ્યું છે.

ફુરર હસ્ત ઓ યલમાસ ઓ લાલ ઓ ચાકુત

મેરજાન ઓ ઝમરદ અસ્ત ઓ પોકરાઝ

નીલફર સુ ન લસનીએ ઓ ચકીક અસ્ત

ફીરઝ રએ ધરામ મરમરે ઝાય.

અર્થ:—મોતી, હીરો, લાલ ને ચાકુત છે. પરવાળું, લીલો હીરો ને પીળો હીરો, હીરાનાં જેવો નીલમ હીરો ને ચકીક હોય છે. ચળકતો કીમતી ધરામ પથ્થરો ને કાળો મરમરજાતનો કીમતી પથ્થરો હોય છે.

દાતવ્ય મિતિ યદાનં દીયતે નુપકારિણે ॥

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં વિદુઃ ॥

જેનાથી આપણો કીધેલો ઉપકાર પાછો વળાવાનો નહિ, એવા ગરીબને દાન કરવું. દાન લેનારો ધૂન ન જોઈએ, પાત્ર જોઈએ. દેશ અને સમય જોઈને દાન કરવું; એવા દાનને પંડિતો સાત્ત્વિકદાન કહે છે.

ઝ ફરપરદીન સુ ઓ ગુઝમ્તી, માહે ઝરદીમેહેસ્ત આયદ,

માહે ખુરદાદ ઓ તીર, આંત્રે અમુરદાદ હમીં શાયદ,
પસ અઝ શેહરેવર ઓ મેહેર ઓ આખાં આઝર વ દેહદાં,
કે બર બેહમન બુઝ અસફંદારમદ માહે ને અફઝાંપદ.

અર્થ:—ફરવરદીન મહીનો પસાર થયો કે અરદીબેહેસ્ત આવે છે.

ત્યાર-પછી ખોરદાદ તીર, પછી અમરદાદ ખેશે છે. પછી શેહરેવર,
મેહેર, આંખાં, મેહેર ને દેહો છું જનન; પછી બેહમન પર અસપંદાદ સી-
વાએ ખીન્ને વધારે મહાનો હોતો નથી.

પારશી લોકોના મહાનો મોંઢે રાખવા સાર ઉપલાજ અમં-
ગની મદદથી ઓક્તમા શાયરે બનાવટ કરેલા અઘરમન ને ઉપલા
રાતીમા અને અંગ્રેજીમાં પણ ધણા દાખલા આવે છે. પરંતુ
નમુના પુરતા છે.

“ જ્યોતિર્વિદ્યાશરણ ” નામે મંથમાં નીચલી બનાવટ છે:—

धन्वन्तरि क्षेपणैकामरसिंह शंकु वेतालमृष्ट चटकपर्प कण्डिदागनाः ।

रुपातो घटाहमिदितो नृपतेः सभायांरत्नानिर्वैकराचिर्नव विक्रमस्य ॥

અર્થ:—ધન્વંતરી, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલમઝ, ચટકપેર, કાન્દિદાસ, વરાહમિહિર, અને વરશયિ, એ વિક્રમ રાજની સલા મધ્યે “ નવ રત્ન ” હતાં. એમાં વળી નવ રત્નોના નામ યાદ રહી જન્ય એવી રચના કરેલ છે.

ઉદ્ધક જોડીએ પોતાની પુત્રિનું નામ અમર રાખવા “ ભડમંદિ વાક્ય ” નામે સાખીએ રચીને આખા વરસના વરતારા કાઢેલા છે, તે જ આયાવળી અલંકારમાં રચાયેલા છે. માત્ર એકાદની જગ્યા કર્યે.

અપાદા ધર બીજડી, નોમે નિરખી જોય:

રવિ તાતો શુધ સીતળો, મંગળ વૃદ્ધિ ન હોય.

સોમે શુક્રે સુર સુર, જળ બખારણ હોય;

કર્મે સંજોગે સનિ મગે, તો છવે જવડલો કોય.

અર્થ:—અપાદા શુદ્ધ ર કે હ મે રવિવાર હોય તો તાપ બહુ પડે, શુધવાર હોય તો ટાંડ બહુ પડે, અને મંગળવાર હોય તો મુશ્ક વરસાદ ન થાય. પણ જો સોમ, શુક્ર, કે સુરવાર હોય, તો વરસાદ પ્રવેશ થાય. અને શનિવાર હોય તો પૃથ્વી ઉપર કાષ્ઠકજ અવરુ રહે.

એ પ્રમાણે એ અલંકારની મજા છે.

૯૧—ઉપ્યાંખાઅક્ષ કાર:—એને અંગ્રેજીમાં Riddles ના નામથી,

બંને ફારસીમાં ગાઅઝમાના નામથી ઓળખે છે. જેમકે:—

“ Charge, Chester, charge: on, Stanley, on ! ”

Were the last words of Marmion.

Had I but been in Stanley's place,

When Marmion urged him to the chase,

A tear might come on every face.

એમાં કાંદા વીશે ઉખ્યાલું છે. On Stanley on એટલા આરમ્બનના છેલ્લા શબ્દો છે, પણ જો સ્ટાનલીને બદલે હું (I) હોતો તો દરેકની આંખમાંથી આંસુ પાડતો, યાને કે સ્ટાનલીને બદલે I હરફ બંને On શબ્દોની વચમાં આવ્યાથી Onion એટલે કાંદો થયો. એજ પ્રમાણે કાંદા ઉપર ફારસી અલંકાર છે કે:—

“ ચીસ્ત આં ગુન્હા લતીફા નેકુ, ખુરદને મહુમાને નેકુ ૧,

દર બરશ જામહાયે સુખ્યા સુફીદ, મી કુનદ ગીરીએહા કુશનદેએ જી. ”

યાને:—મુગટના આકારનું એવું તે કાણુ સુંદર બંને સરસ છે, જેને ગમે એવા ખુબસુરત મરદો પણ ખાય છે. વળી તેના દીલમાં શતાં બંને ઘોળાં લુગડાંઓ પર લુગડાં પેહેરાવેલાં છે, અને જે કાંઈ તેને કાપી નાંખે છે, તેને પાછળથી રડવું પડે છે. યાને કે કાંદો.

“ તાજે એસ્મે કલ્મે યાર આથે શુદ્ધ,

દીલ એ ફેરે ખીદુદેહ પરદાખ્તમ. ”

યાને એક શબ્દનો ૧ લો ભાગ તે તેનું તાજ કહેવાય, અને વચમાંનો ભાગ તે તેનું દીલ કહેવાય. હવે એસ્મે કલ્મે યાને માણુ-સનું નામ તે મુસા થયું; અને ફેરે શબ્દનું દીલ યાને કાંદ (ક) જતો રહ્યો ત્યારે ફેર રહ્યો=એટલે આખો શબ્દ મુસાફર થયો.

“ મારેહુ બસરાએ દોસ્ત શુરદીમ બ નામ,

દર વીશે સરાએ બાઝ મશતીમ તમામ. ”

યાને મારેહુ બસરાએ એટલો શબ્દ લખ્યો, અને પછી સરાએ શબ્દ. આગળ અટકી જવ ! વળી પાછા ફરો ! અર્થાત સરાએ શબ્દ નહોં વાંચતાં મારેહુબ રહી ગયું. તેને પાછા ફરીને વાંચ્યે, યાને ઉધો વાંચ્યે તો ઉખ્યાલમાં મગિલું નામ બેહુરામ નીકળશે.

“ હુ મુર્મ અઝ મુર્ગઝારી કદ પરવાઝ,

બકસદે હુદુ શાન આદગ કરદમ,

યદીરા પા શુરીદમ ગરત ખીસર,

ચકીરા સર છુરીદમ લંગ કરદમ, "

એમાં જે એવાં ક્યાં પક્ષી છે, કે જેમાંના એકનો પગ કાપી નાખતાં તે બીસર યાને માથાં વગરનું થઇ જાય છે ! અને બીજાનું માથું કાપી નાંખતાં લંગ યાને લંગનું થઇ જાય છે ! જવાબ:— બીસરા યાને એક જાતનો શકરો; અને કુલંગ=યાને બગતો. બીસરા પક્ષીનો પગ યાને છેદતો હરફ અલેફ કાપી નાંખતાં બીસરાને બદલે બીસર યાને માથાં વગરનો થઇ જાય. અને કુલંગનું માથું યાને પેહેતો હરફ કાફ કાપી નાંખતાં લંગ યાને લુલું થઇ જાય છે.

વળી બીજો ઉપ્પાધ્યાયકાર:—

" રંગશ ચું રંગે ગ્રાહરાન, બીરીઆન ચું જાને આશોકાન;

પા દારદો પર હમ બેદાન, જાનાને મન ગો ચીસ્ત આન ? "

એવી શું ચીજ છે જેનો રંગ ગ્રાહરાની છે, અને પાધામાં લઈ લેજતદાર છે. તેને પગ અને પાંખ પછી છે, તે શું ? જવાબ:—પાપર યાને પાપક. એમાં પા=એટલે પગ, અને પર=પાંખ સમાયેલાં છે.

" એ ચીજ અરત આં કે બારાદ ગદો ગુજતાન,

હો નામે જીન્દેહ દારદ લીક બીજાન,

ખર આન બારાદ કે ધન માઅની નેહ ફેહમદ,

એ છુઝ કમતર છુઅદ આં મદે નાદાન. "

એવી કઇ ચીજ છે કે જેના ઉપર તમે ગુજતાન બની જાવ છો. જેમાં જે જીવતાં નામે સમાયેલાં છે, તોપણ તે જાન ધરાવતી નથી. જે તેનો અર્થ ન જાણે તે ખર યાને ગધેડો છે, અને છુઝ કમી કરે તો તો તે નાદાન ગધેડો છે. જવાબ:—ખરછુઝ યાને ખર-છુલું. છુઝ કમી કરે તો ખર યાને ગધેડો રહે છે.

" ચીસ્ત આં મુર્ગી કે પરરદ દર હવા,

ચાર સદ સર—દેહ શેકમ—ફુઈસ્ત પા. "

એવું જનાવર શું છે કે જે હવામાં ઉડે છે. તેને ૪૦૦ ગાયાં, ૧૦ પેટ, અને ૨૦૦ પગ છે. જવાબ —તીર. તીર હવામાં ઉડે છે. અને તેનું માથું—પેટ—અને પગ તે અનુક્રમે ૧ લો—૨ જો—અને ૩ જો ફારશી હરફ તે—ધ—રે છે. અબજદના કાવદા પ્રમાણે તે=૪૦૦; ધ=૧૦; રે=૨૦૦ છે તે ઉપરથી અલકાર છે.

કામરમા લપટા નહીં, અએ મજુરના મૂખી,

તારું તો છે ઠામ પછાડી, ફળ યારો તું સુખી.

જવાબ—મ. અને તે ઉપરથી દારમ.

ફારસી ભાષામાં માઅમ્મા ઉપરાંત ચીસ્તાન પણ આવે છે. ચીસ્ત આંન ? યાને તે શું ? તે ઉપરથી જે ઉખ્યાલુમાં એક ચીજનું વર્ણન કરી જવાબ માંગવામાં આવે તેને ચીસ્તાંન કહે છે; જે માઅમ્મા જેવાંજ છે, પણ પ્રકાર જૂદો છે. માઅમ્મા તે અ શ્રેણમાં Riddles કહેવાય; અને ગૂજરાતીમાં ઉચકાં કહેવાય. ચીસ્તાંનને અ. શ્રેણમાં Enigmas કહે છે, અને ગૂજરાતીમાં ઉખ્યાલુ કહે છે. ચીસ્તાંનમાં તો ખરી કાવ્ય કલ્પના વાપરેલી હોય છે. તેના થોડા ફારસી દાખલા ગમત આપશે:—

“એ શેહેરીસ્ત આં કે મર્દુમ જુએ બીબન,
ગહી આબાદ ગર્દદ ગાહ વયરાન,
બ વકતે જગ તુ આબાદ બીની,
બ વકતે સુલેહ બાશદ શેહેર વયરાન, ”

યાને એવું શેહેર કયું છે, કે જેમાં જાન વગરના માણસો વસે છે ? તે શેહેર કોઇવાર આબાદ હોય છે, તો કોઇવાર વેરાન થઇ જાય છે. લગાઇને વખતે તે શેહેર આબાદ હોય છે, અને સદસ્યહને વખતે તે વેરાન થઇ જાય છે જવાબ:—શેત્રાંજ. હવે ઉપર જે ખ્યાન આપ્યું છે તે શેત્રાંજ વીશે વિચાર કરતાં બરાબર જણાશે.

“ ચીસ્ત આન જાનવરે સદ અંગુસ્તાન, પાય દેહ દારદો બ હસ્ત રવાંન;
પંજ સર દારદો જાનશ ચાર, ઇન અજાનબ કે દીદેહઅમ બજેહાંન. ”

યાને—એવું પ્રાણી કયું છે, જેને આંગળાં ૧૦૦ છે, અને પગ ૧૦ છે, તોપણ આઠ પગેજ ચાલે છે. તેને માથાં ૫ છે, પણ શ્વ તેના ૪ છે. આ દુન્યામાંજ એ અજાનબખી જેવામાં આવે છે.

જવાબ:—રવાન. યાને મુસલમાનોમાં કોઇ ખરી જાય છે, તેનું રવાન ઉચકીને ચાલનારાના બધાં મળી ૮૦ આંગળાં, ને મુરદાંનાં ૨૦ મળી ૧૦૦ આંગળાં, ને ઉચકનારાના તથા મુરદાંનાં મળી ૬૫ પગ, તથા પાંચ માથાં-ચાય છે, પણ આઠ પગો ચાલવામાં છે, અને શ્વતા તો ચાર જણા ઉચકનારાજ છે. આ ચીસ્તાંનમાં રવાન રાખ્દ ઉપરથીજ જવાબ તો નીકળી આવે છે. એ ચિત્ર અલંકારને મંગતો છે. (જુઓ પા. ૩૨૩)

“ મુફીએ મખતુક દીદમ તીર ખુરદેહ દર જગર,

કુ બ કુ મી ગદ્દો દસતાર બદ્દ બર કમર.

મેં એક સુધીને દીઠા, જેના છગરમાં તીર ભેકેલો હતો. તે મોહાલે મોહાલે ફેરી ફરતો હતો, અને પોતાના માથાને બદલે કમર ઉપર પાધડી બાંધતો. જવાબ:—હમરડો, તેની આર તે તીર છે. દોરી તે પાધડી છે; વિગેરે.

સવારે સે અરપે પ્યારેહ દયાન, બ મયદાંને કાપુરે અંબર દેશાન; તનસ રમીઓ એહરેહ સુ' મંગીઆન, ખુદ ધનજીઓ હુકમસ બમજીન દરાન.

સવાલ:—જો કે ત્રણ ઘોડા ઉપર ચારી કરનારો છે તોપણ તે પગે ચાલે છે, અને કપુરના મેદાનમાં અંબર છાંટતો જાય છે. તેનું શરિર તો એક રોમનના જેવું છે, પણ તેનો એહેરો તો કાળા સિંધીના જેવો છે. જોકે તે તો પોતાની જગ્યાએ બેસી રહે છે, તો પણ માજન દરાન જેવા દુરના મુખુકે ઉપર હાકમી ચલાવે છે, તે શું? જવાબ:—હામ. આગળ જેવી સમજણ આપી છે તેવી આમાં પણ લેવી.

“ ચીસ્ત આં પાદશાહે હુદુત એકત્રીમ,
બ હમરાંન સવાર મી મરદદ;
નાગેહાં ચક સવાર હર્ અલમ,
આમદો ફોજે શાહ બરહમ હદ. ”

ચીસ્તાન.—એવો પાદશાહ કોણ છે, જે હુદુતો સવારોને સાથે લઇને હંગેશાં ફરતો ફરે છે, તોપણ માત્ર એકજ સપેદસાધાર પોતાનો શોનેરી રંગનો વાવડો લઇને આવતાંની સાથેજ આખાં લશકર સાથે નાશ લાગ કરી તે ધીખરાઇ જાય છે. જવાબ:—અંદ્ર. અંદ્ર પોતાની સાથે તારાઓ લઇને પ્રકાશે છે, પણ સૂર્ય નીકળતાંજ તારા ગુમ થઇ જાય છે. તે ઉપર સમજવું.

દર:—દર્દાતર પક:—જો ચીજતું આપણે વર્ણન કરવાના હોઇએ, તેનું પોતાનું ‘છત્ત’ નામ હોવા છતાં તેનું નામ નહીં લેતાં, હરકોઇ ખીજના દાખલાથી બેઠાં વર્ણન કર્યે તેનો દર્દાતર પક કહે છે.

પુરાણોના આખ્યાનિ-પંચો પાખ્યાન—અનવારે સોહેલી-ઇસપ્સ ફેમલ-વગેરે એજ અર્થકારમાં છે. એમાં બહારથી અર્થ જૂદો હોય, ને અંદરથી કાઇના ઉપર લાગુ પાડવામાં આવે છે. એ સમામોક્તિથી ઉલટો છે. દર્દાતર પકયાત્કારના જેવોજ છે, પરંતુ અસરમાં ફેર હોવાથી જૂદો પાડ્યો છે.

(દોહરો,)

“ નવી મોહરનું ચલણ બહુ, ચાલ્યું થોડી વાર;

પણ પછી તે ખોટી ઠરી, જૂનીનો વહેવાર. ” (ન. ક)

બાહારનો અર્થ:—નવી મોહરના શીઝાનું ચલણ રાજમાં દાખલ થયું.

અંદરનો અર્થ:—નવા કારભારીએ થોડી વાર તો અમલ ચલાવ્યો, પણ પછી તેનું ગાડું આગળ ન ચાલવાથી જુના કારભારીનું પાછું ચલણ ચાલ્યું.

“ ચાર કશખાસી ઓ દુ કરદંદ જંગ,

કુશને ગરાતે ખુન શુદ્દેહ દર કાઝરે તંગ. ”

ચાર સખશો બત્રીશ જણ સાથે લડ્યા. અને જ્યારે તે ‘ચારેક કપાઈ કપાઈને માર્યા ગયા, ત્યારે જે નાનકડી ખીણમાં તેઓ લડ્યા હતા, તે તમામ લોહીથી ભરાઈ ગઈ. એમાં બહારથી તો લડાઈનું બ્યાન છે, પણ અંદરખાને તો પાન સોપારીનાં બીડાં ઉપર વર્ણન છે. પાન-સોપારી-ચુનો-અને કાથો મળી ચારનું બીડું, બત્રીશ દાંત સાથે લડ્યું. અને ચવાઈ રહ્યું ત્યારે લાલ રંગ મોઢાંમાં થઈ રહ્યો, તે ઉપર છે.

(રાગ કાફી.)

“ મસ્તાની તૂતી રાધે કૃષ્ણ રામ કૃષ્ણ બોલ—ટેક.

દાના બે ખાતી તૂતી પાની બે પીતી,

પિંજરેમેં કરતી કલોલ રે—મસ્તાની. ” (ન. ક.)

બાહારનો અર્થ:—પાજરાંમાં પકડાયેલો પોપટ કલોલ કરતો હતો.

અંદરનો અર્થ:—હે પામર માણસ ! તું ખાઈ પીને આ સંસારમાં મદમાતો ભમે છે, પણ ઇશ્વરનો તું કાંઈ ડર રાખતો નથી એ સાશ નહીં. તેની બંદગી કર ! ખાકાંનીએ માથુકને કશું કે;

“ તા ચરમે તુ રીખત ખુને ઓસ્શાક, બુદ્દે તુ બીરશ્ત રંગે માતમ. ”

તારી નેણ કટારી લાગવાથી તારા કંઈ આસકો માર્યા ગયા છે, અને તારાં જીવફાંએ મોહતમ પોશીના કાળો રંગ પકડ્યો છે, તે સંખ્યાબંધ મોહતને લીધેજ છે.

(કવિત.)

“ બહુ જાતવાન મસતાન ખાન પાન બાન

સાન માન ચાંન ચાંન થોડી એક રંગ છે,

રોગી નિગળા કબે તપહર ન ચપળ

ન સપાર સરદાર ખાન મન અંગ છે,
 ઘોડી ખાસિએત બહુ ગુણી તે પકાણુ માન
 છુદ્ધિનું ચક્રારનાન રાવત તો નંગ છે,
 ખાં તો ઘેર ખેત્ર ધરે રાવત સવારી કરે
 નીચ દીને ભારે કરે જોવા જોયો જંગ છે.” (ન. ક.)

ખાદારનો અર્થ—દેખીતું તો ઘોડીનું વર્ણન છે.

અંદરનો અર્થ ૧ તો—અંધેર રાગના રાત્રી ઉપર એ વર્ણન છે.

અંદરનો અર્થ ૨ જો—સરખાન નામના નવાળની સ્ત્રી ઉપર
 વર્ણન છે. યાપ છે શું કે ખાં સાહેબતો ધરમાં ખેત્રવા કરે છે. રાવત
 બાધ ઘોડી ઉપર બેસીને ચોતને જ્યાં ફરવની હોય છે ત્યાં ફરવે છે. વગેરે.

મધુરબટ્ટ નામે શિષ્ય કવિ જોજી રાગની દરબારમાં પ્રખ્યાત
 હતો. પણ જોજીની એકવાર ખડગી ઉતરવાથી તેના ઉપર કડવી
 નજર રાખતા હતા, એક પ્રસંગે બટ્ટ પણ દરબારમાં બીરાજેલા હતા
 તેવામાં એક જણુ સારી રોજડીનો મુંદર સડો રાગને નજર કરવા
 લાગ્યો. આ તકનો બાલ લઇ મધુર બટ્ટ અસંધાર જોડ્યો કે—

કાંતોસિ નિત્ય મધુરો સિરસાકુલોસિ

કિંચાસિ પંચ શરકાર્મુક મદ્ધિતીયં

इक्षोतवास्ति सकलं परमेकमूनं

यत्सेवितो वहसिनी रसतां क्रमेण ॥ ૧ ॥

અર્થ—હે રોજડી ! તું મુંદર છે, સદા મધુર છે, તારામાં
 રસ ધણો છે, તું દામદેવનું બીભુ ધનુષ છે, સધળા ગુણો તારામાં
 છે, પરંતુ એક ગુણુ એછો છે. તે એ કે અનુક્રમે ચક્રતાં ચક્રતાં
 તારામાં રસ એછો એછો અને એછો મધુર માલમ પડે છે. એમાં
 વર્ણન તો રોજડીનું છે, પણ ખગેખર તો રાગના સ્વભાવનું ચિત્ર છે.
 એ પ્રમાણે જોજીરાગને ગુણાર્ય મેહેણુ વાગી જવાથી સર્ખો દો યધ મયો હતો.

(ચામર વૃત)

“ નિત્ય નિત્ય મ્હેનતો હમે ધણીજ લીધિરે,

વેટ તે સુજેવી બાધ જેન જાગિ કીધિરે;

હાથ પગ સંપ સંપિ એમ ખીજિ ખિન્નરે,

પેટ સાથ રીસ રાખિ ભારિ ચાર દીનરે.—૧

પ્રેરતે ન આપવાયિ શક્તિ નીજ જોધરે,

જાજી મારિ હારિને ઉતારી ગ્રીસ રાષ્ટ્રે,

ઝંપ ઝંપ લીધુ કામ પાણુ શર આણિરે,

પેટથી જિવે સજ વિચાર સાર નાણિરે,—૨” (ઇમપનીતિ)

બાહારનો અર્થ —પેટ પડીને ખાયા કરે, ને હાથ પગો સાં
મેહેનત કરે, તે તેમનામાં દેખી ન શકાયાથી પેટને વાસ્તે કામ કરતા
બધ પડયાથી, ઉતારા પેને હાથ પગોજ તનાઈ ગયા. વગેરે

અદરનો અર્થ —મોટા લશ્કરી ખરચો માટે એક રામન
રાજાએ અમાર ઉમરાવો પાસે કર ઉગરાવ્યાથી, તેઓ રીસાઈ
આવ્યા ગયા પણ તેથી તો તેઓજ નમળા પડા મના વગેરે.

“ જુદી ઝે કણુતરાને અમલક હસ્તદ જુદા જુદા માઅલ્યક;

પરદ બ ચર્મ જા નુમાયદ, વજ ખાનેએ જુદ બીશન નયાઅદ ”

અર્થ —સફેદ અને કાળા રંગના કણુતરૈના જોડાઓ એના જોયાં
છે, કે જેઓને જુદા જુદા બાધેવા છે તેઓ જ્યારે ઉડે છે ત્યારે છેક
આકાશની ખમર લાવે છે, તો જોકે તેઓ પોતાના માળામાંથી તો
બાહાર નીકળનાજ નથી એમા બહારથી તો કણુતરો વીગે લખાણુ છે,
પણ અદરથી તો આદમીની આંખો વીશે વર્ણન છે

રજપુતોના લડાઈના કડખામા ગનાય ડે કે,

મરદા હારી મૂછડી, દો દો બાન બના,

ગડક કેમો પૂછડો, ગખે લોગ બના

અર્થ —કોઈ માણસ ખરો શૂનીર હોય અને તેને નાહની મૂછ
હોય, કે મૂછપર બે નણુ બાવ હોય, તોપણ તે મરદાને મરદની
મૂછના બાવ છે, બાકી ઘણાએ મુખ એકો મુઠે ઘણા બાલ રાખી
મોટુ મસ પુછડુ રાખે છે તેમા શુ વળ્યુ ?

એમા મુશનમાનો મોટી મુછો રાખે છે પણ કાયર છે, અને રજપુતો
ઝાઝી મૂછો વધારતા નથી છતા બાહાદુર છે, એમ જણુવ વાપર્યો છે.

જેમા રાજદાસંકાર સરસ હોય, તેમજ જેમા અર્ધાસંકાર
સરસ હોય, અને તે લખાણુ જે સાની એવારતમા પણ હોય, તો
તેને કાવ્ય કેહેનાને અડચણુ નથી એકન જેવા ફોનસુકના, અને
એદીશન જેવા અગ્રેજ લેખકના તથા ચાણુકના અધિપતિ મી નવરોજ
ચાનદાર “ હવકાર ” ના, ને મી. કે ન કાલાજ જેવા ગૂજરાતી
લેખકના ગદ્ય લખાણુ, તેમજ મી. નર્મદાશ કર અને મી નદશ કર
તુલ્યનશ કર તથા મરદુમ ઝરસનદાસ મુગડના લખાણુ ગર છતાં

કાવ્ય જેવાંજ કહી શકાયો.

આજે કાવ્ય રચનારાઓના અરિદાર રહ્યા નહીં, તેથી તેવા ઉત્તમ કવિઓ ઉભાજ આવતા બંધ પડ્યા છે. પાદશાહ શીકંદરને માટે કહે છે કે, તે હોમર જેવા સરસ કવિની બનાવેલી એકદમ તથા તેના ખીમ, કાવ્યોને કિંમતી ઝવેરાતની પેટીમાં રાખી, ત્યાં જામ ત્યાં સાથે લઈ જતો હતો. અને સુતી વખતે તેને પોતાના માર્યા તમે રાખી મુકતો હતો. કાવ્યના જયનું વર્ણન કરતાં એક ગૂંચર કવિ કહે છે કે, આપણા રણપૂતો, ચંદ બારોડનો કરેલો પૃથ્વિરાજ રાસો ઉમંગથી બારોડે મેડે સાંભળે છે. કેટલાક જુદાંજુદા રાજાઓ વીરરસનાં કવિતો સાંભળી ઘોડા ઉપર એકદમ ચઢી એકી ધૂ-તેજ મેળવી આવેલા છે. જે વેળા બ્રહ્મ બજન કવિતામાં રામ રૂપે થાય છે, તે વેળા રૂપે રૂપે આનંદ આનંદ વ્યાપી રહે છે. વલ્લભ માર્ગ નો પ્રસાર થયો તેવું મોટું કારણ આ, કે તેમાં સરસ કવિતા છે.

૮૩:—પ્રતિ મુર્તિ પ્રખંધ:—એમાં અસહ્ય કાવ્યના પ્રતિબિંબ પાડી, અસહ્ય કાવ્યમાં ફેરફાર કરી, તેમાં નવો હાસ્યરસ આણેલો હોય એવો નકલી અક્ષર, જેને અંગ્રેજીમાં *Parody* કહે છે. એ અક્ષર એવો આવે છે, કે એક કવિએ કાંઈ મીઠા સાથની કવિતા બનાવી હોય, તેનીજ મીઠાને ટેકા આપનારી પણ કેવળ નિરાશીજ સંરખામણી સાથની કવિતા બીજે કવિ રચીને, હુસ્નારી બતાવે છે. શાયર જામીનો બચ્ચે હોતેથી કરીને હતો. તે નીચામી કવિના જેવા ખુમસા બનાવા માગતો હોવાથી, તેની ચક્તિની પગલા લેવા, જામીએ તેને ફીરફોટીની નીચકી લાઈનની પ્રતિમુર્તિ અથવા નકલ કરવા આપી.

“ હરખતી કે તલખસ્ત વધરા સેરસ્ત, ગરસ બર નેશાંની બળાગે બેહુસ્ત;
વર અઝ લુચે ખદ્દશ બ હીંગાગે આખ, બેબીખ અર બેરીઝી શદ્દે નાખ
સરજાંમે ગીહર જકાર આવોરદ, હમાન મીંએ તદખ બાર આવોરદ. ”

યાને:—એક કડવા સ્વાદનું જાડ તમે ગમે તો અર્ચના બાગમાં રોપો, અને પાણી પાવાને વખતે પાણીને બદલે તેના મુખમાં ગમે તો સ્વર્ગના ઝરાઓમાંથી નીકળતો ખાંડનો સીરો અથવા મધ રોડો, તોપણ આખરે તો તે જાડ પોતાની અસહ્ય પ્રકૃતિ બનાવ્યા વિના રહેવાનું નથી, અને કડવાં ફળ આપ્યા વિના રહેનાર નથી. આ લીટીઓના માસલાનીજ લીટીઓ હાતેથીએ નીચે પ્રમાણે બનાવીને મોકલી:—
“અગર ખીજેએ ઝાગે મુખમન સેરસ્ત, નેહી ઝીરે તાગેસે બાગે બેહુસ્ત,

જા હોંગાંમે આં બીજે પરવરદનશ, એ અન્હરે જન્મત દેહી અરઝનશ;
દેહી આખશ અઝ તુસ્મેએ સવસખીસ, ધારાં બીજેગર દમદમદ જેઘધલ;
શવદ આકેખત બચ્ચેએ ઝાગ ઝાગ, બરદ રંગે બીહુદે તાજીસે બાગ. ”

યાને:—અગર જો તમે કાળા કાગડાનું ઈંકું સ્વર્ગના બાગ મ-
થેની દેલ (મોરની માંદા) ની નીચે સેવન ખેસાડો; અને સેવન
ખેસાડતી વેળાએ તેણીને ખોરાકમાં ગમે તો ખેહેસ્તના અનજર આપો;
અને પીવામાં સ્વર્ગમાં આવેલાં સલસખીલના ઝરાનું પાણી પાઓ,
અને તે ઈંડાં ઉપર ગમે તો જીખાવલને પુંક મારવા દો, તોએ પણ
તે ખેડાંમાંથી જે બાળક અવતરશે, ને કાગડો ને કાગડોજ જન્મવાનો.
અને, તેથી સ્વર્ગની ઢેલે લીધેલો સધળો શ્રમ ફિકટ જવાનો. આવી
સરસ પ્રતિ મુર્તિ વાપરવા માટે જમીએ હુતેદી ને પસાર કર્યો. એવી
ઉત્તમ પ્રતિ મુર્તિ હોદેઝની સતરો લખને અબ્દુલશાક નામના શાયરે
ઉત્તમ જોડણી કરેલી જગાની તંગીને લીધે છેડી દીધી છે, તે જોવી
હોય તો મી, કુકાની *Wits & Humours* પા. ૩૧ ઉપર જોવી.
કવિ ખાકાનીએ નીચલી લખેલો લખી છે.

“પસ અઝ સી સાલ રૈશન ગસ્ત બર ખાકાની ઈ માઅની,
કે સુલતાનીસ્ત દરવીશી ઓ દરવીશીસ્ત સુલતાની. ”

યાને:—ત્રીશ વરસ પછી ખાકાનીને સમજ પડી, કે એક પાદ-
શાહ તે ઠાઇજ નહીં પણ એક દરવીશ છે, અને દરવીશ જે છે તે
પાદશાહ છે. ઉપલી લીટીને એક કવિએ નીચે પ્રમાણે ટકારમાં પ્રતિ-
બિંબિત કીધી છે:—

“પસ અઝ સી સાલ રૈશન ગસ્ત બર ખાકાની ઈ માઅની;
કે જુરાનીસ્ત બાદેન્જાનો બાદેન્જાનો જુરાનીસ્ત. ”

યાને:—ત્રીશ વરસ પછીજ ખાકાનીને જણાયું કે, જુરીઆની
તે બાદેન્જાન છે, અને બાદેન્જાન * તે જુરીઆની છે. (ખીન્જલ
નામના વેગણાંની જાતના એકજ શાકની એ બેઉ વાંછીઓ જુરાની
અને બાદેન્જાન છે). વળી હોદેઝની એક લીટી લખને તેને
પ્રતિરૂપ કીધેલી જોવામાં આવે છે:—

“ દરકારે ખએર હાજતે હીચ એસ્તખારેનીસ્ત;
એહમાલ દર તનાઉલે કરની ચેરા કુનીદ ? ”

* બાદેન્જાન=વેગણું.

ધાને:—હોફે પેહેલી લીટીમાં કહ્યું, કે કાંઈપણ સારું કામ કરતાં શુકન અપશુકનની તમારે રાહ જોવી નહીં. (ત્યારે બીજાએ લખ્યું કે) શા માટે ત્યારે લેઝતદાર ફરની * નું ખાંધું ખાઈ લેવાને તમારે ઢીલ કરવી જોઈએ ? વળી અમદાવાદમાં દુકાળના વખતમાં ગાય કાપવાનું કસાઈખાંતું ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં એક અંગ્રેજી કાદયાથી “હિંદી પંચ” માં દલપતરામની નીચલી ઓપાઈની પ્રતિમા કરેલી છે:—

કવિ દલપતરામ.

શુભવંતી શીંગાળી ગાય,
કેવો છે એનો આકાર,
ફરીને પગ જો ખરીમાં ફાટ,
પછવાડે પુછડે છે વાળ,
હોડ દલાવે બેઠી હોપ,
દોહતાં દુધ ભડું દેખાય,
પેંડા બરફી ને દુધપાક,
બાસુદી ને બને શીખંડ,

હિંદી પંચ.

આમડાં માટે મારી ભય.
ચામડાંનો મોઢો વેપાર.
કરે હીંદુઓ લાંબી વાત.
પછસા આપતાં આવે કાળ.
હાય ઓળીને બેડા રોય.
પરાઈ આસપરજવડો ગય.
મદદ મંગતાં કપાય નાક.
“આપબળ”તો પડ્યું ચંડ.

અમદાવાદ ખાતે વેપાર અર્થે ગાય કાપવાનું કસાઈખાંતું એક અંગ્રેજી ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં કાઢ્યું તે ઉપર હિંદુ લાગણી ઉદાહરણ હતી તે બાબે છે.

૮૪—પ્રતિષ્ઠા:—એને પણ ઉપમાનાલંકારનો વિભાગ મળેલો છે. ન્યાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવાં ઉપમાનને ઉપમેય જેવું ગણ્યું હોય, ત્યાં પ્રતિપાલકાર કહેવાય બિની જુદાઈથી ખીડતો આસક વર્ણરતુના દિવસમાં એકાંત બેસી બળડે છે તે મરાઠી “અલંકાર વિવેક”માં છે:—

“અરે મારી પરમપ્રિય, તારો વિયોગ મારાથી સદન યદ્યપ્ત કતો નહિં, માટે તારા અવયવ સરખા પદાર્થો જોઈને આટલા દહાડતો મેં મન વાળ્યું, પણ હવે તો તારાં નેત્ર સરખાં જે કમળ દતાં તે પાણીનાં ધૂરમાં ડુબી ગયાં; તારાં સુખ સરખો જે ચંદ્ર તે વાદળથી દંકાઈ ગયો; તારી આલ સરખી જેની ચાલ, એવા જે હુંસ જે

* ફરની=ઉકાળેલાં દુધમાં ખાંડ અને લોટ નાંખ્યાથી બનતી ખાવાની વાણીનું નામ છે.

પંથુ જતા રહ્યા, સારાંશ જે જે પદાર્થ ઉપર તારાં સાદ્રશ્ય, તે તે જોઈને હું મન વાળતો, તો તેટલું પણ દેવથી સંખ્યાયું નહીં, એવું મારું કમનચીજ છે. "

એમાં ઉપમાન આપવાની જે સાધારણ ચીજો કમળ, ચંદ્ર, હંશની ચાલ, તેને ઉલટીજ ઉપમેય જેવી ગણી કાઢી છે. વરસાદના દહાડામાં એ ત્રણે નજર ન પડતી હોવાથી તેણે બળાપો કર્યો છે.

વળી પ્રતિપના બીજા પેટા વિભાગો છે:—

૧-ન્યાં ઉપમેય * થી ઉપમાનનું માન ઘટવું હોય ત્યાં પણ પ્રતિપ.

" દમયંતીનો ચોટલો દેખી, અતી છે સોભાગ,
અભિમાન મુકી લાજ આણી, પાતાળે પેઠા નાગ.
નાસિકાના વેસર દેખી, કળાકર ને છીર,
તેણે અરણ્ય પરવત સેવિયાં, નારાખ્યું ચિત્તમાંધીર. "

(નળાખ્યાન.)

એમાં ચોટલો અને વેસર એક ઉપમેય છે, તેમણે નાગ, મોર, તથા પોપટ એ ઉપમાનોને હલકાં પાડ્યાં છે તેથી પ્રતિપાસંકાર થયો. સંસકૃત ચંદ્ર લોકમાં છે કે;

" અરે ! આ કામિની હું તારાં મુખની કાંતિનો ગર્વ મુકિ દે,
ચંદ્ર પણ તારા સરખો છે. "

" હોસ્ને મેહરા બા તુ સનજીદમ બ મીઝાન અઝ કમીન,
પદ્મેએ મેહ બર ફલક રફતે, તુ માંઝી બર ઝમીન. "

અર્થ:—મારી વાહલી ! મેં તારી ખુબસુરતીને ચંદ્રની ખુબસુરતી સાથે છુપી રીતે એક ત્રાજવામાં તોલી જોઈ, ત્યારે ચંદ્રની ખુબસુરતી હલકી થવાથી તેનું પલ્લું આકાશ ઉપર ચઢી ગયું, અને તારાં પલ્લું તારી ખુબસુરતીના જારને લીધે જમીન ઉપરજ મેશી રહ્યું.

* ઉપમા અલંકારમાં ૪ વસ્તુ આવે છે. ઉપમેય=જે વસ્તુને સરખાવવી હોય તે. ઉપમાન=જેની સાથે સરખાવવી હોય તે. સાધારણ ધર્મ=જે બાળતમાં તે જે વસ્તુ સરખી આવતી હોય તે. અને વાચક=સરખાવણાનું જે શબ્દથી જ્ઞાન થાય છે તે. જે સરખામણીમાં એ ચારે ચીજ આવે તેને પુર્ણઉપમા કહી છે. ન્યાં એ ચારમાંથી એક અથવા અનેક કમતી હોય ત્યારે છુપ્ત ઉપમા કહેવાય છે. ઉપમા એ જાતની છે. શાબ્દી ને આર્થિક. (નર્મ કવિતા)

૨-ઉપજાંથી ઉત્પન્ન ન્યાં ઉપમાનથી ઉપમેયનું માન થયું હોય ત્યાં પણ પ્રતિપ.

રજપુતોમાં લગ્નલગ્નવાના કડખા અવાજ છે તે જૂઓ—

સાંઈ ચરા ચાર રખ, ના કાપર ચાલીસ;

ને ચાંચીમો જાળણે, ચે ચારે ચાલીસ.

અર્થ:—ઓ ભલા ! સાચી રાખે તો ચાર ચરા (રજપુતો) રાખજે, ચાલીસ કાપર યાને હીચકારા નાં રાખતો; કેમકે કામ પડશે ત્યારે ચાલિસે નાહાચી જશે, ને પેલા ચાર તો ચાલિસનું કામ કરશે.

ચરા સરગમે ઉતરયા, દાચોં ભાલ કબાણ;

ચરા ધર વધામણાં, કાપર તળિયે પ્રાણ.

અર્થ:—આ લગ્નલગ્નમાં મદદ કરવાં સાથે મરી ગયેલા ચરાઓ પોતાનાં હાથમાં લાવેલ ધનુષલગ્નને સ્વર્ગથી પાછાં અહિં ઉતરીઆવ્યા છે, એ જોઈ શ્રવણ શરાઓને ધર વધામણી થઈ રહી છે; અને તેઓ તો રણમાં કીધાંવે છે, પણ હીચકારાઓ તો ઉલટા પોતાના હાથ ગગડાવી નાંખે છે, અને શ્રવણે છે.

૬૫:—પીંગળાદારિકા:—આં અલંકાર પીંગળના રચેલા કાપડા પ્રમાણે ગોઠવાનાં હોવાથી એને તે નામથી ઓળખે છે. એને દીરશીમાં રહુ લગ્નઅગ્નિ અલ સદ્ર કહે છે; જેને અંગ્રેજીમાં *Antitrophi* કહે છે. ન્યારે એક સબ્દ પેહેલા કાદમાં પેહેલે અથવા વચમાં વપરાયેલો હોય, તે બીજા કાદમાં છેડે અથવા વચમાં વાપરેલો હોય ત્યારે તે અલંકાર છે, જેમકે:

“ સુખનરા સરંઅસ્ત અમે ખેરદમદિ જુન;

મયાવોર સુખન દરમીઆને સુખન. ” (સેખસાદી)

અર્થ:—સુખનને માયું અને પગ બેઠો છે. તેથી સુખનની વચમાં કંઈ બીજો સુખન નહીં બોલવો; યાને કાંઈ બોલે ત્યારે વચમાં કંઈ બોલવું નહીં. એમાં કાળા હરકોથી બેદ સમજશે.

નીચલા મતદર છંદમાં એ અલંકાર જરાબર છે.

“ જેણે માત તાત તણી પ્રાર્થના ન પ્રિયે શાંધ,
પ્રજુ કેરી પ્રાર્થના જે ગાઇ તે ન ગાઇ છે;
ચાહી નહિ માત તાત તણી પુજા ચિત્ત માંહી,
પ્રજુ તણી પુજા ચિત્ત ચાહી તે ન ચાહી છે;
જેણે માત તાત તેણી આંતરડી કારી નહી,

અન્ય તણી આંતરડી ઠારી તે ન ઠારી છે;
ચાખી ન પ્રસાદી માત તાત તણી મન કરી,
પ્રભુની પ્રસાદી ચાહી ચાખી તે ન ચાખી છે. ”

વળી અમીર ખુશરો કહે છે કે:—

“ જન સેપર સાખ્તેઅમ નાવે કે મુઝગાંન તોરા;

તા હમે ખલ્ક ખેદાનદ કે મન જન સેપારમ. ”

અર્થ:—મારા છવને તારી આંખની પાંખણના તીર સામે મેં
દાઢકરી રાખી છે, કે જોથી સાલોક ભાલુ કે મેં મારો છવ અર્પણ કરેલો છે.
એમાં જન સેપાર એ જન સેપાર દેહની બરાબર છે.

ગૂજરાતીમાં દલપત કાવ્યમાં છે કે:—

“ પાછ પાછ પ્રેમ પાન પ્રથમ તે પુષ્ટકર્યો,

પછી પીડા પમાડી વિલેગ પાન પાછ પાછ. ”

વળી પેહેલા છંદના અધવચમાં જે શબ્દ વપરાયતો હોય તે બીજા
છંદને છેડે વપરાયતો પણ આવે છે. તેનો આકાંક્ષી દાખલો આપે છે કે:
“મારા કે કુનદ મુસદ્દલમ આનજ, ખુરશીદ નમી સવદ મુસદ્દલમ.”

મુસદ્દલમ=એટલે સલામત એ અર્થ બેઠેમાં છે.

વળી કબીરે પણ એના અમ્મણ દાખલા આપેલા છે;

ઘાટ ઘાટ સખ કોઈ બરે અવધટ બરે ન કોય;

અવધટ ઘાટ કબીરકા બરે સો નિર્મળ હોય.

કબીર માળા કાટકી બોત જપનકા ફેર;

માળા ફેરો ચામકી જામે ગાંઠ ન મેર.

માંગણ મરણ સમાન હે મત કોઈ માંગો લીખ;

માંચાસે મરના બલા એ સત શુરકી રીત.

વળી એક ફારસી શાયર કહે છે કે;

“ મુસુકે માસ્ત બ બાઝાર કનુન” જલવે ફરશ;

ઝાહેદ અઝ ગુશોએ ખેલવત દેલે ખુદરા બાઝઆર.”

હાલે આપણા જોસફ યાને ખારો, પોતાની ખુબસુરતી બગાડવા
બતાવે છે, અને તેથી પેલા સન્યાસીને કહો કે એકાંતવાસના ખુણાંમાં
થી તેનું દીઘ લંબ આવે. સુધારા પત્રિકામાં લખે છે કે:—

હારે બેની વાતો સુધારા ફરી વાંચજો;

વાંચી સુખ સુધારાનું ધરો મનમાંજો;

હારે ધંધર કૃપા ન નાની સુની વાંચજો;..

આલ મોટા છે સ્વર્ગ સિંહાસનમાંજે,
હારે દુષ્ટ પાપે તો લોહી ભભી ભયજે;
સ્વર્ગ આશ આલાસ ઝાંખો પડેજે,
હારે પાપે મોંઢું ન નાથ દેખડામજે,
દુષ્ટ જામે આવીને આડો નડે જો.

વળી પછી ગમ તેના તેજ શબ્દો બન્ને જંદોની છેડે આવે છે:—

“ સાકી જેવાર બાદેહ કે આમદ ઝમાને ગુલ;
તામેશકનીમ તોએએ દીગર દરમીઆને ગુલ.”

એમાં હાફેએ છેલ્લા શબ્દો અલંકૃત વાપર્યા છે.

પરસ્પર સુખની વેહેંચણુ વીશે એક બૂર્જર કવિ લખે છે કે:—

નહિ મરે અરે તે નર, જે અરે ધરે ઉરપર;
જે અરે ધરે ઉરપર, જે ખરે કરે શિકર;
જે ખરે કરે શિકર, દુખીયાં પર કરે નજર;
દુખીયાં પર કરે નજર, તે નર ખરે નહિ ખર.

વળી અબદુલ વાઝે એ અલંકાર વાપરેલો છે કે:—

“ હર આશકી એા દેલખરી અએ દેલખરે શીરીન;
મન રનજે કું ફરદાદો તો તરફે સુ” શીરીન. ”

જાણી જે શબ્દ જંદો પેહેલો હોય, તે જંદો છેડો હોય, એવો દાખલો:—

“ ફલકે હજર ખુશ સેફે તોર,
ફેર્દ કંઈ અઝ મન અએ બદાનેશ ફેર્દ. ” (મશ્દેસાદ)

એા દાનેશમંદીમાં જોડા યમરની ! જે હલકત ફરાત ફલકને
વિયોગ પાડવાની ટેવ છે, તેણે તારાથી મને છુટો પાડ્યો છે.

નયૈ મૃતે પ્રવૃન્નિતે હૃદિ ચ પતિતે પતૌ ।

पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

અર્થ:—પતિનો સૌથ લાગે નહીં એવું થયું હોય, પતિ મરણ
પામ્યો હોય, સન્યાસી થઈ ગયો હોય, નપુંસક જન્માયો હોય,
અથવા પતિત થયો હોય, તો એ પાંચ પ્રસંગે તે સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો.

मृते तु मानवा धर्माग्नेतायां गौतमा : स्मृता : ।

व्राणे शंखलिखिताः कलौ पाराशर्य : स्मृता : ॥

અર્થ:—સત્યયુગમાં વિશેષે કરીને મનુસ્મૃતિમાં કહેલા પ્રથમ પ્રમાણે વર્તવું, ત્રેતાયુગમાં જ્ઞાનમના કલા પ્રમાણે, દ્વાપરમાં રાંખના કલા પ્રમાણે, અને કલિયુગમાં પરાસરના દલા પ્રમાણે વર્તવું.

૮૬—પરિહાસાલંકાર:—એને “હાસ્ય રસોત્પાદક પ્રબંધ” કહે છે. જેને અંગ્રેજીમાં *Mock Heroic Verses* કહે છે. ગોપા અન્યોક્તિનો આ અલંકાર તો દાદો છે. એમાં પેહેલવાંની કરનારા શુરા-જ્ઞાનુ (૧) મરોડરી રૂપે દાસ્તાન આપવામાં આવે છે. એ અલંકાર હાસ્યનો હોવાથી *Burlesque* પણ ગણાય છે. હિંદ બૂમિના શાવર જાદુર, પોતાને ફીરદોશીના સાહનામાના પેહેલવાનની નીચે મુજબ લિપમા આપી છે:—

“ મન આં રસ્તમે વકતે રહનતનમ,
કે દેહ પાપર અઝ મુસ્તે ખુદ બેશકનમ.
કુનમ રોઝન અંદર ચપાતી બ તીર,
બરઆરમ દેમાર અઝ સરે મુયે પીર.
બેપુશમ અગર બેશને જગસ,
હઝીમત દેહમ પરશેએ લંગરા.
બ ચક હુમલે બાલે મગસ બરકુનમ,
કતારે દો સદ મુર બરહમ ઝનમ.
અગર બરઝનમ પંજે દર દાલ લાત,
ફેતદ હેબતો બોફે મન દર નેહાત.
બદુઝમ બરમેહો સનાન દુદેહરા,
રોગાફમ બસુગાલ ફાહુદેહ રા.
ફરી દોરે સાંની કે રસ્તમ મનમ,
બતાશે બસુઝે ગેરાં બેશકનમ.
મન આં રોહસવારમ કે વકતે નબદ,
બરઆરમ બ ચક મુસ્ત અઝ પુઝે ગીરદ.
બ હેંગામે બેશમ એ તરફદ તલાશ,
કુનમ મર્ક અંચુસ્ત દર દાલે મારા.
ચુનાં બોગુસલમ રસ્તમે ખામરા,
કે સાઝમ બેજલ રસ્તમે સામરા.
અગર બર કશમ તીગે તદવીર રા,
બેબુરમ સરે શીરે તસ્વીર રા.

મન આસમ અગર અરુપ, જોલાં કુનમ,
 ચેહલ ખનિએ સુચ વયરાં કુનમ.
 જ નામે નીશાને જફર દર્દમંદ,
 'સુ' જાંગે ખર આવાઝેએ મન ,યુલંદ."

અર્થ—હું જમાને પેહેલવાંન રોષનતન રૂસ્તમ છું, અને તે
 એવો છું કે, માત્ર એકજ મુંઝી મારું તો જુએલા દશ પાપડની
 ચારની ચાર છાંછ નાંખું ! મારા તીરથી, કરીને એક સમુસાને પ્રાંધી
 નાંખું, અને ધરડા આદમીનું માથું તો તોડીજ નાંખું. જો હું
 લડાઇનું (*Pan-cake*) બખતર પેહેરું તો સુલાં મથતરાંને એકદમ
 નહસાડી મુંકું. એકજ હુમલામાં એક માંખીના તો સુરે સુરા કડી
 નાંખું, અને બસો કીડીઓની હારતી હારને હેખતાવી નાંખું.
 અગર જો દાલ ભાત ઉપર મારો પંજો ચલાઉં તો દુન્યાને હું
 હેખતાવનારો અને ધાસ્તી ભરેલો થઇ પડું. ગમે એટલો દુધનો જથ્થો
 હોય તોપણ જો તેમાં હું મારો ભાથો મારું તો આરપાર ફેડી કાઢું !
 અવે માત્ર મારી સુંગાલ જો માર, તો કાપુડાનો કચકધાણ કાઢી
 નાંખું ! આ જમાનામાં બ્યારે, હું ખીજો રૂસ્તમ ગણાઉં છું, ત્યારે
 તો હું મારા જબરદસ્ત ગુરજથી કરીને બતાયાના સુરે સુરા કરી
 મેડું ! લડાઇને વખતે હું જેવો પ્રખ્યાત લડાવેયો એક મુંઝી મારું,
 તો રના દગલામાંથી કેટલી બધી ધુળ ખખેડી નાંખું ! બ્યારે પણ હું
 ઉશકેરાઇ જાઉં છું ત્યારે-હું ભાત ભાતના ગમ્યાં શાંકોની અંદર
 ધણા જોરથી મારી આંગળી ઝાપી દઉં છું. કાચા સુતરના તારો એવી
 રીતે તો હું તોડી નાંખું, કે રૂસ્તમ અને સામ પણ ચરમમાં ગરકાવ
 થઇ જાય. અગર જો તદખીરની તરવાર હું ખેંચી કાઢું ત્યારે તો,
 તરાવીરમાં ચિતારેલા સિંહનું માથું પણ ઉડાવી નાંખું. હું એવો
 બાહાદુર છું કે જો એકવાર મારા યોડાને દપતાઉં તો, ઉદરોત્ત
 આખાં ૪૦ ધરો એક પલવારમાં નાશ કરી નાંખું. હું જફર માને
 દર્દમંદના નામથી બહુ પ્રખ્યાત છું, અને મારી ખ્યાલિતો આવાજ
 ગધેડાના બુઝવાની માફક દુરવેર ફેલાનારો છે. સામજ બટે બાહાદુર
 પેહેલવાન (I) વિશે નિચલો છપ્પો જોડેલો છે.—

તાતી બાંધી તરવાર પછી નાસે સૌ પેદેયો,
 તાતી બાંધી તરવાર વળે વાટેથી વેડેયો,
 તાતી બાંધી તરવાર ગુણ પોનાના ગાએ,

પડે હિંગમણી છુમ, આપે ધ્યાયમણો ધાએ,
વળી વાંકાં મેલી પાઘડાં, ચંચળ થઇ પરથમ ચડે,
સામળ કહે નાશી જાય નર, પ્રોઠ ધાવ સીરપર પડે.

બાહદુર રજપૂતો વિશે એક ગૂર્જર કવિ લખે છે કે:—

માંચી તણા માકડ સમા, નીકિતથી નવ નીસરે;
શીકાર સસલાનો કરી, ધિકારથી નવ ઓસરે;
શે' નવ સંન્યાસસ્ટીપતી, કંગાળ કુશકા ખાંડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?
ડરિને ધસે, પાછો ખસે, ખડખડ હસે ખુશીવડે,
કુળને લગ્નવે, ઘેર આવે, શર નાવે, સોંધુડે;+
પાવઇ પ્રગટતો તો ભલે તાળી તું લાગત પાંડવા,
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?
ટાણે સજી સત્તો પરાણે, સઘ રણમાં સંચરે;
સુખ સાલથી સંતાનને સુંદરિ તણી ત્યાં સાંભરે;
હાકળ* સુણી પાછળ ધરે, પગલાં કલક લગાડવા;
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા ?

૮૭—અંતરલાપિકા:—જેને અંગ્રેજીમાં Acrostic કહે છે,

જ્યને ગૂજરાતિમાં “પ્રથમાક્ષર બંધ” અથવા “આઘાક્ષર બંધ” અથવા
જૂદે -૧પે વપરાય ત્યારે “બાહ્યાંતરલાપિકા” પણ કહે છે. એક કવિતા
એવી રીતે બનાવવી, કે તેના દરેક લીટીના પહેલા અક્ષરોના પહેલા હરફે
ગોઠવતાં કાંઇ ચીજ કે માણસનું નામ અથવા કાંઇ સુદર વાક્ય બને.

બાહ્યાંતરલાપિકા:—જ્યાં એક લખેલા વિષયમાં બહારના
પહેલા અક્ષરોની અથવા અંદરના અમુક અમુક કેકાણાના અક્ષરોની
એવી રચના થઇ હોય, કે જેમાંથી કંઈ નવો અર્થ નિકળે, ત્યાં બા-
હ્યાંતરલાપિકા. અંદરના ભાગથી કાંઇ રચના નીકળે તે અંતરલાપિકા કહેવાય.

જેમકે:—

“ શ્રી હજમાં શું હોય ?	દગો કરતાં શું હારે ?
અધિક ગામડાં માંહી,	લહે કોણુ પદવી ભારે ?
મટે નહીં તે કોણુ ?	પરમ દુઃખ સાથી શું છે ?

* એવાઓને કુશકા ખાંડનાગ જોળા કાં નહીં ઇશ્વર તે સંન્યાસ ?
+સિંધુ નામનો રામ ગાવાથી લગાઇમાં શુર ચડે છે તે. યુદ્ધની બુમ.

દાદી આજ ને અંત,	'તારા ને નામ રહ્યું' છે.
વાયા અવિચળ એ દેવ છે,	
દન દન પદ આદિવરણ પર	
	રાખી રહેમ નજર રહે;
	મધ્ય વરણ કવિજન કહે. "

એમાં દરેક લીટિના પેહેલા અક્ષરો વાંચી જમ્મએ તો “ શ્રી અમદાવાદ દલપતરામ ” એવું વાક્ય થાય છે; યાને કવિ દલપતરામે આ છંદો જોડેલો છે, તેથી તેવણે પોતાનું તથા પોતાના વતનનું નામ આ અલંકારથી જણાવેલું છે. એને અંતરબહારલાપિકા નું લાંબું નામ આપ્યું છે.

એ અલંકારને ફારસીમાં “મયસોદ” કહે છે. રશીઉદ્દીનની એક રોઆઇમાં એ મળે છે:—

“ માશુકે દેલમ ખેદ તીર અનદુહ બ જસ્ત;
હુએરાન શુદ્ધો કસી નમી ગીરદ દસ્ત.
મીશકીન તને મન એ પાયે મેહનત શુદેહ;
દસ્તે ગમ દોસ્ત, પોસ્તે મન બસ્કે શીકસ્ત. ”

એમાં પેહેલીમાં મીમ—૨ છમાં હુ—૩ છમાં મીમ—૪ થીમાં દાલ, મળી “ મદમદ ” એ નામ નીકળી આવે છે. અરધી અરધી લીટીમાં બાહ્યંતરલાપિકા સમાવેલા હોય છે, જેમકે:—

પી પીલે ખાલો મધ ભરી, રોશન ગુલે જુલજુલ;
જગ બાગના મેદાનમાં, શાહા ગુલ ખરે બેમુલ.
હીવાને પતંગ પ્રાણુ દે, નવ જનથી કરે;
શા ભાવથી અર્પણ કરે, જીવ જનથી આ કુલ.
બોધક સીદા સંસાર, દસ્તે દોસ્તમાં ધરે,
દેશો મને કુલ જોહાનજો, કરશો નયીજ કબુલ.
સાવર મનસુખે નીચે પ્રમાણે સીકતે મુવસોદ કરેલી છે:—

“સરકસ નો યા કે જોઆય તું જેવા ધણા,
રસતાની રજમાં થઇ ગયલા ફના.
જંગ—રંગ—ધંગ—ને જુડાં મકર,
મસ્તી—ફેસાદ—ને ફરેળી જીવતર,
સે જીવીઆ કરતાં, લણું છે મરણ,
દસ ધણે-સાખ ધણે-દસ લાખ ધણે એ સજન.
જીવતું તેઆરે તેહેનેજ છે પરમાંલુ,

જીવંતર તેઆરે તેહેનુંજ તું જાણ્યું.
જીવંતનો પેશો જે જીવતાં જ કરે,
ભલામી સગીના હૃદયમાં બરે.
ધમાન પર રહે જે સામેત દરદમ,
ખાંધે રળ પર નેક ભિમેદના દમ.
રોર—ગમ—ને ગરીબની હાજત,
ને દીલથી જુજ ચીટ આપે જહટ.
તકાબરી બદ હરગેજ નહીં કરે,
નામ સાહેબનું હૃદયમાં ધરે.
મજત—મરવત—ને હેસાંનની વાત,
તાન—મન—ધસી બળવે દીન—રાત. "

એમાં દરેક લીટિનો પેહેલો હરફ વાંચવાથી “ સર જમસેદજી જીભાઈ ખારોનેટ નામટ. ” નું નામ વંચારે.

૮૮—નિંદાત્મક કવિતા:—(*Satires*) અને ૮૯—ઠાક પ્રબંધ:—(*Epigram*) જેઓના અંગ્રેજીનામે અનુક્રમે *Satires and Epigrams* છે. નિંદાત્મકમાં દુરાચરણ ઉપહાસક કવિતા આવે છે, અને મૈ વચનમાં મેહેલું મારી કોઈ શખસ ઉપર સખ્ત ટીકા અથવા સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. અને ઠાક પ્રબંધમાં એકજ વિષય ઉપર જોડેલી મનોરંજક કવિતા, ગજલ, કે ખ્યાલ ટપ્પા, અને દુયકા આવે છે. તે એકમેકને મળતા હોવાથી સાથેજ બેળીને વણીન કર્યું છે.

ફીરદોશીએ સુલતાન મહમદ માટે રચેલું ઠાકપ્રબંધ બહુ ઉડી સમજવાળું છે:—

“ ખુજસ્તે દરગેહે મહમુદે મઝનવી દરયાસ્ત,
ચેગુને દરીયા કાનરા કરાને પયદા નીસ્ત;
ચે ગાતહા ઝદમો અંદર બી નદીદમ દુરર,
ગોનાહે બખ્તે મન અસ્ત ઇનગોનાહે દરિયા નીસ્ત.”

અર્થ:—એમ કેહવાયલું છે કે મહમુદ મઝનવીનું મોઢું દીક્ક સદા વલાજ કરતા સમુદ્રના જેવું છે. જેઓએ એ વાતનો અનુભવ લીધો હશે તેઓ નશીબદાર છે, પણ મારા બાજમાં તો એ સિદ્ધાંત ખરું પડેલું જોવાને હું તો બેનશીબ નીવડ્યો છું. મેં તે દરિયાવ ના મોઝામાં હોખાવી જોયું, પરંતુ મને તો એકપણ મોતી તેમાંથી

મળી આવ્યું નથી.

મહમુદ ગઝનવીએ શાયરાંન શાયર ફેરફારીને શાહનામું રચવા માટે જે દામ આપવા કહ્યું હતું તે ન આપ્યાથી શાયર નીરાશ થયેલો, તેનો એસારો છે. શાયર અનવારીએ નીચે પ્રમાણે પોતા ઉપરજ અલંકાર વાપર્યો છે કે;

“ હર બલાઈ કઝ આસમાન આપદ,
અરએ બર દીગરી કઝા બાશદ;
બ ઝમીન ના રસીદિહ મી ગુધયદ,
આનેએ અનવારી કુબ બાશદ ? ”

માયની:—કાંઈપણ જાતની વિપત્તિ આસમાન ઉપરથી જેવી ઉતરી આવે છે તેવીજ તે પુછવા મંડી જાય છે કે ‘અનવારી’ ધર ક્યાં છે ? ’ તો જોકે તે બલા કાંઈ બીજાનેજ માટે ફરતા ફરકે નીમેલી હોય, તોપણ તે બલા મનેજ શોધતી આવે છે. સમરકંદ-વાળા શાયર રસીદીએ નીચલી જોડણી કરેલી છે:—

“ તુ વઝીરીએ મનત મદેહત ગુઇ, દસ્તે મન બી અતા રવા બીની;
તુ વઝરાત બમન સેપારો મરા, મદેહતી ગુઇ તા અતા બીની. ”

યાને કે:—તું એક વઝીર છે. અને તું તારી તારીફ કરનારો છું; પણ તે તારી કાંઈપણ બક્ષેશનો હાથ મારા ઉપર લંબાવાનું દુરસ્ત વિચાર્યું નથી. થોડાવાર એ વઝીરી-પદ મને આપ ! અને તું મારી તારીફમાં કાંઈ બોલ ! અને પછી હું તને બતાઉં કે સખાવત શું ચીજ છે ! (ઓ દીન કાંહ, કે મીઆંકે પાંઉમેં જુતી) વળી બીજા એક બદ્દૂદ્દીન નામના લેખકે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.—

“ ગોદતમ સુખનત સીકસ્તે વરા સુ’ આપદ ?

બા આંકે હમે સુ’ દુરરે મકનુન આપદ;

ગોદતા સુખન અઝ દેહાને તંગી કે મરાસ્ત—

ગરને રીકનમરા એગુને બીરન આપદ ? ”

મતલબ:—માથકને મેં પુછ્યું કે; તારા સખુનો મોતીના દાંણાં જેવા છે, પરંતુ તે સખ્દોને તોડી તોડીને તું કાંઈ બોલે છે ? ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે; તું જૂએ છે કે મારાં મોઢું અનિશ્ચય નાહતું છે, તેથી હું આખાને આખાજ સખ્દો તેમાંથી બાહાર કેમ કાઢી શકું, વાસ્તે તે સખ્દોને સાંગીને નાહના દુકકા દીધા વચ્ચે તે બાહાર નીકળવાનાજ નથી. (અર્થે જાણવું જોઈએ કે આમળા ૧૨૦-

ની લોકોમાં તેમજ એશીઆની બીજી ધણી પ્રજાઓમાં જેમ એક માણસનું છેક નહીંજ દેખી શકાય એટલું નાહતું મોટું હોય, તેમ તે ધણીજ ખુબસુરત ગણાતી હતી, તે ઉપર તે પ્રીયાએ પોતાના પ્રીતમ આગળ સ્વસ્તુતિ કરેલી છે.)

નીચલાં ત્રણ *Epigram* માં પેહેલી દરેક લીટી દિલ દુઃખવનારી છે, ત્યારે બીજી લીટી વાંચે કે તુરત દીલ ખુશ થાય છે; મુખતારે ગજનવી ઉપરથી:—

“ હમીશે એસ્મે તો દર સાયેએ હોમા ખુશદ,
એખસ કે બર સરશ એ બેહુરે ઉસ્તખાન આયદ.”

યાને:—તમારા દુશમનો હંમેશાં હોમા * પક્ષીના ડાંચડા હોજી છે. કારણ કે તે પક્ષી તેઓના હાડકે હાડકાં ખુંચવી લઈ જવાને તેઓના માથાં ઉપર ભમ્યા કરે છે. એમાં ૧ લી લીટીથી દુઃખાયલું દીલ, બીજી લીટીથી ખુશાલ થાય છે.

“ બુલદો પસ્તે જેહાન જુમલે દુસ્મનાને તોરાસ્ત,
કે ગાહ દર છુને આહ અદો ગાહ બર સરે દાર.” (રસીદુદીન વતવાત)

યાને:—દુન્યાની ઉંઝાઈ અને ઉંઝાઈ સર્વ તારા દુશમનોને લગતી છે; કારણ કેાઈવાર તેઓને અંધારા ગારની અંદર રહેવું પડે છે, અને કેાઈવાર શુળીને મથાળે લટકવું પડે છે. એમાં પણ પેહેલી લીટીથી આજુદા થયલું દીલ, બીજી લીટીથી સંતોષ પામે છે.

“ જયે એસ્મત ચું જયે તોસ્ત રફીઅ, આને તો તખ્તો આને દુશમન દાર.”
યાને તમારા દુશમનની જગા તમારી જગાના જેટલીજ ઉંચી છે— એટલે કે તમારે માટે તખ્ત છે, અને તેને માટે શુળી છે. એમાં પણ ઉપલી લીટીએ જેવીજ ખુબી છે.

“ અએ આલવી એ કષ દેમાગત કન્દેહ,
ગાહી કે કુનદ બર છું સલામ ધન બન્દેહ;
અંદાન હરકત કુન કે અઝ રએ કીઆસ,
માયુમ શવદ કે મુરદેહ યા ઝીન્દેહ.”

અર્થ:—અભિમાનથી પુલી ગયલા એ આલવી ! ત્યારે હું કમતરીન બદો છુંને સલામ કરું છું, ત્યારે તું સલામ પાછી કરતો

* એ કલ્પિત પક્ષીને માટે કહેવાય છે કે, જેના ઉપર તેને ડાંચો પડે, તે આદમી આખાદ થઈ જાય છે.

નથી તો નથી, પણ એક જગ તો કેટલું ધુણાવે ! કે હું એટલું તો જાણું કે તું મરી ગયો છે કે જીવતો છે ! વળી એક આરાકે પોતાની એક આંખવાળી અથવા બાકી આંખવાળી માથુની ખુબસુરતી ઉપર અલંકાર વાપર્યો છે કે:—

“એ આન બહુમળસ્તે આસનમ યક ચક્ષુઃ, કે તુ ક્ષ્મ્યે નેગેહ ખતા નકુનદ.”

આ માથુકે પોતાની એક આંખ બધ કરી રાખી છે તે કાંઈ કારણુ વગર નથી; તે એટલાજ વાસ્તે કે તેણીના નેણુ જાણુની નીશાન બાળ્યાદ લામવામાં કાંઈ પણ જુલ નહીં થાય. મતલબ કે નીશાન મારનાર હમેશાં બાકી આંખે જોઈને મારે છે. વળી એક આંખવાળી માથુક ઉપર તેણીના આરાકે નીચે પ્રમાણે જોડેલું છે —

“બ ચક્ષમે આં જુતે ઝીખા હયા બ મરતબ ઇઅસ્ત,

કે હીચ ચક્ષમ નદીદ અસ્ત રૂએ મરદુમરા.”

યાને કે, તે ખુબસુરત સુંદરીમાં એટલું બધું સરમાલપણું છે, કે તેણીએ જેઠાંની એક પણ આંખે હજી સુધી કાંઈપણ મરદનું મોઢું જોવાની હિંમત કરી નથી. એજ અલંકારનો શાયર જામીએ એક એવો દ્રષ્ટાંત આપ્યો છે કે:—

જશાયરી ખાન્દ પુર ખલલ ગઝલી, કીન બહેરુરે અલેક જુદ માસુક,
ગોશ્તમરા નીસ્ત સનઅતી બેહ અઝઆં, કે કુની હેઝુ અઝ તમામ હરદ.”

એક કવિએ મારી આગળ એક ધણીજ ખરાબ ગઝલ વાચી સંભળાવી, તેમાં તેણે એવી હીકમત વાપરેલી હતી, કે એક પણ રાખમાં અલેક હરદ બીજકુલ આવેલો નોહોતો. ત્યારે મેં તેને કહ્યું કે તમારી ગઝલ ત્યારેજ ધણી ખુબીદાર જણાતે, કે તમે બારાખડી મધેના તમામ હરદ એ ગઝલમાં નહીં વાપર્યા હતા ! અર્થાત એ ગઝલ એવો ખરાબ છે, કે તે નહીંજ બનાવી હતા તો તમારી શોભા વધતે. મુસ્લાં તુતી નામના શાયરે બોખારાના કવિ બહીહીના મોટાં નાક ઉપર ટીકા ચલાવી છે કે:—

“હર પરદેએ બીની બહીહી મારીન્ત, તુતી મનમો તોરા અજબ મિનકારીસ્ત.”

ઓ બહીહી ? તારાં નાકનાં બેઉ નસકારાં મોટા ગોણા જેવાં છે, અને તુતી યાને પોપટ કરીને તો હું કહેવાઉં છું, ત્યારે ધણીજ અજબ જેવી ચાંચ તો તું ને છે.

ખાગ નીઝામુલમુસ્કને પહે વા થયો હતો, તે વેળાએ રામસુદીન મહમદ ખાલેદે નીચે પ્રમાણે અલંકાર વાપર્યો હતો.

“ ગર દરદ કુનદ પાય ફલક ફરસાયત,
સરરીસ્ત દરાન અરઝે કુનમ બર રાયત;
ચુ અઝ સરે દુશમનત બ જૂન આમદેહ દરદ,
આમદ બતઝલુમ કે ફેતદ દર પાયત. ”

અર્થ:—આપના પગોમાં દરદ થાય છે તેનું કારણ હું આપને સમજાવું. એ દુઃખ દરદ આપના દુશમનોના મગજમાં રેહતાં રેહતાં કંદાળી ગયું. તેથી એ દુઃખ દરદ પોતાની ફરિયાદ કરવા સાર આપ નામવરના ચરણે પડ્યું છે ! શું સરસ કાવ્ય શુદ્ધિ લગાવી છે!

હઠી કંઠ હથિયાર લે, મેં લઈ સફર ધી;

પાછળરા તો મુજ બલ, રનખેરી તો તુજ.

રજપૂતાણી રજપૂત પતિને કહે છે કે, એ કંથ તું હઠીને હથિયાર લે । અને હું લઈ છું ધી ને સાફર. પશોણા આવશે તેની ખબર લેવાનું કામ મારું છે, અને રણવેરીઓ ચઢી આવશે તેઓની ખબર લેવાનું કામ તારું છે.

૯૦:—સૈન્ય પંક્તિકા—લશકરમાં સીપાઇઓની હાર, (વ્યૂહ) જે પ્રમાણે કવાયદ સર ગોઠવાય છે, તે પ્રમાણે એમા શબ્દો હરોલ પ્રમાણે ગોઠવવાના હોવાથી, તેને એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. યાને સૈન્ય ની પંક્તિની માફક કવિતાના શબ્દો કાવદાસર ગોઠવાઈ ગયલા હોય છે. તેને ફારસીમાં તકરીમી એ સુસલસલ કહે છે. એમાં દરેક લીટીમાં આવેલું ઉપમાન તેને લગતી દરેક સીકતમાં અનુક્રમે તેની પછીની દરેક લીટીમાંજ ગોઠવીને, આખી કવિતા તેવીજ રીતે બનાવામાં આવે છે; જેને લફ્તનસર પણ કહે છે. જેમકે:—

“ બ ફઝે નબદ આં યલે અર્જમંદ;

બ રમશીરો ખંજર બ મુર્ને કમંદ.

શુરીદો દરીદો સીકન્તો બે બસ્ત;

યલારા સરો સીને ઓ પાઓ દસ્ત. ” (શાહનામું)

તરજુમે:—

“ લડાઈને દીને, તે પેહેલવાન શુલંદ,

ની તલવાર ને ખંજર મુરજ ને કમંદ,

ચી કાપેઆં ને ચીરીઆં, ને લાંછ—ખાંખા તાટ;

સીપાઇઓના સરો સીના—પગો—ને હાત. ” (મનસુખ)

એમા રમશીરની નીચેજ તેના કિયાપદ શુરીદ છે, અને

તેનાથી શરીરનો જે ભાગ કાપવામાં આવે તે સર(માથુ) છે, તેપણ તેની નીચેજ છે. તેજ પ્રમાણે ખંજર, ગુરજ, અને કમંદના ક્રિયાપદો, અને તેનાથી નુકસાન પામનારા શરીરના અવયવો એકેકની નીચેજ મુકેલા છે. શેષકના કાવ્ય સંમહમાંથી નીચલી જનાવટ ઉતારે:—

“ હિંદુસ્થાને-રમ-ગીરી-ધરાનમાં રે લોલ,
અર્જુન-હરકુલીશ-એકીલીક-રથી જલના રે લોલ,
વીરને રક્ષણ જોધો જે વળી પેલવાંનખરિ લોલ,
ધનુષ-કુહાડી-સમસીરે-ધોડા રખસનારે લોલ,
ચીકની ઝડપ-ભારી-તેજ-જખ્ખર ચાલનારે લોલ.
ચિસ્લો, ગુરજ, આન, ને વળી રક્ષાખખરિ લોલ;
હાથે, ખાંધો આપી, કમ્બર, પગ લેટકાવતારે લોલ;
ગોળો, હાથો, મુંઠ ધરી-અને લગામનેરે લોલ;
ચક્ષુ, ઉઠાવી, ને કાઢી, પકડી કાઢીરે લોલ;
છાડી, ઉગાંમી, ને મારી દોડી ચાલતોરે લોલ;
દુયોધન, અઝઘા ને ગીરી સુદેહ દેવનેરે લોલ.
વિધી છુડી કાપી ને ધુગલી મારીયારે લોલ;
પીસતન, ખવીસ, શેર, અને રૂઝનતનીરે લોલ.”

વળી અખદુલ વાસી નામે શાયરે નીચલો જોડેલો છે:—

“ જેહાખખસી કે દારી વકતે જુદો હરખો મેહેરો કીન;
કહે હાતમ-તને વસતમ-દમે ધસા-દીસે દેહર.”

યાને કે:—તું એવો તો પાદસાહ છે કે, સખાવતને-લડાઈને-મેહેરખાંતીને અને કીતો લેવાને વખતે, હાતમનો હાથ-રક્તમનું શરિર-જીસસના જેવો ફરી ફરી જીવતું કરવાનો દમ-અને અલી (સીંહ મારનાર) ના જેવું દીલ તારું હોય છે. એમાં પણ એકેકની નીચેજ અનુક્રમે રખેડે કેવા હીરકણીની માફક ગોઠવેલા છે, વળી મી. મનસુખે એક જોડેલો છે તે જુઓ:—

“ રખ-જીલક-ને રખસારે આપી મહને તરણ ચીંગ,
એકે ફરેખ-ખીજીએ નાંજ-અને. ત્રીજીએ મન રીંગ,
એ ફરેખ-એ નાજ-અને એ મન રીજે મહને કીધો,
ખંદીવાન-કગાએલો — અને સહમગથી ઉધો.
ખંદીવાન-કગાએલો-અને મુજ સરખા ઉધા,
યવા છે તેથી ધનસાનો-પરીઓ-અને દેવો સખા.”

શાયર ખુશર લખે છે કે:—

“ એ અકસે આરેઝો જઅદો બેના મુગો દો ચરમે તર;
દમદ લાઆલે ચમદ સન્ખુલ ફેતદ નસરીન પરદ અબદર.”

એ પ્રમાણે ઘણા દાખલાઓ આપેલા છે. શેવકના બનાવેલાં શેઠ નસરવાનજી પીટીદ ઉપરના “શરોદે નોસરવાન” માં નીચે પ્રમાણે છે:—

લક્ષા હાય—આંખો—લલાં દીલ—જખાંન,
કરી દાન—રેહમો—સખાપત—સુવાંચુ;
ગરીબો —ગુનેહગારો —બુખ્યાં —દુઃખી,
તે જીવ્યાં—ને બચ્યાં—જમ્યાં—રહી સુખી.

એમાં પણ અકેકની નીચેજ તેના યુક્તિબાજ શબ્દો ગોઠવાયલા છે, પણ જો એ અલંકારમાં શબ્દો અનુક્રમે નહીં આવે તો “ મુખતલેદ ” અથવા “લફે નસર ગેરે મુરતેબ” ગણાય છે; જેમકે:—

“ દર બાગ શુદ અઝ કદો રખો ગુસ્કે તો નાયાબ,
ગુલબર્ગે તરી સરવે સહી સન્ખુલે સયરાબ.”

તારાં કદ, મુખડા, અને જલફાંને લીધે, તાજાં ગુલાબનાં ફુલો, સીધાં સરોવર, અને ખુબ ખીલેલાં સુમ્બુલ, બાગમાંથી ગુમ થયાં છે. એમાં અનુક્રમ લાવવાને સરવ શબ્દ કદની સાથે તાલુકો રાખતો હોવાથી કદની નીચે આવવો હતો, અને ગુલબર્ગ શબ્દ રૂખની નીચે આવવો હતો.

શબ્દોને બદલે અર્થના સરખાપણાંને હરોળમાં ગોઠવાવો નીચેનો અલંકાર છે.

૩૫

૯૧:—દ્રષ્ટાંતરૂપક ઉપમાપંક્તિ:—જ્યાં બે વાક્યોના જૂદા જૂદા અર્થનું સાદ્રશ્ય સરખાપણું હોય ત્યાં એ અલંકાર છે. એક વાતને બીજીનો દાખલો આપે છે, ને ઉપમાના વાચક શબ્દો જેમ, જેવું, તેમ, તેવું, વગેરે છુપાવવામાં આવે છે. એને ઉપમાનો વિભાગ કહેલો છે:—

“ સિંહણુ બુખથી જો મરે, તોય ધાસ નવ ખાય;
પનિજતા મદને મરે, પર પાસે નવ જાય.—૧
મેઘ વીજ વાપૂ થકી, ડોળે નહિ ચિરિ રાય;

આધિ બ્યાધિ ઉપાધથી, વ્રતાળિ ચાલિત ન થાય ”—૨ (ન.ક.)

સિંહની માદા જુએ મરી જશે તોપણ ધાસ ખાવાની નહીં—તેમજ

પતિવ્રતા ઝોરનો ધણી દૂર હોય, ને કામના જોસથી ગમે એટલી દુઃખી કાં નહીં હોય, તોપણ બીનાશું નહીં કરવાની. વરસાદ વીજળીથી કુંગર ધુજતો નથી, તેમ મત પાળનારી પતિવ્રત ટેકી સ્ત્રી, કીકર ચીંતાથી કે રોગરાધથી કે ધરખટપટથી કાઇપણ રીતે ગમરાયાથી પોતાનું પાણુ છોડવાની નથી. પેહેલાં વાક્યને બધાં વાક્ય સાથે સરખાવ્યાં છે.

“સાહેબકા ઘર દૂર હય, જોસી લાંબી ખજુર;

ચડે તો ચાખે પ્રેમ રસ, ગીરે તો ચખના ચુર.”

એમાં જોશનું ઘર લાંબી ખજુરીની મીસાલનું ચિત્રેયું છે. અને કહે છે કે, એ લાંબી ખજુરી ઉપર ચડવા પછી જેમ ખજુરીનો મીઠો રસ ચાખે, અને પડે તો ધુળ ચાખવાની મળે, તેમજ બ્રહ્મરસની ખજુરી ઉપર ચઢી જ્યાંય તો તેનો રસ પીવાય, ને ચડતાં જો પડ્યા તો ખાક મધ જ્યાંય છે; એવી ઉપમાન વાપરી છે.

“પ્રીત ધવી તો સ્હેન છે, નિભાવવી નહિ સ્હેન;

પીતાં કે પડે મજી, જેરવતાં મુશકેલ—

ખિસોર વાપરવો ભયો, પણ દકલે નહિ દીક;

નિર્મેળ નહિ તે પ્રીતની, ચાએ ગંદી નીક.” (ન. ક)

પેહેલાં વાક્યને બીજાં સાથે સરખાવ્યું છે; અને બધાંને વળી અંકેક સાથે સરખાવ્યાં છે. ખાકાંની બીજને પણ દાખલો આપે છે:—

“પ્રુદ બારા ઉન્સે પ્રુદ મતલબ કસ કે પીત્રસ,

હમ શુશ બેહતર અજ પરદે તાબીસે પરશે રાન.”

અર્થ:—તું પોતે પોતાનેજ મદદ કર, અને બીજાને આધારે નાં રહે ! કેમકે હાથીને મચ્છરો ઉડવાને માટે ઝોરની પીછીઓના કરતાં તેના પોતાના કાનોજ બેહતર છે.

એનાજ એક ભાગે લેખે નીચલો અસંકાર આવે છે.

૯૨—નિર્દરીના:—જ્યાં એક સરખાં વાક્યના અર્થનું એકપણ વર્ણવવામાં આવે છે ત્યાં એ નામે જોળખાય છે.

“તલવારની ધાર ઉપર ધ્રુવ અને સ્ત્રીની પ્રીતિમાં નિભવું એ બે બરાબર છે. પ્રીત કરીને પછી વછોડવું ને દગ્ગીને છુલ્લુ લગાડવું એ બરાબર છે. ગરબને ઉપદેશ કરવો એ પરસ્પર ઉપર પાણી રેડવું છે.” (ન. ક.)

૯૩—ચુદાલકાર:—નાની સરખી કવિતાની લીટીઓ

એટલાતો ઉંડાં બેઢમાં મુકેલી હોય છે, કે તેનો માર્મિક અર્થ તો તે કવિતા બનાવનારજ સમજવી શકે એવો હોય છે; તેને એ નામ મળેલું છે.

“કદે ચાહ મેહમુદ આલી તખાર,
‘નેહ અન્દર નેહ આમદ સે અન્દર મેહાર.”

એ પ્રમાણે શબ્દ ફીરદોશીનો શુભાલંકાર છે. એનો દેખીતો અર્થ તો એટલોજ થાય કે:—મહમદ ગઝનવીના હાથ એવા હતા, કે હ ની અન્દર હ આવ્યા, અને હ ની અન્દર હ આવ્યા જેવા છે. એટલે કંઈ સમજાય નહીં એવું છે. પણ ફીરદોશીએ તો પાદશાહને એ શુભાલંકારમાં ખરાબ લગાડેલું છે. તેનો બેઢ એવો છે કે; હ માં હ આવ્યા, યાને નવે નવે ૮૧ થયા, અને હ માં હ આવ્યા યાને ચાર ત્રી બાર થયા. તે મળી ૯૧ થયા. હવે નિશાનીઓથી વાત કરવાની રીતમાં હ૦ બતાવવા હોય ત્યારે હાથના અંગુઠાની પાસેનું આંગળું (forefinger) અંગુઠાના છેક નીચેના કાપા ઉપર મુકીને બતાવવું. અને હ૩ બતાવાને માટે બાકી રહેલાં ૩ આંગળાં વાળ્યે તો હ૦ ને હ ત્રાંણું થાય છે. એમ આંગળાં વાળી જૂઓ, અને તમે જોશો કે મુઠી વળેલી થઈ જશે. જેનો અર્થ એ, કે મહમુદ પાદશાહનો હાથ ખુલ્લો યાને ફુલ્લો નથી, પણ બંધ વાળી મુકેલો છે. અર્થાત સખાવત કરવામાં નકામો છે, કેવો બેદી અલંકાર છે !

શ્રીમત્ વલ્લભાચાર્યએ પોતાના સંપ્રદાયવાળાઓને ગુપ્ત રીતે જે મંત્ર જપ કરવા આજ્ઞા કરેલી છે, તે શુભાલંકારમાં હોવાથી ઉત્તમ છે:—

ॐ શ્રી કૃષ્ણઃ શરણમમ સહસ્ર પરિવંત્સર
મિતકાલજાત કૃષ્ણ વિયોગ જનિત તાપ
ક્લેશાનંત તિરોમવોહં ભગવતે કૃષ્ણાય
દેહેન્દ્રિય પ્રાણાંતઃ કરણે ન ચર્માશ્વદારાગાર
પુત્રાપ્ત વિત્તેહ પરાણ્યાત્મના^૧ સહસમર્પયામિ
દાસોહં કૃષ્ણત્વાસ્મિ. ॥ ૧ ॥

બાહ્યાર્થ:—સર્વના મૂળ કારણરૂપ જે શ્રી કૃષ્ણ તે મારું આશ્રય સ્થાન છે. શ્રી કૃષ્ણના વિયોગથી એક હજાર વર્ષે મુઠી અતિ

શય કલેશ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. માટે હે મારા પરમ પૂજ્ય કૃષ્ણ ! મારું શરિર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, અને બીજા સર્વ ઇન્દ્રિયો, મારી જિ, અને પુત્રાદિ સર્વ કુદુર્ગ સહિત, મને પવિત્ર કરો! હું તમારો દાસ છું. એનો ગુહ્યાર્થકારમાં બીજોજ અર્થ છે તે જૂઓ; ગુહ્યાર્થ:—માયાને લીધે જ્યારથી જીવાત્માને પરમાત્મા (શુદ્ધ ચિત્ત) થી વિયોગ થયો, ત્યારથી મહાકષ્ટ સહન કરવું પડ્યું છે. માટે હવે એ મૂળ આત્માનું મને સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. હવેથી એ પરમાત્માજ મારું શરિર છે, તેથી મારાં અંતઃકરણ સહિત સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા બી પુત્ર વીતરે કુદુર્ગને તેમાંજ મેળવી દઉં છું.

જામી સ્થાયરે એ અલંકાર નીચે મુજબ વાપર્યો છે.

“ બ દરવીશ ગેહત આ તવાંજર ચેરા,

બ પીસમ થસ અઝ દયરહા આમદી ?

એગેહતા ચેરા ન આમદી પીસી મા,

બસી ખુશતર અસ્ત અઝ ચેરા આમદી. ! ”

યાને:—શ્રીમંત શેઠે કહીરને પુછ્યું કે, તુંને હું લાંબે વખતે જોઉં છું તેવું શું કારણ ? તેણે જવાબ દીધો કે, મને “ તું શા માટે આવ્યો છે ? ” એ શબ્દો કરતાં, “ તું શા માટે નહીં આવ્યો, ” એ શબ્દો ધણાજ મધુર લાગે છે. યાને કે, ગુહ્યાર્થ એવો છે કે, બે વારંવાર આવું તો તું પુછે છ કે કેમ આવ્યો ! અને તેથી મારા મનને માફ લાગે, તેના કરતાં “ હું લાંબે વખતે આવું ત્યારે તું પુછે કે “ તું કેમ નહીં આવ્યો ? ” તો તેથી મને સારું લાગે. અગ્યારસે, વરસ ઉપર પંડિત મંડનમિશ્ર નર્મદા તીરે યજ્ઞ થયો છે, તેના આશ્રમમાં ચાકર નક્ષત્રી તે પોપટ મેના કે બેકરાં હાકરાં સા સંસ્કૃત શ્લોક બોલી શકતાં હતાં એમ કહે છે ! ! માહાત્મા શંકરાચાર્ય એક દિ કરતા હતા, તે વેળા એક દાસીને પુછ્યું કે મંડનમિશ્ર પંડિતનું ઘર કયું ? તેણે કહ્યું કે:—

फलप्रदं कर्म फल प्रदो नः, कीरांगनाय त्रिठिरंकिरंति:

द्वारस्य नीर्हातरसज्जि रुद्धा, नानी हितन्मद न पंडितौक:

અર્થ:—જે ઘરમાં બારણા આગળ બે પાંજરાં છે. તેમાં પોપટ અને મેના એ બે સામસાની વાદવિવાદ ચલાવે છે. એક પર્વ મીમાંસા શાસ્ત્રનો પક્ષ લઇને કૃષ્ણ આપનાર કર્મ છે, એવું કહે છે.

ત્યારે બીજું ઉત્તર મિમાંસા શાસ્ત્રની તરફથી રહીને કહે છે, કે કૃષ્ણ આપનાર ઇન્દ્ર છે.

એમાં પોપટ અને મેના તે સ્ત્રી સકર્મિ અને અકર્મિ મનના ભેદો સમજવાના છે. પંડિતનું ઘર તે તેનું સરિર સમજવાનું છે. વિગેરે ગુણાલંકાર સમાવેલો છે. રણમાં પાછાં પગલાં ન સખવા વીશે ગુણાલંકારમાં નીચલો કડખો કહેલો છે.

“આગે પગ તો પત રહે, પીછે પગ પત નય;

ભાગા ખેડે જ્ઞાવડે, વાકું રંગ ચઢાય.”

યાતે:—શત્રુની સામા પગ વધાર્યો અથવા ટકાવી રાખ્યો ત્યાં સુધી પત રહે છે. પણ પાછું પગનું કીધું કે પત નય છે. ને એમ છે માટે હકયા એવા જે યોદ્ધાઓ, તે જે પાછા શત્રુ સામા જઈ ઉભા રહે, તો તેઓને રંગ ચઢાવ.

પૃથ્વીરાજનું લશ્કર જ્યારે પાછી પાની કરતું જણાયું, ત્યારે તેના સરદારે શરણ થવાની વાત કરી પૃથુરાજને કહ્યું, કે રણમાં હવે કેમ કયે ? તે વેળા તેને તેણે ઉપર પ્રભાણે કહ્યું. એમાં લડાઈના સામાન્ય નિયમ માટે જેમ બોધ થાય, તેમ ચોક્કસ પ્રસંગે ખાસ વેણે ઉચરેલું તે તો જૂઠું.

૩૬

*“ The vertu and the vice Of every wight alyve;
The honeycomb that bee doth make Is not so
sweet in hyve*

*As are the golden leves That drop from poet's head !
Which doth surmount our common talke
As farre as dross doth lead ”*

ઉપલાં અશુદ્ધ અગ્રેજી વાક્યમાં કાવ્યના ગુણગુણનું શુદ્ધ વર્ણન કરેલું છે.

૯૪—વિદગ્ધ સંકલ્પાલંકાર:—જેમાં વિચિત્ર કલ્પના ગોઠવીને વિલક્ષણ જ્ઞાણ કરાવી, મતલબની સમજ આપવામાં આવે છે. પોહોએલ કવિઓની ચતુર કલ્પનાનું જ આ અલંકાર રચવાનું કામ છે. તેને અગ્રેજીમાં *Quaint Conceits* કહી સકારો. જેના દાખલા શરણી કરતાં બીજી ભાષામાં કાંઈ વધારે સરસ કહી સકારો નહીં. થોડાક જણાવ્યાથી ખાતરી થશે.

મીરઝાંખાડી:—“ગમ કે પીરે અક્ષત તદ્દર્શીરસ્ય મુરદન મી કુનદ,
મય ફરશજા ચારેહ દર યક આખખુદન મી કુનદ.”

યાને:—ગમે એટલા ઉપાય કરવા છતાં એક મનાવ દોરો
મરણુ શીવાય ગમમાંથી છુટો થતો નથી; પણ દારનો વેચનાર
કલાણ તો તમોને માત્ર એકજ ગોટમાં તેનો અકશીર
ઉપાય આપી શકશે ! કાશાંની ઉપરથી:—

“કસરા નખીનમ રોઝે ગમ ભુઝ સાયે દર પેહલુએ ખુદ,
ઓ હમયુ” ખીનમ સુએ ઊ ગરદાનદ અંઝ મન રુએ ખુદ.”

માયની:—હુ:ખને વખતે મારા પોતાના પડછાયા શીવાય, મારી
ખાલુએ ઉભો રહેતો હું કોઈને જોતો નથી. અને વળી હું ન્યારે
મારા તે પડછાયા તરફ જોવાને સારૂ ફરીને જોઈ છું; ત્યારે તે પણ
મારી આગળથી પોતાનો ચહેરો ફેરવી દે છે. યાને કે એજાને જોવા
જાઈએ કે તે પાછળથી ફરી કરે છે. લીસઝનાં કહુઅલીનો નીચલો
દાખલો બહુ ફાંકે છે:—

“બર સીનેઆત અય કાશ નેહમ સીનેએ ખુદરા,
તા દેલ બ છુ ચાઇઅદ ગમે દીરીનેએ ખુદરા.”

અર્થ:—હું આહું છું કે તારી છાતીએ મારી જાતી વળગાડું, કે
જોથી ફરીને મારું દીલ તારા દીલને મારા ઉપર મુજરતાં લાંબા કાળ
નાં હુ:ખની બધી હકીકત કહી દે !

રાગ ભર્તહરિના વૈરાગ્ય શતકમાં એક શ્લોક આવેલો છે કે,

આયુર્વર્ષશતં નૃણાં પરિમિતં રાત્રી- તદર્થં મતં

તત્પાર્થસ્ય પરસ્ય ચાર્ધમપરંચાલત્વ વૃદ્ધત્વયોઃ

શેષં વ્યાધિવિયોગદુઃસ્વસહિતં સેવાદિભિર્નાયતે

જીવે વારિતરંગચંચલતરે સૌલ્યં કુતઃ પ્રાપ્તિનાં ॥

અર્થ:—માણસનાં આયુષ્યની મર્યાદા સો વર્ષ સધીની ગણીએ તોપણ
તેમાંથી ૫૦ વર્ષ તો રાત્રિમાં ગયાં. બાકી અરધાનું અર્ધ તો બાળપ-
ણમાં તથા જુદાવસ્થામાં ગયું. દવે બાકી જેટલાં વરસ રહ્યાં તે રાગ,
વિરહ, સંકટ, દુઃખે સીંગની-સેવા વગેરેમાં જાય છે; માટે પાણીની
સેહેર પ્રમાણે પરમ અંચળ એવું જે જીવતર, તેમાં પ્રાપ્તિએને
સાધ્ય ક્યાંથી મળે ?

ચુમ્મીની ચોરી વીશે કવિઓએ અગ્નિ અલંકારો વાપરેલા છે. એક કહે છે કે,

“દુઝદીએ બોમે અજળ દુઝદીએ ખુશ આકેળત અસ્ત,
કે અગર ખાઝ સેતાનન્દ દો અંદાન ગરદદ.”

યાને કે:— ચુમ્મીની ચોરી કરવી એ અજળ જાતની ચોરી છે, કે તેની રાજ્ય પણ સારી અને લાભકારક થાય છે; કેમકે જો (માથુક તરફથી) તે ચુમી પાછી ક્ષેત્રમાં આવે તો ઉલટી તે બેવડાય છે ! વળી બીજો કવિ કહે છે:—

“ બોસે બ મન દાદીઓ રનજદેષ, ખાઝ સેતાન ગર ને પસનદીદેષ.”

ઓ માથુક ! તું મને ચુમી આપીને હવે રંજિત કાંઈ થાય છે ? જો તું ને ચુમી પસંદ નહીં પડતી હોય, તો તું તેના બદલામાં મને એક ચુમી પાછી લેની !

“નાકસી ગર અઝ કસી ખાલા નશીનદ અએથ નીસ્ત,
ઝાંકે ખસ ખાલાએ દરીયા, ઝીરે દરિયા ગોહર અસ્ત.”

યાને; એક મીઠાશની અંદર કાંઈ હલકત માણસ લાયક મહસ્થોની પણ ઉપર બેશે, તો તેની કાંઈ ચિંતા નહીં; કારણ કે દરિયાની અંદર જે બધો કચરો હોય છે, તે દરિયાની છેક સપાટીની ઉપર આવીને બેશે છે, અને ઉમઠા મોતીઓ તે દરિયાની નીચે જઈને બેશે છે.

“ એ રાસ્ત રફતને સરવ ચુનાંત રવદ માલુમ,

કે હરકે રાસ્ત રવદ દર જેહાન તેહીદસ્ત અસ્ત.”

કહે છે કે:—સરોવરના ઝાડનું ‘તમામ સીધાપણું’ આપણને શું શીખવે છે ? તે એવું સમજાવે છે કે, આ દુન્યામાં જે કાંઈ સીધો (યાને સાચો માર્ગ આગનારો) હોય છે, તે હંમેશ ખાલી હાથનો યાને ગરીબ રહે છે. જેમકે સરોવર સીધું હોવાથી તેને બચ્ચારને ટુલ ફૂલ કાંઈ આવતાં નથી, તેમજ જે આદમી પણ સીધું હોય તેને પૈસા મળતા નથી.

“ચુગરા આગ ફરો મી નબોઈ હેકમત ચીન્ત ?

શરમ દારદ અઝ ફરોબુર્ન પરવરદેએ ખીશ.”

અર્થ; એમ કાંઈ કે લાકડાંના દુકાને પાછી દુગ્ધી મરવા દેવું નથી ? કારણ એજ કે, જેને પાછને પોતે ઉધારેલું, તેને પોતેજ તુકડાન કરવું એ પોતાના દરજ્જાને ઘટાવું નથી, એમ પાછી સમજે છે. એક

કવિ નીચલી ઉત્તમ મીશાલ આપે છે—

“ ખુન મી ખુરદ ચુ’ તેમ દરીન દેહર દરકે જી,
યકે રઓ યકે ઝખાં જુઅદ અઝ પાક ગોહરી;
વ આંકસ કે હમચુ’ શાને દુ રખતો સદ ઝખાં,
ધાર ફેકે ખીશ જાહ દેહંદશ એ સરવરી.”
અર્થ.

આ જુહી દુન્યાંમાંતો જે આદમીને તરવારની માફક એકજ મુખડો અને એકજ જુખાંન હોય તેને લોહી પીવું પડે છે. યાને કે જેમ તરવારને એકજ ધાર (છલ) હોવાથી તેને લોહી પીવું પડે છે તેમ, એકજ વચનના પ્રમાણિત માણસને લોહીનો ગોટ મળવો પડે છે. અર્થાત વિપત્તિ અને અદ્વિત શોસવી પડે છે. પણ જે આદમી ખેવડાં મુખવાળો, યાને આમ પણ ખોલે ને તેમ પણ ફેરવી તોલે, તથા જે આદમીને એક સો જીભ હોય યાને હજાર તરેહનું જીવું સાચું કરનાર લગાડ હોય, તેને જાણ હોજવાના નીખ્યાની માફક આદમીઓને માથે ચઢી બેસવાનું મળે છે. અર્થાત નીખ્યાને બધી જીભો (દાંતા) હોય છે, તેથી તે આદમીને માથે ચઢી બેસે છે, તેમ આ દુન્યાં ચાપસુસીખોરની છે.

કાવ્યને શોભાવનારો નીચલો અક્ષર એક આસક માથુકની સરસાધમાં બનાવેલો તેના કવિને શોભાવે છે —

“ અગર તુ જાગ જાશી મુવ સવમ મન,
વમર તુ મુવ સવી જુલજુલ સવમ મન.
વગર તુ સીમે જાશી મુલ સવમ મન,
વમર તુ મુલ સવી કુલ કુલ સવમ મન.”

મતલબ.

બીચો બને તું તો થાવું ગુલાબ, જુલજુલ બનું તું બે યારો ગુલાબ;
દીકાંદર ધરો ગરતો યહ જાશ સરાબ, કુલ કુલ* અવાજ દુ’ને તું બે સરાબ.

“અગર ખાહી અઝીએ મરદુમાન જાશી તરાએ કુન,
એ જાએ અજુઆત સાદાએ સજા અઝા ખમીરહા”

* દીકાંદરમાંથી તમઘરમાં દાર રેહનાં કુલકુલ કુલકુલ કરીને જે અવાજ થાય છે, તે અવાજ યહ જવાને પેલો આસક આડે છે, જે તેની માથુક સરાબ બની જાય તો.

જો તમે લોકપ્રિય થવા ચાહતા હો, તો દરેક જાણુને નમો ! કારણ કે આંખ ઉપરના લવાં છે, તે આટલાં બધાં નમેલાં હોવાથી આંખની પણ છેક ઉપર પોતાનો હુદો ભોગવે છે. મોલવી રૂમી એને મળતો એક અલ્લો કાલ્પનિક કરે છે.

“ યું જેખારદ પોસ્તે મન અંગુસ્તે મન,

ખમ શવદ અઝ ખારે મીન્નત પોસ્તે મન.”

માને; જ્યારે મારી પીઠ ઉપર કીઠ લાગે છે, અને મારાં આંગળાં તે ધવડીને રાહત આપે છે, ત્યારે મારી પીઠ ઉપકારના જોગ હેઠળ જે એટલી બધી દબાઈ જાય છે, તે તો નમંતાઈ જતાવા વાંકી વળે છે. (જ્યારે આપણે પીઠ ધવડે ત્યારે ખભાં ઉપરથી હાથ લાવી જેવાં આંગળાં પીઠ ઉપર મુકવા જઈએ, તેવીજ પીઠ નમંતાઈથી વાંકી વળે છે, તે જો નહીં અનુભવેયું હોય, તો વાંચનારે કરી જોયું, અને ત્યાર પછી તે પીઠની માફકજ નમવાનું પણ અનુભવી લેવું.)

“કુનમ ઘોઘા બેહરે ખીગાને યું દર કુયે જી ખીનમ,

કે યું આપદ ખીરન બેહરે તમાશા રયે જી ખીનમ. ”

મારી માથુકના મોહલામાં મેં જેવો કાંઈ પારકા મરદને દીઠો, કે હું દુરત તેની સાથે મોટે જીભ જરાક પાડીને ઘોંઘાટ કરી મેણું છું, કે જેથી કરીને તે તમાશો જોવાને મારી પ્યારી બાહાર નીકળી આવે, તો હું તેના દીદાર જોવા પામું.

એ અલંકારના એક જોડ્યા લેખે નીચલો અલંકાર આવે છે.

રૂપ:—કાવ્યાર્થાપત્તિ:—ફલાણુ યાવ છે તો પછી ફલાણુ ક્રમ થશે, એવી બોલવાની રીતને એ નામે ઓળખે છે.

“ એની આગળ સહીનું ચાલતું નથી તો પછી કુતરાનું શું ચાલે ? ”

“ અહિંયાં જરૂર પવન આવે તેવું નથી, તો માણસ નહીંજ આવી શકે એમા શું પુછવું ? ”

“ લજા લજા બોયે પડે, ને જોગને જે બાયડીઓ. ”

“ એરક ખરમે મન બસ અસ્ત, અએ ચર્ખ ! તુ જેહમત મ કરા ! હર કુન જલ્લાદ બાશદ, હાજતે ફરસામ નીસ્ત.”

પ્યાર એ મારો શત્રુ છે, અને તેટલુંજ બસ છે. વાસ્તે ઓફરતા ચરખ ! મારા ઉપર વધુ જરૂરી ગુજારવાની તુંને કંઈપણ જરૂર નથી, કેમકે જ્યાં ફાંસી દેનારો જલ્લાદ મોલુદ હોય ત્યાં ખાટકીની સી જરૂર હોય !

૯૬—રંગસરંગી:—યાને કાંઈ જીવવાળી ચીજને નિર્જીવ ચીજનો અથવા નિર્જીવ ચીજને જીવવાળી ચીજનો રંગ લગાડવો. અર્થાત એકેકને મળતી મીશર આપી અલંકાર સાધવા વિચારને પોલીસ કરવા.

આપણે નિર્જીવજીવિકા જણાવી ગયા છીએ, તેમાં તો નિર્જીવને માત્ર જીવજ આપવામાં આવે છે. પણ રંગસરંગી નામનો એક અલંકાર છે તેમાં તો જીવદાર વસ્તુને નિર્જીવ ચીજને ઉપરથી બોધ પણ લેવા કહેવામાં આવે છે. જેમકે:—

“અઝ પેદર તાઝીમે ફરઝંદે ખલક ન જુઝદ અજબ,
શાજે ગુલ ગુલરા બ ફકે ખીસ્તન બ મીદિદ.”

યાને:—એક બાપ જે પોતાના સપુત પુત્ર તરફ માન બતાવે તો તેથી કાંઈ અજબ થવાનું નથી. ગુલાબની ડાંખણી સુંદર ગોલાબને છેક મધાળે પોતાથી પણ ઉપર જગા આપે છે. એમાં ગુલાબનું જાડ જે કામ કરે છે તે કામ આદમી પાસે કરાવા અલંકારને મીશરમાં ગોઠવ્યો છે.

રાગ લઠુંહરિ કહે છે કે:—ચુલા, ઉપર ઉકાળવા મેળેમાં દુધ ઉપરથી બોધ લેવો કે:—

શરીરેનાત્મગતોદકાયહિગુણાદત્તા: પુરાતેડલિલા:

શરીરેતાપમવેક્ષ્યતે ન પયસાહ્યાત્માકશાનૌદ્યુતઃ ।

ગન્તુપાવકમુન્મનસ્તદભવત્ત્વદ્વાતુમિત્રાપદં

ચુક્તંતેનજલેનશામ્યતિસતામૈત્રીપુનસ્ત્વદિશી ॥

યાને:—દુધે પોતાની સાથનાં પાણીને પેહેલાં તો પોતાના સર્વ ગુણ આપ્યા. યાને પાણીને સફેદ, મીઠું, અને કાવતવાન બનાવ્યું. તેથી તે પાણીએ, દુધમાં ઉજ્યુના બેઠને, પોતાના દોસ્ત દુધનું દુઃખ દેખીને પોતાના જીવને આતશમાં પટકી નાંખ્યો, યાને પાણીએ પોતે પેહેલાં બળવા માંડ્યું, હવે પોતાના મિત્ર પાણીને બચારાને બળતાં બેઠ તેના દુઃખે દુઃખી થઈ દુધે આનસને રાજી રાખવા તેને સમજાવવા જવા ઉઠી ઉઠ્યું થયું, યાને ઉભરાવા લાગ્યું, અને ચુલામાં પોતાનું ચરિર બાળવા લાગ્યું, એટલે પાણીએ તેને તેમ કરતાં આટ-ઝાપીને પાકું વાન્યું. યાને ઉભાનાં દુધ ઉપર પાણી જરિ એટલે

ઉભાતું બંધ પડે છે. તો એ દુધ અને પાણીના જેવી દોરલી આદમીએ રાખવી જોઈએ, એવો નિર્ણય ઉપરથી બોધ લેવો.

“ અએબે પાકાન ખુદ મરદુમરા હવીદા મી શવદ,
દર મીઆને શીરે ખાલેસ મુછ રસવા મી શવદ.”

યાને:—એક સારાં માણસમાં કાંઈ પણ ખોડખામી હોય, તો તે તુર્ત સઘળે ફેલાઈ જાય છે, કેમકે ચોખ્ખાં દુધમાં એકજ બાળ લાગ્યો હોય તો તે અનાયાસે પકડાઈ આવે છે.

“ બર તવાઝહાએ દુશમન તકીએ કરદન અબ્જહીસ્ત,
પાએ બોસે શયદા અઝ પા અફગંદ દીવારરા.”

અર્થ:—દુશમનની ટાઢક પમાડનારી તાજીમતવાએ ઉપરથી અંજાઈ જવું એ મુર્ખાઈ છે. ન્યારે રક્ષના પાણી પોતાના ટાઢક પમાડનારા હોઠો વડે એક ધરની દીવાલના પગને ચુમી લેઆ કરે છે, ત્યારેજ તે દીવાલને તે નીચે લાવે છે ! એમાં પણ એક નિર્ણય ચીજની મીશક્તથી જીવદાર અકલમંદ ચીજને ચોંકાવી છે.

કુઠાર માલિકાંદ દ્વાકંપિતાઃ સકલાદુમાઃ ।

વૃદ્ધ્યસ્તરુવાચેદંસ્વજાતિર્નૈવ દૃશ્યતે ॥

અર્થ:—દોરડામાં કુહાડાની હારની હાર પરોવેલી જોઈને સર્વ ઝાડો ધુળવા લાગ્યાં (કે એ બધા કુહાડા આપણને કાપી નાંખશે) ત્યારે એક ધરકું ઝાડ બોલી ઉઠ્યું કે, તમે બીહો નાં ! હજી સૂધી તેમાં આપણી જાત મળી ગઈ નથી એમ જણાય છે. યાને કે ઝાડનું લાકડું તેના હાથા તરીકે જોડાશે ત્યારે એ આપણને કાપશે કેની ? હજી તો એ હાથા વગરના ચોલલાં છે.

બોધ લેવાનો છે કે, જ્યાં સૂધી એક કુદૃષ્ય-કોમ-જાત ન્યાત-કે દેશમાં સંપ હોય ત્યાં લગી તો દુશમનથી બીહવાનું નથી, પણ જ્યારે આપણામાંનોજ સામાને જઈ મળે ત્યારે સત્યાનાશની નીશાંણી સમજવી. એમાં ઝાડ ઉપરથી આદમીને બોધ લેવાનો છે.

નીચલો દાખલો ઘણો ઉત્તમ છે:—

“ યુ’ રન્દેહ જ મુએ જેર બખસા’દેહ મખાસ !
યુ’ તીસે જ મુએ ખીસ પાસા’દેહ મખાસ !
તાલીમ એ અર્રેહ ગીર દર કેસબે મખાસ !
ચીઝી જ મુએ ખુદ કસો ચીઝી મી પાસ !”

અર્થ:—સુધારના રોડા જેવો સખી નિવતો નાં થા ! કે જે રોડો લાકડાંને રોંદીને આસપાસ સમ્રજે લાકડાંનો કુચ્છે પાંચરો નાંજે છે. તેમજ વળી કુદાડીના જેવો મતવખી પણ નાં થા ! કે જે કુદાડી લાકડાંના છોડ્યાં પાડીને તમારી પાતળી ઉપરજ ઉઠાવે છે. પરંતુ કરવતની માફક જીંદગી ગુમરતાં સીખ ! જેમ કરવત કાદવાર તમારી પોતાની તરફ ખેંચાય છે, અને બીજી વાર બીજાની તરફ ખેંચાય છે, તેમ આપણા લેવામાં કરવતના જેવું સમતોલપણું સખ !

૦૦. એમાં પણ નીજીવ ચીજોને રંગ જીવદાર ચીજોને સગા-ડવા અલંકાર રચેલો છે.

“ અજ્ઞાન ન જુઓ અમર દરજ્જા બેદતર અજ પેદર બાશદ;

કે અતરે સન્દુષ અફસુનતર એ સન્દુષ મી દેહદ શુરા. ”

યાને:—બાપ કરતાં બેટા કાંઈપણ પ્રકારે ચઢતો તું જુએ તો અજ્ઞાન નાં થા ! કેમકે સુખડના કરતાં સુખડમાંથી કાઢેલું સુખડનું તેલ વધારે ખુશબો આપે છે ! એમાં પણ રંગ સરંગી છે.

“ મદે કાબેલ દર વતન હરમીઝ ન ગરદદ સરફરાઝ;

ગુલ સુ’ અઝ ગુલસન જુદા જુદ બર સરસ જા મી દેહન્દ. ”

યાને:—એક કાબેલ પુરૂષ પેતાનાજ સેહેરમાં વખણાતો નથી. જેમકે ગુલામનું કુલ છે તે ગુલની વાડી છેડે છે ત્યારેજ માનવીએના માથા ઉપર જગા લીએ છે, અને ત્યારેજ તે વખણાય છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે

“ *Even a prophet is not believed in his own town.* ”

ધૈય મણીશંકર બીજાજીએ ઉપવિતોષદેશમાં કહ્યું છે કે—

“ પ્રથમ ૩ હુદય સરખાં જાણોરે, તેને સુત્ર રૂપ કરે તે વખણોરે. ”

યાને કે, પ્રથમ તો ૩ (કપાસ) તથા અંતઃકરણને સરખાં સમજો, અને તેને સુત્રરૂપ કરે તેને વખણો. એટલાં વાક્યમાંથી પણ બોધ આદમી ઉપર લાગુ પાડેલા છે. ૧ જો—જ્યારે રૂને દુન્યામાં ગુણરૂપ યજ્ઞ માટે સુતર થવું હોય છે, ત્યારે તેની સાચા સુગ કાળાં બીઆં વગેરેથી જીદું થવું પડે છે, અને પછી પેતાને સુધારનાર પીળરાને ધર જવું પડે છે, તેમ આદમીએ ગુણરૂપ યજ્ઞ માટે માત પિતા વિગેરે સંબંધીઓની સાધથી છુટા થવું જોઈએ, અને આપણને સુધારનાર પીળરા રૂપી યુરને ધર જવું પડે છે. ૨ જો—જો ૩ મેજા, કાંજી, કે ગાંઠાવાળો હોય, તો તેનું સુતર બની શકે નહીં, તેમ આપણું દીવ ચોખ્ખું, ક્રમજ, અને વગર કપટનું નહીં હોય તો

આપણા આત્માનો ઉદાર ન થાય. ૩ જો—૩ કાંઈ રંગમાં, સ્નેહમાં, રસમાં, કે મલિનતામાં શુર્યો હોય, કે તેનો પાસ લાગ્યો હોય, તો તે ગુણરૂપ થતો નથી, તેમ આપણું અંતઃકરણ પણ જો વિષયમાં, માયામાં, વ્યસનમાં કે દુર્ગુણમાં લપટાયું હોય તો તારણ થાય નહીં, માટે તેવી રીતે આપણે છંદમાં ફસાવું ન જોઈએ. ૪ થો—૪ જેમ પોતાના ગુણને લીધે સુતર બને છે, સુતરનું કાપડ બને છે, અને પછી માણસોની એળાંક છે, શોભામાં વધારો કરે છે, ટાઢ તકડાથી બચાવે છે, તેમ આપણા હૃદયના ગુણનું સર્વ મનુષ્યોની એળાંકવી, શોભામાં વૃદ્ધિ કરવી, અને ટાઢ તકડાથી રક્ષણ કરવું. ૫ મો—૫ પોંખરો પીજે છે, કંતિ છે, વગેરે સંસ્કાર કરે છે ત્યારેજ તે સ્વચ્છ થાય છે, અને ત્યારેજ તેનું સુતર બને છે, તેજ પ્રમાણે આપણે પણ આ દુન્યાના ચક્રમાં દરેક સુખ દુઃખ સહન કરી સધળા સંસ્કારોમાંથી પસાર થઈ એ ત્યારેજ ગુણવાન થવાય છે.

હવે બ્યારે શ્રવણ વસ્તુની ગૌરહાજરી યાને મરણ પછી, તેની સાથે સંખ્યામણી કરવામાં આવે ત્યારે તે નીચલા નામના અલંકારથી એળખાય છે.

૯૭—ઉદ્દેશ્ય:—એને દ્રષ્ટાતઃપકર્ષો એક ભાગ કવિ નર્મદે ગણ્યો છે. જ્યાં એક વસ્તુનું ધણી રીતે વર્ણન થતાં તે ધણે રૂપે દેખાતી હોય ત્યાં ઉદ્દેશ્ય કહેવાય.

“દેવે દાન ઉદાર, કર્ણુ બાળિ રાજ માણ

વિદ્યા શ્રમ સમજૂક, ભોજ નિકમ તે ભણું

શરવી બહુ રણે, ઉદ્ગમિત અરણ્ય આણું

વચની સત ભરપૂર, મુર હરિશ્વર વખાણું.

ધર્મે પ્રેમે પાળે પ્રભ, રામ ધર્મ રાગજ ન્યમ

કીર્તિ મુકુટની કાતિએ શુભ, મેળે છે રમિયદ ત્યમ.”

કાર્યેષુ મંત્રી, કરણેષુ દાસી । સ્નેહેષુ માતા, શયનેષુ રંભા ॥

ધર્મેષુ સાક્ષા, સમયાવરિજી । પાઙ્ગુણ્યયુક્તાત્વિહ ધર્મપત્ની ॥

અર્થ.—વિચાર કરવામાં પ્રધાનનું કામ કરે છે, યાને વજીરની પેઠે સલાહ આપે છે; કામ કરતી વેળા દાસીની પેઠે મેહેનત લઈને કામ કરે છે, પ્રિત રાખવામાં માતાની બરાબર પ્રિત રાખે છે; દમ

જીસ્તર થવામાં તો કમન શોભાવનારી રંગા જેવી છે, ધર્મનીતિના કામ કરવામાં ધણીને ટેકો આપનારી રહે છે, અને સહન શીલતા રાખે છે, એવી જ ગુણ ધરાવનારી સ્ત્રીને વિદ્વાંતોએ ધર્મપત્નિ કહી છે.

૩૭

" And here the poet, like that wall of fire
In ancient song, 'towers o'er the universe,
Lighting himself, where'er he soars or dives,
With his own bright brain—this is the poet's heaven.

Here he may realize each form or scene
He e'er on earth imagined; or bid dreams
Stand fast, and faery palaces appear. "

Bailey.

ભોજ રાજ કવિઓનો પીછાણનાર હતો. તેણે એક વટકુકમ રૂપતમાં કાઢ્યો હતો કે, "મારાં નગરમાં, જે જે મુર્ખ હોય તેમણે બધાં કામ છોડી એક વર્ષમાં લણી ગણીને કાંઈ કવિતા કરવા લાયક થકુ". નહિ તો વર્ષ દિવસ પછી કાઢી મુકવામાં આવશે. અને તેમના મકાનો હશે તે પરદેશથી જે પંડિતો (કવિઓ) આવશે તેમને મળશે." ભોજ રાજ કવિ કાળિદાસ ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતો હતો. પણ જ્યારે કાળિદાસ ભોજ સાથે રિસાધને પોતાની રાખેલીને લાદતે, જેમ મહામદ ગજનવી સાથે રિસાધને ફીરદોશી કવિ પાદશાહની નીંદા કરતો કરતો દેશ છોડી ગયો હતો તેમ, કાળિદાસ ભોજની નીંદા કરતો કરતો એકશીલા નગરીમાં જઈ વસ્યો. પણ ભોજ રાજને તેના વગર સોહવાયું નહીં, તેથી યોગીના વેશે તેને મળવા તે ગયો. કાળિદાસે તેને ન ઓળખતાં પુછ્યું કે ક્યાંથી આવ્યા મહારાજ ! યોગી બોલ્યો; ધારાનગરીથી. ત્યારે કાળિદાસે ભોજ રાજના સમાચાર પુછ્યા. યોગીએ કહ્યું કે, બેજ મરી ગયા. ત્યારે કાળિદાસે વિસાધ કરી કહ્યું કે:—

અવધારા નિરાધારા. નિરાલમ્બા સરસ્વતી ॥

પંડિતાઃ સંદિતાઃ સર્વે, મોજરાને દિવંગતે. ॥

અર્થ:—ભોજ રાજ ૨૪મંવાસી મવાળી ધારા નગરી નિરધાર

યષ્ઠ, સરસ્વતી નિરાગ્રિત યષ્ઠ; અને સર્વ પડિતો (કવિઓ) ખંડિત થયા.

આ શ્લોક સાંભળતાંજ યોગી બેશુદ્ધ યષ્ઠ ગયો. તે ઉપરથી કાળિદાસ સમજી ગયો કે એજ ભોજ રાજ્ય છે. તેથી તે શ્લોક ફેરવી તોલી બોલ્યો કે:—

અથ ધારા, સદા ધારા, સદા લમ્બા સરસ્વતિ ॥

પંડિતા મંડિતાઃ સર્વે, મોજરાજે મુવંગતે ॥

અર્થ:—આજ ભોજ રાજ્ય પૃથ્વી ઉપર જીવતો હોવાથી ધારા નગરી આધાર મુક્ત યષ્ઠ, સરસ્વતી ઉત્કૃષ્ટ આશ્રયવાળી યષ્ઠ, અને સર્વ પડિતો મંડિત યાને અલંકૃત થયા. આ સાંભળતાંજ રાજ્ય દુશ્ચાર થયો, અને કવિને બેટી પાછો શેહેરમાં લાવ્યો.

૯૮:—વિભત્તીયાલંકાર:—યાને નહીં મળતું આવે એવું ૩૫ એક નિર્જીવ ચીજને આપવાનો અલંકાર. જે અગ્રેષ્ઠમાં *Dissimilarity* ને મળતો છે.

મી. મનસુખે પોતાની “ બેતરીતી ” માં પણ કેટલાક અલંકારો જણાવ્યા છે, તેમાં એને યુક્તંદ તસળીદુદાર ખેત કહેલો છે. એમાં ગેતિ યાને આ દુન્યાની કોઈક વસ્તુના ગુણદોષ સાથે મીનો યાને પેલી જેહાંનની કોઈક ચીજ અથવા તેના ગુણ દોષ સાથે સરખામણી કરી, આ દુન્યાની ચીજને મોટાં આપવામાં આવે છે જેમકે મી. મનસુખે લખે છે:—

“ આકામે તાહરાં મુખનું કીધું પોતાના ચાંદસે વજન;
તાહરે પહો નીચે રહ્યો—ને ચાંદનો ગીઓ ગગન.
અગરને તું નહીં નીકળી સરસ, ને ચાંદો હલકો;
તો કેમ રહી ॥ નીચે ને ચાંદો ઉપર, તેની આપ સમજન ”

યાને=આ દુન્યાની માથુકની ખુખસુરતીને આકાશ ઉપરની માથુક જે ચંદ્ર, તે સાથે મુકાબલો કરવા સાર બન્નેની ખુખસુરતીને એક ત્રાજવામાં તોલતાં, આ પૃથ્વીપરની માથુકની ખુખસુરતી એટલી તો ભારે ને વજનદાર હતી, અને ચંદ્રની ખુખસુરતી એટલી તો હલકી હતી, કે ચંદ્રનું ત્રાજવું ઉપર ચઢી જવાથી તે આસમાન ઉપર ચઢી ગયો, ને પેલી પ્રિયા નીચેજ યાને આ જગતમાંજ રહી ગઈ.

એ અલંકારને ગૂજરાતીમાં વ્યતિરેક પણ કહે છે. તેની વ્યાખ્યા પણ ઉપરના જેવીજ એવી છે કે, ત્યાં ઉપમાનથી ઉપમેય વધતું જોણું વર્ણવાતું હોય ત્યાં વ્યતિરેક કેહવાય. એને પણ

‘ઉપમાનો ભાગ કહેવો છે. ચંદ્રા લોક ઉપરથી:—

જોહરો—“સાધુ સંત ગિયા ઘણા, મોટા પર્વત જેમ;

પણ પ્રકૃતીના કૃમળા, હોય કુષળિયાં તેમ.”

પર્વત છે તે સાધુસંતને માટે ઉપમાન આપવાની ચીજ છતાં,
તે પર્વતની ઉપમેય ગીલ્લે સાધુ, સંત, તેને વધારે સારૂં લગાડ્યું છે.

“માહરા માંની ઓ લેકીન માહરા ચોક્તાર નીસ્ત,

સર્વરા માંની ઓ નેકીન સર્વરા રક્તાર નીસ્ત.”

અર્થ:—ઓ વાહલી ! તું ચાંદને મળતી છે, પરંતુ ચાંદ કાંઈ
ઓક્તો નથી. તું સરવના જાડને મળતી છે, પણ તે સરવ કાંઈ આ-
સતા નથી. અર્ધાંત, ચંદ્ર કળ્યાં તું ખુબસુરત અને સરોવરના સિંધાં
કદ કરતાં તું સરસ છે. એ અવકાર ૮૪ મા પ્રતિપને મળ્યો છે.

હિંદુસ્તાની ગ્રંથ લાપાભુપણમાં કહે છે કે:

“સ્ત્રીનું સુખ કમળ સરખું છે, પણ મધુર વાણી એટલું વિશે-
ષ છે.” એમાં ઉપમેયનું વધારેપણું છે.

“આ સ્ત્રીનું સુખ, ચંદ્ર સરખું સોમે છે, પણ મિઠાસી એટલું
દેખાય કે સ્વિકૃત જનને ગ્રિય લાગતું નથી.”

એમાં ઉપમેયને ઉપમાન સાથે સરખાવ્યા બાદ હલકું પાડી દીધું છે.

૬૬—અરેનહુતિલકાર:—જેને હારથીમાં એસ્તેદરાક, કરીને
કહે છે. એમાં એવું છે કે, એક દિવિ પ્રથમ એક ચીજ અથવા આ-
દમીનું ખ્યાલ કરીને પછી તેજ ખ્યાલની સામે તકરાર લાવી રા કરે
છે તે, અથવા એકલા સરખી બીજી વસ્તુ જોઇને પેહેલીનો નિષેધ કરી
બીજીને નામે વર્ણન કરે છે તે. જેમકે:—“ એ ચંદ્ર નથી—એ તો
આકાશ ગંગાનું કમળ છે. (ચંદ્રા લોક). સેખસાદી કહે છે કે:—

“ ગર ગુહઅમત કે સરવી, સરવ ધનચુનીન ન બાચદ;

ગર ગુહઅમત કે માહી, મેહ બર ઝમીન ન બાચદ.”

અર્થ:—જો હું તને કહું કે તું એક સરવનું જાડ છે, તો સરવ
પણ કાંઈ તારા જેવું હોતું નથી જો હું તને ચંદ્ર કહું, તો ચાંદ
કાંઈ જમીન ઉપર હોતો નથી.

સ્કોટની ચંદ્રખીમાં (Canto XVII) કહે છે કે:—

Hearts are not flint, and flints are rent;

Hearts are not steel, and steel is bent.

અંતઃકરણ મજબૂત ધણું છે, પણ તે અંતઃકરણ કાંઈ ચક્રમક

નથી; કારણ કે ચક્રમક્ર તે ભાંગીને ભુકા થઇ જાય છે. દિલ મજબુત ધણું છે, પણ તે દિલ કાંઈ પોલાદ નથી, કેમકે પોલાદ તે વળી જાય છે. માને કે દિલ કાંઈ ભાંગી જાય એવાં, અથવા વળી જાય એવાં નથી, તે જોકે મજબુત તે ધણું છે. અનસરી કહે છે કે:—

“ આસમાની નથ કે સામેત રાય નશુદ આસમાન;
આક્રતાળી નથ કે ઝાયદ નુર નશુદ આક્રતાળ. ”

માને:—તું કાંઈ આસમાન નથી, કારણ કે આસમાન કાંઈ મજબુત વિચારનું હોતું નથી. તું કાંઈ સુરજ નથી, કારણ કે સુરજ કાંઈ રોશની પેદા કરતો નથી.

આ દાખલો પ્રતીપાલકારનો છે. (જૂઓ નર્મ કવિતા પા. ૩૮૨ અને ૩૮૭)

(માલિનિ વ્રત)

વિરસ વદન ગાલે આંસુના ઓધ ચાલે
થર થર બહુ કાંપી શુક તૂં શોક પાળે
મરણ કંઈ થયું કે બેનિ અન્ધાય કીધો
સજનિ ! નહિં પ્રદેશે પીયુએ પંથ લીધો (ન. ક.)

એમાં બેહેનપણીના સદેહતું નિવારણ કર્યું છે. ગ્યાલી ભાષામાં એને મુકરી અને સંસ્કૃતમાં છેકાપન્દુતિ કહે છે.

ઓપાઇ.

શીત રતે તે વગર ન ચાલે, મુજ અંગે લપટાઇ જ્હાલે,
પિજી કરતાં અદેકા છે જ્હાલો, કાં સખી પ્રીતમ ના ચોક્કાળો.
અર્થ—સખીને પુછ્યું કે, શું તું યારની વાત સમજે છે?
તેમ ન સમજતી: હું તો ઓઢવાના ચોક્કાળની વાત કરું છું.
જ્હાલ થકી દૂર રાજે જોઈ, પછિ હરખાજીં કેવી સોઈ,
મારે તે મુજ ઇચ્છિત જાપ, અં સખિ સજ્જન? ના સખિ ખાપ.

(ન. ક.)

અર્થ—સખિને કહ્યું કે, તું ધણીની વાત ન સમજીય, હું તો આરશી વીરો બોલું છું. હિંદુસ્થાની ગ્રંથ સલા વિલાસમાં નીચલો દાખલો છે:—

આખિ રાત જાતીપર રાખ્યો, રસ કસ તો મેં ખૂબજ ચાખ્યો;
જ્હાણે તો ઉતારી નાંખ્યો સખિ સજ્જન? નહિં, હારજ * ભાખ્યો.—૧

* ગર્જાંગનો હાર.

લાંબે લાંબે પગલે આવે, આખા દીગી હોંસ યુગાવે;
 ઉઠી ચાલતાં પકડે ખૂંટ, શૂં સખિ સજ્જન? નહિ સખિ ઊંટ.—૨
 અર્થ:—એમાં વર્ણન માટી વેચરનું આપ્યું છે, પરંતુ વર્ણન તો
 પેહેલામાં ગળાંના હારનું, અને બીજામાં ઊંટની સ્વારી વીશેનું છે.
 એ અલંકારને દ્રષ્ટાંતરૂપકનો એક સાગ ગણેલો છે.

૧૦૦—રૂધિર વિરોધ પ્રબંધ:—યાને લોહીનો ફેરફાર થયેલો
 હોય એવી મીસલ આપરી તે. જાણેકે હિંદુનું લોહી ક્રીસ્તીઅનમાં
 બળ્યું હોય, ને લોહી લુદાં છતાં સરખામણીમાં, ખુદરતી ગુણોમાં,
 એક નીચે તેવો આ અલંકાર છે. જેને ફારસીમાં તસખીલે મુતલક
 કહે છે. સરખામણી થણીક જાતની આગળ આપણે વર્ણવેલી છે,
 તેમ બીજી પણ તરેહવાર તરાંદની આવે છે. આ સરખામણી (તસ
 બીહી) એવી છે કે, જે યીજ્ઞેની સરખામણી આપ્યે, તે એક
 બીજાથી તદનજ ઉલટા ગુણવાળી હોવા છતાં તેની સીદ્ધત સર્વ પ્રકારે
 મળી રહેરી બેધએ. જેમકે—

“નેજ ને તક્વારની મીસાલ, એ એકમના સીપા,

તેજ તાહારી કલમ, મુદ્દા પર કરેય જક્ષા,

સીનાએને ફારીને, ગરદન કાપેય હરપલ,

અજબ છે એ સીપા, એ તાહારી કલમનું જળ.”(મનસુખ)

એમાં કલમને નેજ તથા તરવાર સાથે સરખાવી છે. યાને
 એકસી એ કલમ ઉપસાં બે ઓગરોનું કામ જાનવતી ચિતાગી છે.
 સીનો ફારવાનું કામ નેજનું છે, અને ગરદન કાપવાનું કામ સમરોરનું
 છે. તે બેઉ કામો કલમના એકમથી થાય છે.

૧૦૧—પરિભ્રામ અલંકાર:—સરખામણી કરવાના ઉપમા-
 નાલંકારનો એક વિભાગ છે; ત્યાં સરખામણી કરતાં ઉપમેય જે છે તે
 ઉપમાન થઇને ઉપમાનની ક્રિયા કરે છે.

(વસંત તિલક) “ વજ્રાનેદ કરમાઇ ગયું જળે છે,

આ જીવ હંસ વણુ ઓમ રહી મરે છે,

આ દેહ હોડિ નમણી થયેને કુબે છે,

ઓબોનિ વ્હાણિ પિયુને ધણિ ધરિ દેજે.”(ન. ૬)

એમાં મોડું તે કમળ થઇને કમળની ક્રિયા પામે છે. જીવ જે
 તે હંસની ક્રિયા કરે છે, અને દેહ જે છે તે દોડીની ક્રિયા કરે છે.
 એને સમભ્રમ મળેલા ફારસીમાં તસખીલે બીજા અકસ કહેવો છે.

યાને ઉલટી અને ત્રાહિત ચીજની ખાસ્મત સાથે એક જુદીજ ચીજ અથવા તેના ગુણોની તુલના કરવી. અને તેના દરેક ગુણોનું બ્યાન અલેક્ષમાં લખી ગયલું જોઇએ.

“ ગરબે નોકરો તાહરા, હકીકતમાં નથી દરજ,

પણ કરે છે કાટરી તલવારોથી ખુનરેજ.

કોઇ માંપેય મુદ્દનાં તંનો નેજના ગળથી,

કોઇ આપેય લોથોનાં લેખાસને અસતર રજથી,

કોઇ સીવે છે તે તીરોની અજળ નોકાથી,

ખરું જંગી લશ્કર તાહારં જેમાં દરજ તો નથી.” (મનસુખ.)

એમાં એક પાદશાહના શીપાહોના જંગને દરજના શીવવાના કામ સાથે ઉપમાથી જોડેલું છે. અને જે હથિયારો દરજ વાપરે છે તેના ગુણોની લેઝત, શીપાહી જે આજરો વાપરે છે તેની સીદત સાથે આખાદ સરખાવ્યામાં આવી છે. દરજની કાતર કપડાં વેતરે છે, તેમ શીપાહોની તરવાર રૂપી કાતર માણસોને વેતરે છે. મજનું કામ કપડાંની ઉપર માપ કરવાનું છે, તેમ તેજનું કામ માણસો ઉપર માપ કરવાનું યાને જખમ કરવાનું છે. જેમ દરજઓ હલકાં કપડાંને અસ્તર આપે છે, તેમ શીપાહો મરતા દુશમનોને ધુણનું અસ્તર આપે છે. યાને દહનાવી દે છે. શાયથી જેમ દરજ કપડાં સીવે છે, તેમ તીરોથી દુશમનોને શીપાહો રીવી નાંખે છે; વીગેરે.

એ અલંકારને ગૂંજરાતિમાં વિરોધાલંકાર પણ કહેલો છે. જ્યાં બે વસ્તુઓ, એક બીજાની સાથે (ઉલટી રીતે) મુકાબલે આપ્યાથી ખુબ લલકમાં દેખાય છે ત્યાં વિરોધાલંકાર છે.

(મંદાકાંત.)

■ જો જો બેની, પૃથિવિ પર આ, મેહુલે મહેર કીધી

હું માંદીની, ખખર કહ્યો, નાવલે નાજ લીધી. ” (નર્મ કવિતા.)

અર્થ:—ખચારી પોતાની ચહીને કહે છે કે—વરસાદે તો ઉનાળાથી તપી રહેલી જમીન ઉપર મહેરબાની કરીને પાણી રેડી ઠંડક આપી, પણ હું કે જે જુદાઈના દરદથી ત્યાં જ ગયલી છું, તેની ખખર તો મારા પ્યારા પ્રિતમે નહોંજ લીધીની !

“આકારા આ સુંદર સ્વચ્છ શોભે, ધોળાં રૂપેરી લક વાદળાંએ

અંધારં કોઠે પિરહાઝિ ધૂમે, ચાર ખુણે વાધ કુંતક ધૂમે.” (ન. ક.)

અર્થ:—આકાશ તો સુંદર અને સ્વચ્છ છે, ને મારા કોઠામાં તો

ભુદાઈના આતશના ધુમાડાથી અધારજ છે.

૧૦૨:—હેતુપ્રેક્ષાલંકાર:—એને પણ ઉત્પ્રેક્ષાના એક ભાગ લેખે નર્મદે વર્ણવેલો છે. એક કારણનું વર્ણન બીજા કારણને નામે કે ધર્મે તર્ક કયો હોય, અને તે કારણનું વર્ણન, બીજા વસ્તુને નામે અથવા ધર્મે, સંક્રા અથવા કલ્પના સાથે ચાલ ત્યારે હેતુપ્રેક્ષા ચાલ છે. નેમકે:—શાર્દૂલવિક્રીત વૃત્તમાં કહે છે કે,

“મૂર્છાંતતેજ આવિને દળિ ગયું ધોળે સુવસ્ત્રે વિધ,
આહા તૂં વણુ કે કરે પિડિતની સંભાળ તો ઓ ઇશ,
એવામાં પતિ દૂર દેશ ગયલો અવીજ પોંચ્યો વળી,
જાંણે આંખ થઈ પતીજ કરવા સ્ત્રી પ્રત-પીડા તણી.”

(ન. ક.)

યાને:—વિયોગમાં તેણી બેભાન થઈ પડી, તે તકે તેણીનો ધણીજ આવી પોહોંચ્યો. તેનું કારણ એવું નીકળ્યું કે પોતાની સ્ત્રીએ કેવી રીતે પતિપ્રત પાળ્યું, અને કેટલું કેટલું દુઃખ સહ્યું, તેની પોતાની નજરોનજર ખાતરી કરી લેવા સારજ જાણે તેજ વખતે તે આવ્યો હોયની !
(શિખરિણી વૃત.)

■ જટાની શોભાથી અતિશયરમાઈ શિવ ઉઠવા,

જટાને સંકેલી વડ તજિ ગિરીયે જઈ રલા. ” (ન. ક.)

એમાં ભરત આગળના કબીર વડની જટા જોઈને શિવ સરમાઈ ગયા, કે મારી જટા એની આગળ કાંઈજ નથી-એ કારણ કલ્પિત છે. સંપલક્ષ્મીમાં કહે છે કે:—

“ ગિરિજ ગંગા દેશ, કલેશ તેનો નિત થાએ,
સુંદરિ વાહન સિંહ, નદિને ખાવા ધાએ.
ગુહ વાહન જે મોર, વેર રાખે અહિં સંજે,
અંધ અગ્નિને દેશ, વસે બને શિવ અંજે.
શિવ સેવક દાનવ દેવ બહુ, લગ્નલડી આવી મરે,
જોઈ કલેશ વિશેષ મહેન ધર, દુઃખથી વિષ મુખમાં ધરે.”

એમાં શિવે હલાહલ ઝેર પીધું તેનું કારણ કુદુંબ કલેશ કલ્પેયું છે. શરણીમાં એને મળતોજ અલંકાર તસબીહ એજમાર કરીને આવે છે. એમાં છુપી કિંવા તુર્ત માવમ ન પડે એવી ચીજ, અથવા તેની સાથે કાંઈ ચીજની મુનાસેબત આપવામાં આવે છે. નેમકે:—

“ સાચું કહે એ માશુક, ‘યુ’ એકરો તાહગે એગય છે !

કે આએ બદન માહાર હરદમ,

રાતના ઉગ્ગરાથી, તવાઈને હલાક છે—

ને બાકી નથી રહ્યા હવે કંઈ પણ દમ. ” (મનસુખ)

યાને:—તું સાચું બોલ ઓ પ્યારી ! કે તું પોતે કંઈ દીવો છે ?

કેમકે મારા બદન દર રાતના મોટા ઉગ્ગરાથી તવાઈ ને ગળાઈ ગયું છે, અને હવે કંઈ દમ રહ્યા નથી. એમાં છુપાવેલી સીફત “ મીણબત્તી ” ઉપર આપવામાં આવી છે, અને આશકે પોતાની સાથે મીણબત્તીને સરખામણી આપી, પોતાની માથુકને ચેરાગ સાથે સરખાવી છે.

૧૦૩:—ઉપમેયોપમા:—એને ઉપમાનોજ ભાગ ગણેલો છે.

ન્યારે બે વસ્તુઓ એક બીજા સાથે અરસપરસ સરખાવવામાં આવે છે, ત્યારે ઉપમેયોપમા કહેવાય. જેમકે:—

૧—“ તારા સરખો તે, ને તેના સરખો તું. ”

૨—“ તું તે તે, ને તે તે તું. ” ૩—“ તું ને તે કંઈ જૂદા છે ? ”

એને મળતોજ ફારશીમાં તસબીહ તસવીએ કરીને એક અલંકાર આવે છે. એક શખશ પોતે અથવા પોતાના જાતી ગુણોને બીજા સામેની ચીજ અથવા તેની સીફત સાથે મેળવે તેના આ અલંકાર છે. જેમકે:—

“ એક નુકતો તુંજ મોઢેથી, ને માહરાં જીગરથી નીકળે;

એક બાલ માહરાં બદન, ને તાહારી કમરથી નીકળે. ”

ઓ માથુક ! તારાં મોઢાનો કલ્લો અને. મારા જીગરનો આકાર એક મીઠાના જેવો છે, અને તારી કમરની પાતળાઈ અને મારાં શરિરની નખખાઈ એક બાલના જેવી છે.

૧૦૪:—અનન્વય:—એને ઉપમાલંકારનો ભાગજ ગણવામાં આવેલો છે.

ન્યારે કોઈ વસ્તુને તેની પોતાનીજ સાથે સરખાવામાં આવે ત્યારે એ અલંકાર કહેવાય. જેમકે:—

૧—“ વિક્રમ સરખો પરદુઃખલંબન તે એક વિક્રમજ. ”

૨—“ તમારા બેના જેવું બેકું કેથે મળવાનું નહીં; તમે તે તમેજ. ”

એને ફારશીમાં તસબીહ મસરૂતના નામે ઓળખે છે; જેમાં કવિ શરત બકતો હોય તેવો અલંકાર વાપરે છે. જેમકે મી. મનસુખ કહે છે:—

“ અગર કોઈ ગુલ જો રંગદાર હોય, ગર કોઈ ચંદર હોય મુરમંદ,

તો રંગવાળું ગુલ તે હુંજ છેઉ, ને ચંદર પણ હુંજ છેઉ ખુલંદ. ”

એમાં શરત નાંખી તેનો પ્રત્યુત્તર આપેલો છે.

“ જાનેને તુ , હકીકતે દેલે તોસ્ત;

હરમે જોઝ બાતેને તુ બાતેલે તોમ્ત. ” (સેનાઇ.)

અર્થ:—તારો અંદરનો દેખાર તારા દીનની બધી હકીકત કહે છે. જે તારા દિવના અંદરના ભાગ સીવાયનું છે તે તારામાં નથી.

“ A silent court of justice in himself,

Himself the judge and jury, and himself

The prisoner at the bar. ”

હરેક સખાણુના ૩ પ્રકાર કહેલા છે. ગદ્ય=વાને સાદી એબારતનું; પદ્ય=એટલે કાવ્યમાં રચેનું; અને નાટક=એટલે ગદ્ય પદ્ય બેઉમાં મિશ્રણ કરેનું. વળી કવિતાની ૩ જાતિ કહેલી છે. ગીત કવિતા—વીર કવિતા—અને નાટક. તેમજ તેના બીજા પદ્ય ૩ પ્રકારો નર્મદારાંકરે કરેલા છે. વન કવિતા—બોધ કવિતા—વર્ણન કવિતા. વન કવિતામાં ગામડાં, વાડી વજીરા, જંગલો તથા તે ગધેનાં પશુ પક્ષી અને ઝાડ માન વગેરે વીશે વર્ણન આવે છે. બોધ કવિતામાં નીતિના ધણ સીખવવામાં આવે છે. વર્ણન કવિતામાં કાષ્ઠપણુ બાજદત્ત ચટકદાર વર્ણન કરવામાં આવે છે. ગાયનમાં રાગ, તાન, સુર, તાલાદિ વિષયો સાચવવા શબ્દોને ભાંજી નાંખવામાં આવેથી તુલ મળ સમજાતી નથી. કવિતામાં તે શબ્દો વાંચવાથી ઝટ સમજાય છે.

ગાયન—મધુચ દુલભા ગચ્છાદી મથકી,

તનની ભુંડીલા લતથા મનકી.

કવિતા—મધુ ચ દુલ ભાંગ આશીમ થકી,

તનની ભુંડી હાસત થાય નકી.

એ બેઉ લીટી એકની એક જતા, ગાયન લેખે ગાવાથી જુદી ગોલાય, અને કવિતા લેખે વાચવાથી જુદીજ વચ્ચાય.

૧૦૫—વ્યસ્તતાઅલંકાર:—ગણિતમાં ઉસટા મુસટી પદો ફેરવવાને વ્યતિક્રમ અથવા વ્યસ્તતા કહે છે, તે ઉપરથી આ અલંકારનું નામ પડેનું છે. એમાં કવિતાના પદો ફેરવાય છે. એને ફાર સીમાં તરદો અકસ અને અગ્રેજમાં Inversion કહે છે. જેમ અંકગણિતમાં પદો ઉવટાવામાં આવે છે, તેમ એમાં ગોળા પદો ઉવટાવામાં આવે છે. જે શબ્દો એક કવિતામાં રાગ થાય, તેજ શબ્દો ઉસટી રીતે તેમાંથીજ વચ્ચાય છે. હાઈનની જાખૂની લીટીઓ છે કે:—

“ દેલખરે જાનાને મન, બોદ દીસો જાને મન;
(પાછું) બોદ દીસો જાને મન, દેલખરે જાનાને મન.

અર્થ:—મારી માથુકે મારું દિલ જીતિ લીધું, મારું આખું દીલ ને
બદન મારી માથુકે જીતિ લીધું છે. (ખીજી લાઇનનો એજ અર્થ છે.)

અઝ લખે જાનાને મન, ઝીન્દેહ શવદ જાને મન;
(પાછું) ઝીન્દેહ શવદ જાને મન, અઝ લખે જાનાને મન.”

અર્થ:—મારો જીવ મારી માથુકના હોઠથી જીવતો થાય છે,
(ખીજી લીટીનો પાછો એજ અર્થ છે.)

+ + +

દર ચેહેરેએ તુ દીદમ, લોત્ફી કે મી સનીદમ;
(પાછું) લોત્ફી કે મી સનીદમ, દર ચેહેરેએ તુ દીદમ.”

યાને:—તારી જે માયાની મેહેરઆનીને માટે મેં સાંભળેલું, તે
મેં તારા ચેહેરામાં દીધું. (પાછો ખીજી લીટીનો અર્થ તેજ છે)

નીતિ વિનોદમાં “પરસ્પર સુખની વેહેંચણી” વીરો ખ્યાલ જોડેલો
છે, તેની ઝુલોમાં એ અલકાર દીકામાં આવે છે:—

હા રાન કરે ધનસાન, ને દાન દિએ છે માન;
હા દાન દિએ છે માન, મુખિઆ માનવ સંતાન;
મુખિઆ માનવ સંતાન, ઉગારે ઉડતા જાન;
ઉગારે ઉડતા જાન, દઇ દાન ખરો ધનસાન.

—

હા લાજ તજ સુખ કાજ, આ દાઝ તજ પતરાજ;
આ દાઝ તજ પતરાજ, નહિ રાજ દેકે મિબજ;
નહિ રાજ દેકે મીબજ, નહિ દેકે આજનું તાજ;
નહિ દેકે આજનું તાજ, કહું કાજે નવો રિવાજ.

—

જો કડકો તડકો હોય, નહિ અદકો લડકો જોય;
નહિ અદકો લડકો જોય, અડકો દુખના નહિ કોય;
અડકો દુખના નહિ કોય, ફટકો ચટકો નિજ ખોય;
ફટકો ચટકો નિજ ખોય, ઘટકો અટકીને રોય.

—

નિજ માલ ઉછીકો માવ, કંગાલ દુખીને આવ;
કંગાલ દુખીને આવ, દયાળી પ્રભુને વાળ;

દયાળા પ્રભુને વાળ, પાછળથી યારો ન્યાસ;
પાછળથી યારો ન્યાસ, નહિ વાળે તો સંભાળ.

નહિ ગરે અરે તે નર, જે અરે ધરે ઉરપર;
જે અરે ધરે ઉરપર, જે ખરે કરે દિકર;
જે ખરે કરે દિકર, દુખીયાંપર કરે નજર,
દુખીયાંપર કરે નજર, તે નર ખરે નહિ ખર.

૧૦૬:—સ્વસ્તીપાલાલંકાર=યાને કવિન નામ કવિ ધારણ કરી તેમાં અર્થ શોધવાનું રહેવા દે છે તે. જેને કારણીમાં તમાલુલ આરેફ કહે છે. એક કવિ પોતાની કવિતાની છેડે પોતાનું નામ અથવા તખલ્લુસ એવી રીતે વાપરે, કે તે બોલતો એક ભુદો અર્થ પણ યાપ, અને બનાવનાર કવિનું નામે નીકળે. જેમકે:—

“પાપીઓ જોશે અનેક દુખ, આલસુઓ રહેશે હેરાંન જો,
તેજ છવ જોશે તાંન મન સુખ, જે રખ પર રાખસે ધેઆંન જો.”

એમાં મનસુખ યાને મનનું સુખ પણ યાપ, અને મી. મંચેરજી કાવશજી લંગડાનાનો તખલ્લુસ પણ નીકળે છે.

લાલી અસ્ત યા લખાંત, કન્દીસ્ત યા દેહાંત;

તા દર બરેત નગીરમ, હીચમ ચકીન ન બાસદ.

અર્થ:—ઓ પ્યારી ! એ તારા હોઠ છે કે પરવાલાં છે ? એ તારું મોઢું છે કે ચાકર છે ? ત્યાં લગી હું તારા ખોળામાં નહીં સુવું ત્યાં લગી મારું ઇમાનજ નહીં રહે.

“ખરે કિથે આભાર, પિતાજી ! મુજ દિલજાન ઉપર મોરો,

દુદૂને મુજ પાણિશ પ્રીતે, પડિસ નહીં વચને ખોરો.”

એમાં દિલ તથા જનન ઉપર ઉપકાર થવાનું પણ જણાશે, અને દિલજાન એવો મી. દા. એ. તારાપોરવાળાનો તખલ્લુસ પણ જણાશે.

જગસો દેખાયા તેરા નામ નગીં કે ઉપર,

ખુત હોતા હમે ઇચ્છા દીલ હમ વે નગીં કીઉ ન હોયે !

જે દીવસથી તારું નામ મેં નગીંના (એટલે નગ) નની ઉપર પાડેલું જોયું હતું તે દીવસથી આ દીલનું લોહી ચાઇ જાય છે, કે તે નગીં હમે કાં નહીં યાપા ! એમાં રેખતો બનાવનાર નગીં

નામના શાયરે પોતાના નામ ઉપર દ્વિઅર્થી જોડી છે.

“મેરે દિલદારપે દેલખર રાખે મએરાજકી રાત,
ગરા કીએ હુયે પરી કુદસીઓ ગેલમાનોને.”

ઓ દિલખર ! મારા દિલદારની ઉપર, (મહમદ પેગંબર ઉપર) તેની આસમાન ઉપર જવાની રાતના પ્રસંગે, હુરી તથા પરીઓએ તથા બેહેસ્તમાંના છોકરાઓએ, સર્વએ આફરીન કીધી, એમાં દિલખર નામના શાયરે પોતાના પેગંબરની તારીફ કરી છે.

આ અલંકારમાંજ બધા ઉરદુ રેખતા ધણું કરીને જોડાયેલા છે.

“અલગ હશે તો આગળ યાશે, પ્રેમ ભાવથી પુ’જે;

ગરીબને તો ચંદ્ર બનાવ્યો, એજ ખેલ મોટો જો !”

એમાં ધ્રુવરે એકં ગરીબમાં ગરીબ માણસને પણ ચંદ્રના જેવો પ્રકાશિત કર્યો એમ પણ યાચ, અને બનાવનારે પોતાનો ગરીબ તખલ્લુસ પણ વાપર્યો છે, અને તે બનાવનારનું નામ શા. મ. ઉપરથી શામ-એટલે ચંદ્ર કહ્યું, તેથી ગરીબ તખલ્લુસવાળાને ચંદ્ર બનાવ્યાનું લખેલું છે.

ગીલાનવાળો કવિ મખ્મૂદી ધણો હસમુખો હતો, પણ તે અફીણો હોવાથી તેનું શરીર તવાઈ રહેલું હતું. એક દિવસે એક મિત્રએ તેને અફીણની ટેવ છોડવા સાર કહ્યું, “ અફીણને લીધે તું જે દુર્બળ બની ગયો છે ! ને હાડપીંજર જેવો કાલે ધોરમાં જાય તેવો થઈ રહ્યો છે તે અફીણના પ્રતાપ છે.” “ નહીંરે મારા હોસ્ત ! ” મખ્મૂદી બોલ્યો, “ હું કંઈ અફીણથી તવાઈ નથી ગયો, પણ તું જાણે છે તેમ દરેક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ ધડી ધડી પોતાના લખાણમાં લખે છે કે, “ મખ્મૂદીને વધુવાર રહેવા નહીં દઈએ. ” આવી વારંવાર મારે માટે ખરાબ દોવા લેખકો માંગતા હોવાથી તેમની દ્રષ્ટિએ, યાને તેમની કે કુવા અને વખત બેવખતના અપશુકનથી હું આવો દુખળો થઈ પડ્યો છું ! એમાં મળ મખ્મૂદી નમાનદ શબ્દો ઉપર છે. અર્થાત, ફારસી લખનારાઓ વારંવાર એમ લખે છે કે; “ હવે હમારા વાચનારાઓથી વધુ વાર છુપાવવું નહીં જોઈએ કે ” એમ લખીને જે વાત કહેવાની હોય તે કહી દેવામાં આવે છે; અને તેને માટે “ મખ્મૂદી નમાનદ ” શબ્દ વપરાય છે, જેનો અર્થ ઉપર કહેલા તેવો પણ યાચ, અને “ મખ્મૂદીને વધુવાર નહીં રહેવા દેવો જોઈએ ” એમ પણ યાચ.

૧૦૭:—મુઠખંધ પ્રજોધ:—યાને ઢાંકી રાખીને ગુણગુણ દર્શાવવા તે. મુઠખંધ, યાને બાંધેલી મુઠીએ પ્રજોધ કરવો તે. જેને કારણથી ઇસતેતબા કહે છે. કોઈ સખસની નેકીબદી બેઠેને વિસ્તારવી હોય, પણ બહેરમાં તે નહીં જણાઈ આવે એમ વર્ણવવી હોય ત્યારે આ અલંકાર વાપરે છે. જેમકે એક પાદશાહ જુલમગર છતાં સખી દીલગુદાવાળો હતો. તેના તે બેઠે ઉલટા મુલટા ગુણો વીશે મી. મનસુખ લખે છે કે:—

“સખાવતમાં છે દોલત તાહરી, જેમ વરસતા મેઘનું વાદળ;
મુફ્ફેસી ફાલની વીપત ટાળી, જુલમની અગની કૃષ્ણ શીનળ.”

યાને:—તે પાદશાહ પોતાની સખાવતથી કરીને, પોતાના જુલમથી પ્રસરેલા અગ્નિને શાંત પાડે છે.

ઇસતેતબાનો કારણી દાખલો નીચે મુજબ છે:—

જખતે તુ યુ' નામ બા સાઅદત, રૂએ તો યુ' રૂએ તો મુનબ્બર'

અર્થ:—તારું નશીબ સુખ સાધના નામનું છે, અને તારો દહાડો તારાં મોઢાં જેવો ચળકતો છે.

■ માદરતરો હઝાર બોરો અદીમ,

બ દરત કસ નબુઅદ અહલ્લા મન. ”

હમે તારા દરવાજાને યાને દરવાજાના ઢિંમરને એક હઝાર વખત બોલા લીધા. તારા દરવાજા આગળ મારા શીશય બીજો કોઈ ન હતો. પણ આખી લીટી ઉપર રક્ષે આવેલો હોવાથી બીજો અર્ધ એનો થાય ■ કે, “ તારી માથને હમે હજાર વખત યુમીઓ લીધી, તેમજ હું શિવાય તારો કોઈ બાપજ નથી. ” બેદરત=એ પેદરતની બરાબર સમજી લેવો.

જ્યારે મહમુદ મઝનવીએ સાહનામાના રચનાર ફીરદોશીને દરા-વેશુ' દામ આપ્યા વિના ઠાઠી મેલ્યો ત્યારે, તે પાદશાહની તારીફમાં તેણે એક કાવ્ય એવું રચ્યું હતું કે, જે તે સધીસ વાંચે તો પાદશાહની તારીફમાં વંચાય, ને અંકેકી લીટી છોડીને વાંચે તો તેની બદગોઇજ તેમથી નીકળે.

વળી એના એક જામ લેખે સીફતે ઇસતેદરાકને બણાકો મળે છે. જેમાં તે જાહેરો પેહેલો જામ સાંભળતાં, સાંભળનારને તે અત્યંત ખોરો લાગે, પણ જેવો બાકી રહેલો જામ બોલાય, કે શાંતિ થરેલો થાય છે. જેમકે:—

“માતું દીસેય એ રાજ, તાહરા વાવટાનું સર,
સખળ તેનો એ છે કે, પોહોતુંય તે આકાશ ઉપર.”

પેહેલે તો પેલા રાજના વાવટા વીશે ગીબત જેવું લાગે છે, અને તે કમજોર હોય એમ જણાય છે, પણ તુરત તેને આસમાનની ખુશંદી ઉપર ચઢાવેલું બીજી લીટી ઉપરથી જણાઈ આવે છે. વળી બીજો એક એ મધેનોજ ભાગ છે તેને મદહે મુવજોહ કરી કહે છે. એમાં એક માણસની તારીફ તો કરવીજ, પણ પેહેલા ભાગ કરતાં બીજા ભાગમાં તે તારીફ બેવડી નાંખવી. જેમકે:—

“છે તાહારી અદાલતથી પરજ એવી ખુશાલ,
કે જેમ તાહારી સખાવતથી મુફલેસો છે નેહાલ.”

પેહેલી લીટીમાંની સ્તુતિ કરતાં બીજામાં વિશેષ સ્તુતિ કરેલી દીઠામાં આવશે.

ગૂજરાતીમાં એનેજ મળતો વિરોધાભાસ કહેવાય છે, જેને નર્મદાશંકરે વિરોધાભાસકરનો ભાગ ગણી તેના દાખલા આપ્યા છે. જ્યાં પ્રથમ તો અર્થનો વિરોધ દેખાય છે, પણ પાછળથી કોઈ કારણને લીધે તે વિરોધ જતો રહે છે ત્યાં વિરોધાભાસ અભાસકાર થાય છે.

“ જે સુશીલ પુરુષ છે, જેને પોતાનું પારકું નથી, તેને અગ્નિ જળ રૂપ, વિપ અમૃત જેવું, સમુદ્ર નદિ નાળાં સરખો, અને સાખ માળા સરખો થાય છે. ” (અભાસકાર વિવેક)

(મંદાકાંત)

“ટહાડેકી તો થઈ ન મુજને ટહાડિયો તાવ આવ્યો,
અગ્નિ મેથે અતિસ પવને રનેહરપે વધારયો. ”

એમાં બીચારી કહે છે કે, આટલો આટલો વરસાદ વરસે છે પરંતુ મને ટાઢક થતી નથી, પણ ઉલટો ટાઢયો તાવ આવ્યો કરે છે, અને બ્યારે ધણા પવનની સાથે વરસાદ તેલ રૂપે પડે છે ત્યારે દીલની બળતર ધણી વધે છે. એમાં વરસાદના પાણીને અને આતશને વેર છે, તોપણ મીત્ર લખ્યા છે.

“સખ નદી ગંગા વહે, સખ પથરા સાલીગ્રામ;
સખ વનસ્પતિ હય તૂલશી, જાકે હૃદયા રામ. ”

જો કે અસત્ય લાગે છે કે, બધીજ નદિ ગંગા કેમ હોય ! તથા બધાજ પથરો સાલીગ્રામ જેવા બેમુલ્યા કેમ હોય ! તથા બધીજ વનસ્પતિ પૂન્ય તૂલશી કેમ ગણાય ! પરંતુ મત્ય વાન એજ છે કે,

જેના હૃદયમાં પરમેશ્વર વસે તેને એ બધુંજ સરખું છે. સખજ એ સત્યાસત્યદીપક પણ છે.

અલવેવતર્ક પુરુષ મધ્યેના કૃષ્ણ જન્મ ખંડમાં ધર્મગુર વીરો સખતાં એક સ્ત્રોક કહેલો છે કે—

ગુરુઃ પુત્રસમં સ્નેહં શિષ્યેષુ ન કરિષ્યતિ ।

સમતે વ્રહ્મહત્યાં ચ મુંકે કૃત્વા ન નાશિવમ્ ॥

અર્થ:—જે ગુર પોતાના આ પુરુષ મેવકાને દીકરી દીકરા પ્રમાણે ગણતો નથી, અને આશીર્વાદ દીધા વિના તેઓનું આપેલું ધન ભોગવે છે, તેવા ગુરને અલહત્માનો જે મોટો દોષ કહેવાય છે તે લાગે છે.

નીચલો સ્ત્રોત્રાસકાર આ અસંકારને ખરેખરો શોભરો:—

“આં શાહ કે ખીશરા હસાકુ મી ગોશ્ત,

વજ નાએ મુખન બ ચરમે અધુ મી ગોશ્ત;

બર કંચુરે સરાયે બી ફાખ્તે,

દીદમ કે નીશરતે છુદ કુ-કુ મી ગોશ્ત.”

અર્થ.

તે પાદશાહ કે જે પોતાને હસાકુ કેહવડાવતો હતો, અને જેની આંખો અને લવાનો જરા નેટલો કડખ જીવ જેવો હતો, તેના કિસ્સાના કંચુરાની ઉપર એક કણનર બેસીને કુકુ-કુકુ એવો અવાજ કર્યો કરતું મેં દીકું. ઉલ્લા શબ્દોનો અર્થ એવો પણ થાય, કે તે કણતર એમ બોલ્યા કરતું મેં દીકું કે, “તે ક્યાં છે ? તે ક્યાં છે?”

“હીચ કસ હીમત નદારદ હમચુ સોઝન દર જેહાં,

બા વળુદે તંગ ચરામી પરદેહ પુરો આલેમ અસ્ત.”

આ દુન્યામાં કોઈપણ શખસનામાં સોયના નેટલું રાખે નથી, જે સોય સાંકડાં મગજવાળી હોવા છતાં આદમીઓની ભુલો ઉપર ઠાંકણું વાળે છે. બીજો અર્થ કાળા હરફો ઉપર સ્ત્રેષ આવ્યાથી એવો થાય છે કે, તે સોયને ઘણીજ જીલ્લી આંખ (સોયનું નાંકું) હોવા છતાં માનવીઓ માટે પરદા બનાવી આપે છે.

૧૦૮—તરંગ સાધક:—એમાં એક વિચાર, તેની પાછળ આવતા બીજા વિચારને દોરવી લાવે છે. જેમ “દેઓ દાનાર” કરતાં ૭-૮ આંધળાં અંધકાને વળગીને લીલા માંગવા નીકળે છે, તેમ એ અસંકાર છે. એને કારણીમાં કતારલ-બધરીન કહે છે. આ અસંકાર “આંધળાંની

ઉંટ ” ને મળતો છે. યાને એક રસ્તા ઉપરથી ઉટાની હારને ચલાવી લઇ જવી હોય, તો નાશભાગ અથવા ભેદભભેદ ન થવા પામે એવી રીતે એક દોરી એક ઉંટની પુછડીને બાંધી, તેની પાછળ આવતાં ઉંટના ગળામાં બાંધે, એમ હારની હાર બાંધીને, જેમ ઉંટને ચલાવામાં આવે છે, તેમ આવા અલંકારની કવિતા પણ અકેક લીટીને પોતાની પાછળ એકની પુછડી અને બીજીની ગરદનને બાંધીને ચાલે છે, જેમકે:—
 “કરીમા” માં સેખસાદી લખે છે કે.—

“નેગેહદાર મારા જે રાહે ખતા;

ખતા દર ગુઝારો સવાબમ નોમા.”

અર્થ:—મને જુલના રસ્તાથી બચાવ, મારી જુલ માફ કર, અને સવાળતો રસ્તો ખતાવ.

એમાં પેહેલી લીટી તે પેહેલા ઉંટની પુછડી છે, તેને “ખતા” શબ્દ નામની દોરી વડે બાંધી છે, અને બીજી લીટીની ગરદનને તેજ “ખતા” વાળી દોરીથી બાંધેલી છે.

૩ કપથી વધારે દાર પીવો એ જાકટાયણું છે એમાં જણાવતાં કવિ કહે છે કે,

“Be not a beast in courtesy, but stay,

stay at the third cup, or forego the place,

Wine above all things doth God's stamp deface.”

George Herbert.

તેવાજ દાખલા હારેએ આપેલા છે:—

“પીરે ગમે એશ્કમ ગરમે તીફલમ;

તીફલે રહે એશ્કમ ગરમે પીરમ. ”

અર્થ:—હું પ્યારના ગમથી ધરડો મધ ગમશે છું, તો જોઈ હું તો એક બચ્ચું છું. હું પ્યારના રસ્તા ઉપર હજી તો એક બચ્ચું છું તો જોકે હું ધરડો છું.

એમાં તો વળી ઉંટપી લીટીઓની ગરદન અને પુછડી બેઉ બેવડી બાંધેલી કાળા હરફોથી જણાઇ આવશે.

“ નર સહેજ મુણદિ ન વાવરશે;

વરશે વરસાદ મરે તરશે ”

વળી એક દાસ કહે છે કે:—

શમાકા લક્ષણુ લક્ષિત દય, લક્ષિતમ લક્ષણુ જ્ઞાન;

જ્ઞાનકા લક્ષણુ ધ્યાન હે, ધ્યાનકા લક્ષણુ ત્યાગ,
ત્યાગકા લક્ષણુ શાંતિપદ, તે જાણે વિમળ વૈરાગ,
વૈરાગ વિશે હવ મુક્તિ પદ, જો સદા રહેત હવ ત્યાગ.”

એમાં પણ અતંકાર મળ્યા જોડવેલો છે.

“ દેશ ઝે મન બેસેતઃ બશુખી દેલખરી;
દેલખરીએ ગીરીન વચી જાન પરવરી ”

અર્થ—મારી મીઠા હોઠવાળી અને જીવને સહાત આપનારી
માથુકે મારામાથી મારો જીવ નફતાઈથી કાઢી લીધો.

એમાં પણ “ દેલખરી ” શબ્દ દોરી જોડનારો છે એમ જણાઈ
આવશે, જૂજરાતીમાં નીચલા દાખલા છે—

નિતિવિનોદમાં “ પ્રભુ સુખ શા માટે આપે છે ” એ વિષય
ઉપર દુમિલા છંદ કરેલો છે તે તમામ આ અલંકારમાં છે.

જગનાથ દિગે, સુખ વાવરવા, વરવા સદ્યજી ગુણો કરવા,
કરવા મધુરા કડવા ભરવા, ભરવાથી નહી મનમાં કરવા;

મનુસ્મૃતિમાં કહે છે કે—

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।

धर्म चाप्यमुखोदकं लोकविद्विष्टमेव च ॥

અર્થ—શાસ્ત્રથી ઉલટે રસ્તે દોલન ને સુખ મળતાં હોય તો તે
દોલત અને સુખનો ત્યાગ કરવો, અને જે શાસ્ત્રથી લવિષ્યમાં દુઃખ
પ્રાપ્ત થાય, અથવા તે માણસ જાતને દુઃખદાયક થઈ પડતાં હોય,
તો તે શાસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરવો. એવું મનુનું મત છે.

સંસૃત પંચોપાખ્યાનમાં મુઆ પાછળ જોક ન કરવા
સાર કહે છે કે,

‘नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पांडिताः ।

पांडितानां च मूर्खाणां विशेषोयं यतः स्मृतः ॥

અર્થ—જે વસ્તુનો નાશ થયે, જે માણસ મરી ગયું, જે માત
થઈ ગઈ, તેના શોક પડિતજન કરતા નથી. પડિતમાં અને
મૂર્ખમાં એટલો બેદ

“ કરી વાંદર પેર નહીં રડવા, રડતાં દીને ઉરજી ધરવા;
ધરવા નિજ મુઠી ધીરો કરવા, કરશે ન મતા વડશે ફરવા;

ફરતાં ફરતાં દુખ ઝોસરવા, સરવા ગરબે દુઃખ સૌ હરવા;
હરી કષ્ટ પ્રભુબળી ઉતરવા, તરવા લવસિંધુ સુખે ભરવા;
ભરી વા'ણ ત્વરા થકી લંગરવા, ગરવા થઈ આશિષ ઓચરવા;"

એ અલંકારને મળતોજ ગૂંજરાતીમાં " સિંહાવલોકી " છે,
જેનો દાખલો:—

ન્યારે ચરણોના પેહેલા ને છેલા શબ્દો ચમકે રૂપે આવે ત્યારે
સિંહાવલોકી કેહવાય. રસ પ્રવેશમાં છે કે;

"જોતી તૂને હું રોજે રસિક મધુરિરે આજ કાં તૂં ઉદાસી,
દાસી કીધી ધણીએ નવી વહુ તણિરે ભારિ દ્રં ધું નિરાસી,
રાસી ખેની નહોં તૂં સરસ રૂપ ગુણે બેઠિ કાંઈ પનોતી,
નોતી ખોટી હું ખોટી સજનિ લઈ લિયે સાઈ' જો દિવ્ય જોતી."

રાગ ભરૂંહરિ કહે છે:—

क्वचिद्भूमौशय्याक्वचिदपिचपर्यंकशयनः

क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपिचशाल्योदनरुचिः ।

क्वचित्कंथाधारीक्वचिदपिचदिन्यांबर

धरोमनस्वीकार्यार्थीनगणयतिदुःखंनयमुखम् ॥

અર્થ:—કોઈવાર જમીન પર, અને કોઈવાર પલંગ ઉપર સુવાનું;
મળે; કોઈવાર ફક્ત શાકનો, તો કોઈવાર સારાં ભાતનો ખોરાક મળે;
કોઈવાર ફાટેલી ગોદડી, તો કોઈવાર સુદર રંગમય ઓઢવા મળે; તો
જુદું કાંઈ સાધનાર અતુર માણસ દુઃખ તથા સુખને મળ્યો નથી.

ખિટનની રાણીને આશિષ આપતાં કવિ કહે છે કે:—

शीशपर धरी शोभावन्ते, सकण सृष्टिनुं ताज;

ताजदार भक्षिताखं, जुग जुग रे'जो राज.

नरस्या भरणं रूपं, रुपस्या मरणं गुणः ।

गुणस्या भरणं ज्ञानं, ज्ञानस्या भरणं क्षमा ॥ (महाभारत)

અર્થ:—નરનું જીવણ રૂપ છે, રૂપનું જીવણ ગુણ છે, ગુણનું
જીવણ જ્ઞાન છે, અને જ્ઞાનનું જીવણ ક્ષમા છે.

એમાં આંધળાં ઉંટની માફક શબ્દો યોદવાવડા છે. એમાં વળી એક
ફરતાં બીજો ચડતો, અને જાગત કડ ॥ ત્રીજાં, એમ ઉત્તરોત્તર નૃદિ

અણુ સમાયતી છે. પક્ષીના નાંખો જણાવનારી કવિતામાં કવિ કહે છે કે:
 ગાય રાગ નહિ કાગડો, તોપણ તેનું કામ,
 કામ વિના કીધું નથી, કે પક્ષી જે રામ.
 દિવિદુરનીતિમાં કહેણું છે કે:—

નસાસમાયત્રનસંતિવૃદ્ધાવૃદ્ધાનતેયેનવદંતિઘર્મમ્ ।

ઘર્મઃસનોયત્રનસત્યમાસ્તિસત્યંનતઘચ્છલેનામ્યુપેતમ્ ॥

યાને:—જેમાં ઘરડું માણસ ન હોય તે સમાજ નહીં, જે ન્યાય
 યાકય ન બોલે તે ઘરડું નથી, જેમાં સત્ય ન હોય તે ન્યાય નથી,
 અને જે જાણે કપટથી યુક્ત હોય તે સત્ય નથી.

૬૦૬—તાર્કિક પ્રખંધ:—અથવા અર્થશાસ્ત્રાલંકાર. જેને
 કારણીમાં—મઝહુબે કલાંમી કહે છે, તે ગૂજરાતી મંગલાચરણને
 મળતો છે. અર્થશાસ્ત્ર (Logic) ના નિયમને અનુસરી એ
 અલંકારમાં એક કવિ એકથી વધારે (Propositions) સિદ્ધિ,
 આપેલી બે દલીલો ઉપરથી એક ખરી કરવાની રીત (Syllogism)
 ના સાધન અથવા પૂર્વ પક્ષ (premises) દાખવ્ય મુકે છે, અને
 અર્થશાસ્ત્રની રાએ તેનું છેવટ તેમાંથી જેથી કરે છે. જેમકે
 સોખસાદી કહે છે કે:—

“ જેવા કે દર કદમત હિંતમો ગર બેકુરી; .

ન ગીરદ બાંકે બદસ્તે તો રદ સીપારદ. ”

અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે નીચે સુર્જન proposition ગોઠવાશે.

૧ છું સિદ્ધાંત:—તું મને મારી નાંખે તોપણ હું તો તારાં કદમ
 આગળ પડું છું, યાને હું પોતાને તારા
 અખત્યારમાં સોંપું છું.

૨ છું સિદ્ધાંત:—જે કાંઈ પોતાનો જીવ તારે રક્ષાધિન કરે છે તે
 મરી જતો નથી.

છેવટ (Conclusion)—તે સત્યમે હું મરવાનો નથી.

મરપતિહિતરુક્તાદિવ્યતાંયાતિલોકે । જનપદહિતરુક્તાત્યજ્યતેપાર્વતેન ॥

હૃતિમહતિવિરોધિવર્તમાનેસમાને । નૃપતિમનપદાનાંદુર્લભ કાર્યકર્તા ॥

૧—સગનું બધું કરનાર પ્રજામાં અપ્રિય થાય છે.

૨—અને પ્રજાનું બધું કરનારનો સગ ત્યાગ કરે છે.

૩—ત્યારે એવો પરસ્પર નિરોધ છતાં રાગ પ્રગ્ન બન્નેનું બંધુ કરનાર તો દુર્લભ હોય હવે હાર્દિક કહે છે કે —

“હરગેઝ નમીગદ આકે દેનશ કીન્દેહ શુદ્ધ બ એસ્કે,
સમ્ત અસ્ત બર જરીદિએ આનમ દનામે મા”

૧ હુ સિદ્ધાંત —જે આદમીનું દિન ઇશકથી ભરેલું છે, તે કદિએ
મરતો નથી, યાને અમર છે

૨ હુ સિદ્ધાંત —માર અમરપણુ દુન્યાના સફા ઉપર લખેલું જ છે
સેનટ (Conclusion) —તેથી માર દીવ એશકથી ભરેલું છે
અનુષ્ટુપ છંદમાં કેદી નિષે જે કવિતા કરેલી નાતિવિનોદમાં
છે, તે તમામ આ અલકારની છે, તેમાંથી થોડીક લીટી ઉતારીશું
કેદી લોકો ધણા પીડે, કેદી અમ્મલની વચે,
જેની કાયા સદા ચીડે, તે આગરની નહીં બચે
પેલાથી માનવી અવો અધો કેદે યશે પુરો,
ન્યા ત્યા ૨ ડોળી દુર્ગ ધો,ગ દો અધો અતિ ધુરો

૧—કેદના અમલથી કેદી પીડાય છે

૨—પીડવાથી કાયા ચીડાય છે

૩—અને કાયા ચીડનાથી તે આગરની મર્યા વગર રહેવાનો નથી
હવે અનનારી કહે છે કે —

“ અઝ તુ ન શુરીઝદ કે તુ દર કાલેએ આલમ,
જાની ઓ યકીન અસ્ત કે જાન ના ગુઝર આમદ ”

૧ હુ સિદ્ધાંત —તારી આગળથી નાશી ન જવાય, કેમકે દુન્યાના
શરિરમાંનો જીવ તે તું જ છે

૨ હુ સિદ્ધાંત —જીવ વગર શરિરને કદિ આલતું નથી
સેનટ (Conclusion) —સખા દુન્યાને તારા
વગર કદિ આતું નથી

વિદ્વત્ત્વચ નૃપત્ત્વચ નેવ તુલ્ય કદાચનઃ ।

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યેત્ ॥

૧—વિદ્વાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયે કમી થતી નથી જ્યાં જ્યાં તે
જાય છે, ત્યાં ત્યાં તે પુજાય છે

૨—કારણકે રાજા જેવાને તો તેની પ્રજાજ માન આપે છે, પરંતુ
વિદ્વાનને તો આખી દુન્યા માન આપે છે.

૩—સગળ રાજ કરતાં પણ વિદ્વાનની યોગ્યતા વધારે છે.
વળી કહે છે કે:—

“ મુનાદે રસાન દર ઝમીર ફઝેર માન્દ;
બસ અસ્ત ઈ યક આયત ફઝીલ ફર્વામત.”

નાદમ કહે છે:—

“કુશતી મરા ઝી કુરતે શુદ અઝ રેસ્ક આલમી,
હર ખુન કે ગીકુની તુ બ સદ ખુન ગરાબર અસ્ત.”

માને:—પ્રિયા! મને તેં મારી નાંખ્યો છે. અને તારા ઉપર મારા
એકને લીધે મારાં સારાં નથીખથી બળનાચ પુષ્કળ માર્યા ગયા છે.
અર્થાત, તું એકને મારી નાંખે છે તો એકને લીધે એકસો મરતા
હોવાથી, તારાં એક ખુન એક સો જખુની કતલની ખરાબર છે.

શ્લોક.

અશોચ્યાનીહ મૃતાનિ યો મૃદસ્તાનિ શોચતિ ।

અદુઃખે લભતે દુઃખં દ્વાવર્ષો યો નિપેક્તે ॥

અર્થ:—સર્વ ઝીજ કોઈ સમયે નાશ પામવાની, માટે તેનું
દુઃખ કરવું નહિ. જે માણસ દુઃખ કરે છે તેને તે રિના બીજે કંઈ
લાભ નથી. દુઃખનોજ લાભ થાય છે.

ધર્મ શાસ્ત્ર મિતાક્ષરામાં નીચેલો શ્લોક છે કે:—

શ્લેષ્માશ્ચ વાંધવૈર્મુક્તં પ્રેતો મુંકે મતોઽવશઃ ।

અત્તો ન રોદિતવ્યં હિ ક્રિયાઃ કાર્યાઃ સ્વશક્તિતઃ ॥

અર્થ:—મુઝાંની પછવાડે તેના સગાં વાહસાં રડી કૂટીને આંસુ
અને લીંટ પાડે છે તે બધું મરનારનું પ્રેત ખાય છે. કહી તે પોતાને વશ
નથી, એ માટે મુઝાંની પછવાડે રાવું કુટવું નહીં, પણ તે મરનારની
શક્તિ પ્રમાણે ક્રિયા કરવી.

લગવદ્ગીતામાં મુઝાં પાછળ શોક ન કરવા માટે કહે છે કે:—

શ્લોક.

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ।

ગતાસ્નગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥

અર્થ:—અરે અર્જુન, જેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેનો હું
શોક કરે છે, અને વળી હું પડિત છું, એમ વાદ કરે છે, પણ

પાંડિત કાંઈ મુશ્કાંતો કિંવા જીવતાંતો શોક કરતા નથી.

૧૧૦:—દક્ષિણોત્તરાલંકાર:—એમાં ઉલટા સુલટી અર્થ નીકળે છે. કારણમાં તેને મોહુતમલ અલ ઝઢીન કહે છે માને એ જૂદાં જૂદાં અને કેવળ સામસામેના અર્થ ધરાવનારાં વાકયોથી બનેલી કવિતાઓ. એક અર્થ દક્ષિણ દિશાએ લઇ જાય, તો બીજો ઉત્તર દિશાએ જ લઇ જાય છે. જેમકે:—“ મેહેર અસ્ત આં સર અફરઝ પેદરમ શેહર;

કે બા દોદે જો એહર શુદ પાદ એહર. ” (ફીરદોશી)

માને:—સૂર્યના જેવો આ શેહેરનો માનવંત મુખી એટલો તો પુખ્ત છે, કે તેના અદલ ઇનસાફથી કરીને એહેર હોય તે પણ એહેરનો ઉતાર (પાવ ઝેર) થઇ પડે છે. અને બીજો અર્થ એવો થઇ પડે, કે તેના ન્યાયથી એહેરનો જે ઉતાર હોય તે પણ એહેર થઇ જાય !

નીતિ વિનોદમાં હિંદુ મહાજનને કરેલી અરજમાં કહે છે કે,

હે ભાઈ બાપ કુળ ભત, દેયે ધરજો મુજ વાત;

કરી મનશુ પોંસરં તોલ, સિવકારો ગરીબ મુજ બોલ;

ઇશ અપઢને સમજાવ, કહું કાણુ બીજાને રાવ ?

એમાં “મુખી ઇશ્વરને સમજાવ !” એમ રામનિંદાનો અલંકાર પણ ગણાય, તેમ વળી “ઇશ્વર ! તું મુખીઓને સમજાવ.” એમ પણ છે.

વળી સાદી કહે છે:—

“ બસ કે ખરાબાત શુદ શોમએ ખરકે પુરા;

બસ કે કતબખાને શુદ મુસતબે દુર્વ ખાર. ”

માને:—ધણીક દરવીશોના મઠો, ખાંનીપીનીના મથકો થઇ પડ્યા છે, અને ધણીક લાયબ્રેરીઓ નીશાખાંનાંની જગા થઇ પડી છે. અથવા એમ પણ થાય, કે “ ગાનગમતના ધરો તે દરવીશોના મથકો થઇ પડ્યા છે, અને દાર તાડીના પીઠાં તે કેતાબખાંનાં થઇ પડ્યાં છે.

રામ ચરણ અનુરાગ બીન મન ન લહે શ્રુતિ બોધ,

સદસ જાતકી જાત એક કહું સદસ અંથ શોધ.

એવો અર્થ થાય, કે વગર મનથી ઇશ્વરને ચરણ પડવાથી શ્રુતિને બોધ થતો નથી; વીગેરે. તેમજ એવો પણ અર્થ થાય કે, રામને ચરણ પડ્યા વગર મનમાં શ્રુતિનો બોધ ઉતરતો નથી.

૧૧૧:—યજમાનાવળી. અથવા જજમાનાવળી. એમાં કવિ પોતેજ પોતાનો જજમાન થઇ પડે છે. જણે પોતે પોતાથી જૂદો હોય તેમ કવિતામાં કાઇનાર પડેલો તો કાઇનાર યજમાન થઇ આવે છે.

એને કારણીમાં તજરીફ કહે છે. એમાં કવિ પોતે પોતા સાથેના કાંઈ પારકા પુરુષની સાથે વાતચિત અથાવતો હોય તેમ ગોક્તેગો કરે છે, જેનો આ અલંકાર છે. જેમકે હાફેઝ કવિ પોતાનેના કાંઈ પારકાની માફક કહે છે:—

“ હાફેઝા ખુદે બરીન ખાનેએ મૈરશે મન અસ્ત;

અન્દરીન મનૂઝે વયરાને નશીમન એ કુનમ ? ”

અર્થ:—ઓ હાફેઝ ! મોટું બેહેસ્ત તે મને વારસામાં મળેલું થયે છે, ત્યારે આ વેરાન જગામાં હું શા માટે મારું રહેઠાંન કરું ?

એક ધાયલ હુદયની સ્ત્રીનો વિલાપ અને અંત, એ વીશે લલિત છંદ, ખતાવેલો છે, તેમાં મી. બેરામજી મલગારી લખે છે કે;

“ કબજ પ્રાણુરે, હાય શું કરું ? મદદ બાપ દે, મોત આ ખરું;

નયન લોહી દે, બહુશમ તું; સુગમ છે મને, નાથ નામ તું. ”

એમાં કવિ પારકો હોય તેમ પોતાનેના આંશુ લુછવા કહે છે.

“ નેકાબે એહેરે નદારદ નેગારે દીધકસે મન,

તો ખુદ ખોળ બે ખુદી હાફેઝ અઝ મયાં બરખીઝ. ”

યાને:—મારી પ્રિય મારુક (યાને ખુદતાલા) કાંઈ પોતાના મોં પર છુરખો રાખતી નથી, પણ તું તારો પરદો છે, વાસ્તે હાફેઝ શાયર ! તું તે દરમ્યાનમાંથી ઉઠી જા, યાને ખુદાને મળવાનો લોભ છોડી દે !

વળી નીચલા બંતમાં “ નઝીરી ” પોતાને માટે કહે છે:—

નઝીરીશ બ મન્લેસ ખુદમ ઇમરોએ ગલત કરદમ;

મરૂ રસવાએ આલમ સાખ્ત અરમે મીરીએ આબુદય.

અર્થ:—મારી પ્યારીને હું આજે મીજલસમાં લઈ ગયો તેમાં મારી જુલ થઈ. તેણીની રકતી આંખોએ મને દુન્યામાં રજેત કીધો.

ગુલશીદાસ પોતાને કહે છે કે:—

“ ગુલશી ! ગરીબ ન સતાવીએ, છુરી ગરીબકી હાય,

મુવા ઢોર કે ચામસે, લોહા બરમ દો જાય.

+

+

+

ગુલશી ! પંછી પીનેસે, ઘટે ન સરીના * નીર,

ધર્મ દીએ ધન ના ઘટે, સહાય કરે રઘુવીર.

+

+

+

ગુલશી ! પર ધર જાય કે, દુઃખ ન કહીયે રાય;

* સરીવા=નદી.

ન અપના ભરમ ગુમાઇએ, ને હોની હોય. મો હોય.

+ + +

દયા ધર્મકો મુળ હે, પાપ મુળ અભિમાન;
તુલશી ! દયા ! જાડિયે, જળવગ ઘટમે પ્રાણુ "

રંગીની તેરે શેઝેરકી સુન સુનકે હુસેન અબ, મુગતાક હુવા દેવ;
તું ખુશ રહે ઝોર પાસ હો દેવદાર પવનપર, હર રોજ રજસે.
યાને, તારી કવિતાની રંગીની સાલજીને હવે ઓ હુસન ! માર દીલ
શોકથી ઉમેદવાર થઇ ગયુ છે. વાર તું ખુશ રહેજે, અને તારી
પાસે પણ ગ ઉપર તારી દીલદાર પોતાની ખુશીથી હરરોજ હોજે.

સખેતકી તરેહ અશરત મુજકુલી જમે મએ દે,
તા અજ લખમ બર આયદ મસતાને હાએ હાએ.

સાખેત શાયરની માફક ઓ અશરત ! મને પણ શરાબની
એક જામ આપ, કે મારા હોઠ ઉપરથી મસ્ત લોહિની મીશાને
હાએ હાએના પોકાર ઉઠે.

ઉરદુ રેખનાઓમાં ધણે ભાગે એજ અવકાશ આવે છે.

સદગુરને કરો વિનતિ, દૃઢ ભવનો ફોડો;

અલખ યુક્તાખી કરી ખરા, ખોડો સદગુર મોડો

દાસ ધીરા કરિએ જે રાજિયો મુઆ પાછળ કુટનારી પાસે
ગવડાવ્યો છે, તેમા પોતાનેજ માટે જણાવે છે કે —

દાસ ધીરો રમે રંગમા, રમે દિવસને રાતરે,

સતગુરએ મારગ દેખાડીયો, લીધો સાધુઓનો સાથરે.

૧૧૨:— ધૂમકેતુ પ્રખંધ —જેને ફારસીમા તખ્તખા અથવા
તારસીર કહે છે, અને ગૂજરાતીમા તેને વર્ણનાલંકાર પણ કહે છે.
એમા એક કવિ એક બાબતને પ્રથમ દુકામા આટોપી લે છે, અને
પછી તેનું તુલોતનીન બયાન કરે છે ત્યારે એનું વર્ણન પદ્ધતસર
હોય છે ત્યારે તે મારતખ અથવા જલ્દી કહેવાય છે અને અનુક્રમ
વગરનું હોય ત્યારે જેઠે મુરતખ કહેવાય છે ધૂમકેતુનું માન એક
તારા રૂપી બીંદુ જ આગળ દેખાય છે, અને પાછળ તો પુછકું
ને પુછકું આવે છે, તેવો એ અવકાશને ગણેનો છે ગરીબાને દાન
ધરમ કરેા એમા સિદ્ધાંત ઉપર, ગુર નાનકે પોતાના નાનકશાહી
પથીઓ માટે જે ભજન રચેતું છે, તે એજ અલકારમા છે —

"દાન કરો ગનીમશે બાબા, મગરનીમે પોકા દે, (ધુ)

આર ખુટકી જાગીર હમકું, તોટા નહિ કુચ ખાનેકું,
 તુમકું હુશાર કરના કર કર, ધર ધર ફિરતે મિહાકું.
 તુમકું હમકું સખ દુનિયાકું પાલનવાવા જૂદા હે;
 તું કહેમા મે દાતા હું, માલ કહાસે લાખા હે.
 મે તન સખસે ઉચ્ચા બાબા, ખાવે પીવે આરામમે;
 શાલ દુશાલા જોર લડકે, જૂલના નહિ જગ બાણસે.
 જૂલ જાવે તો લિજા ન મિલે, નહિ લંગોટી મિલનેકી;
 જમ ફૂતોઝ સોટા ચીરખર, ખાત લાધી નહિ દોનેકી.
 કહે નાનક સુન મેરે લાઇ, હુશાર હોના અચ્છા હે;
 નહિ માને તો ખુશી દેતેરી, હમમેજી કયા પરવા હે. "

અનસરી કહે છે કે:—

(દુ'કંદેચ) " યા બેગંદદ યા કુશાયદ યા સૈતાનદ યા દેહદ;
 તા જેહાં બર પાપ બાસદ મર શાહરા છ યાદગાર.

(તુમોતવીઝ) આન્વે બેસ્તાનદ વેશાયત આન્વે બેદેહદ ખાસ્ને;
 આન્વે બ-દદ પાએ કુશમન આન્વે બેકુશાયદ હસાર."

અર્થ:—ગમે તો તે બાધે, કે છોડે, અથવા લે કે આપે, જેથી
 કરીને દુન્યાની હસ્તી સધી તે રાખને માલમ રહે. તે એ માલમ
 રહે કે લેવાતું તે શહેર લે, આપવાનું તે મગિયું આપે, બાધવાનું
 તે કુશમનના પગ બાધે, અને છોડવાનું તે ક્ષિલ્લા છોડવે. શું બાધવાનું
 અને શું છોડવાનું તથા શું આપવાનું તે છેલ્લે વિસ્તારથી કહ્યું છે.

શ્રવણે દિવિગચ્છંદમાં એ દાખલો લીધો છે.—

માત તણા ઉપકાર બરાબર, અન્ય નહી ઉપકારજ એકે;

માત તણી મમતાની બરાબર, અન્ય તણી મમતા કોણ લેમે ?

માત તણા ઉપકારની કિંમત, રાજ તણી રિધિથી અધરી છે;

માત તણી મમતા તણી કિંમતથી અવધી ! અવધી ! અવધી ! છી

પ્રથમ દરેક લીટીમાં દુ'કમાં એક બાબત બતારી તેનું વર્ણન
 બીજામાં લ'બાણ્યથી બતાવેનું જણાશે. વળી એક બીજો સામર કહે છે:—

"દર માગરકે બેસ્તાનદ આ દર બઝમ બેબખશન્દ;

મુલકી બ સવારી આ જેહાંની બ ગદાઇ. "

અર્થ:—લગાઇના મેદાનમાં તે લઇ લે છે, અને મીજલસમાં તે
 પાછું આપી દે છે. (શું લઇ લે છે ?) કુમલો કરીને આખું રાજ
 લઇ લે છે, અને નસીબથી આપી દુન્યા આપી દે છે. એમાં પહેલી

લીટીમાં જે બક્ષવાનું જણાવ્યું તે બીજી લીટીમાં વીસ્તારીને જણાવ્યું છે.
વળી ખરો નર કેાણુ ? તે વીશે નીતિ વિનોદમાં કહે છે કે:—

“ નિવડયો નર તે ખરો, મુદ્દમાં સિંહસમ ગાજે;
નિવડયો નર તે ખરો, અસીલ યદ્ય ઘેર વિરાજે;
નિવડયો નર તે ખરો, જુકની પેઠે ઉડે;
નિવડયો નર તે ખરો, ઇશ જેપર નહિ રહે. ”

એને મળતોજ ફારસીમાં વળી એક ભાગ લેખે સીફતે જમે
વ તફરીકના નામથી ઓળખાય છે, જેમાં પહેલાં એક શબ્દની
સ્તુતિનું સામદું વર્ણન આવે છે, અને પછી તેનું છુટું છુટું વર્ણન આવે છે.
જેમકે:—“ હું ને તું બેઉ છઠ્ઠાએ, એકં ચેરાગની મીસાલ;

તું દીપક તો દીવો, હું તે બરતી મસાલ. ”

૧ હું=ઓ માશુક આપણુ બન્ને એક ચેરાગની મીસાલે હીએ.

૨ હું=તું માશુક એક જળકતો દીવો અને હું બળતી મસાલ છું.

અલબ્ધં ચૈવલિપ્સેતલબ્ધં રક્ષેદ વક્ષયાત્ ।

રક્ષિતં વર્ધયેત્સમ્યક્વૃદ્ધંદીનેષુનિક્ષિપેદ્ ॥

અર્થ:—ધન નહીં મળે ત્યાં સુધી તે મેળવવાને ઇચ્છ્યું, તે
ધન ને મળી જાય તો રક્ષા કરવી, તે રક્ષણ કરેલાં ધનને
સારી રીતે વધારવું, અને વધેલાં ધનને ગરીબોના ઉપયોગ માટે
વાપરવું. * એમાં પ્રથમ એક બાબત ધન મેળવવા જણાવી, પછી
તેને માટે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે મી. બેરામજી મહાશયીએ “ શયો
કેાણુ ? ” એટલી બાબત ઉપર નીચે મુજબ અક્ષર વાપર્યો છે:—

“ શયો તે નર ખરે, રજે જે રાટી બીએ;
શયો તે નર ખરે, સદિમાં રહી નહિ શિએ;
શયો તે નર ખરે, પુત્ર જેને નહિ પેટે;
શયો તે નર ખરે, નારી પરજનને ભેટે. ”

રાજ કવિ ટેનીસનને આ અક્ષર વણે ત્રિષ્ હતા; જેથી તેને
Representative Rhythms ના નામે ઓળખાયામાં આવેલો છે.
જેમાં કવિતાની ભાષનને નીચે છંદ (*half-foot*) અથવા માત્ર
એક શબ્દ જણાવી પાછળથી તેનું વૃદ્ધાતવીલ આવે છે. *Gareth*
and Lynette માં છે કે:—

Clas'h'd: and the sound was good to Garcth's ear

+ + +

Charm'd, till Sir Kay, the seneschal, would come

+ + +

*Who stood a moment, ere his horse was brought,
Glorying: and in the stream beneath him shone.*

એવા ધણા દાખલા તેણે આપેવા છે. જે ધૂમકેતુ પ્રબંધને મળતા છે.

ગરુડપુરુષમાં પ્રેત કલ્પનાના અધ્યાય ૬ માં શ્લોક કહે છે કે:—

અશ્રુપાતં ન કુર્વાતિ દત્વાદાષાં ઝલ્લાંજલિં ।

શ્લેષ્માશ્રુ ચોષવૈર્મુક્તં તદા પ્રેતોયમશ્રુતે ॥

અર્થ:—મરનારની ચિતા રાજગ્યા પછી કોઈએ એક આંસુ પાડવાનું નથી. કાંઈ આંસુ પાડવાનું નથી? કે જે મરનારના સગાં વાહલાં આંસુ અને લીંટ નાખે છે તો તે ગંદી વસ્તુને પેલો મરનાર ખાય છે.

૧૧૩:—કાવ્ય હક:—જેમ હક યોગી, રાજયોગી કરતાં જુદીજ વળણ પકડી હક લે છે કે, બાર વરસ પાણીમાંજ લકિત કરવી, અથવા કોઈ પણ જાતની લાજ આવીજ નહીં, વિગેરે. તેમ કવિઓ હક લઈને અમુક ચીજ નહીં કરવાનું પોણ લે છે. એને દારશીમાં લજ્જામ અથવા અલંકારમ કહે છે. એ અલંકારમાં એવું આવે છે કે, એક કવિ કાંઈ પણ પોણ લઈને કાવ્યમાં અમુક હક પકડી તે પાર પાડે છે. જેમકે, " કમાલ ઇસ્માયલે " એવું પોણ લીધું કે એક કસીદા એવો બનાવવો, કે તેની દરેક લીટીમાં મુઘલ શબ્દ આવ્યા વિના ન રહે.

અએ કે અઝ હર સરે મુએ તો દેલી અંદર વારત;

યક સરે મુએ તોરા હરદુ જેહાન નીમ બેહારત.

દેહનદ યક સરે મુયસ્ત બ હીંગામે મુખન;

અસરે મુઘલ શેગાફીએ તુ ઓ રખ પયદારત.

વળી અમીર ખુસરો દરેક બંતમાં સેપશ (જુ)—ફીલ (હાથી)—મેગસ—અને લગલગ (બગલ) એ ચારેવને લાવ્યા કરેલો છે. એવા બેતો ધણા છે. દુષ્ટ રાજનોના હાથે લારતખંડના ચપલા છુટકારા વિષે માલિની છંદ નીતીવિનોદમાં આવેલો છે તે તમામ એજ અલંકારનો છે. જેમાં દરેક લીટીના પેહેલા હરફે બોઝ બોઝ અને એકજ ઉચ્ચારના લાવવા કસમ લીધા છે. તેમાંથી માત્ર ૨ કળિ આપ્યો.

શરદસ સકળ બેમે, મડળીઓ રખાળી,

નરસ અશુભ ના'સે લાગતી રીત કાળી;
હરખ સુખથી દેશે, જ્ઞાન ખાણે નિહાળી;
તરસ મનની ભાંગે, માત વિદ્યા દયાળી.
નરમ ધરમી હિંદુ, બાજી સાંધી જરાડે,
ગરમ વિરધ યુધ્ધો, આ મરાડા જગાડે;
ભરમ સરવ કૂટે, લીલકાઓની ધાડે,
પરમ સુચિત ત્રાતા, જોષને ત્રાડ પાડે.

અવલે માખાપની તારીફમાં જોડેલા સવૈયામાં એવી યુક્તિ કરેલ છે કે, દરેક લીટીમાં માતપિતા લાવવાનું પોણુ લીધેલું છે:—

માત પિતા પદ સો સખ તીરથ, માત પિતા નવ ભાતિ નિધી હૈ;
માત પિતા ગુર, માત પિતા સુર, માત પિતા વ્રત દાન વિધી હૈ;
માત પિતા પદ કલ્પતર, અર માન પિતા પદ—રેનું રિધી હૈ;
સાધન સિદ્ધિ ન—શોધત હો કહ્યુ, મેરે તો માત પિતા સુ સિધિ હૈ.

એમાં કાળા હરફે એવડો અર્થ સમજાવી દે છે. કે જેમાં કવિ પોતાનું પોણુ પણુ સાથેલાનું જણાવી દે છે, કે સવૈયાની દરેક લીટીમાં માત પિતા લાવવાનું વ્રત લીધેલું છે.

નીચલી સતરોમાં કવિએ એવી હક લીધી છે કે દરેક લીટીમાં મુર=માને કીડી, અને મુઘ=માને બાલ, એ બે શબ્દો લાવવાજ લાવવા.

“અગર મુરી સુખન ગુઘઅદ ઓ ગર મુઘ રવાન દારદ,
મન આન મુરે સુખન ગુઘઅમ મન આન મુઘઅમ કેળાન દારદ.
તનમ સુ સાધએ મુયરતો દેલ સુ દીદેહે મુરાન,
એ હેજરે ગાલીએ મુઘ કે સુ મુરાન મીઆન દારદ.
અગર બા મુઘ ઓ બા મુરી શખા રોજી શવમ હમરેહ,
ને મુર અઝ મન ખખર દારદ ને મુઘઅઝ મન નીશાન દારદ.
બ જરમે મુઘ દર ગુજમ એબસ આરી એબસ સુસતી,
અગર ખાહદ મરા મુરી બ ચરમ અંદર નેહાન દારદ.”

અર્થ:—જે કાષ્ઠ બોલતો કીડી અથવા કાષ્ઠ જન ધરાવતો બાલ હોય, તો તે બોલનારી કીડી પણ હુંજ છું, અને જીવતો બાલ પણ હુંજ છું. જેણીના વાળ કસ્તુરીથી સુગંધગય થયલા તથા જેની કમ્બર કીડીના જેવી પાતળી, તેણીના વિયોગને લીધે, મારું શરિર તવાઈને બાલના પડખા જેવું થઈ ગયું છે, અને મારું દિલ કીડીની આંખ જેટલું છલ્લું થઈ ગયું છે. જે રાત દહાડો હું કીડી અને

વાળનો સાથી હોત, તોપણ માર' શરિર વિયોગની નાતવાનીથી એ-
ટલું તો લીન થઇ ગયું છે, કે કીડી કે બાણ પણ મને જોઇ શકતે
નહીં. હૃદયદાર તવાઇ જવાને લીધે હું એવો થઇ ગયો છું કે, એક
બાણના શરિરમાં-પણ હું સમાઇ શકું ! અને જો એક કીડી આવે
તો તે પોતાની આંખમાં મને સંતાડી શકે !

એને ગમે તો અતિશયોક્તિ કહો, અ-યોક્તિ કહો, ચિત્રોક્તિ
કહો, કે અમર અક્ષરભાવી કહો, તો તે બધા સમાયલા છે.

૫૪ મા સ્વરાભાવી અલંકારમાં કાવ્ય હક પુષ્કળ આવે છે, તે
પાછો જોવાથી જણાશે. મરહુમ શેઠ ખીટીટ ઉપર ઓસરીઅન કેલેન્ડર-
માં શેષકે લખેલી કવિતામાંથી એક દાખલો આપીશું:—

ધરમ દાંન છે ખાંનદાને ખીટી, પરમ જ્ઞાન દે જાંન માંને રીતી;
કરમ જાંન જે માંનપાંને છતી, નરમ ધાન હે-વાંન હાંને મીટી;
ભરમ માંન જે દાંન છુપું કરે, શરમ માં-સજે નાંન રૂપું ધરે.

એમાં કાવ્ય હક એવી છે કે દરેક શબ્દની નીચે તેનાજ પ્રાસનો
શબ્દ ગોઠવેલો છે. વળી એ કવિતામાં જો ધરમ-પરમ-કરમ વીગેરે
શબ્દો હાથમાં જેમ ગોઠવેલા નજરે પડે છે, તેમ જો રહેવા દઇએ,
તો “ લફો નસર મુરતબ ” કહેવાય, અને બાપાની લેખતનો કાપદો
જળવાય. પરંતુ ધરમ શબ્દની નીચે જ્ઞાન શબ્દ મુકયે, અને જાંન
શબ્દની નીચે નરમ શબ્દ મુકયે, તો “ લફો નસર ગેર મુરતબ ”
કહેવાય. માને બાપાની લેખતનો કાપદો તોડયો કહેવાય. જે બીરો આપણે
સૈન્ય પંક્તિકામાં વર્ણન કરેલું છે.

જો અલંકારથી સાચર ફીરદોશીએ એકવાર પોતાનો બચાવ
શોધ્યો હતો. સાદનામું સધળું ચોખ્ખી ફારસી બાપામાં સખાયમું
કહેવામાં આવે છે, તેમાં સાચરે અરબીક શબ્દ બીસફત વાપર્યો
નથી, એમ જાણી એક જણે સાચરનું વજન ઉતારવા સાદનામું વાંચી
નીચલો બેત શોધી કાઢ્યો; જેમાં અરેબીક શબ્દો પણ બેળાપલા હતા.

“ કજા ગોશ્ત મીરો કદર ગોશ્ત રેહ;

ફલક ગોશ્ત એદસન, મસક ગોશ્ત જેદ. ”

માને:—કજા બોલી કે ધરો, અને કદર બોલી કે બરો; આસમાન
બોધ્યું કે સાબાસ, અને ફીરેસ્તાએ કહ્યું કે વાદવાદ ! ફીરદોશીને
પુણ્યામાં આખ્યું કે ઉપલા બેતમાં અરબીક શબ્દો કેમ બોધ્યા છે !
સાચરે જવાબ દીધો કે; અરબીક શબ્દો હું નથી બોધ્યો, એ તો

કળ, કદર, ફલક, ને મલક, એ લોકો જોઈયાં છે. તેથી તેઓ ગમે તો અરબ્બીક જોલે કે ફારસી, તેમાં મને શું લાગે વળગે ?

કમતરીના શેવકે કસમ નહીં ખાવા ઉપર એક પ્રસ્તાવિક કવેત નોડેલું છે. તેમાં ક-સ-મ એટલા ત્રણ હરફો પૈકી એક પણ હરફ તેમાં આવેલો નથી, તેમજ તેનાથી બનેલા ગુણાકારી શબ્દો પણ આવેલા નથી. જોયા તે કવિતામાં કસમ બીલકુલજ ખાધા નથી. અથવા બીજા જોલોમાં એનું નામ પણ લીધું નથી, તો જોકે તેની ઉપરજ નોડણી તો કરેલી છે.

કસમ નહીં ખાવા ઉપર.

જે જણ જાતે જુઠું નહીં, લહે ખરાની બાઠ;

ખરો હતે જોડો કરે, રજુ રહે નિત નાથ.

જોલો ચારેવ * અનલયા, જુથાં ઉપર નવ લેએ;

તે ખાવાથી જાંજુજે, ખુદા યકીન તું જોએ.

દરબારે ખાવા દીએ, જૂઓ અરે અનિયાય !

ગરીબ પડે જોડો બલે, ખરું જો જોડું થાય.

એવી રીતે ધણા કવિઓ ચોક્કસ શબ્દો બીલકુલ નહીંજ વાપરવાના કસમ લીએ છે. આવાં સ્વરાભાવી કાવ્યો ફ્રેન્ચોમાં બહુ જોડાયેલાં છે. અને પછી એટલું તો ચેતક આલ્યું કે, એ અસંકારની ધુ'છમાં સારા કવિઓ પણ ઝાકટા થઈ ગયા. અને લોપ દી વેગા ઘણાં કાવ્યો-મતિા એનોજ છંદ આલ્યો. સ્પેનીશ કવિઓએ ૧૫૦૦ ઉપરાંત જોલો એજ અસંકારમાં જોડ્યા છે. અને લોપ દી વેગાના બીજાં લખાણોમાં પાંચ વાર્તાઓ લખેલી છે, અને અગમળ જેવું છે કે, તે દરેક વાર્તામાંથી અડેકો સ્વર બીલકુલ કાઢી નાખવામાં આવેલો છે. એવી જાતની એક વાર્તા લખવી, કે જેમાં સ્વરો, પૈકીનો એકાદ બીલકુલ વાપરવો નહીં, એ કેવી મેહનત અને મુશીબતનું કામ છે, તે તો એવું જોડનારાઓજ જાણે છે. એક પ્રસંગે એક લેખક નામે ટ્રેગોર્ડ લેટી એ એક સંવાદ લખી કાઢ્યો, તેમાંથી ૪૮ હરફ બીલકુલજ નાજુદ કરેલો હતો. અને ૬ દી સદીમાં એક ખ્રીસ્તી સાધુ, નામે ટ્રેખ્યસ યુલજેનરથસે તો તે કરતાં પણ વધારે અગમળી બનાવી હતી.

* જોલો ચારેવ એટલે કસમના ચારે જોલ જે જાણીતા છે, તે દરેકમાં ક અથવા સ અથવા મ પૈકીનો એક પણ હરફ આવ્યા વિના રહેતો નથી. જેમકે:-સપન-કસમ-સોગંદ-સમ એ ચાર શબ્દો છે.

એસીયા ખડગાં પણ એ ફાશીનની ફીસ્યારી ત્યાર પછી આગળ વધના
લાગી, પ્રખ્યાત શાયર જમીની આગળ એક ફારશી શાયરે એક ગઝલ
વાંચી. તે ગઝલ જમીને પસંદ નહીં આવી, ત્યારે પેલા જોડનારે
કહ્યું, કે અગર જો નહીં પસંદ આવી તો લલે, પણ એમાં અલેફ
હરફ ખીસકુલજ વાપરેલો નથી ! જમીને દીકામાં જવાળ આખો
કે, હજુ પણ તમે વધારે સારું કરી શકો ! તે એ કે તમે જાહેલા
દરેક શબ્દમાંથી એકે એકજ હરફ કાઢી લો ! અર્થાત કે આ ગઝલ
રદ કરો. કેદસાકો એવી જોડણી કરે છે, કે જે હરફ પેહેલાં વાપરે,
તેજ છેલ્લાં પણ આવે; અથવા 'છેડેના તમામ હરફ એકજ આવે.

૧૧૪:—અપખ્યાલકાર:—એમાં કવિતા તો આવે ખરી,
પરંતુ સાફ મહત્તું લખાણ વાંચતા હોષએની, તેવો એનો રસ લાગે
છે. જાવનગરના દિવાન હરિદાસ વિહારિદાસ વીશેનો મનહર છંદ તેનો
લાખલો પુરો કરશે. હરિદાસના મરણ ઉપર કવિ દલપતરામનો વિલાપ:—

માયાળુપણથી અતિ મોહું માન મેળવીને,
દેસાઇ આ દેશીયોને દીલગીરી કે ગયો;
દોષવાન હોય તેજ અંત સમે દુખી પામે,
સ્વરગમાં આ તો નર સુખથી રહે ગયો; *
રકું કરે રાજતું ને પ્રજાને ન પીડા કરે,
એવો તો દિવાન કાલો એકજ એ થી ગયો;
કારભારી ખીજા જસ ઇચ્છે પણ ક્યાંથી લેશે,
લાઇ લુઇ બધો જસ હરિદાસ થી ગયો.

વિષ્ણુશર્મા કહે છે કે:—

दानं प्रियवाक्साहितं ज्ञानं मगर्वक्षमान्वितं शौर्यम् ।

वित्तान्त्यागानियुक्तंदुर्लभमेतच्चतुर्मद्रम् ॥

અર્થ:—ગીઠું મધુર બોલેલું દાન, વગર મગર્વરીતું જ્ઞાન, ક્ષમા-
વાન સૌર્ય, તથા પરાપકાર સહિત ધન, એ ચાર ગુણ દુર્લભ છે.

અવજ્ઞે માત પિતા વિધે જોડેલા મનહર છંદમાં મણી ગમ એ
અલંકાર જણાશે.

* જેણે માત તાત તણે પ્રેમ રસ પીધો નહીં;

પણ તણે પ્રેમ રસ પીધો તે સા કામનો !

* રહે ગયો=દળવે દળવે ચાલી ગયો.

પ્રસન્ન કર્યાં ન માત તાતને પૂજન કરી,
રહ્યા ન આ દેહ પછી કોડી તણા કામનો.
મેળવ્યો ન ભાવ માત તાત તણા લાલી ભાતે,
કામનો ન ભાવ મળ્યો જગત તમામનો;
માત તાત પ્રસન્ન કર્યાં ન તેણે મેળવ્યો ન,
જગતમા જીવી લાલ ફૂટીરે બદામનો. ”

હવે એક ફારશી દાખલો આપ્યે:—

“બા આકે દર રેહે એસ્કે દર મન્ઝલે નખુસતમ.

ચન્દાન ગીરીસ્તમ ખુન કઝ હીદેહુ દસ્ત સોસ્તમ.”

પાને.—એસ્કના બાઝારમાં હું તો જોકે નવોસવો છું, તો-
પણ હું એટલો બધો તો રડ્યો છું, કે મારા હાથો ધોવાઈ શકાય
એટલાં બધાં આંસુ પડ્યાં છે. છેલ્લા સપ્તે ઉપર ક્ષેપ આવ્યાથી
એમ પણ અર્થ થાય છે કે, હું એટલો બધો તો રડ્યો છું, કે નહીંજ
છુટકો થાય એવી રીતે હું મારી આંખો ખોઈ બેઠો છું.

રામ રામના બાઈ લક્ષ્મણ જ્યારે રાવણના પ્રહારથી મરવા
સુતા, ત્યારે રામ રામ પણ તેની પાછળ મરવા સૈવાર થયા તે વેળા
સુપીણ વેદને રામે કહ્યું કે:—

• દેશે દેશે કલત્રાણિમિનણિચ પુરે પુરે ।

તંદેશંનૈવ પડ્યામિયજ્ઞ આતા સહોદર ॥

પાને કે:—સ્ત્રિઓ જોઈએ તો જે જે દેશમાં જઈએ, ત્યાં ત્યાં
મળી શકે, મિત્રો જોઈએ તો જે જે નગરમાં જઈએ, ત્યાં ત્યાં
મળી શકે, પણ તે દેશ હું ક્યાંએ પણ જોતો નથી, કે જ્યાં મા જ-
ણ્યો ભાઈ મળી શકે । વળી શ્રવણે એક સર્વધર્મમાંએજ અલંકાર લીધો છે.

ક્રુપ ચળી દરણીજ હળે, કદી સૂર્ય ઉગે જઈ પશ્ચિમ પાસે;
એર ઝગે ધરતી પ્રેરથી, કદી આજરથી સરિયાદ મુઝશે;
આધિ અને વળી વ્યાધી તણીજ, ઉપાધી વધી ભસે પ્રાણુજ મનશે;
તોપણ માત પિતા ન સુકું, મુજ વત્ત થનારં દશે ત્યમ ધારો.

એક ઇશ્વર ભકતો કહે છે કે;

“ પશુકી તો પનેયા મઈ, નરકા કણુ ન દોત;

નર જો સુ કરણી કરે, નરકો નારાયણુ દોત. ”

એમાં આદમીની તમામ ખલકત ઉપર એવું મેહેલું માર્યું છે.

કે પશુ મરી જાય છે ત્યારે તો તેના આમડાંના જોડા પણ સીવવાના કામમાં આવે છે, પણ આદમીનું તો સૌ નકામું છે. જો નર સારી કરણી કરે તો તે ઇશ્વર થઈ શકે છે, એમાં ગદ્ય પુરેપુરો છે.

व्याघ्रवितिष्ठतिजरापरितर्जयंतरीोगाश्चशत्रवद्वप्रहरंतिदेहम् ।

आयुपरिस्त्वितिभिन्नप्रदादिवांभोलोकस्तथाप्यहितमाचरतीतिचित्रम् ॥

અર્થ:—વાઘણની માફક જોગેરથી તિરસ્કાર કરતું ધડપણ હોય છે, શત્રુની પેઠે રોગશય દેહને હીણું છે, ભાંગેલા ધડાગાંધી પાણીની પેઠે આયુષ સોસાતું જાય છે, તોપણ માણસ અહિત આચરે છે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે.

“तुलसी समय पही गये,जएथा नहीं जुगहीरा:

जननी जल्लतां नाह कटी,तें कयुं न काटयो गीरा ?”

એમાં મેહેણું મારે છે કે, જવ વિતી ગયો તોયે ઇશ્વરનું લાજન ન હતું, ત્યારે અરે માતા ! તે જન્મતી વખતે મારો નાખ્યો કપાળ્યો તેને બદલે માથુંજ કાં નહીં કપાળ્યું ? કે એવો કપુત હું પેદા નહીંજ પડેલો બસો પડતો.

"Is this the Talbot so much feared abroad,
That with his name the mothers still their babse."

(Henry VI).

એમાં જેવું જોઇએ તેવું ગદ્યનું લખાણ છે, છતાં તે પદમાં મુકાયવું છે.

“કાઝી બં બાગ રક્તો રોએદાર શુદ, રોહતુત ખુદઓ રોએએ કાઝી બેમાનુદ.”

અર્થ:—એક કાઝીએ રોજ રાખેલા છતાં ત્યારે તે બાગમાં ફરવા ગયો ત્યારે વળી તેણે રોહતુર * આધાં, તોપણ તે કાઝીના રોજા કાંઈ ભાંખ્યા નહીં. એ અપધ્યાસકાર છે. વળી રોહતુત શબ્દ. ઉપર મળ લીધેલી જણાવ્યે. ફારસીમાં રોહતુરના રૂબને માટે તુત તેમજ રોહતુત એવા બે શબ્દો છે. જેથી છેદત્રી લીટીમાં રોહ અને તુત છુટા છુટા વાંચ્યે તો એવો અર્થ થઈ જાય છે કે, “પાદશાહે તુત માને રોહતુર આધાં.” અને પછી વાજગી અર્થ એવો થવો જોઇએ કે, પાદશાહે તે આધાં તેમાં કાઝીના રોજા સા માટે બાગે ? એવો અર્થ બદલાઈ જવાનું કારણ એ, કે રોહ એટલે પાદશાહ પણ

* રોહતુર નામના નાહના નાહના ખાટાં મીઠાં રૂબે થાય છે, જે અંગ્રેજીમાં *Mulberries* ને મળતો થાય છે.

ચાપ અને ખાવાનાં શેહેતુર પણ ચાપ.

૧૧૫:—કટાવખંધ:—આ અલંકાર સુનાદિકાનો બાધખંધ છે. તાલ પડતા પ્રાસો કટાવમાં આવે છે. નર્મદાશંકરે આગગાડી વીશે નર્મ કવિતામાં જે કટાવ રાગ ઉતારેલો છે તે વાંચવાની હું બલામણુ કરીશ. તો બેકે ચિત્રોક્તિમાં આપણે પણ તેવો એક દાખલો લીધેલો છે. ઇદ્રિવિજય છંદમાં શ્રવણે નીચલો કટાવખંધ આપેલો છે. કપુત છોકરાએ જન્મ લેવા વિશે:—

“પૂત ન સેવત માત પિતા પદ, પુત કપુત તે જન્મ ધર્મો કાં ?
પૂતનો પ્રેમ ન માત પિતા પદ, પુત કપુત જીવ્યો જનમી કાં ?
પૂત જે માત પિતા ન બળ્યો તવ, પુત ન પથ્થર પેટ પડ્યો કાં ?
પૂત ન સેવત માત પિતા તવ, ફોકટ ભાર વહો જનની કાં ?”

કપૂતને આ મેહેલું નો અલંકાર પણ લગાડેલો છે. કુમારી કન્યા વિશે ધનાસરી છંદ ઘેરામનો બનાવેલો છે, તેમાં આ અલંકાર બહુ દીપે છે. ઠમક ઠમક તક તકતી પલક માંચ, લટક સુલુણી લટકા ચકી ચિતારી ચાલ; ચટક ચંદની ચકચકતી કાંતી ઉપર, મોહક મલકવણુ શક તે પ્રસારી લાલ, બજક બલક ભપકા ચકી ભટકતી તું, જલક જલક જલકાતી અવિચારી બાળ; કપાળે ચળકતું તિલક ને કનક જાતી, કમળ ચકી કોમળ તું કન્યા કુમારી હાલ; વળી “ મસુદે સાઆદ ” એક બીજોજ દાખલો “ તજનીમે મખાસક ” અલંકારમાં આપે છે:—

“ સુ નાચે બીનવાયમ અઝ નાચે બીનવા;
શાદી નદીદ હીચકસ અઝ નાચે બીનવા. ”

આ વગર ખુશાલીના નાચ * ને લીધે વગર રાગની વાંસલી મીસાલનો હુ થઈ પડ્યો છું. બગડી ગયલી વાંસલીથી તો કોઈજ ખુશી થતું ન હશે.

અ ગ્રેજીની રીતભાતો વીશે એક હાસ્ય રસિક દાખલો રીવકના કાવ્ય સંગ્રહમાંથી આપીશું:—

ધોડાને પુછ નહોં, મોડાને મુછ નહોં, ઝાડાને નુછ નહોં;

જેવા વિલાતી

બોડાને મુછ નહોં, બાલોને મુછ નહોં, ઘટમથી તુછ નહોં;

જેવા વિલાતી

* નાચ નામનો એક કિસ્સો હતો, જેમા એક કવિને કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો, તે ઉપર આ બબેયુ છે.

વેહવારે કુચ નહીં, શીશાને છુચ નહીં,^૧ સનાને ઉચ નહીં;

એવા વિલાતી ૩

છબીને કુચ નહીં,^૬ જુબાંનિ છુચ નહીં,^૭ મીઠાંની રચ નહીં;

તેવા વિલાતી.^૪

હવે એક દારણી દાખલો આપીશું.

“ તા રેહા કર્દી અઝઅંન ઝુસ્ફીને મીશકીન તારહા;

પારેહા કર્દી દેલમ અમ્મા નકદંમ પા રેહા.

મારહા યે ઝુસ્ફે તો મારા યુ મારાન મી મઝન્દ.

મારેહા કય મી રાવીમ અઝ ફસ્ત ચન્દીન મારહા. ”

અર્થ:—જ્યારે તુંએ તારા અંબરના જેવાં જુલહાંઓને છુટાં કીધાં ત્યારે મારાં મિલના દુકડે દુકડા કીધા, પણ મેં માગ પગ છુટા કીધા નહીં. તારાં સાપના જેવાં ઝુલહાંનાં યુચડાં અને સાંપો ૧ મારક કરડે છે, ત્યારે હું આવા સાપોના હાથમાંથી કેમ છુટો થાઉં ?

તા રેહા=જ્યારે છુટા કીધા; તારહા=તારો. પારેહા=દુકડા; પા રેહા=છુટા કર્દી મારહા=સાપના જેવાં યુચડાં; અને મારાન=સાપો. મારેહા રાવડ=હું છુટો થાઉં, અને મારહા=સાપો.

કવિદેવળરામે અમદાવાદના નવાન કમાલદીનખાં વીશે શ્લેષાલ કાર માં જોડેલું કવિત એવકપ્રાસ તેમજ કટાવપ્રબંધી છે:—

“ મદ મંજન કમાલ, અરિ ભંજન કમાલ,

મન રંજન કમાલ, સુરત રસાલ હે;

પ્રીતમે કમાલ, રત છતમે કમાલ,

રાજ રીતમે કમાલ, દેખ્યો પ્રબળપ્રતિ પાળ હે;

રાજમે કમાલ, સખ કાજમે કમાલ,

દીપ રાજમે કમાલ, સદા વૈરિ સીર સાલ હે;

૧-વિલાતી=છબીના લોકો. ૨-વિલાતી=ઓઘા. ૩-વિલાતી=

જે રાપે તે ઉગી નીકળે એવી જગીનમાં રહેનારા. ૪-વિલાતી=અ-યો-

કિતમાં લાત વગરના (1) યાને ખરા અર્થમાં જરા જરામાં લાત આડ્યા કર-

નારા. ૫=શીશાને છુચ નહીં ધાને દારની બાટલી ઉધાડીને ઉધાડીજ રાખનારા;

અર્થાત દાર પીનારા. ૬-છબીને કુચ નહીં=યાને મોઢે કુચ નહીં મારનારા.

૭-જુબાનના સાચા, છુચા નહીં. ૮-રચ=યાને ગીમક ખાવાની રચી વગરના.

ખાગમે* કમાલ, અર+ત્યાગમે કમાલ,
દેખ્યો ખાન હુ કમાલ, સખ્યાતમે કમાલ હે. ”

કમાલ એટલે સરસ, અથવા સુંદર. દરેક બાબદમાં કમાલદીનને કમાલ યાને સુંદર ગણ્યો છે, તેમજ દરેક સ્ત્રીજમાં કમાલ યાને નવાબ કમાલદીન છેવ. એમ શ્લેષાલંકારમાં કટાવ છે.

મોગા ન મુક્તા વયમે વશુક્તાદાનંનદત્તવયમે વદત્તાઃ ॥

કાલો ન યાતોવયમેવ યાતાસ્તૃણા નજીર્ણવયમેવજીર્ણાઃ ॥

અર્થઃ—મોગ તો મોગવ્યા નહીં, પણ હમેજ મોગવાયા । દાન તો દીધું નહીં, પણ હમેજ દેવાણા । કાળ ગયો નહીં, પણ હમેજ ગયા । અને લોભ તો કभी થયો નહીં, પણ હમેજ કभी થઇ ગયા. નીતિવીનોદમાં દંપતિને શિખામણુ દેતાં પદમાવતી છંદ આવ્યો છે કેઃ—

“ ઇશ્વર ઇતરાજી, તેથી ઝાઝી, મરણ પછી મુક્તિની મણા,
ત્રેલેકિ લાજી, ખો નવ બાજી, તારણ કારણ રડે ધણા;
સંખે રહી સ્વામી, વિકાર વામી, ધર સ્વામા અંતર સાથે,
કે અંતરજમી, તૃપ્તિ પામી, દે આશિષ સવળે હાથે. ”

વળી વિધવાના છુટકારા વીશે લખે છે કેઃ—

“ આ દેશ મુધરશે, રિધસિધ વધશે, પાપ ઉતરશે, છુટ દીધે;
દીનબંધુ કે’શે, દેશ વિદેશે, કીર્તિ રે’શે, આમ કીધે;
જે હશે અકર્મી, પુરો અધર્મી, વિપત્ત ગરમી, નહિ દળશે,
જે ઇશ્વર જાયા, કરશે સાક્ષા, તો ઇશ માયા, ઝટ મળશે. ”

(કટાવ)

“ સફૂ સેનને, રાજ્યઓને, હારી ગયલા, નિરાસ થયલા, જોઇ કરીને,
પ્રગટ સલામાં, સફૂની સામાં, કરે પ્રતિજ્ઞા, જો ન અરીને, ચોર હ-
રીને, ગાર ધરીને, નાવું ફરીને, પુરમાં પાછો, એવું પણ લે, નીજ-
સેનને, જાદવ સામાં, લડવાનું કહિ, બફ ક્રોધમાં, બફ શરમાં, સકળ
સેનથી, જુદો થઇને, આડી વાટે, જલદી માટે, ફૂંચ્યું પુકેતો, પડ્યો
ધસીને, જઇ સામે તે, બોલ્યો જોરે, કપટી કૂડ, દોર આર ઓ,
બીખાર ઓ, કાપર થઇને, કહાં નાસે છે, બાળકપણમાં, દહાં દૂધની,
ચોરિ કરિ તે, તે પરમાણે, આ અબજાને, મગ ભગિનીને, હું દેખુંને,

* ખાગમે=યાને તરવાર મારવાની કળામાં.

+ દાન ધર્મ કરવામાં.

હરિ સાધ જાવા, મનમાં ધારે, શરમજ બારે, નહિ રાખ તું, સન
નવ કાપે, એમ કહીને, મુંકયાં તીર પ્રણ. " (ન. ૬.)

એ શખસો ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિમાં ધણો ઉત્તમ છે; જેને અનુક્રમ
અલંકાર પણ કહે છે. જ્યાં એક વસ્તુ-કર્મને લગની સમ્પત્તી
બાબતો એક એકથી ચઢીઆતા જોશમાં ગોઠવેલી જોવામાં આવે
ત્યાં અનુક્રમ અલંકાર છે. જેમકે:—નર્મ કવિતામાં ધારીરામ કાટવાસ
વીરો શખસો કહેલો છે કે:—

“ અરે એ શહેરનો કાટવાસ, એણે તો કાંઈને દેહાંત દંડ
કરવો નહીં તેમાં તેણે બાહણોને, રે નિરપરાધી બાહણોને માર્યા, તે
વળી ગોંધીને માર્યા એ તેણે ધણુંજ નદાર કીધું. ”

અનુક્રમ અલંકારના નિયતિ પેટા લાગે પણ છે.

૧—સમુચ્ચય:—જ્યાં અનેક ક્રિયા કે સ્થિતિ એકજ વખતે
બને એવો સંલગ્ન હોય ત્યાં સમુચ્ચય છે.

“ હે રાજ, તારા ચતુ હરો, નાહાસો, ફિટફિટ યાઓ, દુર્દશમાં
આવી પડો, મરો અને તેઓના મુઠાં ચુંધાઓ, અને રઝો, ”
“ અરે બાઈ તારે મોટું નશીબ કે આવી તને મળી—એક તો પેસાદાર,
વળી હંચ કુળની, વળી રૂપે રંભા સરખી, વળી લણેલી, વળી
ઝાહી અને વળી રસિક. ”

આજ્ઞાકપ નીતિમાં કહેણું છે કે:—

तत्सकस्य विषंदं ते मसिका या विषं शिरः ।

वृश्चिकस्य विषं पुच्छे सर्वांगे दुर्जनो विषम् ॥

અર્થ:—સાપના તો દાંતમાંજ, માખીના તો માથામાંજ, વીંછુની
તો પુછડીમાંજ વિષ હોય છે, પણ દુર્જનના તો આખાજ શરિરમાં
ઝેર હોય છે. પારસીઓનાં “ અરદીએહેસ્ત યસ્ત ” ના બહુતણુ મધેની
તે યસ્તની નીરંગ નામની બંદગી ભુદા ભુદા ધણુ અલંકારોમાં રચાયેલી છે.

“ દાદારે જેહાંધર તવાંના ઓ દાંના, ઓ પર્વરતાર;

ઓ આફરીદિયાર, ઓ કેરફેયર, ઓ અવશીદાર.

અહેરેમનૂહીયૂ નાદાંનૂ, ઓ નતવાંનદ્ બહીયૂ ચીરૂ નશહેદ.

અહુરમઝદ દાદારી, અહેરેમનૂ મરોનીનીદારી.

દાદાર પાક—અહેરેમનૂ નાપાક;

અહેરેમનૂ ખાદ્ સવદ્, અહેરેમનૂ દરસવદ્, અહેરેમનૂ ફરે સવદ્

અહેરેમન શેકરતેહ રાવદ્—અહેરેમન હલાકે રાવદ્.

અવ્વલ દીનૂ જરથુસ્તી પાંડુ, અહુરમઝ્દ શુલ્લંદ-કવી-એહ અવજૂની.”

પ્રથમ તો એમાં રાખ્દાતિસ્થાલંકાર જનજન વપરાયલો છે. વળી ધણા સંબોધક રાખ્દ, “ઓ” વપરાયા છે. તેમજ પ્રાસિકા પૂરક છે. પરંતુ આખો અલંકાર *Climax* તેમજ *Anticlimax* ચીજ રચાયલો છે. તે કેમ ? જેહાનનો રાખનાર દાદાર, સર્વ શક્તિવાન, તથા મહા જ્ઞાની, તથા બધાની પરવરેશ કરનાર, તથા પેદા કરનાર, તથા સવાબકાર અને ચોકસાઈનો રાખનાર છે. એમાં ચઢતી રીતે રાખ્દો વાપર્યા, તે સારાલંકારના છે. પછી નિસારાલંકારમાં કહે છે કે, હારેમન કાંઈજ નથી. નાદાન છે. તથા કાંઈ, પણ ચીજ કરી શકતો નથી. એમાં કાંઈજ નથી થી ઉતરવા માંડી “કાંઈ કરી શકતો નથી” સૂધી બરાબર ઉતરતા દરજ્જામાં લખ્યું. પાછું વળી સારાલંકારમાં કહે છે કે:—હારેમન નાશ પામે-હારેમન દુર યાએ-હારેમન દહે યાય-હારેમન તુટેલો યાએ-હારેમન હલાક યાય. એમાં બરાબર ચઢ ઉતર રાખુનોમાંજ કહે છે, કે નાશ યાય, એટલુંજ નહીં પણ નાશ યાય તો પણ દુર યાય-દુરજ નહીં પણ દેખાય નહીં એમ દહે થઈ જાય-દેજેજ થઈને ન રહે પણ તુટી જાય-અને છેલ્લે હલાક થઈ પડે ! કેવો ઉત્તમ અલંકાર આપણા અવસ્તા ધરાવે છે ! વળી કહે છે કે “હમ્મર શુલ્લંદ છે. પછી જોરાવર, પછી જલો, અને પછી આબાદી કરનાર, એમ સારાલંકાર વાપર્યા છે !

૨—સાર:—જ્યાં એક એકથી ચઢતો સરસ અર્થ હોય ત્યાં સાર કહેવાય. અંદાલોકમાં છે કે:

“મીઠું મધ, વધારે મીઠું અમૃત, અને સહીષી મીઠી કવિતા.”
વિખ્યુશમાં કહે છે કે:

અન્નદાનાત્પરંદાને વિદ્યાદાન મતઃ પરમ્ ।

અન્નેનક્ષણિકા તૃપ્તિર્યા વજ્જીવંતુ વિદ્યાયા ॥

માને:—સર્વ દાનથી અન્નદાન શ્રેષ્ઠ છે, અને વિદ્યાદાન તો તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે અન્નવડે થોડાવાર તૃપ્તિ થાય છે, પરંતુ વિદ્યાવડે તો શ્રવિત પર્યંત તૃપ્તિ થાય છે.

૩—કારણુમાળા:—જ્યાં એક પછી એક એમ વસ્તુઓ કારણુ ને રૂળ રૂપે દેખાય ત્યાં કારણુમાળા. અંદાલોકમાં કહે છે કે:

“નીતીથી ધન, ધનથી દાન, ને દાનથી મન.”

અસંકાર વિવેકમાં કહેલું છે કે:—

“ દુઃખ પાપ થકી, પાપ દલદર થકી, અને દલદર આળસ થકી. ”

૩૮

૧૧૬—મમતામ પ્રબંધ:—એમાં એવી ખુબી છે કે, કોઈ ખાસ ગુણ અથવા કોઈ ચીજમાં પ્રવિણતાનો ઇન્જરો, અને ઉત્તમતામાં ચોક્કસ જ ચીજ અથવા માણસને પોણ, આપવાનો અવકાર છે. મમ=એટલે ફાંસણું તે માર, અને તમ=એટલે ફાંસણું તે તાર. એટલે માર કે તાર એ ખાસ ગુણદંક પ્રબંધને એ અસંકારનું નામ આપેલું છે. જેમકે:—

उपमा कालिदासस्य मारवेर्यं गौरवं ॥

दंडिनः पदलालित्यं माघेसंति त्रययोगुणाः ॥

અર્થ:—ઉપમા આપવી તે તો કાલિદાસ કવિ જાણે. અર્થ ગૌરવ, તે તો મારવીનું જ. અને સૌદર્ય તે તો દંડી કવિ જાણે. એમ દરેક જણ એકે ગુણમાં જ ઉત્તમ છે, પરંતુ માધ. કવિ તો એ ત્રણેમાં ઉત્તમ છે.

कारुण्यं भवभूतिरवतनुते =પાને કારણારસ તો ભવભૂતિને જ છે.

दंडिनः पदलालित्यं =પાને શબ્દની સુંદરતા તો દંડી કવિની જ છે.

મહાજન મંડળમાંથી આપણે તેઓ વીશે અદ્ભુત વાતો જણાવીશું. દંડી કવિ દેવી ઉપાસિક હતા. તેમજ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ કવિ પણ દેવી ઉપાસિક હતા. એ ત્રણે કવિઓ વિષે એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસે સરસ્વતિ દેવી તંબોળીનો વેપ લઇ એકાં હતાં, ત્યાં એ ત્રણે કવિ આવી લાગ્યા. એટલે દેવીએ ભવભૂતિને જરા ચૂનો આપ્યો, દંડીને શોપારી આપી, અને કાલિદાસને પાન આપ્યું. એ રીતે આપવાનું દંડીએ દેવીને કારણ પુછતાં તે બોલી, કે પાન-ચૂનો-અને શોપારીના ગુણો જેમ જૂદા છે, તેમ તમે ત્રણેના ગુણો જૂદા છે. પછી દેવીએ ત્રણ દગલા બનાવી તે ત્રણેના ગુણ બતાવ્યા. તેમાં કાલિદાસનો દગ સર્વથી મોટો, દંડીનો વચ્ચેનો, અને ભવભૂતિનો નાહનો દગ બતાવતાં, તે ત્રણે એટલી ગયા. આવો અમત્કાર જોઇને દંડીને કાલિદાસ સાથે વાદવિવાદ ચાલ્યો; ત્યારે સરસ્વતિ દેવી પ્રગટ થયાં, અને શાક્ષી પુરી કે:—

कविर्दंडी, कविर्दंडी, कविर्दंडी, नसंशयः

યાને કવિતો દંડીજ છે ! આમ ત્રણ વખત દેવી બોલ્યાં; તેથી કાલિદાસે કોધથી પુછ્યું કે, ત્યારે હું કેણુ છું ? દેવી બોલ્યાં:—
“ત્વમેવાહંન સંશયઃ” કે તું અને હું તો એકજ હોયે. વળી વેદક વિધાના જૂઠા જૂઠા ગુણોમાં કેણુ વેદ સરસ હતો, તે વીશે સંસ્કૃતમાં કહેલું છે કે:—

નિદાને માધવઃ શ્રેષ્ઠઃ સૂત્રસ્થાને તુવાગ્મટઃ ॥

શારિરે સુશ્રુતઃ પ્રોક્તશ્ચરકસ્તુ ચિકિત્સિતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—રોગ થવાના કારણુ, તે સાધ્ય કે અસાધ્ય રોગ છે વીગેરે પારખવાનું નિદાન, તેમાં માધવ શ્રેષ્ઠ, સૂત્રસ્થાનમાં વાગ્મટ શ્રેષ્ઠ, શારિરમાં સુશ્રુત, અને ચિકિત્સામાં યાને ઓશકના ઉપચારમાં અરક શ્રેષ્ઠ છે. વળી હારથી બાધમાં ઉત્તમ તો ૪ જ અંશે છે; એમ એક ગમ કહે છે કે;

“ગુલેસ્તાં વ બોસતાં વ ઇસા ખલીફા,

સેકંદરનામે વ યુસુફ ઝુલીખા.”

વળી એક કવિ નીચલા કવિઓ માટે કહે છે કે:—

“સૂર સૂર; છુળસી શશી, ઉકુગન કેશવદાસ,

અન્ય કવિ ખલોત સગ, ધર ધર કરત પ્રકાશ.”

યાને:—સૂરદાસ કવિનો પ્રકાશ સૂર્ય જેવો, છુલસીદાસનો ચંદ્ર જેવો, અને કેશવદાસનો તારા જેવો છે. તે શીવાલના બીજા કવિઓ તો આગીઆ કીડા જેવા છે, કે અકેકાં ધર જેટલામાંજ પ્રકાશ પાડી શકે છે, અથવા ઘેરે ઘેર જેમ દીવાઓનો પ્રકાશ સાધારણુ છે, તેવા છે. વળી મરાઠીમાં એક આર્યા નીચે મુજબ કહેલી છે:—

“સુસ્લોક વામનાથા, અભંગ વાણી તસીચ તુકયાચી;

ઓવી જ્ઞાનેશાચી, તિશી આર્યા મયુર પંતાચી.”

યાને:—સ્લોક રચના તો વામન પંડિતનીજ—અભંગ ૧૫૧ વાણી તો તુકારામ છુવાનીજ—ઓવીની રચના તો જ્ઞાનેશ્વરનીજ—અને આર્યાની બનાવટ તો મયૂરપંતનીજ સર્વોત્તમ છે. એને મળતો બીજો એક દાખલો જણાવલો છે કે;

“હંદ ચંદ, પદ સૂર કે, કવિત જ્ઞ કેશવદાસ,

ઓપાઈ છુલસીદાસકી, દુહા બિહારીદાસ.”

યાને; હંદમાં ચંદ કવિ-સરસ-પદમાં સૂરદાસ-કવેતમાં કેશવદાસ

—ચોપાઇમાં તુલસીદાસ, અને દુહા બન્યવવામાં તે બીહારીદાસ ઉત્તમ છે.

હરિ જન્મે વીરો લખતાં મી. બે. મગજારી ભુગંગી હંદમાં એ અસંકાર લખે છે, તેમાં કઇ બાબદમાં કાવ્ય સારો, તે કહ્યું છે. “યુનાની કવિ દોહરે તો કઝાથી, રચ્યાં પેચ કાવ્યો તણા કદપનાથી; કયા એટલે જોડી સિતારામની છે, કવિની કવિતા ધણી કામની છે. રમી વલિલે નામ રાખ્યું નિખાવી, યુનાની નમુને કવિતા બનાવી; રસાળી રડી ગિલ વિશ્વામની છે, કવિની કવિતા ધણી કામની છે. કયા કાળીદાસે લખી સામજે ને, બધા હિંદુઓ બાળે તેને ભગે છે; મનો રંગ વાળી દયારામની છે, કવિની કવિતા ધણી કામની છે. ખરો શોકસપીઆર દીસે પ્રતાપી, લખો ખાળુ તે જ્ઞાનની સ્થિર ગ્યાપી; અકાલિકે ભુલિ બધા ગામની છે, કવિની કવિતા ધણી કામની છે. પુરા પાઠ મિલ્લન તારા વિચારે, કીધો પોપ ને કોપરે તો મુધારો; ગણો તો લણા, બોટ કયાં નામની છે ? કવિની કવિતા ધણી કામની છે, કેતે પાગિયો ફારસી શિરદુસી, લખી વાલ વીરો વિરે રાખ રપી; તવારીખ પૂરી ચરી હામની છે, કવિની કવિતા ધણી કામની છે. અસંકાર લંકાર સંગાર યરા, મહાવીર મંહીર તારા મધુરા; સુરંગી હા સાહી ને જામીની છે, કવિની કવિતા ધણી કામની છે.”

હર રામર સે હસ પૂખમળરંનમંદ

હરમંદ કે “ લા નખીઓ બાગ્યરી; ”

અખીઆલ ઓ કસાયદ ઓ મઝસરા

ફીરદોસી ઓ અનવરી ઓ સામદી.

અર્થ:—જો કે મહમદ પેગંબરે કહ્યું છે કે “ મારા પછી કોઇ પણ પેગંબર નથી, ” તેપણુ કાવ્યમાં તથા પેગમબર થયા છે. ફીરદોસી એતને વાસ્તે, અનવરી ફસીદેને વાસ્તે, ને રોખ સાદી ગઝલને વાસ્તે એટલે છે. એમાં મિત્રણા પરિભાષિત પણ છે, કેમકે તેમાં ફારસી સાથે અરબી મોખખી આવી છે.

પારસીઓના લખના આશીર્વાદમાં એ અસંકાર પુષ્કળ છે. જો કે તેમાં ઉત્પેક્ષા અસંકાર સમાવલો છે, તેપણુ વાકયે વાકયે અમુક અમુક બાબતમાં ફલાણો ફલાણો એટલે મહેલો તેમથી બજારી:—

“ છુદીદ, બેદ યુન વીઆવદ, બામી બેદ યુન બેજન;

અશો બેદ યુન અસ્તારપચાદ, જોરેમંદ બેદ યું સાંમ નરીખાન.

; ઓ બ્યાંવર બેદ યુન રસ્તમ, નેમહવર બેદ યું અસપંદીઆર.

દીનઆવર બેદ યુન જમારુપ, અનરવેજાન બેદ યુ અરદાહરવશ. "

એમાં કહે છે તેમ, નેક નજર તો શીઆવક્ષની—ખાલેસ દીલ તો કે' બેજનનું—પાક પાદશાહ તો એકલો ગુસ્તારુપ—જેરેમદ તો શામ નરીમાન—કૌવત તો કહે છે કે રસ્તમ પહેલવાનનું જ—નેજનો ઉડા-વનાર તો એકલો અશપદીઆર—દીનને મદદ કરનારો તો જમારુપ હકીમજ—સાફ દીક્ષતો કહેજે અરદાહરવશનું જ.

૧૧૭:—સ્થપ્ત:—એ અર્ધ વાક્યાલંકારનો એક વિભાગ છે; તોપણ કોઈક ગમે એને દ્રષ્ટાંત રૂપકનો જ ભાગ ગણેલો છે. જ્યાં કોઈનું વર્ણન કરતાં વચ્ચેથી વર્ણન કરનાર પોતાની તરફનું બોલવું બંધ પાડી દઈ વર્ણન કરવાની વસ્તુના બોલ બોલે છે ત્યાં સ્થપ્ત.

(ભુજંગ પ્રયાત વ્રત)

■ પછી ધર્મ અર્જુન આકાશ ક્ષેત્રે બહુ ધ્વજની કિર્તિથી ભારે મહેલે,
મહુ ધન્ય તૂને કિંધી સદે રાત્રી, રૂપા મોટી તારી ચંદ્ર પૂરિ ખાત્રી." (ન. ક.)

છેલ્લાં બે અરણ્યમાં જે બોલવું થયું છે તે વર્ણન કરનારનું નથી, પણ ધર્મ અર્જુનનું છે. રકાટની રાકખીમાંથી.—

" Then, in a whisper,—“ Take thy sword '
Bertram is—what I must not tell.
I hear his hasty step—farewell! "

એમાં વાત ફેરવી તોગેરી જણાઈ આવશે. વિષ્ણુધર્મ કહે છે કે:—

કાંતિં ષક્તિ કપોતિકા કુલતયા નાપાંત કાલોઽધુનાવ્યા

ધો ધો ધૃત ચાપ સજ્જિત શરઃ શ્યેનઃ પરિભ્રામતિ ।

इत्थं सत्य हिना सदष्ट इपुणाश्येनो पितेना हतस्तूर्णतौ

तु यमालयं प्रति गतौ दैवी विचित्रा गतिः ॥

અર્થ:—કપોતિકા (હોલ્હા પક્ષીની માદા) પોતાની પતિ દોહાને પગરાઈને કહે છે કે, “ હે નાથ ! આ દાણે મરવાનો વખત આવ્યો છે, કેમકે બાણ દાંડીને પારધી પોતાના હાથમાં તીર પકડી મીચેથી આપણો શીકાર કરતા એક ગમથી તત્પર છે, અને બીજી ગમથી ઉપર લોહ છું તો બાજ પક્ષી ખાઈ જવા ભયે છે, ” એમ કહે છે એટલામાં નીચે ઉભેલા શીકારીના પગમાં એક સાંપે કંબ ગાયો, જેથી તો હાથમાંથી છુટી ગયો, અને ઉપર ભમતો બાજ પક્ષીને લાગવાથી

તે મરી ગયું; અને શીકારી પણ દંશથી મુઝો એટલે કપોત કપોતીકા બચી ગયાં ! બોદાની શી નજર ! એમાં જે કૈંસમાં કપોતિકાનું બો-
સવું ઉતાર્યું છે, તે કવિનું નથી પણ હોલીનું હોવાથી સંબોધન છે.

રાજા અશોકના ૧૪ દરમાનો મધેનું જનવરોની જાળવણી માટેનું
દરમાન પણ હક રક્ષકમાં મી. તારાપોરવાળાએ નીચે પ્રમાણે ઉતારેલું છે:-

તેમાં એક હવું. ધણું, દયા થકી બરપૂર;
જનાવરોને પાળવા, દેવું બોધ જરૂર,
“દેશ તણી પ્હોળાઈને, દેશ તણી લંબાઈ;
જનાવરો ને જન વિષે, કરવી ઘટે સદ્દાઈ.
ઘોષધરાળા સ્થાપવી, કરવા દદો દૂર;
વધે તોજ આરોગ્યતા, યશ-જશ મયે જરૂર.”

એમાં પેહેલી બે લીટીના વીચાર લખનારના પોતાના છે, અને
બાકીની ૪ લીટીમાં રાજા અશોકનું દરમાન છે.

૩૯

કવિને માટે વિશ્વરૂપ કહે છે કે,

મણિનાવલયં વલયે ન મણિર્મણિના વલયે ન વિભાતિકરઃ ।

પયસા કમલં કમલે ન પયઃ પયસા કમલેન વિભાતિસરઃ ॥

શશિના ચનિશા નિશયા ચ શશી શશિના નિશયા ચ વિભાતિનમઃ ।

કવિના ચ સમા સમયા ચ કવિઃ કવિના સમયા ચ વિભાતિ નૃપઃ ॥

અર્થ:-જેમ મણી વડે કંકણ, તથા કંકણ વડે મણિ, અને
મણિ તથા કંકણ વડે હાથ શોભે છે; તેમ જળ વડે કમળ, તથા
કમળ વડે જળ, અને જળ તથા કમળ વડે તળાવ શોભે છે. વળી
ચંદ્ર વડે રાત્રિ, તથા રાત્રિ વડે ચંદ્ર, અને ચંદ્ર તથા રાત્રિ વડે આકાશ
શોભે છે; તેમ કવિ વડે સભા, તથા સભા વડે કવિ, અને કવિ તથા
સભા વડે રાજા શોભે છે.

જેઓએ શેકસપીઅર અને મીલટનના બનાવેલાં સ્વચત બાવણ
અથવા આત્મચત બાવણો (Soliloquy) વાંચી હશે, તેઓને
કાવ્યનો ખરો ખ્યાલ થશે. તેમાં કવિ પોતાના દિલ સાથે વાત કરે
છે, અને તેમાં તરેહવાર કદપનાઓ કરે છે. શેકસપીઅરવાળી હેમ-
લેટની ખરણ જીવન વીશેની, તથા શેકસપીઅરની હેમલેટ વીશે તેની
“ માતાના લગ્ન ” ઉપરની બનાવેલી સોલીલોકવી પ્રજ્ઞા ૨૦૬

ગણાઇ છે. સ્વર્ગના દ્રષ્ટીગોચર થવા ઉપરથી શેતાને જે આત્મ ભાષણ કરેલું છે, તે મીલ્ટનની સોલીયોકવી ઘણી વખણાયેલી છે પણ એ બધી બનાવટો લખાણ હોવાથી દાખવ કરી શકાતી નથી શેકસપીઅર કૃત ૪ થા હેનરી રાજાનું ઉંવ ઉપર આત્મ ભાષણ, તેમજ ઑથેલો-એ પોતાની અનીતિમાન માનેલી ઓરતનું ખુન કરવા આગમચનું સ્વગત લાપણ વગેરે સોલીયોકવી જેઓએ વાચી છે, તેઓના મોમા મીઠાશ રહી ગયો છે શેકસપીઅરના ફાલ્સતાફનું દાર ઉપરનું, તથા આખર (Honor) ઉપરનું સ્વભાષણ ઉત્તમ છે આખે માઝુર કવિઓ પોતાની કલ્પના ઘણી દોડાવી શક્યા છે મિલ્ટન, હોમર, દલપતરામ, એઓ ન્યારથી આધળાયયા ત્યારથી તેઓનું કાવ્ય શિક્ષણ ઓરજ નિકળ્યું છે ત્રીક કવિ હોમરની ઇલ્યદવિગે તરેહવાર લોકવાયકા છે. દોરોધ્યસને માટે આમ કહેવાય છે કે, તેણે હોમરનો ફક્ત એકજ શબ્દ સ્પષ્ટ સમજવાના પ્રયત્નમાં આખી જીદગી ખુવાર કરી હતી ! એથી પણ આશ્ચર્યકારક જેવું તે Sereuns Sammonious મા કહેવું છે કે, હોમરની ઇલ્યદની ૪ થી ચોપડી ને દોઢ દર્દિના તક્યા તજે રાખી હોય તો તેનો ટાહાડિયો તાવ એકદમ જ્વલતા રહે ! ! વળી The Casket Homer ની બીના અચરજ કરે એવી તેની જે આવૃત્તિ એરીસ્તોતલે સુધારી હતી, અને જેને એલેક્ઝાન્દર ધી ગ્રેટ પોતાની સાથેજ હર હ મેશ રાખતો હતો, અને પોતાની તરવારની જોડેજ તેને રાત્રે સુતી વેળા રાખતો હતો, તેને The Casket Homer કહેતા હતા. આખેલાની લડાઇ પછી દેઈસના તણુની માહેથી એક શોનેરી દાખડો ધણું એમુયા રત્નોથી સંગારેલો એલેક્ઝાન્દરને મળ્યો હતો ન્યારે તેને પુછવામાં આવ્યું કે એ દાખડો તે શા ઉપયોગમાં લેશે ? ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે “ પૃથ્વીમાં માન એકજ યીજ એની છે, કે જે આવી કિમતી અનામતગાહમાં ખીરાજનાને લાયક છે ” આમ કહીને તેણે પેલી હોમરની આવૃત્તિ તેની અદર મુકી ! ! એક પ્રખ્યાત અભ્યાસીએ જે વેળા પહેલપહેલું હોમરની ઇલ્યદનું અધ્યયન કર્યું, ત્યારે તે એટલો તો મગ્ન થયો, કે એક એટલા તો નાહના કાગળના બારીક ટુકડા ઉપર ઇલ્યદની ૨૪ ચોનીશો ચોપડી લખી, કે તે કાગળનો લખોટો વિદાળતા માત્ર એક અખરોટના ટાટ્યા અદર તે સમાઈ ગઈ ! ! એની મતનખેડે ઇલ્યદનો દુન્યામાંથી નાશ થાય, તોપણ ખીટીય મ્યુઝમમાં હ મેસાં તે જળનાઈ રહે તે અગ્નિની

હજી ઉપસાં સંપ્રદરથાનમાં છે. જેમ હોમરની હસ્યદયી ટાલિયો તાવ દુર થવાનું જાણ્યું છે, તેમજ ગદ્ય રહિકામાં, તથા પ્રાસાનુપ્રાસમાં જોડેલાં એક સંસ્કૃત મંત્ર માટે શ્રી વાલ્મીકિ પ્રણીત વસિષ્ઠ મુનીવાળાં યોગ વાસિષ્ઠ રામાયણના ૬૯ મા સર્ગમાં કંકડી રાક્ષસીનું વર્ણન છે. કંકડી રાક્ષસીએ શ્રી ભગવાન પાસે વરદાન માંગ્યું, કે હું “ સૂચિકા ” થાને સોય થઈ મનુષ્યોનો ભક્ષ કરું. ત્યારે બ્રહ્માએ વરદાન દીધું, કે “ હે રાક્ષસિ ! તું વિ ઉપસર્ગે અહિત મૂચિકા થાઈશ. એટલે કે તું વિપૂચિકા (જેને ઉટિયાં દુટિયાંનો રોગ કહે છે તે). થાઈશ. દુષ્ટ માણુસોને તું વિપૂચિકા વ્યાધિ થઈને તેઓના હૃદયમાં પેશી નાશ કરજે ! ” પરંતુ સદાચારી, સારાં માણુસની રક્ષા કરવાનું હું તને મંત્ર આપું છું. અન્યાય કરનારને દુઃખ દેનારી એવી કંકડી રાક્ષસિ હિમાચળ પર્વતની ઉત્તર બાજુએ છે. તેની શાંતિનો નિયતો મંત્ર બહુજ અલંકારિક છે:—

ॐ ह्रीं हूं रीं रां विष्णुशक्तये नमः ।

ॐ नमो भगवति विष्णुशक्तिमेनां ॐ

हरहर नयनय पचपच मय मय उत्सादय दूरे कुरु स्वाहा हिमवतंगच्छ

जीव सः सः सः चंद्रमंडल गतोसि स्वाहा ॥

બુધોનીક પ્લેગ-કોલેરા-ઉટિયું-દુટિયું-વગેરે જે દરદો છે તે વિપૂચિકાના છે. તેથી જો આ મંત્ર જાણનાર માણુસ, ઉપરનો મંત્ર પોતાના કાળા હાથમાં રાખે, અને જેને વિપૂચિકાનો પ્લેગ-કોલેરા વીગેરે થયો હોય, તે દર્દીને પેલા મંત્ર જાણનારે જમણા હાથથી માર્શન કરવું (યાને હાથ ફેરવવો અથવા પાણી છાંટવું). અને પોતાના મનમાં ખાત્રીથી યકીન રાખીને દ્રઢતાથી માનવું, કે તે મંત્ર જાણવાથી કંકડી નામની વિપૂચિકા રાક્ષસી પેલાં મંત્રથી માર ખાઈને હિમાચળ પર્વતમાં આવી ગઈ છે, અને રોગી નિરોગી થયો છે. આ મંત્રમાં જે છેકાનુપ્રાસ બતાવ્યા છે તે ધણી ઉત્તમ છે. ધણાંખરાં વિષુ, સર્પ, આદિના મંત્રો કવિતામાંજ જોડાયેલાં છે.

૧૧૮ સંખોધન—આખ્યાલંકારનો જોકે આ એક ભાગ છે, તોપણ એને દ્રશ્ય રૂપકનો રિભાગ નર્મ કવિતામાં જાણ્યો છે. ત્યાં ગેરહાજર અથવા મુજરી મુવસી અથવા નિર્જીવને સજીવન કહેવેલી, એવી

હરો, કેમકે અહીંયાં કાકડી અને સાથે વળી માછલાં ખાનારા વમે છે,
એલાએ કારણુ પુછ્યું ત્યારે હકીમે સમજાવ્યું:—

કહે કાકડી બંજીને, પેદા નહીં પેટે પડત;

મનુષ્ય સર્વને મારતે, ઇશ્વર તેમાં શું કરત ?

એટલે કાકડી ધણીજ ખરાબ છે, પણ તેના બીઆં બહુ શુભકારી
છે. જો બીઆં નહોત, તો કાકડી ખાનારને ત્યાંથી તો વેદ કાઢ દહાડે
પણ બહાર નહીં નીકળત. વળીઆ માછલાં, કાકડીને જવાબ દે ॥ ૬;

તું શું મારે ? જમ શું મારે ? મારું એવું વિષ;

પાણી પીવા ઉભો નાં રહે, હોત નહીં આ રીત

એટલે માછલાંના ડાકાંમાં ફેસફરસ હોવાથી તે અતિ શુભકારી
છે, તેટલું રીત જો માછલીને વળગેવું ન હોત, તો તેના ખાનારાને
પાણી પીવા પણ ઉભો ન રાખતે. હવે ગામમાં દાખલ થવા આજ્ઞા,
તો લીંબુની ઝાલ પડેલીજોઈ, હકીમતોનીચાસો નાંખીનાખુશ ને નાચાર
થઈ ગયા. એલાએ તેનું કારણુ પુછતાં તેઓ કહેવા લાગ્યા કે,

લીંબુ લવે બીઆં છુરાં, હોત નહીં જો સાથ;

જમ જોડે ટક્કર ઝીલી, લડતે બાચમ બાચ.

એટલે લીંબુ અતિ શુભકારી છે, પણ તેના બીઆં અવશુભકારક
હોવાથી તેનો શુભ તોડી નાંખ્યો છે. બાકી લીંબુ કહે છે કે, મને
ખાનારાને તો કદિ મરવા દેતેજ નહીં. માટે રે એલા ! મને એવાં આ
મામે માછલાં અવાતાં દંસો, પણ સાથે લીંબુ ખાતા હરો તો આપણો
ધંધો બીલકુલ ચાલવાનો નથી.

ઉપલા દોહરાઓ સંબોધનના, તેમજ વર્ણનપ્રાસના, તેમજ
નિર્લિપશ્ચરિકાનાં છે.

“ રાત્રી બા સુરાદી હમી ગોફત સમય,

કે અમ હર રાત્રી મજલેશ આરાધ દોસ્ત;

તોરા બા ચુનીન કદ પીરો કહેદ,

સલુદે દમાદમ બગો અમ એ રોસ્ત.

સુરાદી બહુ ગોફત ન ચનીદેહઈ,

તવાએ એ ગરદન ફરાઝાંન નેફોસ્ત.”

અર્થ:—એક રાત્રે મીલુબતીએ દારના સીસાને પુછ્યું કે, ઓભલા !
તું કે ને દરેક રાત્રે દીક્કાચેની મીજલસને સોભાવે છે, તોપણ
એમ કાંઈ, કે આ પ્યાકું ને તારા કરતાં ઉતરવું અને નાવું છે,

તેની આગળ તુંને આટલી બધી વાર નમવું પડે છે ? (દાર રેડતી વખતે શીશો પ્યાલાંની આગળ વોકો વળી જાય છે, તે ઉપર મીણ-બત્તીએ ટકાર કરી છે.) ત્યારે શીશાએ જવાબ દીધો કે, તેં સેખ-સાદી જેવા શાયરે કહેલું સાંભળ્યું નથી કે, શું ? કે “ નમંતાઇ છે, તે ગરદનફરાજ આદમી, યાને શ્રીમંત તરફથી જો ખતાવવામાં આવે તો તે ધણું સારું છે. ઉંચી ગરદનથી ચાલનાર, શ્રીમંત ગણાય છે, અને શીશાની ડોક ઉંચી હોય છે તેથી શીશો પોતાને મોટામાં ખપાવે છે, અને પ્યાલાને દસકું ગણી તેની આગળ નમવામાં મોટાઇ સમજે છે. એમાં તો વળી નિર્જીવ ચીજને, નિર્જીવ વસ્તુએજ બોલાવવાનો દાખલો છે. તેમજ વળી એમાં સાદીનું કોતેશન આવ્યું, માટે તે જાતનો અલંકાર-નિર્જીવજીવીકા-તથા નિંદાત્મક છે.

“ માલા બનાઇ કાલકી બીચમે યસા સૂત,
માલા બિચારી કયા કરે જપને વાલા કપૂત. ”

એટલે માળા તો લાકડાંની બનાવી, અને તેની વચમાં સુતરની દોરી પોરવી, પણ જપવાવાળો કુદ્દ હોય, તો તેમાં બીચારી માળાનો શો દોષ ? એમાં માળાને જીવવાળી જણાવી છે.

“ *How should thy pure and peaceful eye
Untroubled view our scenes below,
Or how a tearless beam supply,
To light a world of war and wo!* ” (*Scott.*)

“ બી તો તું દર બીરીયે ખાખમ મી બરદ,
ખાખ મી બીનમ કે આખમ મી બરદ. ”

માને કે:—મારી માથુક ! તારા વગર હું ત્યારે રડ્યા કરું છું, ત્યારે ઉંચ મને ઉડાવી લઇ જાય છે. હું સ્વપ્નામાં જોઉં છું કે, જાણે આંસુએના કાહડાની અંદર હું તણાઇ જાઉં છું. છેલ્લા રાખ ઉપર સ્તેષ આવ્યાથી એવો પણ અર્થ નીકળે છે કે, મારી બેઆખર થવાનું મુજબ, આ ઉંચ છે, એમ મને જણાય છે.

“ કળિ ગુલાબ ને મોગરા તણી, ખરિ પડી તુટી વામુએ દણી. ”

લલિતા નામની છોકરીનું અકાળ મરણ થયું, તે વીરો રૂપકાતિ-સ્પોદિત કરેલી છે, તોપણ આ અલંકારમાં તે દીવે છે.

લુલાખીદાસે કવચ છત્રીદીમાં એજ અલંકાર વાપર્યો છે, તેમાંથી ઘોડુંક લઇએ:—

કલમને 'કવિરાજ' કહે છે કે;

" લખતી નહીં તું કહું અનીતી તણું લખાણુ,
પુરામત ખોટી પણ લખતી નહીં નકી;
લખતી નહીં તું લોકને લગવી મારવાને,
લખતી નહીં તું જુદા લેખ બનીને જઠી;
લખજે તું લાયક મતીના રૂઝા ગ્રંથ અને;
વધારે રહી લખજે તું રાજ્ય લાયકી. "

એમાં કલમ જણે કાંઈ લખનારી પામડી હોય તેમ કવિએ તેને બધી ક્ષીપામણુ દીધી છે, કે કેવાં લખાણુ તેણીએ લખવાં, ને કેવાં નહીં લખવાં.

૪૦

" Hence we may observe that poetry, taken in its most general sense, cannot with strict propriety be called an art of imitation. It is indeed an imitation so far as it describes the manners and passions of men which their words can express—where animi motus effert interprete lingua. "

Burke.

આ અલંકારો લખતાં આપણે આ કેતાણતું શું નામ આપવું, એજ પ્રથમ તો સુજ પડ્યું નહીં. હમે એમાં તો કંઈ કરેલું જ નથી, પણ શાયરોએ બંધ કરેલાં તાલાની કુંચી મેળવવાની હુમરી ધણી નખળી કોશેશ કરતાં લાગ્યું, કે આ કેતાણને " છુલછુલ મીનાર " એવું અલંકૃત નામ આપ્યે. કે જેમ છુલછુલો પોતાના સુસ્વરોથી સાંભળનારાઓને રીઝવે છે, તેમ અહીં એકલાં કરેલા છુલછુલ રૂપી શાયરોના વચનોનો નાદર ઉચ્ચાર્યા ઉચ્ચે મીનારો બનાવ્યે! પછી લાગ્યું કે, " જા'મે શરાએ શાયરાન, " માને કવિઓના કાવ્ય શરાણનો મગજ રૂપી પ્યાલો. પછી લાગ્યું કે, " કવિ કારનેના ખળ'નાની કુંચી " કહે. પણ શાયરોને કારનની ઉપમા આપવા નહીં ગમ્યું, તો જોકે તેઓએ પોતાનો ખળ'નો ખુલ્લો મેળવવાની, માને ભેદ સમજાવવાની કુંચી આપણને વારસ માં આપવાની તો કારનના જેવીજ બખીલાઈ કરી છે. લાગ્યું કે " ગંજે મુશાધરે " નામ આપ્યે. કેમકે શાયરોની એમી મળતી મંડળી મધેનો આ એક ગંજ છે. જળી-લાગ્યું કે, " મંજે શાયરાન " નામ આપ્યે. એ પ્રમાણે આ અ-

લંકારોની હમને અજળ જેવી મળ પડી છે, અને તે જોડે “શીખેલાઓ” ને મનથી કુચ નથી, પણ મારા જેવાજ અદ્ધ-
માનવાળાઓને તેમાંથી જોઈતો ખોરાક પુરતો થઈ પડશે.

૧૧૯:—અલંકાર સંસર્ગાલંકાર:—એમાં ભુદા ભુદા એકથી વધારે, અનેક અલંકારો એકજ બનાવટમાં મળતા હોય, તેનો સમાવેશ અથવા સંસર્ગ થાય છે. અને એમાં હું કહું છું કે સંકડોજ નહીં, પણ હજારો દાખલા જો માંજો તો તે આપણી પાસે ઢગલાબંધ નીકળશે. માટે એના ધણા દાખલા આપીશું:—

ધણા કવેતોમાં બળે ત્રણ ત્રણ અલંકારો આવે છે, જેને આપણે સંસર્ગાલંકારમાં જણાવ્યા છે. તેમાં એકનું પ્રાધાન્ય યાને ચઢતું પાસું, અને બીજાનું ગૌણત્વ યાને ઉતરતું પાસું હોય છે. તેથી જેનું પ્રાધાન્ય તે અલંકાર લેવો.

“ ખુરદેહ હમાન બેહ કે બ તનહા ખુરી,

વાઇ બર આં ખુરદેહ કે તનહા ખુરી.”

યાને:—ખોરાક છુપી રીતે એકલાએ ખાવો એ સરસ છે. તું જો ખોરાક એકલો છુપી રીતે ખાય, તો તારી ઉપર ત્યાંનત પડજો ! બીજો અર્થ એવો પણ થાય છે કે, જો તું માણસના શરિરનો ખોરાક ખાય, તો તારી ઉપર ત્યાંનત પડજો ! એમાં તનહા સખ્દ ઉપરથી શ્લેષાલંકાર—બીજોજ અર્થ થવાથી દ્વિઅર્થિ—અને વળી એમાં સત્યાસત્યદિપક સમાયલો હોવાથી અલંકારોનો સંસર્ગ થયલો જણ્યારો.

અસ્થિરં જીવિતં લોકે અસ્થિરે ઘન યૌવને ।

અસ્થિરાઃ પુત્રદારાશ્ચ ધર્મ કીર્તિર્દ્વયં સ્થિરં ॥

પ્રાણી માત્રના જીવતરનો, પૈસાનો, ભુવાંનીનો, છોકરાનો, બેરીનો, ઢાઇનો પણ બરોસો નથી. આજ છે ને કાલે નહીં. પણ ધર્મ અને કીર્તિ એ બે તો સ્થિર રહેવાનાં.

એમાં પુનઃકિત-સમયોની-વગેરે અલંકારોથી સંસર્ગ થયલો છે. લોડ ટેનીશને નીચલો ઉત્તમ દાખલો આપ્યો છે.

His honour rooted in dishonour stood,

And faith unfaithful kept him falsely true

યાને કે તેનું માન તો અપમાનમાંજ જડાય રહેતું હતું. તેની નિમકદરામ નિમકદવાલીને લીધે તેને જીદી રીતે સાચો સાચો હતો.

એમાં ઉત્તમ વિરહવિશેષણ (*Oxymoron*) તેમજ પેહેલાજ જે શબ્દોમાં વર્ણાનુપ્રાસ (*Alliteration*) સમાયલા હોવાથી અવ્યય-કારોનો સંસર્ગ થયેલો છે. તેવોજ બીજો દાખલો છે:—

“ દેલઆઝારી મકુન ! ખારી બેકુન ખારી દેલઆઝારી !

દેલઆઝારી નેકુ નજુઅદ નેકુ ખાશદ દેલઆઝારી. ”

યાને કે:—જીલ્લામાં નાં કર ! જીલ્લામાં એકવાર કરી જો ! જીલ્લા એ કંઈ સારો નથી, જીલ્લા સારો છે. એ પ્રમાણે આપાંતર ખરાં છે, પણ વાત વાંધા ભરેલી છે. હવે એમાંથી બીજો અને ખરા અર્થ એવો નીકળે છે કે:—જીલ્લામાં નાં ચલાવ ! પણ એ મારાં દિલ ! તું એક વાર રદન કર ! જીલ્લા કરવો એ સારો નથી, એ મારાં દિલ ! રદન કરવું બેહેતર છે. એમાં ઉલ્લેખ અર્થ છે, તેમજ સત્યાસત્યવિષય પણ હોવાથી અલંકાર સંસર્ગાલંકાર બનેલો છે.

કવિ ધીરાએ એક રાજાએ ગાઇને કુટનારી પાસે ગયાડ્યું છે કે,

માળી આવ્યો ફૂલો વેડવારે, કળીઓ કરે છે વિચારે,

આજનો દીન રળીઆગણો, કાલે આવશે આપણો કાળરે.

હેતે હરિ રસ પીજીએ.

એમાં નિર્લેપજીવિક છે, કે ફૂલની કળીઓને વાત કરતી ચિતારી છે. તેમ વળી એમાં તો પુલની કળિને નામે મોહોત વીરોની વાત કહેલી છે. એ પ્રમાણે અલંકારોનો સંસર્ગ કરેલો છે.

It is very dangerous to sleep in a Railway train. Why so ?

Because it moves on slippers.

યાને:—રેલ્વે ત્રેનમાં સુવું, એ ઘણુંજ લય ભરેલું છે. એમ કાંપ ? કારણ કે રેલ્વે ત્રેન હંમેશાં સ્લીપર્સ ઉપર ચાલે છે. અહિંઆં સ્લીપર્સ શબ્દના ઉચ્ચાર વડે સ્લીપર્સ એટલે સલેપાટ પણ થાય, અને સ્લીપર્સ એટલે ઉઘનારાઓ પણ થાય. યાને સલેપાટ ઉપર ટ્રેન ચાલે છે એમ પણ થાય, અને ઉઘનારાઓ ઉપરથી ત્રેન ચાલી જાય છે એમ પણ થાય એ પ્રમાણે સ્લીપર્સ શબ્દ ઉપર શ્લેષ આવ્યાથી શ્લેષાલંકાર, તથા એમાં પ્રશ્નાત્તરાલંકાર લેખાયેલા હોવાથી સંસર્ગ થાય છે.

નીચલા દાખલામાં કે શબ્દ વારંવાર આવે છે, અને તેના વળી અર્થો, જૂના થાય છે. અને શબ્દ ઉપર શ્લેષ તેમજ ઘરનાદિકા

બેઉ સમાપ્ત છે:—

“ દર આં દર કે કે કે કે કે આ કે કે કે આમદ કે,
મથવ ધમન અગર હસ્તી એ કેહેરો લોટ્ટે ઉ આગે. ”

હારશી બાપામાં કાફ અને ગાફ હરફે એવા છે, કે ગાફને ઠેકાણે કાફ અને કાફને ઠેકાણે ગાફ પણ ચોક્કસ શરતોમાં લખી વાંચી શકાય છે. અને તે ધોરણે ઉપર પ્રમાણે ગોઠવણ કરેલી હોવાથી જ્યાં કે જ વંચાય છે, પણ હવે તેને સૌ સૌના ખરા હરફેથી લખ્યે:—

“ દર આં દરથે કે થે થે કેહુ કોહુ આ થે થે કોહુ આમદ કપ. ”

અર્થ:—તે બાદશાહી દરબારમાં વારંવાર એમ બને છે કે, એક વાર માત્ર એક તણખડું હોય તેને પાહાડના જેટલી અગત્ય મળે છે; અને કોઈવાર તો પર્વત જેવાં મહત્વનું હોય તે કસા કામતું નહીં હોય, એવું તણખાં જેવું થઇ પડે છે; વાસ્તે રાગની ઇતરાશ અને મેહ-રખાનીતું જો તુંને કાંઈ પણ લાગુ હોય તો એવી દરબાર ઉપર તું ભરોશો રાખી નાં બેસતો.

“ બ્રહ્મ બાળા ખૂબી ખીલારે, ફાગે પુલતી રત રમી.
નવલ લલિત વેલી ફૂલો રંગીન, બાતની ધાટડી ધાલીરે;
ગોરી ગુણધારી ધણી ઉપકારી, છે તનુ પીમળ વાળીરે.
અમર કાચેલ પ્રીત સહ માલિની, મોહિની સુરની શરીરે;
રાગ રસદૂલી આનંદથી ઝૂલી, સર્વ જગે સુખનરીરે,
નર્મદ ગાતો સદૂની સાધવી, નીતિ હથે અસવારીરે;
સજવનકારી વસંત કુમારી, રેલડી રંગની બારીરે. ”

એમાં રૂપક—સજવારોપણ—વર્ણાનુપ્રાસ વગેરેનો બેળ છે. કબીરની સામેના નીચવાં પ્રતિભૂતિ પ્રબંધમાં અનુપ્રાસિકાલંકાર તેમજ કાકુસ્વર અને અન્યોક્તિકાનો સંસર્ગ થયો છે.

કબીર:—ચોંતાસે ચતુરાઇ ઘટે, દુઃખસે ઘટે સરીર;

પાપસે ઘટે લક્ષમી, કહેતે દાસ કબીર.

પ્રતિભૂતિ —ચોંતા બીન ચતુરાઇ નહોં, દુઃખ બીન કેશા શરીર ?

પાપ બીના લક્ષમી નહોં, જુઠા દાસ કબીર.

ચોરંગજેનની બેટી ઝવણુનનીસા એક સાપરા દત્તી, અને તેનું સાયરી નામ “ ગખરી ” યાને “ છુપાયલી ” એવું હતું. એક વાર એક કવિએ તેના ઉપર નીચવું લખાણ મોકલ્યું:—

“ જુલજુલે રમત રાવમ ગર દર ચમન બીનમ તોરા,

મન શયમ પરવાને ગર દર અનભુમન બીનમ તોરા;
પ્રદતુમાધ મીકુની અએ સમયે મેહસીલ ખુજનીસ્ત,
મન હમી ખાદમ કે દર યક પયરહન બીનમ તોરા."

અર્થ; હું જો તુંને એક બાગમાં જોઈ, તો તારા ગાલો ઉપરના
ગુલાબને સાર હું શુભશુભ બની જાઉં, અને જો હું તુંને મીઠાશની
અંદર જોઈ, તો હું તારી, આસપાસ પતંગ્યાની માફક ભમ્યા કરું.
ઓ મીઠાશની રોશની ! તારો એહેરો ખીજાઓને જતાવવો એ દીક
નથી, હું આહું છું કે હુંજ તુંને જનાની લેખાસમાં જોઈ શકું.

આ અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષાનો પણ મણી શકાશે, અને ગુલાસ્વરી પણ
ગણાશે, તેમજ વળી એનો જવાબ પેઢીએ આપ્યો છે, તે પણ અ-
તિસ્થોકિત તથા ગુલાસ્વરી, અને સાપરાએ પોતાનું નામ જણાવનારો
તખ્તખુસ વાપરવા સાથે તેનો એક જૂદોજ અર્થ કરવાનો, એવા ધણા
અલંકારોનો સંસર્ગ જોવામાં આવશે. તેમજ ખુદપરસ્તીનો અલં-
કાર પણ તેમાંજ છે.

" શુભશુભ અઝ શુભ એશુઝરદ તુ' દર યમન બીનદ મરા,
શુતપરસ્તી કમ કુનદ ગર બરહેમન બીનદ મરા.
દર સુખન અખાલી શુદમ માનદે શુ દર બરૂગે શુલ,
મયલે હીદન હરકે ફારદ દર સુખન બીનદ મરા. "

અર્થ; હું એટલી બધી તો ખુબસુરત છું, કે જો શુભશુભ મને બાગમાં
જોશે તો ગુલાબને ઊડી દેશે. યાને મને ગુલાબ કરતાં વધારે સરસ
ગુલાબ જોઈ મારી આમળ આવશે. અને જો એક બાઠાણ
મને જુએ તો તે મુર્તિપુંજ ઊડી દેશે. યાને મારી મુર્તિની ખુબસુરતી
એટલી બધી તેને છક કરી નાંખશે, કે તે મને પુંજવા આવશે. જે
પ્રમાણે ગુલાબના પુલમાં સુમંધ છુપાઈ બેઠેલી છે, અને કાઢને જણાતી
નથી, તે પ્રમાણે હું કવિનામાં " છુપાવશી " (મખશી) છું, સખજ
જે કાઢ મને જોવા ઇચ્છતો હશે, તે મને મારી કવિતામાંજ જોશે.

એમાં આપરગાઇનો પણ તમામ અલંકાર આવી જઈ ૪-૫
અલંકારોનો સંસર્ગ કરે છે.

दरिद्रान्मर कैतेय मा प्रयच्छेश्वर धनं ।

व्याधितस्यौषधं पर्यं नीरुजस्य किमौषधं ॥

અર્થ:—હે કૃતિપુત્ર ! તું દરિદ્રીઓનેજ ધન કર. ધનવાનને

નાં આપ ! ઝોસડથી રોગીને ગુણુ થાય છે, પણ નીરોગીને ઝોસડ શું કરવા જોઈએ ? એમ કુન્તિપુત્ર અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કહેલું છે. એમાં સુસ્વરોચ્ચારણુ, કાકુસ્વર વગેરે અક્ષરો સમાયલા છે. નવ એકાંતિ પારો આ અક્ષરથી બરપુર છે. આંકના પારા જોકે ગદ્યમાં છે, છતાં સ્વરૂપ કવિતાનું છે, અને તે રાગ કાઢીને ખોલ્યે જીયે માટે માયન જેવું છે.

૯	૧	૯
૯	૨	૧૮
૯	૩	૨૭
૯	૪	૩૬
૯	૫	૪૫
૯	૬	૫૪
૯	૭	૬૩
૯	૮	૭૨
૯	૯	૮૧
૯	૧૦	૯૦

૯	૦	$૨\frac{૧}{૪}$
૯	૦	$૪\frac{૧}{૨}$
૯	૦	$૬\frac{૩}{૪}$
૯	૧	$૧૧\frac{૧}{૪}$
૯	૧	$૧૩\frac{૧}{૨}$
૯	૨	$૨૨\frac{૧}{૨}$
૯	૩	$૩૧\frac{૧}{૨}$

એમાં રંગસરંગી ઉત્તમ છે, કેમકે નિર્ભય નવ એકાંત પારા ઉપરથી માણસને ખોધ લેવા કહે છે કે, નવે નવના જેવી દોસ્તી રાખો, કેમકે આખા એ પારામાં બધેજ નવ આલ્યા વિના રહેતા નથી. જેમકે નવે કુ ૧૮; એમાં ૧+૮ મળી ૯ થયા. નવે ત્રી ૨૭; એમાં ૨+૭ મળી ૯ થયા. નવ પા $૨\frac{૧}{૪}$ = આર કુ આઠ ને એક ૯; નવ અર્ધ

$૪\frac{૧}{૨}$ = એ એક આઠ ને એક ૯; નવ પોણે $૬\frac{૩}{૪}$ = ૭ એક એવીશને ગણુ ૨૭=૨+૭ એટલે ૯. એ પ્રમાણે નવે નવના જેવી દોસ્તી કાઢની નથી. ૧૭ વખત તે લોકને છુટા પાડ્યે, તો પણ નવના નવજ રહેશે. અંગ્રેજીમાં Q અને U ના જેવી દોસ્તી રાખવા કહે છે. કેમકે Q પોતાના દોસ્ત U ને લીધા વગર જેમ કેડે જતો નથી; અને હંમેશ સાથેજ રહે છે, તેમજ નવે નવ પણ નવરાનેજ લધને જાય છે, તેમ મનુષ્યો. એ દોસ્તો સાથે વર્તવું.

એમ છેઃ વેર બધેજ સરવાળા ગણુશે તો નવજ આલ્યા

કરશે. વળી એ ઉત્તરોત્તરટકિ છે; તેમજ - અક્ષરાભાષી પણ છે; કેમકે એમાં આંકડાના અક્ષરોની મળ લીધી છે.

વળી દરેક ઉચકાને પ્રતિપક્ષિ ઉચકો, અથવા પ્રતિકૃત નંબર પણ બરાબર હિલટ સુલટ ખુદરતે ગોઠવેલો છે. જેમકે ૯ એકુ ૯, તે ૯ દાન ૯૦—૯ દુ ૧૮; તે નવેનવે ૮૧; તથા ૯ ત્રી ૨૭; તે ૯ અ-કામ ૭૨—તથા ૯ યોગ ૩૬; અને ૯ સતાંમ ૬૩—તથા ૯ પચાંમ ૪૫; અને ૯ ૭એ ૫૪—એ પ્રમાણે ૧૮ ના પ્રતિકૃત પાસમાં હિલટી રીતે ૮૧ થયા; ૨૭ તે ૭૨ થયા; ૩૬ તે ૬૩ થયા; ૪૫ તે ૫૪ થયા.

રામચંદ્ર ચંદ્રિકામાં જુજંગી ૭૬ જોડેલો છે કે,

કૃતપ્તી કુલાતી પરત્વી વિહારી, કરો વિપ્ર લેખી ન ધર્માધિકારી.

યાને, કીધેલા ઉપકારોના બદલામાં અપકાર કરનાર, નકારાં છંદમાં પડેલો, પારકાની સ્ત્રી ભોગવનારો, લેખી, એવા બ્રાહ્મણ અથવા મોળેદને ધર્મનો ઉપાધ્યો યાને દશગુર કે ગુર ગરશે કંઈએ કરવોજ નહીં. એ પ્રમાણે ધર્મના નીચ ઉપાધ્યા વીરો સખતાં કવિ કેશવદાસ કહી ગયો છે; તે પ્રમાણે જો લોકો વર્તે, તે કોઈ ગામમાં ફેસાદ થવાનો સંભવ રહે નહીં. એમાં સંયોગનો સોપ થયેલો છે. વળી અહિં વર્ણુ-તુપ્રાસ છે, તેથી અક્ષરોનો સંસર્ગ થયો છે.

કવિ ગોલ્ડસ્મીથની નીચલી જૂદે જૂદે ટેકાંજોની ભેગી લીટી-એમાં અક્ષરોનો ઘણો સંસર્ગ થયેલો છે, જેમાં પ્રાધાન્ય એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ વાપરવાના અક્ષરનું છે.

“ For talking age and whispering lovers made!

+ + +

Where grey-beard mirth and smiling toil retired,

+ + +

Imagination fondly stoops to trace

+ + +

Where, then, oh! where shall poverty reside,

To 'scape the pleasure of contiguous pride? ”

૧ લી લીટીમાં “વાતના લેહેરી ધરડા વાતડયા ડેસાએ ” ને વાસ્તે વ્યાકરણ વિરહાવંકાર વાપર્યો છે, અને તેમાં મધ્યાક્ષર લોપાલંકાર પણ છે. બીજી લીટીમાં કહે છે, કે જ્યાં જુરા રંગવાળા બાલ સાથના ખુશ, ખીબજી લોકો, તથા હસ્તે મોટા કામ કરનારા માણસો દિવસને

છેડે જતા હતા. એમાં પણ વ્યાકરણ વિરહાલંકાર છે. ૩ છ લીટીમાં
 “ કલ્પના કરવાની દેવવાળો, અથવા વિચાર દોડાવનાર માણસ ” ને
 માટે વ્યાકરણ વિરહાલંકાર વાપર્યો છે. છેલ્લી લીટીઓમાં કહે છે.
 કે, “ હવે ગરીબ જીયારા લોકો પોતાના સંબંધમાં આવતા મગર-
 લોકોના જુલમથી બચવાને વાસ્તે ક્યાં જઈને રહેશે ? ” એમાં પણ
 અન્યસાધાલંકાર તથા પ્રવર્ણલોપાલંકાર વપરાયેલો છે.

નીચલા દાખલામાં ગિરજા પરિભ્રમિકા, સ્લેષાલંકાર, અને વર્ણા-
 નુપ્રાસનો સંસર્ગ થયો છે:—

“ મામા મરી ગયા, ને મામીને મન મોજ,
 કાકા તો કલ કતા ગયા, ને કાકી કોટે રોજ.”

મમા તથા કકાથી વર્ણાનુપ્રાસ છે. મરી નામે શેહેર છે ત્યાં
 મામા તો વેપાર કરવા ગયા, અને મામી ધર આગળ સ્વતંત્ર મોજ
 મારે છે. કાકા કલકરતે ગયા, અને તેજ દહાડે કાકી કોટે (કવેટા)
 નામના શેહેરમાં ગઈ છે. હવે મરી—કલકતા—અને કોટે એ શેહેરના
 નામો ઉપર સ્લેશ આવવાથી એવો પણ અર્થ થયો, કે મામા ગુજરી
 ગયાથી મામીને નાતર કરવાની મનમાં ઉમેદ થઈ. કાકા કાલે કપાઈ
 ગયા, તેથી કાકી કૂટે છે. વળી ગૂજરાતી લખાણમાં ઉરદુ “ કલ+કતા,
 ગયા ” (યાને કાલે કપાઈ ગયા) એવો ગિરજા પરિભ્રમિકા પણ છે;
 અને વર્ણાનુપ્રાસ પણ છે.

“ મેરાજકે રાજ અસરે કયા ધુમ મચીધી,
 હજરતપે ખુદાખ તો સખી જુમ રહીધી;
 લવલાક લમા હકને કહા શાનમે જીનકે,
 તકદીર બી હાથ અપને કે પછ સુમ રહીધી. ”

અર્થ:— ત્યારે મહમદ પેગંબર ખોદાને મળવા રાત્રે, યાને રાત્રે મેરાજનો
 દહાડે, આરામાન ઉપર ગયા ત્યારે ખુદાની દરગાહામાં શું ધુમ ચાલી રહી હતી!
 ખોદાની મેહેરબાની પેગંબર સાહેબ ઉપર હતી, તેથી ખોદાતાલાએ કહ્યું, કે
 જો હું તહીં હતો, તો હું આ કુન્યા પેદા કરતો નહીં. તે વખતે તક-
 દીર પણ પોતાનો હાથ અળખળીથી દાંતમાં લઈને અચરત થતી હતી.

એમાં અતિશયોકિત—ભાષ્યોકિત—નિર્જવજીવીકા વિગેરે ધણી
 અલંકારોનો સંસર્ગ થયો છે. નરહર કવિ કુંડળીયોમાં કહે છે કે,
 નરહર બિનતિ કહા કરે, જનુનિ સુતા બિખ દેત;
 બાહ ખેતકું જો યુગે, સાધુ પરત ધન લેત.

સાધુ પરત ધન લેત, નાવ ધર ત્રિયા ને બોરે;
 ને પેરા સો ચોર, પ્રીત પ્રીતમ કરિ તોરે.
 નૃપતિ પ્રગકું દુઃખ દેત, કહા શમશેર કર ધર;
 સુનહો અકબર શાહ. કહા મિનતિ કરે નરહર.

માને:—મા યદનેદીકરીને એર આપે, વાડ ખેનરને નુકસાન કરે, સાધુ
 યદને પારકાનું ધન હરણ કરે, નારી યદને નાવરથી ને ધર તેને
 ફૂંખાડે, પેહેરેગીર યદને ચોરી કરે, પ્રિતમ કેહવડાવીને પ્રિત તોડે,
 રાજા યદ ગરીબ પ્રજાને હાથમાં તરવાર ધરી દુઃખ દે, તો પછી આ
 અકબર બાદશાહ ! શું વિચારવાનું અને કહેવાનું રહ્યું ?

એમાં વર્ણન બીજી વસ્તુ ઉપર છે, છતાં તે ધર્મશુદ્ધ ઉપર
 મુખ્ય છે, તથા તેમાં ઉત્પ્રેક્ષા—સ્ત્યાસત્યદિપક—ધીર વિરધા-
 સંકાર-તરંગસાધક, વગેરે અસંકારોનો સંસર્ગ થયેલો દીકામાં આવશે.

સંપ સુખ ને તન મન ધનની, યદ લાગી આજે વડવાડ;
 ધન કેહ મુજનો દાવો પેહેલો, મન તન કહે હકનો છે બાધ;
 સંપ ઝોળાંજે ઉપર તમારો, સુખ તેનો ધર્મ રહે હાથ;
 ફરિયાદી આવી મુજ ખાસે, પ્રથમ જવા સૌ બીડે બાધ.
 કહ્યું ગરીબે દુવાઓ દઈને, પ્રવેશ દુરસ્તી તનની યાવ !
 પછી હાથમાં સંપ લાદી લઈ, એ મન મુજ પ્યારાં ધર ભાવ !
 ધનની પુઠે આખાદી ને, દીર્ઘાયુષ પણ પાછળ દોડ !
 ધરી સર્વની લગામ દિશથી, સુખ હાંકી જ કદિ ન ઊડ !
 ધુસતું પેદતું પ્રીય જેમ છે, ફરતું પાછું છેલ્લું જાન !
 કરી હમાજોર પગે પડીને, શામ મુજારક દઈને માન !
 નિત શેવામાં હાજર રહીને, વધે બાદ વરધી દેજે !
 ગરીબ તમારાં વાહલાં સુખી, શુકન રક્ષા આવી કેહજે !
 ઠીક ચાકરી ને કચે તે, એકાંતેરમાં પેહેલો જાવ !
 કરાવ હમારો નવાં શાવનો, મંલુર કરજે રે ખુદાવ !

એમાં ફરીયાદી ચાલી તેનો કરાવ ચપા વીશે છે. એમાં વર્ણન તો મારા-
 મારીનું છે, પણ અદરથી તો નવા શાવની મુજારકજાદી જણાવેલી
 છે. તેથી દ્રઢતા રપક છે, તેમજ નિર્જીવ વસ્તુને જીવ આપેલો હોવાથી
 નિર્જીવજીવીકા છે.

વળી પછીગમ વર્ણનુપ્રસ પામ્યું છે. તેમજ ઉપમાનાસંકાર
 વગેરે પણ અસંકારોનો સંસર્ગ થયેલો છે.

મી. એમ. એન. "કુકાની *Wit and Humours of the Persians* " પુષ્કળ દાખલાઓ આપણને પુરા પાડે છે; જેમાંથી પસંદ પડતા આપણે ટપકાવી લીધા છે.

તખરીઝવાળા સેખ ઉલ ઇસલામે મુલ્કાં મહમદ અસાર નામના કવિને પોતાનો જુનો પુરાંણો ફાટીતુટી રહેલો જુઓ બેટ આપ્યો હતો. આવા ધર્માત્મા પુરુષની બેટ હંમેશાં ધણાજ ભકિતભાવથી પેહેરવાનો ચાલે છતાં, આવો ધસાઈ પીસાઈ રહેલો દગલો પેહેરવા નહીં ગમવાથી, બેવડા ત્રેવડા અલકારમાં થોડી લીટી બનાવી તેના ઉપર મોકલી; જેમાં તાણાનો—સૂચકાદિકા—અયોગિકતા—ભાષ્યોક્તિ અને અતિશયોક્તિનો અલંકાર સમાવેલો છે.

" જામેઇ બખશીદ શેખે ઇસલામે અઅઝમ બન્દેહરા;

વેહ મુખારક જામેઇ સાલે ફરાવાંન યાફતે—

રસ્તે હુવા અઝ બરાએ આદમશ દર બદુ હાલ;

મરીયમશ દર કારગાહ અઝ બેહરે ઇસા પાફતે—

વાંગે અઝ મફતુલે પરમે નાકેએ પયગમબરશ;

ફાતમે ગસ્તે રકુગર હર કુળ બેશમાફતે—

મન એ હદ ફારમ કે પુશમ જામેઇરા કાન્દર ઊં;

આફતામે તલઅતે ચન્દીન પયમબર તાફતે ? "

યાને; સેખુલ ઇસલામે મને એક એવો જુઓ બક્ષેલ આપ્યો છે, કે જે પુત્ય જુઓ ધણાજ વરસનો જુનો છે. દુન્યાની પેદાશના પ્રારભમાં તે જુલ્લા માટેનું સુતર આઢમને સાર ઈલે કાંતીયું હતું, અને મરીઅમે જીસસને સાર શાલ ઉપર વણ્યો હતો. ત્યાર પછી તેના ફાટેલા ભાગો ઉપર ફાતમાએ ઈંગડાં માર્યાં હતાં, અને તે ઈંગડાં મારવાનો દોરો પેગંબર સાહેબના ઉંઢના ઉનનો બનાવેલો હતો. આટલા બધા માદાત્માઓની રોશનીથી પ્રકાશીત થવો જામે પેહેરવાની મારી શી તાકાત છે ?

" સુરંગ જુલુ દ્વિપમાં, સુરંગ ભર્તખંડમાં,

સુરંગ ઉજ્જય ચંડમાં, સુરંગ આઢ જામ છે;

તર ફુલો ફળો લતા, સુધાન્યથી ધણી મતા,

વનરપતિ તણી છતા, રસાળ બૂમી ધામ છે;

ગિરી નદી સરોવરાં, સુધાતુ ખાણુ દેહરાં,

ગુફા ધણી મઠો ધરાં, રસિક રમ્ય કામ છે;

મનુ સહ સુરંગનાં, સુખખિ પંચરંગનાં,
પથ બહુજ બંગનાં, સુરંગ થઈ નામ છે. "

એમાં હિંદુસ્થાન જેવા દેશના હિમાલય, વિંધ્યાચળ, સત્યાદ્રિ
સરખા પર્યંતો; તથા ગંગા, જમના, સિંધુ વગેરે નદિઓના દેખાવ
ઉપરથી કટાવળા તથા વર્ણાનુપ્રાસ વગેરેમાં વર્ણન કરેલું છે.

પ્રશ્ને:—કંટક પેર ગુલાબકો તોષે એસો પુલ;

કયા કહિએ કિરતારકો કે તો ધર એસી ભુલ !

ઉત્તર:—સીસ ધડ સખ ભુલ ક્રિયા, હીર જલાયો મુલ;

ધતને દુખ તનપર સથો, તો એસો પાયો પુલ.

'કાંટાના ડાંખળાં ઉપર ગુલાબના જેવું નાભુક સુંદર પુલ બેધને
'મધરની નિંદા કરી છે, કે તે કિરતારને ઘેર આવો અન્નાય થાય
જે, કે આવાં નાભુક ગુલાબને કાંટાની સોટી ઉપર રાખ્યું છે. ત્યારે
કાંટાની ડાંખળીએ જવાબ દીધો છે કે, ધડ ને માથું સઉ ભુલ પામ્યાં,
અને વળી મારું મુળ બાળી નાંખ્યું. એટલું ગધું દુઃખ ખમ્યું, ત્યારે
મારી ઉપર આવું સુંદર અને નાભુક પુલ ઉભું છે.

કવિ મીસ્તન કહે છે કે:—

.....Such joy ambition finds

+ + +

.....In at this gate none pass

The Vigilance here placed

એમાં " સોજી સોકાને એવીજ ખમખમે છે...એ દરવાજોથી એવા પેટે-
રાની અંદરથી કોઇ પણ પસાર થઇ શકે નહીં " એટલા વાક્યને માટે
'વ્યાકરણ વિશ્લેષક' વગેરે વાપરેલા છે. વળી શેક્ષપીઅરે કહ્યું છે, કે
" Fare thee well, great heart, Ill-rewarded ambition,
How much art thou shrunk " એમાં Heart=એટલે
મોટાં દિલના બાહુદુર માણસ, તથા Ambition=એટલે લોભી માણસ.
એમાં વ્યાકરણવિશ્લેષક' વગેરે વાપરેલા છે.

અર્થ:—તારી અંકીકના હોઠોવાળી મોતીની દાળડીમાં એવું
તો સરસ તંત્ર છુપાવ્યું છે, કે જેની કિંમતમાં જીંદગીજ આપવી
ધટારત છે. નહીંજ ગણત્રિ થાય એટલી કિંમતની તે હોવાથી તેને
છુપાઇ રહેલી જગાએ રાખવામાં આવેલ છે. અને તારા હોઠો છે, તે
પરવાણાનું બનાવેલું તાળું છે, જે પેલી દાળડી ઉપર મારેલું છે.
અને તારા મુખડા આગળનો ખુશનુમા તલ છે, તે પેલાં તાળાં ઉપર
અંબરના શીલ રૂપે છે.

એમાં સરસ ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર છે, તેમજ એ અતિસ્થોકિતનો અલંકાર
છે, તેમજ વર્ણાનુપ્રાસ છે. કેમકે પેહેલી લીટીમાં ત્રણ “ દાલ ” સાથે
આવે છે. કહે છે કે, ઉપલી લીટીવાળો કસીદો મુલતાન એવીસ
અને તેની મા હીલશાહખાતુનની ફરમાસથી લખાયો હતો, અને
શાપરને રાએ પ્રાંતમાં બે ગામો ઇનામમાં તેઓએ આપ્યાં હતાં !

ગરીબે જેડેલા નીચલા મનહર જંદમાં ધણા અલંકારો આવશે:—

જૂઓ અવતાર નાર, કરો કદનો વિચાર,
અવધવો દીઠા કેડે, દુષ્ટ એ જણાય છે;
ઉરમાંહિં જાની વાત, રાએ ન તે ધડીવાર,
સ્તનમાં છુપાવવા બે, કાચળા બરાય છે.
એવી કેવી આડી જાત, પેટમાં કાઢવાતી વાત,
જાતી કીધી ત્રણ તોએ, ગ ધ ઉભરાય છે;
ધાવણુ મીઠે ધવાડે, વાત દૂધમાં ચૂખાડે,
જાતી ખોલી થાય ત્યારે, આડીથી ધરાય છે.

એમાં નારીના પાતળાં પેટ ઉપર લખેલું છે. પ્રજુએ જણ્યું કે
એની એક બીલજની જાતીમાં પુરખની માફક જાની વાત છુપાવી રાકાતી
નથી, તેથી સ્તનરૂપી બીજી બે જાતી પુરખ કરતાં વધારે એને આપી,
તોએ તેમાં પણ વાત ઉભરાયા કરવાથી પોતાના બાળકને ધવાડવાને
મીઠે મોઢાંનાટે નહીં, તો ધાવણુને રસ્તે દુધમાં બેળીને પેલી વાત
બાળકના મોઢાંમાં રેડી દે છે, ત્યારે તેને સતોષ થાય છે, વીગેરે.
પેહેલી લીટીમાં વર્ણાનુપ્રાસ છે. તેમજ નારી ઉપર મેહેલું છે. વળી
સત્યાસત્પદીપક પણ તેમાં છે. અને વિદગ્ધ સંકલ્પાલંકાર પણ છે.

“ અગર મનસુર વાર બેબરંદત બ પાએ દાર;

મરદનિ પાએ દાર કે જેહાંન પાએદાર નીસ્ત.”

માતે:—કદાપિ તુ ને મનસુરની માફક શુળી આગળ લઇ જવામાં

આવે, તોએ શું મંદાને મંદની માફક તારા ટાંટિયા મક્કમ રાખજે; કેમકે આ જગત અવિનાશી નથી. આ સ્વકાદિકાલંકાર છે, તેમજ શ્લેષાલંકાર પણ છે. મનસુરની હકીકત નહીં જાણવામાં આવે તો એનો અર્થ સમજાય નહીં. મનસુર એક ધણોજ ઇશ્વર-ભક્ત સુધી હતો, તે ઇશ્વરને પે:હોંચી ચુકેલો હોવાથી એવુંજ બોલતો હતો કે, “અન અલ હકક” યાને “હુંજ ખુદા છું.” આ ઉપરથી તે દેદાના પાદશાહે તેને શુળીએ ચઢાવ્યો, તો શુળી આગળ હસ્તે મુખડેજ તે ઉભો રહ્યો, અને જરા પણ બીધો નહીં. જ્યારે શુળી ઉપર ચઢાવ્યો, ત્યારે તેના શરિરમાંથી લોહીનાં જે ટીપાં પડ્યાં, તે ટીપાં પણ બોલવા લાગ્યાં કે “અન અલ હકક” યાને “હું ઇશ્વર છું.” એક દાનાવ હકીમે તે લોહી એક શીશીમાં ભરી ‘રાખ્યું’. અને દયા જાણીને તેની સગીએ તે લોહી પીધું; તો તેના પેટમાં હમેશ રહ્યા. અને જે ‘બાળક જન્મ્યું’ તે સમયે લક્ષ્મીબી જેવો મોટો ઇશ્વર-ભક્ત જન્મ્યો હતો. તેનું *Allegation* આ જગાએ આપ્યું છે. તેમજ પેહેલા પાએ દારનો અર્થ “શુળીનો પગ” એવો થાય. બીજા પાએ દારનો અર્થ મક્કમ; અથવા “ટાંટિયા મક્કમ રાખ” એવો થાય. ત્રીજા પાએ દારનો અર્થ સ્થાવિ અથવા નિરંતર થાય. એવો, આ સંસર્ગાલંકાર છે.

મોતી મોટો મુળ હીણ, સરોવર પીઠ પઠાય;

શુરવીર ભાગો રણ મહીં, કહો એકા કોણસા ઉપાય ?

યાને; મોતી, જોકે મોટું છે, તોપણ વગર કિંમતનું છે સરોવર છે તોપણ તેની પીઠ ઉપર રહીને પસાર થઈ જવાય છે. અને શુરવીર છતાં રણમાંથી નાશી જાય છે. એનું શું કારણ ? તે એકા તમે કહો ! જવાબ:—પાણી નહીં. એ એકાનેકાત્તર. તેમજ વર્ણાનુપ્રાસ પણ છે.

બર્ગે દરખતાંને સખ્ત દર નઝરે દૂશીઆર;

હર વરકી દક્તર ઇસ્ત, ગારેફતે કેરુદેગાર. (સાદી)

એટલે કે, એક દૂશીઆર માણસને તો લીલાં ઝાડોનું દરેક પાંદડે પાંદડું, મોદાને જાણવાના માર્ગે માટેનું અંકેકું પુસ્તક છે. એમાં સત્યાસત્યદિપક તેમજ અતિશયોકિતકાનો સંસર્ગ છે.

યું હમલ, યું અઓર, યું ઝઓના, ઝો સેરતાન ઝો અસદ;

સુંમશુલો, મીઝાંન ઝો અકરબ, કઝોસ ઝો જહી, દેફો હુત.

એમાં રાસિ ગંડગની અનુક્રમે બારે બાર નિશાનીઓ અર્થાળીમાં ગોઠવેલી છે, તેમજ સંયોગાતિશીકા વાપરેલો છે.

હજરત મુસાના વખતમા એક બરવાડે ખોદતાયાની જે બંદગી કરેલી છે, તે રામનીદા અલ કારમા નીચે મુજબ વખણાયેલી છે —

“ તુ કુન્નઇ તા રામ મન ચાકરત, ચારકત દુઝમ કુનમ રાને સરત અએ ખોદાએ મન ફેદાયત જ ને મન, લુમ્બે ફરજ દાનો ખાનો માને મન. તુ કુન્નઇ તા સરત રાને કુનમ, ચારકતરા દુઝમો બખીએ ઝનમ જામેઅત દુઝમ શપસહાયત કુરામ, શીર પીશત આવરમ અએ મોદતેશમ. વર તોરા ખીમારી આપદ બ પીશ, મન તોરા ગમખાર જાસમ હમચુ ખીશ, દસ્તકત જુરામ જેમાલમ પાયકત, વકતે ખાબ આપદ ખેરબમ જાયકત. ગર જેનીનમ ખાનેઅતરા મન દવામ, રઝોગનો શીરત ખેવારમ સુખેહો રામ. હમ પનીરો નાનહાએ રઝોગનીન, ખમરહા જેગરાતહાએ તાજે ધન. સાઝમો આરમ બ પીશત સુખેહો રામ, અઝ મન આનરદન ઝ તુ ખુદને તામ. અએ ફેદાએ તુ હમે જુરહાએ મન, અએ બયાદત હએ હએ ઓ હી હાએ મન ”

અર્થ — ઓ ભગવાન ! તુ કયા છે તે મને કહે, કે હું તારો ચાકર થાઉં, અને તારે માટે (રખાડીના જેવા) જોડા બનાઉં, ને તારા બાલ હોજી. ઓ ઇશ્વર ! હું મારી પોતાની જી દગી, મારા બાલ ગોપાલ, તથા માલમીવન્ત સર્વ તારી ઉપર સદે કરે ઓ બધા, તુ કયા છે ? તુ આવ ! હું તારા બાબ હોજી, ને વળી તારા લુગડા શીની આપુ, ને સાથે વળી તારા કપડાને બખીયો પણ દઇ આપુ તારે સાથે દગડુ શીવી આણું, ને તારા ગાથામાંની જી જોઇ કાઢીને તેને મારી લાખુ. ઓ મોદા ખોદામજી, હું તારે સાથે દુધ ઓ લાઉં. ને તુ ખાટલે પડશે તો હું મારા પોતાના બન્ધા હોકરાની માફક તારી ચા કરી કરીશ હું તારા હાથ ઉપર ચુ મી લઉં, ને તારા ટાટિયાની ચમ્પી કરે વળી તુ ઉંઘાનો થશે ત્યારે તારે બીજાણુ ઓ પખોડી ઝાટકીને ઓખખુ ચટ કરી આલીશ તારે ધર કયા છે તે મે દીકું નથી, ખાકી તે જે એકવાર મારા જેવામા આવે કેની, તો ફરેજ સદવાર સાજ તારે થકી દુધ ને ધી લઇ આવુ ! વળી પનીર, ને ધીનો ગગડતો રોટલો પણ લાઉં, અને તારે વાસ્તે સક્રમ તાજા દહીંના માટલા આણી આપુ તારે સાથે બધું ખાનાનું મારે તાજી બનાવી લાવુ, ને બસ તારે તો ખેસીને માત્ર ખાયા કરવું લાવારે તુ મને મળી જ. તુ ને મારા સધળા મેદા બકરા ઓ અર્પણુ કરી દઉં. મારી આ ખરા દિનની અરજ બંદગી તુ ને કરે છું, માટે હે ભગવાન ! તુ કયા છે ?

આવી રામનિદા સાલળી મુસા પેગબરે બરવાડાને કપકે આપ્યો,

કે "તું આવું" એ અદબો સરેલું કાણુને કહે છે? તું મુસલમાન નહીં પણ કાફર છે. પ્રભુને એવી તારી શેવા આકરીની કાંઈએ આવશ્યકતા નથી. જે જન્મ્યો તેને માટે દુધ છે. તે કે જે જોડા પેહેરતો હોય તેને તેની જરૂર છે. તે ધન્યરને એવી ચીજોની કાંઈએ જરૂર નથી. " આ કૃપ-કાથી ભરવાડને પશ્ચાન્નાપ થયો તેણે પોતાનો જન્મો કાઢી નાંખ્યો, અને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. તે ઉપરથી અસ્થાતાલાએ મુસા મેગજરને કૃપકો દીધો, કે તને ઇસલામી ધર્મે ઉપર શ્રદ્ધા વધારવાને મેં મોકલ્યો, અને તું તો આમ કરીને લોકોનું ઉલટું પકીન તોડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને તેમને અનુકુળ આવતી અમુક રીતો મેં જણેલી છે, અને દરેક આદમીને તેને લાયકની લાપાઓ આપેલી છે. જે તેને મનથી આશિર્વાદ સમાન છે તે તારે મનથી આપ સમાન છે. જે તેને મનથી મધ છે, તે તને ઝેર જેવું લાગે છે. તેના અંતઃકરણમાં જે પ્રકાશ છે, તે તારાં દિલમાં દોળખતો અગ્નિ છે. જે તેના હૃદયમાં શુભાળ છે, તે તારી છાતીને કાંટા લાગે છે. જે તેના મનથી સારું તે તારાં મનથી નકારું, જે તેને પસંદ પડતું તે તને અણુગમતું, અને જે તેના દીલથી સહાઈ તે તારાં દીલથી અપવિત્રાઈ છે. પછી પરમેશ્વર કહે છે કે;

" મન ન કર્મ અલ્લેલ તા સુદી કુનમ, બલકે તા જર બ'દેગાન જુદી કુનમ. હીદીઆરા એસ્તેલાએ હીન્દ મદેહ, સીધીઆરા એસ્તેલાએ સીધ મદેહ. મન ન મદેમ પાકે અઝ તસખીહે શાન, પાકે હમ ઇશાન રાય દો દૂર ફેશાન. આ ખીશનરા મ નેગરીમો કાલરા, આ હીશનરા બેનેગરીમો હાશરા. નાઝેરે કલખીમ અગર ખાશે બુઅદ, મર્યે મોખૂતલરઝેના ખાસે બુઅદ."

એટલે કે, આ પૃથ્વી કાંઈ મેં મારા લાભાર્યે નથી ઉત્પન્ન કરી, પરંતુ મારા બંદાઓ ઉપર મેહેરગાની અને બક્ષેશ કરવાને માટેજ મેં તેમને પેદા કર્યાં છે. હિંદુ લોકોની લાપા હિંદુઓના મનથી આશિષ છે, અને સિંધી લોકોની બોલી સિંધીઓને સાર આશિર્વાદ સમાન છે. " અ-શોપરવરદેગાર પવિત્ર છે" એમ તેઓ બોલે, તેથી કાંઈ હું પવિત્ર થતો નથી; બલકે તેમ બોલવાથી તેઓ પોતેજ પાક થાય છે, અને મોતીના ઢાંણાં પાંચરે છે. હું કાંઈ બાહારના દેખાવ ઉપર, કે બાહારના બોલવા ઉપર નજર રાખતો નથી, પરંતુ તેઓનાં બિરતર અને અંતર્યામ તરફ જોઉં છું. હું એટલુંજ જોઉં છું કે તેઓનું અંતઃકરણ તાબેદાર છે, કિંવા તેમનું બાહારથી માત્ર મેદિથી બોલવાનુંજ તાબેદાર છે.

એમાં રામનિંદાનો અલંકાર છે; તેમજ સત્યાસત્યદિષ્ટ, સંબોધન,

બેવડપ્રાસ, વિદગ્ધ સંકલ્પાસંકાર, અનુદુતિઅસંકાર, વગેરે અસંકારોનો સંસર્ગ થયેલો છે; પરંતુ એમાં પ્રાધાન્ય સમર્પિત અસંકારનું છે, અને બાકીના અસંકારોનું આશુત્ય છે.

૪૧

પ્રાચીન હિંદુ કાવ્ય:

*" The Indian bards and sages,
Who lived in those far distant ages,
Wrote mighty works in verse and prose,
Ere yet the star of Hellas rose. "*

(પ્રોફેસર મેકમીસન)

આગલા હિંદુ કવિઓએ કાવ્ય અને કવાયદ પ્રમાણેની કવિતા: અને ગાયનોનો અભ્યાસ કરેલો હતો. જોકે તેમની ધર્મીક કવિતાઓમાં ધર્મધર્મ અને બીજા જરૂરના વિભાગો ધણા વધારવામાં આવ્યા છે, તોપણ સામાન્ય રીતે લેતાં તેમનું કાવ્ય યોગ્ય, શાસ્ત્ર પ્રમાણ, અને અવસ્થિત છે. એઓમાં અતિશય સુંદર ઉપદેશાસંકાર અને સજ્જારોપણ વપરાયલા હોય છે. પરંતુ આગલા હિંદુ કવિઓમાં પણ બિભિત્સ અસંકારો બહુ વપરાયલા હોવાથી, હમે તેની ગમે એવી પ્રુબી છતાં પડતા મુક્યા છે. મહાન કાળિદાસ કવિ પણ આ જાતના નીતિ બ્રહ્મ કાવ્ય બનાવ્યા મુકત રહ્યા નથી. નીતિ બ્રહ્મ કાવ્યો કાળિદાસે બહુ બહુ કરેલાં છે. તેમાં કામદેવ અને માહાદેવની મારામારીના ચિતાર અતિશય અશ્લેષ ચિતારો છે. તેમજ તેની વાધાબરી ચાલુ માટે તેના સસરા સાથે તેણે જે તકરાર લઈ, પ્રત્યક્ષ નીતિ બ્રહ્મ કર્યા બદલ કવિતાઓ વાંચતાં કામરસ ધણો વધે, અને કુછંદ ચાલે એવું છે. તેમજ પોતાની માશુક સાથે બીજાના ચંદ્રના આકાર ઉપર જે કવિતાઓ વાદ ચલાવ્યો છે, તે ધણો રસદાર છતાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકે એવો નથી. દુઃકમાં જે પ્રાચીન કાવ્યો બિભિત્સ છે તેમાં અસંકારની ધણીજ ઉત્તમ મજા છે; એટલુંજ નહીં પણ ફારશી વગેરે જે ધણાં ઉત્તમ કાવ્યો બિભિત્સ જોડાયેલાં છે, તેટલાં રસિક અને ઉત્તમ મગજશક્તિવાળાં છે. પરંતુ તે વાચીને મનમાંજ રાખવા જેવાં છે. જોકે હિંદુ રસમને ૩૫ આપતાં તેવું કેટલુંક લેવું બાગ પડે ખરું, તથાપિ આપણાથી તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એવાં તે ગિબ્બર્સ નથી.

તેઓના સંસ્કૃતાદિ કાવ્યગાંથી થોડીક મતલબ રૂપે અર્થકારો વીશે આપીશું. સીરામપુરવાળા વીલ્યમ વોર્ડની રચેલી હિંદુઓની રીતભાત વગેરે તથા તવારીખ વગેરેના અંગ્રેજી પુસ્તકોને આધારે તેનું વર્ણન કરીશું.

૧—આપની કીર્તિનો પ્રકાશ સર્વતા પ્રકાશને એવો તો અંખો પાડી દે છે, કે હવે વધારેવાર સૂર્યનારાયણની આ પૃથ્વિને જરૂર રહી નથી (શ્રી હર્ષ.)

૨—એક સુદર અબજરાને કહેતાં હનુમાન બોલે છે કે, “અંદ્ર મધ્યે જો ધામાં ન હોત, તો હું તે અંદ્રની ઉપર મેહેરખાની કરીને કદાચ તારી ખુશસુરતી સાથે સરખાવતે.”

૩—તેણે પોતાનો તીર એટલા તો જોરથી ફેંક્યો, કે તેની પછવાડે, વિચારથી પણ જાંજ શકાયું નહીં. (વ્યાસ.)

૪—ઓ મધાતા કુંવર! તારી દોષત સાથે સરખાવતાં તો લક્ષ્મી દેવી પણ જુએ શકા ભારે છે. (વ્યાસ.)

૫—તારી મનોહર કાંતિ અને લજ્જા આકાશ ઉપર ચમકતી વીજળીના જેવી છે, કે જે ધડીમાં ચમકારો ભારે છે, અને ધડીમાં શુભ ચંદ્ર જમ છે. (ભવભૂતી.)

૬—આ અબજરા કાંઈ મનુષ્ય અવતાર નથી, એ તો અંદ્ર છે, જે અઝદાથી ખીદને આ પૃથ્વિ ઉપર આવી પડ્યો છે. (મુખંધુ)

મી. ડાલ્મુકનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે, જે પ્રમાણે ફ્રેનેલનની ખનાવેલ “ *Telemague* ” તથા ગેસનરની ખનાવેલ “ *Tod Abels* ” ગદ્ય છતાં પદ્યમાં ગણી શકાય છે, તેવીજ તરેહના ધણા હિંદુ ગ્રંથો સાદી એખારતમાં લખેલા છતાં તે કવિતાના પ્રયોગમાં ગણાયલા છે. મુખંધુનું રચેલ વસવદત્ત, તેજાજ દશકુમાર નામનું હંડી કવિનું રચેલ પુસ્તક બહુ મધુર છે તેમાં ખંટકે ખંટકે દોહરા, છંદ વગેરે આવે છે ખરા, પણ ગદ્યનીજ ખુબી વિશેષ છે. જોકે ગદ્ય પુસ્તકમાં મદિં મદિં કવિતાના ઇમકલાં મુકેલાં હોય એવાં પુસ્તકો તો ઘણાં છે. નેઓ અમ્પૂ અથવા શમ્પૂના નામે ઓળખાય છે * ત્રીવિક્રમનું નળઅમ્પૂ એ પણ તેજાજ વનતનું છે. પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં પણ એવાં પુસ્તકો બહાર છે. જેમકે ફ્રેન્ચ લોકોમાં *l'oyage de Bachaumont et de La Chapelle* નામની મુઆફરી ધબી

* જેવા કે નરસિંજ અમ્પૂ-મંગ અમ્પૂ-વીદનન અમ્પૂ વિગેરે.

તુર્તની પરજેતી શરમાળ હોડીના ચંપનગમનના આરની પહેમ, અથ-
વા ધણીધણીઆણીના ઝગડાની માફક, અથવા પાપી મનુષ્યની
આખાદીની માફક તે દિવસ તુર્તજ મરી જાય છે.

એજ પ્રમાણે સિયાળાની (Winter) રતુનું વર્ણન એવું
—સુંદર ચિત્રાણું છે:—

તુષારકાલમૂપાલઃ સસાર તુહિનાષલાત્ ।

સહસા જગંતી જેતું સહ સામન્તવાયુ ના ॥

પલાયતે મિયા માનુચ્ચિત્ર માનુદિશં તતઃ ।

સોઽન્વિષ્યતે પ્રસિ પ્રાતંદીનરુદ્ધીકૃતાનનૈઃ ॥

અવસ્થાં પત્યુરાલોચ્ય વાસરઃ કુશતામગતિ ।

પ્રિયાપમાનસઘ્રીઢા મગ્ના પયસિ પશિનિ ॥

વિહીનતેજા હૃતભુક દીનાલય પલાયિતઃ ।

જરત્પટપરીતાઢો નીચૈરપિસ લંઘરતે ॥

અર્થ:—આ રતુ તો એક રાજની માફક, ઠંડી લેહેંડીઓનો
છતમામ લાઇને પૃથ્વિને જીતવાને માટે દિમાળય ઉપરથી લશકર
લાઇને ધસી આવે છે. ધણા ધણા બળિરાજઓનું અભિમાન મુકાવી
દે છે. દિવસનો રાજ (સૂર્ય) ધાસ્તીનો માર્ગે અગ્નિ કાણુમાં
(માને ગરમ દેશમાં) બસાઇ બેસે છે. દર સહવારે ધુજતો કાંપતો
કંગાળ પુરુષ પોતાનું માથું ઢંચું કરીને તેને શોધવાના ફોકટ ફાંફા
મારે છે. અને દિવસ તો પોતાના ધણીના વિયોગના ગમગાનો ગમગા
નાણુક ધાય છે, અને જગ કમળ તો પોતાનો આશક ખોદવાઇ
જવાથી શરમાઇ જઇને પોતાનું મોઢું માથું પાણીની હેઠળ ખેાસી દે
છે. અગ્નિ તો પોતાની શુદ્ધ શુદ્ધ ખોદી દહને એક ગરીબની ઝુપડીમાં
બસાઇ રહે છે, અને પોતાને ફાટાંતુટાં ચિથરાંમાં છુપાવી દે છે, જેથી
કરીને એક જુએ મરતો કંગાળ પણુ તેની સામે ધાય છે.

વળી બીજું વર્ણન એજ રતુ પીશે ધણું પુશનુમાજણાવેલું છે:—

વિભીપયતિ શીતલં જલમહિર્વિષ્ણુમાનિવપ્રલોયમયતિ કામિનીસ્તન
સ્વાસ્ત્યમોઽનલઃ । સુતાત્પન્નમ્ ઇવ ત્વિયો દિનમજેઃ મુલાકુર્વતે
કુટુંબકટુવાગિવ વ્યથયતે તુષારાનિલઃ ॥

અર્થ:—જે પ્રમાણે સર્પની હાજરીની ધાસ્તી લાગે, તેવી ધાસ્તી ઠંડાં ગાર પાણીની ઠંડકની લાગે છે; જે પ્રમાણે એક બદનગર પુરપતે એક સ્ત્રીના સ્તનો ખાટે જેવી કામેચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી ધુ'માડા વિનાના અગ્નિ ખાટે કામેચ્છા ઉચકેરાય છે; જે પ્રમાણે પુત્રની વૃદ્ધિની વધામણીથી દિલને ખુશ લાગે છે, તેવીજ ખુશી સૂર્યના કીરણોથી લાગે છે; અને ઠંડા પવનની લેહેંકી શરિરને લાગે છે, તે બાણે પોતાના એક ચિત્રના મોઢાંમાંથી નીકળેલા કડવા શખુનોના જેવી લાગે છે.

વળી વસંતરતુ (Spring) નું વર્ણન તેજ અમકથી 'એક હિંદુ કાવ્યમાં આવેલું' છે.

લલિત લવङ्ગલતા પરિશીલનકોમલયસમીરે । મધુકરનિકરકરમ્વિતકો-
કિલકૂજિતકુજ્જકુટીરે ॥ વિહરતિ હરિરિહ સરસવસન્તે । નૃત્યતિ
યુવાતિજનેન સમં સલિ વિરાહિ જનસ્ય દુરન્તે ॥ મૃગમદસૌરભરમસવ-
શમ્વદનવદલમાલતમાલે । યુવજનહૃદયવિદારણમનસિજનલ્હરુચિકિં-
શુકજાલે ॥ મદનમહીપતિકનકદણ્ડરુચિકેશરકુસુમ વિકાશે । મિલિત-
શિલીમુલપાટલિપટકૃતસ્મરતૂળવિલાસે ॥ (જયદેવ)

અર્થ:— મલય પર્વત ઉપરથી પુ'કતા પવનો પોતાની પાંખો ઉપર લવિંગની ખુશખોદાર સુગંધ લેતા આવે છે; માખીઓનો બણ-બણાટ લાવે છે; અને કામલનો મીઠો રાગ છેડવાઓની ગીત્ય ઝાડી-ઓમાંથી સંભળાય છે—અને તમાલના તાળાં પાત્રાંઓ કેસ્ટુરીના જેવી સુગંધ ફેલાવે છે. ફર્નસના જેવાં બતીકોન્દોસાના પુલો, કમનશીબ આશકોના કપાઈ ચીરાઈ ગમલાં હલ્દીના લોહીથી ઢંકાયેલાં પ્યારના દેવતા (Cuprid) ના નખોને મળતાં જણાય છે. પંજંગનું પુલ તે પ્યારના દેવતાના રાજદંડને મળતું આવે છે, અને તે ધણાંજ સુગંધીદાર પંન-ગોના પુલ ઉપર બેઠેલી મધમાખો જાણે પેલા રાજદંડના લોલક કરતા અમકારને મળતી આવે છે. આ રૂતમાં શ્રીકૃષ્ણ રોસક્રિડ કરી લીલા રમે છે, પરંતુ એક વિધવા અથવા રંડામલો ધણી તો ધણીજ કંગાળ રિયતિ ભોગવે છે. એવુંજ બીજું ૩૩૩ વર્ણન નિચે જણાવેલું છે:—
રસાલમુકુલાશુભો ભ્રમરમાલિકા શિજિનીદધત્ કુસુમકાર્મુકો
જગતિ યસ્ય સેનાપતિઃ । વસન્તવસુધેશ્વરઃ સરતિસોઽયજેતું રુપાતુપાર-

કરમન્ત્રિણા અમરકોકિલઃ કામિનીઃ ॥

અર્થ:—એક ધણીએ નિવારી મેળેલાં મુંદ્રાનાં દિલને જખમી કરવા સાર વસંતરતુ આવે છે. તે એવી રીતે ધસી આવે છે, કે જેવી રીતે એક પાદશાહ પોતાના સેનાધિપતિ લેખે પ્યારના દેવતાને લખતે આવે છે. જેની કમાન પુલોની બનેલી છે, અને તે પુલો રૂપી કમાન ઉપર ભોગ ભોગવતી મધમાખેની દ્વારા તે કમાનની ઉપરની દોરી જેવી છે, તથા મરવા (નાની કેરી) તે ગોધા પેક્ષી કમાનના તીરે છે. ચંદ્ર છે, તે પેક્ષા રાજનો મંત્રી છે, તથા પેક્ષી માખીઓ અને કાપલ છે, તે પેક્ષા રાજના દરબારીઓ છે. આ કાપલોએ ઉપરથી ફીક્કમુદ્ર બેકનના શખુનો યાદ આવે છે કે:—

"Poetry is taken in two senses in respect of words or matter. In the first sense it is but a character of style, & belongs to the art of speech. In the latter it is one of the principal portions of learning, and is nothing else but feigned history, which may be styled as well in prose as in verse."

વળી તેવુંજ વર્ણન જ્યદેવે કરેલું છે, તે નીચે મુજબનું છે:—

અઘોત્સહ્ગવસન્દુજહ્નકવલકલેશાદિવેશાચલંપ્રાલેયપ્લવનેચ્છયાનુસરતિ શ્રીલંકા શૈલાનિલઃ । કિન્નચસ્તિમ્ધરસાલમૌલિમુકુલાન્યાલોક્ય હર્ષો દયાદુન્મીલન્તિ કુહૂઃ કુહૂરિતિ કલેત્રાનાઃ પિકાનાં ગિરઃ ॥

અર્થ:—મલય પર્વત ઉપરનો પવન, જેનો સર્પોએ બક્ષ કર્યો હતો, તે તેમના મોઢામાંથી ખુશનુમા નરમ લેહેડીના રૂપે છુટી પડતે પોતાને કંડક પમાડવા સાર હિમાચલ પર્વત તરફ ધુમે છે. કેરીના નાના મરવાઓને દેખીને કાપલો આનંદ પામીને ખેતરે ખેતરે કંક કંક કરીને કુદતી ફરે છે. એમાં વળી કાળા દરદાથી ચરનાદિકા પણ સમજશે. વળી ઉત્તરનાની મોસમનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે હિંદુ કાવ્યએ દીધાવેલું જોશ.

મૃતસા સૌમાગ્યસ્સ્વલિતવનિતાવદ્સુમતી સમીરો મન્ધાદ્રેર્મણફળ-
મૃતફૂલ્લતિસગઃ । ચિવસાન્ દુષ્પ્રેક્ષ્યો દ્રવિણમદમનસ્ય મુગ્ધાન્
જગદ્યોગીન્દ્રાણાં નયનમિવ નિષ્પન્દમમયન્ ॥ (સકિન કને અપ્રીત.)

અર્થ:—આ રતુમાં અતિશય સખ્ત તાપ પડવાથી જમીન તો એવી થઇ ગઇ છે, કે જે પ્રમાણે પૂર જીવાનીના બાહારમાં આવી ચુકેલી એક હિંદુ છોડી * તેજ વખતે રંડાઇ પડવાથી જેવી થાય છે, તેવી તે જમીન થઇ છે. આ રતુનો બળ્યા બળ્યા જઇએ એવો ગરમ પવન, દરિયો દોહોવતી વેળાએ અનન્ત† સર્પના મોંમાંથી નીકળેલા બાફને મળતો છે. અને સૂરજ તો જે પ્રમાણે પુષ્કળ પેસો મળવાથી એક માણસ પુળી ગયો હોય તે પ્રમાણેનો દેખાવ કરી રહ્યો છે. અને બ્યાન ધરીને સ્તબ્ધ થઇ પડેલા એક યોગીની આંખોની માફક પૃથ્વી તો હાલ્યા ચાલ્યા વગર સ્તબ્ધ થઇ રહી છે. વળી વરસાદની રતુને માટે હિંદુ કાવ્યમાં મનોહર દેખાવોના અલંકૃત વર્ણન કરેલાં છે. સશીકરામેભાધરમત્રકુઝરસ્તહિત્પતાકોડ શનિશબ્દમર્દલ: ।

સમાગતો રાજવદ્દતધ્વનિર્ધનાગમઃ કામિજનપ્રિયઃ પ્રિયે ॥ (કાળીદાસ)

અર્થ:—વૃષા૨તુ કે જે સિલંપટ પુરપના આનંદની રત છે, તે વાદળાં૨પી ભરત અનેલા હાથી ઉપર બેસીને એક રાજા લેખે આવે છે; તેના ઝુંડા લેખે વીજળીના ચમકારા છે, અને તે વીજળીના કડાક ધડાકા તે પેલા રાજાના ડંકાની બરાબર છે. એવુંજ વર્ણન બીજો એક જીનો કવિ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

ઘનતરઘનવૃન્દૈશ્છાદિતે ચાન્તરીક્ષે નિવિઢતિમિરજાલૈર્દિંક્ષુ સંક્ષોખિતામ્ ॥

દિવસ રજનિભેદમન્દયાતાઃ શશંસુઃ કમલકુમુદગન્ધા નાહરન્તઃ ક્રમેણ ॥

* હિંદુઓના બાળવગ્નની રીતિ તથા પુનર્લગ્નની મનાઇના દુષ્ટ આમોનો આ ઇસારો છે.

† માહાભારતમાં એવી કથા આવેલી છે, કે એકવાર આબેહૈયાત મેળવવા સાથે દેવ દાનવો સાથે મળીને દરિયો દોહવવા લાગ્યા. તેઓએ મંદ્ર પર્વતની આસપાસ સર્પ દેવતા અનન્તને વોંટાળ્યો, અને પછી તે સર્પના માથાને દેવતાઓ વળગી રહ્યા, તથા તેની પુછડીને રાક્ષસો બાઝ્યા. પછી તે પર્વતને ધરીને જેમ માખણ વળોવનારી મઢીયારી હાથમાં દાંડા પકડીને ઊસની દોહોણીમાં તે દાંડા વડે વળોવે છે, તે પ્રમાણે તે પર્વતને દાંડાની માફક દરિયામાં દોહવવા લાગ્યા. પરંતુ અનન્ત સર્પની ગરમી એટલી બધી તો હતી, કે પેલા દેવતાઓથી તાગોરા થઇ શકી નહીં, તેથી પુછડી આગળ ખેંચે ગયા, અને રાક્ષસોને મોઢાં આગળ લાવ્યા.

અર્થ:—ભારે વાદળાંઓથી હવા તો ઘેરાઈ ગઈ છે, અને દરેક ભાગ તો અંધારાંથી ઢંકાયેલા છે. જેથી માત્ર કમળના પંમરાટને લઈને દહારો છે એમ જણાય છે, અને સફેદ કોશોટો જે કે શીતળ-મંદવાયુથી ઢાલે છે, તેની સુગંધથીજ રાત પડી છે એમ સમજાય છે. એ પ્રમાણે વિધિનાથ કવિએ વર્ણન કરેલું છે. એજ કવિએ નીચે પ્રમાણે એ રતુ માટે કહેલું છે કે:

નિમીલ્ય લોચને મન્યે દિવાકર નિશાકરૈ ।

નિદ્રાતિ મગવાન્ ગાદં પ્રાવૃષોઽનુમવન્ સુલં ॥

અર્થ:—વિષય જેની આંખો તે સૂઈ અને ચંદ્ર છે, તે ઉધવા ગયેલા હોવાથી આ પૃથ્વી અંધકારમાં ઝીરફતાર થઈ પડી છે. વળી સુકિત કર્ને અત્રીતર્માં વર્ણન છે કે;

ક્ષપાં ક્ષામીકૃત્ય પ્રસમપદ્મત્યામ્નુ સરિતાં પ્રતાપ્યોઽર્જ્વી સર્વી વનગહન મુત્સાદ્ય સકલં । કસમ્પ્રત્યુષ્ણાંશુર્ગત ઇતિ સમન્વેષણ પરાસ્તદિદી-પાલોકૌર્દિશિ દિશિ ચરન્તીવ જલદાઃ ॥

અર્થ:—વાદળાંઓ પોતાના હાથમાં વીજળી રૂપી મચ્છલ પકડીને સૂઈનો શોધમાં ફરે છે, અને તેને સખત શિક્ષા કરવાની તેઓની ધારણા છે, કારણ કે તે સૂઈનારામણે રાતને ઢંકી કરી નાંખી છે, તેમજ નદિઓનાં પાણી સુકવી નાંખ્યાં છે. પોતાના કીરણોથી પૃથ્વીને દુઃખી દુઃખી કરી છે, અને જંગલોને બાળી ધુંક્યાં છે, તે સર્વેની સગ કરવા સાથે વાદળાં તેની પુઠે પુઠે ફરે છે. કેવું સુંદર વર્ણન કર્યું છે । હવે તાપના દહાર (Sultry season) વીશે કહેલું વર્ણન આપી ખસ કરીશું.

કાશૈર્મહી શિશિરદીધિતિના રમન્યો હંસૈર્નલનિ સરિતાં કુમૃદૈઃ સરાંસિ ।
સપ્તહૃદૈઃ કુસુમમારનૈતૈર્વનન્તા ગુકલીકૃતાન્યુપવનાન્યપિ માલતીભિ ॥

અર્થ:—પગર વાવવે સર્કરા ધનંક થયેલી જુગીન સફેદ થઈ છે. ચંદ્રના ચાંદરણાની રેલથી કરીને રાત્રિ તો દિવસમાં ફેરવાઈ ગઈ છે, નદિઓ હંમેશી કરીને સુફેદ થઈ ગઈ છે, અને નાળાઓ કમળ પુલોથી ભરપૂર થઈ ગયાં છે; જંગલો કુસુમ પુલોથી ઢંકાઈ ગયાં છે, અને જસવાનના પુલોના અનિશ્ચય પંમરાટથી બાગબગીચા

ભરપુર થઈ ગયા છે. એ પ્રમાણે એક કવિ, જે હૃદયકલ્પના ચલાવે છે તેને માટે-ફીલસુફ બેકન કહે છે કે:—

૪૩

“The poet is limited in his choice of words by the necessities of metre, but in range of subjects he is limited only by the extent of his imaginative power.”

એ પ્રમાણે હિંદુ કવિઓ ખુદરતના દેખાવોનું વર્ણન ઉત્તમ કરી ગયા છે; તેમજ ઉત્પ્રેક્ષા-ઉપમાન-ઉત્તરોત્તરવૃદ્ધિ-પ્રપુનઃઉચ્ચારણ-અન્યોક્તિ—મર્મવચન—વગેરે સરસ અલંકારો વાપરી ગયા છે. વળી નવા અલંકારો નીચે પ્રમાણે તેમણે દીપાવેલા છે.

૧-અપવાદવાળી સરખામણી:— “ઓ પ્રિયા! તારો મનોહર મુખડો સુર્યના મુખડાને મળતો આવે છે, પણ તેનામાં જે દાધા છે તે બાદ કરતાં: ”

૨-વિભવન અથવા કારણ વગર જણાવેલી અસર:—“ઓ દંપતી! તારો ચેહેરો અંગોળ કર્યા વિનાનો હોય, તોપણ તે સ્વચ્છ છે.”

૩-સમાસોક્તિ:—થોડા શબ્દોમાં ઘણું સમજાવવું તે:—“ઓ કુમુદ! તારા ગુણો માટે એક સતીના જેટલી મગરર તું નાં થા! હમે બધા તુંને ઓળખ્યે છીએ, કે તું તારો મુખડો સુર્યને વટીક બતાવતી નથી, તોપણ મધમાખતે તારી ફાંટમાં લઇને તો આખી રાત તું પડી રહે છે.”

૪-ઠપકાના રૂપમાં સ્તુતિ:—“સર્વ લુટાગઓ કરતાં, ઓ ખારી! તું ઘણો મોટો લુટાર છે. બીજા ચોર લુટારઓ તો પિસા કે જે નકચ છે, તે ચોર છે; પણ તું તો દિલ ચોરી જનારી છે. ચોરો તો રાતે લુટે છે, ને તું તો ધોળે દિસે લુટે છે.”

૫-અનુક્રુતિ—જેમાં ખરો અર્થ છુપો રાખવામાં આવે છે:— શ્રી કૃષ્ણની વાંસળી વીરો બોલતાં કહે છે કે, “એ કાંઈ વાંસળી નથી, પરંતુ દુધ દહીં ને માખણ વેચનારી મહીયારીઓના સર્વો-

* કુમુદ કુલમાં આખી રાત મધમાખ બસાઈ રહે છે. અને હિંદુઓની સતી સ્ત્રીઓ ઘરમાંથી બાહાર નીકળતી નથી, તથા કોઈને પોતાનો ચેહેરો કદિએ બતાવતી નથી, તથા કદિ સુર્ય તરફ વટીક બેતી નથી, તે ઉપર આ ઇશારો છે.

તમ ગુણો, તેમની જાત, અને તેમનું કુટુંબ ખરાબ કરનારી એક ચીજ વિધાતાએ શોધી કાઢી છે. ”

૬-સુદ્રમ=જેમાં ધણુજ ઉંચા પ્રકારનો અર્થ કે સંબંધ આવે છે:—ધણા હિંદુઓ પોતાના ઘરની દેવાલો ઉપર સુર્યની આકૃતિ પાડે છે. એક દિવસે એક છેલછળીલાએ, કાંઈ પારકી ઓરત, જે તેને ત્યાં આગતી જતી હશે, તેને ઇશ્વરત કરી કે “મારી પાસે તું ક્યારે આવશે. ” ધણી બહેનપણીઓમાં તે બેઠેલી હોવાથી તેનાથી બેસી સકાયું નહીં, પણ પાછો ઇશ્વરતમાંજ જવાબ આપ્યો, તેણીએ પાણીની બોબલો ભરી સુર્યની આકૃતિ ઉપર છાંટી. યાને કે જવાબ આપ્યો કે “આ સુર્ય ઢંકાઈ જશે, અર્થાત રાત પડશે ત્યારે હું તારી પામે આવીશ ”

૭-પરિવૃત્તિ=જેમાં અર્થને નહીં જણાઈ આવે એવી રીતે ફેરવી નાંખવામાં આવે છે:—એક રાત્રે થી કૃષ્ણ પોતાની બહાલી રાધાની દર-કાર વગર ચંદ્રાવળી સાથે તોલ ટપ્પામાં ગસ્ત બની ગયો હતો, બીજે દહાડે સહવારે જ્યારે તે રાધાની આગળ ગયો ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે, “ગઈ રાતે જાગ્યા તો તમે ને આંખો તો મારી રાતી થઈ છે. ” યાને કે ચંદ્રાવળી સાથે અક્ષેપાં બલેપાં કીધાથી રાધાને ગુસ્સો આવી ખુન ચઢ્યું છે.

૮-વળી સહોદૃષ્ટિ કે જેમાં બે માણસોને મારે બોલવામાં આવે છે તે, આશીષ કે જેમાં આશિર્વાદ સમાવશા હોય છે તે, તથા સંકીર્ણ યાને જેમાં ધણા અલંકારો સમાઈ અલંકાર સંસર્ગાલંકાર બનેલો હોય, એવા પુષ્કળ અલંકારો પ્રાચીન હિંદુ કાવ્યમાં નજરે પડે છે.

૪૪

હિંદુ કાવ્યમાં જે નવરસ (Nine passions) કહેલા છે તેનો માત્ર અઢેક દાખલોજ મર્મથ ભટના કાવ્ય પ્રકાશ ઉપરથી વીણી કાઢેલો ઉતારીશું.

૧-સંગાર રસ (Love) એક જિ પોતાના પતિનો વિયોગ થતાં બોલે છે કે; “મારાં આજુબજુ જાવ છે-મારાં આંસુઓ હંમેશા ટપકતાં રહે છે-હું મારી ધીરજ પણ બોહો બેઠી છું—મારા પતિએ મને છોડી દીધાથી મારું અંતઃકરણ તે પ્યારાની આગળ આગળ જવાને ઇચ્છે છે. એ સર્વતો જશે. જ્યારે એ બધાં જાવ છે, ત્યારે એ મારી શંદગી ! તું પણ એ સપગા સાયની સાથે સાથે કેમ;

નહીં જશે વારં !

૨-હાસ્ય રસ (*Risibility*) :—એક પ્રાણી સ્નાન કરીને ઘેર જતો હતો તેનામાં એક વેશીઆ તેના માથાં ઉપર થુંકી. તે પ્રાણી રડતાં રડતાં બળાપો કરવા લાગ્યો કે, " આહા ! જે માથું મેં મંત્રથી પવિત્ર કરેલું તે ઉપર આ રડે થુંક નાંખ્યાથી મારું માથું જખમી થયું છે. "

૩-વીર રસ (*Courage*) રાવણ રાજાનો પુત્ર મેઘનાથ લગાઈના મેદાનમાં આવીને જૂએ છે તો રામ રાંજની મદદમાં વાંદરાઓનું સૈન્ય સાથે આવતું જોઈને તેઓને બખાળ મારી કહે છે કે :—
" રે તમે સર્વ વાનરો ! રે યુવાન વાનરો ! મારી હાજરીમાં તમારી સર્વ બીતી તથા ઘો ! કેમકે મારું ધનુષ, જે આકાશના રાજાના હાથીના મસ્તકમાં પેશી જાય છે, તે તમારા જેવાં કંગાળ શરિરમાં પેશવાને લજવાય છે. " વળી રામના સાથ લક્ષ્મણને તે કહેવા લાગ્યો કે " ઓ સુમિત્રના પુત્ર ! તું જ્યાં છે ત્યાંજ એકદમ ઉભો રહી જા ! હું તારા જેવાની સાથે શા માટે લડું ? કેમકે હું મેઘનાથ છું. મારે તો રામ રાજા જેણે ધ્રુજવનારા દરિયાવ તરફ હિંમત ચલાવી છે, તેને મળવાની ઇચ્છા છે. "

૪-ભયાનક રસ (*Terror*) એક હરણની પાછળ તેનો મુદ્દા લાગેલો છે તે વીગે " તે આભરં ધાભરં બનેલું હરણ ચોંકીને આગળને આગળ નાશે છે, બ્યારે તેનો જમ જેવો શીકારી તેની પછવાડેના પછવાડેજ દોડે છે. તે બચાર ભમને લીધે ધડી ધડી પછવાડે જતું જાય છે અને લાગતું જાય છે, અને વમાસન કરે છે કે તેની અને મોતની વચ્ચે હવે કેટલો તફાવત રહ્યો છે. તેનો પછવાડેનો ભાગ તો જાણે કે ક્યારે જાતીમાં ભરાઈ જાઉં એમ ભયભીત થઈ રહેલો છે. તેનો નિશ્વાસ અને બળાપો એટલો બધો ચાલી રહ્યો છે, કે રસ્તા ઉપરનું અર્ધું ખવાયલું ઘાસ પણ જમીન ઉપર પડી જાય છે, અને તેના કુદકારા મારતા પગો તો જમીનને કદાચજ લાગતા હશે. "

૫-કરુણા રસ (*Pity*) એક નાહતું હરણ પોતાની પછવાડે લાગેલા શીકારીઓને જોઈ પોતાનો અત આવેલો સમજીને બોલે છે કે, " જો હું આગળ નાશવા કરું છું, તો રેવા મને અટકાવે છે, અને જો હું એ રેવા નદિમાંથી આરપાર તરી જાઉં છું, તો નહીં

ખ્યાલ થઈ શકે એવા લખાનક ઉમાપના પાહડો કીનારાની આગળ જાણે દીવાલ થઈ રહેલા છે. ડાબી બાજુએથી જોઈ તો હૃદયગ-
 ૧ રના સરોવરો છે; જમણી બાજુ તરફ જોઈ છું તો મોટું જંગલ
 આગ લાગીને સળગી રહેલું છે, અને મારી પછવાડે તો શીકારીઓ
 આવી રહેલા છે, જેઓ ભયંકર હથિઆરોથી સજ્જ થયેલા છે. રે
 ઇશ્વર ! ત્યારે હું ક્યાં જઈશ ! હું કેમ થોભી જઈશ ! અરે ! અરે ! ”
 ૬-શાંત રસ (Peace) “ મારે મનથી તો એક સપ્ત અને એક
 મોતીની માળા—એક ધણોળ જળવાન શત્રુ અને એક બહુજ ભયો
 મિત્ર—ચલુંજ ઠિંગતી જવાહેર અને માટીનો એક દુકડો—એક
 પોતું નરમ બીજાંણું અને એક સખ્ત પથરો—ધાસ કાપવાનું ધા-
 ૭ રિયું અને એક સર્વોત્તમ સુંદર સ્ત્રી એ બધા એક સરખાં છે. હું
 જે કાંઈ માંતું છું તે એટલુંજ, કે પવિત્ર જગાએ રાગનામ લેતો
 લેતો હું મારા દિવસ જલદી પૂરા કરું ! ”

૭-ખીબત્સ રસ (Disgust) એક કષ્ટસ્થાનમાં એક ડાહ્યું એક
 મુરદાને ખાધ છે. પેહેલાં તે પોતાના દાતો વડે તેની ચામડી ચીરી
 નાંખે છે, પછી માસાળ સાગ ખાઈ જાય છે; જેમાંથી નહીં જેવી
 ગંધ નીકળે છે. ત્યાર પછી અંત્રુકા અને આંત્રાળોની વચ્ચેના સાંધા-
 ૮ માંથી માસને ફાડી કાઢે છે. તેની આંખ મુછ આવે છે, અને
 પછી તેના મોંમાંથી લોહી અને લગ્ન વગેરે ગલીય ખસીયો
 ટપકવા મંડે છે—

૮-અદ્ભુત રસ (Wonder) એક કવિ હંમેશ માફક કેટલીક
 ખુશામતી કવિતાઓ બનાવી લઈ એક રાત્ર આમળ આવે છે—
 “ ઓ સાર્વભૌમ મહારાજ ! જે મારી કરિતાથી તું મુસ્તે ન થાય,
 અને તેને જોડી નહીં કહે, અને તે ઉપર તું દરિઆપત્તી કરે, તો
 હું આગળ અવાઈ મહારાજ.—આવી સંકારીય હાલતમાં કેમ તું
 તારી કરિતા કેદવાને એટલો બધો આતુર છે ? કવિ:—ઓ જળવાન
 રાજા ! એક કરિતા તારી આમળ બેસી રહ્યા પછી એક અદ્ભુત
 પ્રકારની ચિંતા કવિને રહે છે. કારણ કે તારા જુરસાના અભિધો
 સર્વ સમુદ્રો સુકાઈ જાય છે, અને તારા શત્રુઓની વિધવાઓનાં
 ખારાં આંત્રુઓથી તે સમુદ્રો પાણી ભગઈ જાય છે ! ”

૯-ગદરસ (Rage) પરશુરામ આવે છે તે વખતનું વર્ણન—તેની આંખો
 તપી ગયેલા સુવર્ણ જેવી જણાય છે. તે પોતાનાજ મંદિર ઉપરના

ઉપસી આવેલા જળમો ઉપરજ પોતાનો કુહાડો ધસતો આવે છે. થોડે થોડે વારે જંગી જુસ્સાના ફૂ-ફૂ-શબ્દો પોકાર્યા કરે છે. તેનો શ્વાશોશ્વાશ એટલા તો જોરમાં આવે છે, કે પૃથ્વી પણ ઉથલાઇ જાય. ધડી ધડી તે પોતાનાં તીર કમાનને ફેરવ્યા કરે છે, કે જાણે ક્યારે શત્રુ આવી લાગે. આપૃથ્વીમાં તો તેના કોધનો ખરોખરીયો દોષજ નથી.

આ નવ રસ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે; *The subject matter of poetry is fictitious narrative. Poetry is feigned history.* "

૪૫

પ્રાચીન હિંદુ કાવ્યોમાં માહા કાવ્યો (*Great Poems*) અને અલ્પ કાવ્યો (*Small Poems*) સંખ્યાબંધ છે. માહ કાવ્યો અથવા શીશુપાલબંધ, જે માધ રાજાના આશ્રા હેઠળ જૂદાજૂદા

૧-એના ઉપર નીચલા પંડિતોની જૂદી જૂદી ટીકા થયેલી છે—ભરત; લક્ષ્મીનાથ; મહેશ્વર; નરસિંહ; પરમાનન્દ; નાસયણ; સર્વેશ્વર; કવિ ચંદ્રલક્ષ્મ; અને મલીનાથ એટલા પંડિતોની શરેહ થયેલી છે. એમાં વીરરસ આવેલો છે. એનો વિષય એવો છે કે, કૃષ્ણના હાથ ઉપર શીશુપાળનું મરણ નીચળે છે, જેથી એને શીશુપાલબંધ પણ કહેવામાં આવે છે. તોપણ સાધારણપણે તો માધ કાવ્ય ગણાય છે. જેનું નામ તેના કુટુંબની સ્તુતિ સાથે જંદની છેડે આવે છે. તોપણ જો કથા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યે તો, માધ એ કવિના નામ તરીકે વપરાયલું છે ખરું, પરંતુ એ કાવ્યનો જે મુરખી માધ હતો તેના નામથી ઓળખાય છે. એ કાવ્યોનો બનાવનાર માધ કવિ નહીં, પણ મુરખી હતો એમ કહેવાય છે. તેમાં વચ્ચે જાગેના ૧૦ પ્રકરણો તો તમામ શ્રી કૃષ્ણે પોતાની છેલ્લી જીવિતો સાથે લીલા ખેલતાં ખેલતાં દારકાંથી ઈદ્રપૃથ્વ સુધી મુસાફરી કરી તેનું ખ્યાન છે. પેહેલાં પ્રકરણમાં ઈદ્રના ફરમાવ્યાથી નારદમૂની શ્રી કૃષ્ણની મુલાકાત લે છે, અને તેના પિત્રાઇ તોપણ કદા શત્રુ, એદીસના રાજા શીશુપાલ સાથે લડાઇ કરવા ઉશકેરે છે. રજા પ્રકરણમાં કૃષ્ણ પોતાના કાકા અને જાઇ સાથે મસલત કરે છે, કે લડાઇ તુર્ત કરવી કિંવાં મુધિશિરે જે મોટા

પંડિતોએ રચેયું છે. નાઇશધર ને શ્રી હર્ષ કવિએ રચેયું છે.

યશ કરેલો છે તે પેહેલાં તો સંપૂર્ણ થવા દેવો. અને સલાહમાં એવું કરે છે, કે યશ પૂરો થવા દેવો. અને તે પ્રમાણે ૩ જા પ્રકરણમાં શ્રી કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરની રાજધાણી તરફ જાય છે. ૧૩ માં પ્રકરણમાં તે આવી લાગે છે, અને પાંડવો તેને શુભારક્ષાદી આપે છે. તે પછીના પ્રકરણમાં યજ્ઞનું કામ શરૂ થાય છે, અને તે પછીનામાં કૃષ્ણને આટલું બધું ઐશ્વર્યમાન મળતું જોઈ શીશુપાલ અદેખો પડે છે; જેથી પોતાના લોકોને લઈને યજ્ઞમાંથી પાછો ફરે છે. પછી લડાઈને માટે જનનેના સંન્યોની તૈયારી ચાલે છે, જેને માટે ૨ પ્રકરણો રોકાયેલાં છે લડાઈમાં શીશુપાલના સંન્યોના સંહાર થાય છે. છેલ્લે કૃષ્ણને પોતાની સામે લડવા શીશુપાલ બોલાવે છે. શીશુપાલ મોટા મોટા નાગો લઈને કૃષ્ણને મારે છે, અને કૃષ્ણ દાંડ મારીને તેમનો નાશ કરે છે. આખરે કૃષ્ણ શીશુપાલને તીર મારી બેળન કરે છે.

૨-એના ઉપર પણ ભરત-માહદેવ-નારાયણ-નરસિંહ-અને પરમાત્મ-દીક્રઓ કરેલી છે. એ કાવ્ય ૨૨ પ્રકરણનું જન્યું છે. એમાં નાઇશધના રાજા નળ જોડે વૈદ્યના રાજા હીમની પુત્રી દમયંતિ સાથે લગ્ન થયા બદલ હકીકત છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણું રસિક વર્ણનવાળું રસિક ભાષામાં રચાયેલું આ પુસ્તક છે દમયંતિ સાથે નળના લગ્ન, તેણી સાથે જુગારમાં તેણે શુભાવેયું રાજ, જે વેળાએ કળિએ માણસાઈ અવતારમાં પાસા ફેરવી નાખવાનો પ્રપંચ, દમયંતિની વિપત્તિ, નળને શોધી કાઢવો, અને તેના અસહ્ય રૂપમાં લાવી તેના તખ્ત ઉપર પાછો બેસાડવો, એ સા નજોરમાં બતાવેયું છે. માહ ભારતમાં વર્ણવેલાં મહા કૃત્યો જેવો તેમનો સાહસ બતાવ્યો છે. વેળી નોવેલના આકારમાં મધ્યમમાં જોડેયું નળચપૂ અથવા દમયંતિ કથા, ત્રીવિક્રમભટ્ટનું રચેલ છે. જેકે શ્રી હર્ષ કાવ્યમાં પણ એ વિષય દ્વિંદુઓના રોખને અનુકુળ આવેલો વર્ણવેલો છે, તોપણ તેમાં માત્ર નળ દમયંતિના પ્યારનું, તેમના લગ્નનું, અને એવું ઉપલગ બ્યાન આવેયું છે પરંતુ ત્યાર પછીના જનનેના વિતંબણા અને મહત્કૃત્યો વીરો નજોદમના જેવું વર્ણન આવતું નથી. વળી શ્રી હર્ષમાં કોમાતુર વિષય, તથા વિષય ઉશ્કેરનારો વિષય, તથા

અતિઃજે ભર્તૃહરિએ બનાવેલ છે. સામિનિ વિલાસ જે જગન્નાથ દેવિએ રચેલું છે. રઘુવંશ જે કાગિદાસ દેવિનું છે. કુમાર સંભવ જે

મસ્ત બનાવનારાં બિજાતસ વર્ણન દેવિએ બહુજ રસિકતાથી આપ્યાં છે.

૩-એના ઉપર પણ ભરત—નારાયણ—પરમાનન્દ અને નરસિંહે દીકા રચેલી છે. એમાં ૨૨ પ્રકરણો છે. તેમાં રામ રાગના પરાક્રમે કહેલાં છે. કેટલાકો તેને રચવાનું માન વિક્રમાદિત્યના પ્રખ્યાત ભાઇ ભર્તૃહરિને આપે છે; તેમ નથી પણ તે જુદોજ ભર્તૃહરિ છે; વ્યાકરણ કર્તા અને કવિ થઇ ગયો છે, અને તે શીધરશ્યામીનો પુત્ર હતો, એમ તેના સહાત્તમાની યેઘ વીનોદયનું કહેવું છે.

૪-એના ઉપર પણ ભરત—ભૂરૂપતિ મિશ્ર—પરમાનન્દ—નરસિંહ—અને નારાયણે દીકા કરેલી છે. સંસ્કૃતમાં ધણું ઉત્તમ પુસ્તક એ પણ ગણાયું છે. એમાં છેક રામરાગના પૂર્વેએ અને રામનું વર્ણન છે. દીક્ષીપરાગ જે રઘુનો પિતા હતો, તેના વખતથી તે ઐઆસી રાગ અગ્નિ વર્ન સૂધીની કારકિર્દિ એમાં છે. વળી અગ્નિ વર્ન પછી તેની વિધવાએ અને તેના પુત્રે રાજ ચલાવેલું તેની હકીકતો પણ તેમાં છે. ૧ લાં આઠ પ્રકરણોમાં રઘુરાગ, તેના પિતા દીક્ષપરાગ, અને તેના પુત્ર અંજનો ઇતિહાસ સમાવેલો છે. પછીના આઠ પ્રકરણોમાં રાગને લગતી બાબતો છે, તે સાથે તેના પિતા દશરથરાગનું, અને તેના પુત્રો લવ તથા કુશનું વર્ણન છે. તે પછીના ત્રણ પ્રકરણોમાં કુશના વારસો અતિથી થી અગ્નિ વર્ન સૂધીનું વર્ણન છે. વચમાં બીજા ૨૦ શાહજાઓનું વર્ણન આવે છે. વારિમકીના રામાયણ કરતાં પણ એમાંની કાવ્ય શુદ્ધિ વખણાય છે; તો જોકે તેમ તો નથીજ. રાગના ચરિત્ર ન્યાં ન્યાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તે પવિત્ર બાણતણો લેખેજ બોલાય છે. વ્યાસનું અખ્યાતમ રામાયણ ધણી ગમ પવિત્ર મનાય છે. બાહ્યન રામાયણ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ગવાય છે. તેમાંનો મુખ્ય ભાગ શ્રી યોગવાસિષ્ઠ તો ધણો આત્મ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. એજ બાબત ઉપર રઘુવંશ અને ભતી કાવ્ય અને રાઘવ પાન્ડવ્ય એ સંસ્કૃત સ્કૉલરો ઘણાં વખાણે છે. છલશી-દાસે બનાવેલું રામાયણ તથા કેશવદાસે બનાવેલું રામચંદ્રિકા હિંદી ભાષામાં હોવાથી આજે જગે જગ ગવાય છે.

૫-એના ઉપર પણ જુદા જુદા સાત પંડિતોએ દીકા કરેલી છે. એ કાવ્ય અધુશ હોય એમ લાગે છે. કથા પ્રમાણે એ કાવ્યની ૨૨

પણ કવિ કાળિદાસનું જ છે. કિર્તિ અર્જુન્યદ્ ભારવિનું છે. નળોદય જ કાળિદાસનું છે. એ વિગેરેની મહા કાવ્યમાં ગણત્રિ ચમકી છે, નાટક કાવ્યના પુસ્તકો પણ ઉત્તમ ચમકા છે. તેમાં માહા નાટકકદનુમાનનો ખનાવેલો છે. અષ્ટીગનન સકુનતલક કવિ કાળિદાસે કરેલો છે.

એપીઓ હતી. તોપણ તેમાં દ્વિમાલ્ય પર્વતની પુત્રિ લેખે પાર્વતિ દેવીનો જન્મ ચમલું દાસ્તાન આવે છે, અને તેણી શીવને પોતાના પતિ લેખે પામે છે, તેની હકીકત છે. તો એકે પ્રથમ તો કન્દર્પ (*Chandra*) પ્યારનો દેવતા શીવને તેણીના પ્યારમાં પડવાને પ્રથમ લલચાવામાં ફાવતો નથી, જેથી તે દેવતાના ગુસ્સાને લીધે તેનો નાશ થાય છે. એમાં દ્વિમાલ્ય વગેરે પર્વતોને મનુષ્ય અવતારમાં ચિતારેલા છે.

૬-એના ઉપર ૭ જૂદા જૂદા પંડિતોની ટીકા છે. એ પ્રખ્યાત કાવ્યમાં અર્જુને શીવ, ઈંદ્ર, વગેરે તમામ દેવતાઓ પાસેથી આકાશી શસ્ત્રો હુયોધન સામે લડવા માંડ્યાં તેનું વર્ણન છે. સંસ્કૃત ભાષામાં કાળિદાસના રચેલાં કુમાર-રઘુ-તથા શ્રી હર્ષનું નોંધ—અને માધ કાવ્ય જેવાં સર્વોત્તમ કાવ્યો ગણાય છે, તેમાં એની પશ્ચ ગણત્રિ ચમકી છે.

૭-એના ઉપર પણ ૭ પંડિતોની ટીકા થઈ છે. ચાર પ્રકરણોથી આ કાવ્ય બનેલું છે. એમાં ૨૨૦ છંદ છે. તેમાં નળ અને દમ-યંતિના પરાક્રમે વર્ણવેલાં છે. એનો તરબુમે મદ્રાસવાળા મી. કીન્ડર્સે કરેલો છે. એમાં વર્ણાનુગ્રાસ બહુ વપરાયેલો છે. કરણારસ તેમજ શ્લેષાસંકારથી એ કાવ્ય ભરપૂર છે.

૮-એના ઉપર ચંદ્રસિખરે ટીકા કરેલી છે. તેમાં રામનું વર્ણન છે.

૯-એમાં મૂર્ચના વંશથી ઉતરેલા રાજા દુમ્શમંત તથા તેની રાણી રાકુનતલાનું વ્યાન છે. ન્યારે રાજ્ય શીકારમાં હોતો, ત્યારે આ સ્ત્રિ સાથે પરણ્યો હતો. પરંતુ દુર્વસનામના સાધ્વિ પુરપના આપને લીધે, રાજા પોતાની રાણીને ઝોળખી શક્યો નહીં, તેથી તેણીને ઝાંડી મુકે છે. રાણી પાસે હાથાણી દાખલ રાજાની વીંદી હતી તે પણ કમનસીબે અંગેશતી વેળાએ તેણી ગુમાવી બેસે છે. એક માછીને એક માછલીના પેટમાંથી તે મળી આવે છે. રાજા પામે તે લાવે છે. તે વીંદી રાજા ઝોળખી કાઢે છે. રાણીની શોધ ચલાવે છે. તેણીને સ્વર્ગમાં તેની માતા મેનક સાથે મળી કાઢે છે. અને પછી પૃથ્વી ઉપર તેને લઈને આવે છે, ન્યાં તેઓ અનંત સમ બેઠાં છે. એ મંથ ઉપર વામુરેવ અને સંકરની ટીકાઓ થયેલી છે.

અનર્ગ રાધવાનું મૂલ્યમિત્ર કૃત છે, માલતી માધવના ભવમુનિનો.
 રચેલો છે. વેની સંઘહૃદય બદ્ધ નારાયણ કરેલો છે. માલ વિક્રમની
 મિત્રા કાગિદાસે કરેલો છે મુદ્રા રાક્ષસ કાગિદાસ કૃત છે. એની
 બીજી દીક્રા પણ છે. ઉત્તર રામ ચરિત્રામ ભવમુનિનો છે. ભવમુનિનો
 વીર ચરિત્ર પણ છે. એમાં રામ અને રાવણનું યુદ્ધ છે. પ્રસન્ન
 રાધવ પદ્મધરમિત્રનો છે. એમાં પણ નાયક લેખે રામ છે. વિદગ્ધ માધવ
 શવગોસ્વામિનો છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાનો નાટક છે. લલિત માધવ પણ
 તેજ કવિનો છે. વિષય પણ તેજ છે. પ્રજોધ ચંદ્રોદયપ કિશ્કિ મિત્રનો
 છે. કાદંબરી અંકુરી છે તે વાનમદની છે. ઊશાહરણ વતસજની
 યુનિ કથા તથા કિશ્કિના પાત્ર અનીરધ વીરોના પ્યારની હકીકત તેમાં
 છે. ઉદાર રાધવ જેમાં રામ રાગનો ઇતિહાસ છે. નર્કમુર દ્વંગસન
 જેમાં કિશ્કિએ નર્ક નામના રાક્ષસનો વધ કર્યો બદલ હકિકત છે. ધર્મ
 વિજય બાનુદત મિત્રનો બનાવેલ છે. એમાં યુધિષ્ઠિરના ઉત્તમ ગુણોનું
 વર્ણન છે વીર રાધવ અપ્યાયી દીક્ષીતનો બનાવેલ છે, જેમાં રામના
 યગદમ છે વિક્રમુરવરીના કાગિદાસનો છે. પરિશ્વર હરણ
 ગોપાલદામનો બનાવેલ છે. ૧૭ સોજ પ્રમધમાં ભોજરામનું હાસ્તાન
 તેને દાધે લખાયેલું છે. ચોઈતન્ય ચંદ્રોદય શવગોસ્વામિનો છે. જેમાં
 એકાદશસ્કંધ બ્યાન છે એ પ્રભાણે ધણા ધણા અંથો કાવ્ય તથા નાટકના
 પ્રાચીન કાવ્ય લખાયેલા છે. પ્રતાપરૂદ્રનામનો નાટક તેના બનાવનારના.
 નામ ઉપરથી રચાયેલો છે.

‘પાંડવ પુત્રોત્ત’ વર્ણન રસ-ભરેલા છંદોમાં છે. એના નમુના ઉપર સુખધુએ વાસવદત્ત, તથા વાનભટ્ટે પોતાની કાદંબરી રચેલી છે. ઉપલાં બન્ને પુસ્તકો, તેમજ દંડી કવિનું દશકુમાર એ કાવ્ય ભાષામાં રચેલાં ગદ્ય પુસ્તકો છે, અને તેથી તેની કાવ્યમાં ગદ્યુત્તિ ગણેલી છે. એમાં જે વાક્યો વાપરેલાં છે તે બધાં દ્વિઅર્થી છે. સઘવ પાન્ડવમાં તો એકજ શબ્દોમાં એ જૂની જૂની કથા રચેલી છે, પણ ઉપલામાં તેમ નથી. સુખધુએ વાસવદત્ત મંથ રચેલો છે, તેમાં કન્દર્પકેતુ અને વાસવદત્તના લગ્નનું કવિતામાં વર્ણન છે; પણ એ મંથ દર્શાતરપાલ-કારમાં “ખીલગ્રીમ્સ ગ્રેગ્રેસ = વજેરેની માફક રચાયેલો છે; જેમાં બિન્ન બિન્ન પરચુરણ વિષયો સમાવેલા છે. વાનભટ્ટની કાદંબરી પણ *Satire* માં મુકી શકાય. વિદગ્ધમૂખમંડન તો એવું પુસ્તક છે, કે જેમાં ચિત્ર અલંકાર બહુ આપેલો છે. માને જે શબ્દ પડે સવાલ પુછાય તેજ શબ્દોમાં તે સવાલના જવાબ પણ હોય ! કેવું વિચિત્ર કાવ્ય ક્ષુદ્ધિનું આ કામ છે ! *Poetry is the product of imagination* એ બેકનનું સિદ્ધાંત શબ્દે શબ્દ વાસ્તવિક છે.

ઉપર જણાવેલાં પ્રાચિન કાવ્યોમાં તરેહવાર વર્ણવેલો છે. જેમણે ખુબસુરત દમયંતીના વર્ણનમાં છે કે:—“દમયંતીના જેવી ખુબસુરત સુર્તિ બનાવાનો સામાન વિધાતાએ ક્યાંથી મેળવ્યો ? તેણે ચંદ્ર મધેનો જે સીધી સુંદર બાગ હતો તે કાઢી લઇને તેણીનો એહેરો તેણે બનાવ્યો હતો. શું તેની કાઠને સાળીતી બેઠાં છે ? હીક, ત્યારે તેને ચંદ્ર તરફ જોવા દો, કે તેનામાંથી ખુબસુરત બાગો જ્યાં જ્યાંથી કાઢી લેવામાં આવ્યા છે, ત્યાં એમના એમ ખાલી ધાખાં રહી ગયાં છે, તે જુઓ ! ” (શી હર્વે) વળી એક અખજરાનું ખ્યાન કરે છે કે:—તેણીની આંખો ખીજેલા કાગેડાને મળતી આવે છે. તેણીને એહેરો પુનમના ચંદ્રને મળતો દીસે છે. તેણીના હાથે કમચિનીના સાંકળને મળતા આવે છે. તેણીનાં કાળા વિખરાવલા ચોટલા તે ઘેર અધાનિ મળતા આવે છે. ” (પદ્મધર મિશ્ર.)

બીજું એવું જ ખ્યાન આવે છે કે:—“આ સુંદર અખજરા એક ખરેખર સીકારીથી કાઢ પળ સીતે ઉતરતી નથી. તેણીનાં આંખનાં ભરાં કમાનનું કામ કરે છે. તેણીની આંખોના બેડે છેડા કમાનની ગસીનું કામ બગાડે છે; અને તેણીની આંખો તીરજું કામ કરે છે. તેણી કાઠને તે તીર મારવા માગે છે ! તે ખારા દરખાસી દિવમાં મારવા માગે છે. ”

વળી એક કવિ એક સુંદરને કહે છે કે:— “ તારી આંખો ખલુ કાશોટાની બનાવેલી છે; તારો મુખએ કુમુદિનીમાંથી બનાવેલો છે; તારા દાંતો બાહારમાં ખીલી આવેલાં જસમીનના ફુલોમાંથી બનાવેલો છે; તારા હોઠ વંસતરતુમાં ખીલી રહેલાં પાંદડાંઓમાંથી ઘડેલા છે; અને ચંપાના પીળા રંગમાંથી તારું સર્વ શરિર ઘડી કાઢેલું છે. ત્યારે વિધાતાએ તારું દિલજ કાંઈ પથ્થરના જેવું સખત બનાવ્યું છે, હેં ખારી! ”

એક કવિ તો પ્રિયાને કહે છે કે :—“ તારી આંખોએ તો હરણોની આંખોને ઢાંકી નાંખી છે, વાસ્તે તું કાજળ સું કરવા આંજે છે? તું મારા જેવા શીકારનો બક્ષ કરે છે તે પુરતું નથી સું, કે વળી તારી આંખ રૂપી તીરોને કાજળનું ઝેર પાવ છે? ” આ દાખલા ઉપરથી પ્રોફેસર સેસ્પીલું કહેવું બરમેલ કરે છે કે; “ *Poetry is a kind of learning which springs up spontaneously and needs not to be fostered.* ”

દિલ્લીના બાદશાહ બલાલસેન એક હલકી ન્યાતની સ્ત્રીના ખારમાં પડ્યાની ખબર સાંભળી ગોરના મુલકમાંથી તેના ઓકરા લક્ષમણસેને જે કવિતા લખી મોકલી છે, તે હિંદના પ્રાચીન કાવ્યનો ખરો ખ્યાલ આપે છે, પણ વિષય લખાવલો હોવાથી, એટલામાંજ દુકું કંઈ જીયે, કે પ્રાચીન હિંદુ કાવ્ય ધણું બોહોણું, ઉમદા, સુંદર અને રસિક છે. સંસકૃત જેવી સંપૂર્ણ બાપા-ઉત્તમ પંડિતો-અને હિંદ જેવો સર્વોત્કૃષ્ટ દેશ, એવા સાધનો છતાં અલંકાર શાસ્ત્રના (*Rhetoric*) કાયદા નહીં હોય એમ પણ જણાયું નથી. વેદવ્યાસના એવા ભરતે બાપા તથા કાવ્યના અને વ્યાકરણના કાયદાઓ અગ્નિપુરાણમાંથી પેહેલા ખેંચી કાઢ્યા હોય, એમ જણાય છે. આ કાનુનો ઉપરથી મમયભટ્ટે કાવ્ય પ્રકાશ રચેલું છે, અને તેના ઉપર ધણી ટીકાઓ થયલી છે, પરંતુ મહેશવરની ટીકા ધણી વખણાયલી છે. હાલમાંતો અલંકાર શાસ્ત્ર ઉપર ઓણું લક્ષ દેવાવા લાગ્યું છે. પંડિતોના આજના વંશવારસો માત્ર વ્યાકરણ શિખ્યા અને કવિતા વાંચતા શિખ્યા, તથા જંદોના વજન શિખ્યા એટલે ગ્રંથકાર થવાને આતુર જણાતા નથી. અલંકાર શાસ્ત્રને માટે નીચલા ત્રણ ઉત્તમ છે. મમયભટ્ટનું કાવ્ય પ્રકાશ— તેના ઉપર થયલી ચંદ્રશેખર, શ્રીરામ, કમળાકર, મહેશવર, (ન્યાયાલંકાર) ચંદીદાસ એમની ટીકા થયલી છે. આખ્ય દીક્ષીતનું રચેલું દ્વાપલયનંદ, ને તેના ઉપર થયલી અલંકાર ચંદ્રીકા નામની ટીકા. રસચંદ્રોદય—

રસમંગલાધર-રસમંજરી જે બાનુદત્ત મિશ્રનું રચેલું છે, અને તેના ઉપર નાગેશ ભટ્ટની ટીકા પણ ચમત્કી છે. રસતરંગીની રસરતનાવળી-રસમીમાન્સા-અલંકાર કૌસ્તુભ જે હવે સ્વામીનું રચેલું છે; અને તેના ઉપર રામચરણની ટીકા ચમત્કી છે. અલંકારસર્વસ્વ જેના ઉપર પણ ટીકા ચમત્કી છે. અલંકારચંદ્રોદય જેમાંના ધણી દાખલા નર્મદાશંકરે નર્મ કવિતામાં, તેમજ આપણે આ ગંજેશાયરામમાં લીધા છે તે. કાવ્યચંદ્રિકા જે કવિચંદ્રનું બનાવેલું છે, કાવ્યદર્શ જેમાંથી પણ આપણે અલંકારના દાખલાઓ લીધેલા છે તે કાવ્ય કલ્પલતા-કવિરાજ વિશ્વનાથનું રચેલું સત્યદર્પણ-સાહિત્યકૌતુહલ-વાલકૃષ્ણાલંકાર અને તે ઉપર ચમત્કી ટીકાઓ, એ વગેરે ઉત્તમ પ્રાચીન હિંદુ કાવ્યમાં અલંકારનો વિગત બહુ આવે છે.

કવિઓની ખરેખરી જે ભુલ ચમત્કી તેને પણ ભુલ ગણવાને બદલે, અલંકાર ગણાયલો. અલંકાર આપણે છેલ્લે આપી સમાપ્ત કરીશું.

૧૨૦—કાળગણના પિરુદ્દાલંકાર—પ્રાચીન બનાવોનાં વૃત્તાંતમાં અથવા કાળની ગણતરીમાં બૂલ ચૂક થઈ હોય ત્યાં એ અલંકાર. એકસ બનાવ અથવા બનાવોનું બયાન કરતાં કોઈ બીજી બાબત એવી દેહવી, કે જે પેલો બનાવની પછીથી દસ્તીમાં આવી હોય, અથવા ત્યારબાદ પણ વખતે તેતો બની હોય. એને અંગ્રેજીમાં *Anachronism* કહે છે. શેક્ષપીઅર હેનરી ૪માં કહે છે કે:—“ *The turkeys in my panasser are quite starved* ”=માને મારા ખાંચામાં મુકેલી બધી તરકી મરપીઓ મુખે મરે છે. હવે ઈસાઈમાં તરકી મરપી તો ૮ મા હેનરી રામના વખતમાં દાખલ થઈ હતી; તો ૪ થા હેનરીના વખતમાં તે છુસાડવાની બુલ થઈ. તેમજ એજ ખેલમાં લખે છે કે, “ *He that rides at high speed and with his pistol kills a sparrow flying.* ” અહિં પીસ્તોલ સખ્ત વાપર્યો ખરો, પણ ૪ મા હેનરીના વખતમાં પીસ્તોલની દેવાતી નોદતી. ત્યારે એ ચૂકની પણ, કવિની ચૂક હોવાથી, અલંકારમાં ‘ગણતિ દરી ! વળી હેમ્પ્ટ્રેમાં કહે છે કે “ *In going back to school in Wittenberg.* ” એમાં રાજા રાણી પોતાના બચિત્ત હેમ્પ્ટ્રેને વીટનબર્ગની ખાદ્યાળામાં જ્યાં નાં ખાડે છે, તો જોઈ વીટનબર્ગની ખાદ્યાળા તો ઇ. સ. ૧૫૦૨ ના વર્ષમાં થઈ હતી. તો આશરે ૧૦૦ વરસની બૂલ હતી તે કવિની બૂલ તેથી અલંકાર ગણાયો. કૃત્તમાં

જાણે રસ્તમ શોરાખના નાટકમાં રસ્તમને એવું બોલતો ચિતારે કે,
 “ હું શીકંદરની માફક દુન્યાને જીતી લઈશ, ” અથવા ચુરગીનને
 એવું બોલતો ચિતારે કે, “ હું દાદલાઈ નવરોજ જેવો લોકપ્રિય
 થાઉં ! ” તે જેમ બેહુંદું છે, તેમ આ અલંકારમાં વખત બે વખતના
 વર્ણનો આવે છે. પરંતુ કવિની જીલ તે પણ માફ છે, તેની ચુક
 તે પણ ખરાપણું છે, અને તેનો જગરડો તે પણ વાસ્તવિકપણું
 મણાયું છે ! !

અર્વાચીન હિંદુ કાવ્યમાં ખુદરતની લીલાઓના કરતાં શાબ્દિક
 અને આર્થશ્લેષો-ચીન-એકોનેકોતર-એકોનેકપ્રશ્ન-વગેરે ભાષાની
 ગમતના અલંકારો ઉપર વિશેષ ધ્યાન અપાયલું છે; અને લોકોને પણ
 તે ચીત્તે પસંદ છે. જેના થોડાક દાખલા બસ યશો.

ક-“ કા નકી મંગલ કારી છબી ? અર કાયકુ રચન અમલ ધારે ?

કોન કરે નીજ જીવસુ ચૈર ? કા જર ધોત મીતે નહીં કારે ?

કા મની કું લખતે મન મોહત ? કાક હીએ ખળતા ન નીકારે ?

કા શીખહુ પ્રીય હે દલપત ? કા પર હીતહુ માન બીસારે ? ”

સમજણ:—એમાં જે શબ્દ વડે સવાલ કરેલા છે તેજ શબ્દમાં
 તેના જવાબ સમાઈ જાય છે. જેમકે:—૧ કા નકી મંગલકારી છબી ?
 યાને નમી મંગલકારી સખી કોણની ? તો કહે છે કે “ કા નકી. ”
 યાને કાહનની—શ્રી કૃષ્ણની. ૨—કોણુ રક્ષણુ સાર આપણે લુગડાં
 પહેયાં છે ? તો કહે છે કે “ કાયકુ. ” યાને કાયા અથવા શરીરને
 માટે વસ્ત્ર ધાર્યાં છે. ૩—પોતાનાજ જીવ સાથે વેર કોણુ કરે ? તો
 કહે “ કો ન કરે. ” યાને કોઈ પણ માણસ પોતાના જીવ સાથે
 વેર નહીં કરે. ૪—પાણીથી ધોતો છતાં કાળાશ નહીં મીટે એવું
 કાણું શું ? તો કહે “ કાજર ” યાને કાજળ અથવા મેશ. ૫—કઈ
 મણીને જોતાજ મનમાં મોહીની ઉત્પન્ન થાય છે ? તો કહે “ કામની ”
 યાને સુંદર સ્ત્રીને જોતાં. ૬—પોતાના હૈયામાંથી કપટ કાઢતોજ નથી
 તે કોણુ ? તો કહે “ કાક ” યાને કાગડો, જે ધણો કપટી દેહવાય
 છે તે. ૭—શીળ યાને શીવને બહુ પ્રિય શું છે, તે જો દલપત કવિ તું
 કહે ! તો કહે “ કાશી ” યાને જનારસ કાશીની જગ્યાનું સ્થળ.
 ૮—પારકાનું હિત ઇચ્છનાર કોણુ ? તો કહે “ કાપ રદીત ” યાને
 જેના દિલમાં ચુસ્તો નહીં હોય તે.

ખ—“ સરદ ચંદ્રી ચાંદણી, કોક હીએ પ્રતિકુળ, ”

કાપરા મિથ્યા શાલુકો, કાસમ કો અનુકુળ.

પેહેલું પદ જે અસત્ય કવિનું છે તેમાં પ્રુછે છે કે, શીતળ ચંદ્રમાનું ચાંદરણું કોણને મનથી અકારું અને તુચ્છ છે ! તો કહે “ કોક હીએ ” માને ચક્રવા ચક્રવીને મનથી ચાંદરણું અકારું છે. (કોક=ચક્રવો) * ખીજું પદ જે ઉમેરવામાં આવ્યું છે, તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, માત્ર ચિન્હ અથવા નિશાનને વશ કોણ ? તો કહે “ કાપ ” માને કાગડો, જેને મારવાને માટે માત્ર એવું ઉપરથી પથરો ઉચકવાની અપરથી નિશાણી કરતાંજ વશ થઈ જાય છે, માને નાશી જાય છે. સોગંદ કોણા ખાવા સારા છે ! તો કહે “ કાસમના. ” માને ઇનચાક આખનાર, બોખખું પેહેલું આખનાર કાસમના સોગંદ ખાવા અનુકુળ છે.

હવે એકના અનેક ઉત્તર, તથા અનેક ઉત્તર એકમાંજ સમાવસા હોય એવા અર્થથીનકાળે વખણાયેલાં દાન્ય પૈકીના કેઈક દાખલા, દાખલા સાર આપીશું.

ક—“ જેકુ ઘોડો ખાટલો, નિશાળીયો સરદાર :

શોભે સારા હોય જો, પોતે પાટીદાર. ”

માને; જેકુત જો પાટીદાર માને કણખી હોય તો ખેતી સારી થાય.

ઘોડો જો પાટીદાર માને સરસ દોડવાવાળો હોય તો ઉત્તમ.

ખાટલો જો પાટીદાર માને પાટીથી લરેલો હોય તો શોભે.

નિશાળીયો જો પાટીદાર માને પથ્થરપાટી (સ્લેટ) સાથે હોય તો તે સારો લાગે.

સરદાર જો પાટીદાર માને ગીરાસ ધરાવનારે (પાટી=ગીરાસ) હોય તોજ શોભે.

*—આતક પક્ષી ચંદ્રમાને ન્યારથી લુએ છે ત્યારથી ચતુર્પાટ પડીને બસ એકી તરે તેને જોયા કરે છે, તે એટલે સૂધી, કે ચંદ્ર જેમ જેમ નીચે ઉતરતો જાય, તેમ તેમ તે પક્ષી પોતાની ડોક કમાનની માફક ઘાંટીવાળીને બસ પોતાની ચંદ્ર માથુકને જોવાજ કરે છે. એક આખનો પલકારે પણ તે માર્યા વગર દીકીઆ કરે છે. ન્યારે ચક્રાર પક્ષીને ચંદ્ર તરફ એટલો અભાવ છે, કે ચંદ્રમા ઉગતાંજ તે સૂકાઓમાં લરાઇ બેસે છે, અને પોતાની જોડથી તુર્તજ તેને છુટા પડવું પડે છે. તેથી ચાંદરણું તરફ તેના અણુગમે છે.

એમાં પાંચ પ્રશ્નને માટે માત્ર એકજ પાણીદાર શબ્દનો ઉત્તર ઉત્તમ છે. -

ખ-શસ્ત્રો લેખણુ નર્દવા, હીરો અને સરદાર;

કાસદ શોભે સર્વ જો, પડે પાણીદાર.

યાને; શસ્ત્રો કેહતાં હથિયારો જો પાણીદાર યાને ધારવાળાં વેહેતાં હોય તો શોભે લેખણુ એટલે કલમ જો પાણીદાર યાને અનેહવાલી જલદ કલમ હોય તો શોભે નર્દવા યાને નદિનાળાં પાણીદાર એટલે પશ્ચીમી ભરપુર હોય તોજ જાણે. હીરો પાણીદાર યાને તેજવાળો હોય તોજ ખીરાજો. સરદાર પણ પાણીદાર યાને માત્ર મર્તબાવાળો હોય તોજ તેનો કાશુ' ચાલી શકે. કાસદ પણ જો પાણીદાર યાને શીતાળ ચાલનારો હોય તોજ કામનો છે. એમાં પણ ૭ પ્રશ્નને માટે એકજ ઉમદા ઉત્તર પાણીદાર શબ્દમાં સમાપ્તો છે.

૭:—અપૂર્વિયા આઈ કૃષ્ણ પાસ પુછે પ્રશ્ન, એક કહે:

રચીકે અત્રાસ મીતિ પીર કહા કીજીયે ?

રેંટ કયા આધાર ફિરે ? કયા વિશેષ મેરી કહે ?

ચૌધિ કહે મોતિહકુ દ્રવ્ય કેસે દિજીયે ?

પંચમી પટરાંળી કહે, શિશુ દુલ્લ કોન લેત ?

ઝિના કામ કયા કરત ? કેસે જાપ કિજીયે ?

અપૂમી કહો યું પંછી, નિશા કાલ કહા જાત ?

(મયા છાહ આલર હજ, હાની કર્યો કિજીયે ?

અંતકો સમય મયો, સ્પુત વેળ લેત કીઆ ?)

હરિ તવ કહો માર્લે—ઉત્તર ગહિજીયે.

એમાં દસ સવાલોનો જવાબ માત્ર એક માલે શબ્દમાં આપી ગયો છે. અસવ કનિએ આઠ બાપડીઓ જણાવી છે, અને વધારામાં બે ઉમેરી દસ બાપડીઓને ધી કૃષ્ણની આગળ સવાલો કરતી ઉભી રાખી છે. તેણીઓ કૃષ્ણને કહે છે કે, હમે દરેક જણી જૂઠાજૂઠા સવાલો કય તેનો એકજ જવાબ આવે એવો ઉત્તર આપો. પેરેલીએ પુછ્યું:

કે, આપણે ઘરની દીવાલો બાંધીઆ પછી શું કર્યું છીએ. ? તો કહે,
 “ માલે. ” યાને માળ બાંધવા માંડ્યે છીએ. ૨ જી-રેહેંટીયો શાના
 આધાર ઉપર ફરે છે ? તો કહે, “ માલે. ” યાને રેંટયાની વચમાંની
 ફોરીને માલે કહે છે, તેથી માલેના આધારે ફરે છે. ૩ જી-સ્ત્રી જાત વધારે
 શાને માને છે ? તો કહે, “ માલે. ” યાને માલ-પૈસા દંકા, ઇત્યાદીનોજ
 તેને ખ્યાર હોય છે. ૪ થી-મોહજતને લીધે કોઈ પૈસા માંગવા આવે તો
 કેમ આપવા ? તો કહે, “ માલે. ” યાને માલ એટલે અવેજ લઈને
 આપવા. ૫ મી-નાહના બાળકનું દુઃખ કોણ લે ? તો કહે “ મા લે. ”
 યાને મા કહેતાં માય લે. ૬ દી-વગર કાસનો માણસ શું કરે ? તો
 કહે, “ માલે. ” યાને માહલે અથવા બીરાજે, એટલેકે મોજ ભાર્યા
 કરે અને આનંદમાં માહાડ્યા કરે. ૭ મી-જપજપ શા થઈ આવે ?
 તો કહે, “ માલે. ” યાને માળા ફેરવ્યાથી. ૮ મી-સાંજ પડે ત્યારે
 પક્ષીઓ ક્યાં જાય છે ? તો કહે, “ માલે. ” યાને પોતપોતાના માળામાં.
 ૯ મી-આ દુન્યાની માયા છોડી દીધા પછી એક દાજી પેક્ષી દુન્યાની
 દજા શા થઈ કરી શકે ? તો કહે “ માલે. ” યાને સારાં કામોના જે
 સોદા તેણે કીધો હોય, જેને માલ કહે છે, તેવા સંજીન માસથી
 પેક્ષી દુન્યાની દજા કરી શકે. ૧૦ મી-મરણને વખતે સારો સપુત
 હોય તે કાંસતાં કાંસતાં કોણનું નામ વારંવાર યાદ કરે છે ?
 તો કે “ મા લે ! ” યાને, ઓ માતા હું મને લઈ લે ! એવી રીતે તે
 કાંસે છે કે “ મા લે ! મા લે ! ”

હવે ઉપરના દાખાઓથી ઉઘટીજ રીતે ધણા જવાબો એક
 સવાલના આપી શકાય એવા દાખલા પશુ છે.

ૐ-“ પડે સ્વેત અર શામતા, વણુ પાવે સાધંત;

અજગથી જ સેવા કરે, અણુજગ્યા આવંત.”

યાને, પોતે સફેદ છે તેમજ મહિ કાણું પશુ છે, અને વળી
 વગર પગે ચાલે છે. પોતાનો ધણી મગિ એવી સેવા જનવનું જાય છે, અને
 જે વગર જોળખાણ છતાં ન્યાં મોકલ્યે ત્યાં જાય છે, અને ન ધારેલો
 મટે છે તે શું ? તો એકે જવાબ આપ્યો કે, કાગળ. યાને સફેદ
 કાગળ ઉપર કાળી શબ્દોથી લખવામાં આવે છે તે, જે દેશ પરદેશ
 લોકોના ઉપર તેને પગ નહીં છતાં જાય છે. અને જે માણસ ન્યાંતેને
 મોકલવા માગે છે ત્યાં તેને એજગ ન છતાં તે જાય છે. આ જવાબ
 જરાજરા જન્યાં બીજાએ કહ્યું કે નહીં, એનો જવાબ તો પાશા છે.

કેમકે શોકતાં રમવાના પાશા સફેદ છતાં તેમાં કાળી ટીપકીઓ હોય છે. વળી પોતાને પગ નહીં છતાં તેનો ફેંકનાર ધણી જ્યાં નાંખે છે ત્યાં તે પડે છે. અને નહીં ધારેલી સારી સારી ટીપકી પડી હાંસલ ઉપજાવે છે. આ જવાબ પણ જરાજર છતાં ત્રીજો કહે, એનો જવાબ તો આપ્યો છે. કેમકે આંખના ડોળા સફેદ છે. અને માંહે કાળી કીકીઓ છે. તેઓને પગ નહીં છતાં જ્યાં નજર ફેંકયે ત્યાં જાય છે, વિગેરે. આ જવાબ પણ ખરો છતાં ચોથો કહે, નહીં ! એનો જવાબ તો પાણીનો પ્રવાહ છે, યાને આકાશ સફેદ છે, પરંતુ વરસાદ વખતે વાદળાં ભરાઇ આવી કાળું વાદળ થઇ જાય છે, અને ન ધારેલું દેશ પરદેશમાં વરસીને પોતાના ધણી યાને ઇશ્વરની શેવા બળવ્યું જાય છે, વિગેરે. (અહીંઆં શ્વેતનો અર્થ સફેદને બદલે કીર્તિમાન કરેલો છે.)

એ ઉપરાંત સાદા શ્લેશોચાળું પ્રાચીન કાવ્ય લોકોમાં વિશેષ પ્રસન્નતાને પામ્યું છે, અને હાથ તેવીજ જોડણી થતી ચાલી છે. જેમકે:—મરાઠીમાં કહેણું છે કે;

પ્યાલા તો ગવડલા, પાત્ર કાંहीं ગવડત નાहीं.

એમાં પ્યાલા તથા પાત્ર એ શબ્દો ઉપર આધાર છે. ૧ લો અર્થ:—હાથ તાડી પીધેલો માણસજ ગબડી પડે છે, પાત્ર યાને સુસ્ત સારો માણસ જે નીશો કરવાથી દુર છે તે કાંઈ ગબડી પડતો નથી. ૨ જો અર્થ:—હિંદુ લોકોમાં પ્યાલું કરીને જે વાસણ આવે છે, તેની બેઠક સાંકડી હોવાથી તે ધડી ધડી ગબડી પડે છે, અને પાત્ર કરીને જે પંચપાત્ર નામનું તેઓનું વાસણ આવે છે, તેની પરજી યાને નીચલી બેઠક પોહળી હોવાથી તે ગબડી પડતું નથી. તે ઉપર અર્થો લાગુ પાડેલા છે.

જાડી લાં આહના હે, તાડી વાંહ આહના હે;

જાડી લાં આહના હે, તાડી વાંહ આહના હે.

બંને લીટી તો એકના એકજ શબ્દની બનેલી છે, તોપણ તે બેઉના અર્થ જૂઠા જૂઠા છે, એટલુંજ નહીં પણ અકેકથી ઉલટા છે ! ૧ લીટી અર્થ:—જે માણસની આ દુન્યાના લોકોમાં આહના યાને પ્રસન્નતા વધારે છે, તેવા બધા માણસની આહના પેલી દુન્યામાં પણ વધારે છે. એમાં આહના એક શબ્દ ગણવાથી આહના ટેલતાં આલા, પ્રસન્નતા, એવો અર્થ થાય છે. ૨ જીનો અર્થ:—જે માણસનો આ દુન્યાના લોકોમાં આહ નથી, તે જુગ માણસનો પેલી દુન્યામાં

પણ ચાહ નથી. અહિં આહુના શબ્દમાં જે શબ્દ સમાવશા ગણ્યે. ચાહ-ના યાને ચાહેઆ માયા નથી, એવો અર્થ ગણ્યે ત્યારે ઉલટી અસર થાય છે.

વળી અર્થાચીન કાળે સુરદાસનું “ સુર સાગર ” અંક તપાસ્યે તો આત્મજ્ઞાનને લગતું શુદ્ધ બરેલું, અને લાખો પદમાં લાખો વાતો કહેલી આપણને છઠ્ઠ કંઈ બિના રહેતી નથી. વળી દયારામ જેવા ગૂર્જર હાકેત કવિના જે કવેતો કાઢકાને જિલિત્સ લાગે છે, તે કવિત્વે સંસાર સાગરના જ્ઞાન માટે તેમજ કૃષ્ણલીલા માટે ઉડા અર્થથી બરેલાં છે. એક ગમ લખે છે કે:—

થનાર વસ્તુ એણી પેરે યારો, જ્યમ શિક્ષણ પાણી બારે;

જનાર વસ્તુ એણી પેરે જારો, જ્યમ ગર્જન કાઢાં ગરે.

રે મન ! તું રીઠને ચિંત્યા કરે; કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

ધ્યાને.—જે યવા કાળ છે તે તો યવાનુજ. જેમકે નાલ્યરી કેટલી

હંચી છે; તેની નજીક કુવા કે નદિનાળાં કાંઈએ નથી, તોપણ તેમાં પાણી ત્રે ક્યાંથી લરાયું ? ને એટલે ઉચે કાણે તેમાં રેડ્યું ? ને વળી તેમાં કયે રસ્તે રેડ્યું ? કારણ કે કાંઈ જીર પણ પડેલું જણાતું નથી. માટે યવાનું હશે તે તો હર બહાને યવાનું. તેમજ જે જનાર વસ્તુ થઈ તે તો ગમે તેમ કરશે તોએ જવાની તે તો જવાનીજ. જેમકે, હાથીને, કાઠ નામનાં જે રૂબો આવે છે તે જ્યારે ગળાબે હીએ ત્યારે તે આખાને આખાં ગળી જાય છે, પણ કાઠવાટે એમનું એમ આપું કાઠ તે બહાર કાઢી નાખે છે. પરંતુ તેમાં અજાણી ચોવી છે, કે તે કાઠમાં જેટલો પાણી અચ્છેરનો આવે આપણે તેને ગળાવતાં પેહેલાં તોલેલો હોય તે તમામ મવાદ સુકાઈ જાય છે, અને કાઠ ફળનું માત્ર હલકું કાટણુંજ બહાર આવે. ત્યારે તેમની ગળ ગયો ક્યાં ? વળી એક પણ જીર કે ફાટ કે નાંકું પડેલું તેને જણાતું નથી; તોએ તે અદરથી તમામ સુકાઈ ગયું નીકળે છે. ત્યારે તે મવાદ કયે રસ્તેથી ગયો ? ત્યારે જો માનવી ! તું કંઈએ ચિંતા નાં કર ! કેમકે જે ઇશ્વરને ગમશે તેજ યવાનું. જવાનું તે તો જવાનું, ને રેહવાનું હશે તે તો હર બહાને રહેવાનું. અર્થાચીન કાળના અસંખ્ય કાળો છે, તેને લંબાવતાં બહુ લંબાઈ જાય, તોપણ મારે એક મુશ્કેલીન મિત્ર મીઠા હાથ મહામદ અલારખિયા શિવજીએ “ રોહી પિરહ પંચદશી ” જુનારી છે, તેમની મિત્રના મરણ

ઉપર જોડેલો એકજ છંદ, તે લાઘના ભવિષ્યમાં કવિ ચવાના લક્ષણુ માટે પુરતી સરટીફીકેટ જેવો ધારી બોલે બોલ ઉતારી લઈ છું.

બારહિ માસ બિરેહી રહે, ફિર તો કહું આતક આનંદ પાવે;
આઠહિ માસ પિછે કહું દાદુર હોય સજ્જવન પ્રીતસુ ગાવે;
રાતહિકો કહું હો બિછવો, ચકવા ચકવી દિન આનંદ જાવે;
મીત ગયે હમરે પરલોકહિ થોક ઉપાય કિયે નહિ આવે.

અર્થ:—હિંદુસ્તાનમાં આતક અથવા જપેયા નામનું પક્ષી થાય છે તે કદી પાણી પીતું નથી; ફક્ત સ્વાતિ નામના નક્ષત્રના પંદરેક દહાડામાં જે વરસાદ પડે તેનું પાણી પીએ છે, અને આખું વરસ ફોજના રસ વગેરે પીને કહાડે છે. પણ સ્વાતી નક્ષત્ર માટે જાહુ આતુર રહે છે. અને હમેશાં “પીય” “પીય” શબ્દ ઉચારે છે. દેડકો કે જેને ઉત્તર હિંદમાં દાદુર કહે છે તે પણ વરસાદ રતુમાં જીવે છે અને એ રતુ જતાં મરી જાય છે. પાણી વરસાદ રતુ આવતાં તેના પાણીના ઝાંટા જોના મરી ગએલાં શરીર પર પડતાં એ સજ્જવન થાય છે. અને પોતાની હંમેશની વાણી વદે છે. ચકવા ચકવી નામે પક્ષીની એક જાતનું નર માદાનું જોડું હોય છે, તેઓનું એવુંજ લાગ્ય હોય છે કે આખો દહાડો સાથે બેસે છે, પણ રાત થતાં કેમે કરી પણ જૂદાં થઈ જાય છે. રાતના ઘણી તજવીજ કરે પણ એક બીજાને મલતાં નથી. પણ પ્રભાત કેહતાં સહવાર થયેથી તરતજ એક બીજાને મળે છે. એમ રાત્રીનાજ ફક્ત જૂદાં પડે છે. હવે ઉપલી વસ્તુઓખ્યાન ધરી આ છંદ બનાવ્યો છે તેનો અર્થ એ કે:—બાર માસ સુધી બિરેહી કેહતાં જૂદાં વેગળું રહ્યા પછી તો આતક પક્ષી આનંદ પામે છે, કેમકે એને સ્વાતી નક્ષત્રનું પાણી મળે છે. આઠ માસ સુધી વગર જીવનાં સુએલ રહ્યા પછી પાણી વરસાદ રતુ આવતાં દાદુર કેહતાં દેડકાં પાછાં જીવતાં થઈ પ્રીતયો પોતાનું ગાન કરે છે. ચકવા ચકવી નામક નર માદા પક્ષીઓ રાતનાં તો વીંજુટો પડે છે, પણ પ્રભાત થતાં તો સાથે બેસી આનંદ પામે છે. ઉપલાં સઘળાંઓને તેઓની ગનગમતી વસ્તુઓ બારે શુશોકલીઓ પછી પણ મળે છે. પણ અમારા મીત રોહી જે પરલોક ગયા તિઓ થોડ કેહતાં ગમે તેવા બારે ઉપાયો કીધા છતાં પાછા આવે તેમ નથી.

*"Each little voice in turn
Some glorious truth proclaims
What sages would have died to learn
Now taught by cottage dames."*

શુદ્ધ પત્રિકા.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૨૨	મનાયે	સનાયે
૬	૧૯	my	me
૧૩	૩	પણ	પગ
૧૫	૧૨	અપકીર્તિવાળા	ઘગર કીર્તિવાળા
૨૧	૧૧	aim	aim
૩૮	૩૨	દમ	દામ
૬૦	૧૨	ઘોડેસ્વારની	ખીજી માથુકની
૬૩	૩	હીજરીની રાતે	તારી જુદાઇની રાતે
		(નાહાશ ભાગની રાતે)	
૭૨	૨૩	બહુજ મહેનત આપેલી છે. જેના દુધધી આપણુ જેહના શરિરમાં લોહી છે.	
૮૦	૨૯	સરી રતઝ	સરીરતઝ
૮૯	૧૭	કસેવા	કસે વા
૯૪	૧૭	hands	hands
૧૧૫	૭	અર	અઝ
૧૧૮	૩૦	ગુજર ગુઝીન	ગુ બરગુઝીન
૧૨૨	૧૮	આરદ્રમીદ	આરમીદ
૧૨૩	૧૪	શુમા રાસ્ત	શુમારાસ્ત
૧૨૪	૧૫	દીદેહ	દીદેહ
૧૨૭	૨૨	મારબલ	મારબલ
૧૩૧	૨૩	Ecstasy	Ecstasy
૧૩૪	૩૨	અત્યઅનો	અગત્યનો
૧૪૧	૧૫	રોદાએ	રોદાએ
૧૫૫	૧૯	સારાં	તારાં
૧૬૯	૩૨	પુરશેગા	પુરશેશા
૧૭૩	૧	ઝીકે જુએ ધરાદેહે કસ. ઝીકે જુએ ધરાદેએ કસ.	
૧૭૫	૮	જુખાલી	જુખાખી
૧૮૧	૧૨	કાનં	કાનં

૧૯૧	૨૭	<i>Transferred</i>	<i>Transferred</i>
૧૯૨	૨૦	<i>Face</i>	<i>Face</i>
૨૦૮	૬	નવું નવું	વાંસપત્રી
૨૦૯	૩૦	ભરક રેડ ગમેઆ	ભરક રેડ રેડ ગમે
૨૧૧	૨૦	માણસના	દેખાવના
૨૧૮	૧૫	ખાગ	ખામ
૨૫૬	૩૨	અને પછી	સકે અને પછી
૨૬૨	૧૬	<i>Poetica!</i>	<i>Poetical</i>
૨૬૩	૪	બેખરાંદ	બેખરાંદ
૩૬૨	૬	<i>ab</i>	<i>ad</i>
૩૭૩	૧૩	આપન સાપમ	આપમ દાપમ
૩૧૬	૨૦	<i>was</i>	<i>saio</i>
૩૩૫	૨	દેનસા	કેનસા
૩૪૭	૧	મખાદ	મખાદ
૩૫૭	૨	રીગેન	રીગેન્ડ
૩૮૮	૧૬	લેડ	બેડ
૩૯૪	૬	<i>Pagot</i>	<i>Paget</i>
૪૦૧	૨૦	સવિકા	સવિકા
૪૨૭	૨૫	બાણવા	બાણવા
૪૩૯	૩૨	તેમાંથી	તેમાંથી
૪૪૫	૩૧	આવી-વિ	આધિ
૪૪૬	૨૫	લાગે	લામ
૪૪૭	૧૨	દે	દે
૪૬૧	૪	નથી	ઉ
૪૬૪	૨૮	નની	નનો
૪૭૦	૩	ઇસતેત્યા	ઇસતેત્યા
૪૭૬	૧૦-૧૨-૧૬-૨૦	અર્થસાચ	તર્કસાચ
૪૯૦	૧૭	<i>Labse</i>	<i>labes</i>
૫૦૭	૨૬	<i>faich</i>	<i>faich</i>
૫૨૭	૧૫	કાક	કાક
૫૪૧	૨૧	નથી	ઉ